

SUMLEN

ÅRSBOK FÖR VIS- OCH FOLKMUSIKFORSKNING

1990–1991

Sumlen 1990–1991

Sumlen

ÅRSBOK FÖR VIS- OCH FOLKMUSIKFORSKNING

Utgiven av SVENSKT VISARKIV
och SAMFUNDET FÖR VISFORSKNING

1990–1991

SAMFUNDET FÖR VISFORSKNING
STOCKHOLM

Omslagsbilden: I kyrkbyn. Teckning av Johan Turi. (Ur: Johan Turi, Muittalus samid birra. En bog om lappernes liv. Khvn 1910.)

Front cover: Outside the church. Drawing by Johan Turi. (From: Johan Turi, Muittalus samid birra. En bog om lappernes liv. Khvn 1910.)

Tryckt med bidrag från
Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

© Samfundet för visforskning 1993
ISSN 0346-8119

Almqvist & Wiksell Tryckeri, Uppsala 1993

REDAKTÖR *Editor*

Bengt R. Jonsson

REDAKTION *Editorial board*

Sven-Bertil Jansson, Margareta Jersild, Bengt R. Jonsson

REDAKTIONSKOMMITTÉ *Advisory board*

Danmark: Iørn Piø, Nils Schiørring
Finland: Anneli Asplund, Lars Huldén, Ann-Mari Häggman
Island: Vésteinn Ólason, Jón Samsonarson, Hreinn Steingrímsson
Norge: Eyvind Fjeld Halvorsen, Hampus Huldt-Nyström, Reimund Kvideland

Manuskript liksom skrifter för recension i årsboken skall sändas till redaktionen, adress c/o Svenskt visarkiv, Hagagatan 23 B^{II}, S-113 47 Stockholm.
Manuscripts, as well as books for review, should be sent to the editor, address c/o Svenskt visarkiv, Hagagatan 23 B^{II}, S-113 47 Stockholm.

MEDARBETARE *Contributors*

Gunnar Ahlbäck, Morkarla 1234, S-740 63 Österbybruk
Amanuensis Bjørn Aksdal, Rådet for folkemusikk og folkedans, Universitetssenteret, N-7055 Dragvoll
Fil. dr Alf Arvidsson, Tvärågränd 6, S-911 35 Vännäsby
Fil. kand. Lars-Gunnar Boman, Kungsgatan 16, S-951 32 Luleå
T. f. professor Olle Edström, Musikvetenskap, Artisten, Box 5439, S-402 29 Göteborg
Intendent Gunnar Fredelius, Bäverdammsgränd 116, S-124 63 Bandhagen
Lektor Finn Christen Hansen, Conradisgt. 4, N-0559 Oslo
Professor Karl-Ivar Hildeman, Aladdinsvägen 22, S-161 38 Bromma
Professor Otto Holzapfel, Deutsches Volksliedarchiv, Silberbachstrasse 13, D-7800 Freiburg in Br.
Fil. dr Ann-Mari Häggman, Finlands svenska folkmusikinstitut, Handelsesplanaden 23 A, SF-65100 Vasa
Docent Sven-Bertil Jansson, Svenskt visarkiv, Hagagatan 23 B, S-113 47 Stockholm
Professor Bengt R. Jonsson, Svenskt visarkiv, Hagagatan 23 B, S-113 47 Stockholm
Fil. dr Henrik Karlsson, Kungl. Musikaliska Akademien, Blasieholmstorg 8, S-111 48 Stockholm
Institutsföreståndare Reimund Kvideland, Nordiska institutet för folkdiktning, Tavastgatan 2 A 8, SF-20500 Åbo
Dr phil. Peter Meisling, Lauravej 28, DK-2500 Valby
Arkivar Svend Nielsen, Dansk Folkemindesamling, Birketinget 6, DK-2300 København S

Kantor John Olsson, Sandbrovägen 7, S-740 30 Björklinge
Fil. dr Märta Ramsten, Svenskt visarkiv, Hagagatan 23 B, S-113 47 Stockholm
Dr.sc. Doris Stockmann, Claudiusstrasse 12, D-1000 Berlin 21
Docent Martin Tegen, Tulegatan 55, S-113 53 Stockholm
Docent Mats Wahlberg, Ortnamnsarkivet i Uppsala, Box 135, S-751 04 Uppsala

Innehåll/*Contents*

Olle Edström: Jojkens stilarter – ett bidrag till samernas förhistoria? 9

Doris Stockmann: Epische Züge und narrative Strukturen im samischen Joik 47

John Olsson: Den svenska polskan. Ett försök att teckna dess historia och karaktär 71

Gunnar Ahlbäck och Gunnar Fredelius: Nyckelharpan i nytt ljus. En presentation av en ny typologi 99

Finn Christen Hansen: »Han bytta bort kua, fekk fela igjen . . .» Om Per spelmann, Nils bodsmann og Ola Bonsen 129

Karl-Ivar Hildeman: Jakten på Flickorna i Småland 147

Peter Meisling: Christiern Pedersen som forfatter til balladen Niels Ebbesen? 159

Bengt R. Jonsson: Bråvalla och Lena. Kring balladen SMB 56. II. Kap. 7A. Lenavisan och forskningen: från Vedel till Schück s. 163. Kap. 7B. Historiska ballader från 1400- och 1500-talen: intertextualitet, influens, tendens s. 207. a) Grundtvigs syn på den historiska balladen s. 207. b) Pukevisan (DgF 161) s. 210. c) Margaretavisan och den relativa kronologien s. 228. d) Ordförrådet som dateringsinstrument s. 306. e) Balladernas diktare s. 318. f) Danmarks *seconde chevalerie.* Ätterna Lykke och Bille s. 328. g) De danska 1500-talshumanisterna och balladerna s. 348. h) Povl Helgesen – en balladpoet? s. 413. i) Några konklusioner s. 441. 163

ANMÄLNINGAR/*Reviews*

Allmo, Per-Ulf: Säckpipan i Norden (*Bjørn Aksdal*) 468
Biskop, Gunnel: Folkdans inom folkdansrörelsen (*Mats Wahlberg*) 470
Hedström, Hans & Lindquist, Svante: Folkmusiken i Norrbotten (*Alf Arvidsson*) 462
Helan går (Ann-Mari Häggman) 473
Inte bara visor (Reimund Kvideland) 460
Jonsson, Leif: Ljusets riddarvakt (*Martin Tegen*) 463
Kuhn, Hans: Defining a Nation in Song (*Henrik Karlsson*) 466
Skämtvisor från fem sekel (Svend Nielsen) 476
Stålbergssamlingen (Märta Ramsten) 474
Sveriges Medeltida Ballader 3: Riddarvisor I (Otto Holzapfel) 459
Visor och vissångare i västra Medelpad (Lars-Gunnar Boman) 461
Wretö, Tore: Ydrekungen (*Sven-Bertil Jansson*) 475

BERÄTTELSE ÖVER VERKSAMHETEN VID SVENSKT VISARKIV BUDGETÅRET 1988/1989 478

BERÄTTELSE ÖVER VERKSAMHETEN VID SVENSKT VISARKIV BUDGETÅRET 1989/1990 486

SAMFUNDET FÖR VISFORSKNING 495

Jojkens stilarter – ett bidrag till samernas förhistoria?

Av Olle Edström

Inledning

Vilka specifika musikaliska egenskaper kännetecknar den sydsamiska jojken? Hur skiljer sig denna jojktradition från den nordsamiska? Dessa frågor känns angelägna att reda ut idag då den nordsamiska kulturen är så dominerande i Sápmi (Sameland) och särskilt som det saknas en medvetenhet bland såväl sydsamer som nordsamer om den sydsamiska jojkens stil och form. Detta har naturligtvis samband med hela den socio-ekonomiska och kulturella situationen för samerna i Norden. Så är t. ex. sydsamiska språkets ställning starkt hotad; det är få personer i de yngre generationerna som talar sydsamiska, liksom det inte finns många yngre sydsamer som kan jojka.

Mycket litet har gjorts för att förbättra den sydsamiska jojkens ställning. När Rikskonserter anordnar turnéer med duktiga jojkare och musiker för samiska barn och andra i norra Sverige är det därför samer bosatta i Finnmarken (Norge) som ger konserterna och inte sydsamer. I min framställning kommer jag därför framförallt att beskriva och analysera den sydsamiska jojken såsom den kommer oss till mötes i Karl Tiréns arbete och inspelningar, i A. O. Väisänens (1958) och Sune Smedebys (1963) transkriptionsutgåvor, i lulesamiska jojkar utgivna av Jokkmokks museum samt framförallt i de jojkar som Sveriges Radio spelade in under 1950- och 60-talen (för jojkar utgivna på skivan Jojk hänvisas i fortsättningen till SR + skivsida, band och inslag). Denna kunskap kommer att ställas i relation till den bild av nordsamisk jojk som kan erhållas av Armas Launis (1908) och andras nordsamiska transkriptionsutgåvor. Därtill kommer självfallet Sveriges Radios nordsamiska jojkar att diskuteras och användas som ett »kontrollmaterial». Eftersom utrymmet inte tillåter en fullständig presentation av Sveriges Radios jojkar finns det en särskild bilaga (»Transkriptioner av jojk») till denna artikel, där samtliga dessa närmare 200 jojkar analyseras och presenteras. I fortsättningen refereras till »bilagan», som den intresserade kan införskaffa från min institution (Musikvetenskap, Göteborgs universitet).

Jag skall även pröva att sätta in resultatet av min undersökning i ett större sammanhang, nämligen samernas förhistoria, ett sedan mer än hundra år kärt och omtvistat ämne särskilt bland icke-samer. För att läsaren skall förstå detta skall jag, närmast efter Phebe Fjellström (1985: 94–141), ge en kort sammanfattning av detta problemkomplex.

Referat, här reviderat, från Kungälv 1988 (8:e mötet med »Study Group on Historical Sources of Folk Music» inom ICTM).

Samerna – ett folk eller flera?

På basis av sina erfarenheter som lappolog och filolog uppställde K. B. Wiklund år 1898 den hypotesen, att samerna var Nordens urinvånare och att de hade bytt från ett proto-lapskt till ett finskt-ugriskt språk. Som stöd för sin åsikt anförde han bl. a. den tudelning som finns i den samiska kulturen (jfr Ruongs åsikt nedan), nämligen att samerna i antropologiskt avseende är mycket olika finnarna samt att det finns proto-lapska ord som överlevt i det samiska språket. Under hela 1900-talet har sedan skilda forskare, lappologer, arkeologer, språkforskare etc., stött eller tagit avstånd från Wiklunds hypotes. Det faktum att man senare har kunnat fastslå att det funnits människor i Nordnorge, det s. k. Komsafolket i Alta-området, redan omkring 9000 f. Kr. har ytterligare blåst liv i glöden i Wiklunds övervintrarteori. Och trots att det inte arkeologiskt går att belägga hans teori med hjälp av Komsafynden, skriver Fjellström att hans teori »inte är helt absurd idag. Tiden och forskningen har hunnit i fatt K. B. Wiklund» (1985: 100).

På basis av resultat från blodgruppsundersökningar gjorda av genetikern L. Beckman m. fl. samt en belysande diskussion angående vilket område som under äldre tid avsågs med Finnmarken, kommer Fjellström fram till att dualismen i den samiska kulturen har sin rot i en »samisk aktivitet på sydsamiskt område redan i urnordisk tid» (1985: 117). Detta jägarfolk, menar Fjellström, måste då ha vandrat in i det svenska inlandet från den norska kusten, liksom man får anta att de kommit till dessa trakter söderifrån längs det isfria kustbandet. Fjellström fortsätter: »Detta atlantiska fångstfolk på svenskt område möter så enligt min mening de östliga grupper Baudou funnit cirka 1800 f. Kr. Mellan den västliga och östliga gruppen uppstår av allt att döma en genomgripande ackulturationssituation.» (1985: 136.) Det senare folket/grupperna talar ett fornfinsk-ugriskt språk och vandrar in i nuvarande Norrbotten–Västerbotten. Dessa två folkgrupper sammansmälter efterhand till den folkgrupp som under senare historisk tid kommer att kallas för samer. Och som Beckman fastslagit varierar de genetiska skillnaderna även idag påtagligt mellan olika samegrupper. Han konstaterar att »skolterna verkar vara de mest blandade och svenska nomader i södra Lappland minst blandade» (cit. efter Fjellström 1985: 138). Phebe Fjellström skriver att hennes teori säkerligen kommer att kritiseras, men hon anser att en debatt i dessa frågor skulle vara berikande. Vi kan nu återvända till de tidigare publicerade transkriptionsutgåvorna och annan litteratur och skall då finna att liknande iakttagelser om en tudelning tidigare har gjorts utifrån jojkens musikaliska struktur. Vår första uppgift blir således att studera den bild av den samiska jojkens stilar som framträder i litteraturen.

Nordsamisk–sydsamisk jojk

Som bekant kom ett större upptecknings- och inspelningsarbete av jojk tidigast igång inom det nordsamiska området. Armas Launis publicerade sina egna och ett fåtal andras upptecknigar 1908 i »Lappische Juoigos-Melodien». Ca 66 % av de i denna samling ingående 824 jojkarna har ett halvtonslöst pentatoniskt tonförråd. Tre fjärde-

delar av samtliga jojkar har en fyrdelad form. De redovisade texterna utgörs av en blandning av text/ord och syllaber.

Mot uppfattningen att denna jojkstil är allenarådande inom samisk jojk, vilken alltmer kommit att bli förhärskande sedan 1960-talet, skall jag ställa Karl Tiréns åsikter. Tirén, som började sitt insamlingsarbete kring 1908, spelade bl. a. in ca 700 jojkar. Av de ca 550 samiska melodier som Tirén publicerade 1942 var 374 från Lule lappmark och söder därom. Han ansåg att det var bland de äldsta traditionsbärarna i södra Sápmi som man mötte de ursprungligaste jojkarna (1942: 19).

Tirén gjorde dock inget försök att peka på vilka musikaliska och andra faktorer i jojken som han uppfattade som de mest ursprungliga. Som kommer att framgå av min uppdelning av Tiréns transkriptioner går det dock klart att visa vilken sydsamisk stil som Tirén hade i åtanke. Inte heller gör Matts Arnberg i sina musikaliska kommentarer i boken Jojk (1969) något försök till närmare bestämning av det musikaliska språket i de sydsamiska jojkarna. Men han är, påverkad av Israel Ruong, inne på liknande tankar:

> Det är naturligtvis ytterst frestande att här göra ett försök att bedöma och värdera det material vi nu publicerar ... Man kanske också skulle kunna avgränsa vissa geografiska områden, där de »ursprungliga» dragen framträder särskilt ymnigt. Israel Ruong påpekar i sin uppsats, att jojkningen såväl vad motivvariationernas bredd som låtarnas antal beträffar tycks vara rikast utvecklad inom Pite och Lule lappmark. Det förefaller som om också det lapska språket liksom sedvänjor i samband med renskötsel och vardagsliv skulle ha en ålderdomlig prägel i detta område. Det är möjligt att en musiketnologisk undersökning av vårt material skulle ge ett resultat, som motsvarar Israel Ruongs bedömning (Jojk 1969: 60).

Innan vi ytterligare närmar oss de stilistiska skillnaderna inom jojken, är det emellertid nödvändigt att också diskutera om det överhuvudtaget går att åldersbestämma det flyktiga musikaliska materialet. Hur skall vi exempelvis kunna bedöma vilken jojkstil som är äldst? Hur kan vi veta om och hur jojk har påverkats av grannfolkens sång? Dessa frågor skall jag söka att besvara i nästa avsnitt, där jag också söker fastställa allmänna gemensamma drag i syd- och nordsamisk jojk.

Jojkens ålder och förhållande till grannfolken

Musikforskaren Ernst Emsheimer har i olika sammanhang framhållit att jojk är en arkaisk sångform som till hela sin karaktär behållit sina ålderdomliga drag. Men eftersom vi inte har några klingande bevis äldre än från 1900-talet får vi först börja vårt resonemang utifrån andra kulturella artefakter. Hur är det exempelvis med det samiska språket?

Språkforskare har visat att samiskan under tiden 200 e. Kr. till ca år 700 lånade in ord från urnordiskan (Fjellström 1985: 59, 115). Idag finns det även gott om nordiska låneord i nordsamiskan. På samma vis kan man naturligtvis tänka sig, att samernas sångstil och sångsätt influerades under den tiden. Problemet är dock att vi inte vet hur de övriga stammarnas/gruppernas sång lät under urnordisk tid, vilket utesluter möjligheterna att ens spekulera om hur deras sång påverkade de samiska gruppernas.

Det tidigaste belägget på en samisk musikkultur finns i en skrift som förmodligen härrör från slutet av 1200-talet. Det omnämns här att samerna har ett föremål som liknar ett såll, dvs. man beskriver en samisk trumma (s. k. »trolltrumma») på vilken det finns en val, en ren och en båt avbildade. Det nämns också att samen sjöng i detta sammanhang, men det nämns inget i detalj (se Edström 1978: 48 f.). Det dröjer faktiskt till 1600-talet innan vi har några omdömen, baserade på eget hörande, om jojk. Vad dessa författare, liksom de under kommande århundraden, ofta kommenterar är själva sångsättet. Både den fördömande prästen Niurenius på 1600-talet och den entusiastiske folkmusikforskaren Matts Arnberg på 1960-talet tar vid beskrivandet till liknelsen hundskall för att karaktärisera det speciella samiska sångsättet. En annan forskare, Sune Smedeby, skriver på liknande vis angående de olika typerna av glidtoner: »En av de vanligaste vokala effekterna är glidtonen. Den mest utpräglade typen är den, där tonen ansättes underifrån och genom en intensifiering av luftströmmen glider uppåt till den avsedda tonhöjden, varefter intensiteten mattas av och tonhöjden sjunker ... Glidtonen är ofta dynamiskt accentuerad ... Utförandet låter ibland ganska likt en hunds skällande.» (1963: 8 f.)

Till denna beskrivning skall läggas att många författare också har kommenterat själva röstklangen. Exempelvis anför musikforskaren Carl-Allan Moberg att sångsättet är ålderdomligt: »käkpartiet starkt hoppressat, munnen knappt öppnad, rösten blev alltmer spänd ...» (Moberg u. å.). Dessa beskrivningar av den speciella sångtekniken och klangen hänför sig till sydsamisk jojk, men liknande finns även från nordsamiskt område. Launis pekar på det från grannfolken avvikande och egendomliga sångsättet att man sjunger starkt, med nasal klang: »... so dass sie beim ersten Anhören wie ein eintönig fortlaufendes Johlen klingen ...» (1908: XIII; om »Johlen» här skall betyda »högljutt sjunga, skråla» eller »joddla» är osäkert). I Launis transkriptioner finns emellertid mycket få förslag, som skall avse olika typer av glidtoner, införda. Å andra sidan utförs jojken »molto legato», dvs. glidtoner uppstår s. a. s. ofta automatiskt i de jojkar som går i snabbt tempo och har stora språng.

Går man till Lüderwaldts (1976) uppteckningar finns det glidtoner i överflöd. Hos Tirén finns förslag och glidtoner, både i det sydsamiska och nordsamiska materialet. Tirén anser dessutom, att andelen glidtoner ökar i de delar av jojkarna som endast jojkas med syllaber eller med vokalisation (1942: 39), en iakttagelse som jag finner stämmer även för de jojkar som Sveriges Radio givit ut. Vi kan således konstatera att det särskilda samiska sångsättet varit utbrett både i sydsamiska och nordsamiska trakter. Det är möjligt att detta sångsätt – särskilt då vad gäller glidtoner – har varit speciellt rikligt förekommande i söder. Detta kan i sin tur höra samman med att nordsamiska jojkar i större utsträckning även har fastlagd text; det är särskilt svårt att utföra en del glidtoner med text. Det finns anledning att återkomma till detta i samband med materialgenomgången. Under alla förhållanden anser samtliga författare att jojken till sitt väsen och sin karaktär är mycket olik grannfolkens sång och sångstil.

Anlägger man en funktionsmässig syn på jojkens sångstil framstår emellertid problemet i ett annat ljus. Av flera samiska uttalanden i början av detta sekel framgår att man skulle jojka med stark och hög stämma. Jojken hördes helt enkelt bättre och bar över längre avstånd ute i naturen med denna röstteknik (Edström 1978: 120 f.). Samma

egenskaper har den kulning (kuökning etc.) som fäbodstintorna använde, huvudsakligen som ljudredskap i vallarbetet. Man finner således att jojkens sångteknik faktiskt kan ha att göra med en uråldrig funktionell tradition bland herdefolk och nomader överhuvudtaget.

Det är tänkvärt att Dahlstedt i sin studie över de svenska dialekterna i Vilhelminaområdet visar att de inlånade orden jojka, jöjk etc. i några dialekter associerats med de svenska orden köka och kauka (1950: 168). Orsaken till sångtekniken vid jojkning kan således ha mer att göra med dess användning i det fria och dess funktion vid vallningen och den kan därför ha uppkommit under senare historisk tid.

Nu finns det olika uppfattningar om när samerna allmänt började bedriva renskötsel (se Fjellström 1985: 67–74). Var det under medeltiden med mindre och mer tama hjordar eller var det senare, under 1600-talet, då med större hjordar? Om vi går efter det första och troligaste alternativet och därtill kopplar den särskilda röstteknikenmed nomad- och herdekulturens uppkomst, följer således att denna teknik utbrett sig långt, långt efter »samernas» två invandringsvågor. Det är alltså mindre troligt att denna särskilda röstteknik skall sammankopplas med den andra invandringsvågen, vilken ju antas ägt rum ca 2000 f. Kr., dvs. ca 2000 år innan renskötseln österifrån anlände till nordsamiskt område.

Som framgår av mitt resonemang finns det alltför många luckor i vårt vetande för att vi skall nå någon klarhet. Källorna pekar dock entydigt på, att jojken sedan 1600-talet framförts på det sätt vi möter den i början av detta sekel. Längre kan vi inte komma. Att samernas sångsätt har förändrats under detta sekel är dock odiskutabelt. I slutet av 1920-talet skriver exempelvis Otto Lindgren: »De gamla lapparnas sätt att jojka var allt annat än vackert, åtminstone för svenska öron. De sjöngo de enkla melodierna med en mängd förslag framför så gott som varje ton och 'åkte' på ett förskräckligt sätt mellan tonerna. Dessutom ingick en del underliga strupljud i sångsättet. Nu förtiden sjunga åtminstone de yngre lapparna på ett mer kultiverat sätt, och det är ofta riktigt vackert att höra dem.» (Lindgren 1929.)

Skillnader i röstteknik och kvalitet framträder också klart när vi hör på de sydsamiska jojkarna på Sveriges Radios inspelningar, å ena sidan Axel Bergmark eller Jonas Edvard Steggos äldre sångsätt och å andra Israel Ruongs eller Anna Stenbergs »vårdade» röster.

När det gäller text och ämnen för jojkarna är situationen ungefär densamma. Tack vare olika rapporter och berättelser från 1600- och 1700-talen har det varit möjligt att teckna en ganska fyllig bild av det man jojkade om (Edström 1978). Även här tyder källorna på att det funnits en skillnad mellan den syd- och den nordsamiska jojken. Det verkar som om i den nordsamiska jojken texterna i vissa fall fått en större vikt och episk bredd än annars; texterna har stelnat i en viss form som traderats från generation till generation. Det vanliga i dessa jojkar, liksom i alla jojktexter, är dock att textavsnitt eller ord avlöses av fyllnadssyllaber. Ja, fyllnadssyllaber kan t. o. m. läggas inuti ord. Östliga samegrupper som sjösamer i nordöstra Norge brukade däremot sällan eller aldrig fyllnadssyllaber. Samisk jojk består därför av en blandning av ord eller kortare meningar och syllaber. Orden/texten behövde inte upprepas lika gång från gång utan kunde förändras efter tid och sammanhang och om exempelvis något speciellt inträffade i en persons liv.

Varken rim eller alliteration förekommer i jojktexterna, däremot parallellism (se Edström 1979: 125). Exempel på detta förekommer i sydsamen Nils Mattias Anderssons långa jojkar från Sveriges Radios material (skivan Jojk, sida 2: 1–2). När nordsamen Nils Hotti jojkar sina långa berättelser, med ibland infogade mer traditionella textavsnitt, förfar han på samma sätt: text och syllaber anpassas efter en färdig melodisk struktur (ett undantag är SR 13: 1, där han använder minst två olika strukturer och föredraget präglas av en viss osäkerhet). Det är därför ingen principiell skillnad mellan dessa två jojkares föredragningssätt. Den gradskillnad som finns ur textsynpunkt mellan syd- och nordsamisk jojk har därför sannolikt mest att göra med att nordsamerna påverkats av finsk episk tradition. Det finns också en gradskillnad beträffande innehållet i jojkarna: motivbredden är mycket större i den sydsamiska jojken än i den nordsamiska (se Edström 1978: 100–114).

Sammanfattningsvis finner man således större likheter mellan syd- och nordsamisk jojk i beskrivningar av klang, röstteknik och text. Men som vi redan funnit är situationen annorlunda när det gäller melodiken.

Möjliga orsaker till skillnaden i melodik sett ur ett utvecklingsperspektiv

Man kan ha olika utgångspunkter när man söker förstå de ovan beskrivna melodiska skillnaderna. Å ena sidan kan man anta, att sången hos den västliga folkgruppen var vitt skild från den senare invandrade östliga folkgruppens sång, precis som man antagit, att de bl. a. talat skilda språk (jfr. Fjellström ovan). Å andra sidan kan man anta, att deras respektive sångtradioner en gång varit snarlika och att en senare sammansmältning av grupperna till ett samiskt folk – plus påverkan av alla andra folkgruppers/grannfolks kulturer (musikkulturer) – efterhand har bidragit till de skillnader i jojkstilar som vi möter under 1900-talet. I båda fallen har vi naturligtvis att hålla reda på en myriad av möjligheter till kulturkontakter genom årtusendenas lopp, dvs. uppgiften att bringa full klarhet i denna process är oöverstiglig. Jag skall tills vidare avstå från att ta ställning till om någon hypotes är mer trolig än den andra. Men jag vill upprepa att inget av grannfolken (svenskar, norrmän, finländare eller ryssar) i början av seklet hade en sångstil som var lik vare sig den sydsamiska eller nordsamiska jojken. Inte heller tycks melodierna hos andra finsk-ugriska stamfolk som samojeder, syrjäner, wotjaker m. fl. ha någon särskild likhet med nordsamernas ofta pentatoniska jojkar (Lach 1926, Väisänen 1937, Danckert 1956).

Efter det andra världskriget har inriktningen inom ämnet antropologi och därmed musiketnologi–antropologi delvis förändrats. Nya synsätt har medfört nya metoder och omvänt. Medan det tidigare fanns en underförstådd uppfattning om att den musik som musikhistoriker studerade var föränderlig, gällde motsatsen i stor utsträckning för de stamkulturer som musiketnologer behandlade. Kanske har pendeln idag svängt åt det andra hållet, dvs. (något överdrivet formulerat) att det inte sker någon utveckling inom musikhistorikernas postmodernistiska musiksamhällen. Allting står stilla men blir samtidigt omstuvat. Musiketnologerna koncentrerar sig dock alltmer kring

det snabbt föränderliga globala musiksamhället, där snart sagt ingen person kan klara sig undan transistorradions eller kassettbandspelarens bakgrundsmusik.

Inom musiketnologiens fält har det således efter det andra världskriget skrivits oerhört mycket om sångens/musikens förändring i stamkulturer och i olika länder. Så skriver exempelvis Bruno Nettl i sin översiktliga och stimulerande bok (1983) mycket tänkvärt om musikens förändring. Hans genomgång av problemområdet väcker kanske fler frågor än det ger svar, inte minst därför att han så lätt finner uppenbara brister i de hittillsvarande teorierna (se särskilt kap. 13). Lika litet klargörande är hans egen ekvilibrium-hypotes, t. ex. »when style changes, contents tend to remain ...» (1983: 186). Det finns således egentligen ingen hjälp att hämta från någon särskild teori i vårt speciella fall. För även om »regeln» lyder att kulturer alltid förändras, innebär detta inte att musiken/sången måste förändras parallellt med övriga delar av samhället. Nettl för som ett exempel fram att musikens förändring kan vara mycket långsam i samhällen där musiken »has been adapted to the social system with a certain degree of perfection and thus needs not adapt further» (ibid: 178).

En annan utbredd uppfattning anger att vissa musikstilar, av musikstrukturella skäl, har svårt att blanda sig med varandra. De samiska och nordiska sångtraditionerna och sångsätten är således väsensskilda. På samma grund har de musiketnologer som behandlat de nordamerikanska indianernas sång som regel fört fram den indianska och den vita sångtraditionens oförenlighet. Däremot har av allt att döma det förekommit som hos Platthuvud-indianerna, att en stam övergivit sin tidigare sångstil till förmån för en annan (se Merriam 1967: 148 f.).

Eftersom jojken har och har haft funktionen av att vara en minneskonst – ett symboliskt ljudande konsthantverk som samerna använde för att bearbeta sina upplevelser, intryck och erfarenheter med – kan man därav sluta att det inte borde funnits någon inre kulturell anledning till att förändra jojkens stil, sättet att jojka etc. De viktigaste förutsättningarna i samernas liv (landskapet, naturen liksom människorna själva) har under århundrade efter århundrade varit tämligen oförändrade. Jojk kan därför mycket väl vara en uråldrig sångtradition. Det är också därför möjligt att det är först under sen historisk tid, efter medeltiden, som kulturkontakterna med de omgivande nordborna har fått någon direkt eller indirekt betydelse för samernas jojk. Med undantag av några få upplysningar om hur samerna sjungit psalmer vet vi emellertid inget direkt om hur denna eventuella musikaliska påverkan utfallit (jfr Edström 1978: 145 f.).

Under 1600- och 1700-talen intensifierades dock via handeln kulturkontakterna mellan samerna och grannfolken. Orsaken var att samerna i Lule och Pite lappmarker under 1600-talets senare del tvingades forsla malm för kronans räkning, på grund av missionens och kyrkans expansion, och att allt fler nybyggare slog sig ner i tidigare samiska trakter etc. I Finland, där svedjejordbruk praktiserades, blev konsekvenserna ödesdigra för samerna, då renlaven brändes bort och finländarna trängde allt längre norrut. Fjellström anser därför att den samiska identiteten i dessa områden under 1700- och 1800-talen var mycket svag, i motsats till situationen bland de svenska skogs- och fjällsamerna under samma tid.

Det är först när vi når sekelskiftet 1800 som vi påträffar två uppteckningar som kan ta oss bort från hypotesernas och spekulationernas fascinerande gungfly. Den italien-

ske diplomaten G. Acerbi och svensken A. F. Skjöldebrand publicerar då var för sig jojkar (nordsamiska) från Karesuando. Uppteckningen av Acerbi skulle mycket väl kunna vara en traditionell nordsamisk jojk. Eftersom Acerbi vid samma rundresa även gjorde flera mycket trovärdiga upptecknings av finsk folkmusik finns det anledning tillmäta denna uppteckning stort källvärde (jfr Hæger 1955). Därefter finns det inga kända upptecknings förrän i slutet av 1800-talet och i de senare utgåvor jag ovan nämnt.

Under 1800-talet fortsätter koloniseringen av samiska områden. Nu får efterhand även samerna en begränsad skolgång. Många samer i de södra områdena och i de skogssamiska trakterna blir gårdsbrukare. I slutet av seklet påbörjas också malmbrytning i övre Norrland. Järnväg byggs och kommunikationerna förbättras. Generellt ökar därför möjligheterna för samerna att komma i kontakt med grannfolkens folkmusik, musik vid dans och fest, att få höra skillingtrycksvisor sjungas osv. Redan under 1800-talets senare del finner vi berättelser om fiol- och annan instrumentalmusik vid samiska bröllop och fester (Edström 1978: 150). Samtidigt möter allt fler samiska barn vanliga europeiska sånger i skolan. J. Mörtsell som i mitten av 1800-talet var lärare för den vandrande sameskolan i Arvidsjaur skriver: »De lapska barn, som äga lyckan att få undervisning i någon missions- eller folkskola, där koralsång eller andra flerstämmiga sånger övas, visar stor fallenhet även för sådan ordnad sång: och har i allmänhet säkert sångöra och vacker klang uti sin sång: ja, flera år, sedan de lämnat skolan kan man med förundran få höra hur unga lappar, sedan de lämnat ... kunna med en sådan säkerhet uppstämma en tre-fyrstämmig koral» (1888: 11).

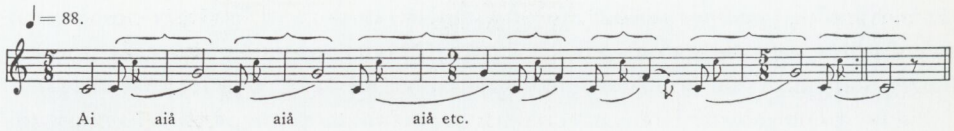
I de inre delarna av norska Finnmarken däremot var sedan något århundrade tidigare renskötseln under starkt uppsving. Samerna där hade liten kontakt med icke-samer; de är den samiska grupp som fram till våra dagar bäst bevarat samiska särdrag och hållit bl. a. språket mycket levande. Laestadianismen, som sedan mitten av 1800-talet brett ut sig framförallt i de norra samiska områdena, har dock medfört att jojkens situation tidvis varit svår. Även om således många samer slutat att jojka, har tillräckligt många fortsatt; jojkens stil och uttrycksmedel har av allt att döma inte påverkats. Jojken lever exempelvis mycket starkt i Kautokeino, även om skolstyrelsens beslut därstädes, att jojk inte skall få förekomma i skolan, fortfarande i princip gäller. (Jojkens förändring idag och den moderna samiska pop-jojken har jag beskrivit i kommentarhäftet till skivan Samisk musik i förvandling.) Som inledningsvis nämndes har således denna nordsamiska jojk idag alltmer kommit att bli liktydig med samisk jojk.

Stilskikt inom den sydsamiska jojken

Med Tiréns sydsamiska jojkar och dem som publicerats av Smedeby och Väisänen som referensmaterial skall jag närmast pröva att beskriva den sydsamiska jojken.

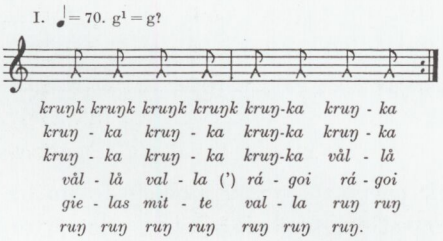
De sydligaste jojkarna i Tiréns samling är från Jämtland (Tossåsen). Sammanlagt finns det 164 jojkar från samiska trakter söder om Pite lappmark. De två första jojkarna är av en typ som jag uppfattar som ålderdomlig, utan något påvisbart

inflytande från icke-samisk sång. Den andra av dessa har Tirén nedtecknat på följande vis, där således klammern avser att visa en kontinuerlig glidton med höjdtonen markerad som en förslagsnot:

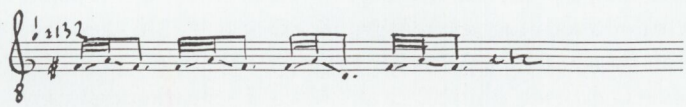

Denna jojk tillhör vad jag i fortsättningen benämner stilskikt 1 (S 1). Inom detta skikt möter vi jojkar med olika typer av svåråtskiljbara glidtoner som jag längre fram i artikeln närmare kommer att redogöra för.

Emellertid har inte alla sydsamiska jojkar glidtoner. En annan egenhet som många tidigare författare lagt märke till är att tonomfånget är relativt begränsat (Edström 1978: 117). Av Jonas Eriksson Steggos jojkar har endast ett litet fåtal jojkar större tonomfång än stor sext (se Väisänen 1958), och Smedeby (1961) skriver om de av honom transkriberade sydsamiska jojkarna att »tonförrådet är ganska torftigt, vanligen 3–6 toner. Omfånget är snävt ... nära hälften [av melodierna] har ett omfång mindre än en liten sext.» Man kan dock inte säga, att mindre tonomfång medför lägre frekvens av glidtoner, eftersom glidtonerna inte alltid finns bara mellan toner på stort intervallavstånd. Detta framgår exempelvis av Margareta Bengtssons vuolle till korpen. Smedeby använder således ett särskilt diakritiskt tecken i de fall där han ansett glidningens storlek vara svår att bestämma.

Enligt min uppfattning bör samma vuolle noteras:

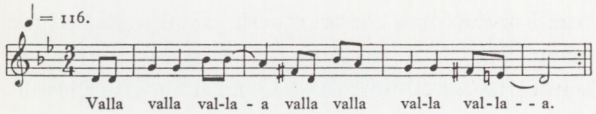
Sannolikt är det därför så, att ju mindre glidtonernas intervallavstånd är, desto mer troligt är det att upptecknarna/transkriberarna inte noterat dessa toner eller ens lagt märke till dem. För att utröna hur vanliga dessa glidtoner är fordras emellertid en kontroll av samtliga tidigare publicerade upptecknings/transkriptioner, inte minst Tiréns. Detta har inte varit möjligt att genomföra. Emellertid har Tirén gjort en särskild iakttagelse, som komplicerar denna problematik ytterligare. I många upptecknings anger han med hjälp av en klammer (ovanför berörda noter), att det finns

glidtoner. Men dessutom berättar han, att när man jojkade med stavelser i stället för ord (text) så ökade andelen glidtoner dramatiskt. Han talar om att jojkarna finns i två former, men att det skulle tagit alltför stor plats att notera båda formerna (1942: 39).

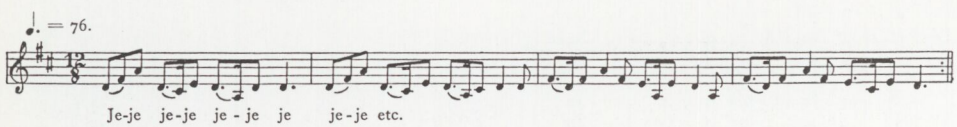
Som framgår av detta resonemang finns det en viss stilistisk variation inom S 1, men för närvarande bedömer jag det inte som möjligt att göra en bra uppdelning inom stilen. Jojkar inom S 1 kan ha olika inslag av glidtoner, något som påverkar tonomfånget, som annars får betraktas som begränsat (jfr SR 1:3:c resp. 7:2:a; se bilaga).

Vid en genomgång av Tiréns material har jag skattat att jojkar av typ S 1 uppgår till 79 %. Övriga jojkar tillhör därför andra stilskikt, även om de för sagesmännen självfallet varit lika samiska som andra.

Jojkar som har tydliga inlån från svenska, norska eller finska folkmelodier i moll räknas som stilskikt 2 (S 2) och uppgår endast till 4 %. Här återfinns exempelvis Tiréns jojk nr 103:

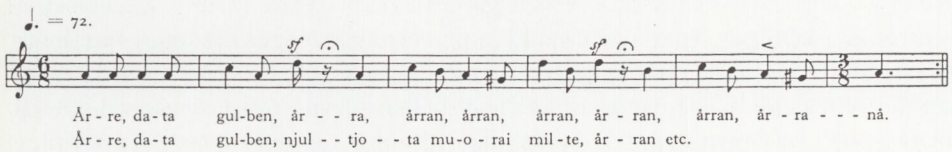

Som nr 3 i Tiréns samling finns en jojk i dansant tretakt med en melodik som bildar ett tydligt växlande mellan D-dur- och A-durackord, dvs. funktionerna tonika och dominant. Detta stilskikt bör ha kommit in i den samiska jojken efter S 2, eftersom durmelodier i större utsträckning först under 1800-talet tränger in i svensk/norsk folkmusik:

Jojkar inom detta stilskikt, S 3, har således starkt påverkats av grannfolkens folkmelodier i dur (valser, mazurkor, hambo, dansvisor, skillingtrycksvisor etc.), eller är de direkt övertagna (se t. ex. Tirén nr 159). Sammanlagt tillhör 1 % av jojkarna denna grupp.

Det finns självfallet också många jojkar, sammanlagt 3 %, som består av en blandning av dessa samiska och nordiska drag. Denna grupp, stilskikt 4 (S 4), kan vara särskilt svår att särskilja från övriga. I exempelvis Tirén nr 140, Ekorrens vuolle, har det samiska illustrativa draget (ekorren hoppar så att säga vid sf-markeringen och efterföljande paus) kopplats med en nedåtgående tonföljd c^2-h^1a-^{1}-giss^1-a^1, som ger starka associationer till äldre svensk folkton:

Att separera dessa nordiska »mollaktiga» melodiska influenser från en annan ursprunglig samisk tonalitet är mycket svårt, för att inte säga omöjligt. Det kan t. o. m. vara så, att detta avstånd (liten ters) från centraltonen till den andra kärntonen (eller en av de andra kärntonerna) är ett sydsamiskt drag, ovanpå vilket nordiska folkmelodiska drag överlagrats under många generationers påverkan. Vi får inte förlora det faktum ur sikte, att kontakt och samverkan mellan nybyggare och samer funnits under många århundraden i de områden som nu diskuteras.

En genomgång av taktarterna hos Tirén visar, att av jojkarna söder om Pite lappmark går 26 % i 2-takt, 32 % i 3-takt och 9 % i 5-takt. Därtill finns många jojkar, 13 %, som går i regelbundet sammansatta taktarter, exempelvis 6/8+5/8-takt. Men det finns ännu fler jojkar, 19 %, som Tirén noterat med växlande taktarter, utan att det finns något återkommande mönster. Som jag uppfattar det, har Tirén i många av dessa fall försökt rama in jojkarnas rytmiska förlopp i taktarter, fastän detta egentligen inte är möjligt. Tvärtom har jojkarna en växlande puls och går i en frirytmisk stil som inte ryms inom ett taktartstänkande. I andra fall kan naturligtvis jojkarna gå i någon form av blandade takter. Hur många som borde räknas som frirytmiska och hur många som är av typen oregelbundet blandade taktarter är dock inte möjligt att kontrollera, eftersom kvaliteten på de bevarade fonografrullarna är i hög grad varierande och många jojkar endast är bevarade genom Tiréns fiolversioner (!).

Vi skall nu närmast se om de här beskrivna stilskikten även återfinns i de sydsamiska jojkar Sveriges Radio spelade in ca 50 år senare. Jag skall strax redovisa några typiska exempel på S 1 och sammanfatta resultaten. Innan detta kan ske är det emellertid på plats att diskutera hur jag valt att redovisa jojkarna.

Hur jojkarna redovisas

Vad Sveriges Radio-jojkarna handlar om framgår av Ruongs översättningar (på svenska/engelska). Dessa finns publicerade i boken Jojk (ed. Arnberg, Ruong & Unsgaard 1969), som utkom samtidigt med de sju LP-skivorna. Tre fjärdedelar av samtliga dessa jojkar framförs endast med syllaber/vokalisation eller med några få ord och syllaber. Att melodiken är den viktigaste betydelsebärande komponenten är väl dokumenterat. Det var framförallt med hjälp av melodin/rytmen som det man jojkade skulle symboliseras.

Uppfattningen om melodikens/rytmikens betydelse och överhöghet som bärande element har till viss del varit en underförstådd kulturell förutsättning, vilket dock inte innebär att det alltid gått att »objektivt» bekräfta detta (se Edström 1978: 30 f. och särskilt Graff 1985: 31–56, 146–193). Genom att lägga in några ord i en jojk kunde naturligtvis den omgivande gruppen människor få en direkt bekräftelse på jojkens syfte och innehåll. Men det var i de flesta fall inte nödvändigt att alltid använda samma ord eller att jojka orden på vissa exakta tonplatser. Tvärtom förväntas det av en god jojkare att han/hon skall kunna anpassa orden efter situationen. Orden i exempelvis en personjojk kunde därför mycket väl förändras med tiden (jfr Jernsletten 1977).

Eftersom melodien är det huvudsakliga, det bestående som upprepas i princip likadant från gång till gång och översättningarna finns tillgängliga för icke-samiskta-

lande, har jag valt att presentera jojkarna utan text/syllaber (även samisktalande kan förövrigt ha svårt att förstå jojktexter p. g. a. den särskilda sångtekniken).

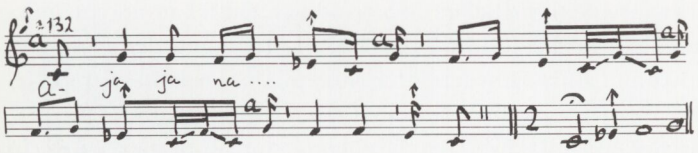
Musiketnologen John Blacking menar, i samband med en presentation av transkriptioner från Venda-folket i Sydafrika, att en transkription i vissa sammanhang hellre bör spegla en syntes av ett framförande än i detalj visa alla enskildheter i ett särskilt framförande (1959: 15 f.). Utan att gå till ytterlighet som Blacking har jag närmast strävat efter att visa en sammanfattning av jojken eller ett »genomsnitt» av jojken på det sätt som respektive informant jojkar den (jfr Nettls diskussion i denna sak 1983: 71 f.).

Självfallet är detta inte oproblematiskt, och jag har fått anpassa tillvägagångssättet från fall till fall. Vid vissa tillfällen är det exempelvis tydligt att jojkaren känner sig osäker i början av jojken, att ord som läggs in i jojken något förändrar ett motiv (melodiavsnitt), att jojkens form är flexibel eller att i jojkarens medvetande två snarlika rytmer eller två uppåtgående glidtoner – den ena »objektivt» en kvint, den andra en sext – uppfattas som identiska. Det förekommer också att man vid inspelningen inte har tagit med jojkens början eller att det i en jojk skett flera längre eller kortare avbrott (omöjligt att höra!) som satts samman till en längre version. Det har med andra ord varit nödvändigt att göra många olika överväganden. Men det mål jag hela tiden haft för ögonen är att med noter förmedla respektive jojks form och gestalt så nära det intenderade som möjligt.

Som framgår av mina transkriptioner har jag, för att underlätta en jämförelse mellan jojkarna, transponerat dem så att tonen c står som centralton. Den analys av respektive jojk som jag gjort för att kunna bestämma denna centralton behäftas oundvikligen av en viss portion etnocentricitet, eftersom jag bestämmer något (centralton) som kanske traditionsbärarna själva skulle stått frågande inför. I några särskilt diskutabla bedömningar har jag därför redovisat två alternativ.

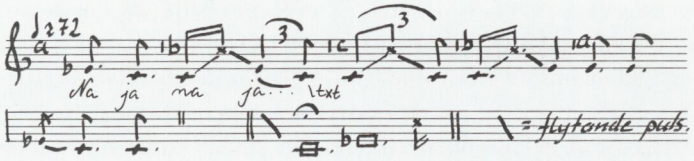
Stilskikt inom sydsamiska jojkar söder om Pite lappmark

Det finns sammanlagt 23 vuolle som härrör från samiska områden söder om Pite lappmark bland SR:s jojkar. 21 av dessa har jag funnit tillhöra stilskikt S 1. Därtill har vardera en jojk karaktäriserats som S 3 och S 4 (se vidare i den ovannämnda bilagan till denna uppsats). Som typiska exempel på S 1 vill jag här lyfta fram vuolle SR 1:2:a och 1:3:c.

SR 1:2:a. Vuolle till en av hennes söner. Margareta Winka, Tärnaby.

Sångerskan verkar vara osäker på formen. Det görs ett avbrott i vuollen (jojken). Den korrekta formen är därför osäker. Observera de godtyckliga gränser jag bestämt för olika notvärden i materialskalorna.

SR 1:3:c. Stina Sjulssons vuolle.

Även denna jojk har en svårbestämd form; vid inspelningen har man dessutom missat inledningen. Det första motivet (a) i transkriptionen tjänar även som slutmotiv. Observera att nästan samtliga sydsamiska jojkar har en »kadenserande» avslutningsformel på två korta, oftast upprepade toner (=centraltoner). Vuollen går inte i någon bestämd taktart utan har fri eller flytande puls (= \ ovan).

Sammanfattningsvis kan sägas att ingen jojk har ett halvtonslöst pentatoniskt (»nordsamiskt») skalmaterial. I två fall ger skalorna klara associationer till dur, nämligen nr 1:2:c och 2:3:b, av vilka den sistnämnda tillhör S 3. Centraltonen har som regel stor kvantitativ vikt liksom därtill ofta en till tre andra toner. Mollters finns i 61 % av skalorna och är således ett vanligt intervall. Huruvida detta är ett inflytande från äldre nordisk folkmusik går inte att avgöra.

Vuolle med frirytmisk takt (puls) uppgår till 30 %, jojkar i 2-takt (≈2-takt) till 52 % och i 3-takt till 13 %. Det finns även en vuolle med oregelbunden växling mellan 4- och 5-takt. De sydsamiska drag som fanns hos Tirén återfinns således helt och fullt bland SR:s jojkar.

De olika typer av glidtoner som Tirén särskilt nämner som ett karaktäristikum för de »äkta» sydsamiska jojkarna, finns i SR:s material i följande former:

a) långa eller korta bågrörelser i 1:2:a, 1:2:b, 1:3:c (jfr Tirén nr 3 ovan),
b) snabba, nästan undantagslöst uppåtgående glissandoförlopp (som i vissa fall kan låta snarlikt ett hundskall), t. ex. i 1:3:a, 1:3:b, 1:5:a, 1:5:b,
c) uppåtgående glissando till en hörbar höjdton och återgång till lägre tonhöjd utan märkbar glidton, t. ex. i 1:3:a, 1:6:b, 2:3:a.

Som i Tiréns jojkar förekommer glidtoner oftast till eller från en till tre strukturellt viktiga toner, kärntoner, som bär upp jojken. Dessa kärntoner ligger inte sällan på ett litet intervallavstånd från varandra.

Därmed skall vi övergå till att studera Tiréns, Smedebys, Väisänens samt SR:s jojkmaterial från ett annat sydsamiskt område.

Stilskikt inom sydsamiska jojkar i Pite lappmark

Som läsaren inser används de skilda lappmarksgränserna och samebyarnas geografiska utsträckning bara av praktiska skäl för att dela upp jojkarna efter. Gränserna är på intet sätt några kulturella barriärer, särskilt som samerna i dessa områden – oftast

skogs- eller fjällsamer – ju flyttade mycket, om än inte så ofta i syd–nordlig riktning. Avståndet från de södra områdena i Jämtland till Pite lappmark är ca 300 km.

Om vi åter börjar med att studera Tiréns material, ger en skattning att 70 % av jojkarna tillhör S 1, 2 % S 2, 24 % S 3 och 4 % S 4. Vuolle präglade av durtonalt tonmaterial är således en stor grupp. 30 % av jojkarna går i 2-takt, 35 % i 3-takt, 12 % i 5-takt, 14 % i regelbunden sammansatt takt samt 8 % i oregelbundna sammansatta taktarter (som jag i de flesta fall antagit är lika med frirytmisk taktart/flytande puls).

Bedömningen av materialet från Pite lappmark medför en särskild svårighet, vilket beror på att drygt hälften av jojkarna härrör från en enda informant, Maria Persson i Arjeplog. På Tiréns inspelningar jojkar hon så gott som alltid med mycket vårdad stämma. Hon tycks ha varit en motsvarighet till nordsamen Per Heatta, som efter det sista världskriget och fram till sin död var en stor propagandist för den nordsamiska jojken och dess särart (se Graff 1985). Tirén berättar att hon »visat sig vara den förnämsta kännaren av samiska sånger och har förstått att ge förklaringar på alla möjliga uttrycksmedel som användas i dessa vuolleh. Hon kunde nästan för varje låt, liksom en bildad kompositör, angiva orsaken till melodiens karaktär, egenskaper hos människor och djur vilka återgåvos i toner, känslor av sympati eller antipati ...» (1928: 305).

Jämför man emellertid med jojkarna hos Smedeby (1963) är skillnaderna små. Andelen S 1 kan här uppskattas till 70 %, S 2 till 2 %, S 3 till 24 % och S 4 till 3 %. Talen för S 1 är inte oväntat högst för Jonas Eriksson Steggos jojkar (Väisänen 1958), dvs. andelen är 95 % och övriga sammanlagt 5 %. Steggos jojkar ingår alla i en för detta inspelningstillfälle särskilt uttänkt jojk-cykel. Taktarterna i Jonas Eriksson Steggos jojkar domineras av 3-takt med 51 %. 2-takt uppgår till 22 %, oregelbundna takter till 15 %, regelbundet växlande taktarter till 2 % och 5-takt till 10 %. Däremot finns det, av transkriptionerna att döma, inga vuolle i fri eller flytande puls (taktart).

Hos Smedeby är fördelningen när det gäller taktarter mer likartad den hos Tirén. Detta beror troligen på att jojkmaterialet här härrör från sju olika personer, dvs. procentsatserna är inte avhängiga en person. Vi finner här att 2-takt uppgår till 41 %, 3-takt till 27 %, oregelbundna taktarter till 11 %, regelbundna till 10 %, flytande taktart till 10 % samt 5-takt till 2 %.

Det är vanskligt att göra någon åldersbestämning av taktarternas fördelning. Den högre andelen S 3-jojkar inom Pite lappmark antyder att fler jojkar inom detta område är av yngre datum än i de sydligaste lappmarkerna. Andelen jojkar med inlånat musikgods tycks med andra ord vara vanligare inom Pite lappmark än söder därom. Men det finns naturligtvis alltid en risk med att endast bedöma det material som är utgivet och inte allt material som samlats in – eller bättre som kunde ha samlats in. När det gäller Tirén är det exempelvis inte lätt att veta om han underlät att spela in jojkar som han ansåg inte var samiska. I många fall har Tirén spelat in jojkar, som han ej har publicerat, t. ex. jojkar med Per Persson (från Arvidsjaur, född 1871 – materialet finns på Musikmuseet, Stockholm), vilka röjer ett klart inflytande från äldre svensk folkmusik. De svar som kan ges måste således betraktas i ljuset från denna problematik.

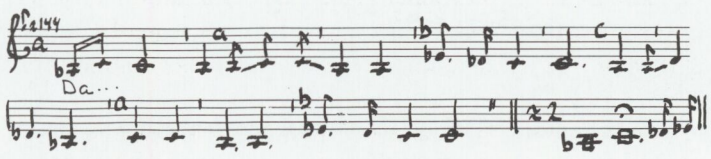
Frågan om de inspelade SR-jojkarna från Pite lappmark röjer fler drag av inlånat musikgods än de sydliga jojkarna väntar nu på att bli besvarad. Lustigt nog skall vi bland jojkarna från Pite lappmark möta nyss nämnde Per Persson!

Stilskiktens fördelning i Pite lappmark

Det finns sammanlagt 116 jojkar från Pite lappmark på SR:s skivserie. Andelen vuolle inom S 1 är här betydligt lägre än från tidigare redovisade områden: endast 44 % av jojkarna tillhör denna stil. Att andelen ändå blev så stor beror till viss del på att 2/3 av Jonas Edvard Steggos 35 jojkar hör till S 1.

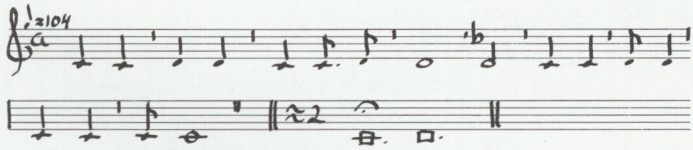
Stilskikt 3 däremot har en större procentandel än tidigare med 31%. Stilskikt 2 och likaså stilskikt 4 uppnår vardera 13 %. Som tidigare skall jag lyfta fram ett antal jojkar med skilda stilistiska kännetecken innan jag kommenterar resultaten. Min avsikt är att exemplen sammantaget skall ge en översiktlig bild av respektive stil.

Stilskikt 1

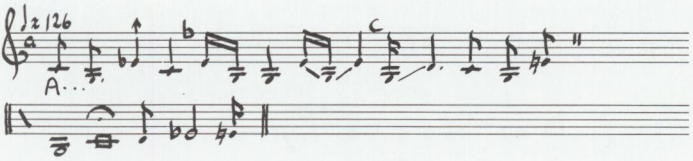
SR 3:3:a. Landshövdingens vuolle.

Formen är oklar (se Edström 1978: 167).

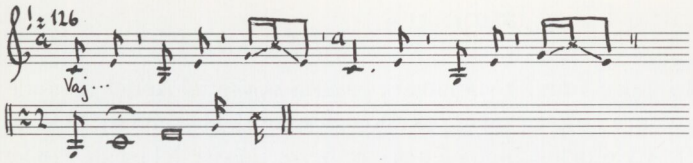
SR 4:2:c. Lars Perssons i Siksjön vuolle.

Använder endast två toner på sekundavstånd. Många av jojkarna i Väisänen 1958 har samma tonmaterial. Jojkaren anpassar motivens längd efter textstavelserna. Formen utförs tre gånger.

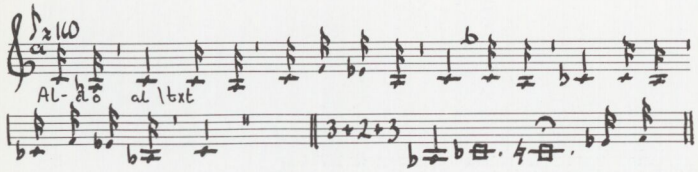
SR 6:2:a. Per Nilsson Ruongs vuolle.

Svårbestämd jojk ur form- och intonationssynpunkt.

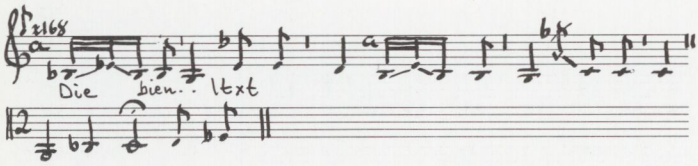
SR 6:3:a. En vuolle till miessi (renkalven).

Som jojkerskan också uppger vid inspelningen är detta en sydlig vuolle. I inspelningen sker ett avbrott. Vuollens form är dock klar: den innehåller ett motiv (fras) som upprepas.

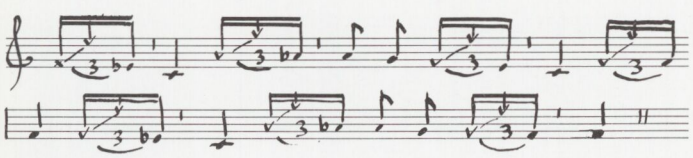
SR 6:6:c. Jojk om vajorna.

Jojkaren gör ett avbrott i framförandet. Formen utförs troligen fem gånger. Det är inte ovanligt inom S 1 att strukturellt viktiga toner ligger på små intervallavstånd, inte sällan på halvtonsavstånd (jfr SR 1:2:b, 1:4:a, 2:4:a, 2:4:b, 2:4:c, 2:4:d, 3:1:c, 3:3:b, 3:6:a, 4:2:b, 4:2:c, 4:2:d etc.; se bilagan). Samma iakttagelser kan även göras i Smedeby, vuolle nr 52, 53, 82, 89 m. fl., i Tirén nr 1, 5, 9, 33, 36, 37 osv.

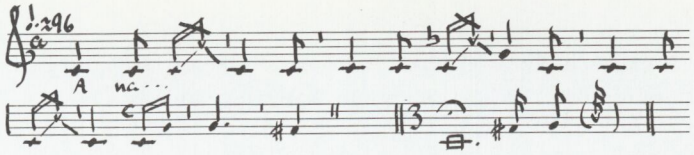

SR 6:8:a. En jojk om Lars Nilsson Ruong. Sara Maria Fjällman, Arjeplog.

Här kan diskuteras om det finns något tonalt inslag från S 2. Formen jojkas 23 gånger. Jojkerskan förmår väl att anpassa den improviserade texten till melodins form. Hos Tirén återges en vuolle till samme Lars Nilsson Ruong, framförd av Anna Nilsson Lasko (1912), i en transkription som är ganska så missvisande. Laskos föredragssätt är utan tvekan mycket ålderdomligt. Som framgår vid en jämförelse mellan min transkription av Laskos vuolle och Fjällmans vuolle till samma person tyder allt på att det rör sig om samma melodi (!), även om Fjällman traderar den med förändrad taktart och form (2-takt och formen abac, istället för 3-takt och abacabc).

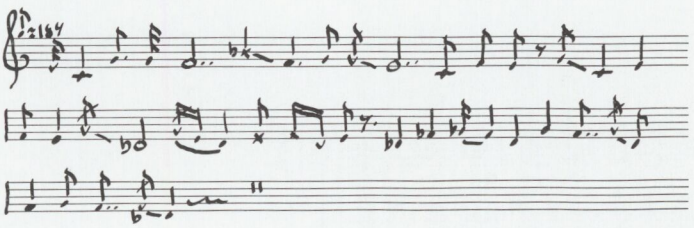

Anna Lasko

SR 7:3:c. [Vuolle till] Ståkkelandet.

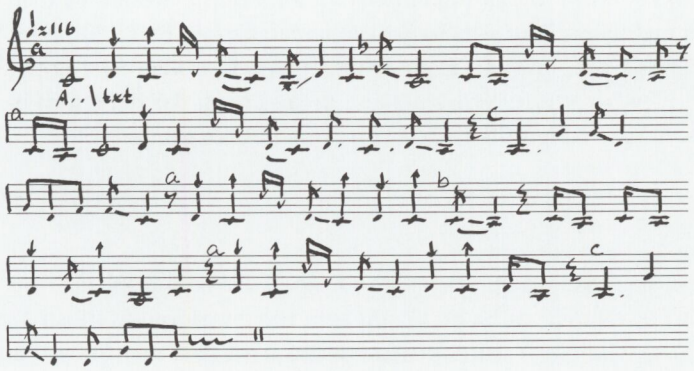
Åter en jojk inom S 1 där ett kromatiskt tonförlopp är strukturellt viktigt (jfr kommentarerna till 6:6:c ovan). Formen verkar inte helt fast, dvs. antalet a-motiv varierar innan c-motivet avslutar formen, som på detta varierande sätt utförs fyra gånger.

SR 8:6:b. Vuolle till stormen.

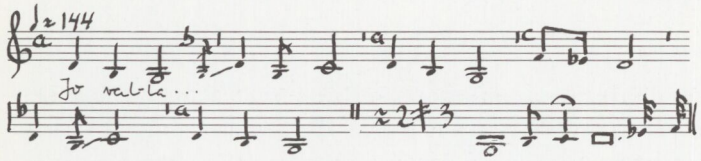
Tonhöjdsförloppet verkar osäkert. Motiven är mycket olika varandra, så olika att jag avstått från att benämna dem. Ovanstående transkription visar den sannolika formen (avsnittet finns efter den andra andningspausen), en form som således sjungs fyra gånger. P. g. a det instabila tonhöjdsförloppet har jag även avstått att göra någon materialskala. Jojken har ett fritt tempo (parlando rubato).

Vid en jämförelse med Israel Ruongs mors version av samma vuolle från 1916 (se nedan) visar det sig emellertid, att även denna version ger ett frirytmiskt intryck. Tirén har endast fångat vissa drag i Sara Ruongs framförandesätt (nr 299), varför jag för att göra en jämförelse möjlig har transkriberat i stort sett hela vuollen. Som jag uppfattar strukturen finns här tre skilda motiv, som ger totalformen abacabacab (de två sista formdelarna saknas i transkriptionen). Möjligtvis kan formen således vara abacab. Att Israel Ruongs version är relativt lösligt sammanfogad och en blek återspegling av mammans vuolle, är inte så märkligt med tanke på den långa tidsrymd som förflutit mellan inspelningarna och att Ruong senare i sitt liv hade liten daglig återkoppling till jojken och jojkmiljön.

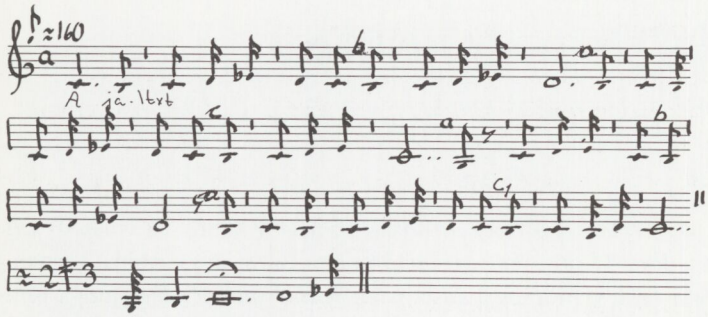
Stilskikt 2

Vuolle som musikaliskt domineras av molltonalitet uppgick således, som tidigare nämnts, till 13 %. Av det tiotal jojkar det här rör sig om skall två redovisas.

SR 3:7:a. En jojk efter Lars Nilsson Ruong. Anna Stina Lundmark, Arvidsjaur.

Formen abacba sjungs två gånger med ett tillfälligt(?) instoppat c-motiv dememellan.

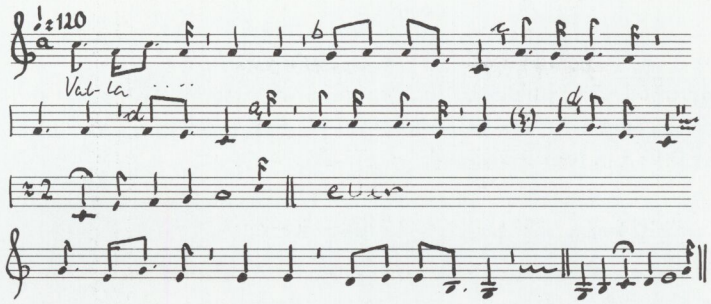
SR 5:3:a. Jon Perssons vuolle.

Denna vuolles melodi är troligtvis samma som 5:1:d och 5:2:d. Som Ruong anger rör det sig om jojkaren Johan Perssons hustrus morfars vuolle. Jon Perssons vuolle kan kanske överflyttats/ärvts av Johan Perssons far. Ett problem med denna upplysning är dock att fadern själv, Per Persson, uppgav att han lärt jojkmelodin av en svensk bonde (som i sin tur lärt sig den av en flottare som hette Kuri Pojk Abraham). Samtidigt jojkar Per Persson sannolikt denna jojkmelodi i början av seklet under namnet »Till Lappland»! En försiktig slutsats av denna härva vill jag ändå dra: melodigods av denna typ fanns i många olika jojkar redan under 1800-talet bland samerna i Pite lappmark. Varför »samma» struktur kan uppfattas som så olika varandra och tillskrivas olika saker är dock svårare att klarlägga. Det kan kanske ha berott på att samerna trots allt hade liten bekantskap med denna äldre svenska folkmusiktradition. Det är troligt att man har svårt att skilja mellan melodier eller en melodistil som man känner dåligt till. Eller så missminner sig Per Persson eller någon annan av informanterna. Frågorna hopar sig, men svaren saknas ... I vilket fall framförs jojken i denna form, där det andra b-motivet (egentligen b_1) som har tydlig slutkaraktär, förekommer tre gånger.

Stilskikt 4

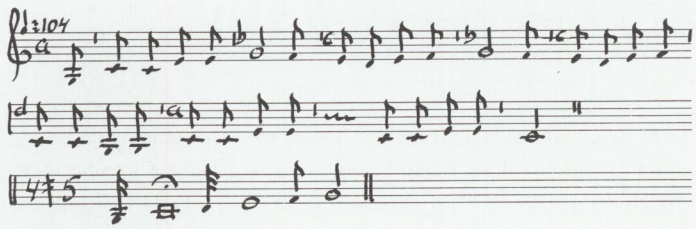
I undersökningar av detta slag, där mätverktygen ännu – p. g. a. forskningsläget – är ganska trubbiga, blir det nödvändigt att ha en grupp som röjer varierande stilistiska inflytanden. Jag har vinnlagt mig om att inte utnyttja denna möjlighet mer än nöden

krävt. S 4 uppgår dock till 13 %. De tre nedanstående exemplen visar klart de svårigheter som är förenade med detta skikt.

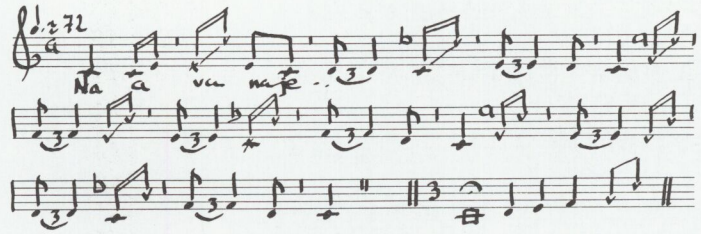
SR 3:3:b. Jetnjetjivvielgs vuolle.

Centraltonen är osäker. Formen är varierande lång och skiftande; den inleds med motiv a följt av ett nedåtgående tonförlopp, motiv b (senare d), mot centraltonen. Motiven b och d bildar ömsom durtreklang, mollsextackord och klangen f-e-c. Detta förhållande samt att glidtonerna och pulsen är så sydsamisk har gjort att jag räknat den till S 4 (jfr även 3:5:a i bilagan).

SR 5:2:c. Rävens vuolle.

Förd till S 4, då den innehåller så tydliga tonmåleriska drag i kombination med en durtonal melodik. Denna vuolle finns även, efter samma jojkare, i Smedeby (nr 45). Formen kan utsträckas med motiven d och e efter behag. Vuollen beskriver rävens gång och sätt att stanna.

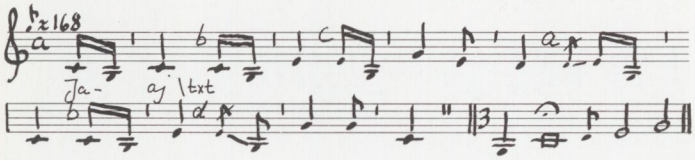
SR 7:6:a. Sjul Eriksson Steggos vuolle.

Förd till S 4 p. g. a. möjligt inlån av tonalt material från S 3, även om framförandesättet och övrigt tillhör stilskikt 1. Det är problematiskt att avgränsa de olika motiven från

varandra. Jag har uppfattat, att det finns i grunden två skilda motiv, a och b, men att tonstegen efter de uppåtgående glidtonerna kan variera. Motiv b har dock en klar avslutande funktion.

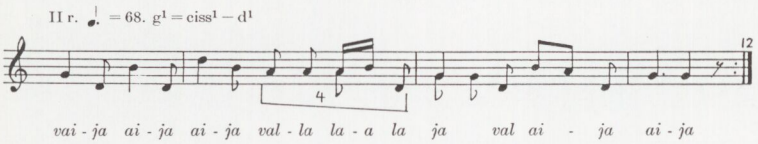
Stilskikt 3

Detta stilskikt upptar knappt 1/3 av jojkarna. I några fall är det särskilt tydligt att det samiska sångsättet har förändrats till ett mer »svenskt». Jag skall illustrera bredden inom detta stilskikt med följande fyra exempel.

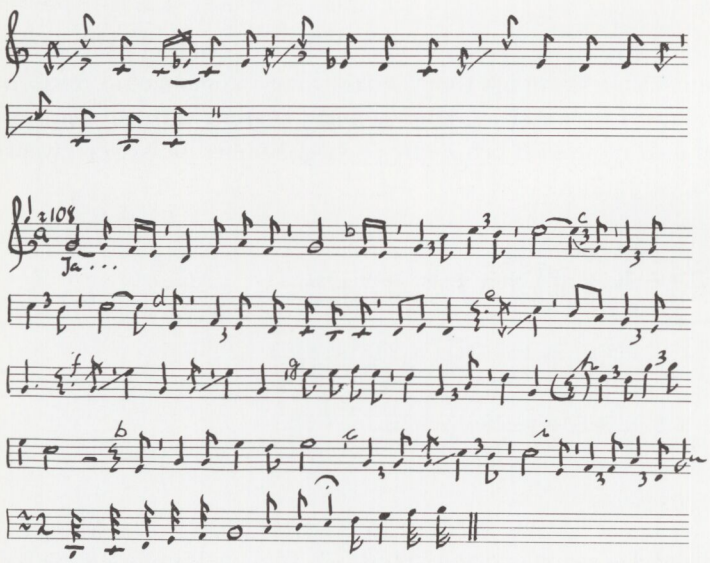

SR 3:5:c. Rimpis vuolle.

(Några inslag av röstteknik från S 1.) Formen utförs fyra gånger. I texten (Ruong i Jojk 1969) sägs bl. a. »och vi har ju våra spetsiga fjäll . . .», vilket kan vara anledningen till att denna vuolle är snarlik en vuolle till fjället Sulitelma i Smedeby (nr 28):

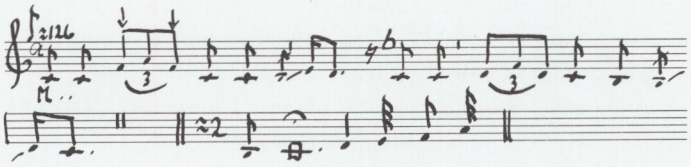
En vuolle med samma namn finns för övrigt även hos Tirén nr 177 där Anna Lasko jojkar. Det är instruktivt att jämföra dessa båda jojkar med varandra. Laskos jojk tillhör det ursprungliga stilskiktet 1:

SR 5:5:c. Skellefte stads vuolle.

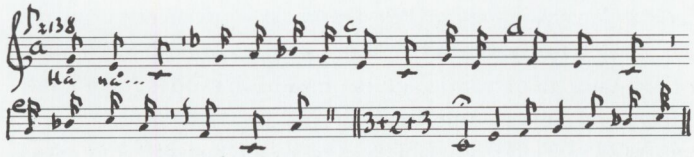
Som Arnberg skriver har denna vuolle som förlaga Hans Christian Lumbyes välkända Champagnegalopp. Sannolikt hade jojkaren A. H. Mattsson eller någon annan hört denna musik på besök i Skellefteå, tagit upp melodin och använt den till en vuolle som kom att kallas Skellefte stads vuolle. För jojkarna var denna vuolle således en symbol för staden och lika mycket en (samisk) vuolle som alla andra vuolle. Formen för hela vuollen på inspelningen är:

abcdefghbci
abcde---bci
abcde.

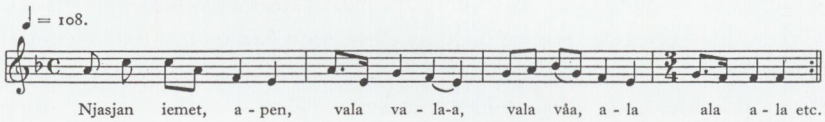
SR 6:5:a. Margareta Bengtssons i Harrok vuolle.

Formen utförs $3\,^{1}/_{2}$ gånger. En personjojk med detta namn spelades även in av Tirén (nr 192)! Dessa vuolle är dock desamma – jfr vidare 8:2:c nedan.

SR 8:2:c. Margareta Bengtssons i Harrok vuolle.

Formen framförs nästan fyra gånger. Av allt att döma är denna vuolle en variant av den vuolle som finns i Tirén (nr 192). Tiréns transkription motsvarar väl den klingande förlagan:

Jag uppfattar således att motiven bc i min transkription motsvarar takt 1–2 i Tiréns transkription.

Sammanfattning

Andelen S 1-jojkar (44 %) i SR:s material är således betydligt lägre än andelen S 1-jojkar hos Tirén, Väisänen och Smedeby.

Molltersen som strukturellt viktigt intervall förekommer bara i 23 % av jojkarna från Pite lappmark, medan motsvarande tal för de sydliga jojkarna var 61 %. Omvänt är durtersen vanligare i Pite lappmark med 38 % i jämförelse med 17 %. Det senare går

även att utläsa ur materialskalorna; eftersom S 3 är så vanlig, finns det många vuolle som har mer eller mindre fullständiga C-durskalor som tonmaterial (jfr exempelvis jojkarna nr 3:4:c, 5:5:a och 5:5:c i bilagan). Jag tolkar således detta som att inflytandet från nordiska durmelodier var betydande redan under 1800-talets senare del. Det finns dock inte någon jojk med nordsamiskt halvtonslöst pentatoniskt skalmaterial.

Till skillnad från många sydsamiska jojkar verkar bruket av olika typer av glidtoner mindre utbrett bland jojkarna i detta område än i det förra området. Om det beror på att föredragningssättet här mer har försvenskats eller det är ett traditionellt drag i detta område går inte säkert att avgöra.

Beträffande taktarterna uppgår vuolle i 2-takt till 32 %, 3-takt till 36 %, 5-takt till 4 %, regelbundet sammansatta taktarter och oregelbundet sammansatta vardera till 4 %. Jojkar med fri eller flytande puls utgör 20 %. Det finns inga anmärkningsvärda skillnader beträffande taktarter mellan de olika stilskikten. Andelen 2-takt inom S 1 är således ganska lika andelen 2-takt inom S 2 och S 3. Ett undantag från denna iakttagelse är procentsatserna inom S 4, där 2-takt dominerar stort.

Skillnaden mellan detta material och Tiréns och Smedebys ur taktartssynpunkt är därför inte så stor: 2- och 3-takt finns båda i liknande proportioner. Den största skillnaden mellan Tirén och detta material (SR) vidlåder andelarna med sammansatta taktarter och frirytmiska jojkar, men som tidigare framhållits är det mycket problematiskt att göra jämförelser mellan dessa kategorier p. g. a. Tiréns sätt att transkribera.

Analysen av de inspelade jojkarnas stil inom Pite lappmark visar således, att den äldsta traditionen var svagare i detta område än i de södra samiska områdena. Å andra sidan var jojken ännu på 1950-talet mer levande i detta område än i söder; man kunde spela in ett stort antal jojkare och deras repertoar var rik. De allra flesta av dessa traditionsbärare är dock borta idag. Den traditionella samiska jojkens ställning i dessa båda områden är idag svag.

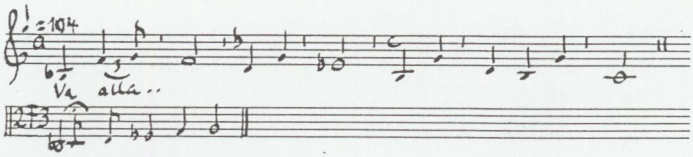
Jojkar och stilskikt inom Lule lappmark

Hos Tirén redovisas 62 vuolle inspelade i Lule lappmark. Däremot finns det således inga jojkar från denna lappmark vare sig hos Smedeby eller Väisänen. Med avseende på stilskikt tillhör 74 % av Tiréns jojkar S 1, 3 % S 2, 14 % S 3 och 8 % S 4. Det äldsta skiktet är således dominerande. Med denna kunskap i bagaget skall vi nu se vilka stilskikt SR-jojkarna tillhör. Jag skall komplettera dessa jojkar med de lulesamiska jojkar som finns på Ep-skivan Jojk från Jokkmokks museum (JMEP1) samt något kommentera den tradition som Lars Pirak, Jokkmokk, är bärare av, eftersom han så ofta framför sina jojkar i offentliga sammanhang i Sverige.

Jag har i detta sammanhang valt att inte diskutera Knut Erikssons Sjaunjas sex jojkar (SR 9:6:a–7:c; se bilagan). Sjaunjas jojkar innehåller inga urskiljbara mönster; det är närmast omöjligt att dela upp dem i motiv. Av de återstående fjorton jojkarna tillhör fyra (28 %) S 1, fyra (28 %) S 2 och sex (43 %) S 3; jojkar med ett durtonalt inflytande utgör alltså den största gruppen. Sju vuolle går i 2-takt, fyra i 3-takt; övriga taktartsgrupperingar förekommer en gång var. Det ringa antalet jojkar gör det emellertid svårt att dra några säkrare slutsatser, men som framgått av undersökningen finns det i

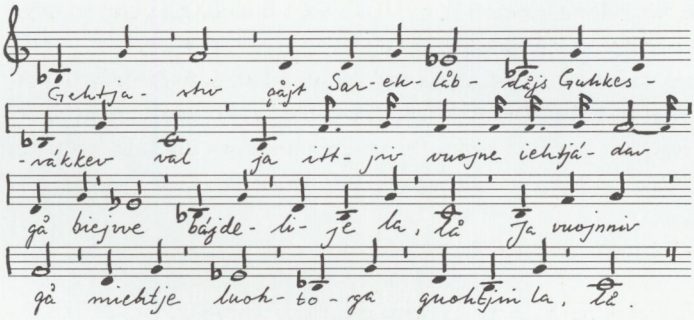
jämförelse med Tiréns material få jojkar från det äldsta stilskiktet (S 1). Detta resultat stämmer väl överens med den iakttagna förändringen som redovisats för det pitesamiska materialet.

Eftersom det befintliga materialet är så begränsat, nöjer jag mig med att redovisa vardera en jojk i stilskikten S 1, S 2 och S 3.

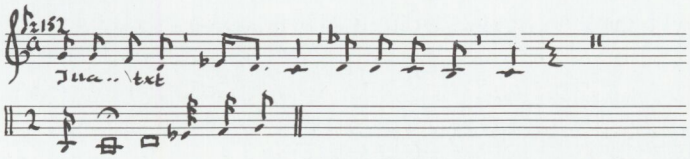

JMEP 1:7:a. Sarek. Pavva Kallok.

Denna vuolle har, med hänvisning till bredden inom stilskikt 1, »försöksvis» räknats som en S 1-jojk. Pavva Kallok (Bavva Gallok) använder inte glissando och förslagstoner i någon av sina jojkar, men enligt min bedömning borde denna teknik ligga väl till för denna vuolle. Det kan emellertid inte uteslutas att jojken har drag av S 3 och således alternativt kunde kodats som S 4. I en kommentar till vuollen anges att det är en gammal jojk, som också är känd som en vittra-jojk (vittra = underjordiskt väsen). Kallok jojkar först formen tre gånger med syllaber. Därefter jojkas vuollen ytterligare tre gånger med text och några inskjutna stavelser:

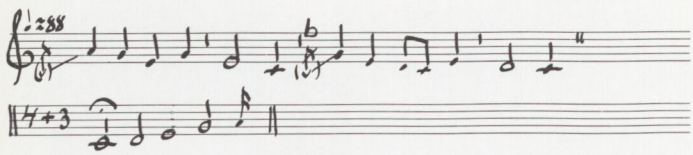

Som framgår av de tre sista omtagningarna förlängs a-motivet två gånger och b-motivet en gång p. g. a. textmängden. Denna fortsättning är ett tydligt exempel på vad som kan »inträffa» när text läggs in i en vuolle. Lägg märke till att flera ordstavelser, exempelvis »dåjs» i Sareklåbdåjs», hamnar »utanför» sitt motiv och jojkas till den första tonen i motivet c (åter vill jag betona att dessa anmärkningar självfallet är ovanligt etnocentriska). Den samiska texten har transkriberats av Nils-Eric Spiik. Svenska översättningar finns i kommentarmaterialet till EP-skivan.

SR 9:1:a. En vuolle till Ultevis. Mattias Kuoljok, Jokkmokk.

S 2. Denna form framförs femton gånger. Mattias Kuoljok jojkar samma vuolle, i två olika versioner, på skivan från Jokkmokks museum. Det finns inga anmärkningsvärda skillnader mellan dessa olika framföranden. Jfr 9:4:a (nedan), dvs. samma jojk men nu i S 3!

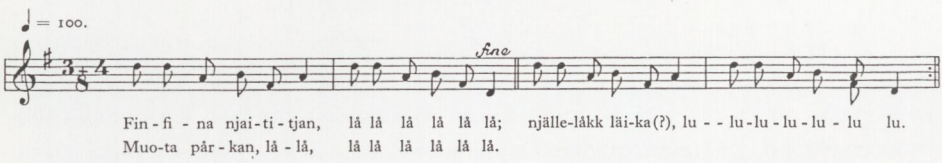
SR 9:4:a. Ultevis. Jovva Spiik, Jokkmokk.

S 3. Formen framförs fem gånger. Hos Tirén finns för övrigt en vaggsång till Spiik, framförd av hans mor år 1912 (nr 370).

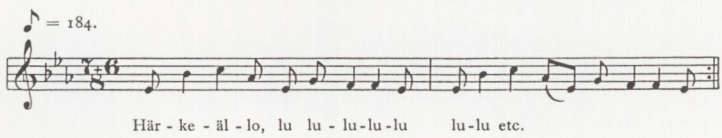
Nordsamiska jojkar på Sveriges Radios jojkskivor

Som berördes i inledningen dominerar den nordsamiska jojken idag bilden av samisk jojk. Den nordsamiska jojken så som den kommer oss till mötes i Launis utgåva är således oftast pentatonisk. Detta stilskikt är annorlunda än de tidigare beskrivna och benämns i fortsättningen S 5 a. Den första frågan att besvara blir därför: Hur vanliga är dessa stilskikt i Tiréns och Launis utgåvor?

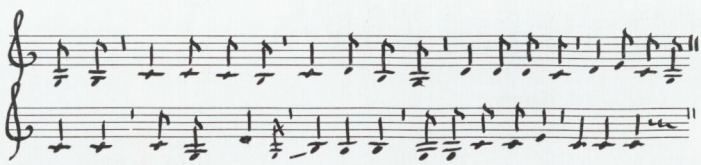
Genomgången av Tiréns 165 nordsamiska jojkar visar att strikt halvtonslösa pentatoniska jojkar endast uppgår till 9 %. Det är dock uppenbart att många jojkar är av pentatonisk typ fastän de endast har fyra toner (!). Jag benämner detta skikt S 5 b. En jojk inom detta skikt är Tirén nr 382, »Till de springande renarna»:

Jag har därför valt att inkludera jojkar av denna typ, som sammanlagt uppgår till 34 %, i stilskikt 5. Jojkar inom de tidigare skikten S 2 och S 3 uppgår till 7 respektive 4 %. Därmed återstår drygt 40 % av jojkarna. En stor grupp av dessa har ett skalmaterial som består av fyra, oftast fem eller sex toner i en durskala. Som framgår av följande exempel, klingar dessa jojkar i de flesta fall mycket lika en vanlig pentatonisk jojk. Den ton som *kan* upplevas som tillagd i exemplet (Tirén nr 411) är således g^1:

Dessa jojkar har inte sällan ett skalmaterial liknande jojkar inom S 3, men skalmaterialet har sannolikt uppkommit som en följd av påverkan från durtonalitet i en pentatonisk tradition. Jag kallar i fortsättningen detta stilskikt för S 6. Detta skikt uppgår till 26 % och skiljer sig således från jojkarna inom S 3. Denna skillnad kan dock i åtskilliga fall vara mycket svår att upptäcka. Det ena exemplet har klassificerats som S 3, medan det andra exemplet hämtats ur Tirén (här transponerat):

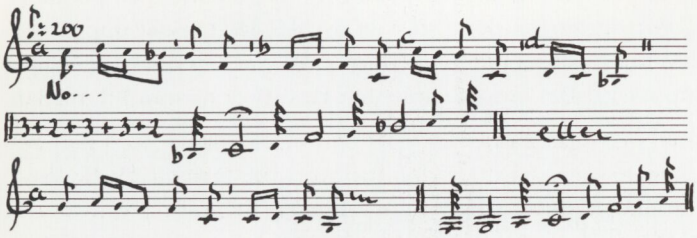
Det övre exemplet av dessa är hämtat från Tirén (nr 433), dvs. en nordsamisk jojk i S 6, medan det undre är 4:3:a, en pitesamisk jojk i S 3. De melodier i Tirén som klassificerats som S 3 är således tydliga varianter av nordiska durvisor. Det är möjligt att en närmare undersökning kan visa, att merparten av exemplen inom respektive S 3 och S 6 är så snarlika, att det är omotiverat att försöka skilja dem åt. Tills vidare skall emellertid denna skillnad upprätthållas.

Därmed återstår hos Tirén ett stilskikt på 16 %, som till tre fjärdedelar innehåller jojkar som är uppbyggda kring skalmaterial som c d, c d e, c d f, c d g, c e g eller c f g, dvs. tonmaterial som kan förstås som delar av en pentatonisk skala. Inbegripes detta skikt (=S 5 c) i de tidigare pentatoniska skikten (S 5 a och S 5 b) uppgår pentatoniska jojkar eller jojkar med begränsad pentatonik till 59 % av Tiréns material. Därutöver fanns, som framgått, S 6 med 26 %, dvs. jojkar med ett tonmaterial som betecknades som en blandning av pentatonik och durskala.

Jag har även prövat att filtrera Launis jojkar genom samma stilskikt och funnit att 14 % av jojkarna tillhör S 5 a, 38 % S 5 b, 19 % S 5 c, 25 % S 6 och 1 % S 2. I jämförelse med taktarterna hos Launis uppvisar Tiréns material en viss skillnad (siffror inom parentes hänför sig till Launis). Jojkar i 2-takt uppgår hos Tirén till 27 % (38), i 3-takt till 32 % (41), i 5-takt till 14 % (7), regelbundet sammansatta till 24 % (12) samt oregelbundet sammansatta taktarter till 3 % (2). Jojkar i frirytmisk »taktart» saknas således. De nordsamiska jojkarna är m. a. o. ur musikstrukturell synpunkt ganska olika de sydsamiska (här = de tre tidigare områdenas jojk).

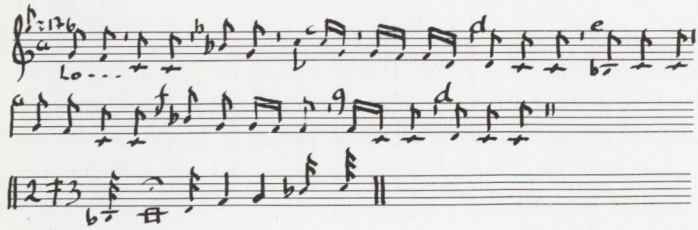
Vi skall därför närmast studera i hur hög grad jojkarna på Sveriges Radios skivserie bekräftar detta. Sammanlagt finns det 38 nordsamiska jojkar i denna utgåva. Trots detta upptar dessa jojkar fem skivsidor, medan de 116 pitesamiska jojkarna upptar sex skivsidor! De nordsamiska jojkarna är m. a. o. mycket längre, speciellt Nils Hottis tio nordsamiska luotti, som upptar två sidor. De nordsamiska jojkarna, och särskilt alla Hottis, innehåller således mycket mer text än de sydsamiska. Det gäller dock långt ifrån alla nordsamiska jojkar, bl. a. inte den jojk som närmast följer nedan.

Stilskikt 5 a

SR 10:1:a. En jojk om en lapp. Olof Blind, Kiruna.

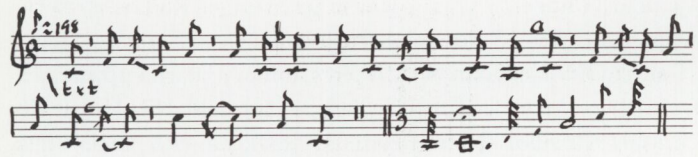
Det kan vara särskilt svårt att bestämma centralton för halvtonslösa pentatoniska melodier. I detta fall jojkas den form som här transkriberats fem gånger. Ingen ton framhävs som slutton. Det finns därför två närliggande sätt att höra fram en centralton på: 1) tonen c^1/c upplevs som centralton då den har stor strukturell vikt i motiven a, b och c och dessutom börjar jojken på denna ton, eller 2) upplevs den sjätte tonen (här f^1) som centralton då den är viktig i motiv a och b, och den pentatoniska skalan får då ett »normalt» utseende. Det senare synsättet är sannolikt att föredraga.

SR 11:3:a. En jojk om renar.

Taktarten byggs upp av 2- och 3-taktsmotiv (d och e). Formen jojkas tre gånger med ett tillägg, en »coda», bestående av motiven eabcd. Vissa motiv är mycket snarlika motiv i 12:4:a (se bilagan).

Stilskikt 5 b

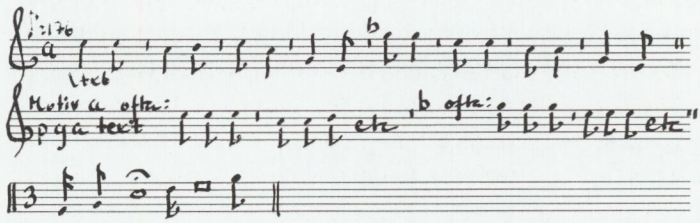
SR 10:5:a. Jojk om en pojke som blev polis.

De första motiven jojkas något instabilt. Troligen bidrar texten till detta. Formen varieras emellertid på följande vis (' = andningspaus):

abacabacab'
abacabac' ab'

abacabac'
abacab'
abacabac'
abacab'
abacabacab

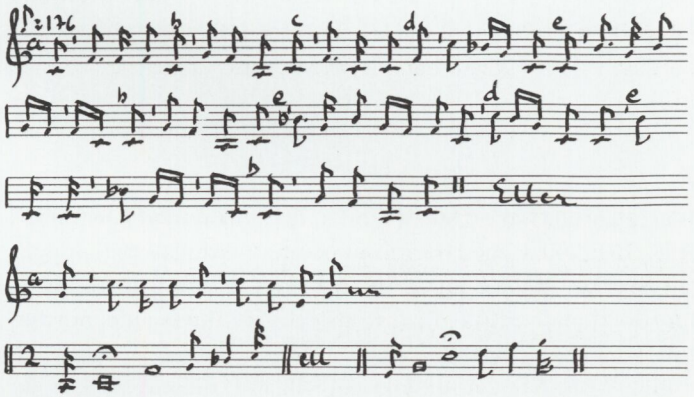
Jojkarens sätt att ta pauser betingas naturligt av att han måste andas, men han kan också planera för detta genom att spara på luft för att jojka formen färdig. Som framgår kommer således alltid motiven abac efter varandra. Ibland dubblas denna grupp och avslutas genom tillägget ab. Vid två tillfällen dubblas abac utan detta tillägg. Att bedöma jojkens form är således vanskligt. Min bedömning är, att om det finns en »ideal» form denna sannolikt är abacabacab.

SR 13:3:a. Jojk om vänskapen.

Denna jojk är nära sex minuter lång. Motiven varieras beroende på textanpassningen. Under framförandet sker en tonhöjdsförskjutning på ≈ en stor septima!

Stilskikt 6

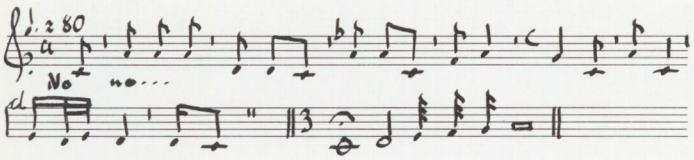
SR 11:4:a. Friarjojk.

Som i de två föregående luotti kan valet av centralton motiveras på olika sätt, i detta fall utifrån en »sluttonskänsla» (= den sista tonen) eller utifrån en »upptaktskänsla» (= den andra tonen). Båda dessa toner är strukturellt viktiga och har stor förekomst. Denna jojk är troligen en av de ur musikalisk och textlig synpunkt mer komplicerade

jojkar som finns bevarade. Den har sannolikt traderats i generationer. Tyvärr var jojkaren Ponga förkyld vid framförandet och kom av sig vid ett tillfälle. Texten i Ruongs översättning börjar:

> Härken var vit som haren om vintern nu nu nu ...
> Själv hade han på händerna handskar
> vita som härkens framben nu nu nu nu ... (Jojk 1969: 239).

Jojken verkar ha två olika avsnitt som båda är mycket långa. Den första delen har formen abcdeb = A. Den jojkas två gånger. Sedan jojkar Ponga tre motiv (abc), kommer av sig och fortsätter med den nya delen (se transkriptionen) abcdebede$_1$b = B. Därefter jojkas B-avsnittet ytterligare sex gånger. Här sker ett avbrott i inspelningen. Detta kommenteras visserligen inte Jojk i 1969, men det är uppenbart när man lyssnar på skivan. Jojken framförs plötsligt en ters lägre och ljudkvaliten är annorlunda (dessutom hörs en annan jojkare som nynnar med i melodin). Formen efter detta avbrott är AABBBBBBAA, vilken troligtvis kan betraktas som Friarjojkens form.

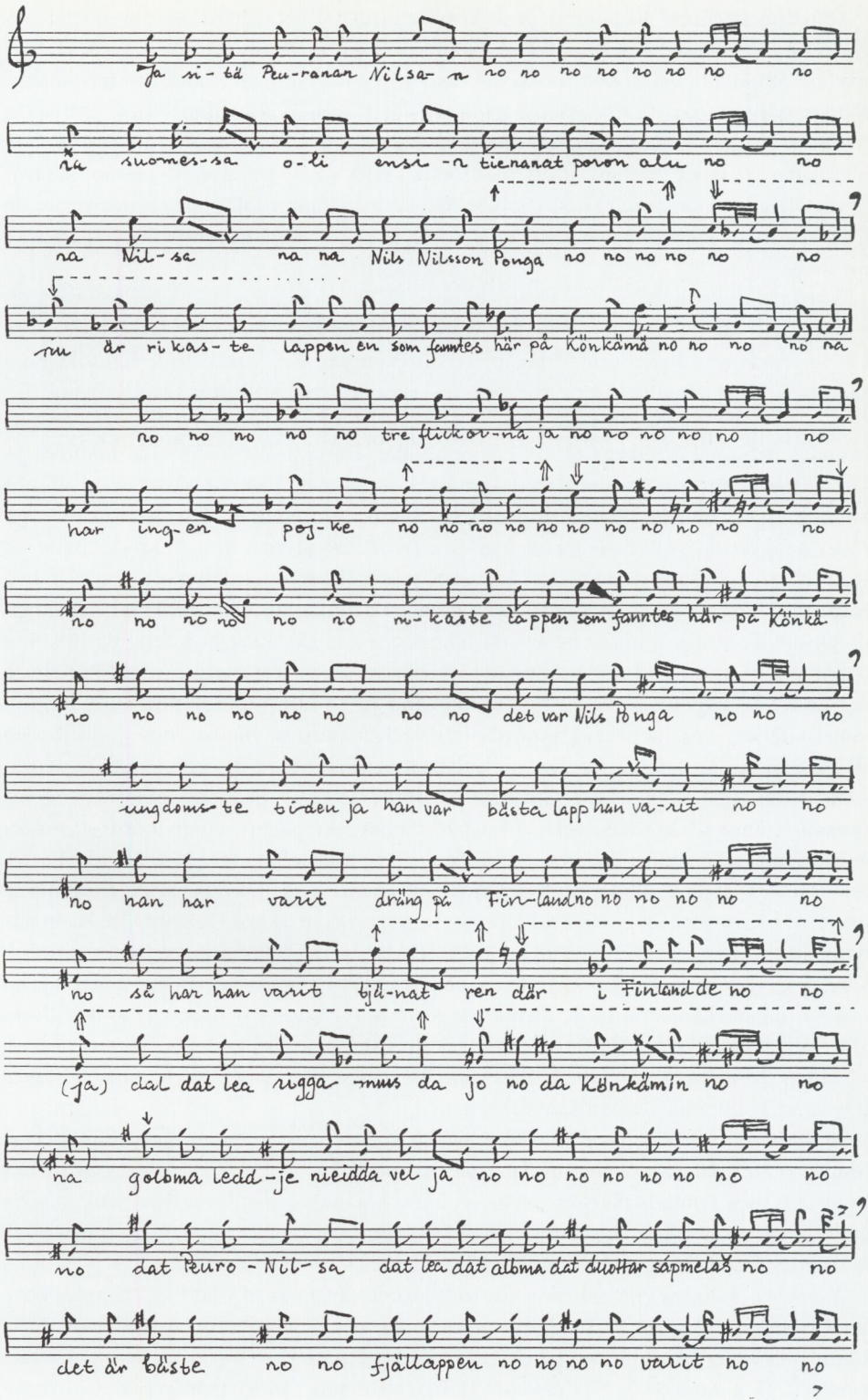
SR 14:4:a. Nils Pongo.

I flera av sina jojkar strör jojkaren Hotti tillfälligtvis in svenska och finska uttryck (att samer i dessa gränstrakter är trespråkiga är vanligt). Mest konsekvent har kanske Hotti genomfört detta i denna jojk, och jag har därför funnit det motiverat, att förutom den vanliga transkriptionen också redovisa merparten av jojken (se s. 37). I sistnämnda fall är varje variation av formen utskriven på en rad, varför det är lätt att studera vad som är mer konstant och vad som ofta varieras.

Sammanfattning

Analysen av de nordsamiska jojkarna visar att stilskikt S 5 a, dvs. jojkar med halvtonslös pentatonik, uppgår till 39 %. S 5 b, jojkar med begränsat pentatoniskt material, uppgår till 26 %. Detta innebär att Sveriges Radios jojkar till 2/3 präglas av ett pentatoniskt tonmaterial. Samma proportion halvtonslösa jojkar finns också i Lüderwaldts nordsamiska material (1976: 106).

Av resterande jojkar tillhör 30 % S 6, ett stilskikt som ibland klingar mycket likt S 5 a/b, samt en jojk (3 %) S 2, medan en luotti inte entydigt gick att stilbestämma. Förutom Lüderwaldts samling har jag även jämfört med Anders Ivar Guttorms nordsamiska jojkar (Aikio et. al. 1972). Guttorm har lärt de flesta av sina jojkar från jojkare i Karasjok, Tana och Utsjoki. I stilhänseende fördelar sig Guttorms jojkar på liknande sätt som övriga nordsamiska utgåvor, dvs. 63 % av hans jojkar hör hemma i S 5 a och 5 % i S 5 b, resterande 30 % i S 6.

Ja si-tä Peu-ranan Nilsa-n no no no no no no no no
ra suomes-sa o-li ensi-n tienanat poron alu no no
na Nil-sa na na Nils Nilsson Ponga no no no no no no
nu dr rikas-te lappen en som fanntes här på Könkämä no no no no na
no no no no no tre flickor-na ja no no no no no no
har ing-en poj-ke no no no no no no no no no no no
no no no no no no ni-kaste lappen som fanntes här på Könkä
no no no no no no no no det var Nils Ponga no no no
ungdoms-te tiden ja han var bästa lapp han va-rit no no
no han har varit dräng på Fin-landno no no no no no
no så har han varit tji-nat ren där i Finland de no no
(ja) dal dat lea rigga-mus da jo no da Könkämin no no
na golboma ledd-je nieidda vel ja no no no no no no no no
no dat Peuro-Nil-sa dat lea dat alboma dat duottar sápmelaš no no
det dr bäste no no fjällappen no no no no varit no no

Guttorm använder att döma av transkriptionerna mycket få glidtoner. Som framgått gäller detta också för jojkarna på Sveriges Radios skivor. Framförandesättet är således här ett annat än det som förknippas med jojkarna inom den sydliga traditionen. Mildast sångsätt av de nordsamiska jojkarna har kanske Johannes Nutti. Detta låg troligtvis i hans karaktär men kan också ha att göra med att Nuttis jojkar inte innehåller så stora språng, vilket medför att man inte uppfattar dem som särskilt kraftfulla eller energiska. Endast jojken SR 12:4:a, Hämndjojk, har en uppåtgående liten septima, två andra stor sext, medan således de övriga åtta jojkarna har mindre intervall.

Nuttis motsats är härvidlag Hotti. Endast en av hans jojkar har mindre intervallsprång, medan de övriga innehåller flera stora språng. Jojk nr 13:3:1 innehåller t. o. m. decimasprång. Som framgått av inledningen har jojkar från Kautokeino i Launis samling betydligt högre frekvens av stora intervall än jojkar från Karasjok.

Hos Tirén är emellertid nordsamiska jojkar med intervallsprång större än stor sext ovanliga och uppgår endast till 6 % av materialet. Detta pekar, enligt min mening, på att Nuttis jojkar representerar ett sannolikt äldre pentatoniskt skikt, som alltmer kommit att stå tillbaka för traditionen från Kautokeinoområdet. Hur Kautokeinoområdet geografiskt skall bestämmas kan emellertid diskuteras. Som framgått hade en stor del av de jojkare som bodde i Kirunaområdet (Blinds och Pongas jojkar, 10: 1–5 resp. 11: 1–5) sina jojkar från Kautokeino eller Karesuando. Att jojkstilen i Karesuando liksom Könkämäområdet i stilistiskt hänseende kan likställas med den i Kautokeino beror på de nära socio-ekonomiska förbindelser som historiskt rått mellan dessa områden. En hypotes är därför att Kautokeinostilens utbredningsområde i hög grad sammanfaller med de västliga nordsamiska dialekternas, medan den jojkstil som tidigare lösligt beskrivits som Karasjokstil sammanfaller med de östliga dialekterna.

Att döma av Anders Ivar Guttorms nordöstsamiska jojkar kan det vara så att nordväststilens ideal sedan seklets början alltmer har påverkat den nordöstsamiska stilen. Hans jojkar har nämligen ett mycket större tonomfång än jojkarna från Karasjok i Launis' utgåva. Medan 21 % av Karasjok-jojkarna hos Launis har ett tonomfång lika med eller större än en oktav, är motsvarande procenttal hos Guttorm 78. Även när det gäller stora språng har Guttorms jojkar värden som ligger närmare Kautokeinojojkarnas än dem från Karasjok. Jojkar med språng som är lika med eller större än en oktav uppgår således till 18 %, medan motsvarande värden för Kautokeino och Karasjok var 15 respektive 5 %. Detta pekar på att Kautokeino-stilen håller på att utbreda sig, men även andra orsaker är tänkbara. Det finns anledning återkomma till detta intressanta spörsmål i annat sammanhang.

Majoriteten av SR-jojkarna har således ett slags »durlikt» pentatoniskt tonmaterial. Många av jojkarna innehåller mycket text, i några fall av fastlagd karaktär, som avlöses av avsnitt med fyllnadsstavelser. Några framfördes endast med vokaliser. Inte mindre än 22 % av jojkarna har regelbundet blandade taktarter som 2+3+2+2. Samma höga tal mötte vi hos Tirén, medan andelen hos Launis bara var 12 procent.

Även hos Lüderwaldt och hos Guttorm finns det många jojkar, 21 % respektive 20 %, i dessa taktarter. Av Sveriges Radios jojkar går 38 % i 2-(4-)takt (jfr Tirén 27 %, Launis 38 %, Lüderwaldt 34 % och Guttorm 32 %). 27 % av SR-jojkarna går i 3-takt (Tirén 32 %, Launis 41 %, Lüderwaldt 32 % och Guttorm 36 %), medan 8 % av jojkarna

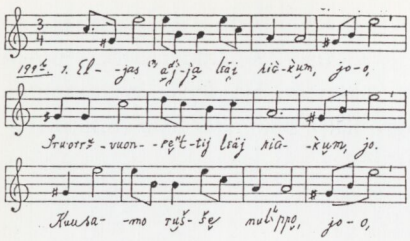
går i 5-takt (Tirén 14 %, Launis 7 %, Lüderwaldt 11 % och Guttorm 6 %). Därtill har en jojk (3 %) orgelbunden blandad taktart (Tirén 3 %, Launis 2 %, Lüderwaldt 1 % och Guttorm 5 %). En SR-jojk hade två skilda tempo/taktarter. De delvis motstridande talen gör det således svårt att dra slutsatser om några säkra skillnader eller förändringar.

Avslutande diskussion: Är sydsamiska vuolle och nordsamiska luotti båda jojk?

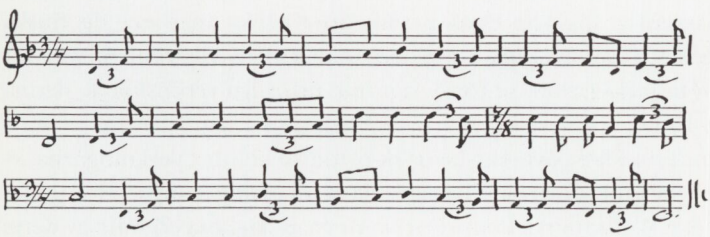
Innan jag prövar att besvara denna spetsfundigt formulerade fråga och att belysa samernas förhistoria utifrån de visade stilskikten, skall något utrymme ägnas åt andra jojktraditioner som hållits utanför denna undersökning, nämligen den sjösamiska, skoltsamiska och kolasamiska. Jag har dock avstått att försöka inarbeta de finska undersökningar angående östsamisk jojk i Finland som Rolf Kjellström prövar att redogöra för i boken »om Jojk» (1988, se för övrigt min utförliga recension av denna bok i Samefolket nr 3, 1989).

Skoltsamerna har under sekler påverkats av rysk-ortodox kultur. Verkningarna av de två världskrigen blev för skoltsamerna ödesdigra då stora grupper (byar) fick flytta. Förutsättningarna för den skoltsamiska kulturens överlevnad har som en följd av detta drastiskt försämrats. Ca 1 500 skoltsamer lever i dag i Finland. Skoltsamiska jojkar (leudd) har spelats in av Itkonen (1913), Launis (1922), Väisänen (1926) m. fl. Det framgår redan av Itkonens inspelningar att inflytandet från rysk och finsk folkmusik är mycket starkt. I andra jojkar återfinns en starkt formelartad glidande melodik (ofta i nedåtgående riktning). Särskilt personjojkarna kan utgöras av mycket långa episka berättelser. Många ord i texterna är arkaiska och förstås inte längre. Fyllnadssyllaber används inte. Skoltsamisk traditionell jojk har därför ingen påtaglig likhet med vare sig syd- eller nordsamisk jojk. Situationen för den skoltsamiska jojktradionen är idag mycket besvärlig, då de yngsta traditionsbärarna närmar sig 70-årsåldern (uppgifterna härrör huvudsakligen från Heikki Laitinen, Sibelius-akademien, Helsingfors, som 14/6 1986 föreläste om skoltsamisk jojk vid ett samiskt seminarium i Kaustinen, Finland).

Sjösamerna vid ishavskusten och fjordarna i Nordnorge har också en jojktradition som kännetecknas av långa texter (se Lagercrantz 1928, 1960, jfr texter i Fellman 1906 samt artikel i Sápmi nr 1, 1985 ang. nedan nämnda skiva). Man använder mycket sällan någon typ av glidtoner. En grundlig beskrivning av jojkarna saknas, men det är tydligt att det förekommer både pentatoniska jojkar och många som är påverkade av nordisk folkmusik, särskilt finsk. Jag har inte prövat att göra någon stilanalys av Lagercrantz' material. Hans transkriptioner ger ibland ett mycket egendomligt intryck, då de är enharmoniskt tänkta, och han särskiljer 24 halvtoner. Enligt min uppfattning ger emellertid följande jojk (ur Lagercrantz 1960: 153) en god uppfattning av hur många av de sjösamiska jojkarna klingar. Just denna är transkriberad av den samiska läraren Isak Saba, bördig från sjösamiskt område (Nesseby):

Detta stilskikt finns även dokumenterat på en Lp-skiva med sjösamiska jojkar med Johan Andersen och Olav Dikkanen som utkom 1986 (Várjavuonna, JLP 1011). En omtyckt personjojk Márros Asllat, har således som förlagor nordiska visor av typen »Jag ser på dina ögon» (se Visor från Dalarna 1975, jfr »Vart går du?» med Selma Andersson, Överkalix, inspelad av Märta Ramsten, Svenskt Visarkiv, som jag tackar för dessa uppgifter).

Márros Asllat. Olof Dikkanen.

Om således beröringspunkterna mellan den skoltsamiska jojken och den syd/nordsamiska traditionen verkar vara få, ansluter den skoltsamiska och sjösamiska jojktraditionen sig närmare till varandra. Ett slutgiltigt ställningstagande beträffande den sjösamiska jojkens ställning får emellertid anstå, tills det finns ett större och säkrare underlag för stilanalys m. m. Det kan dock konstateras att den rika förekomsten av långa texter, mindre frekvent användning av fyllnadsord och en delvis annorlunda sångteknik visar att det finns viktiga skillnader.

Jag återgår därmed till den ovan ställda frågan. Min undersökning av de olika stilskikten har ganska entydigt bekräftat de stora skillnader som tidigare forskare lagt märke till. Det stilskikt som Tirén ansåg som det mest ålderdomliga, och som dominerade bland hans informanter i de södra svenska lappmarkerna, återfanns ca 50 år senare bland de jojkar som Sveriges Radio spelade in. Detta stilskikt, S 1, kännetecknades av en spänd röstteknik, rik förekomst av fyllnadssyllaber, ett fåtal toner (ofta på ters eller sekundavstånd) som hade stor vikt samt olika typer av glidtoner som gjorde att det annars begränsade tonomfånget blev större. Vi fann både en rik förekomst av jojkar i 2-takt och i 3-takt. Det fanns också åtskilliga jojkar i 5-takt och i regelbundet sammansatt taktart. Dessutom ingick en stor grupp, 30 % i Sveriges Radios material, som karaktäriserades av flytande taktart (parlando rubato). Detta stilskikt, S 1, var starkt dominerande såväl i de södra lappmarkerna som i Pite och Lule lappmarker. Om detta stilskikt uppgick till över 90 % söder om Pite lappmark, tillhörde endast 42 % av Sveriges Radios jojkar från Arjeplog och Arvidsjaur denna stil. Andelen jojkar inom

stilskikt 2, 3 och 4 var således betydligt större i Pite och i Lule lappmark än söder därom. Andelen jojkar i S 2, som präglades av en svensk (nordisk) molltonalitet, uppgick endast till någon procent i Tiréns material, men till 12 % i Pite och till 28 % i Lule lappmark. Även blandningsskiktet S 4 uppgick till 14 % i Pite lappmark men var betydligt mindre i övriga lappmarker. När stilskikt 2 kan ha kommit in i jojktraditionen är svårt att avgöra (blandningsstilen S 4 bör i princip ha föregått S 2). Men sannolikt rör det sig om en relativt långsam process. Av informationen till SR 5:3:a kan man exempelvis sluta att denna jojk är från mitten av 1800-talet, men det är inte omöjligt, att drag från denna äldre folkvisetradition tagits upp tidigare bland skogssamer och andra samegrupper som av bosättnings- och levnadsmässiga skäl ofta kom i kontakt med svenskar eller norrmän.

Denna »folkviseartade» jojkstil antogs därför vara av äldre datum än stilskiktet S 3, som bland de av mig transkriberade jojkarna uppgick till 32 % i Pite och 43 % i Lule lappmark. Som Matts Arnberg observerat är många av personjojkarna i Pite lappmark av »yngre snitt» (Jojk 1969: 46 ff.). Dessa jojkar är sannolikt i de flesta fall från slutet av 1800-talet eller början av 1900-talet, vilket visar att samerna influerats av den durtonala musiken: psalmer, frikyrkosånger, skolsånger, skillingtrycksvisor, slagdängor etc. som de mötte vid skilda tillfällen. Man kunde misstänka att en förklaring till att andelen av S 3-jojkar är så stor i Pite lappmark har att göra med att informanter därifrån var yngre än informanterna från de södra områdena. En genomgång av jojkarnas födelseår visar dock att så inte är fallet. Dessutom framgår av Tiréns material, att inslaget av S 3-jojkar var större i Pite lappmark än söder därom redan i början av 1900-talet. Av allt att döma var ännu på 1950-talet den samiska jojktraditionen mycket mer levande i Pite lappmark än längre söderut.

P. g. a. det ringa antalet jojkar från Lule lappmark, som ingick i det av mig transkriberade materialet, måste alla slutsatser om förändringar dras med stor försiktighet. Av Tiréns många jojkar från detta område framgår dock klart, att S 1 dominerar stort och att även övriga stilskikt har ungefär samma andelar som i de sydliga lappmarkerna. Bland Sveriges Radios jojkar återfinns dock många (43 %) jojkar i S 3, vilket antyder att denna stil utbrett sig på S 1:s bekostnad under 1900-talet. Andelen jojkar inom S 2 var också stor.

Den bild som kan utmålas i början av seklet visar därför, att jojktraditionen från Lule lappmarker och söderut var ganska enhetlig, att stilskiktet S 1 dominerade och att andelen S 3-jojkar var störst inom Pite lappmark. På 1950-talet var traditionen inom detta område fortfarande mycket livskraftig, »även» om andelen S 1-jojkar starkt avtagit och S 2- och S 3-jojkar ökat. S 1-jojkar dominerade fortfarande i söder, men det fanns då redan anledning att befara, att jojktraditionen var starkt uttunnad bl. a. eftersom informanterna var få och gamla.

När det gäller likheterna – olikheterna mellan de samiska dialekterna råder bland lappologer och språkforskare även här olika meningar. Det är därför problematiskt att ställa en hypotes angående likheten mellan jojkens dialekter och språkets dialekter. Ja, som Wiklund skriver (1910: 46), skulle man, eftersom en same i Jämtland inte förstår en same från Pite lappmark och på samma sätt en same från Arjeplog inte förstår en same från Kautokeino osv., tala om skilda språk, istället för om dialekter. Ruong och flera med honom hävdar å andra sidan, att det finns en definitiv skiljelinje mellan

sydsamiska och nordsamiska söder om Arjeplog, medan Mikko Korhonen ser glidande övergångar mellan olika dialekter (se Fjellström 1985: 112 f.). Den sista bedömningen låter sig därför bäst förenas med resultatet av denna undersökning; utbredningen av stilskikt 1 visar ju, att de samiska områdena från Lule lappmark och söderut, ännu i början av seklet, kunde betraktas som ett stilistiskt område.

På färden längre norrut fann vi ett nytt stilskikt som delades upp i tre grenar S 5 a, b och c, beroende på fullständigheten i det halvtonslösa pentatoniska skalmaterialet. I samtliga utgåvor med nordsamisk jojk uppgick andelen halvtonslösa pentatoniska jojkar till omkring 2/3-delar. Därtill tillhör många jojkar S 6, ett skikt som beskrevs som en blandning av durtonalitet och pentatonik. Det förekom både jojk i 2-, 3- och 5-takt liksom i regelbundet sammansatt taktart. Däremot var oregelbundet sammansatt taktart sällsynt, medan frirytmisk taktart helt saknades. Det sistnämdna visar på en viktig skillnad mellan syd- och nordsamisk jojk.

De nordsamiska jojkarna, framförallt de som framfördes av Nils Hotti och Thomas Egemyr Ponga, framfördes med långa berättande texter. Långa episka texter som sannolikt jojkats finns även i Fellmans uppteckningar från 1820–30-talen. Dessa kallas här »forntida sånger», och har många likheter med den samtida samiska prästen Anders Fjellners texter (se Lundmark 1979). Särskilt Fjellners epos Solens Söner har sedan mitten av 1800-talet varit ett omdebatterat verk. Solens Söner är skriven i Kalevala-meter – liksom för övrigt Isak Sabas (från sjösamisk bygd i Nesseby) dikt Guhkkin davvin som nyligen fått officiell status som samisk nationalsång. På vilket sätt dessa traditionella samiska epos, som sannolikt funnits i hela Sápmi, har framförts är osäkert. De kan ha deklamerats, men de kan också ha framförts med en enkel formelaktig melodik, exempelvis så som Nils Mattias Andersson framför sina jojkar (SR 2: 1–2). Detta går att utläsa av Bo Lundmarks fängslande skildring av Fjellners livsverk, där en författare anger att de jojkats; av en annan källa framgår, att man hade svårigheter att »sjunga [dessa] dikter», medan Fjellner själv tycks ha gjort en gränsdragning mellan vanlig jojk och dessa längre dikter/sånger/epos (1979: 78, 83). Anders Fjellner hade tydligtvis skrivit upp sina texter i både obunden och bunden form, men det har inte gått att nå full klarhet i detta, då hans egna uppteckningar försvann efter hans död. Enligt NOU 1987: 34 var det emellertid bara några få utvalda som kunde framföra dessa längre episka texter. Vad man grundar detta sista påstående på är dock för mig okänt.

Det kan därför mycket väl vara så, att det i hela Sápmi funnits fyra olika jojktyper, dvs. a) jojkar med text av kort och mer improvisatorisk slag, b) längre traditionella jojkar med mer fastlagda texter, c) längre, personligt utmejslade jojkberättelser, som framförts med jojkformler samt d) längre episka sånger som kan ha deklamerats alternativt jojkats med en formelartad melodik. Bland de här transkriberade jojkarna ingår jojktexter av typen a), b) och c). Sannolikt har den omgivande finska folkkulturens inverkan i de nordöstra områdena i Sverige, i finska Lappland, i Finnmarken och de nordöstra sjösamiska områdena medfört, att jojktexter av typen b) bevarats längre i dessa trakter.

Bland de nordsamiska jojkarna dominerade den nordvästsamiska stil som jag benämnt Kautokeinostil. Denna kännetecknades av ett pentatoniskt tonmaterial med stort tonomfång och av många stora intervallsprång. Stilen är klart profilerad från den

nordöstsamiska vilket framgick av jojkarna från Karasjok i Launis samling. Denna »mildare» jojkstil tycks därför i sin tur vara mest lik den tradition som Johannes Alexander Nutti från Övre Soppero förvaltade och som det även fanns många exempel på i Tiréns utgåva. Nuttis jojkar hade ett litet tonomfång och som regel inga intervallsprång större än stor sext. Denna uppdelning pekar därför på att det tidigare funnits minst tre olika dialekter, den sjösamiska oräknad, inom den nordsamiska jojken.

Sammansättningen av Anders Ivar Guttorms jojkar visade vidare att Kautokeinostilens djärvare stil påverkat den nordöstsamiska stilen. Hur det förhåller sig med dessa här antydda skillnader, kan emellertid endast vidare forskningsinsatser som koncentreras på det nordsamiska området avgöra. Tyngdpunkten för denna uppsats ligger, som framgått, på det sydsamiska materialet. Även om orsakerna till de skilda jojkdialekterna inom den nordsamiska jojken således inte är klarlagda och det överhuvudtaget saknas en vetenskaplig undersökning om dessa dialekter, råder det inget tvivel om, att den nordsamiska jojkstilen, tack vare dominansen från stilskikt S 5, ur musikalisk strukturell synpunkt är helt annorlunda än den sydsamiska. Skillnaden mellan en sydsamisk jojk som SR 1:3:c (Moderns vuolle, Anna Oskarsson, Tärnaby) eller Anna Laskos jojk till Sulitelma (se s. 28) och en av Hottis nordsamiska jojkar (t. ex. SR 13:3:a, Jojk om vänskapen) är helt enkelt så stor, att jag har svårt föreställa mig några musikstrukturella övergångsfaser dem emellan. Fastän jämförelsen mellan övriga faktorer – text, mimik (jfr Edström 1978: 35), utförandepraxis, röstteknik, jojkens funktion etc. – visar på en mycket nära släktskap mellan syd- och nordsamisk tradition, går det således inte att komma förbi, att jojkens troliga ursprungsstilar i dessa respektive områden är helt skilda från varandra.

På vilket sätt kan denna bedömning nu sättas in i det resonemang och den hypotes Phebe Fjellström ställt om samernas ursprungshistoria? Det svar som går att ge på denna fråga hänger förstås samman med hur stor vikt som skall läggas vid musik(jojk)-strukturernas olikhet i förhållande till övriga gemensamma faktorer. Det är dock möjligt att just musikstrukturen är den faktor som är mest motståndskraftig mot förändringar. Stilskikten S 1 och S 5 är så olika det är svårt att se hur en förändringsprocess dem emellan överhuvudtaget skulle ha gått till.

Som jag konstaterade i min avhandling finns det å andra sidan långtgående paralleller mellan övriga faktorer (text, mimik, sångens funktion etc.) i den samiska kulturen och andra nordeuroasiatiska kulturer. Dessa kulturdrag är och har i mycket hög grad varit gemensamma, medan skillnaderna mellan sång/musik-strukturerna är och »alltid» har varit betydande.

Slutsatsen av detta resonemang pekar därför mot att vi har att göra med två olika jojk/sångtraditioner; att den ena – den sydsamiska – kan gå tillbaka på de grupper, »det atlantiska fångstfolk» (Fjellström), som tidigast fanns i Sápmi, medan den andra stilen – den nordsamiska – kan gå tillbaka på den senare österifrån invandrade folkgruppen. De faktiska stilistiska skillnaderna inom jojken kan därför ses som ännu ett stöd för Fjellströms hypotes. Men det är klart att både vuolle och luotti är jojk.

*

Som inledningsvis nämndes lever den nordsamiska jojken ett starkt liv och breder ut sig inom andra samiska områden. Det är min förhoppning, att denna uppsats skall bidra till, att intresset för traditionell sydsamisk jojk skall öka bland syd- och nordsamer. För naturligtvis är sydsamiska vuolle lika mycket jojk som nordsamiska luotti. Det bör finnas möjlighet, att förutom att bevara denna tradition, också utveckla den i symbios med andra musikstilar. Även när det gäller modern samisk musik, huvudsakligen populärmusik, dominerar den nordsamiska kulturen stort. Medan det sedan 1960-talet utkommit omkring 30 »nordsamiska» Lp-skivor, kom den första sydsamiska skivan med modern samisk sång ut först i slutet av 1980-talet. Det första sydsamiska seminariet om jojk hölls under hösten 1989.

Samisk jojk- och musikkultur står idag inför stora utmaningar (jfr NOU 1987: 34). Det är därför mycket angeläget, att all forskning är väl motiverad och bedrivs utifrån ett samiskt perspektiv och får stöd från samiska organisationer.

REFERENSER

LITTERATUR

Aikio, Samuli m. fl. 1972: *Lappische Joiku-Lieder aus Karasjok.* Helsinki. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 149.)

Blacking, John 1959: »Problems of pitch, pattern and harmony in the ocarina music of the Venda», *African Music* 2.

Dahlstedt, Karl-Hampus 1950: *Det svenska Vilhelminamålet.* Uppsala.

Danckert, Wilhelm 1956: »Melodiestile der Ob-Ugrier», *Acta Musicologica* 28.

Edström, Karl-Olof 1978: *Den samiska musikkulturen. En källkritisk översikt.* Göteborg. (Diss.)

— 1989: Rec. av Kjellström m. fl., Om jojk, *Samefolket* 3.

Fellman, Isak 1906: Jacob Fellman, *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken.* Utg. av I. Fellman. Helsingfors.

Fjellström, Phebe 1985: *Samernas samhälle i tradition och nutid.* Stockholm.

Graff, Ola 1985: *Jojk som musikalisk språk.* Oslo.

— 1986: Andreas Lüderwaldt: *»Joiken aus Norwegen». En kritikk.* Tromsø.

Hæger, Erika 1955: »Om de första jojkningsuppteckningarna i Sverige», *Svensk tidskrift för musikforskning.*

Jernsletten, Nils 1977: »Om joik og kommunikation». *By og Bygd.*

Jojk 1969: Arnberg, Matts, Ruong, Israel & Unsgaard, Håkan, *Jojk.* Stockholm.

Kjellström Rolf, Ternhag, Gunnar & Rydving, Håkan 1988: *Om jojk.* Hedemora.

Lach, Robert 1926: »Gesänge russischer Kriegsgefangene», *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien*, Vol. 203: 5.

Lagercrantz, Eliel 1928: *Gesangsmotive aus Nesseby.* Tromsø. (Tromsø Museums skrifter, vol. II. Festskrift till J. Qvigstad.)

— 1960: *Lappische Volksdichtung. Seelappische Gesangsmotive des Varangergebietes.* Helsinki. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 120.)

Launis, Armas 1908: *Lappische Juoigos-Melodien.* Helsinki. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 16.)

Lindgren, Otto 1929: »Om lapparnas jojkning», *Norrland i ord och bild.*

Lundmark, Bo 1979: *Anders Fjellner. Samernas Homeros och diktningen om solsönerna.* Umeå.

Lüderwaldt, Andreas 1976: *Joiken aus Norwegen.* Bremen.

Marainen, Johannes 1984: »Förflyttningar i Sápmi», *Sápmi* 2/84.

Merriam, Alan P. 1967: *Ethnomusicology of the Flathead Indians.* Chicago.
Moberg, Carl-Allan u. å.: *Protokoll över upptagningarna av lapsk folklore och jojkningar* (ms Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, acc.nr 17598).
Mörtsell, Johannes 1888: »Lapparnas sång», *Runa. Minnesblad från Nordiska museet.*
Nettl, Bruno 1983: *The Study of Ethnomusicology, Twenty-nine Issues and Concepts.* Urbana.
NOU 1987: 34: *Norges offentlige utredninger. Samisk kultur og utdanning.*
Smedeby, Sune 1961: *Lapska jojkar. En presentation av ett transkriberat material jämte några funderingar över transkriptionsmetodik.* Uppsala (otr. uppsats).
— 1963:Grundström, Harald & Smedeby, Sune, *Lapska sånger. Texter och melodier från svenska Lappland II.* Uppsala. (Skrifter utg. genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. C: 2.)
Tirén, Karl 1928: »Om jojkning och vuolleh», *Fornvårdaren* II.
— 1942: *Die lappische Volksmusik.* Stockholm. (Acta Lapponica III.)
Wiklund, K. B. 1910: *Om lapparna i Sverige.* Uppsala.
Visor från Dalarna 1975: Jonth, Margareta, *Visor från Dalarna.* Stockholm.
Väisänen, A. O. 1937: *Wogulische und Ostjakische Melodien.*
— 1958: Grundström, Harald & Väisänen, A. O., *Lapska sånger. Texter och melodier från svenska Lappland I.* Uppsala. (Skrifter utg. genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. C: 2.)

FONOGRAM

Jojk. Sveriges radio RELP 1–14 (sju Lp-skivor).
Jojk. Jokkmokks museum. JMEP 1.
Norrlåtar. Folkmusik från Norrbotten. Manifest Man 003.
Samisk musik i förvandling. Caprice CAP 1351.
Tiréns fonografinspelningar. Musikmuseet, Stockholm.
Várjavuonna. Járgaleddji, Tana. JLP 1011.

SUMMARY

Stylistic Differences in the Jojk – a contribution to the prehistory of the Saamis (Lapps)?

In this paper the author attempts to describe and analyse different stylistic layers in the history of the jojk, i.e. Saamish »song», using his app. 200 transcriptions of jojks recorded by Swedish Radio in the -50s, and comparing them with earlier sources such as Launis (1908) and Tirén (1942). As many different Saamish scholars, and recently Fjellström (1985), have pointed out, there exist two different Saamish socio-cultural systems in Sweden/Norway, one southern and one northern; the author tries here to investigate whether the different stylistic traits of the jojk support this theory or not.

The styles of jojk in the southern Saamish areas are divided into four groups:

S 1, the oldest (cf. amongst others nos. 1:2:a, 1:3:c)
S 2, jojks influenced by Nordic folk melodies in minor/modal tonalities (cf. 3:7:a, 5:3:a)
S 3, jojks influenced by later Nordic styles in major tonalities (cf. 3:5:c, 5:5:c)
S 4, a mixed stylistic group of S1/S2/S3 (cf. 3:3:b, 8:6:b).

As has been noticed, jojks in the northern areas of Sweden/Norway are often pentatonic. The styles of jojk in the north are divided into two different groups, S 5 and S 6. The first group is subdivided into three:

S 5 a, pentatonic jojks (cf. 10:1:a, 11:3:a)
S 5 b, pentatonic jojks containing four tones only (cf. 10:5:a, 13:3:a)

S 5 c, jojks containing only two or three tones: 19 % of the jojks in Launis (1908) and 16 % in Tirén (1942) match this description, while none of the jojks recorded by Swedish Radio do so.

The second group comprises:

S 6, jojks resembling style S 3, i.e. jojks in major tonalities (cf. 11:4:a, 14:4:a).

It has been found that, since other factors are similar (types of jojk and their functions, singing technique, textual technique, etc.), the great melodic/rhythmic differences between styles S 1 and S 5 might possibly form evidence for the existence of different jojk styles; i.e. supporting the hypothesis put forward by Fjellström. The southern style may thus have its roots among the earliest group of people, while those groups arriving later in Scandinavia might have been the bearers of the northern jojk style.

Epische Züge und narrative Strukturen im samischen Joik

Von Doris Stockmann

Das Epische oder Narrative in einer vom übrigen Europa so verschiedenen Musikkultur wie der samischen zu untersuchen, wirft eine Reihe von Fragen auf, die bei der Behandlung deutschen, griechischen, irischen oder russischen Materials kaum eine Rolle spielen würden. Trotz aller Besonderheiten der einzelnen europäischen Länder und ihrer erzählenden Liedüberlieferungen gibt es eine ziemlich feste Zuordnung von Gattungen und eine, in groben Zügen, gemeinsame historische Entwicklung seit dem Mittelalter, die zur Herausbildung von Epen, Legenden, Balladen, sog. historischen Liedern und jüngeren Gattungen gesungener Erzählung, wie dem Bänkelsang, geführt hat.

Für die Samen trifft das alles nicht zu. Fern da oben im Norden verstreut lebend und umherziehend, erst seit dem 17. Jahrhundert durch die gewaltsame Missionierung mit gewissen Aspekten europäischen Gedankengutes konfrontiert und gerade mit solchen, die jeder weltlichen Kunst und jeder Äusserung der Volkskultur feindlich gesinnt waren, blieb ihre mündliche Poesie weitgehend frei von Einflüssen der genannten Art. Weder die höfische Epik, noch die mehr popularisierte Kunst der Histriones und Spielleute ist zu ihnen gedrungen, nicht die Legenden der christlichen Heiligen und Märtyrer, und nicht die in den städtischen Zentren des spätmittelalterlichen Europa entwickelte Volksballade. Wie also äussern sich epische Züge in der samischen Gesangstradition?

Bevor ich auf diese Frage näher eingehe, einige wenige Hintergrundsinformationen über Geschichte und Lebensweise der Samen, die ursprünglich weiter südlich im finnisch-russischen Gebiet lebten und anthropologisch von allen übrigen Europäern verschieden sind, da sie in prähistorischer Zeit aus Zentralasien kamen, vor ungefähr 2 Jahrtausenden einen finno-ugrischen Sprachtyp aneigneten und seither mehr und mehr nach Norden abgedrängt wurden. Ihre vermutete Ausbreitung zeigt in etwa Abbildung 1 (nach Collinder 1953: 12).

Kulturell und ihre Lebensweise betreffend gehören die Samen zu den arktischen Populationen, die von den besonderen ökologischen Bedingungen dieses Gebietes geprägt sind. Sie zählen heute mindestens ca. 35 000 Menschen insgesamt und verteilen sich auf vier staatliche Territorien: Norwegen etwa zwei Drittel, Schweden ein Viertel, Finnland und frühere Sowjetunion zusammen knapp 12 %.[1] Ökonomisch sind

Referat in Kungälv 1988 (8. Arbeitstagung der Study Group on Historical Sources of Folk Music des ICTM).

[1] Diese Ziffer (man kann auch wesentlich höhere Angaben finden) wird in seriösen Publikationen seit einigen Jahrzehnten angeführt, so schon von Björn Collinder in seiner grundlegenden Monographie über die Samen (Stockholm 1953), ebenso in den neuesten offiziellen Verlautbarungen der Samen selbst und in den Statistiken

T. v.: Lapparnas förmodade utbredning för tvåtusen år sedan. *T. h.:* Lapparnas nuvarande utbredning. Efter *Finnish State Commission.*

Abbildung 1.

Jagd, Fischfang (im Inland wie an der Küste) und Rentierzucht in nomadischer oder halbnomadischer Form grundlegend, deren verschiedene Kombinationen (inklusive etwas Landwirtschaft) zur Unterscheidung von drei Hauptgruppen geführt hat: 1) den sog. See- oder Küstensamen (ansässig in den Küstengebieten des Eismeers, doch heute stark vermischt mit Norwegern und Finnen), 2) den Waldsamen, und 3) den sog. Gebirgs- oder Bergsamen. Die letzteren, aus Waldsamen hervorgegangen, zeichnen sich durch weitreichende Wanderungen mit riesigen Renherden in die Hochgebirgstrakte aus, was bis zum 17./18. Jahrhundert unbekannt war. Obwohl diese Art des Rentierhirtenwesens nur von einem kleineren Teil der samischen Bevölkerung ausgeübt wird, ist sie von grosser Bedeutung für die Eigenart der samischen Kultur und Musik, hier als eines der poetischen Hauptthemen des Joiks.

Eine zweite Überblickskarte mag in aller Kürze die heutige Differenzierung des samischen Sprachgebietes veranschaulichen, dessen einzelne Regionen unterschiedliche Joiktraditionen mit verschiedenen Anteilen erzählender Formen ausgebildet haben (Abb. 2.) Auf der Karte sind drei Hauptregionen verzeichnet, die eine Art Halbkreis um die sog. Nordkalotte Europas beschreiben: eine südliche, eine zentrale (mit der grossen Samengruppe Norwegens, die das nördliche Idiom spricht) und eine östliche, die die Kola-Halbinsel und das Gebiet um den finnischen Inari-See umfasst; innerhalb der letzteren sind die Kola- und Skolt-Samen Anhänger des orthodoxen Glaubens, während alle übrigen Gruppen sich zum Luthertum bekennen. Jede der drei genannten Sprachgruppen zerfällt in mehrere Untergruppen – die Linguisten streiten darüber, ob es insgesamt 9 oder 10 sind (früher hiess es: 8 oder 9). Wie dem

der vier Staaten, in denen die Samen als erfasste Minderheiten leben. Die vorkommenden Differenzen in den Populationsangaben erwachsen aus dem Umstand, dass z. T. nur das aktuelle Sprachverhalten, z. T. jedoch auch Herkunft und Ökonomie zugrundegelegt werden. So gibt Collinder für Schweden schon 1953 an (S. 18), dass rund 5 000 Menschen samisch als Muttersprache erlernten und in der alltäglichen Kommunikation benützen, während weitere 5 000 kraft ihrer samischen Abstammung Rentierzucht betreiben dürfen (nach schwedischem Gesetz).

auch sei, die Unterschiede sind gross genug, dass Sprecher entfernter Gruppen sich untereinander nicht verständigen können. Ausserdem gibt es verschiedene Alphabete und Orthographien, und viele Samen tun sich schwer damit, ihre eigene Sprache zu schreiben, auch weil eine entsprechende Ausbildung lange gefehlt hat. Doch in der Regel sind sie zwei- oder sogar dreisprachig, sprechen in jedem Fall die Sprache ihres jeweiligen Staatsterritoriums ziemlich fliessend.

Die hochgradige Zersplitterung der samischen Sprachen in Wort und Schrift bedeutet natürlich für die Entzifferung und Niederschrift der Joiktexte ein schweres Handicap, auch für samische Transkriptoren.[2] So sind viele Tonaufnahmen bisher noch unerschlossen und können in die Untersuchung solcher Fragen, wie wir sie hier behandeln, nicht oder nur mangelhaft einbezogen werden. Auf der anderen Seite sind Beispiele aus dem in unserem Jahrhundert aufgezeichneten Joikrepertoire die einzigen, die uns Auskunft über musikalische Strukturen geben können. Das ist einer der Tatbestände, die sich aus den eben skizzierten Hintergrundsinformationen ergeben.

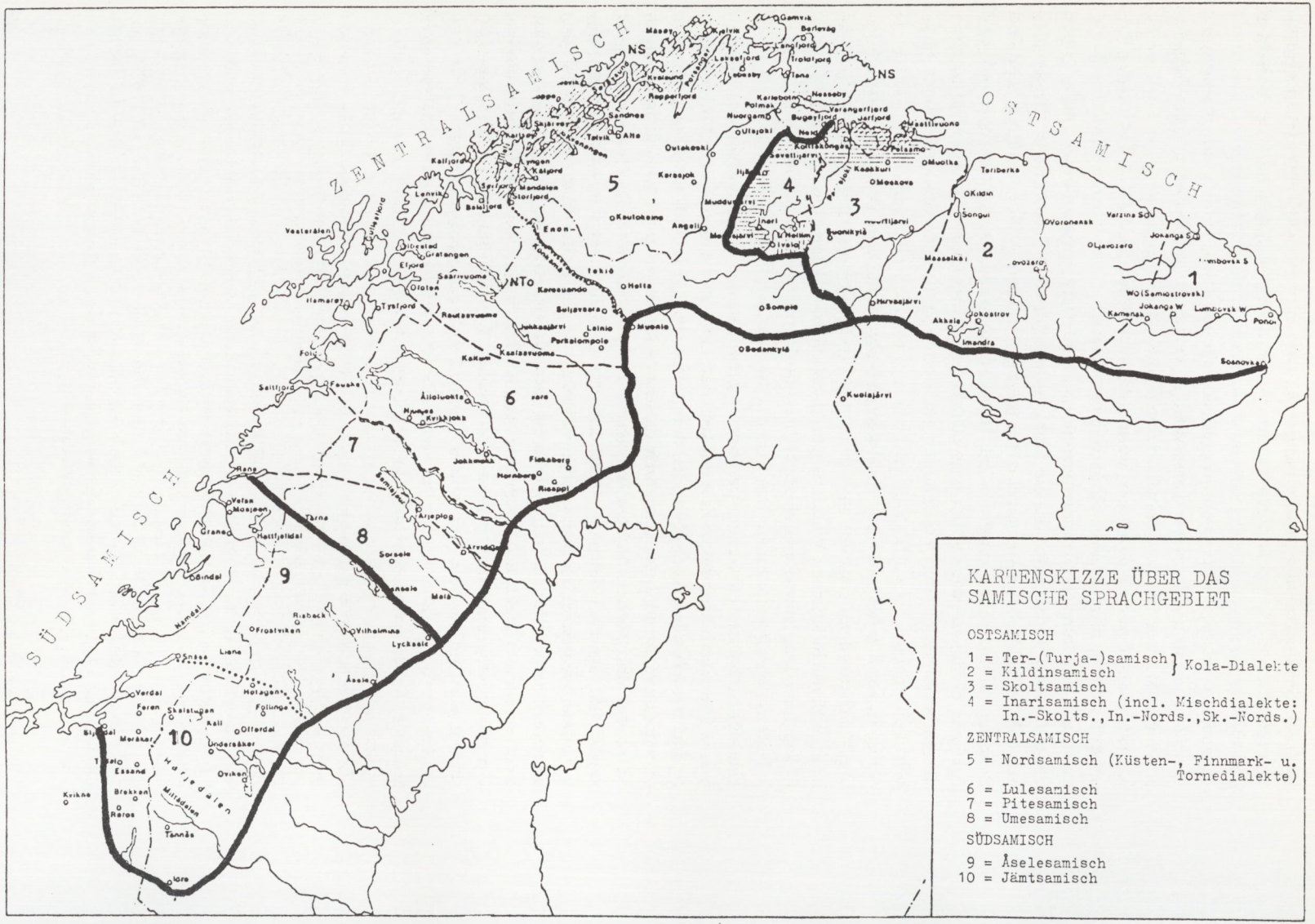
Ein anderer Aspekt, der bei den folgenden Recherchen im Auge zu behalten ist, ergibt sich aus dem Umstand, dass die Samen aus Gebieten stammen und im Rahmen ihrer frühgeschichtlichen Wanderungen durch Gebiete kamen, in denen der epische Gesang eine lange, in archaische Schichten zurückreichende Tradition besitzt.

Und weiteres kommt hinzu: Das Joiken selbst (samisch *juoi'gat* oder *juoi'kat*) wird als eine der archaischsten Gesangspraktiken angesehen, die sich innerhalb der europäischen Grenzen bis in unsere Zeit erhalten hat – eine mehr oder weniger improvisierte, nichtstrophische Art des Singens, die spezielle vokale Techniken auf eine grössere oder kleinere Anzahl kurzer melorhythmischer Motive in unterschiedlicher Anordnung und Motivwiederholung anwendet. Meist handelt es sich – auch günstig für die Ausbildung epischer Formen – um Sologesang (wahrscheinlich wurzelnd in oder zusammenhängend mit schamanistischer Rezitation, die in der Naturreligion und den entsprechenden Ritualen der Samen bis zur Christianisierung eine hervorragende Rolle spielte, aber gänzlich ausgerottet wurde). Doch gab es auch archaisch-rituellen Gruppengesang (ebenfalls nur aus schriftlichen Quellen bekannt), und später verschiedene Arten des mehr oder minder kontrollierten „Miteinandersingens", das erst in unseren Tagen, im Rahmen der samischen Popmusikwelle, in eine total westlich-europäisch orientierte Art chorischen Singens umschlug.[3]

[2] So wurde die bekannte Schallplattenserie des Schwedischen Rundfunks, aufgenommen 1953/54 von Matts Arnberg, Håkan Unsgaard und dem kürzlich verstorbenen langjährigen Nomadenlehrer Israel Ruong, 16 Jahre später (1969) mit einem Begleitbuch ediert, jedoch ohne die samischen Texte und ohne jede musikalische Transkription (die ja die Texte, Silbe für Silbe, vorausgesetzt hätte, um angemessen realisiert zu werden). Für alle Joikprojekte der letzten Jahre war, ganz abgesehen von den musikalischen Schwierigkeiten, immer das leidige Textproblem der Grund, wenn sie nicht fortgesetzt wurden oder gar nicht erst zustande kamen.

[3] Gelegenheiten zum 'Miteinandersingen' ergaben sich bei Familien- und Nachbarschaftstreffen, einschliesslich Aufnahmesitzungen, bei Festen des Jahreslaufs, Hochzeiten, Märkten usw., natürlich auch in der Kirche und in den Versammlungen der Laestadianer, die eine merkwürdige, noch kaum untersuchte Spielart christlichen Gemeindegesangs pflegen. Von all dem ist das chorische Singen innerhalb der samischen Popmusik mit Tonika-Dominant-Harmonik, Dur-Moll-Gepräge und Instrumentalbegleitung grundverschieden, obgleich Joikmotive auch hier benutzt werden und die gesamte Pop-Bewegung für das nationale Selbstgefühl der jungen Samengeneration von allergrösster Bedeutung ist.

Abbildung 2.

ZENTRALSAMISCH
OSTSAMISCH
SÜDSAMISCH
NS
NTo
WO
KARTENSKIZZE ÜBER DAS SAMISCHE SPRACHGEBIET
OSTSAMISCH
1 = Ter-(Turja-)samisch } Kola-Dialekte
2 = Kildinsamisch
3 = Skoltsamisch
4 = Inarisamisch (incl. Mischdialekte: In.-Skolts., In.-Nords., Sk.-Nords.)
ZENTRALSAMISCH
5 = Nordsamisch (Küsten-, Finnmark- u. Tornedialekte)
6 = Lulesamisch
7 = Pitesamisch
8 = Umesamisch
SÜDSAMISCH
9 = Åselesamisch
10 = Jämtsamisch

Unser Gegenstand hier ist der traditionell Joikgesang in seiner solistischen Ausführung, mitsamt der Frage, inwieweit epische oder narrative Züge in ihm zum Vorschein kommen.

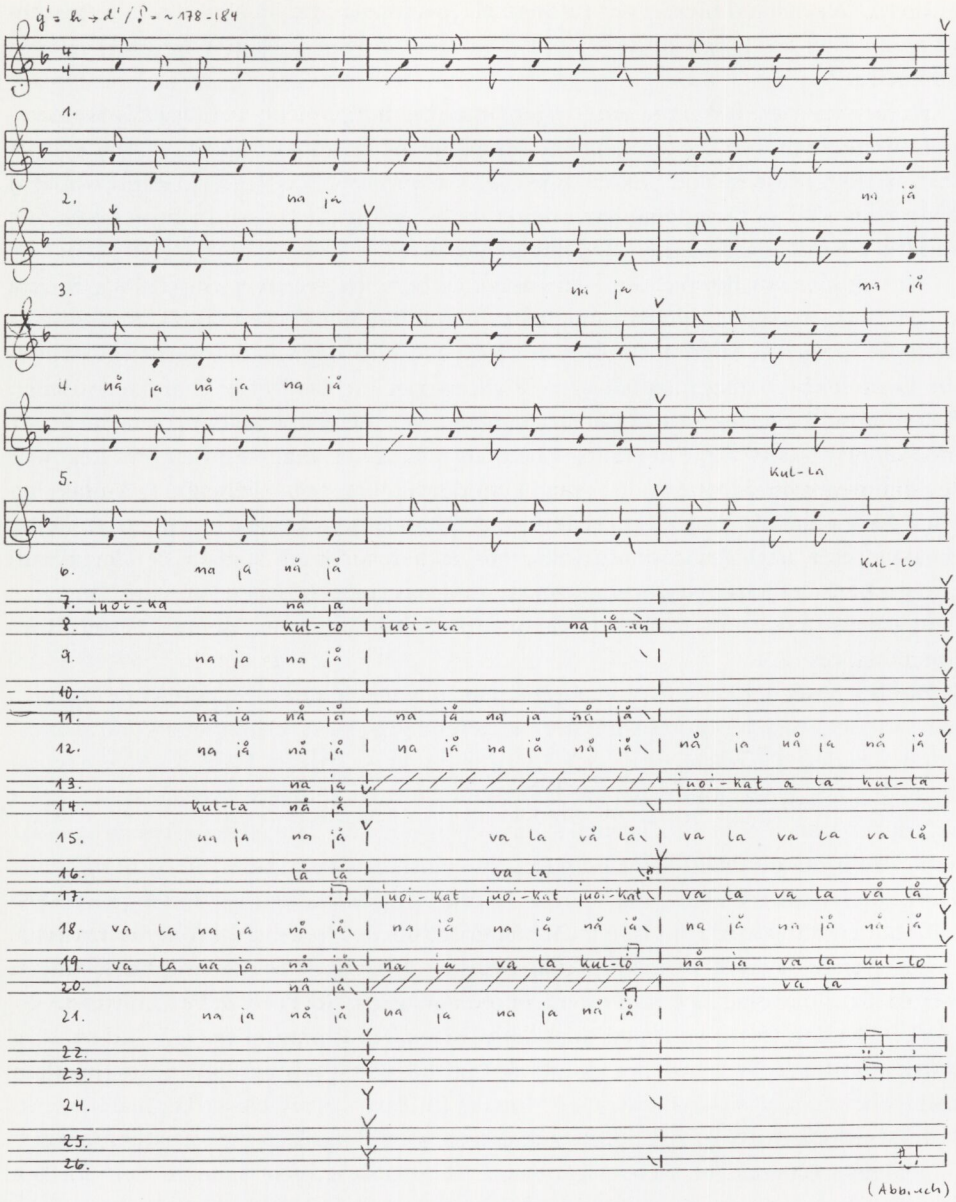
Wenn man das seit Anfang unseres Jahrhunderts aufgezeichnete musikalische Material durchschaut und Tonaufnahmen verschiedener Regionen anhört, so ist zunächst festzustellen, dass in den Texten (soweit sie überhaupt niedergeschrieben wurden) Narratives nicht gerade dominiert, während die Gesänge selbst gar nicht so selten den Eindruck einer ausgedehnten Erzählung vermitteln.

Ich will hier ein Beispiel aus dem südsamischen Sprachgebiet einschalten, um zu zeigen, was ich meine. Ich habe ein Stück ausgewählt (eine Personenjoik übrigens), in dem die speziellen Stimmtechniken des Joikens kaum angewendet werden, wodurch die Form leichter überschaubar wird. Mehrere der für das Joiken charakteristischen Kriterien sind gleichwohl vorhanden, nämlich: die Aneinanderreihung verschiedener Motive, hier 3 (a b c), die in endlos scheinender Folge repetiert werden, mit Luftpausen in unregelmässigem Abstand (nach c, a oder b); und stellenweise unter Auslassung eines Motivs (hier b, 2mal). Innerhalb von 26 Motivketten wird nach dem ersten Motiv 9mal pausiert, nach dem zweiten 4mal, und nach dem dritten 10mal. Die Tonaufnahme ist offensichtlich abgebrochen worden, so dass man nicht sagen kann, wie lange die Sängerin von sich aus fortgesetzt hätte, die Schwester ihres Vaters „Faster Brita Stina" zu joiken.

Die Texte solcher Personenjoiken geben im allgemeinen Eigenschaften des Eigentümers wieder, auch besondere, mit der betreffenden Person verbundene Vorkommnisse oder andere Charakteristika (z. B. den Besitz einer grossen Herde), ohne dass sie deswegen erzählend, oder gar episch genannt werden könnten. Vor allem bezeugen sie wieder und wieder die Tatsache, dass eben jetzt die betreffende Person gejoikt wird. Mehr als die Hälfte des Beispieltextes (bisher nicht transkribiert) besteht aus Lautsilben, mit deren Hilfe das stabile Metrum der gesungenen Version in jeder Zeile aufrecht erhalten wird. Das ist ein Charakteristikum des Joikens: obwohl die Texte für sich genommen meist prosaartig und ziemlich kurz sind, werden sie beim Singen aufgefüllt und in eine mehr oder weniger strenge metrische Form gebracht. Notenbeispiel 1 gibt den formalen Ablauf in schematischer Transkription wieder.

Wir werden später auf besondere Spielarten von Personenjoiken zu sprechen kommen, in denen sich das narrative Moment im Text wesentlich stärker manifestiert. Vorerst jedoch ein Wort zu der hier zutagetretenden „musikalischen Ausführlichkeit" ohne entsprechende textliche Grundlage. Dergleichen sucht man in der übrigen europäischen Volksmusik vergebens. Sogenannte longissimae melodiae, von denen schon in mittelalterlichen Traktaten die Rede ist und zu denen man z. B. die rumänische hora lunga oder bestimmte Typen der solistisch dominierten albanischen Polyphonie rechnen kann, kommen zwar mit wenig Text aus, sind aber m. W. nirgends von diesem sparsam 'balladesken' Melodiezuschnitt, sondern leben aus ihrer überreichen Melismatik und Ornamentik. Die Frage stellt sich also, wie die Samen zu dieser speziellen Singtradition kamen. Dass derartige Joiken für die oft einsam mit der Herde ziehenden Menschen eine wichtige psychische wie soziale Funktion erfüllen, steht ausser Frage und hat sicher ihre Herausbildung begünstigt.

Wo aber könnten ihre Wurzeln liegen? Bei der Durchsicht historischen Quellen-

Notenbeispiel 1. „Faster Britta Stina". Joik aus Jämtland, Sängerin: Anna Högberg, ULMA GR 966A (Tonaufnahme: Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala 1942, Transkriptionsskizze: D. Stockmann, mit Angabe der Atempausenstellen V, kleiner rhythmischer Varianten und des Textes, soweit für mich dechiffrierbar).

materials stösst man in schamanistischen Zusammenhängen auf eine ähnliche Singpraxis, wenngleich es sich hier um Gruppengesang handelt. Während nämlich der Noide in Trance verharrte, sich also auf seiner Reise zu den Geistern befand (um mit ihrer Hilfe oder gegen ihre Einflüsse ein gewünschtes Resultat zu erzielen, z. B. einen

Kranken zu heilen), mussten – nach Schefferus und anderen Quellen – die Umstehenden ohne Unterbrechung singen, den wie leblos am Boden Liegenden leise joikend auf seiner imaginären Reise begleiten und durch ständige Wiederholung einiger Schlüsselworte an seinen Auftrag erinnern. Eine mögliche Hypothese könnte demnach besagen, dass eine langvertraute Joikpraxis nach Ausrottung des Schamanismus auf andere Themenbereiche verlagert wurde und, da das Joiken ebenfalls unter Verbot stand, von der Gruppe auf den einzelnen überging, der es für sich ausübte, wenn er allein war. Auch der Noidengesang selbst mag beigetragen haben.

Auffällig ist immerhin, dass Personenjoiken, die im neueren Repertoire so stark dominieren, in den schriftlichen Quellen des 17. und 18. Jahrhunderts nicht ausdrücklich erwähnt werden. Nach Per Högström, Missionar in Gällivare/Nordschweden und Verfasser einer wertvollen „Beskrifning öfwer de til Sveriges Krona lydande Lappmarker" (Stockholm 1747), handeln die Joiken der Samen teils von „ihren Rentieren, Reisen und Wanderungen, teils von ihren Liebesangelegenheiten und Werbungen, von der Jagd und vom Wetter, wie auch von Weissagungen und dergleichen mehr, was auch anderen Poeten als Stoff dienen kann".

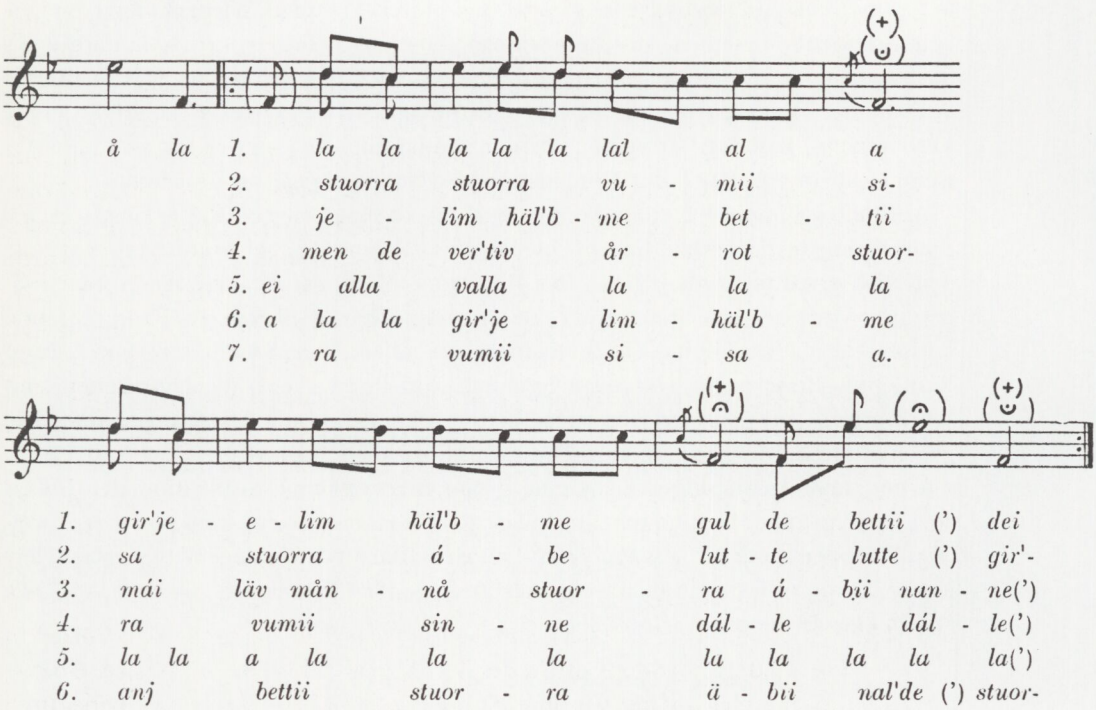
Wenn man aus heutiger Sicht eine grobe thematische Klassifikation der Joiken vornehmen wollte, so müsste man, neben den Personenjoiken, wenigstens zwei weitere Gruppen bilden: Gesänge über Landschaften und Weidegebiete, sowie Tierjoiken. In die zweite Gruppe wäre dann z. B. folgendes "Vuolle des Auerhahns" (*čukče vuolle*) einzuordnen (vgl. Notenbeispiel 2):

> å la la la ... der bunte Weiberrock, höre, verlockte mich
> von der grossen weiten See in die grossen Wälder.
> Der bunte Rock führte mich an, obwohl ich auf den grossen Meeren war.
> Aber jetzt muss ich in den grossen Wäldern hausen.
> Der bunte Weiberrock verlockte mich von den grossen Meeren in die grossen Wälder.

Was besagt der Text dieses Joiks? Der Sänger erläutert den Inhalt folgendermassen: „Vorzeiten war es so, dass der Auerhahn ein Seevogel war. Aber da traf er die Auerhenne, und sie lockte ihn hinein in die grossen Wälder. Er jedoch vermisste die wilden Meere, die grossen Meere, und da joikte er auf diese Weise ... Und so ist es zugegangen, dass der Auerhahn jetzt eint Waldvogel ist." (Grundström-Smedeby 1963: 65).

Es kann wohl kein Zweifel darüber bestehen, dass hier ein naturmythisches Motiv in erzählender Form gejoikt wird: Ursprung und Metamorphose einer natürlichen Spezies werden geschildert. Tierjoiken, die im samischen Repertoire immer einen wichtigen Platz eingenommen haben, bilden also nicht nur die umgebende Realität mehr oder minder differenziert ab (oft in Form von Lautpantomimen, wobei die verschiedenen Rufe, Bewegungen und Eigenschaften der Vögel, Fische, Insekten, jagdbaren Säuge- und Raubtiere, natürlich auch der Rene und sonstigen Haustiere imitiert werden), sondern sie haben auch noch andere in archaische Schichten hinabreichende Dimensionen, wie unser Beispiel zeigt. Die (heute verschwundenen) Bärenzeremonien mit ihren rituellen Handlungen und Gesängen mythischen und magischen Charakters, von denen einiges in Klangdokumenten bewahrt ist, bieten weiteres Anschauungsmaterial.

59. Čukče vuolle.

Notenbeispiel 2. Aus: Grundström-Smedeby 1963, S. 64.

Die Landschaftsjoiken beziehen Narratives auf andere Weise ein. Hier bilden bevorzugte Weideplätze, liebliche Täler und Berghänge die vordergründigen Themen, oder die reissenden Flüsse und riesigen Seen der nördlichen Landschaft, oder aber Gebirgsmassive, einzelne charakteristische Berggipfel und Felsformationen; Israel Ruong hat jedoch mit Recht hervorgehoben, dass sie gewöhnlich mehr umfassen, als der jeweilige Text aussagt, nämlich einen ganzen Komplex von Erinnerungen, Sagen und Überlieferungen, die mit dem betreffenden Platz unlöslich verbunden sind. Sie gehen damit, auf unausgesprochene Weise, über reine Naturlyrik hinaus und können – abhängig von den jeweiligen (manchmal auch verbalisierten) Assoziationen des Sängers und eventueller Zuhörer, alle möglichen Spielarten des Narrativen einschliessen: Sagen- oder Balladenhaftes, Heroisch-Mythisches, Märchenhaftes, Dämonisches und Sakrales, Fantastisches, Mystisches und dergleichen mehr. Dann und wann kommen derartige Züge in den Joiken direkt zum Vorschein, wie in den *vuolleh* von den Unterirdischen oder von Stallo.

An diesem Punkt unserer Überlegungen bedarf es einiger Informationen über die ältere Aufzeichnungsgeschichte und über die erzählende samische Volksdichtung als Ganzes, mit der die im Sammelmaterial enthaltenen epischen Gesänge bzw. Joiken narrativen Charakters nicht selten zusammenhängen. Text- und Melodieaufzeichnung

gehen anfangs getrennte Wege. Die vor 1900 notierten Melodien, an Zahl ohnehin gering, werden von den ersten Aufzeichnern – interessierten Musikern oder reisenden Musikliebhabern Ende des 18. Jahrhunderts, wie Haeffner, Acerbi und Skjöldebrand – textlos mitgeteilt.[4] Die seit dem 17. Jahrhundert gesammelten Liedtexte wiederum lassen nicht immer einwandfrei erkennen, ob es sich wirklich um gesungene Dichtung handelt. Was darüber in der einschlägigen Literatur geschrieben wurde, ist widersprüchlich, bedingt u. a. durch die Tatsache, dass bei einzelnen Texten eine Herkunft aus oraler Tradition berechtigten Zweifeln unterlag: Die im Gefolge Rousseau'scher Ideen entstandene Lappenromantik fand Anhänger nämlich auch unter den ersten studierten Samen, und dort, wo die Überlieferung nichts hergab, wurde „Uraltes" z. T. einfach erfunden. Hier seien nur die wesentlichsten Fakten samt einiger Beispiele mitgeteilt, um einen gewissen Eindruck von der Bandbreite des gesungenen samischen Erzählstils in älterer Zeit zu vermitteln.

Zunächst zu den älteren Liedtexten. Fest steht, dass einer der ersten gründlichen Schilderer samischer Geschichte und Lebensart, der deutschbürtige Johannes Schefferus, in seinem umfassenden lateinischen Werk „Lapponia" (Frankfurt a. M. 1673), das sehr rasch in mehrere Sprachen übersetzt wurde und weite Verbreitung fand, zwei bemerkenswerte, offensichtlich echte Zeugnisse samischer Liedkunst bewahrte, beides Liebeslieder, also lyrische Stücke, doch nicht ohne narrative Momente. Er verdankte sie einem gebürtigen Samen, dem Theologiestudenten und späteren Pfarrer Olof Matsson Sirma. Beide Texte nahm Herder in seine „Stimmen der Völker in Liedern" auf, und auch anderwärts in der Weltliteratur, bis hin zu Voltaire, Goethe und Longfellow, hinterliessen sie ihre Spuren. Ich will sie hier, ihrer Bedeutung halber, in neuer deutscher Übersetzung wiedergeben.[5] Zum Original des ersten Textes bemerkt Otto Donner in seiner Ausgabe lappischer Liedtexte (1876) mit Recht, dass beim Joiken einzelne Silben vermutlich wiederholt wurden. Nach Angabe Sirmas ist es ein *vuolle* der jungen Burschen „für ihre Verlobten oder Liebsten, wenn sie im Sommer [in der Hauptwanderungszeit] voneinander getrennt sind. Sie wollen ihnen dadurch nahekommen und ihre Liebe zu erkennen geben. Sie beginnen diese Lieder auf diese oder jene Weise, manche mehr, manche weniger singend, je nachdem der oder jener sich einbildet, sie am besten zu fassen und zu komponieren. Zuweilen repetieren sie denselben Gesang mehrmals. Sie haben auch keinen bestimmten 'Ton', sondern singen oder joiken das Lied, das sie *Morse Faurog* oder Brautweise nennen, nach ihrer Geschicklichkeit und so wie sie glauben, dass es am besten klingt":

– Mag Sonne scheinen warm auf Orri-jaure!
Im Fall ich stiege ganz hinauf im Baume
und wüsste, dass ich sähe Orri-jaure,
wo sie, ja sie in Ruhe weilet,
wollte ich fällen alle diese Bäume,

[4] Erst gegen Ende des 19. Jahrhunderts, z. B. in der kleinen Sammlung des Pastors Johannes Mörtsell (vgl. Anmerkung 18) sind zusammen mit den Melodien auch die Texte angegeben.

[5] Da die alte Übersetzung zu wünschen übrig liess, hat Björn Collinder (1953, S. 215 f.) nach dem samischen Original in Sirmas Manuskript (ediert von E. N. Setälä 1890) eine neue Übertragung ins Schwedische vorgenommen, auf der meine deutsche Fassung basiert.

die hier gewachsen in den letzten Jahren;
ich wollte schneiden alle diese Zweige,
die schönstes Grün jetzt tragen.
– Ich liess' mich treiben auf den leichten Wolken,
die ziehen auf dem Weg nach Orri-jaure.
Ich flöge gern dorthin auf Krähenschwingen,
doch hab ich nicht einmal der Enten Flügel,
um fortzufliegen, fort, dorthin.
– Auch nicht der Gänse Schwingen oder Füsse,
um mich von hier zu dir zu bringen.
Du hast gewartet deine besten Tage,
mit deinen milden Augen und dem warmen Herzen.
– Wenn es so wäre, dass du fern entflöhest,
möcht ich erreichen dich und schnellstens holen ein.
– Was gibt es stärkeres auf dieser Welt –
ein Band von Sehnen oder Ketten,
die spannen stramm, fesseln das Haupt dir,
befrieden deine Sinne und Gedanken.
– Der Jugend Gedanken sind weite Gedanken.
Sofern ich auf sie alle höre,
gerat ich auf unrechte Wege.
Ich muss entscheiden mich für einen Sinn,
dass ich kann finden meinen Weg.

Der zweite, kürzere Liedtext ist der Gesang eines Verliebten oder Verlobten in der Winterzeit, wenn mit Vorliebe während der Fahrten mit Pulk oder Schlitten gejoikt wurde:

– Kulnasatj, mein kleines Rentier,
es ist Zeit für uns zu fahren,
in den Nordwald abzureisen,
eilen über grosse Moore,
fahren in das traute Heim.
– Halt mich nicht länger, Kajgavare,
leb nun wohl, du Kälvejauvre!
Vieles geht mir durch den Sinn,
wenn ich über Kajgas Bucht fahr.
– Lauf nun schneller, meine Renkuh,
so dass wir das Ziel erreichen,
hin zu der, die Sarak sandte,
Schicksal hat bestimmt für mich.
– Ach, so balde sah ich sie,
konnt erblicken meine Liebste!
Kulnasatj, mein kleines Rentier,
Siehst du ihre Augen nun?

Sarak oder Sar-akka ist eine jener in den Lüften wohnenden Göttinnen, deren Wirken der alte Samenglaube alle Fruchtbarkeit bei Mensch und Tier zuschrieb. Namentlich Sar-akka wurde hoch verehrt: sie gab einer zur Welt kommenden jungen Seele den Körper eines Mädchens.

In den Liebes-, Hochzeits- und Freiergesängen, die leicht in einen erzählenden Stil verfallen, einschliesslich Rede und Gegenrede der handelnden Personen,[6] hat sich hier und da ein mythischer Zug erhalten. Nach Johan Turi's berühmter Erzählung vom Leben der Lappen, die in mehrere Sprachen übersetzt wurde (deutsche Ausgabe 1913) und die selbst ein Musterbeispiel samischer Erzählkunst darstellt (mit ihren ungezählten „Und"-Anknüpfungen übrigens an die Motivreihung beim Joiken erinnernd), pflegte man auf der Fahrt zur kirchlichen Trauung hier und da anzuhalten, um den Rentieren eine Pause zu gönnen, trank wohl auch ein wenig Branntwein und goss davon etwas auf die Erde für die Halden. Dabei joikte man für diese unsichtbaren Schutzgeister der Samen (Turi, S. 217):

> Der Halden ranke schöne Töchter, seid bedankt, voia voia nana nana.
> Ach, so gut waren sie, schützten unsere Rene auf der Fahrt zur Kirche,
> so dass sie nicht stürzten von den hohen Bergen, voia voia voia nana nana nana.
> Seid bedankt, liebe Haldenmutter, voia voia voia nana nana nana,
> und beschirmt ferner, voia voia nana nana, unsere Rentiere, voia voia nana nana.

Eben dieser Joik wurde zweimal (1911 und 1914) auch von Tirén aufgezeichnet, beide Fassungen im Torne-Gebiet (Nr. 392 und 499). Die Halden, die als Schutzgeister der Erde ihre eigenen Rentierherden besitzen, werden auch in anderen *vuolleh* bejoikt, desgleichen die Schutzgeister des Feuers und des Zeltes.[7] Ebenfalls eigene Rene besitzen nach samischem Galuben die *katniha* (Waldnymphen, Sing. *kani*). Es sind menschenähnliche, oft wunderschöne Wesen, und derjenige Same, dem es gelingt, ein Kani-Mädchen zu heiraten, bekommt als Mitgift eine Herde von weissen oder getüpfelten Rentieren (Tirén Nr. 343).

Dann ist da der Unhold *Stalo* oder *Stallo,* der in unterschiedlicher Gestalt auftritt, nicht selten wie ein Wikinger aussieht (in schwarzer Rüstung, roter oder schwarzer Kleidung), ein boshafter, manchmal einäugiger, grimmiger Kerl, ein Riese, der Kinder verschleppt, unter Umständen Blut saugt und Menschen frisst, am Weihnachtsabend in einem von Ratten und Lemmingen gezogenen Gefährt umhergeistert, dann und wann von seinem Hund begleitet wird (der ihn vom Tod erwecken kann, wenn er besiegt wurde); im allgemeinen jedoch behält Stallo im Zweikampf die Oberhand, indem er seinen menschlichen Gegner durch einen Messertrick tötet, auch wenn dieser schon im Vorteil schien. Er ist vielleicht die merkwürdigste Gestalt im samischen Sagenschatz, wohl nicht ohne historischen Hintergrund, und spielt im Volksglauben und Brauchtum eine vielgestaltige Rolle. So kann man sich einen Stallo aus Torf machen und gegen seine Widersacher gebrauchen; oder bei Heischegängen der jungen Burschen, wie sie im Tromsögebiet Anfang des 19. Jahrhunderts üblich waren, um *Kungens skatt* (d. h. des Königs Steuern) einzusammeln, war der stärkste als Stallo

[6] Es gibt dafür eine ganze Reihe von Beispielen (nicht zuletzt bei den Skoltsamen, die im *leu'dd* eine spezifische erzählende Gesangstradition besitzen, s. dazu unten). Im gedruckten Material aus Schweden ist Tiréns Nr. 52 in seiner treffsicheren Knappheit ein sehr hübscher Beleg; andere Beispiele bei Tirén (Nr. 397, 506), Donner (Nr. 10, 11, 19, 21), Wiklund (S. 40), oder Launis (Nr. 542, 687).

[7] Vgl. Tirén Nr. 434, 448, 465, 490 und 491.

verkleidet, der die Mädchen arg traktierte, wenn nicht gezahlt wurde. Es ist also nur natürlich, dass Stallo auch gejoikt wird.[8]

Allerdings werden beim Joiken im allgemeinen nur ganz kurze Ausschnitte der Stallo-Sagen verwendet, bestimmte Redeweisen, Kennzeichnungen des Stallo, knappe Zwiegespräche. Nur eine Ausnahme von dieser Regel ist bekannt, nämlich der Joik vom *Kassa muödda,* dem Dickpelz. Das ist die mutmasslich gesungene Variante einer in verschiedenen Regionen mehrfach aufgezeichneten samischen Prosaerzählung, in der ein gewitzter Mann, eben „Dickpelz", den gerade wieder einmal auf Kinderfang ausgehenden Stallo letztendlich überwältigt: Der Same zwängt sich in ein Bärenfell, geht scheinbar in Stallos Falle, um ihn zu täuschen und in dessen Behausung zu gelangen, wo er ihm als vermeintlicher Bär schlimme Streiche spielt, seine Söhne und ihn selbst tötet, kleinhackt und kocht, um schliesslich der heimkehrenden Stallo-Frau die ganze blutige Mahlzeit zu servieren.

Abgedruckt ist dieser Text bei Gustaf von Düben (1873) und Otto Donner (1876).[9] Beide Forscher erhielten ihn von einem Mann, der in der Geschichte der samischen Folklore eine besondere, etwas zwielichtige Rolle gespielt hat, nämlich Anders Thomasson Fjellner (1795–1876), ein gebürtiger Südsame. Aufgewachsen als Sohn eines Rentiernomaden in Härjedal, besuchte er die Schule in Östersund und Härnösand, später die Universität Uppsala, um dann als Missionar und Hilfspfarrer nach Karesuando und Jukkasjärvi ins nördlichste Schweden zu gehen, wo er u. a. mit Lars Levi Laestadius, dem Sektengründer, zusammenarbeitete. Die letzten Jahrzehnte seines Lebens wirkte er als Pfarrer in Sorsele, d. h. im wesentlich weiter südlich gelegenen Umegebiet. Samische Lebensart war ihm von Kindesbeinen an vertraut – seinen Umzug nach Sorsele (immerhin einige hundert Kilometer Weg) unternahm er mit Weib, Kindern und 11 Rentieren wie ein Nomade auf der Wanderung – und mit Sicherheit hat er im Laufe seines Lebens viele Sagen, Erzählungen und *vuolleh* gehört bzw. selbst erzählt und gejoikt. Anscheinend hat er davon ursprünglich etliches so aufgeschrieben, wie es ihm zufloss, darunter vermutlich eine Textfassung oder wenigstens Episoden des eben besprochenen Epos vom Dickpelz.

Zugleich aber, verführt durch seine Gelehrsamkeit und durch Gelesenes (finnische Runengesänge, die er nachweislich schon in Uppsala während seiner Studienzeit kennenlernte, sowie Lönnrots Kalevala-Epos, dessen 1. Auflage 1835 herauskam), verfasste er selbst ein samisches Epos („Die Sonnensöhne" oder „Des Sonnensohns Brautfahrt ins Land des Riesen"), das er gegenüber von Düben und Donner als volkläufig ausgab und das damals, wegen seiner von allem übrigen abweichenden Beschaffenheit, beträchtliches Aufsehen erregte, sogar im Ausland. Erst Karl Bernhard Wiklund, Anfang unseres Jahrhunderts Ordinarius für finnisch-ugrische Sprachen in Uppsala, deckte in seiner kleinen Schrift über der Lappen Sang und Poesie (1906) die Mystifikation auf, wobei seine Analyse des sprachlichen Zustands der Quelle (eine obskure Mischung von Härjedalsamisch, Fjellners Muttersprache, und dem ihm fremd gebliebenen Jukkasjärvi-Idiom) mich persönlich mehr überzeugt als

[8] Siehe Donner Nr. 4, Launis Nr. 515, Tirén Nr. 339, 340, 341, 376 und 492.

[9] Auszugsweise und nur in Übersetzung schon 1849 von J. A. Lindner, einem Pfarrer, in Umeå veröffentlicht.

seine poetisch-metrischen Analysen, die zwar dem Fjellnerschen Produkt gerecht werden, nach meiner Auffassung jedoch nicht der vergleichend herangezogenen mündlichen Joiktradition. Ich komme auf diesen Punkt noch zurück.

Fjellners Unredlichkeit, und auch Torheit, besteht keinesfalls darin, dass er das Epos von den Sonnensöhnen, übrigens nicht ohne Rückgriffe auf samische Überlieferungen (Wiklund 1906: 56), verfasst hat. Das ist eher ein Verdienst, vergleichbar der Poeterei jedes anderen Skalden oder professionellen Epensängers, sei es in Europa oder anderswo in der Welt. Sie besteht vielmehr darin, dass er es gegenüber der gelehrten Welt für etwas anderes ausgab, als es war, dass er obskure Gewährsleute nördlicher wie südlicher Provenienz erfand und seine dichterische Sprache an beiden zugleich orientierte, wodurch eine der ersten samischen Dichtungen, die sich von der mündlichen Tradition in gleicher Weise absetzt wie etwa die mittelalterliche Troubadour- und Trouvèrekunst von den volkläufigen westeuropäischen Quellen, aus denen sie teilweise schöpfte, in einer unschönen Mischsprache abgefasst ist, einer Art samischem Rotwelsch (wie Wiklund sich ausdrückt). Das starke Nationalbewusstsein, das Fjellner zweifellos besass, hat ihn hier im Stich gelassen oder jedenfalls in die falsche Richtung geführt, sodass seine 223 Verse umfassende Dichtung, vierfüssige Trochäen, mit Stabreim und ausdrucksstarken Parallelismen gespickt, letztendlich doch nicht zu dem werden konnte, was sie hätte sein können: ein auch sprachlich voll gelungenes Kunstprodukt aus jener wichtigen Zwischenschicht, nicht mehr Volkskunst und noch nicht Hochkunst, die gerade für die epischen Gattungen immer eine bedeutsame Rolle gespielt hat.

Um auch den Inhalt des Epos nicht ganz vorzuenthalten, sei gesagt, dass es Geburt und Kindheit des Sonnensohns sowie seine lange und gefährliche Reise ins Land des Riesen schildert, die angetreten werden muss, weil im eigenen Lange Mangel an Männern herrscht (also ein echtes Ausgangsmotiv für ein Epos). Dort ankommend trifft er auf des Riesen Tochter, die (wie Nausikaa am Gestade) gerade am Strande wäscht. Es folgt das erste Gespräch der beiden, die Übertölpelung des hinzukommenden (blinden) Vaters der Wäscherin, Blutsvereinigung und Hochzeit des Sonnensohns mit der Riesentochter, die Abreise des Paares sowie die Rückkehr der Brüder der Braut vom Wal- und Robbenfang, die sofort die Verfolgung aufnehmen; die Fliehenden können jedoch entkommen und gründen zusammen ein neues starkes Geschlecht.

Die übrigen Hinterlassenschaften Fjellners, darunter auch kürzere Stücke (u. a. Liebes- und Freierlieder sowie mehrfach aufgezeichnete Tierjoiken), dürften dagegen überwiegend aus oraler Überlieferung stammen. Für den „Dickpelz" sowie zwei weitere epische Stücke (die „Sonnentochter" und „Pissja Passjas Sohn"), die ebenfalls in der samischen Volksprosa vorkommen, bleibt allerdings die Frage, ob bzw. in welcher Form sie der mündlichen Joiktradition angehörten. Aufgrund gewisser formaler Kriterien, vor allem einer ziemlich kunstlosen frühen Niederschrift der „Sonnentochter" durch Fjellner (von 1821), vermutet Wiklund (1906: 55 f.), dass es sich in allen drei Fällen zunächst tatsächlich um gejoikte Sagen gehandelt hat, die der dichtende Pastor erst später mehr oder minder ummodelte und ergänzte, während Collinder (1953: 226 f.) in dieser Frage eine skeptischere Haltung einnimmt.

Diese Urteilsdifferenz gilt auch für einzelne Texte einer anderen Sammlung – aufgezeichnet zwischen 1820 und 1831 von dem Pfarrer Jakob Fellman in der finni-

schen Lappmark.[10] Teilweise enthält sie Joiktexte über gewöhnliche Themen, Liebesangelegenheiten, Tiere (vor allem Lachs, Butt, Habicht, Eule, Adler, Wolf, Vielfrass, Hermelin, Fuchs usw.), kurz und epigrammatisch oder ausführlicher beschreibend, wobei Lautimitationen der verschiedenen Tierrufe eine besondere Rolle spielen. Teilweise jedoch handeln sie in erzählender, auch dialogischer Form von Göttern und Geistern, Zauberern, Kultstätten und schamanistischen Handlungen, wie die merkwürdige Reise des Noiden Pavus Nila und sein Kampf mit dem Tod. Ein anderer dieser Noiden-Texte (Karkias' Joik) enthält nach Wiklund deutlich finnische Elemente. Daneben gibt es erzählende Stücke, die man als historische Joiken bezeichnen kann, so der von einem Gewährsmann in Utsjoki mitgeteilte Text, den dieser wiederum, Anfang des 19. Jahrhunderts, von einem Samen aus dem norwegischen Lachsfjordgebiet hatte singen hören und nur noch teilweise erinnerte (doch immerhin 80 Verse). Das Stück handelt von den ersten Bewohnern Lapplands, ihrer Wohnweise und Nahrung, ihren Werkzeugen und wie sie lernten, Wildtiere zu fangen. Während Wiklund keinerlei Bedenken anmeldet, hält Collinder auch dieses epische Fragment für das Produkt eines recht gewandten, wenngleich unbekannten Skalden. Dabei ist allerdings zu bedenken, dass kreative Sängererzähler mit grossem Repertoire in der samischen Kultur durchaus eine Art Skaldenfunktion ausübten, gerade weil in dieser Gesellschaft kaum Voraussetzungen für die Herausbildung eines semiprofessionellen oder gar professionellen Sängerstandes gegeben waren.

Die Zeit vor 1900 betreffend mögen diese Beispiele genügen. Bevor ich versuche, eine Art Bilanz zu ziehen, muss ich noch auf einige im Sammelmaterial unseres Jahrhunderts enthaltene narrative Formen eingehen, nicht weil sie hier stärker vertreten wären, sondern einfach weil jetzt Melodien, mehr Material insgesamt und auch mehr Hintergrundsinformationen zur Verfügung stehen. So lässt sich die Frage, warum gerade bei Stücken epischen Charakters so gut wie nie mehrere Fassungen aufgezeichnet wurden, hieran viel leichter klären.

Zuletzt war von Joiken historischen Charakters die Rede. Interessant sind in diesem Zusammenhang Stücke, die die Schliessung der für die Nomaden ehemals offenen Grenzen zwischen Schweden und Norwegen, Schweden/Finnland bzw. Russland usw. zum Inhalt haben, wie ein von Väinö Salminen aufgezeichneter Joik: eine Klage um den Verlust angestammter Weideplätze und zugleich Anklage gegen die „räuberischen Herren Finnlands" (gemeint sind die Bevollmächtigten des russischen Zaren), die – nach Aussage des Textes – ein Zehntel der Herden schlichtweg einbehielten, wenn diese, ihren gewohnten Wanderwegen folgend, die Grenze überschritten. Dieser Joik könnte kurz nach 1852 entstanden sein, als der Zar die finnische Grenze für die (damals schon zu Norwegen gehörenden) Finnmark-Samen sperren liess.[11]

[10] Als Sammelwerk hrsg. von Isak Fellman: Jakob Fellman, *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken*, Bd. 1–4, Helsingfors 1906.

[11] In schwedischer Übersetzung bei Wiklund 1906, S. 37, abgedruckt (nach Väinö Salminen, Lappalaisista joikauksista, in: *Journal de la Societé Finno-Ougrienne* XXIII, Nr. 30, Helsingfors 1906). – Zu den verwickelten, z. T. über Jahre andauernden Grenzproblemen vgl. Collinder 1953, S. 48 ff. Kritische Daten sind: für die Nordgrenze Schwedens 1751 (Abtretung von Kautokeino und Karasjok an Norwegen), für die schwedisch-russische Grenze 1809 (Abtretung der Kemi-Lappmark und des östlichen Enontekis/Torne-Lappmark an

Ebenfalls erwähnenswert ist in diesem Kontext die – nach Lüderwaldts Aussage – „in ganz Norwegisch- und Finnisch-Lappland verbreitete Distriktjoike *Guovdageai'dno – varra nii'ba* (Kautokeino – blutiges Messer)", ein Stück mit nicht ganz durchsichtiger Geschichte. Während der eine Sänger der Meinung ist, dass das Lied auf einen Zauberer zurückgeht (Fellmans Aufzeichnungen, in denen eine Variante des Textes zu finden ist, enthalten in der Tat entsprechende Angaben),[12] beziehen andere das Stück auf die blutigen Unruhen in Kautokeino in eben jenem Jahr 1852 (ursprünglich eine innerkommunale Rebellion gegen die korrupte Obrigkeit, aber durch die erwähnte Grenzschliessung und ihre wirtschaftlichen Folgen verschärft), in deren Verlauf der dortige Kaufmann und der Dorfschulze als Repräsentanten dieser Obrigkeit von aufgebrachten Samen erstochen wurden.[13] Beide Lesarten wären möglich: das Weiterleben eines älteren Liedes, um dessen Herkunft sich Legenden gebildet haben, wie auch das Wiederaufleben eines passenden Textes unter dem Druck aktueller Ereignisse. Text und Melodie, wie sie heute gesungen werden, dürften jedoch, nach Lüderwaldts Vermutung, eher auf die Tatsache zurückgehen, dass der Joik in den fünfziger Jahren vom Rundfunk in Tromsö ausgestrahlt wurde. Der Text besteht aus einer Aneinanderreihung von Ortsnamen und den jeweiligen Spottnamen, die man für sie erfand (Kautokeino – blutiges Messer, Karasjok – stolzer Name, Utsjoki – alter Fisch, Varanger – neidisches Herz, usw.), ein Verfahren, das im Joik gern angewendet wird. Nicht selten bleibt beim Joiken nur dergleichen übrig von einer ganzen Geschichte: man muss die Zusammenhänge kennen, um zu verstehen, wovon eigentlich die Rede ist.

Das skoltsamische *leu'dd*, das allgemein als epische Gattung gilt und sich vom nordsamischen Joikstil deutlich abhebt, ist in textlicher Hinsicht am häufigsten ausführlich. In der Regel wurde es mehr als erzählte, denn als gesungene Dichtung aufgezeichnet und analysiert, was teilweise mit der merkwürdigen Stimmgebung und dem in den älteren Melodien sehr engen Ambitus zusammenhängen mag (siehe das folgende Beispiel). Neben mythischen Themen werden hauptsächlich Personen, menschliche Beziehungen und soziale Strukturen behandelt, z. B. in einer Art Dorfchroniken mit ausgiebigen Dialogen. Auch familiäre Zusammenhänge werden weitläufig beschrieben, bevor der eigentliche Gegenstand einer Erzählung zum Vorschein kommt, eine Werbung und ihr glücklicher oder unglücklicher Verlauf, ein tödlicher Unfall, der einen Familienangehörigen unter Mordverdacht bringt, u. ä. Bei aller Privatheit der Themen, der Konzentration auf die engste Lebensumwelt, hat die Erzählweise im *leu'dd* durchaus den grossen epischen Atem – auch ohne Berührung

Russland), der 1852 die erwähnte Grenzsperrung folgt, für die schwedische Westgrenze 1905 (Unionsbruch mit Norwegen) bis 1919 (Abschluss des Rentierweidevertrags); schon 1826 erfolgte die Eismeerküstenregelung zwischen Norwegen und Russland.

[12] Fellman 1906, Bd. 2, S. 121 f., berichtet von Erzählungen über einen grossen Noiden, der in der Zeit der samischen Einwanderung in die nördlichen Regionen umherging und bestimmte, welche Gruppe in welchem der verschiedenen Trakte leben sollte, was er mit folgendem Lied anordnete: In Utsjoki sollen die Armen sein (alte Pelze ohne Haare) / In Inari lustige Brüder / In Karasjok die Hochgehörnten ud Stattlichen / In Aviovara ist Dirnenbrut (?) / In Outakoski Lautstarke und Schreihälse / In Kautokeino blutige Messer / Im Lachsfjordtrakt ganz abgetragene Pelze.

[13] Vgl. Lüderwaldt 1976, S. 64 ff., sowie, den historischen Hintergrund betreffend, S. 36–38.

der Hauptmotive feudalgesellschaftlich geprägter Epen mit ihren ständigen Kampf um Geschlechtervorherrschaft, Macht und Thronfolge. Zum skoltsamischen Repertoire gehören übrigens, wie bei den (ebenfalls orthodoxen) Kola-Samen, auch Totenklagen.

Vom folgenden Beispiel ist in der mir zur Verfügung stehenden Quelle, einem 1987 veröffentlichten Artikel von Ilpo Saastamoinen,[14] der Text oder textliche Inhalt leider nicht mitgeteilt. Die gründliche Analyse des Stücks, vorgenommen unter informations- und spieltheoretischen Aspekten, bezieht sich nur auf die musikalische Struktur. Das Beispiel repräsentiert den älteren engräumigen *leu'dd*-Stil, eine Art Rezitation in hohem Tempo auf nur einem Tonhöhenniveau, das in stark ausgeprägten Vibrati (auf länger ausgehaltenen Vokalen) mit der oberen oder unteren kleinen Sekunde umspielt wird – ein Verfahren übrigens, das auch in schamanistischen Rezitationen Sibiriens vorkommt. Die rhythmische Struktur ergibt sich aus hochgradig variierten Motivfolgen: es sind verschiedene Kombinationen von Zweipuls- und Dreipuls-Tongruppen, die in einer Art fortlaufender Wellenbewegung von Anziehen und Nachlassen, Spannung und Entspannung vorgetragen werden (was natürlich die aktuellen Notenwerte in vertrackter Weise beeinflusst und ihre Transkription erschwert). Notenbeispiel 3 gibt die Ausgangstranskription[15] und die analysierte Struktur wieder.

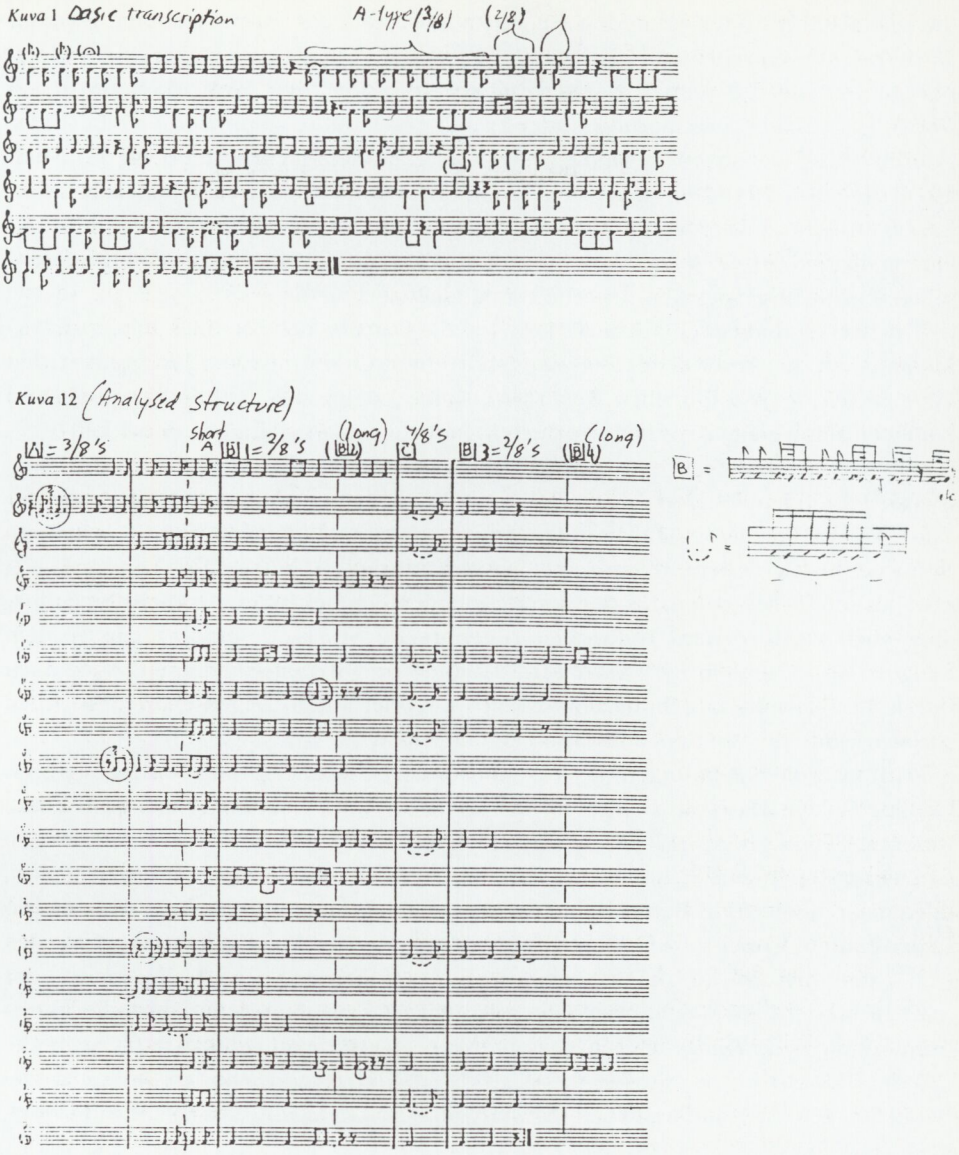
Gerade dieses Exempel und seine detaillierte Analyse (bisher leider nur auf finnisch) zeigen deutlich, dass beim Joiken, selbst mit geringstem Tonvorrat, alles andere als regellos verfahren wird. Und es ist doppelt bedauerlich, dass Saastamoinen die Textstruktur nicht einbezogen hat, denn es wäre interessant zu erfahren, wie der reine Erzähltext – im *leu'dd* gewöhnlich Zeilen ganz unterschiedlicher Silbenzahl – beim Singen behandelt wird, um der musikalischen Struktur zu genügen.

Im allgemeinen lässt der Text im Joik, nur dem inhaltlichen Zusammenhang nach aufgeschrieben, keinerlei metrische Form erkennen. Erst im aktuellen Gesang wird aus dem prosa-artigen Text eine metrische Form hergestellt, jedenfalls in der überwiegenden Zahl der Fälle. Auf Ausnahmen komme ich noch zu sprechen.

Die Leichtigkeit, mit der ein guter Joiker durch Verkürzung von Worten, Einfügung von Füllsilben, unbekümmerter Zerteilung sprachlicher Einheiten (auch Wörtern) metrische Balance herstellt, ist immer wieder erstaunlich und erinnert an ähnliche Verfahren in anderen Musikkulturen (ich denke z. B. an Albanien, wo allerdings zwei Metriken existieren, eine rein textliche und eine gesungene). Insofern hat Wiklund mit seinem recht abfälligen Urteil über die Joikpoesie den entscheidenden Punkt nicht erkannt, nämlich dass sie im gesungenen Zustand analysiert werden muss, wenn man ihr gerecht werden will – ein Umstand, den wohl zuerst Wolfgang Steinitz in den dreissiger Jahren berücksichtigte (bei Analyse der bis dahin ebenfalls als ametrisch

[14] Ilpo Saastamoinen, Kolttasaamelainen leu'dd: Sattuman entropia vai salattua järjestystä? in: *Etnomusikologian Vuosikirja* 1986, Jyväskylä 1987, S. 66–95 (Engl. summary: The leu'dd song of the Skolts in Lappland: The entropy of chance or a hidden order?).

[15] Saastamoinens Transkription zeigt nicht die Sekundvibrationen, die als belebendes und ebenfalls klar rhythmisiertes Element zu diesem Joikstil gehören. Die beigefügten kurzen Passagen sollen einen Eindruck vermitteln.

Notenbeispiel 3.

geltenden ostjakischen und wogulischen Liedpoesie), worauf übrigens auch Collinder aufmerksam macht (1953: 209).

Das vielzitierte Wort der Volksliedforschung, dass Text und Melodie, Wort und Weise im Volksgesang zusammengehören, bestätigt sich im samischen Joik auf das Nachdrücklichste. Und hier ist es nicht nur eine unverbindliche Redensart, sondern drückt ein grundlegendes Prinzip aus: de facto existieren Joiktexte nur in musikalischer Ausführung, jedes Mal auf etwas andere Weise improvisiert; für sich genommen sind sie oft mehr Sujets als in den Einzelheiten festgelegte Gedankenfolgen, während

die Joikmelodien, oder zumindest ein erheblicher Teil, das formal stabilere Element zu repräsentieren scheinen.[16] Texte mit einem relativ stabilen Gedanken- oder Metaphergerüst, wie z. B. ein relativ verbreiteter Joik über den Wolf, der „an einem Abend", „in einer Dämmerung" oder „einer Nacht über neun Berge trabt" oder „durch neun Täler streift",[17] sind erheblich seltener. Schon Collinder bemerkt (1953: 207), dass man viel öfter neue Texte zu alten Melodien findet als umgekehrt. Um herauszufinden, inwieweit das auch auf die epische *leu'dd*-Tradition zutrifft, müssten eine genügend grosse Anzahl von Stücken dieser (allerdings von nurmehr 400 Menschen insgesamt getragenen) Überlieferung analysiert werden.

Abschliessend muss ich nochmals kurz auf die Gattung der Personenjoiken zurückkommen, zu der unser erstes Beispiel gehörte und die in unserem Jahrhundert den Hauptanteil des traditionellen Repertoires bildet, denn von diesem Typ ausgehend haben einzelne Sänger spezielle Formen komplexer Joikerzählungen entwickelt.

Wir haben inzwischen eine ganze Reihe von Joikarten kennengelernt, in denen Menschen die handelnden oder reflektierenden Personen sind, angefangen von der Ich-Lyrik der beiden Schefferus-Texte. Doch werden m. W. *vuolleh* über Personen im Sinne des heutigen Repertoires zuerst gegen Ende des 19. Jahrhunderts ausdrücklich erwähnt und beschrieben, als bestimmten, namentlich bekannten (zumeist lebenden, aber auch verstorbenen) Individuen zugehörende Stücke,[18] seien es, ausser dem Sänger selbst, Angehörige, Nachbarn, Freunde und Arbeitskameraden, oder auch durch ihre besondere Stellung, ihren Reichtum oder andere Eigenschaften in einem sozialen Umfeld besonders bekannte Persönlichkeiten.

Prüft man die Sammlungen unseres Jahrhunderts, so sind gerade in dieser grossen Gruppe Joiken fast ohne Text (d. h., mit überwiegender Benutzung von Lautsilben) wesentlich häufiger als solche mit Texten. Sofern ausführlichere Texte vorkommen (am häufigsten im nördlichen Schweden, zwischen Gällivare, Kiruna und Karesuando, doch auch in den südlicheren Gebieten), so haben sie nicht selten den Charakter von Lebensläufen, wobei sowohl Elemente der Klage wie des Preisliedes genutzt werden (z. B. „der vortreffliche Jufanas, der Beste auf den Wanderwegen des Nordens", der „geschickteste Lassowerfer, Skiläufer, Wolfsjäger" usw.). Solche Formulierungen erinnern an die Eingänge älterer Noidengesänge, wie das von Fellman aufgezeichnete „Anders Einarsson, der grosse Noide" (Bd. 2: 286 ff.), und man könnte aus derlei Parallelen gewisse Schlüsse ziehen. Es wäre immerhin denkbar, dass solche individuel-

[16] Gründlich untersucht ist dieser ganze Fragenkomplex bisher nicht. Doch sind die rhythmisch straffen, formal gefestigten Melodien mit Giusto-Charakter, wie sie z. B. in der nördlichen Pite-Region und im Gebiet von Kautokeino häufig vorkommen, recht stabil, wohl auch in der Tradition (was im einzelnen zu prüfen wäre). Hervorragende Vertreter dieses Gesangsstils sind etwa Jonas Edvard Steggo aus Arjeplog (eingespielt von Sveriges Radio 1954) oder meine Gewährsfrau Ellen Maria Haetta aus Masi bei Kautokeino, sowie die meisten der in Lüderwaldts Publikation vertretenen Sänger aus demselben Gebiet. Bei rezitativischen oder Rubato-Melodien, die im Joikrepertoire Schwedens ebenfalls recht häufig vorkommen, bleibt dagegen nur die tonale Struktur, der ungefähre Melodieverlauf und die durchschnittliche Dauer der Motive einigermassen stabil, während die Details innerhalb der Motive und die Motivkombination ziemlich frei gehandhabt werden, wobei ganz unterschiedliche Freiheitsgrade zu beobachten sind.

[17] Vgl. u. a. Tirén Nr. 515, 516, oder Grundström-Väisänen Nr. 48.

[18] Johannes Mörtsell, Lapparnes sång, in: *Runa, Minnesblad från Nordiska Museet* 1888 (Stockholm), S. 10 f.; Väinö Salminen, a. a. O. (siehe Anm. 11).

len Gesänge vor Ausrottung des Schamanismus nicht für jedermann zulässig oder Brauch waren, sondern nur für herausragende Mitglieder der Lokalgruppen, wie eben den Noiden. Ich habe diese mögliche Verbindungslinie unter anderem Blickwinkel ja schon angedeutet.

Die interessantesten Stücke der jüngeren Personenjoiken sind Ich-Erzählungen, in denen der Lebenslauf-Charakter verschmolzen wird mit weitläufigen Beschreibungen des Nomadenlebens, der Weidegebiete und Herden, der individuellen Rene, der Arbeit mit den Hirtenhunden, der Gefahren im Hochgebirge oder bei Überquerung reissender Gewässer, Verlust von Tieren, Kampf gegen Raubwild usw.

Von fast all dem handelt der durch die Plattensammlung von Sveriges Radio bekannt gewordene Joik über Oulavuolie, das ehemalige Weidegebiet des Nils Mattias Andersson, einem Rentiernomaden aus Tärnaby in der Ume-Region (geboren 1882 in Vilhelmina). Seine poetische Sprache ist von grosser Kraft und Schönheit, während die Melodik in ihrer rezitierenden, motivisch und motivkombinatorisch eher instabilen Struktur zu den früher erwähnten Ausnahmen gerechnet werden muss (wie übrigens auch ein weiterer erzählender Joik desselben Sängers, der ein Kindheitserlebnis zum Inhalt hat). Ich kann auf die mutmasslichen Gründe hier nicht eingehen, möchte aber erwähnen, dass sich bei einer zweiten Aufnahme der Lebensgeschichte Anderssons, diesmal für einen Film, herausstellte: eine solche komplexe Joik-Komposition ist unwiederholbar – für die Tonspur des Films musste die alte Aufzeichnung benutzt werden, da der Sänger selbst das Ganze nicht erinnern konnte.

Der Vortrag von Anderssons Oulavuolie-Joik – mehr Augenblicksschöpfung einer inspirierten Situation als in allen Einzelheiten geplantes Unternehmen – dauert etwa 10 Minuten. Das Stück ist also sehr lang im Vergleich zu anderen Joiken oder Gesängen ähnlicher Art (etwa Balladen). Verglichen jedoch mit einer anderen komplexen Joik-Komposition, aufgenommen 1945 durch das Team des Dialekt- och Folkminnesarkiv Uppsala mit Björn Collinder an der Spitze, ist Anderssons Vortrag kurz zu nennen, denn hier handelt es sich um mehrere Stunden, wie bei einem echten Epos. Die in Rede stehende Joik-Erzählung stammt von Jonas Eriksson Steggo (1873–1957), Rentiereigner und Nomade aus Luokta-Mavas in der Pite-Lappmark, nahe der norwegischen Grenze, einem Erzähler von höchstem Rang. Im Unterschied zu Anderssons Vortrag ist sein ungewöhnliches 'Epos', wie Collinder bemerkt, nichts weniger als eine Improvisation: da die schon ein Jahr zuvor geplante Aufnahme aus technischen Gründen nicht zustandekam, hatte der Sänger (der übrigens jeweils eine Viertage-Reise brauchte, um in den Aufnahmeort Arjeplog zu gelangen) genügend Zeit, sein Werk zu überdenken und auszuformen. In einer zusammenhängenden Rahmenerzählung schildert er die Stationen und Ereignisse seines Lebens in mehr oder minder gesprochener Form (oft eine gehobene, auch leicht rhythmisierte Erzählweise) und fügt, an jeweils wichtigen Punkten, kürzere oder längere Joikpassagen ein, was insgesamt über 80mal geschieht, und fast ausschliesslich mit verschiedenen Melodien – eine ähnliche Art epischer Darstellung, wie sie auch in Sibirien vorkommt.[19] Immer dann, wenn er auf Gegenstände zu sprechen kommt, die ihn auch

[19] Vgl. Ernst Emsheimers Beitrag »Zur Ideologie, Funktion, musikalischen Struktur und zum Vortragsstil sibirischer Epen» (Referat Kungälv 1988).

emotional berühren, beginnt er zu joiken und lebt im Gesang seine Erinnerungen aus. Da sind die Eltern und nächsten Angehörigen, sein zeitweiliger Arbeitgeber Spegde, Freunde und Arbeitskameraden, reiche Herdenbesitzer und benachbarte Nomadensippen, bestimmte Herden, mit denen er zu tun hatte, Weideplätze, die Renkühe und Kälber seiner Herde, der Bär im Tjidtjak- und Bartutegebiet, das Bärenland Gustar, der Vielfrass im Arfogebirge und viele andere Wildtiere, darunter übrigens auch der Auerhahn (über den Steggo das uns schon bekannte mythische Motiv seiner Verwandlung erzählend andeutet), ferner der Piteälv und der Mavas-See, deren gefährliche Strömungen manchem Nomaden, auch einem Arbeitsgefährten das Leben kosteten – beides, wie Steggo sagt, „Raukawasser", in denen die Geister Ertrunkener nach samischer Vorstellung lebendige Menschen hinunterziehen. Auch ein *vuolle* der Unterirdischen und eine der diesbezüglichen Sagen, wie sie im Lagastjavelg, einem Gebirgszug, beheimatet sind, baut Steggo in sein Epos ein, wobei er die Begegnung mit einer Haldin als eigenes Erlebnis schildert.

Erzähltalente wie Steggo, die zugleich über ein grosses Joikrepertoire verfügen, sind sicher selten, und es ist umso verdienstvoller, dass Harald Grundström und Otto Väisänen die mehrjährige Transkriptionsarbeit auf sich genommen und 1958 das ganze Werk veröffentlicht haben.[20]

Eine Parallele hierzu gibt es m. W. bislang in der samischen Literatur nicht. Gleichwohl ist mir bekannt – durch andere Aufnahmen des Uppsala-Archivs, durch solche von Emsheimer und Sommarström (1961 im Udtjagebiet aufgezeichnet), die ich unlängst transkribiert habe, wie auch aus eigenen Aufnahmen in Jokkmokk 1986 –, dass die Vermischung von Erzählungen mit gejoikten Partien bei den Samen Schwedens keine Ausnahme ist. Schon Laestadius erwähnt die Leichtigkeit, mit der in geselliger Runde von der Prosa-Unterhaltung zum Joiken übergegangen wird (Journal 1832, 83 f.). Ob es sich um Nachklänge einer älteren oder sogar alten Tradition handelt? Hier muss ich ein Lieblingswort von Ernst Emsheimer zitieren: Ein Narr, der mehr sagt, als er weiss!

Auch im übrigen müssen unsere Schlussfolgerungen manches offenlassen. Ich habe zu zeigen versucht, dass epische Verfahren und narrative Strukturen der samischen Vokalmusik keineswegs fremd sind. Obgleich innerhalb des Gesamtrepertoires ihrem Umfange nach begrenzt, weisen sie eine erstaunliche Vielfalt auf, inhaltlich und auch formal. Nicht nur Elemente des einheimischen Erbes an Myten, Sagen und Märchen können leicht zum Thema eines Joiks werden (ohne dass deshalb der gesamte narrative Zusammenhang gejoikt werden muss – ein, wie mir scheint, – wichtiges Merkmal im Syndrom gesungener Epik bei den Samen), sondern auch die sozusagen „ganz normalen" inhaltlichen Joikmotive lassen sich auf verschiedene Weise zu gesungenen Erzählungen ausspinnen und miteinander verbinden, wobei mehr narrative und mehr reflektierend-lyrische Passagen oft unmerklich ineinander übergehen.

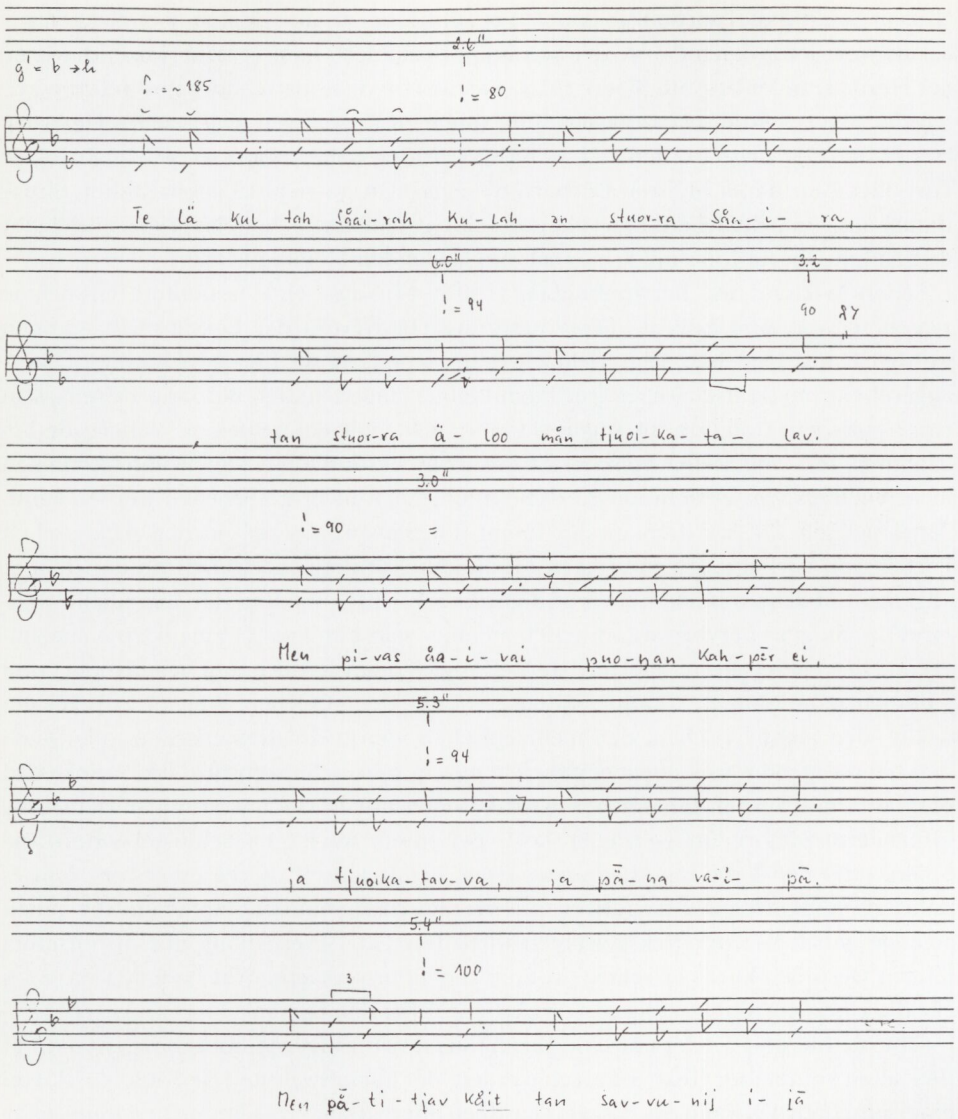
Um ein allerletztes Beispiel anzuführen, sei der lange Ich-Joik des Nomaden Lanni

[20] Der Titel des Bandes „Jonas Eriksson Steggos Lieder" – in der vom Landsmålsarkiv Uppsala (ULMA, heute Dialekt- och folkminnesarkivet begonnenen Reihe „Lappische Lieder, Texte und Melodien aus Schwedisch-Lappland" (siehe die beiden Bände von Grundström im Literaturverzeichnis) – lässt übrigens nicht erkennen, um welche Besonderheit es sich bei diesem 'Liedrepertoire' handelt.

Nilsson Saulo (aus Tuorpon/Jokkmokk) erwähnt, der seine einsame nächtliche Wanderung mit der grossen Herde der Såira-Sippe schildert. Saulo erzählt joikend, wie er der Herde stundenlang auf Skiern folgt, wie die Hunde ermatten, er selbst müde wird, schwitzt, sich einsam und verlassen fühlt, ohne zu wissen, wie er je wieder Herr der Herde und der Lage werden soll, der Verzweiflung nahe – ganz so, wie auch Johan Turi oder Ante Pirak in ihren Büchern die einsamen, manchmal verzweifelten Situationen des Nomadenlebens in Nacht und Kälte geschildert haben. Notenbeispiel 4 gibt den Anfang dieses Joiks mit seiner seltsam klagenden Melodie wieder.

Schon Wiklund hat hervorgehoben (1906: 44), dass eine bestimmte Grenzlinie zwischen Lyrik und Epik in dieser ursprünglichen Form der Poesie nicht gezogen werden kann. Und hier liegt vielleicht einer der Gründe für die Tatsache, dass – abgesehen vom skoltsamischen *leud'dd* mit seinen angedeuteten Besonderheiten – von einer epischen Tradition im engeren Sinne, d. h., mit der gezielten Weitergabe bestimmter, fest umrissener epischer Stoffe sowie bestimmter Formen und Techniken ihres Vortrags von Generation zu Generation, doch nicht gesprochen werden kann. Ähnliches gilt für das dramatische Talent der Samen, das sich in den dialogischen Partien von Erzählungen wie Joiken oft andeutet und das noch mehr in der (früher allgemein üblichen) mimetischen und gestischen Unterstützung der Joikinhalte während des Singens hervortrat, ohne sich zu einer selbständigen Dramatik zu emanzipieren. Alles blieb – bis in allerjüngste Zeit – gleichsam in nuce eng beieinander, und jeder einzelne Sänger konnte jederzeit entscheiden, welchen Weg er einschlagen wollte, den mehr lyrischen, den mehr epischen, den mehr dramatischen, oder auch den überwiegend musikalischen, der sich auf ein paar Schlüsselworte beschränkt und die daran geknüpften inhaltlichen Assoziationen nur in Gedanken mitvollzieht bzw. informierte Zuhörer mitvollziehen lässt. Bei episch trächtigen Schlüsselworten, wie Stallo, oder der Nennung sagenumwobener Landschaften, Berge und Seen kann es dabei zu einer Art nicht-narrativer, innerer epischer Stimmung kommen, die genau solange anhält wie der Joik gesungen wird. Das hat Israel Ruong mir, in unserem letzten Gespräch kurz vor seinem Tod, anzudeuten versucht. Was bedeutet das alles für die Überlieferung gesungener Erzählungen bei den Samen?

Obwohl hin und wieder einzelne Erzähljoiken von Jüngeren übernommen und mit dem alten kompletten Text gesungen werden, der ebenerwähnte Joik Saulo's z. B. von einer jüngeren Verwandten, scheint das doch eher zufällig zu sein, nicht vergleichbar mit der Tradierung von Balladen oder mit der bewussten Wissensvermittlung von Meistern auf Adepten, wie sie weltweit für epische Überlieferungen gilt, und übrigens auch in der samischen Noidentradition üblich war. Dass wir so wenige verschiedene Fassungen oder Varianten desselben Erzähljoiks haben, ist offenbar kein Zufall. Interessant ist z. B., dass in der Steggo-Sippe, die als Familie guter Joiker gilt, ein hervorragender Sänger der nächsten Generation mit umfangreichem Repertoire, Jonas Edvard (Neffe des Jonas Eriksson), den Erzählstil seines Onkels nicht weiterführte; er joikt überwiegend auf Lautsilben und fügt nur manchmal verbale Erläuterungen hinzu. Nur wenige Melodien, überwiegend solche von Personenjoiken, stimmen ungefähr mit denen seines Onkels überein, d. h., sie können gerade noch als Varianten klassifiziert werden. Der individuelle Spielraum ist bei diesen beiden Sängern auch musikalisch beträchtlich.

Notenbeispiel 4. „Vuolle till Såira". Joik des Nomaden Lanni Nilsson Saulo, Tuorpon Sameby/Jokkmokk, gesungen von Lotta Nyberg geb. Andersson, Jokkmokk, ULMA GR 843B (Tonaufnahme: Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, Transkription: D. Stockmann).

Da vergleichende Melodie-Untersuchungen grösseren Umfangs, für eine Klassifizierung des Materials unerlässlich, bisher – ausser für den vergleichsweise stabilen nordsamischen Joikstil – nicht vorliegen, lässt sich über die musikalische Seite der Tradition generell noch nicht allzuviel aussagen. Mir scheint der Grad der Variierung und Individualisierung von Melodien in einigen Repertoireschichten, namentlich der schwedischen Samen, recht hoch, und insgesamt dürfte er höher liegen als in anderen europäischen Volksmusikkulturen. Je weniger gleichsam 'feste Gerüststangen' zur

Aufrechterhaltung einer bestimmten Tradition existieren und je mehr eine Singpraxis spontaner Improvisation zuneigt, was für die samische Joiktradition zweifellos zutrifft, textlich wie musikalisch, umso bedeutsamer scheint die Rolle einzelner herausragender Sängerpersönlichkeiten zu sein, die denn auch, wie die Beispiele zeigten, in jeder Generation immer wieder herangewachsen sind: exzellente Joiker, die kraft ihrer Repertoirekenntnis, ihrer Musikalität und künstlerischen Kompetenz wie ihres Fabuliertalents beigetragen haben zur geschichtlichen Vielfalt der gesungenen Erzählung.

BENUTZTE LITERATUR (AUSWAHL)

Aikio, Samuli, István Kecskeméti und Zoltán Kiss (Hrsg.): *Lappische Juoiku-Lieder aus Karasjok, gesungen von Anders Ivar Guttorm,* Helsinki 1972 (= Mémoires de la Societé Finno-Ougrienne 149).

Arnberg, Matts, Israel Ruong und Håkan Unsgaard: *Yoik* (7 Schallplatten RELP 1029, Sveriges Radio, Begleitbuch), Stockholm 1969.

Collinder, Björn: *Lapparna, en bok om Samefolkets forntid och nutid,* Stockholm 1953.

Donner, Otto: *Lieder der Lappen,* Helsingfors 1876.

Düben, Gustaf von: *Om Lappland och Lapparne, företrädesvis de svenske,* Stockholm 1873.

Grundström, Harald und Armas Otto Väisänen: *Lappische Lieder, Texte und Melodien aus Schwedisch-Lappland, Bd. I, Jonas Eriksson Steggos Lieder,* Uppsala/Kopenhagen 1958 (= Schriften des Instituts für Mundarten und Volkskunde in Uppsala, Ser. C: 2).

Grundström, Harald und Sune Smedeby: *Lappische Lieder, Texte und Melodien aus Schwedisch-Lappland, Bd. II, Lieder aus Arjeplog und Arvidsjaur,* Uppsala/Kopenhagen 1963 (= Schriften des Instituts für Mundarten und Volkskunde in Uppsala, Ser. C: 2^{II}).

Haeger, Ellika: Om de första jojkningsuppteckningarna i Sverige, in: *Svensk Tidskrift för Musikforskning* 37, 1955, S. 146–155.

Launis, Armas: *Lappische Juoigos-Melodien,* Helsingfors 1908 (= Mémoires de la Societé Finno-Ougrienne 26).

Lüderwaldt, Andreas: *Joiken aus Norwegen, Studien zur Charakteristik und gesellschaftlichen Bedeutung des lappischen Gesanges,* Bremen 1976.

Pirak, Ante: *En nomad och hans liv,* Uppsala/Leipzig 1933.

Poestion, J. C.: *Lappländische Märchen, Volkssagen, Räthsel und Sprichwörter, Nach lappländischen, norwegischen und schwedischen Quellen, Mit Beiträgen von Felix Liebrecht,* Wien 1868.

Tarasti, Eero: *Myth and Music,* Helsinki 1978.

Tirén, Karl: *Die lappische Volksmusik, Aufzeichnungen von Juoikos-Melodien bei den schwedischen Lappen,* Stockholm/Uppsala 1942 (= Acta Lapponica III).

Travina, Irina K.: *Saamskije narodnye pesni,* Moskva 1987.

Turi, Johan: *Das Buch des Lappen Johan Turi, Erzählungen von dem Leben der Lappen,* hrsg. von Emilie Demant, Frankfurt a. M. 1913.

Setälä, Emil Nestor: Lappische Lieder aus dem 17. Jahrhundert, in: *Journal de la Societé Finno-Ougrienne* 8, 1890, S. 105–123.

Stockmann, Doris: Bericht über eine Informations- und Sammelreise zu den Samen, in: *Kungl. Musikaliska Akademiens Årsskrift* 1986, Stockholm 1987, S. 39–46.

Stockmann, Doris: Formprinzipien samischer Joiken und ihre Zusammenhänge mit der Gattungsfunktion, in: *Probleme der Volksmusikforschung, Bericht über die 10. Arbeitstagung der Study Group on Analysis and Systematization of Folk Music im ICTM Freiburg 1987,* hrsg. von H. Braun, Bern–Frankfurt a. M. – New York – Paris 1990, S. 22–46.

Wiklund, Karl Bernhard: *Lapparnes sång och poesi,* Uppsala 1906 (= Norrland I: 2).
Wretö, Tore: *Folkvisans upptäckare. Receptionsstudier från Montaigne och Schefferus till Herder,* Uppsala 1984 (= Acta Universitatis Upsaliensis. Historia Litterarum 14).
(Weitere Literaturangaben in den Anmerkungen.)

Den svenska polskan

Ett försök att teckna dess historia och karaktär

Av John Olsson

Polskan är den låttyp som är mest spelad av alla och samtidigt mest karakteristisk för den svenska spelmansmusiken. Många tusen polskor finns upptecknade eller inspelade, och många finns också i levande tradition hos spelmännen. Bland dessa låtar hittar man en stor del av vår folkmusiks skönaste blomster.

Flera framstående svenska musikforskare har arbetat med polskan och dess historia. Redan 1893 utkom Adolf Lindgrens banbrytande arbete *Om polskemelodiernas härkomst.* Här avlivar han den nationalromantiska myt som säger att polskan är urgammal äktsvensk musik och fastslår att den svenska sextondelspolskan härstammar från polonäsen, som fick sin form i Polen eller Sachsen vid 1700-talets början. Han antar också att den kom till Sverige genom Karl XII:s och hans truppers vistelse i Polen. Åttondelspolskan menar han bygger på danslekar och norska springdanser, har inte nånting med Polen att göra och borde därför egentligen inte kallas polska.

I Tobias Norlinds *Studier i svenskt folklore* från år 1911 finns ett särskilt kapitel om polskan. Här börjar författaren med en utförlig granskning av den s. k. polska dansen och dess förebilder. Denna dans bestod ofta av två delar, byggda på samma melodiska material, en gravitetisk fördans i jämn taktart och en livlig och uppsluppen efterdans i tretakt. Den kom tidigt till vårt land och blev under 1600-talet populär även hos allmogen. Norlind påpekar också att den polska dansen inte alltid hade kommit till Sverige direkt från Polen. Den kan likaväl ha vandrat via Tyskland till Danmark och därifrån till vårt land. Ur den polska dansen utvecklades polonäsen. Den har efterdansens taktart, men de rytmiska detaljerna är i stor utsträckning hämtade från fördansen. Norlind påstår också att det under 1700-talets senare del inte existerade nån nämnvärd skillnad mellan polonäsens och menuettens rytm. Han tycks inte ha lagt märke till skillnaden i puls, och inte heller att slutfallen är helt annorlunda i de båda danserna.

Nils Andersson och Olof Andersson, männen bakom Svenska låtar, har ju upptecknat massor av polskor. Den förre började sitt upptecknings arbete redan vid slutet av 1880-talet, den senare cirka tjugu år senare. Till skillnad från tidigare upptecknare sökte de här två återge spelmännens spelsätt så nära som möjligt. Dessutom finns i texten kommentarer till spelmännens spelstil och ibland också till spelsättet i enskilda låtar. Tyvärr fick Nils Anderssons ibland rätt ofullständiga blyertskoncept ligga flera år, innan de redigerades och renskrevs, vilket givetvis minskar noternas tillförlitlighet. I kommentarerna finns det en del rätt vilseledande påståenden och reflexioner.

Vid samma tid verkade också Einar Övergaard som upptecknare och amatörforskare. Polskorna är föremål för hans speciella intresse, de har så många särdrag som saknas i annan musik. För att kunna studera deras byggnad uppfinner han en analysmetod, som är speciellt anpassad för detta ändamål. Detta sätt att analysera har i något kompletterad form använts också i den här uppsatsen.

I Jan Lings doktorsavhandling *Nyckelharpan* (1967) hittar man också noggranna besked om hur polskespelet på detta instrument har utformats av äldre och yngre spelmän. Den här boken är nog ett av de första rent vetenskapliga arbeten om folkmusik som inte bara bygger på gamla noter och böcker utan också på fältarbete bland spelmän.

Malungsspelmannen Anders Rosén har under 1980-talet utfört värdefullt arbete för att föröka våra kunskaper om polskans historia och utformning i äldre tider. Han har bl. a. producerat två grammonfonskivor i tidstrogna framföranden av polskedanser från 1500- och 1600-talen.

Till sist har Sven Ahlbäck kommit med en rad nya idéer till tolkning av folkmusiken. Han har bl. a. infört en ny terminologi för sådana låtar där det traditionella dur- och molltänkandet inte räcker till. Av speciellt intresse är den nya nomenklatur som han har föreslagit för de olika polsktyperna. Polskor med jämn åttondelspuls kallar han *jämna polskor*, medan polskor utan åttondelspuls kallas *ojämna polskor*, eftersom de två åttondelarna i ett par sällan är lika långa. Dessa termer, som ersätter de missvisande namnen sextondelspolskor och åttondelspolskor, har också jag använt mig av. Ahlbäcks arbete utmynnar i en doktorsavhandling, som säkerligen kommer att väcka uppseende både i den akademiska världen och hos oss spelmän.

I den här uppsatsen tar jag fasta på tre områden, som inte har uppmärksammats tillräckligt av tidigare forskare.

1. Skillnaden mellan tyngd, betoning och förlängning.
2. Utformningen av reprisens sista takt, slutfallet. Detta är ett av särdragen för olika låttyper.
3. Melodins, rytmens och pulsens samspel i varje repris och i låten som helhet. Här står jag i tacksamhetsskuld till Övergaard, som lagt grunden genom sin analysmetod.

Jag har framför allt intresserat mig för äldre polskor från 1700-talet och det tidiga 1800-talet. Särskilt har jag sysslat med 1700-talets spelmansböcker och de äldsta tryckta samlingarna av polskor. Två av dessa spelmansböcker har jag grundligt analyserat, och de slutsatser jag har dragit bygger i stor utsträckning på den analysen. Jag vill också påpeka att jag själv är spelman sen 1920-talet och har rätt grundlig kännedom om hur vårt sekels spelmän utförde sina polskor.

Några grundläggande begrepp

I den elementära musikundervisningen säger man ofta att ettan i takten är betonad, och börjar man syssla med polskor blir det ettan och trean som ska betonas. Här är ett byte av terminologi i högsta grad befogat. Men innan vi går in på detta måste vi göra en viktig distinktion.

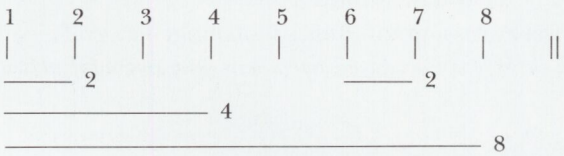
Rytm och meter

Det som vanligen kallas rytm kan delas upp i två begrepp, *rytm* och *meter*. Rytm kallas här växlingen mellan *korta och långa* tidsvärden som bildar ett mönster i melodin, medan den följd av *lika långa* taktslag som utgör melodins grundpuls kallas meter.

Betoningarna i en låt kan inte inordnas i ett metriskt schema utan hänger nära samman med melodiska och rytmiska faktorer. Därför hamnar de inte sällan på »obetonade» taktdelar. Och den »betonade» ettan sätts ofta in före taktslaget, den kan vara bunden med samma ton i föregående takts trea (Ex. 1; Notexempel i slutet av uppsatsen), den kan t. o. m. bestå av en paus (Ex. 2). Hur ska man kunna betona en paus?

Tyngd och puls

Låt oss i stället använda orden *tung, tyngd och tyngdpunkt* i metriska sammanhang. En betoning *hör* man, en tyngdpunkt *känner* man, även om den är alldeles obetonad eller råkar hamna på en paus. Varje takt i en låt har tyngdpunkt på ettan, men i ojämna polskor har också trean en viss tyngd. Spelmännen markerar gärna dessa tunga taktdelar med stamp. De skilda takterna i en låt har också olika tyngd. I en normalt byggd polskerepris på åtta takter fungerar de udda takterna som upptakter, förberedelser till den följande jämna takten, vars etta får en tyngdpunkt av två takters värde. På samma sätt fungerar de tre första takterna som upptakt till fjärde takten och ger den en tyngdpunkt av fyratakters värde. Slutligen fungerar reprisens första sju takter som upptakt till den åttonde, som är reprisens mål och får den största tyngden med 8 takters värde. Se nedanstående schema!

Puls är också ett metriskt begrepp. Alla melodier som är noterade i fjärdedelstakt har en klar fjärdedelspuls, som mer eller mindre överensstämmer med hjärtats slag. En del låttyper har också en underordnad åttondelspuls. Den pulsen finns i jämn polska och schottis men saknas i ojämn polska och vals. På stråkinstrument markeras pulsen med stråkvändning och ibland även genom att variera stråktrycket.

Betoningar och accenter

För att få någon hum om hur spelmännen brukar placera betoningarna har jag granskat några polskor, spelade av två framstående uppländska spelmän, Leonard Larsson (Viksta-Lasse) och August Bohlin. Som hjälpmedel har jag använt Monagrafernas[1] mycket noggranna och detaljerade dynamikkurva. Där kan man avläsa två

[1] Med hjälp av melodiskrivaren Mona (Institutionen för musikvetenskap, Uppsala universitet) får man en grafisk bild av tonhöjd, rytmik och dynamik i en melodi.

typer av betoningar en tung och rund, som i det idealiska fallet borde se ut så här , och en snabb och spetsig , som helst bör kallas accent. Men så här ser det inte alltid ut, det finns gott om mellanformer, och ibland kan kurvan vara ganska svårtolkad. Några exakta värden på antalet betoningar och accenter går inte att få, man får nöja sig med närmevärden.

Från Viksta-Lasse har använts fyra polskor med sammanlagt 188 takter, från Bohlin två med 112 takter.

Tabell 1. *Betoningarnas placering*

Taktdel	Viksta-Lasse	Bohlin	Summa	Not-värden	Viksta-Lasse	Bohlin	Summa
1:or	50	20	70		90	40	130
2:or	70	50	120		50	50	100
3:or	80	40	120		20	10	30
Summa	200	110	310		40	10	50
				Summa	200	110	310

Som synes är det inte den tunga ettan som får de flesta betoningarna utan tvåan och trean. Antalet accenter har liknande proportioner men med en viss dominans för tvåan.

I tabellens andra hälft ser vi vilka notvärden som har största antalet betoningar. används för alla figurer där den första tonen är längre än den andra, för alla med längre andra ton. I den sistnämnda figuren betonar Viksta-Lasse alltid den längre tonen, medan Bohlin lika ofta betonar den kortare.

Trots det lilla materialet och den osäkerhet som kan finnas i tolkningen av graferna kan man nog ändå konstatera att för de här spelmännen *har låtens rytm större betydelse för betoningen än taktdelarnas tyngd.*

Ojämn puls

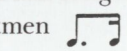
De ojämna polskornas fjärdedelspuls är sällan absolut jämn. I vissa delar av vårt land, t. ex. i Dalarna, sätts tvåan ofta in så tidigt att den blir betydligt längre än ettan, inte sällan ungefär dubbelt så lång (Ex. 3). Även spelmän som vanligen inte alls brukar spela på det här sättet kan ta till det i speciella rytmiska situationer (Ex. 4).

När spelmän som inte har insupit det här spelsättet med modersmjölken försöker tillägna sig det uppstår lätt överdrifter och missuppfattningar. Värst är det när man tror att *alla* polskor, oavsett hemort och stil, ska utföras så här. Men även de som vet att det här sättet att spela bara kan användas i vissa typer av polskor kan gå till överdrifter. Man kan få höra polskespel där varenda takt har exakt lika metrik, vanligen 2:4:3. Stampar man sen takten på alla tre taktdelarna blir spelet en ren karikatyr. Man tycker sig höra en låghalt metronom, som mekaniskt gnor på med sina ojämna taktslag. Vill man veta hur sådant här spel *ska* låta, kan man lyssna på inspelningar av t ex. Gössa Anders i Orsa, Röjås Jonas från Boda och Anders Rosén från Malung, som representerar tre olika spelstilar. Lägg märkte till att de här

spelmännen aldrig har samma metrik i alla takter av låten, och inte heller använder de det här spelsättet i alla sina polskor.

Hur man ska återge sådana här låtar i noter är fortfarande föremål för diskussion. Att få en någorlunda adekvat notering i vanlig tretakt är svårt. En del uppteckнare har försökt använda femtakt, men det finns absolut inte någon spelman som uppfattar sitt eget spel på det sättet. Om man använder 9/8-takt skulle man kunna få en rätt bra notering för västerdalska springlekar och likartade låtar i angränsande trakter, men för polskorna i Siljanstrakten, där trioler är sällsynta och sextondelar vanliga passar den taktarten inte så bra.

Taktdelarnas funktioner

I en ojämn polska har varje taktdel sin egen funktion. Vi har redan nämnt att ettorna och treorna är tunga och markeras med fotstamp. Det är också på ettor som reprisens tyngdpunkter hamnar. De lätta tvåorna ger lyft åt spelet. Hur mycket man känner av detta kan bl. a. bero på taktdelens relativa längd, om den består av en, två eller flera toner och om den har nån form av betoning. Trean kan fungera som slutton i en fras eller som upptakt till följande takt. En trea med rytmen kan ha bägge funktionerna, frasgränsen går då mellan de två tonerna.

Hur mycket av det här som man upplever är i hög grad subjektivt. Jag har här bara försökt att kort sammanfatta vad man instinktivt kan känna när man spelar eller lyssnar.

De fakta som har behandlats i det här avsnittet är mest sådant som inte går att direkt avläsa i noterna, men som de stora spelmännen har brukat, även om de ofta saknat det teoretiska kunnandet. Men ingen tar skada av att känna till lite om de här begreppen och deras tillämpning. Det är alltid bra att veta vad man sysslar med, inte minst om man vill försöka förvandla döda noter till levande spelmansmusik.

Något om materialets trovärdighet

Ända in på vårt århundrade var det på de flesta håll ont om spelmän som verkligen var notkunniga. Det fanns nog en del som hjälpligt kunde lära sig en låt efter noter men mycket få som kunde *skriva* noter och än färre som kunde uppteckna en spelad låt. Och det finns ingen som helst anledning att tro att notkunskapen var mer allmän på 1700-talet, snarare finns det mycket som talar för att det var rakt tvärtom. Därför kan man nog tryggt påstå att de tidiga spelmansböckerna sällan var skrivna av några vanliga allmogespelmän. Men det fanns faktiskt också spelmän som hade en gedigen utbildning och som ofta tjänstgjorde som socken- eller häradsspelmän. Fast anställda spelmän fanns dock bara i tättbefolkade och välbärgade delar av landet, t. ex. i Skåne. Många organister drygade också ut sina magra inkomster genom att arbeta som spelmän. Det är nog ofta spelmän av den här typen som står bakom spelmansböckerna. Deras utbildning och musikkunskap drev dem ibland att »förbättra» låtarna, anpassa dem till konstmusikens konventioner. En stor del av de melodier som finns i spelmansböckerna är för resten avskrifter av konstmusikaliska alster, som knappast

kan ha fått någon större användning som spelmansmusik. Också de låtar som finns i tidiga tryckalster är ibland påverkade av konstmusikaliska ideal. Man kan alltså inte obetingat lita på att de här gamla noterna ger en korrekt bild av hur spelmännen utförde sina polskor. En viss föreställning om hur det kunde låta kan man få genom att lyssna på hur skickliga och traditionsmedvetna spelmän under vårt eget århundrade tolkade äldre låtar. De uppteckningar som gjordes runt sista sekelskiftet av Nils Andersson och Einar Övergaard kan också ge en viss ledning liksom andra uppteckningar och transkriptioner där man verkligen bemödat sig att i noterna återge spelmännens sätt att framföra sina låtar. Man bör också ha klart för sig att en låt kan spelas på flera olika sätt, och man kan inte betrakta något av dessa som det enda rätta.

Hur ska man kunna avgöra vilka polskor som är jämna eller ojämna i de här gamla noterna? Förutom skillnaden i puls finns för vardera sorten en del andra kännetecken, som kan vara till hjälp.

De ojämna polskorna har i allmänhet korta repriser med enkel form. Slutfallet ♩ 𝅗𝅥 är vanligare än andra. Melodiken är ofta vad jag här och i fortsättningen kallar *modal*, dvs. stegvisa rörelser dominerar och hålls ihop av en eller flera referenstoner, inte av harmoniska funktioner.

De jämna polskorna har inte sällan långa repriser, ofta med ganska komplicerad form. Det mest karakteristiska slutfallet är ♫ ♩ 𝅗𝅥. Melodierna är vanligen vad jag kallar *harmoniska*, dvs. de utgörs i stor utsträckning av brutna ackord, och melodiken styrs av de harmoniska funktionerna.

Men det finns också en del osäkra mellanformer, liksom det finns polskor som har spelats på bägge sätten.

Sexdregasamlingen

Sexdregasamlingen består av två nothäften och ett antal lösa blad och har tillvaratagits på Lalarps gård i Sexdrega socken i Västergötland.

Det största häftet är skrivet av Johannes Bryngelsson, som levde mellan 1758 och 1806. Så vitt man vet bodde han hela sitt liv på Lalarp. Redan 1774 började han fylla det här häftet med låtar. Notboken kom till slut att innehålla 160 melodier, varav huvudparten, 117 stycken kallas polonäs, som på den tiden inte bara var en populär herrskapsdans utan också användes som en lite finare benämning på vad vi nu kallar polska. Av dessa polskor är c:a 80 % klart jämna. De ojämna polskorna finns mest i början av notboken. Detta styrker den numera rätt vedertagna uppfattningen att den ojämna polskan är en tidig låtform, som under 1700-talets senare del successivt trängdes undan av den jämna.

I det andra häftet, Anders Larssons notbok, finns bl. a. 93 polskor, av vilka drygt hälften är ojämna. Detta tyder på att det här nothäftet är äldre än Bryngelssons. Vem Anders Larsson var vet vi inte. Troligen var han död redan 1783, eftersom nothäftet då tycks ha varit i Bryngelssons ägo.

De lösa bladen är av flera olika format och är skrivna av åtminstone tre notskrivare. Innehållet är brokigt, från orkesterstämmor och violinduetter till folkliga danslåtar. Där finns bl. a. 29 polskor, alla jämna.

Sexdregasamlingen är, med sin blandning av folkmusik och konstmusik, ganska typisk för 1700-talets spelmansböcker. Men den omfattar också ett långt tidsskede, från den tid då Anders Larsson började skriva ner sina låtar, kanske före seklets mitt, till början på 1800-talet, då Bryngelsson slutade med sitt uppteckningsarbete, och ger därför en god bild av polskans utveckling under den tiden. Vi får också här uppleva låtarna ur flera upptecknares olika synvinkel. Därför har just den här samlingen valts till studieobjekt i den här uppsatsen.

Att tolka noterna

Noterna i 1700-talets spelmansböcker är ofta bara ett melodiskt och rytmiskt skelett, som måste kompletteras av exekutören. Det är inte nog med att bindningar saknas och att drillar och andra ornament, som på den tiden var en viktig del av musiken, inte är utskrivna. Tittar vi närmare på polskorna i Sexdregasamlingen ska vi finna att så gott som alla åttondelspar är jämna. Om vi spelade exakt så, skulle vi knappast få några polskor som kunde uppfattas som ojämna. Men notkunniga musikanter på 1700-talet *spelade inte alltid som det stod i noterna.* Samtida musiker, pedagoger och teoretiker har i sina skrifter gett klara vittnesbörd om den saken. Jag citerar ett par av de mest ansedda, den berömde franske kompositören och cembalisten François Couperin och den tyske flöjtisten och musikskribenten Johann Joachim Quantz. I sin lärobok »L'Art de toucher le Clavecin» (1717) skriver Couperin: *Vi spelar stegvisa följder av åttondelar som punkterade, och ändå skriver vi dem som jämna.* Och i Quantz's »Versuch einer Anweisung die Flöte traversière zu spielen» (1752) kan man läsa: *De kortare noterna spelas lite ojämnt, så att man i varje figur dröjer längre på sådana noter som kommer på slaget än på de mellanliggande noterna.* I vissa fall kunde i stället den andra tonen i figuren bli längre, speciellt i nedåtgående skalrörelser.

Att spela på det här sättet är inte nån uppfinning av 1700-talets musiklärde. Vad de gjorde var att i ord försöka beskriva en allmänt gängse uppförandetradition. Och så fast förankrad var denna tradition att den fortfarande lever framför allt bland självlärda spelmän och sångare. Bland utbildade musiker försvann den under 1800-talet men har under de senare decennierna börjat komma till heders igen också i dessa kretsar.

Med ledning av citaten här ovan och mitt eget sunda bondförstånd har jag i Ex. 5 försökt återge hur en polska som är noterad med jämna åttondelar kan ha spelats på 1700-talet. Med ungefär samma rytmik spelar traditionsmedvetna spelmän i vårt eget århundrade liknande polskor.

Observera att allt det här bara gäller de ojämna polskorna. I de jämna kan man i regel utföra åttondelsfigurerna precis som de är noterade. Ibland kan det vara svårt att avgöra om en polska är jämn eller ojämn, eftersom noterna inte ger någon säker upplysning om pulsen. I särskilt tveksamma fall har jag spelat låten på båda sätten för att höra vilket som låter mest naturligt. Jag är inte bergsäker på att jag *alltid* har stoppat låtarna i rätt fack, men felen kan inte vara så många att de har nån större betydelse.

Förutom de ojämna åttondelarna fanns det en hel del annat som på 1700-talet betraktades som självklart och inte behövde påpekas i noterna. Förhållningar skrevs

inte alltid ut (Ex. 6) eller angavs med s. k. långt förslag (Ex. 7). Långt förslag kunde också användas i andra sammanhang (Ex. 8). Dessutom hade man på den här tiden stor frihet att variera melodi och rytm och att utsira låten med diverse ornament.

Tonalitet

De flesta låtarna i Sexdregasamlingen är rena durmelodier. Det finns bara ett fåtal mollmelodier och ännu färre där det finns någon antydning till annan tonalitet än dur och moll. Däremot har melodiken ofta andra modala drag, såsom litet omfång och stegvisa rörelser, särskilt i de ojämna polskorna. Troligen har notskrivarna ofta sökt anpassa såna melodier som inte hade klar dur- eller molltillhörighet till sin tids tonalitetsbegrepp.

Reprisernas slutfall

Rytmiken i den sista takten i varje repris, slutfallet, kan vara utformad på flera olika sätt. Vissa typer av slutfall är vanliga, medan andra bara förekommer nån enstaka gång. Dessa är i tabellen samlade under beteckningen »annan rytm».

Tabell 2. *Slutfallen i Sexdregasamlingens samtliga polskor*

	166 jämna polskor			76 ojämna polskor		
Slutfall	Repriser	%		Repriser	%	
♪♪♩ ♩	118	35	} 65	4	3	
♪♫ ♩ ♩	93	28		30	20	
♪♫ ♩ ♩				7	4	
♪♪♩ 𝅗𝅥	+ med förhållning 35+8	10+2		4	3	} 61
♪♫ 𝅗𝅥	36	11		22	14	
♪♫ 𝅗𝅥				22	14	
♩ 𝅗𝅥	11	3		45	30	
annan rytm	37	11		18	12	
Summa	338	100		152	100	

Här finns en tydlig skillnad mellan jämna och ojämna polskor, slutfallet i de jämna polskorna består av en figur som oftast följs av två fjärdedelar, mindre ofta av en halvnot. Dominansen för den första formen blir ännu större om man tar hänsyn till att det säkert användes fler förhållningar i slutfallen än de åtta som finns utskrivna.

I de ojämna polskorna dominerar halvnotsslutet. Men det är förvånande att slutfallet ♪♫ ♩ ♩ är så vanligt. Vi ska emellertid komma ihåg att större delen av låtarna i Sexdregasamlingen skrevs ner vid en tid då de ojämna polskorna höll på att försvinna från dansgolvet. Kanske försökte man då modernisera en del av de här polskorna genom att ge dem den jämna polskans metrik och slutfall? I övrigt kan man konstatera att slutfallet ♩ 𝅗𝅥 med bägge tonerna på samma tonplats, som i Svenska låtar betraktas som ett tecken på att låten är en modern masurka, här är det vanligaste

slutfallet i de ojämna polskorna. Men vi får inte glömma att också här kan finnas förhållningar, som inte är utskrivna (Ex. 9). Detta kan också vara fallet i de få repriserna med manligt slut (Ex. 10).

Hur repriserna är byggda

Alla ojämna polskor och större delen av de jämna har gjorts till föremål för en grundlig formanalys. Jag har lämnat ut sjutton polonäser, bl. a. sådana som har trio, rikligt med synkoper eller andra för tidens lättare konstmusik karakteristiska kännetecken. Innan vi börjar med analysen ska vi titta på reprisernas längd.

Tabell 3. *Antalet takter i repriserna*

Antal takter	Jämna		Ojämna		Summa	
	Repriser	%	Repriser	%	Repriser	%
2	1				1	
3			1		1	
4	67	22	65	43	132	29
5	5	1, 7	6	3, 9	11	2, 4
6	52	17	26	17	78	17
7	4	1, 3	2	1, 3	6	1, 3
8	118	39	37	24	155	34
9	1		1		2	
10	30	10	6	3, 9	36	7, 9
11	1				1	
12	13	4	4	2, 6	17	3, 7
13	1				1	
14	3		3	1, 0	6	1, 3
16	3		1		4	
>16	2				2	
Summa	301		152		453	

Naturligt nog dominerar de åttataktiga repriserna, följda av de fyrtaktiga och de sextaktiga. Repriser med udda taktantal är ovanliga, det är bara de som har fem eller sju takter som är någorlunda representerade. Man ser också att de mycket korta repriserna mest förekommer i ojämna polskor, medan de jämna ofta har långa repriser.

Före analysen måste jag också ge nyckeln till den från Övergaard härstammande analysmetod som här tagits i bruk. Tre bokstavstyper används för att ange längden av ett avsnitt som hör ihop och bildar ett motiv eller en fras:

α, β etc. = 1 takt	A, B etc. = 4 takter
a, b etc. = 2 takter	5α, 5β etc. = 5 takter
3α, 3β etc. = 3 takter	3a, 3b etc. = 6 takter

Fraser där melodi och rytm är lika eller så gott som lika ges samma beteckning. Detta gäller också om fraserna har olika tonhöjd eller om de slutar olika. Om en fras

förlängs eller avkortas kan α och a, a och A förekomma i samma låt. Analyserar man, som i tabell 4, 5 och 6, var repris för sig börjar man alltid med α, a eller A, analyserar man en hel låt, som i tabell 7, börjar man första reprisen med α, a eller A, andra reprisen med β, b eller B osv. Se analysen i Ex. 5.

Tabell 4. *Analys av åttataktsrepriserna*

	Jämna		Ojämna		Summa	
Form	Repriser	%	Repriser	%	Repriser	%
AA	41	35	14	38	55	36
AB	62	52	20	54	82	53
aBc+abbc	14	12	2	5	16	10
3α3βc	1	1			1	0,5
aaab			1	3	1	0,5
Summa	118	100	37	100	155	100

Formerna aBc och abbc är tredelade, och takterna 8, 6 och 2 är tunga (Ex. 11).

De fyrtaktiga halvperioderna A och B kan ofta delas upp i mindre avsnitt. I tabell 5 har A och B i repriser med formen AB analyserats var för sig.

Tabell 5. *Analys av formen AB*

	Jämna		Ojämna		Summa	
Delform A	Repriser	%	Repriser	%	Repriser	%
ααc-	8	13			8	10
aa-	20	32	8	40	28	34
Delform B						
-ββb	2	3			2	2
-ββc	34	54	4	20	38	46
-bb	6	10	2	10	8	10

I de jämna polskorna förekommer repeterad takt i 44 av repriserna, vilket är lika med 71 % av AB-repriserna.

Tabell 6. *Analys av sextaktsrepriserna*

	Jämna		Ojämna		Summa	
Form	Repriser	%	Repriser	%	Repriser	%
3α3α	6	11,5	4	15	13	17
3α3β	5	9,5	8	31	10	13
aab	27	52	10	39	37	47
abb	1	2			1	1
abc	13	25	4	15		22
Summa	52	100	26	100	78	100

Tabell 7. *Analys av sådana polskor där repriserna hör ihop*

Form	Jämna		Ojämna		Summa	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%
A|ba||			1		1	
aCd|BeaCd||			1		1	
aCd|3beaCd||			1		1	
AC|BBAC||	1				1	
AC|BDAC||			2		2	
A|BA||	3		2		5	
AA|BA||	6		1		7	
3*α*3*α*|3*β*3*α*||	1				1	
aa|ba||			1		1	
3*α*3*α*|B3*α*||			1		1	
A|BCA||	2				2	
aa|Bca||			1		1	
AA|Ba||	1				1	
AC|BDeAC||			1		1	
AA|BCDAA||	1				1	
AA|BCCAA||	1				1	
AA|BCa||	2				2	
Summa a	18	12,1	12	15,8	30	13,3
ACd|BCd||			1		1	
aC|BC||			1		1	
AC|BC||	8		2		10	
aCd|bd||	1				1	
ac|bc||					1	
AC|3*β*dC||	1				1	
AC|BdC||	1				1	
AC|BBC||	2		2		4	
AC|BDC||	2				2	
aCd|bCd||	1				1	
Ac|Bc||	3		1		4	
3*α*c|bdc||	1				1	
ac|Bc||			1		1	
acd|3*β*d||			1		1	
ab|3*β*b||			1		1	
ACd|Bed	2				2	
Ac|Bdc||	1				1	
aCd|Bd||	1				1	
ac|Bdc||	1				1	
Summa b	25	16,8	11	14,4	36	16,0
Annan form c	12	8,0	5	6,6	17	7,6
Summa a+b+c	55	36,9	28	36,8	83	36,9
Samtliga analyserade polskor	149	100	76	100	225	100

De första två typerna har tvådelade repriser med tyngdpunkter på takterna 6 och 3. Denna ålderdomliga form förekommer mest i ojämna polskor, där 46 % av sextaktsrepriserna har den formen. I de andra tre typerna är reprisen tredelad med tyngd på takterna 6, 4 och 2. Formen aab utgör nära hälften av sextaktsrepriserna och förekommer mest som andrarepris. Tillsammans med en kort förstarepris bildar den en polsktyp som var rätt vanlig på 1700-talet. 12 % av de ojämna polskorna i Sexdregasamlingen har den formen.

Hela låtens form

De flesta polskorna i Sexdregasamlingen har två repriser, ofta en kort första repris och en längre andra. Inte sällan har repriserna en del gemensamma drag, t. ex. likheter i melodi och rytm, samma slutfall eller takter som är lika. Men det finns också ett stort antal polskor med större samhörighet mellan repriserna. Tabell 7 (s. 81) sammanfattar resultatet av min analys av dessa polskor.

De första 30 har storformen A|BA|| i olika varianter. Så följer 36 polskor med storformen AC|BC||. Inom varje grupp har jag försökt ordna polskorna efter graden av samhörighet. I de första är 2/3 av andra reprisen hämtad från den första, i de sista bara 1/5. De återstående 12 polskorna har andra högst olikartade former med varierande grad av samhörighet. I en av dessa polskor är andra reprisen nästan exakt lika första fast en kvart högre. Därefter upprepas första reprisen. En annan låt har formen Adef|bdef|Cdef||. Där finns också polskor med formerna aa|ab||, ab|bb|| och AA|AB||.

Tittar vi så på procentsatserna kan vi konstatera att mer än en tredjedel av de analyserade polskorna har klar samhörighet mellan repriserna.

Om vi nu till sist jämför polskorna i Sexdregasamlingen med de polskor som nu för tiden är gängse bland spelmännen kan man konstatera att det skett en väsentlig förenkling och likriktning av formen, särskilt hos de ojämna polskorna. Dels har taktantalet åtta nästan helt tagit herraväldet, dels har reprisformen AA trängt undan andra former. Åttataktsrepriser med den formen är ju lätta att memorera, vilket kan vara en orsak till att de fått sådan dominans. Men intryck från danser som masurka och hambo har nog också bidragit till den här utvecklingen.

Polskan före Sexdregasamlingen

Till Karl XII:s berömda krigshär hörde också musikkårer med diverse blåsinstrument, pukor och trummor m. m. I rysk fångenskap i Sibirien levde sedan 1709 en av dess medlemmar, oboisten Gustaf Blidström. Ett litet nothäfte med årtalet 1717, som bär hans namn, innehåller bl. a. »Menuetter och Polska Dantzar» och är ytterst intressant, eftersom det är skrivet vid den tid då polskorna började finna sin form. De polska danserna består dels av ett mindre antal som är två- eller tredelade, dels av en mängd enkla danser i tretakt. De tredelade, fyra till antalet, består av en fördans i fyrtakt och två efterdanser i tretakt. I den första av dessa, kallad »Proportio», upprepas fördan-

sens melodi ton för ton men med en till tretakten anpassad rytm. Blidström proportior kan närmast betraktas som tidiga polonäser. Den andra efterdansen, som kallas »Serra», har egen melodi med mindre figurationer och spelades nog snabbare. Förmodligen saknade den åttondelspuls och liknade den svenska ojämna polskan. De åtta tvådelade danserna består av polonäs och serra. De enkla danserna har i de flesta fall serrans karaktär.

I de musikexempel som åtföljer Tobias Norlinds i inledningen omnämnda arbete finns flera melodier av liknande karaktär. Den typiska rytmen för dessa danser är , en rytm som är vanlig både i den polska masurkan och i våra ojämna polskor, och som i bägge fallen nog härstammar från den gamla polska dansen. Blidström använder i stället , även i sådana låtar som tycks sakna åttondelspuls. När det gäller slutfallen finns hos Blidström en mångfald sådana, däribland en del som i ett senare skede aldrig kom till användning i polskemelodier. I de klart ojämna serrorna är tre slutfall vanliga; i 34 repriser, i 15 repriser och i 18 repriser. Det sistnämnda slutfallet dominerar också i polonäserna, medan de för lite yngre polonäser typiska slutfallen och lyser med sin frånvaro. Polonäsen har tydligen inte riktigt hittat sin form än. Helt klart tycks i alla fall vara att den ojämna polskan inte bara härstammar från sånglekar och norska springdanser, som Adolf Lindgren trodde, utan också har en klar anknytning till den polska dansens efterdans.

Traditioner af Swenska Folk-Dansar

Fyra häften med ovanstående titel publicerades 1814–1815. Häftena innehåller inte några dansbeskrivningar utan enbart noter till polskor och andra dansmelodier. Och det är första gången som svensk spelmansmusik presenteras i tryck. Låtarna var samlade av den unge prästmannen Arvid August Afzelius och den betydligt äldre kompositören, organisten m. m. Olof Åhlström. Åhlström innehade också Sveriges enda nottryckeri, och det var där de här häftena trycktes. De innehåller inte som spelmansböckerna aktuell musik, utan syftet var, som det står i företalet »att rädda några dyrbara lemningar af fordna tiders musik för dans och lekar, hvilka till en del ännu lefva blott i de gamlas minne och snart skulle alldeles förgätas». De utgör en viktig del i det arbete med att samla folkets kulturyttringar som pågick vid den här tiden.

Av de 141 låtarna är större delen polskor, 64 ojämna och 68 jämna. Dessutom finns 2 valser, 1 menuett, 1 marsch, 1 visa och 3 ringlekar. I första häftet är större delen av polskorna ojämna, men ju längre arbetat fortskrider desto större utrymme ges åt de modernare jämna polskorna.

Jämför man med Sexdregasamlingen kan man se att man här skriver ut i noter mycket av det som på 1700-talet betraktades som självklart. De ojämna polskornas åttondelspar är nu för det mesta punkterade, och förhållningarna skrivs ut. De långa förslagen finns dock kvar i sådana situationer som i Ex. 8.

I Traditioner etc. finns ett stort antal modala låtar, särskilt bland de ojämna polskorna. Då jag studerat dessa melodier har jag använt Sven Ahlbäcks terminologi,

där varje ton betecknas efter sin relation till grundtonen. I Ex. 12 finns nyckel till de beteckningar som har tagits i bruk.

Då de här häftena kom ut vid en tid när den dåtida musiken nästan helt använde sig av dur- och molltonalitet är det knappast förvånande att utgivarna ibland anpassade de modala melodierna till sin tids smak. Låtar av mer eller mindre dorisk karaktär har gjorts om till rena mollmelodier genom att man inte gärna använde tonplatserna -2e och -3a. I nr I: 21 har detta lett till en svårsjungen melodigång, som helt avviker från andra varianter av låten (Ex. 13). I nr I: 7 finns en ännu egendomligare melodirörelse med förminskad ters (Ex. 14). Nr I: 38 har överstigande sekund mellan tonplatserna -2a och -3e, någonting som knappast förekommer i svensk folkmusik. Den vackra polskan III: 19 vanpryds dels av ett feltryck, sista tonen i första reprisen ska naturligtvis vara a, dels av en i sammanhanget helt onaturlig sista fras (Ex. 15).

Men de flesta modala låtarna i den här samlingen är förnuftigt noterade. Det finns betydligt flera vackra och originella modala polskor här än i Sexdregasamlingen.

För varje låt finns uppgift om varifrån i Sverige den är hämtad. Att ange detta korrekt är svårt, eftersom många melodier är spridda över stora delar av vårt land. För sådana melodier används ibland beteckningen »Allmän». Största antalet melodier, 31 stycken, kommer från Afzelius hemtrakt, Västergötland. Andra landskap som är väl representerade är Östergötland, Södermanland, där Åhlström var född, Uppland, Västmanland och Småland. Här finns en viss möjlighet att se i vilka landskap den »moderna» jämna polskan var i allmänt bruk vid den här tiden. I Uppland är 16 av de 18 polskorna jämna, i Östergötland 18 av 20, i Västmanland 7 av 10 och i Södermanland 7 av 16. Mälarlandskapen tycks alltså tillsammans med Östergötland ha varit ett viktigt centrum för den jämna polskan. Från Hälsingland, som ofta betraktas som sextondelspolskans speciella hemvist, finns bara tre polskor, alla ojämna. Detta bekräftar vad andra omständigheter också talar för: den jämna polskan kom till Hälsingland tämligen sent. Däremot är det förvånande att Dalarna, som enligt andra källor är rikt på ojämna polskor, ofta ålderdomliga och modala, här representeras av en marsch, en visa, en jämn polska och två valser men inte en enda ojämn polska.

Låtarna arrangerades för piano av Åhlström, vilket nog var nödvändigt för att häftena skulle få någon marknad. Arrangemangen är enkla, korrekta och tidstypiska men vittnar om att Åhlström inte förstod sig på de ojämna polskornas särart. Ofta är dessa försedda med ett ackompanjemang av jämna åttondelar, vilket ger låten en mot dess naturliga rytm stridande åttondelspuls.

Instrumentens betydelse för polskans utveckling

Att det fanns ett samband mellan sjungna visor och danslekar och den spelade ojämna polskan hade redan Adolf Lindgren klart för sig. Många melodier har både sjungits och spelats. Spelmännen ville ha text till sina låtar för att det skulle vara lättare att komma ihåg dem. De använde ofta visor och danslekar som polskor och strävade också efter att skaffa fram text till instrumentala melodier. Då sådana texter ofta hade lokal anknytning eller åsyftade något speciellt tillfälle kunde en och annan låt bli försedd med flera olika texter. Det var i första hand de korta ojämna polskorna som försågs

med text. Sådana låtar kallas numera ofta vispolskor. Den här ömsesidiga samverkan mellan text och melodi och mellan vokal och instrumental musik har betytt rätt mycket för polskans popularitet och stora spridning.

För nutidsmänniskan framstår gärna fiolen som det instrument som framför andra har satt sin prägel på den svenska folkmusiken. Men det var först en god bit in på 1700-talet som fiolen fick någon större spridning hos allmogen. Tidigare använde spelmännen andra instrument, sådana som spelpipa, säckpipa, mungiga, vevlira, nyckelharpa m. fl., och en del av dessa har varit i bruk på sina håll ända in i vårt århundrade. De flesta av dem har en ständigt medljudande baston, stämd i den för instrumentet naturliga skalans grundton eller kvint. Denna *bordun* blev melodins referenston, vars närvaro gav en känsla av enhet och samhörighet i musiken. Melodiken var bunden till instrumentens fasta toner, som sällan överensstämde med någon vältempererad dur- eller mollskala. Den mest naturliga melodirörelsen för de här instrumenten var den stegvisa, stora språng och ackordiska figurationer undveks. Instrumentens funktion och tekniska resurser var alltså väl anpassade till den äldre folkmusikens modala principer. Detta gällde också människorösten, där intonationen kunde varieras på ett sätt som de flesta instrument inte tillät. Nästan samma möjligheter till fri intonation finns hos fiolen, vars betydelse för den modala musikens fortlevnad inte får underskattas.

Men fiolens stora omfång och relativa lättrörlighet bidrog också till att de harmoniska låtarna, som låg bra till på instrumentet, bredde ut sig allt mer samt till att den enkla ojämna polskan successivt trängdes undan av den oftast rikt figurerade jämna. Den musik som spelades på nyckelharpa genomgick under 1700-talet en liknande utveckling. Harmoniskt byggda låtar med rik sextondelsfiguration blev allt vanligare. Men det ständiga gnidandet på bordunsträngarna levde länge kvar, trots att spelmekaniken på 1800-talet byggdes om för att underlätta harmoniskt melodispel utan bordun. Det är först i vårt eget sekel som nyckelharpans utveckling från uppländskt borduninstrument till ett välljudande och vida spritt melodiinstrument fullbordats. Men samtidigt har nyckelharpan tappat mycket av sin speciella klang och särprägel.

En del av de instrument som var i bruk inom militärmusiken fick också en viss användning bland spelmännen. Militärmusikerna var i stor utsträckning vanliga indelta soldater, som i fredstid brukade sina torp. Vid bröllop och andra festligheter kunde ibland såna musiker anlitas som spelmän. Vad detta betydde för folkmusikens utveckling under 1700-talet vet man inte mycket om. Men när klarinetten började tas i bruk mot slutet av seklet dröjde det inte länge förrän den blev ett populärt spelmansinstrument i vissa delar av landet. Där kom den att i viss mån bidra till den förändring som den ojämna polskan gick igenom på 1800-talet.

Polskan under 1800-talet

Det är inte lätt att komma till klarhet om vad som hände med polskan på 1800-talet. Man måste läsa mellan raderna i låtuppteckningar och spelmansböcker som kom till under det här århundradet. Och det är sällan man där hittar de för tiden aktuella låtarna. För det mesta söker sig upptecknarna tillbaka till sådan musik som var på väg

att försvinna. Sen tycks också utvecklingen ha gått åt skilda håll i olika delar av vårt land. Men innan vi går närmare in på allt detta är det nödvändigt att göra en kort sammanfattning av de generella förändringar som polskan har genomgått under den här tiden.

I början av 1800-talet tycks den jämna polskan ha haft stark dominans i stora delar av vårt land. En sådan spelman som Byss-Calle (Carl Ersson Bössa 1783–1847) i Älvkarleby i norra Uppland hade bland det femtital låtar som tillskrivs honom bara ett par ojämna polskor. Det var huvudsakligen i sådana trakter där kontakten med städernas och herrgårdarnas kultur var obetydlig som den ojämna polskan alltjämt var i allmänt bruk. I gränslandskapen till Norge: Bohuslän, Dalsland, Värmland, västra Dalarna, Härjedalen och Jämtland, var allmogens musik starkt påverkad av den norska folkmusiken. Där utvecklades en speciell form av ojämn polska, som man brukar kalla *triolpolska.* Bland befolkningen användes flera lokala benämningar såsom jössehäradspolska, springlek, norska och jämtpolska.

Framemot mitten av seklet verkar det som om den jämna polskan börjar försvinna från dansgolven i södra Sverige, och den ojämna kommer igen som dansmusik. Samtidigt blir den jämna alltmer populär längs Norrlands kustland, särskilt i Hälsingland och Medelpad. De ojämna polskor som kom till vid den här tiden är ofta påverkade av modedansen masurka, är harmoniskt byggda och har vanligen åttataktiga repriser. Flera lokala benämningar finns på 1800-talets ojämna polska. I Hälsingland kallades den slängpolska, i Uppland bondpolska, i Skåne körepolska eller svingedans. På flera håll användes också namnen hamburska och hambopolska.

En av de största och värdefullaste låtsamlingarna från 1800-talet är den som organisten A. G. Rosenberg i Nora publicerade under åren 1875–1882. Den består av tre digra häften med låtar satta för piano. I en faksimilupplaga från år 1969 har häftena fått den gemensamma titeln *420 Svenska Danspolskor m. m.* Rosenbergs arrangemang är för det mesta enkla och okonstlade, men ibland faller han för frestelsen att göra ändringar och tillägg i melodin för att få en pianosats som tillfredsställer hans smak. Däremot förstår han sig bättre på de jämna polskorna än Åhlström gjorde. Här ackompanjeras de av stadiga fjärdedelar, som överensstämmer med låtarnas puls och rytmik.

Det första häftet innehåller uppteckningar som den unge Rosenberg (han var född 1809) gjorde i sitt hemlandskap Södermanland från 1823 till 1835. Av häftets 160 melodier har 140 polskans kännetecken. Hälften av dessa är ojämna polskor, cirka en fjärdedel utgörs av visor och danslekar, och den återstående fjärdedelen är av den jämna typen. Till de flesta visorna och danslekarna meddelar Rosenberg text, men han talar också om att det fanns text till många av de andra polskorna, men den var av sådan natur att den inte kunde sjungas »i det täcka könets närvaro». Det verkar alltså som om det företrädesvis var i form av danslekar och vispolskor den ojämna polskan överlevde den långa perioden av dominans för den jämna. Att det inte finns flera jämna polskor här kan kanske bero på att Rosenberg i likhet med Afzelius inte hade något större intresse av sådana låtar som kunde betecknas som moderna.

Rosenbergs andra häfte innehåller bara polskor, upptecknade av organisten och nyckelharpmästaren Matts Wesslén (1812–1878) från Österlövsta i Norduppland och de sörmländska organisterna Pontus Schwalbe och P. A. Appelqvist. Av särskilt

intresse är de polskor som har Wesslén till uppteckнare. Denne var nämligen inte bara examinerad organist utan också välkänd storspelman på sitt instrument med god kännedom om spelmansmusiken i sin hemtrakt. Av de 85 uppteckningarna med honom som upphovsman är större delen, 60 stycken, jämna polskor, varav fyra efter Byss-Calle. Denna polsktyp tycks ha behållit sin popularitet längre i norra Uppland än i landskapets slättbygder, där den redan vid seklets mitt var nästan helt borta som dansmusik. En orsak till detta förhållande kan vara att man här i norr hade obetydliga kontakter med befolkningen på uppsalaslätten. Man hade mycket mer gemensamt med norrlandskustens folk, och där var den jämna polskan på väg in i sin guldålder vid den tid då Wesslén gjorde sina uppteckningar. Wessléns ojämna polskor är av mycket varierande ålder, där finns både mycket gamla modala polskor och med masurkan besläktade moderna låtar.

I företalen till de här häftena ger Rosenberg uttryck för en syn på folkmusiken som nog var ganska typisk för sin tid. Han menar att både musik och dans var bättre förr och att folkmusiken nu under 1800-talets senare hälft var på väg att helt försvinna i sin ursprungliga miljö. Skulden till detta lägger han på de fabrikstillverkade enradiga dragspelen, som han tror kommer att helt undanträngа fiolen hos allmogen.

Men det är lätt för oss att se att Rosenberg dess bättre var en dålig spåman. Nu, mer än hundra år efter hans död, sitter fiolen alltjämt i högsätet som det förnämsta spelmansinstrumentet. Men att de s. k. magdeburgerspelen på sin tid bidrog till att utsläta och likrikta folkmusiken kan man nog inte komma ifrån, hur vidsynt man än vill vara. Ett instrument som är spelbart bara i en enda durtonart, där den naturliga melodirörelsen är den ackordiska, där ackompanjemanget bara består av tonika och dominant, kan inte göra rättvisa varken åt den modala struktur som finns i många ojämna polskor eller åt den virtuosa sextondelsfiguration som man ofta träffar på i de jämna. Det är bara enkla harmoniska låtar som passar för dragspelet, och dess popularitet har säkerligen bidragit till att polskor av den typen fick så stor dominans under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal.

220 SVENSKA FOLKDANSER arrangerade för Piano-Forte af J. N. Ahlström är titeln på två tunna häften utan utgivningsår. Jacob Niclas Ahlström var musiklärare, organist och kompositör och har också publicerat pianoarrangemang av folkvisor och folklekar. De nyssnämnda häftena innehåller nästan bara polskor. Ungefär en tredjedel av dessa är hämtade ur Traditioner af Swenska Folk-Dansar, försedda med nytt arrangemang och ibland transponerade till annan tonart eller något bearbetade. Flera är varianter till polskor i Rosenbergs första häfte. Ett fåtal är uppteckнade av Richard Dybeck och hämtade ur hans tidskrift Runa. Men mer än hälften är polskor som inte tidigare har varit publicerade. De flesta är ojämna polskor och danslekar av samma typ som i Rosenbergs nyssnämnda häfte. Hos Rosenberg och Ahlström hittar man också de, så vitt jag kan bedöma, äldsta uppteckningarna av västsvenska triolpolskor. Rosenberg har bara två, av vilka den ena sägs vara från Ny socken, som faktiskt ligger i Värmland och inte i Dalarna, som Rosenberg påstår. De som finns i Ahlströms häften uppges också vara från Värmland. I övrigt innehåller Ahlströms samling knappast något väsentligt nytt, som kan berika våra kunskaper om polskans utveckling.

Gotland hade under 1800-talet gott om skickliga spelmän. Bland dem som var notkunniga fanns här också en och annan som var mer musiker än allmogespelman.

Den gotländska spelmansmusiken är också ofta påverkad av konstmusikalisk stil och teknik. Tre värdefulla samlingar av under 1800-talet upptecknade gotlandspolskor finns publicerade. Äldst är två häften med titeln *20 Gotlands-Polskor samlade, satta för Piano och H. K. H. Prinsessan Eugenie med djupaste vördnad tillägnade af J. Ad. Hägg.* Dessa häften trycktes 1876, och producenten, tonsättaren och pianisten Jacob Adolf Hägg, har försett låtarna med ett förnämligt men inte så lätt pianoarrangemang. Omkring år 1880 gav musikförläggaren Julius Bagge ut ett häfte med titeln *73 Polskor och högtidsstycken från Gotland.* Här presenteras låtarna i sin ursprungliga form som fiollåtar utan ackompanjemang. Alla polskorna är här, liksom hos Hägg, jämna.

Den förnämste samlaren och upptecknaren av gotländsk folkmusik var folkskolläraren och organisten August Fredin. Han var son till den storspelman som brukar kallas »Florsen i Burs», och hans mor hade en stor repertoar av visor. Hans upptecknings gjordes under åren 1876–1896 men publicerades inte i sin helhet förrän 1933 under titeln *Gotlandstoner.* Den boken innehåller 514 spelmanslåtar och 213 visor och sånglekar, det mesta upptecknat av Fredin. Men Gotlandstoner består inte bara av noter utan har också många sidor text, där Fredin har redovisat sina omfattande kunskaper om den gotländska folkmusiken. När man läser vad han skriver om polskorna får man ytterligare belägg för den jämna polskans starka dominans inom den gotländska folkmusiken under 1800-talet. Om den ojämna polskan, hamburskan, säger han att den inte har någon hög ålder, och att de flesta spelmän bara kunde någon enstaka låt av den typen. I hela låtsamlingen hittar man också inte mindre än 196 (jämna) polskor men bara 17 hamburskor.

Men om vi nu i stället tittar på visorna och danslekarna i Gotlandstoner blir bilden en annan. Här finns ett femtital polskemelodier, nästan alla ojämna och ganska många modala. En stor del av dessa har säkerligen använts som instrumentala låtar innan den jämna polskan tog herraväldet och helt trängde undan låtar av den här sorten. Men här som på andra håll har de levt kvar som visor eller sånglekar.

Skåne är också ett landskap där 1800-talets spelmansmusik är väl dokumenterad. Under åren 1887–1889 upptecknade Nils Andersson nära 240 skånska spelmansmelodier som sen publicerades tillsammans med låtar ur skånska spelmansböcker under titeln *Skånska melodier.* Bland Nils Anderssons upptecknings finns låtar av många olika slag, däribland 63 jämna polskor och 22 ojämna s. k. svingedanser eller körepolskor. Både av låtarna och av den beledsagande texten kan man förstå att Skåne med sitt läge har varit utsatt för stark påverkan från kontinentens modeströmningar. Den jämna polskan skall enligt Nils Andersson ha börjat försvinna redan på 1820- och 1830-talen och ersatts av modernare danser såsom valsen och körepolskan. Den äldre typen av ojämn polska har inte lämnat många spår i den här samlingen.

Svenska låtar med sina 24 voluminösa häften är det stora standardverket inom svensk folkmusikdokumentation. Det började visserligen inte komma i tryck förrän 1922, men den spelmansmusik som finns där hör till större delen hemma i 1800-talet. Polskan dominerar bland låtarna, och man kan här leta sig fram till en hel del fakta om dess utveckling i olika landsändar.

Skåne representeras i Svenska låtar av fyra häften. Det tredje och det fjärde av dessa innehåller huvudsakligen samma låtar som Skånska melodier. Men i de två första är låtarna hämtade från norra delen av landskapet, ett område som inte alls finns med i

den äldre samlingen. 132 melodier är upptecknade runt 1910, de flesta av Nils Andersson och Olof Andersson. Mycket få av dem är polskor, vilket tyder på att polskan, även den ojämna körepolskan, redan då hade varit ur bruk som dans så länge att spelmännen hade glömt det mesta av vad de hade kunnat i den vägen. I en del av de spelmansböcker som gett material till huvudparten av häftena finns däremot gott om polskor. Där kan man också hitta en och annan sjungen eller spelad modal polska.

På en del håll i Mellansverige fick den jämna polskan aldrig något riktigt fotfäste. Så är fallet i gränslandskapen till Norge, triolpolskans hemvist. Detta framgår både av Svenska låtar och av Einar Övergaards uppteckningar, som gjordes under åren 1898–1904 men inte blev publicerade förrän 1982. Över hälften av de 848 melodierna är från dessa trakter. Bland dem finns bara fem jämna polskor, samtliga från Härjedalen, som ju gränsar till Hälsingland där den jämna polskan satt i högsätet. Däremot fanns det i de här trakterna rätt gott om spelade och sjungna polskor av modal typ.

Dalarna, som i Svenska låtar är företrätt med fyra häften, var också ett landskap där den jämna polskan hade svårt att slå rot. Det är bara i Bingsjö på gränsen mot Hälsingland som den blev dominerande. Men många bingsjöpolskor har en ålderdomlig modal stil, som är sällsynt hos jämna polskor i andra delar av landet. I stora delar av norra och västra Dalarna var den jämna polskan så gott som okänd. Men där finns i stället en rikedom på modala, ålderdomliga låtar, som det knappast finns någon motsvarighet till i någon annan del av vårt land.

Hälsingland betraktas ju ofta som den jämna polskans speciella hemvist. Men tittar vi närmare på uppteckningarna efter de äldsta hälsingespelmän som finns med i Svenska låtar märker vi att deras repertoar mest bestod av ojämna polskor, ofta ålderdomliga mollåtar. Detta styrker min tidigare framförda uppfattning att den jämna polskan kom till Hälsingland relativt sent. Men där och i grannlandskapen i norr och söder uppnådde den en popularitet som varade långt efter sen den polsktypen hade förlorat sitt fotfäste längre söderut. Einar Övergaard upptecknade också låtar i Hälsingland och Medelpad, och där kan man se att jämtpolskan spred sig från sin ursprungliga hemvist till angränsande delar av dessa landskap.

De första låtinspelningarna

På 1900-talet börjar man äntligen få möjlighet att bevara spelmännens låtspel i ljudande form. Fonograf och grammofon gjorde det möjligt att göra inspelningar av spelmansmusiken. Yngve Laurell, sedermera professor i etnologi, besökte i början av seklet kända spelmän och lät dem spela in några av sina låtar på fonografrullar. Dessa gamla inspelningar finns överförda till tre lp-skivor med titeln *Äldre svenska spelmän.* Vid samma tid började också en del skivbolag göra inspelningar av folkmusik. En stor del av dessa inspelningar har Anders Schilling överfört till lp. Tre skivor har hittills kommit ut.

När man lyssnar på de här skivorna frapperas man av det snabba tempo många spelmän använde. Och det beror inte på fel hastighet vid överföringen. På fonografrullarna inleds låten ofta med ett a (435 hz) från stämpipa, så där går det att

kontrollera att hastigheten är densamma som vid inspelningen. Värre är det med skivorna. De gamla s. k. stenkakorna ska ju vara inspelade med en hastighet av 78 varv pr minut. Men i verkligheten kan hastigheten variera från 60 till 90 varv i minuten. Schilling har emellertid lagt ner stor omsorg på att få tempot korrekt på lp-skivorna. Så nog ger de här skivorna en riktig bild av hur spelmännen spelade. För att vi ska förstå hur det kom sig att tempot ofta var så uppdrivet måste man försöka sätta sig in i spelmannens situation när inspelningen gjordes. Här kommer en främmande herre och monterar upp en apparat försedd med en tratt, som man ska spela framför. Eller också blir man placerad i en het studio med en mycket större tratt, och där ska man spela tre minuter, varken mer eller mindre. Ibland fick spelmännen inte ens använda sina egna instrument. Undra på att många blev nervösa inför den ovana situationen och spelade fortare än vanligt. Så ville man också visa hur skicklig man var, och det gjorde man genom att hålla ett högt tempo. Jag är gammal nog att ha hört en del av de här spelmännen i annat sammanhang, och då spelade de inte så här fort.

Men om vi bortser från tempot och de tekniska bristerna ger de här skivorna en bra bild av hur polskespelet lät runt sista sekelskiftet. Man kan lägga märke till den för varje spelman karakteristiska stråkföringen, användningen av dubbelgrepp och medklingande lösa strängar, markeringen av meter och puls, rytmiken, melodiken och ornamentiken, vilket allt bidrar till att få polskan att »svänga». Hos många spelmän finns det också gott om mikrointervaller, dvs. tonsteg som är mindre än ett halvtonsteg. Och när det gäller storspelmän i sin bästa ålder är det inte fråga om falskspel utan avsiktliga avvikelser från de skalformer vi är vana vid. Tangentinstrumenten med sin tempererade stämning hade vid den här tiden ännu inte lyckats likrikta spelmännens sinne för tonhöjd. Tyvärr kunde det nog också hända att spelmännen spelade falskt. Att tonen f^2 så ofta spelas högre än normalt *kan* bero på att just den tonen är besvärlig att få tillräckligt låg med den handställning som en del spelmän använde. Och då kunde det hända att den ibland oavsiktligt hamnade för högt.

Polskan möter en ny tid

Vi har redan sett hur den jämna polskan försvinner från dansgolvet under 1800-talet. Samma sak händer under 1900-talets första årtionden med den ojämna. Den likriktade moderna polskevariant som kallas hambo tränger undan de gamla polskedanserna. En bit in på 1920-talet är den här processen så gott som avslutad: på de flesta håll i Sverige dansar man inte längre polska.

Vid den här tiden var det många skickliga spelmän som reste omkring och konserterade i föreningslokaler och skolor. Det var också gott om spelmanstävlingar som så småningom ersattes av spelmansstämmor. Snart började spelmännen organisera sig i landskapsförbund, och på sina håll bildades spelmanslag. Allt detta gjorde att spelmansmusiken levde kvar och utvecklades, fast den hade förlorat sin funktion som dans- och ceremonimusik.

Men när polskan nu var frikopplad från dansen blev tempot allt snabbare. Under 1960-talets sista år började emellertid polskedansen tas upp igen, och då måste spelmännen dra ner hastigheten. Ibland spelade man så långsamt att spelet blev »segt

som långfil» för att citera Carl Godins recension av spelmanstämman i Uppsala 1972. Men sen har man både vid polskespelet och -dansen successivt återgått till de något snabbare tempon som användes vid polskedansen i början av vårt sekel.

Tyvärr är det alltför sällan man får höra nutida spelmän spela modala polskor och lika ovanligt är det med polskerepriser med annat taktantal än åtta och sexton. För den som är intresserad av att utöka sin repertoar med sådana låtar finns det mycket att hämta i Traditioner af Swenska Folk-Dansar och i Rosenbergs första häfte. Att blåsa liv i låtar som bara finns i gamla noter är dock inte alltid så lätt. Mycket av det som gör en låt till levande musik hittar man inte i noterna. Men det finns goda förebilder både hos verksamma spelmän och i skivinspelningar. Förutom tidigare omnämnda inspelningar kan också skivorna *Jernbergslåtar* och *Låtar från Orsa* med Gössa Anders rekommenderas för det här ändamålet. En viss ledning kan man också få genom att studera sådana uppteckningar där stråkföring och andra detaljer i spelmannens spel är noterade, t. ex. Övergaards och Nils Anderssons uppteckningar, där det också finns många modala dalpolskor. De som spelar gamla instrument, säckpipa, spelpipa, vevlira etc. har i de nämnda häftena en nästan outtömlig källa av låtar, som är direkt anpassade till de här instrumenten och deras begränsade tonomfång.

En nutidsföreteelse som är av betydelse även för folkmusiken är den fortgående urbaniseringen med avfolkning och utarmning av glesbygden. Många av våra bästa spelmän är numera bosatta i storstadsregionerna, och därifrån kommer också det största nytillskottet av spelmän. Det finns därför en viss risk för att det lokala polskespelet med sina olika särdrag ersätts av ett rikssvenskt spelsätt, liksom för att en viss version av en låt blir betraktad som den enda rätta formen. En sådan likriktning av folkmusiken måste motarbetas.

Under senare år har det uppstått en hel rad folkmusikgrupper, där man delvis använder andra instrument än de traditionella och ibland bearbetar musiken rätt hårt. Ofta blir resultatet väldigt fint, men ibland når man inte riktigt ända fram. Detta kan bero på brist på idéer eller på bristande kunskap om den musik man sysslar med, sällan på instrumenten som sådana. Rätt använda bör de flesta instrument kunna få en plats inom folkmusiken. Att det blandas in element från andra musikarter är inte heller något att förfasa sig över. Sådana tillskott har folkmusiken fått, så länge den har existerat. Däremot finns det risk för att man rättar sig efter just de trender som är i högsta grad »inne» inom nutidens populärmusik: död syntetisk musik i stället för levande musik på riktiga instrument, alltför hög ljudvolym som plågar åhörarnas öron och försvårar deras möjlighet att lyssna i stället för en ljudstyrka som är sådan att den underlättar aktivt lyssnande. Det finns tendenser åt det här hållet som måste bekämpas, om vår musik ska ha någon chans att leva kvar som folkmusik och inte bli ytterligare en musikform som är helt beroende av den tekniska utvecklingen och de kommersiella krafterna.

Låt oss hoppas att de som på olika sätt ansvarar för den nutida folkmusiken i vårt land ser de risker som finns och orkar styra utvecklingen åt rätt håll. Först då kan vi känna oss säkra på att allt framgent få höra den svenska polskan och annan folkmusik ljuda i sin mångfaldiga skepnad, att traditionerna från gångna tider vårdas och att grunden läggs till en sund utveckling i framtiden.

Sammanfattning

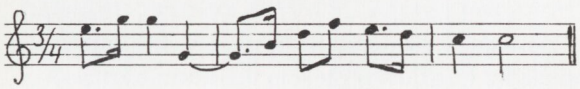
Den svenska polskan är av två slag, den ojämna, som har stadig fjärdedelspuls med tung etta och trea, och den jämna, som därjämte har en klar åttondelspuls och där tyngden är jämnare fördelad mellan taktslagen. Bägge kan härledas från den polska dansen, som ofta bestod av en värdig fördans i jämn taktart och en snabb efterdans i tretakt. Den ojämna polskan tycks ha utvecklats redan på 1600-talet ur efterdansen, speciellt ur den variant som kallas serra. De äldre polskorna av den här typen har korta repriser och melodiken är ofta modal. Den jämna polskan är en folklig variant av polonäsen, som inte fann sin form förrän en god bit in på 1700-talet.

Under senare hälften av detta århundrade blev den polsktypen mycket populär och undanträngde nästan helt den ojämna polskan i stora delar av vårt land. Denna överlevde dock, dels som visa eller danslek, dels som spelmanslåt i de trakter där den jämna polskan inte fick nåt riktigt fotfäste. Men vid mitten av 1800-talet har den jämna polskan försvunnit från dansgolvet i södra Sverige, medan den i de norrländska kustlandskapen nu slår igenom på allvar och så småningom får en mycket stark dominans.

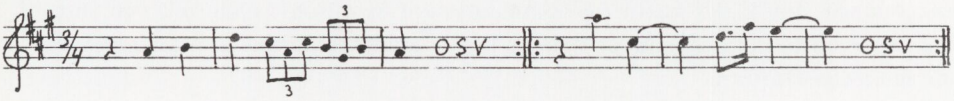
När nu den jämna polskan i större delen av landet inte längre användes till dans, kom den ojämna typen tillbaka, ofta i en åttataktig regelbunden form och med harmonisk melodik. Under 1900-talet blev polskan på många håll estradmusik i snabbt tempo, eftersom även den ojämna polskan så småningom förlorade sin funktion som dansmusik. Det var bara inom gammeldansen som en del polskemelodier fortfarande fick användning som hambo eller masurka. I våra dagar har polskans särart alltmer uppmärksammats. Polskedansen har väckts till liv på flera håll, och många spelmän visar prov på ett i hög grad traditionsmedvetet polskespel.

Notexempel

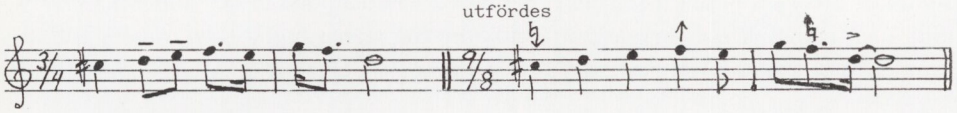
Ex. 1. Anders Ljungqvist (Gås-Anders), Uppl. Ur Johan Lundins notbok.

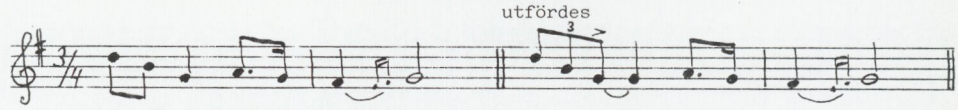
Ex. 2. Magnus Olsson, Värml. Einar Övergaards folkmusiksamling nr 274.

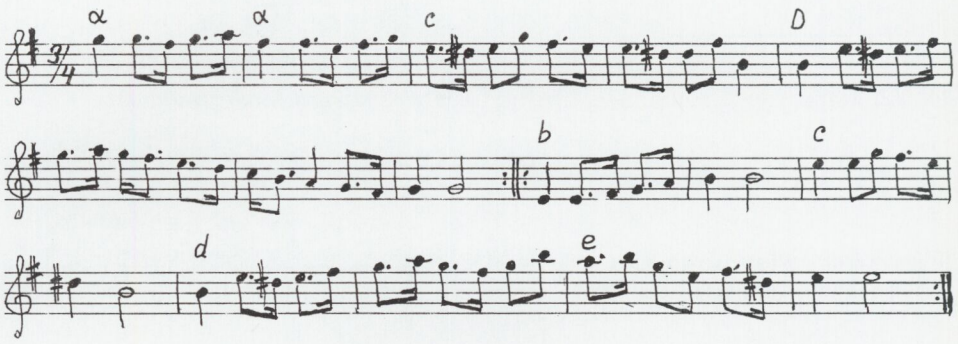
Ex. 3. Gössa Anders Andersson, Orsa. Sv.L. Dal. nr 98.

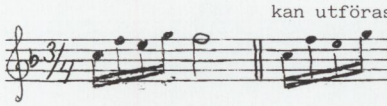
Ex. 4. Leonard Larsson (Viksta-Lasse). Låtar från Björklingetrakten nr 44.

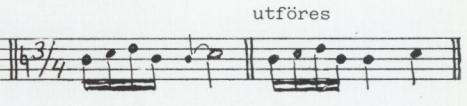
Ex. 5. Närkessamlingen (1732) nr 27

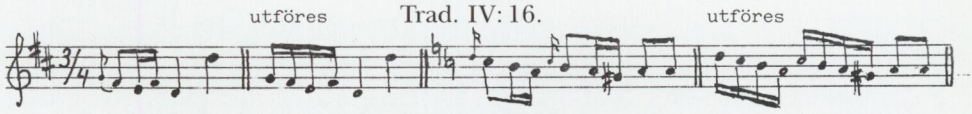
Ex. 6. I: 30.

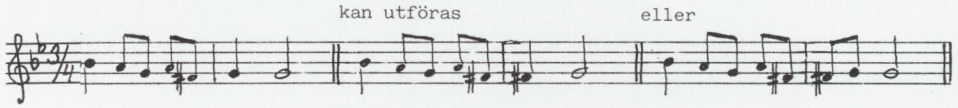
Ex. 7. I: 95.

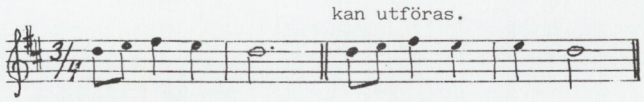
Ex. 8. I: 26.

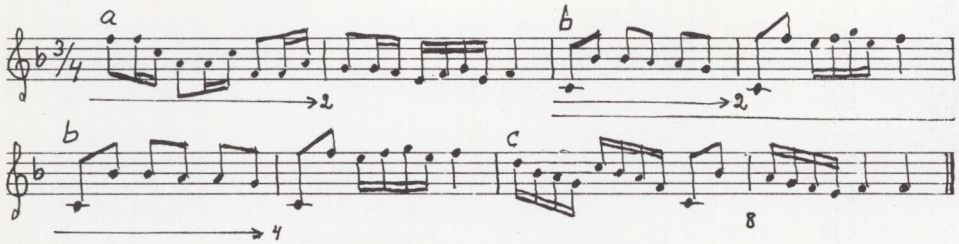
Ex. 9. II: 79.

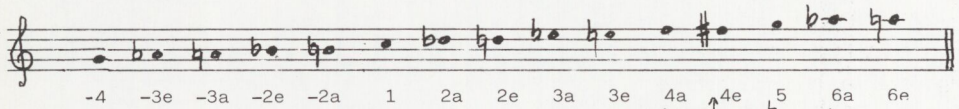
Ex. 10. II: 73.

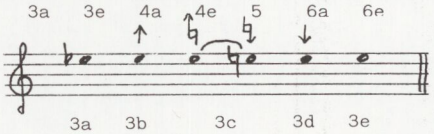
Ex. 11. I: 73.

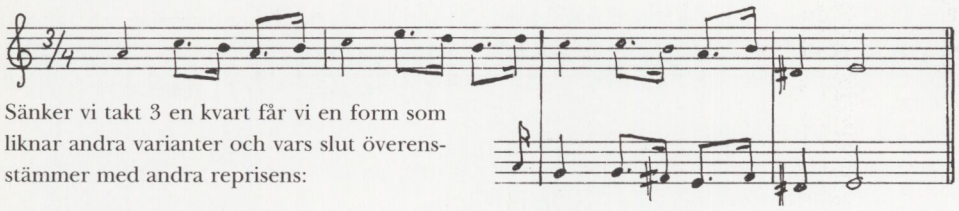
Ex. 12. Tonplatser. Grundtonen är alltid tonplats 1 oavsett tonart (modus).

Tonplatserna mellan a och e är mikrointervaller. Så här ser hela tonplats 3 ut:

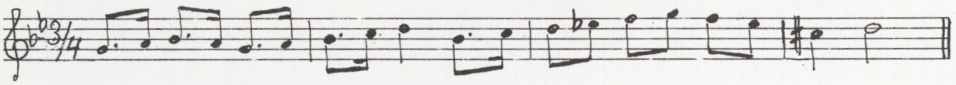

Ex. 13. Trad. I: 21.

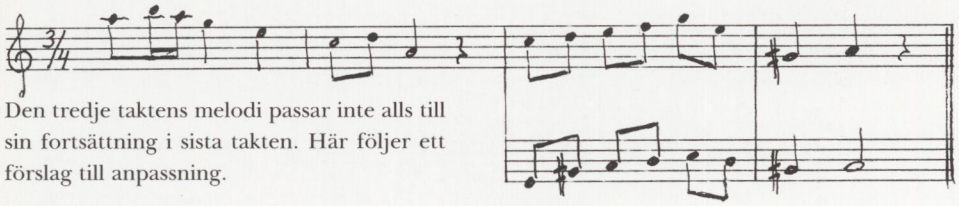
Sänker vi takt 3 en kvart får vi en form som liknar andra varianter och vars slut överensstämmer med andra reprisens:

Ex. 14. Trad. I: 7.

Den förminskade tersen ess-ciss kan undvikas genom att byta ut ciss mot c.

Ex. 15. Trad. III: 19.

Den tredje taktens melodi passar inte alls till sin fortsättning i sista takten. Här följer ett förslag till anpassning.

FÖRKORTNINGAR

I: 1 etc. = Sexdregasamlingen 1974–77 häfte 1 nr 1 etc.
Trad. I: 1 etc. = Traditioner af Swenska Folk-Dansar häfte 1 nr 1 etc.
Sv.L. = Svenska låtar
Dal. = Dalarna
Värml. = Värmland
Uppl. = Uppland

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Ahlbäck, Sven, *Karaktäristiska egenskaper för låttyper i svensk folkmusiktradition.* (Stencilerat föredrag med ljudband.)

Ahlström, J. N., *220 svenska folkdansar.* Stockholm u.å.

Andersson, Nils, *Skånska melodier.* Stockholm 1916.

Fredin, August, *Gotlandstoner.* Stockholm 1909–1933.

Hägg, J.Ad., *20 Gotlands-Polskor.* Stockholm 1876.

Jernbergslåtar. Gävle 1986.

Landtmansson, Samuel, "'Menuetter och Polska Dantzar'. En fången karolins musikminnen», *Svenska landsmål* 1912.

Leffler, Karl Peter, *Om nyckelharpospelet på Skansen.* Stockholm 1898 (faksimil 1978).

Lindgren, Adolf, *Om polskemelodiernas härkomst.* Stockholm 1893. (Bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folkliv 12: 5.)

Ling, Jan, *Europas musikhistoria. Folkmusiken 1730–1980.* Göteborg 1989.

— *Nyckelharpan.* Stockholm 1967.

— *Svensk folkmusik.* Stockholm 1963.

Moberg, Carl-Allan, »Två kapitel om svensk folkmusik», *Svensk tidskrift för musikforskning* 1959.

Norlind, Tobias, *Studier i svensk folklore.* Lund 1911.

Norman, Ingvar, *Låtar från Dalarnes bergslag.* Falun 1977.

Närkessamlingen 1732 (handskrift, Musikmuseet).

Olsson John, »Från polonäs till hälsingepolska», *Spelmannen* 2: 81.

— »Rytmiska särdrag i det uppländska polskspelet», *Sumlen* 1982.

— »Vad blev det av åttondelspolskan?», *Spelmannen* 4: 83.

Polskan i Norden. Texthäfte (till kassett) av Bo Nyberg m. fl. Stockholm 1989.

Ramsten, Märta, »Hurven. En polska och dess miljö», *Sumlen* 1976.

Rosenberg, A. G., *420 Svenska Danspolskor m. m. från Uppland, Östergöthland, Dalarne och Jemtland.* Stockholm 1875–82. Faksimil 1969.

Rosén, Anders, *Polskans historia I* (texthäfte till skivan Ställer an en Polskner Dans).

— m. fl.: *Polskans historia II* (Text till skivan Opp med snabba snälla fötter).

Sexdregasamlingen (handskriftskopia, Musikmuseet, nyutgåva 1974–77).

Svenska låtar. Stockholm & Lund 1922–40. Faksimil 1986–88.

Einar Övergaards folkmusiksamling. Utgiven och kommenterad av Märta Ramsten, Stockholm 1982.

73 polskor och högtidsstycken från Gotland. Stockholm u.å.

GRAMMOFONSKIVOR OCH KASSETTER

Gammal svensk folkmusik I–III (Schilling Record).

Hjort Anders (Sonet SLPD-2040).

Jernbergslåtar. Gustaf, Herbert och Anton Jernberg, Sven Ahlbäck (Caprice CDP 1252).

Kom du min Kesti. Anders Rosén m. fl. (Hurv Krlp-7).
Låtar från Orsa. Gössa Anders (SR records RLP 1124).
Musik för fötterna, öronen och själen. Röjås Jonas och Röjås Hans (Siljum BGS 810).
Polskan i Norden (Svea fonogram SVMC 2).
Opp med snabba snälla fötter (folia krlp-6).
På vandring med Lejsme Per. Anders Rosén (88-1).
Ställer an en Polskner Dans (folia krlp-5).
Äldre svenska spelmän I–III (CBS 64918, 80572, Caprice CAP 1317).

SUMMARY

The Swedish Polska. An attempt to sketch its history and character

By way of introduction it may be stated that earlier researchers have made it clear that the polska originates from the two-part polska dance, especially from its "afterdance" or second dance in triple time. Here the difference between the two polska types is also pointed out, *the even polska* (often called the semiquaver polska) and *the uneven polska* (often called the quaver polska). The even polskas have an even quaver beat, which is totally absent in the uneven type.

In this paper attention is paid to three particular areas:
The difference between weight, accent and lengthening.
The form of the last bar of the repeat.
The interplay between melody, rhythm and beat.

It is often said that the first note in the bar is accented, and one talks about accented first and third notes in polskas. Here the word accent should be replaced by the expression *weight*. The accents a polska player uses come just as often on the light second note as on the heavy parts of the bar and are decided above all by the rhythm of the tune, i.e. by the variation between the short and long note-values in the melody. The succession of beats of equal length which form the basic beat of the melody should not be termed rhythm but rather *meter*. The different bars in a polska repeat also have different weights. There the odd bars are used as light upbeats to the heavy even bars.

The crotchet beat of the uneven polska is seldom completely even. In some regions, e.g. large areas of Dalarna, the second crotchet can sometimes be twice as long as the first. But not even in these regions can this be seen as a general rule for the playing of polskas.

In order to clarify how all these ideas are used in practice in the older polskas the author has made a thorough analysis of the polskas in the "Sexdregasamlingen" (The Sexdrega Collection), which consists of two books of music and a number of loose sheets, mostly written during the latter half of the 18th century. The most important results of the analysis are as follows:

1. The last bar in the even polskas usually comprises a semiquaver figure, mostly followed by two crotchets. The uneven type ends mostly with a crotchet, which may be figured, and a minim (Table 2).

2. Repeats usually consist of eight bars, but four and six bars are also very frequent (Table 3). In the eight-bar repeats the form AB is predominant, most nearly followed by AA (Table 4). The six-barred repeats may consist of two three-barred phrases or three two-barred phrases. Among the latter the form aab is predominant, particularly in second repeats (Table 6).

3. Polskas usually consists of two repeats, which often have a number of similarities, sometimes several common bars. The main form AA|BA|| is to be found in many variants and is very common, but different variants of the form AC|BC|| are even more common (Table 7).

On examination of the very small number of polskas from the early 18th century which are available in note form it is stated that the rhythm , sometimes somewhat varied, seems to be very typical. This rhythm is also common in the "afterdance" of the polska dance.

During the years 1814–1815 four books of music came out in print with the title Traditioner af Swenska Folk-Dansar. They consist mainly of polskas, 68 even and 64 uneven. The majority of the uneven polskas are *modal*, i.e. step-by-step movements are predominant, harmonics have a subsidiary role and the key is not always pure major or minor. Since these books came into being at a time when major and minor keys were completely dominant it sometimes happens that the publishers had difficulty in reproducing these modal melodies correctly. The author has attempted to correct a number of faults (egs. 13–15). Otherwise the books contain many ancient and beautiful melodies.

At the beginning of the 18th century the uneven polska seems to have had the upper hand. But after a while country folk came in contact with the polonaise, a dance of the upper classes, and out of this came the even polska. This polska type dominated instrumental folk music during the late 18th and early 19th centuries. The uneven type seems to have survived as song or dance-games. But around the middle of the 19th century the even polska became old-fashioned as dance music, and there was a new chance for the uneven type. The polskas which then came into being are harmonically constructed and nearly always have eight-bar repeats. This development did not take place simultaneously throughout the country. In certain regions, for example upper Dalarna and large areas of western Sweden, the even polska never gained any real foothold. It came comparatively late to Hälsingland and Medelpad but on the other hand remained as a dance longer than in other places.

During the 19th century there were many who were engaged in taking down polskas and other peasant tunes. The organists A. G. Rosenberg, Matts Wesslén and August Fredin made valuable contributions; round the turn of the last century Einar Övergaard carried out important work as a collector and researcher; and at the same time Nils Andersson began his comprehensive collecting work. After his death his work was completed by Olof Andersson and this became the standard work, containing Swedish melodies in 24 large volumes.

At the beginning of the twentieth century it begins to be possible to preserve players' performances in sound form. As early as the first decade of the century recordings were made on phonograph cylinders and gramophone records. A large number of these old recordings are in existence transferred to LP records.

At the beginning of our century the polska was on the way to disappearing completely from the dance floor. Polska playing has nevertheless been kept alive through playing competitions, meetings, players' groups and the whole of the organised players' movement, and the polska dance has begun to be taken up again. The distinctive character of the polska has been noticed increasingly, and many players today display a highly tradition-orientated form of polska-playing.

Nyckelharpan i nytt ljus

En presentation av en ny typologi

Av Gunnar Ahlbäck och Gunnar Fredelius

Inledning

Tobias Norlind (1879–1947) brukar betraktas som den store banbrytaren inom svensk musikforskning. Han blev chef för Musikhistoriska museet 1919. Samlingarna ordnade han efter ett eget klassificeringssystem, som han utvecklat ur Sachs/Hornbostels system. 1936–1939 gav Norlind ut Systematik der Saiteninstrumente. Här finns den första genomförda typologin för nyckelharpor. De nyckelharptyper som är mest spelade idag var dock inte kända för Norlind. Därför är de inte med i hans typologi.

Jan Ling (f. 1934) gav 1967 ut sin doktorsavhandling Nyckelharpan. Han systematiserade instrumentet efter andra principer än Norlind och införde nya beteckningar. Då nyckelharpans uppsving började kort efter det att arbetet publicerats, kom Lings typologi och terminologi att snabbt accepteras av nya nyckelharpbyggare och spelmän. Vid de första cirklarna i nyckelharpbygge i t. ex. Österbybruk, varifrån nyckelharprörelsen till stor del spreds, användes avhandlingen som obligatorisk kurslitteratur. Det fanns t. o. m. de som byggde sina första nyckelharpor med hjälp av Lings bok. Säkert bidrog den till att intresset för instrumentet utvecklades så snabbt under 1970-talet.

Det stod efter några år allt mer klart att ovannämnda klassificeringssystem för nyckelharpan var otillfredsställande. För att få en fungerande typologi var det nödvändigt att försöka bortse från tidigare system och med utgångspunkt i ett tillgängligt instrumentmaterial göra ett förslag till indelning. Detta kunde sedan prövas på andra nyckelharpor och justeras efterhand. Nya instrumenttyper och för oss tidigare okända konstruktioner har tvingat fram ytterligare ändringar och utvidgningar av systemet. Vår strävan har varit och är att alla sorters instrument, som kan definieras som nyckelharpor, skall kunna rymmas inom det.

En särskild svårighet har varit att ge de olika nyckelharptyperna namn. I synnerhet som vi sett det som självklart att i möjligaste mån försöka behålla allmänt brukade termer och beteckningar. En del justeringar har vi dock tvingats till då det primära varit att få respektive instrument på rätt plats i systemet.

Under utarbetandet av den här presenterade typologin har det framgått allt tydliga-

Svea fonogram har givit ut ett kassettband (Nyckelharpan nu och då, SVMC 5), som visar hur olika nyckelharptyper kan låta – från de resonanssträngslösa ålderdomliga till Olssonharpan. Till kassetten hör ett 80-sidigt texthäfte av Jan Ling, Gunnar Ahlbäck och Gunnar Fredelius med bland annat ett utdrag ur den här presenterade typologin.

re att vissa teorier om nyckelharpans historia kan ifrågasättas och att den i viss mån måste revideras. Vi hoppas nu att vårt arbete skall ge ett bidrag till utforskandet av nyckelharpans fascinerande och ingalunda avslutade historia. Nedan följer ett utdrag ur den nya typologin. Med den som grund skall vi sedan kort sammanfatta nyckelharpans historia och beröra vad som skiljer vår framställning från tidigare historieskrivning. Till artikeln bifogas en lista med ordförklaringar för att klargöra bibehållna, ändrade och nya termer.

Den nya typologin

Musiker och musikforskare har genom tiderna haft olika syn på musikinstrumentsystematiken. Musikforskaren eftersträvar ett objektivt och exakt system, där indelningsgrunderna inte ger utrymme för någon som helst tvekan om hur ett visst instrument skall klassificeras. Musikern ser det ofta som viktigare i vilket sammanhang instrumentet används och hur det låter, än t. ex. hur det utvecklats.

Norlind artbestämde nyckelharporna utan resonanssträngar efter instrumentkroppens form och ljudhålens form och placering. Det blev då möjligt att klassificera även nyckelharpor avbildade i kyrkor etc., där leken inte återgivits så detaljerat att den kunnat tjäna som indelningsgrundande.

När Ling utformade sin typologi ansåg han det inte vara meningsfullt att indela nyckelharporna utan resonanssträngar i undergrupper eftersom antalet instrument i denna kategori var alltför få. Sedan dess har emellertid situationen förändrats genom att ytterligare nyckelharptyper tillkommit. Vi har valt att genomgående använda samma indelningskriterier för alla typer, för sådana med såväl som utan resonanssträngar.

Vi klassificerar nyckelharpan på traditionellt sätt med lek och stränguppsättning som grund. Oberoende av den indelningen kan sedan en korpusbestämning göras. Denna kan dock av utrymmesskäl inte presenteras här. Parallellerna mellan vår indelning av familjen nyckelharpa i art, underart och varietet och Norlinds indelning i undersläkte, art och typ är inte primärt en följd av att vi skulle ha utgått från Norlind, utan snarare ett resultat av att vi ställts inför samma problem, att namnge indelningsnivåer, och funnit snarlika lösningar. Att benämningen på nivån för instrumentet nyckelharpa var »familj» var mer eller mindre självklart (jfr violinfamiljen, saxofonfamiljen etc., termer som används både i dagligt tal och i klassificeringssystem). En beteckning som ibland används för nivån under familj är form. Ett av skälen att undvika denna term är att den kan missförstås som syftande på korpusformen. Typ och modell är allmänna ord som också de kan verka vilseledande om man knyter dem till en viss nivå. För tydlighetens skull är det en fördel om nivåbeteckningarna är sådana att deras inbördes ordningsföljd är uppenbar. Det är t. ex. inte självklart om det är typer som delas in i modeller eller modeller som delas in i typer. Det givna ordet familj förde naturligt tankarna till släkte, art osv. efter mönster från bland annat växtriket. Då återstod att fastställa nivåerna under familj. Efter att ha satt sig in i vårt utkast föreslog Carl Johan Wikström vid skogshögskolan i Bispgården *art, underart* samt *varietet*. Tobias Norlind har i sin indelning också utgått från växtriket.

Vi har naturligtvis studerat olika klassificeringssystem, men inte funnit något som gått att applicera på nyckelharpan när det gäller nivåerna under familjeindelningen. Nyckelharpan har inte alltid givits en adekvat placering på familjenivån. Av den anledningen börjar vi klassificeringen på en än högre nivå och konstaterar att nyckelharpan är ett stränginstrument där tonen frambringas med stråke – ett stråkinstrument.

Vi har behållit de vedertagna termerna, dock utan att ge avkall på kravet att indelningsgrunderna skall vara otvetydiga och objektivt bedömningsbara. Några termer kan därför te sig inadekvata, t. ex. kromatisk nyckelharpa som mycket väl kan ha en mindre utbyggd kromatik än t. ex. en kontrabasharpa. Termerna är dock de gängse brukade och ambitionen har varit att inte i onödan förändra ett invant språkbruk. I nyckelharptraditionen har »kromatisk» kommit att beteckna försök att utöka instrumentets möjligheter till spel i olika tonarter genom att frikoppla löven och förse varje löv med en egen nyckel.

Typologin omfattar även nyckelharptyper som inte finns med i Lings avhandling eller som där betraktas som övergångsformer. Vidare har vi placerat in harporna i ett mer detaljerat musikinstrumentklassificeringssystem.

En grundprincip vid musikinstrumentsystematik är att ett instrument inte skall kunna placeras i mer än en kategori. En konsekvens av den traditionella terminologin är att man kan hitta en och samma term i flera olika klassificeringsskikt. Instrumentet i respektive kategori är dock unikt, vilket markeras med ett urskiljande tillägg. Låt oss åter använda kromatisk nyckelharpa som exempel. Tilläggen två-, tre- respektive fyrradig är där nödvändiga för att klargöra vilken instrumenttyp som åsyftas.

Indelningsgrunder

Tidigare har ibland antalet nyckelrader använts som övergripande indelningsgrund. Antalet melodisträngar ger en viktigare och mer grundläggande information om instrumentet. Ett belysande exempel på detta är enkelharpan och kontrabasharpan. Båda har en rad nycklar, men enkelharpan har *en* melodisträng – kontrabasharpan *två*. Detta ger kontrabasharpan ett tonomfång som sträcker sig en kvint under enkelharpans med nu gängse brukat intervall mellan melodisträngarna.

Där den nya typologin använder termerna tvåradig, treradig etc. avses antal rader löv. I de fall en nyckel har mer än ett löv räknas bara det ena. Förekomst av fler löv per nyckel framgår genom benämningarna mixturharpa, kontrabasharpa eller tillägget »med kopplingar». Detta kan måhända te sig omständligt. Tidigare har man allmänt syftat på antalet rader nycklar när man angivit hur många rader en harpa har. Då, liksom med den nya synen, betraktar man kontrabasharpan som enradig – sina två melodisträngar till trots. Den klassificeras nu emellertid med sina två melodisträngar i en annan art än enkelharpan. Skulle man klassificera nyckelharporna efter nyckelrader finge fyrradig kontrabasharpa med dubbellek av Gullbergsons typ – där samtliga nycklar löper genom sidstycket i ett plan – betraktas som enradig, sina fem melodisträngar till trots.

Använder vi istället antalet rader tangenthuvuden som indelningsgrund uppstår ett annat problem. Ett norskt museum räknar en av sina harpor, en kontrabasharpa, som

B3.7.1. Ceylon Wallin spelar här på en Sahlströmharpa. Foto: Erik Fredelius.

utrustad med två rader nycklar trots att den bara har en. Denna förvirring kommer sig av att vissa nycklar böjer av till ett annat plan än övriga tangenthuvuden som betjänar samma sträng. Extremfallet är von Langenbergs harpa med sex rader tangenthuvuden men bara tre melodisträngar.

Norlind utgick i huvudsak från lövraderna när han delade in de resonansströngsförsedda harporna i kategorier. Han angav om nycklarna var försedda med basstift och/eller mellanstift samt om de var dubbelradiga. För teoretikern är dessa termer lätthanterliga och exakta, men det är en uppenbar fördel om nyckelharpbyggare, nyckelharpspelmän och teoretiker kan enas om en gemensam terminologi.

Kontrabas – mixtur – enkelharpa

Kontrabas är ett ord som anger att en melodisträng finns »kontra» första melodisträngen, dvs. på motsatt sida av leken och att dessa strängars löv är kopplade. Termen torde kunna användas även när mellanliggande bordunsträngar förvandlats till melodisträngar genom att de försetts med löv på separata nycklar. Kontrabaslöv blir då synonymt med Norlinds basstift.

Med mixtur avses en sträng som är helt eller delvis parallellkopplad med en intilliggande sträng och som inte har något löv med självständig nyckel. Mixturströngens placering för med sig att man inte kan spela på 1:a spelströngen samtidigt med en bordunsträng utan att mixturströngen också ljuder. Enligt den här presente-

rade typologins definition är en spelsträng antingen bordun- eller mixtur- eller melodisträng.

Ling definierar mixtursträng på ett sådant sätt att en och samma sträng kan tjäna både som bordun- och mixtursträng beroende på hur högt upp i registret spelmannen spelar. Norlinds term mittstift har fördelen gentemot Lings definition att den fastslår de kopplade lövens förekomst utan att ta ställning till strängens användningssätt.

I den nya typologin används termen enkelharpa för nyckelharpa med en lövförsedd sträng samt bordunsträngar. Vi skiljer på enkelharpa med respektive utan resonanssträngar. Ling använder termen endast för nyckelharpor med resonanssträngar. Han påpekar att han givit termen enkelharpa dess innebörd då det delvis av praktiska skäl varit lämpligt i doktorsavhandlingen. Termerna han använde var tillräckligt preciserande för att fungera i avhandlingen.

Med undantag för Norlind i Systematik der Saiteninstrumente har mixturharpans roll underskattats, när man beskrivit nyckelharpans historia. Ling valde att betrakta enkelharpan och mixturharpan som en och samma harptyp, en del med och en del utan mixtursträngar. Vi anser det viktigt att skilja på enkelharpa och mixturharpa för förståelsen och beskrivningen av nyckelharpans utveckling genom tiderna.

Silverbasharpa

Ordet silverbasharpa i skriftkällor från tiden före 1967 behöver alls inte syfta på det instrument Ling och den nya typologin avser. Tidigare kunde termen även användas om kontrabasharpor med dubbellek, men även om mixturharpor och till och med treradiga kromatiska nyckelharpor. En del äldre spelmän håller fast vid en vidare definition.

Korpusformer och benämningar

Vissa benämningar förutsätter en viss kombination av en viss typ av lek och en viss korpusform. Termen Moraharpa framstår som fast förknippad med den åttaformiga korpusformen. Av det skälet kan vi inte uppkalla varieteten enkelharpa utan resonanssträngar och två bordunsträngar efter den. En harpa med Moraharpans lek men annan korpusform kan omöjligt benämnas Moraharpa. Vi föredrar att reservera termerna Moraharpa, Esseharpa och Vefsenharpa för de historiska instrumenten och kopior av dessa. Ibland har »medeltida harpor» oegentligt använts som ett samlingsnamn för alla nyckelharpor utan resonanssträngar, även om de byggts på 1600-talet eller t. o. m. konstruerats och byggts i nutid.

Ett annat exempel på harpbeteckning i dagligt tal som upplyser om såväl lek som korpus är Gilleharpa. Med detta avses en lek av Sahlströmtyp kombinerad med en gammelharpkropp med oxögon. Hans Gille vill kombinera den treradiga kromatiska nyckelharpans tonförråd och möjligheter med den äldre nyckelharpans ljudegenskaper. Begreppsförvirring kan uppstå eftersom Gille även bygger harpor med f-hål och en del spelmän benämner harpor efter byggaren oavsett harptyp. Det vill säga de kallar t. ex. alla harpor Gille byggt för Gilleharpor. Sådan begreppsförvirring leder till

att de byggare som annonserar egenhändigt byggda Sahlströmharpor till försäljning ibland möts av ett besvikет: »jasså är det inte Eric Sahlström som har byggt harpan».

Möjligen kunde någon invända mot att vi föreslår beteckningarna Sahlströmharpa och Lundinharpa med endast leken som utgångspunkt. Speciellt Lundinharpan förknippas med en specifik korpusform. Återigen stöder vi oss dock på traditionen och drar konsekvenserna av uttryck som Lundinharpa med Bäckströmkropp, kontrabasharpa i rokokostil etc. Det får anses helt vedertaget att en silverbasharpa kallas silverbasharpa även om den försetts med en modern kropp med f-hål – även om man nog oftast tillägger » – med modern kropp» etc.

Art, underart och varietet

Typologin skiljer på art, underart samt varietet. I dagligt tal används främst benämningen i underartstabellen, i andra hand varietetstillhörigheten. Grundindelningen i arter är huvudsakligen att betrakta som ett hjälpmedel vid klassifikation.

Genom att konsekvent klassificera harptyp med leken som indelningsgrund först och därefter korpusform slipper man frågeställningar såsom om det t. ex. i ovanstående exempel heter Lundinharpa med Bäckströmkropp eller Bäckströmharpa med Lundinlek. Det första alternativet är då det riktiga.

Vi börjar med att definiera instrumentet nyckelharpa:

Ordning[1]	Kordofon – instrumentsystematikens beteckning på alla stränginstrument.
Klass	Stråkinstrument – tonen alstras genom att en sträng bringas att vibrera genom strykning. Tangentmekanismen är i detta avseende av sekundär betydelse eftersom den används för att bestämma tonhöjden, inte för att alstra tonen.
Familj	*Nyckelharpa:* En sammansatt kordofon, som spelas med stråke och en speciell typ av tangentmekanism. Tangenterna är placerade i rät vinkel mot strängarna och försedda med små stift, s. k. löv, som träffar stängarna då en tangent trycks in, och därigenom avgör tonhöjden.[2]

När vi sedan skall klassa en viss nyckelharpa ser vi till följande:

Art	Antal melodisträngar (ej mixtursträngar). Förekomst av resonanssträngar oavsett antal. Förekomst av bordunsträngar oavsett antal. Vilken nyckelrad som huvudsakligen betjänar första melodisträngen. Nycklarnas riktning i förhållande till leken. Avvikelse från normallek anges – t. ex. omvänd lek.
Underart	Förekomst av mixtur- och/eller kontrabassträngar. Förekomst av kopplade löv eller nycklar. Förekomst av dubbla melodisträngar.

[1] Termerna »ordning», »klass» och »familj» varierar beroende på vilket klassifikationssystem man ansluter sig till. Nivåerna art, underart och varietet påverkas inte av detta.

[2] Tangenten, den så kallade nyckeln, kan också påverka ett separat löv indirekt via vipparm eller med direkt anslag mot ett kluffliknande löv som ej är fästat i nyckeln.

VARIETET

Nycklarnas och lövens placering och utformning.[3]
Antal mixturssträngar.
Antal bordunssträngar.
Avvikande mensur för enstaka sträng, ej uppkommen genom att stallet har en sned vinkel gentemot strängarna utan genom en speciell sadelkonstruktion.

Typologi – översikt

Art		Underart	Varietet
A1.	en melodisträng med bordun utan resonanssträngar	A1.1. enkelharpa utan resonanssträngar	A1.1.2. två bordunssträngar A1.1.3. tre bordunssträngar
		A1.2. mixturharpa utan resonanssträngar	A1.2.1. en mixtur-, en bordunssträng A1.2.2. en mixtur-, två bordunssträngar A1.2.3. två mixtur-, en bordunssträng A1.2.4. två mixtur-, två bordunssträngar A1.2.5. tre mixtur-, en bordunssträng
B1.	en melodisträng med bordun med resonanssträngar	B1.1. enkelharpa med resonanssträngar	B1.1.1. en bordunssträng B1.1.2. två bordunssträngar
		B1.2. mixturharpa med resonanssträngar	B1.2.1. en mixtur-, en bordunssträng B1.2.2. en mixtur-, två bordunssträngar B1.1.3. två mixtur-, en bordunssträng
C1.	en melodisträng utan bordun med resonanssträngar	C1.11. obligatharpa med resonanssträngar	C1.11.3. tre kopplade strängar
D1.	en melodisträng utan bordun utan resonanssträngar	D1.11. obligatharpa utan resonanssträngar	D1.11.2. två kopplade strängar D1.11.3. tre kopplade strängar
A2.	två melodisträngar med bordun utan resonanssträngar	A2.3. kontrabasharpa utan resonansträngar	A2.3.1. en bordunssträng A2.3.2. två bordunssträngar
B2.	två melodisträngar med bordun med resonanssträngar	B2.3. kontrabasharpa med resonanssträngar	B2.3.1. en bordunssträng B2.3.2. två bordunssträngar B2.3.5. kvartstoner, två bordunssträngar
		B2.4. kontrabasmixturharpa med resonanssträngar	B2.4.1. en mixtur-, en bordunssträng
		B2.5. silverbasharpa	B2.5.1. Wesslénharpa-r4 B2.5.2. Tierpharpa-o4 B2.5.3. Wadmanharpa-i4 B2.5.4. övre registret kopplat B2.5.5. Tierpharpa-i4 B2.5.6. varietet 6 (kl4) B2.5.7. varietet 7 (kn4)

[3] T. ex. i vilka positioner kopplingar förekommer och av vilket slag de är. Om melodisträngarna passerar mellan nyckelraderna och i så fall mellan vilka.

		B2.7. tvåradig kromatisk nyckelharpa	B2.7.1. varietet 1 B2.7.2. varietet 2
		B2.10. Silverbasmixturharpa	B2.10.1. varietet 1
C2.	två melodisträngar utan bordun med resonanssträngar	C2.10. Silverbasmixturharpa utan bordun	C2.10.1. Sellinharpa
B3.	tre melodisträngar med bordun med resonanssträngar	B3.5.1. treradig kromatisk nyckelharpa med kopplingar	B3.5.1. h-d koppling B3.5.2. varietet 2 (a-lövet enda lövet på G-strängen) B3.5.3. kopplingar i det övre registret
		B3.6. kontrabasharpa med dubbellek	B3.6.1. varietet 1 (Österbyharpa-r4) B3.6.2. varietet 2 (Österbyharpa-o4) B3.6.3. med kopplade nycklar (ej löv) B3.6.5. varietet 5 (Österbyharpa-i4) B3.6.6. varietet 6 (Österbyharpa-k14)
		B3.7. treradig kromatisk nyckelharpa	B3.7.1. Sahlströmharpa B3.7.2. Lundinharpa B3.7.3. treradig Norrbottenharpa B3.7.4. Tjärnharpa B3.7.5. K. A. Gilleharpa B3.7.6. mindre utbyggd lek än varietet 1 B3.7.7. mer utbyggd lek än varietet 2
G3.	tre melodisträngar utan bordunsträngar med resonanssträngar med omvänd lek	G3.7. treradig kromatisk nyckelharpa med omvänd lek	G3.7.1. von Langenbergharpa
J3.	tre melodisträngar med bordunsträng med resonanssträngar med pianolek	J3.7. treradig kromatisk nyckelharpa med pianolek	J3.7.1. K. A. Gilleharpa med pianolek
B4.	fyra melodisträngar med bordun med resonanssträngar	B4.7. fyrradig kromatisk nyckelharpa med bordun	B4.7.1. Olssonharpa med bordunsträng B4.7.2. Olssonharpa med bordunsträng och kort första melodisträng
C4.	fyra melodisträngar utan bordun med resonanssträngar	C4.6. treradig kontrabasharpa (med dubbellek)	C4.6.1. treradig Gullbergsonharpa med fasta kb-löv
		C4.7. fyrradig kromatisk nyckelharpa utan bordun	C4.7.1. Olssonharpa utan bordunsträng C4.7.2. Olssonharpa utan bordunsträng och med kort första melodisträng C4.7.3. fyrradig Norrbottenharpa C4.7.4. fyrradig vipparmsharpa C4.7.5. Olssonharpa med löv på basen (inga resonanssträngar vänster om fjärde melodisträngen)

G4.	fyra melodisträngar utan bordun med resonanssträngar omvänd lek	G4.7. fyrradig kromatisk nyckelharpa med omvänd lek och utan bordunsträng	G4.7.1. Johanssonharpa med rak sadel G4.7.2. Johanssonharpa med kort första melodisträng G4.7.3. varietet 3 (strängarna löper ovan leken)
		G4.8. fyrradig kromatisk nyckelharpa med omvänd lek och dubbla melodisträngar	G4.8.1. Svenskharpa
C5.	fem melodisträngar utan bordun med resonanssträngar	C5.6. fyrradig kontrabasharpa (med dubbellek)	C5.6.1. fyrradig Gullbergsonharpa (med kb-löv av klufftyp)

Koder och kommentarer

Typologisering sker alltefter art, underart och varietet, vilka betecknas med koder. Löpande numrering av arterna vore olämplig med tanke på att nya harptyper tillkommer som måste kunna placeras på sin logiska plats i tabellen utan att bryta nummerserien. Typ av lek anges med en bokstavskod följd av ett tal som anger antal melodisträngar. Underart och varietet anges numeriskt.

A.	med bordun	utan resonanssträngar	standardlek
B.	med bordun	med resonanssträngar	standardlek
C.	utan bordun	med resonanssträngar	standardlek
D.	utan bordun	utan resonanssträngar	standardlek
E.	med bordun	utan resonanssträngar	omvänd lek
F.	med bordun	med resonanssträngar	omvänd lek
G.	utan bordun	med resonanssträngar	omvänd lek
H.	utan bordun	utan resonanssträngar	omvänd lek
I.	med bordun	utan resonanssträngar	pianolek
J.	med bordun	med resonanssträngar	pianolek
K.	utan bordun	med resonanssträngar	pianolek
L.	utan bordun	utan resonanssträngar	pianolek
M.	med bordun	utan resonanssträngar	vertikal lek
O.	med bordun	med resonanssträngar	vertikal lek
P.	utan bordun	med resonanssträngar	vertikal lek
Q.	utan bordun	utan resonanssträngar	vertikal lek

På standardlek påverkas första spelsträngen av översta radens nycklar. Termen omvänd lek innebär att första spelsträngens löv är placerade på understa nyckelraden.

Pianolek: I stället för att sticka ut på lekens högersida, sticker nycklarna ut på vänstersidan, dvs. man når nycklarna uppifrån när harpan hålles i spelläge. Spelmannen kan enkelt bruka även tummen eftersom handställningen påminner om t. ex. pianots eller psalmodikonets.

En ytterligare art- och lektyp uppstår när nycklarna löper vertikalt genom – alternativt gentemot – leken, vertikallek.

Underarterna är inte löpande numrerade inom respektive art. Istället representerar koderna skilda grundprinciper som kan återkomma inom olika arter. I nedanstående uppräkning anges koden följd av definitionen som därefter exemplifieras.

1. En lövrad. Ex.: enkelharpa.
2. Minst en kopplad lövrad, ingen bordunsträng mellan denna och första melodisträng. Inga »fria» löv och ingen mer melodisträng utöver första. Ex.: mixturharpa.
3. En kopplad lövrad med minst en bordunsträng mellan denna och första melodisträng. Inga »fria» löv. Ex.: kontrabasharpa med två melodisträngar.
4. Två kopplade lövrader fördelade på en kontrabassträng och en mixtursträng. Ex.: kontrabasmixturharpa.
5. Fria löv i minst två rader och med en eller flera kopplingar. Ex.: silverbas samt treradig kromatisk med kopplingar.
6. En kontrabassträng samt en eller flera rader med fria löv förutom första melodisträngen samt förekomst av kopplingar på andra melodisträngen. Ex.: kontrabasharpa med mer än två melodisträngar – s. k. dubbellek.
7. Lek med två eller flera rader fria löv. Ex.: 2-, 3-, 4-radig kromatisk harpa.
8. Dito men med dubbla melodisträngar. Ex.: Svenskharpa.
9. En kontrabassträng samt en eller flera rader fria löv förutom första melodisträngen, inga kopplingar på andra melodisträngen.
10. Tre intilliggande spelsträngar varav den mittersta har en eller flera egna nycklar och den tredje är kopplad till den första. Ex.: silverbasmixturharpa.
11. Samtliga spelsträngar är försedda med kopplade löv. Ingen bordunsträng och inga fria löv annat än på första melodisträngen. Ex.: obligatharpa.

Varietetskodning. Enkelharpa och kontrabasharpa med A- och B-lek kodas enl. följande:

1. en bordunsträng
2. två bordunsträngar
3. tre bordunsträngar
4.
5. kvartstoner och två bordunsträngar

Kontrabasmixturharpa och mixturharpa med A- och B-lek kodas sålunda:

1. en mixtur- och en bordunsträng
2. en mixtur- och två bordunsträngar
3. två mixtur- och en bordunsträng
4. två mixtur- och två bordunsträngar
5. tre mixtur- och en bordunsträng
6. tre mixtur- och två bordunsträngar

Några andra varieteter:

C1.11.3. Obligatharpa med tre kopplade strängar. (Med resonanssträngar.)
D1.11.2. Obligatharpa med två kopplade strängar. (Utan resonanssträngar.)
D1.11.3. Obligatharpa med tre kopplade strängar. (Utan resonanssträngar.)
B2.5.1. Wesslénharpa-r4. Fjärde position ej kopplad.
B2.5.2. Tierpharpa-o4. Fjärde positionens nycklar är omvända (dvs. övre nyckelns löv verkar på andra spelsträngen – undre på första).
B2.5.3. Wadmanharpa-i4. Anders Wadman tillverkade ett par harpor där den svängda överliggaren ligger tätt intill tangenthuvudena. Se vidare B2.5.5.

B2.5.4. Silverbasharpa med övre registret kopplat. Lägre positionerna såsom en »ordinär» silverbas, i övre registret – ovanför nionde positionen – har alla nycklar två löv.

B2.5.5. Tierpharpa-i4. Fjärde positionens nyckel (som ligger i övre raden) verkar på andra melodisträngen liksom på B2.5.2, men till skillnad från den finns här inget löv för fjärde positionen på A-strängen (ciss).

B2.5.6. Varietet 6 (kl4). Bland andra kopplingar återfinns fjärde lövparet. Ofta vrids ett av löven (oftast ciss) undan för att skapa samma möjlighet som på o4 och i4, nämligen att man genom att trycka in översta radens tredje och fjärde nyckel simultant får ett C-durackord.

B2.5.7. Varietet 7 (kn4), dvs. kopplad nyckel i fjärde positionen.

B2.7.1. Varietet 1. Andra melodisträngen har högst tre löv – alla med egen nyckel.

B2.7.2. Varietet 2. Andra melodisträngen har minst fyra löv – alla med egen nyckel.

B2.10.1. Andra melodisträngen har ett par egna nycklar samt ett antal kopplade löv. Tredje melodisträngen har inga egna nycklar och kan genom sin placering betraktas som mixtursträng.

C2.10.1. Sellinharpa. Endast ett löv på tredje strängen. Lövet är kopplat med de två andra löven på andra nyckeln.

B3.5.1. Treradig kromatisk nyckelharpa med kopplingen h-d.

B3.5.2. Varietet 2. Tangenthuvudena är ordnade i två rader. Första och andra melodisträngens löv i andra positionen är kopplade, och nyckeln under de lövens nyckel har löv som verkar på andra melodisträngen. Det är G-strängens enda löv.

B3.6.1. Kontrabasharpa med dubbellek, varietet 1 (Österbyharpa-r4).

B3.6.2. Kontrabasharpa med dubbellek, varietet 2 (Österbyharpa-o4). För förklaring av termen o4 se beskrivning av B2.5.2. ovan.

B3.6.3. Kontrabasharpa med dubbellek med kopplade nycklar men ej kopplade löv.

B3.6.5. Kontrabasharpa med dubbellek-i4

B3.6.6. Kontrabasharpa med dubbellek (kl4).

B3.7.1. Sahlströmharpa. Elfte och trettonde tangenthuvudena nedböjda. Se närmare beskrivning nedan.

B3.7.2. Lundinharpa. Andra spelsträngen har egen nyckel för position 11. Se vidare beskrivning ovan.

B3.7.3. Treradig Norrbottenharpa. Ingen överliggare – tolfte nyckeln nedböjd. Se beskrivning.

B3.7.4. Tjärnharpa. Nycklarna ligger an direkt på varann istället för att löpa i separata hål i sidstycket.

B3.7.5. K. A. Gilleharpa. Andra och tredje melodisträngens nycklar är försedda med klackar som löven sitter på. Alla löven är därigenom lika korta som A-strängens löv.

B3.7.6. Varietet 7 har färre löv på C- och G-strängarna än Sahlströmharpan.

B3.7.7. Varietet 8 har fler löv på C- och G-strängarna än Lundinharpan. I det fall den har fler löv på ena strängen men färre på den andra i förhållande till normen används den mindre utbyggda strängen som bedömningsgrund eftersom detta kan påverka tonförrådet.

G3.7.1. von Langenbergharpa. Vi känner endast till von Langenbergs eget exemplar.

J3.7.1. K. A. Gilleharpa med pianolek. Löven utformade som på B3.7.5., men här är leken av J3-art.

B4.7.1. Olssonharpa utan bordunsträng. Mensuren är samma för samtliga spelsträngar.

B4.7.2. Olssonharpa utan bordunsträng. Första melodisträngen är kortare än de övriga. Detta möjliggörs med en speciell sadelkonstruktion.

C4.6.1. Treradig Gullbergsonharpa där kontrabaslöven är av ordinärt slag. Nycklarna är

utformade enligt Gullbergsons idé, så att alla nycklar löper genom sidstycket i ett och samma plan.

C4.7.3. Fyrradig Norrbottenharpa.

C4.7.4. Fyrradig vipparmsharpa. Fjärde melodisträngens löv verkar på strängen från motsatt sida jämfört med övriga löv.

C4.7.5. Olssonharpa med löv på basen. Inga resonanssträngar löper vänster om fjärde melodi-strängen. Detta har möjliggjorts genom nycklarnas utformning och lövens placering.

G4.7.1.–
C5.6.1. Se beskrivningen i tabellen.

Tveksamma beteckningar

Observera att det primära i denna typologi är att placera instrumenten i rätt kategori. Låt oss anta att man klassificerat en viss harpa C5.6.1. För den harpan föreslår vi underartsbeteckningen fyrradig kontrabasharpa (med dubbellek) och varietetsbeteckningen fyrradig Gullbergsonharpa. Men skulle någon annan benämning på den bli mer allmän får tabellen anpassas vad gäller benämningen. Själva koden betecknar ändå samma slags instrument. Vi sätter »med dubbellek» inom parentes och anser att fyrradig kontrabasharpa är en bättre benämning. Dock är kontrabasharpa med dubbellek ett vedertaget om än omständligt uttryck för tvåradig kontrabasharpa. Efter det mönstret skulle benämningarna »kontrabasharpa med tredubbellek» och »kontrabasharpa med fyrdubbellek» kunna användas. Enklare vore att genomgående använda termerna (en-), två-, tre- samt fyrradig kontrabasharpa.

Beskrivning av arterna

A1. *Nyckelharpa med en melodisträng, med bordun, utan resonanssträngar*

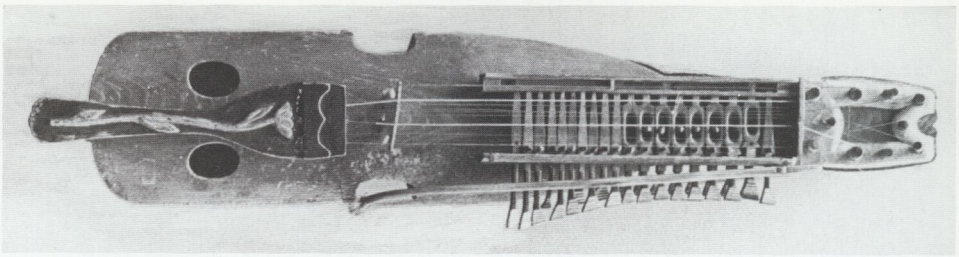
Arten omfattar utpräglade borduninstrument med en enda melodisträng. Instrumenten saknar resonanssträngar. Indelningen i underarter sker alltefter förekomsten av kopplade löv och mixtursträngar. Hit hör våra äldsta bevarade nyckelharpor och åtskilliga nutida kopior och efterbildningar. Moraharpan är en enkelharpa utan resonanssträngar och med två bordunsträngar (A1.1.2).

B1. *Nyckelharpa med en melodisträng, med bordun och resonanssträngar*

Artens nyckelharpor är i likhet med äldre typer utpräglade borduninstrument, försedda med en melodisträng. De förekommer med eller utan kopplade löv och mixtursträngar vilket ger underarterna. Dessa kan i sin tur liksom kontrabasharporna indelas efter antalet bordunsträngar.

C1. *Nyckelharpa med en melodisträng, utan bordun, med resonanssträngar*

En nyckelharpa på Musikmuseet skulle kunna föras till denna kategori om man tänker sig att den haft löv i samtliga lövhål samtidigt; detta är dock oklart.

B2.7.2. Tvåradig kromatisk nyckelharpa från Roslagen. Bilden tagen på Sibeliusmuseet i Åbo av Per-Ulf Allmo. Kodningens riktighet förutsätter att nycklarna är rätt placerade. Detta foto ger inget säkert svar därvidlag.

D1. *Nyckelharpa med en melodisträng, utan bordun och utan resonanssträngar*

Det förekommer någon enstaka experimentharpa där man utrustat en efterbildning av Moraharpan med mixturlöv på bägge bordunsträngarna. Detta ger då en melodisträng och två mixtursträngar. Tar man bort mellansträngens löv har man definitionsmässigt en kontrabasharpa utan resonanssträngar (med bordunsträng) oberoende av om man använder kb-strängen för melodibärande toner eller ligger på över alla strängarna så strängen ljudmässigt snarare kunde betraktas som mixtursträng.

A2. *Nyckelharpa med två melodisträngar, med bordun, utan resonanssträngar*

Vi känner endast en underart – kontrabasharpa utan resonanssträngar – som indelas efter antal bordunsträngar. Det är även här fråga om utpräglade borduninstrument.

B2. *Nyckelharpa med två melodisträngar, bordun och resonanssträngar*

I denna art av nyckelharpor finner vi de två underarter som dominerar dagens »gammelharpor»: kontrabasharpa och silverbasharpa. Silverbasharpans andra melodisträng (c^1) är placerad närmast intill den första. Kontrabasharpan har sin andra melodisträng, kontrabassträngen (vanligen stämd d^1), på motsatt sida av leken från första melodisträngen. Kontrabasharpans bordunsträng(-ar) ligger mellan melodisträngarna.

I silverbasharpans andra lövrad förekommer både kopplingar och löv med egna nycklar. Andra löv- eller nyckelparet, d-h, är alltid kopplat, i övrigt varierar antalet kopplade löv och nycklar. Namnet silverbas har den fått utifrån användningen av en silveromspunnen bas-/bordunsträng. Sådana används inte numera, men namnet har bibehållits av traditionsskäl.

Varieteten o4 är utrustad med en speciell nyckelkonstruktion vars funktion är att underlätta dubbelgrepp. Den fjärde nyckeln i övre raden ger e på C-strängen och den undre ger ciss på A-strängen. Genom att samtidigt trycka in översta nyckelradens tredje och fjärde nyckel, får man ett C-durackord om man drar stråken över samtliga strängar. Silverbasharpor där översta nyckelradens fjärde nyckel endast har löv för

T. v. Curt Tallroth med en harpa kodad B3.7.7. dvs. fler löv på G- och C-strängen än Lundinharpan. I mitten Leif Alpsjö och t. h. Nisse Nordström, båda med Sahlströmharpor, B3.7.1. Foto: Erik Fredelius.

andra melodisträngen kallas Tierpharpa. Vi skiljer på ovan beskrivna Tierpharpa-o4 och Tierpharpa-i4, där första melodisträngen inte har något löv i fjärde positionen.

Ger man andra melodisträngens samtliga löv egna nycklar, har vi en tvåradig kromatisk nyckelharpa.

C2. *Nyckelharpa med två melodisträngar, utan bordun, med resonanssträngar*

Till arten räknas Sellinharpan med sina två melodisträngar samt en mixtursträng.

B3. *Nyckelharpa med tre melodisträngar, bordun och resonanssträngar*

Till arten hör kontrabasharpa med dubbellek samt den treradiga kromatiska nyckelharpan.

Den treradiga kromatiska nyckelharpan är nutidens helt dominerande nyckelharptyp. Den utgör en vidareutveckling av Wesséns tvåradiga kromatiska harpa, vilket också Eric Sahlström själv uppgivit. Här har även tredje spelsträngen försetts med löv och separata nycklar. Den finns i ett otal varieteter. Allmänt skiljer man mellan Sahlströmharpa och Lundinharpa.

På Sahlströmharpan har elfte och trettonde nycklarna på första raden nedböjda tangenthuvuden. Dessa brukar också vara nedböjda på silverbasharpan, men på denna även den sjätte nyckeln. Sahlströmharpan har vanligtvis 20 löv som verkar på första, tio på andra och sju som verkar på tredje melodisträngen.

Lundinharpan har normalt 22 löv på första, elva på andra och sju på tredje. Andra strängens elva löv omöjliggör att första radens elfte nyckel får nedböjt huvud, men liksom på Sahlströmharpan är det trettonde nedböjt. Lundinharpan, som utvecklades under influens av Sahlströmharpan, har under senare år förlorat i betydelse.

Norrbottenharpan är i vissa avseenden avvikande. Den finns med såväl tre som fyra melodisträngar. Nycklarna är böjda på ett sådant sätt, att det ger samma avstånd mellan alla nyckelhuvuden. På flertalet andra harptyper hindras nycklarna från att falla ur leken genom att de är bredare innanför nyckelskivan, lekens nedre vägg. Norrbottenharpans nycklar är däremot jämnbreda och hålls på plats av pluggar, som ligger an mot nyckelskivans insida vid nycklarnas ytterläge. Sidstycket är i ett stycke och saknar överliggare. Några av första melodisträngens övre nycklar är placerade i andra tangentraden.

En underart har uppkommit genom att några spelmän har försett sina treradiga kromatiska nyckelharpor med kopplade nycklar för h-d efter mönster av silverbasharpan.

På Tjärnharpan, uppkallad efter L. J. Tjärn, ligger nycklarna direkt an på varandra i stället för att löpa i separata hål i sidstycket. Denna konstruktion återfinns på en del silverbasharpor.

Som regel stäms den treradiga kromatiska nyckelharpans melodisträngar g-c^1-a^1, men lokala variationer förekommer.

G3. *Nyckelharpa med tre melodisträngar, utan bordun, med resonanssträngar, omvänd lek*

Leken är omvänd (upp och nedvänd), så att första melodisträngens löv sitter på den understa radens nycklar. De båda övre radernas löv är nedåtriktade, medan den nedre radens är uppåtriktade. Strängarna löper i ett mellanplan mitt inne i leken. Avsikten har tydligtvis varit att inte behöva få alltför långa löv trots att leken är hög. Liknande lösningar återkommer på Svenskharpan och Johanssonharpan. Var och en av de tre nyckelraderna på von Langenbergs harpa har vissa nedböjda tangenthuvuden. Därigenom får man sex rader tangenthuvuden. Harpan har 70 nycklar fördelade mellan 29 till första, 20 till andra och 22 till tredje spelsträngen.

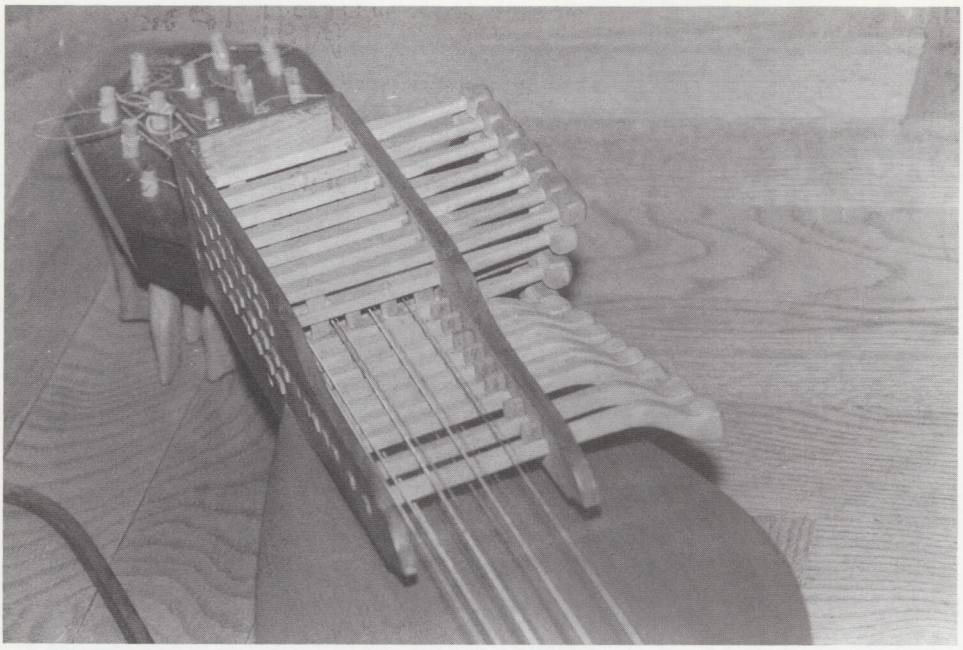
J3. *Nyckelharpa med tre melodisträngar, bordun och resonanssträngar samt pianolek*

Nycklarna pekar uppåt till skillnad från standardlekens nycklar som pekar nedåt vid normal instrumenthållning. Översta nyckelradens löv betjänar första melodisträngen som på denna nyckelharptyp är belägen längst från tangenthuvudena. (Detta förhållande skiljer den från en spegelvänd lek.)

B4. *Nyckelharpa med fyra melodisträngar, bordun och resonanssträngar*

Här har man kompletterat den vanliga treradiga kromatiska harpan med en e^2-sträng. Den har blivit första melodisträng. Bordunsträngen finns kvar men används bara vid något enstaka ackord.

Till arten räknas Olssonharpa med bordun.

G4.8.1. Svenskharpa. Lägg märke till de dubbla melodisträngarna. Byggare: Viktor Svensk i Fasterna på 1940-talet. Foto: Gunnar Fredelius.

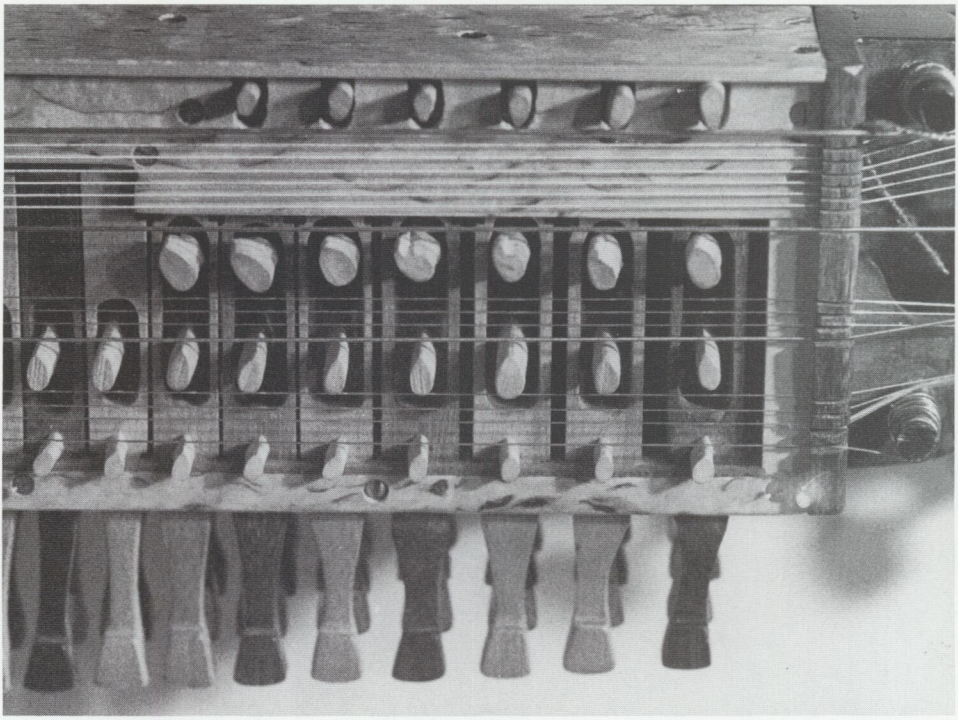
C4. *Nyckelharpa med fyra melodisträngar, utan bordun, med resonanssträngar*

En av underarterna kan beskrivas som att man försett en treradig kromatisk nyckelharpa med löv och nycklar för bordunsträngen sålunda att man får en fyrradig kromatisk nyckelharpa. Konstruktionen ligger helt i linje med utvecklingen alltifrån den tvåradiga kromatiska nyckelharpan, via den treradiga, till den fyrradiga. Man har behållit samma stämning på de fyra spelsträngarna. Till underarten hör, utom Olssonharpor, även den fyrradiga varianten av Norrbottenharpan.

Ytterligare en varietet av fyrradig kromatisk nyckelharpa är den där fjärde radens nycklar går helt genom leken och påverkar strängen via vipparmar. De träffar den fjärde melodisträngen från »baksidan», dvs. motsatt den vanliga sidan. Här liksom på Langenbergharpan (G3.7.1.) är tanken att löven inte skall behöva vara så långa som om de skulle passera tre överliggande nyckelrader.

En del byggare använder en något kortare mensur på sina Olssonharpor, en del har kortare mensur endast på första spelsträngen, vilket då ger upphov till ytterligare en varietet. Orsaken till denna lösning är att det tidigare varit svårt att komma över e^2-strängar som håller för en mensur på 400 mm.

Enstaka exemplar av treradig kontrabasharpa med dubbellek har byggts enligt Gullbergsons princip (se arten C5). Varietet C4.6.1 har dock kontrabaslöv i stället för fjädrande klaffar, om än av ett avvikande slag.

C4.7.4. Fyrradig vipparmsharpa. Byggare: Viking Haglund i Spånga. Foto: Per-Ulf Allmo.

G4. *Nyckelharpa med fyra melodisträngar, utan bordun, med resonanssträngar, omvänd lek*

Svenskharpan har fyra dubbla spelsträngar vilket ger en förstärkning av klangen. De stäms G, D, A, E som en fiol men med den »extra» strängen i varje strängpar stämd en oktav lägre än den »vanliga».

Johanssonharpan är konstruerad efter samma princip som Svenskharpan men utan dubblering av strängarna. Liksom i fråga om Olssonharpan finns en varietet, där första melodisträngen har kortare mensur än de övriga.

C5. *Nyckelharpa med fem melodisträngar, utan bordun, med resonanssträngar*

Leken är av en mycket speciell konstruktion: första melodisträngarnas löv sitter huvudsakligen på övre raden nycklar som också påverkar femte melodisträngens löv, vilka består av fristående fjädrande kluffar. Andra melodisträngens löv sitter med några undantag på andra radens nycklar och tredje melodisträngens löv på tredje radens nycklar. Det kan måhända te sig oegentligt att tala om nyckelrader på Gullbergsonharpor. Utmärkande för dem är nämligen att de passerar sidstycket i ett och samma plan för att sedan utanför böja av, så att tangenthuvudena hamnar i olika rader.

Lings och Norlinds typologier i korta drag

För att det ska vara lättare att förstå de många jämförelserna mellan Lings, Norlinds och vår typologi gör vi här en kort översikt.

J. Ling, Nyckelharpan (1967) kompl. i G. Ahlbäck, Nyckelharpfolket (1980)

Utan resonanssträngar	Nyckelharpan från Mora
	Nyckelharpan från Esse
	Nyckelharpan från Vefsen
Med resonanssträngar	Enkelharpa (definitionen innefattar även det vi nu kallar mixturharpa)
	Kontrabasharpa
	Kontrabasharpa med dubbellek
	Silverbasharpa
	Treradig kromatisk nyckelharpa av Sahlströmmodell
	Treradig kromatisk nyckelharpa av Lundinmodell
	Fyrradig kromatisk nyckelharpa av Olssonmodell
	Fyrradig kromatisk nyckelharpa av Johanssonmodell

Vad som är därutöver betraktas som udda experimentharpor eller övergångsformer.

Norlinds system tar bland annat hänsyn till korpusform, särskilt när det gäller resonanssträngslösa harpor. Tabellen på s. 117 är inte en avskrift av någon av Norlinds publikationer. Den grundar sig på såväl Norlinds handskrifter och katalogisering av harpor (Musikmuseets arkiv) som på Systematik der Saiteninstrumente.

Observera att Norlind inte har någon art där resonanssträngad enkelharpa (dvs. utan mixtur- eller kontrabassträng) passar in. Detta kommer sig möjligen av att han tar hänsyn även till hål utan löv, medan vi klassificerar harporna endast utifrån befintliga löv. Detta eftersom det inte kan vara säkert att alla hål haft löv samtidigt. Vi vill därmed undvika att t. ex. klassa en harpa som kontrabasmixturharpa om den i själva verket under en period varit mixturharpa, en annan period kontrabasharpa och nu slutligen fungerar som enkelharpa. Vi klassar den som den är och kompletterar sedan med uppgifter om ytterligare hål etc. Det är möjligt att de allra flesta enkelharpor Norlind kom i kontakt med hade hål för löv till andra strängar.

K. P. Leffler talar däremot i sin Nyckelharpospelet på Skansen om såväl harpor med löv på endast första melodisträngen som kontrabasharpor och silverbasharpor. Han delade dock bara in harporna i två kategorier: den gamla (enkel- och kontrabasharpan) och den nya (silverbasharpan). Idag används ofta termen gammelharpa som samlingsnamn för harptyperna »före» den treradiga kromatiska.

Otto Andersson delade inte Norlinds uppfattning att nyckelharpan skulle underordnas klaverinstrumenten. I utkastet till en aldrig fullbordad bok kallad »(Den svenska) Nyckelharpan» motiverar han detta med följande resonemang. På »stråkharpa, nyckelharpa och hjulharpa» sker strängförkortningen endast för att angiva tonhöjden, medan själva tonen frambringas med stråke eller hjul. Dessa instrument står därför, menar Otto Andersson, närmare violininstrumenten än klaverinstrumenten, där

FAMILJ 40, klaverinstrument
GRUPP A, strukna klaverinstrument
SLÄKTE 2, Nyckelharpa

Undersläkte	Art	Typ	Indelas efter
Utan resonanssträngar	1. Päronform (t. ex. Tegelsmoraharpan som är lutaformad med troligen flat botten, 4 strängar och 7 nycklar)		
	2. Åttaform (Häverö-, Moraharpan, NM147.300 samt Praetorius bild, Samtliga 4 strängar[1] utom Moraharpan som har tre)		
	3. Kägelform (Esseharpan, 4 strängar och 10 nycklar)		
	4. Kägelform med insvängningar (Vefsenharpan)		
Med resonanssträngar	1. Basstift och skruvplatta	1. basstift på vissa nycklar	Åtta basstift Sju basstift Sex basstift Tio basstift
		2. basstift på samtliga nycklar	
	2. Basstift och skruvmekanism (piano-, cittraskruv eller engelsk skruvmekanism)		
	3. Mittstift och basstift		
	4. Mittstift (gammal grundform)		
	5. Dubbla nycklar	1. utan basstift[2]	
		2. med basstift[3]	
	6. Treradig (von Langenbergs harpa)		

[1] Praetorius bild visar en harpa med fem stämskruvar men fyra strängar.

[2] Två harpor med dubbelnycklar daterar sig till 1779 resp. 1781! Oftast 4 nycklar i undre raden, annars 2 eller 3, bara de nyaste harporna har 7 eller 8.

[3] Äldre harpor med 2–4 dubbla nycklar har inte sällan basstift. De yngre harporna med 7–8 dubbelnycklar saknar genomgående basstift.

tonen frambringas med »enhandsteknik». Andersson vill i von Hornbostels och Sachs system se nyckel- och »hjulharpan» som systematiskt likställda violinen och i likhet med denna klassificera dem som en egen underordning till halslutorna (321). I utkastet till boken går Andersson inte in på indelningen i typer av nyckelharpan. På Nordiska museets folkminnesarkiv finns emellertid efterlämnade handlingar som kastar visst ljus över hur hans typindelning kunde ha kommit att se ut i den planerade boken. Där finns nämligen noggranna protokoll över ett hundratal undersökta nyckelharpor. När han beskriver korpusformen följer han i stort sett Norlind. (Han har dock tillfört formbeteckningen »vanlig» till de övriga.) Likaså i det att han skiljer på två typer av resonanssträngar – korta och långa. Korta kallas de som är fästade nedanför sadeln. Spelsträngarna delar han in i »egentliga» spelsträngar och bordunsträngar; i ett tidigare skede även ackordsträngar. I det formulär han utformade efterfrågas bl. a. antal nyckelrader, antal nycklar i varje rad, antal raka respektive krökta nycklar samt

antal löv indelade i enkla och kopplade. Därefter anges antal och position för eventuella dubbla löv samt vilka nycklar som var kopplade. Med dubbla löv avser Andersson det som Ling och den nya typologin kallar kopplade löv. Endast när det är nycklarna som är kopplade talar Andersson om kopplingar.

Den stora skillnaden mellan Andersson och Norlind är att där Norlind använder uttrycket »med basstift» etc., där anger Andersson dessutom namn på nyckelharporna såsom enkelbasharpa, kontrabasharpa och silverbasharpa. Det är något oklart vad han avser med enkelbasharpa, men den hade löv på kontrabassträngen. Anderssons klassificering blev tragiskt nog inte fullbordad.

Exposé över nyckelharpans historia

De äldsta beläggen

De äldsta beläggen för nyckelharpans existens återfinns i kyrklig konst, främst inom det medeltida kalkmåleriet. Till de tidigare kända återgivningarna har under senare tid fogats ytterligare några. De nya fyndens värde som belägg för harpans existens vid en given tidpunkt på en viss plats återkommer vi till. Det äldsta kända är dock fortfarande den relieffigur från ca 1350 på portalen till Källunge kyrka på Gotland som spelar på ett instrument som kan vara en nyckelharpa. Från Tyskland finns tre oberoende avbildningar från 1500- och 1600-talet. Till de två tidigare kända (Virdungs Musica getutscht und ausgezogen från 1511 samt Praetorius från 1600-talets början) kan fogas den putto i Hildesheim som Per Ulf Allmo fann 1989. Jan Ling skriver i »Nyckelharpan nu och då» (Svea fonogram SVMC 5), att instrumentet onekligen är en nyckelharpa men att ett källkritiskt arbete återstår innan man kan anta fyndet som »belägg». Inget av de nya fynden ändrar den bild vi har av nyckelharpans tidigaste historia.

Frågan om varifrån nyckelharpan kommer har diskuterats flitigt. Sverige och Tyskland har utpekats som ursprungsländer, men det har också sagts att instrumentet kom till Sverige med vallonerna. Det sista påståendet, som måste avfärdas som en sägen utan varje verklighetsunderlag, verkar vara näst intill omöjligt att avliva. Somliga forskare, som hävdat att nyckelharpan kom från Tyskland, stöder sig på uppfattningen att den allmänna kulturströmmen gick från kontinenten och norrut och inte tvärt om. Mot detta har invänts att de äldsta beläggen finns i Sverige vilket skulle tala för ett svenskt ursprung. Ser man till den geografiska bilden i stort, som ges av fyndorterna, så tyder den snarast på en utbredning kring Östersjön. Flera exempel kan ges på andra kulturobjekt med likartad utbredning. Hypotesen skulle då närmast bli att nyckelharpan konstruerats någonstans inom detta område. Det är sammantaget värt att notera, att det äldsta kända belägget finns på Gotland. Även om nyckelharpan till äventyrs skulle ha uppstått någon annanstans, så är det bara att konstatera att det är kring Östersjöområdet som den använts. De svenska anspråken på nyckelharpan som nationellt instrument motiveras av att det är i Sverige den överlevt till vår tid. Inom Sverige har den odlats och utvecklats inom en begränsad del med Uppland som centrum. Härifrån har också nyspridningen utgått.

Nya fynd görs fortlöpande, dels av skriftkällor från 1600- och 1700-talen och dels av kalkmålningar. Denna ängel återfinns i Skuttunge och tipset fick vi av Birgit Kjellström på Musikmuseet. Foto: Gunnar Fredelius.

Värdefulla informationskällor om nyckelharpans användning och utbredning är domstolsprotokoll, bouppteckningar etc. Även här har en del »nytt» kommit i dagen. Det äldsta belägget för nyckelharpa i samspel med fiol har vi tack vare ett bråkigt bröllop redan 1669. (Vi fick upplysningar om detta av Lars Ljungström på Kungliga husgerådskammaren.)

Den äldsta bevarade nyckelharpan är en enkelharpa utan resonanssträngar, den så kallade Moraharpan, med inskriptionen 1526. Den har tre spelsträngar varav en är melodisträng.

Det finns en nyckelharpa på Musikmuseet i Stockholm med inventarienummer N 147 300, vars korpus är mycket lik Moraharpans. Tangentmekanismen, den så kallade leken, saknas tyvärr vilket omöjliggör artbestämning. N 147 300 har fyra hål i skruvplattan för stämskruvar. De är symmetriskt placerade, så man kan anta att den varit försedd med fyra strängar. Minst en var melodisträng, men vi kan inte veta om alla de övriga var bordunsträngar eller om någon/några var mixtur- eller kontrabassträngar.

Ytterligare två harpor utan resonanssträngar av äldre datum finns bevarade. Den ena kallas Esseharpan efter fyndorten sydost om Wasa i Finland. I det skick den nu befinner sig skulle den egentligen i likhet med Moraharpan klassas som en enkelharpa utan resonanssträngar. Den har emellertid hål på de översta nycklarna för löv till andra spelsträngen. Den tycks därigenom ha varit en mixturharpa, försedd med en melodi-, en mixtur- samt två bordunsträngar. Det finns numera ritningar att köpa, både på Moraharpan och Esseharpan.

Nyckelharpan från Vefsen i Norge saknar både sadel och stall. Ling skriver i sin avhandling att den tycks ha haft två bordun-, tre mixtur- och en melodisträng. Efter att tillsammans med Musikmuseets Birgit Kjellström och Felix Wolf ha studerat Vefsenharpan närmare ansluter vi oss dock tillsvidare till Norlind, som bara räknade till två mixtursträngar. En nyckel är försedd med fyra löv eller hål för löv. Två av dessa ligger emellertid så tätt att det är mindre troligt att de kunnat vara i bruk samtidigt. Stränghållaren har bara fem hål för strängar. Möjligheten finns att mer än en metallsträng trätts genom samma hål, även om de i detta fall är anmärkningsvärt smala. Antalet hål för stämskruvar är oklart. Norlind räknade till fem, Ling sex. I skruvplattans ytterkant finns dessutom något som kan ha varit tänkt som utsmyckning. En annan möjlighet är att skruvplattan ursprungligen varit större och att det är resterna av hål för ytterligare stämskruvar vi ser.

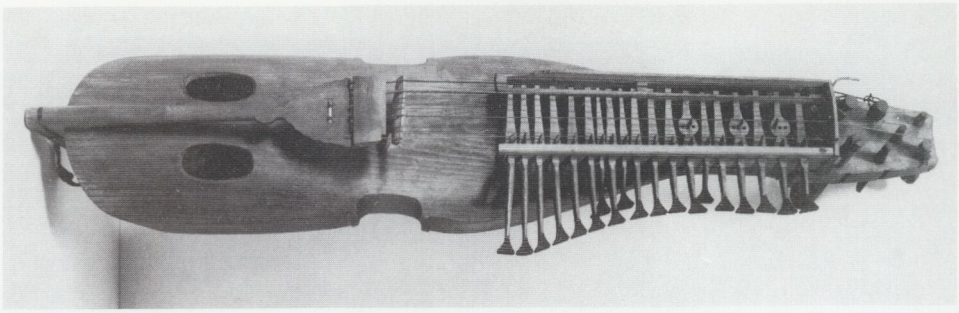
Vefsenharpan har en kantarellformad ljudpinne som hålls på plats med tappar. På Moraharpan och Esseharpan finns ett lite större hål för ljudpinnen i locket. I privat ägo finns en gammal harpa där ljudpinnen är instucken och fastkilad genom botten enligt det mönster som Ling säger varit gängse från 1700-talet och fram till första hälften av vårt århundrade. Det ovanliga är att det är två ljudpinnar på denna harpa som är fästade uppifrån genom locket under respektive stallfot. Forskning återstår när det gäller nyckelharpor med ljudpinne i direktkontakt med stallet.

Man har i nyckelharpslitteraturen hävdat att nyckelharpan med viola d'amoren som förebild tillförts resonanssträngar i början eller mitten av 1700-talet. Bjørn Aksdal och Jan Petter Blom påpekar i uppsatser 1982 respektive 1985, att resonanssträngarna kom till England under 1500-talet från Främre Orienten och att de snabbt fick spridning.

Vi känner till två resonanssträngade nyckelharpor med inskriptioner som anger årtal under 1600-talet. I det ena fallet, en nyckelharpa på Musikmuseet i Stockholm, rör det sig om ett uppenbart falsarium. I det andra fallet, en kontrabasharpa som nu finns i USA och som fördes dit av en emigrant från Uppland, återstår en närmare granskning av instrumentet innan man vågar ta ställning till årtalets äkthet. Vi kan dock konstatera att nyckelharpan var fast förknippad med resonanssträngar på 1700-talet, och att detta kan tyckas styrka teorin att de introducerades redan under 1600-talet. Det kan därför vara på sin plats att mana till försiktighet med resonemang som »denna harpa har resonanssträngar och kan därför inte vara äldre än från 1700-talet».

Mixturharpan – den felande länken

Enkelharpan och kontrabasharpan räknades tidigare som 1700-talets två harptyper. Enkelharpans huvudsakliga användningstid anses ligga före år 1800, även om enstaka exemplar har varit i bruk långt senare. Enligt Lings klassifikation var en del enkelharpor försedda med en mixtursträng. Man har antagit att stämningen skulle ha varit prim eller oktav. Vi anser i likhet med Norlind, att denna harptyp är av så stor betydelse att vi klassificerar den som en egen underart. Vi har inte funnit någon beteckning för den i traditionen. Möjligen skulle »dubbelharpa» kunna syfta på den. Det har emellertid ansetts att termen avsett kontrabasharpa med dubbellek eller silverbasharpa. För att inte skapa förvirring kallar vi helt enkelt det Ling kallade

B1.2.2. Mixturharpa, silverbasharpans föregångare. Detta exemplar från Hornimans museum i London är av okänt datum. Fotot förmedlat av Bertil Nilsson, Linköping.

enkelharpa med mixtursträng, det Norlind kallade nyckelharpa med mittstift, för mixturharpa.

I Lings avhandling (s. 68) citeras spelmannen Karl Pettersson i Örby (Nordiska museets arkiv): »Undert. har kommit i kontakt med, utom med den förut nämnda femradiga [därmed avses femsträngade], en s. k. enkelharpa med bara en spelsträng och 3 bassträngar samt dubbelharpan, som ibland kan vara kontrabasharpa, vilken då har andra spelsträngen på G-strängen [skall vara C-strängens] plats. Detta gör, att denna typ av harpor är mera svårspelad än andra dubbelharpor.» Vidare sägs att »även låtar gjorda av fiolister gick bra på dubbelharpan om det var duktiga harpgubbar, som behärskade hela harpans lek, på enkelharpan gick icke låtar som hade stort omfång». (Klamrarna är Lings.)

Detta skulle kunna antyda möjligheten att termen dubbelharpa avser en harpa med kopplade löv på mittsträngen – mixturharpan. Om så är fallet tyder kommentaren, dvs. att fiollåtar kunde spelas, på att man kunde utnyttja den s. k. mixtursträngen som ensam melodibärande. Om spelsträngarna var stämda i oktav, vilket ibland har antagits i litteraturen, är mixturharpans omfång större än kontra- och silverbasharpans. Det finns dock skäl att mana till försiktighet med att hävda att den stämningen var allenarådande bland mixturharporna.

Silverbasharpans omtvistade födelse i ny dager

En utbredd uppfattning med stöd hos Leffler och Ling är att silverbasharpan tillkom genom att någon, under 1800-talets första hälft, flyttade kontrabasharpans andra melodisträng och placerade den närmast intill den första. En detalj värd att observera är det i litteraturen återkommande påståendet att man genom denna förändring ökade tonomfånget betydligt och byggde ut kromatiken. För den initierade ter sig detta förbryllande, eftersom kontrabasharpans grövsta melodisträng stäms d^1 och silverbasharpans c^1. Det innebär att silverbasharpans register bara sträcker sig ett tonsteg under kontrabasharpans. Därtill kommer att kromatiken generellt är mer utbyggd på kontrabasharpan än på silverbasharpan.

Mycket talar för att silverbasharpan i stället utvecklats ur mixturharpan. Denna

hypotes grundar sig på följande resonemang. Man ville få möjlighet till annan dubbeltonighet än uteslutande parallella förflyttningar. Därför gav man först några, sedan allt fler, löv en egen nyckel som placerades under den första radens nycklar. Man tog också bort vissa löv i samma syfte. Om man tryckte in två nycklar på första raden, varav den ena saknade löv för första melodisträng, så fick man ett dubbelgrepp.

Även Norlind höll för troligt att de »mittstiftförsedda» harporna, dvs. mixtur- och kontrabasmixturharporna, utvecklats till den dubbelradiga harpan.

Flertalet äldre silverbasharpor saknar löv för ciss på C-strängen – första lövet. Samma löv saknas ofta på bevarade mixturharpor. På de silverbasharpor som har detta löv sitter det ofta kopplat som på mixturharpan.

Andra löv- eller nyckelparet är alltid kopplat på en silverbasharpa. Denna koppling utgör ett kriterium på silverbasharpan.

Sjätte nyckeln är av särskilt intresse. Många har frågat sig varför den ofta är utrustad med kopplade löv med tonerna diss-fiss. Silverbasharpan lämpar sig bäst för spel i C-, G- och F-dur med sin G- och C-bordun. I dessa tonarter är kopplingen diss-fiss överflödig. Om silverbasharpan utvecklats ur mixturharpan får denna koppling en förklaring. Den är en kvarleva från mixturharpan. Man har »kopplat loss» löv efter löv allteftersom man hade behov av att kunna ta tonerna separat. Sjätte nyckelns koppling blev över. Man har ofta tagit bort ettdera lövet, i allmänhet diss. Nyckeln är som regel nedböjd till andra raden. Också detta är ett utslag av att nyckeln inte ansågs vara så viktig.

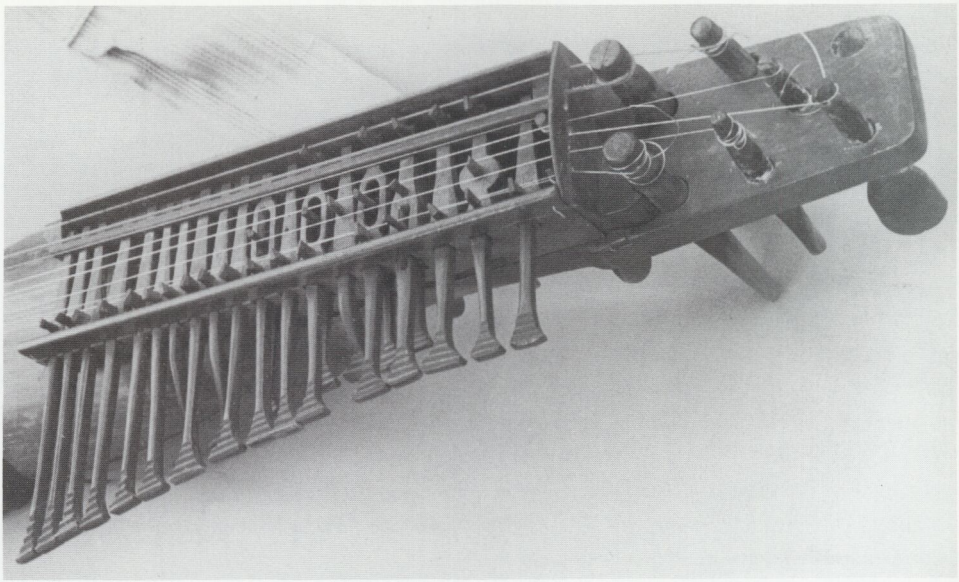
Påståendet att silverbasharpans tillkomst innebar ett utökat tonomfång blir riktigt, om jämförelsen görs med mixturharpan och inte som tidigare med kontrabasharpan, men detta är avhängigt stämningen.

Det finns bevarade instrument på Musikmuseet som visar hur utvecklingen kan ha gått till. Där finns t. ex. en harpa som på andra spelsträngen bara har tre löv, alla med egen nyckel. En harpa har löv som på en silverbasharpa upp till nionde nyckeln – ovanför denna är samtliga nycklar försedda med två löv.

Kontrabasharpa med dubbellek

Kontrabasharpan med dubbellek sägs ha kommit till i Österbybruk under andra hälften av 1800-talet. Det brukar heta att orsaken till att man skapade den var, att man ville kombinera silverbasharpans egenskaper med kontrabasharpans. Det förefaller dock som man endast har använt A- och kontrabassträngen som melodibärande. C-strängen har en underordnad betydelse och används huvudsakligen som lös medljudande sträng, utom när de kopplade löven kommer till användning. Om man kan utgå från att Justus Gille och Viktor Vikman, de spelmän som fört Österbyharptraditionen vidare till vår generation, hade ett representativt spelsätt, så användes den i stort sett som en kontrabasharpa.

Man har tidigare, åter med Norlind som undantag, bortsett från att det fanns en harptyp med löv på samma positioner som på kontrabasharpa med dubbllek, men där samtliga löv är kopplade – kontrabasmixturharpan. Inspirerad av silverbasharpans konstruktion gav man även på den vissa av andra melodisträngens löv en egen nyckel. Så kan det tänkas att kontrabasharpa med dubbellek uppstod. En annan möjlig

B1.6.2. Kontrabasharpa med dubbellek (Österbyharpa-04), tillhörig uppsalaspelmannen Jan Winter. Han har den stämd på ett sätt som för tankarna till kontrabasmixturharpa – de två ljusaste spelsträngarna stäms i oktav. Foto: Per-Ulf Allmo.

utvecklingskedja skulle kunna vara att någon som byggde om en kontrabasharpa till silverbasharpa helt enkelt lät kontrabaslöven sitta kvar.

Det begränsade utbredningsområdet för kontrabasharpa med dubbellek gav den också namnet Österbyharpa. Man slapp ifrån en svårighet med kontrabasmixturharpan när man gav vissa av andra melodisträngens löv egna nycklar. En nackdel med kopplade trälöv är att det kan vara besvärligt att få dem att nå respektive sträng exakt samtidigt, vilket är nödvändigt för att undvika oljud. Vid intonering vrids löven tills rätt tonhöjd erhålls. När lövet vrids från idealläget – rät vinkel mot strängen – måste nyckeln tryckas in längre för att lövet skall träffa strängen. Är nyckeln försedd med flera löv blir det ett tålamodskrävande arbete att få avstånden att stämma. Vid jämförelse med kontrabasmixturharpan har man på kontrabasharpa med dubbellek minskat antalet löv på vissa nycklar från tre till två.

Metallöv – från 1600-tal till nutid

Ett sätt att slippa ovannämnda svårigheter vid intonering av kopplade löv – en lösning vi ser redan på Vefsenharpan – är att man har trälöv i första raden men metallöv i den/de parallellkopplade raden/raderna. Trälöv går bara att justera i en ledd, nämligen i strängens längdriktning. Gamla tiders handgjorda spikar var, enligt Musikmuseets Felix Wolf, tillräckligt smidiga för att de skulle kunna böjas vid intonering. Detta medför att man med metallöv på mixtursträngen inte bara kunde justera tonhöjden utan också den nog så känsliga anslagspunkten. Trälöven kunde av andra skäl ha

fördelar gentemot metallöven. Metallen kunde t. ex. brista vid upprepade böjningar. Att man föredrog trälöv framgår av att man, då man gav ett eller flera löv egna nycklar, använde trälöv medan de återstående kopplade löven fortfarande var av metall.

Teorin har framförts att mixturharpans (då kallad enkelharpan) fördelning mellan metall- och trälöv skulle vara ett tecken på att första spelsträngen var av metall, medan andra spelsträngen då antogs ha varit av mjukare material. Detta antagande ledde i sin tur till slutsatsen att andra melodisträngen var lägre stämd än den första – troligen en oktav. Man skulle ha velat undvika metallöv mot metallsträng. Mot denna teori talar bl. a. ett påstående av Norlind. Han menar, med stöd av bevarade strängrester, att Vefsenharpan varit försedd med mer än en metallsträng samt att strängarna på en del äldre klaverinstrument slogs an av metallstift liknande dessa löv. Dessutom kan påpekas att första spelsträngen tidvis varit av sena alternativt silke.

I Lings avhandling s. 73–74 berättas att en försöksperson som lyssnat på bandinspelningar ej kunnat avgöra vilket instrument som var försett med trä- respektive metallöv. Där framgår också att Per Hellgren (1850–1935) försåg bl. a. Viktor Vikmans kontrabasharpa med dubbellek med stållöv.

»Kromatiska» nyckelharptyper

Organisten Mats Wesslén och andra experimenterade på 1830-talet med silverbasharpan. Många vittnesmål talar om de förbättringar han genomförde. Ofta ger man honom äran av att ha uppfunnit silverbasharpan, men som vi sett ovan var så knappast fallet. Hans roll som förnyare får för den sakens skull inte underskattas.

En nyckelharpa som måste placeras i en kategori för sig konstruerades av Elias von Langenberg redan omkring år 1830. För att kunna spela alla slags låtar och även violinstycken konstruerade han en mycket avancerad lek. Grundidén är att översta raden nycklar verkar på grövsta melodisträngen och tvärt om, en idé som återkommer på 1900-talet på Svenskharpan och Johanssonharpan.

År 1899 hade Moritz Gullbergson konstruerat en ny harptyp. Även han hade ambitionen att utöka nyckelharpans repertoar. Han benämnde instrumentet stråkharpa, men definitionsmässigt måste den betraktas som en nyckelharpa. Med sina fem melodisträngar, varav en är kontrabassträng, blir benämningen fyrradig kontrabasharpa (med dubbellek). Gullbergson var med vid spelmanstävlingarna i Uppsala 1910, där hans harpa rönte stor uppmärksamhet och omnämndes i pressen. Se närmare beskrivning i avsnittet Beskrivning av arterna under C5.

I Uppsalatävlingarna deltog också August Bohlin som i början på 1920-talet utvecklade Wessléns tvåradiga kromatiska nyckelharpa genom att förse även den tredje spelsträngen med löv. Vi kan inte bortse från att han kan ha inspirerats av Gullbergsons harpa.

Eric Sahlström utgick likaledes från Wessléns princip när han utvecklade den treradiga kromatiska nyckelharpan till vad den är idag.

Viktor Svensk i Fasterna tillverkade under 1940-talet ett tiotal nyckelharpor som i likhet med von Langenbergs hade omvänd lek. Svenskharpan har fyra dubbla oktavstämda melodisträngar. Harporna har använts till såväl spelmanslåtar som till gammel-

dansmusik. Tonen är stark och mäktig. En spelman sade om Svenskharpan: »den tar ut tre–fyra fioler».

Erik Olsson tillverkade sin första fyrradiga kromatiska nyckelharpa i slutet av 1950-talet i Säter efter att först ha byggt ett par treradiga. Han fick låna en nyckelharpa ett par dagar för att ta mått. Den enda kontakt han tidigare hade haft med nyckelharpa var att han hade hört virtuosen Thore Zetterström på radio och fascinerats av ljudet. Erik Olsson var hälsingespelman och ville kunna spela sina låtar hemifrån Arbrå på harpan. För att underlätta detta bestämde han sig för att tillverka en fyrradig nyckelharpa. I Lefflers bok »Nyckelharpospelet på Skansen» finns en bild på en silverbasharpa som han använde som förebild för korpus. Fjärde radens nycklar sänker han ibland ned i halsen för att leken inte ska bli för hög. Med tiden har han byggt över femtiotalet harpor och många har byggts efter samma princip. På senare år har han ersatt bordunen med en trettonde resonanssträng. Han har även tillverkat några harpor med 350 mm:s mensur, ett par med ännu kortare mensur. Många Olssonharpor stäms G, D, A, E, men även t. ex. G, C, A, D och G, C, A, E förekommer.

Även Tord Johansson i Ösmo byggde först några treradiga kromatiska nyckelharpor. Med sin harpbyggläraré Harald Närlunds goda minne började han i slutet av 1960-talet tillverka den harptyp som senare kom att kallas Johanssonharpan. Närlund och Johansson hade diskuterat hur man skulle konstruera en harpa som vore enklare att spela på för en som redan kunde spela fiol. Jan Ling lånade Tord Johansson sitt manus till den blivande doktorsavhandlingen så han kunde sätta sig in i nyckelharpans hemligheter. Tord Johansson kom från Junseletrakten och hade från början vaga begrepp om vad en nyckelharpa var för något. Johanssonharpan har omvänd lek och är försedd med fyra kvintstämda melodisträngar, antingen G, D, A, E eller C, G, D, A.

Norrbottenharpans skapare Östen Öhman från Sikfors i Norrbotten studerade, tillsammans med sin bror Gunnar Öhman, harpor på bl. a. Dalarnas museum i Falun innan de började bygga sina harpor. De experimenterade fördomsfritt och tillverkade ett antal olika modeller. Bröderna berättar att de började tillverka både tre- och fyrradiga nyckelharpor utan att ha sett annat än gammelharpor. Östen Öhman kom att anlitas som byggledare och fick långväga köpare från bl. a. Schweiz. Han bestämde sig för att standardisera en harptyp för att underlätta undervisningen i byggcirklarna och därigenom göra det möjligt för t. ex. de schweiziska köparna att beställa »reservdelar». Denna harptyp har kommit att kallas Norrbottenharpan och finns med tre och fyra melodisträngar. De senare har ibland 16 resonanssträngar. Korpus är av s. k. Bäckströmtyp.

Nyckelharpan utvecklas ständigt. En del experiment resulterar i livskraftiga harptyper medan andra förblir enstaka kuriosa. von Langenbergs harpa från tidigt 1800-tal har fått efterföljd först i vår tid, vilket är ett exempel på att det ibland kan dröja innan tiden är mogen för vissa förändringar.

SUPPLEMENT: ORDFÖRKLARINGAR

Bassträng. Se bordunsträng.

Bordunsträng. Kallas också bassträng. Termen används här för spelsträng med oföränderlig tonhöjd. Det behöver alltså inte vara fråga om en sträng som ständigt ljuder med. Harpan klassas därigenom lika oavsett spelmannens spelsätt, stråke etc.

Brummen. Benämning på bassträng.

Doppa. Spelmännens uttryck för att kort doppa ned stråken över bassträngen i markeringssyfte.

Dubbellek. Anger att leken dels har nycklar med kontrabaslöv, dels har minst två rader löv med självständiga nycklar. Ett alternativ till termen kontrabasharpa med dubbellek kunde vara tvåradig kontrabasharpa. »Treradig kontrabasharpa (med dubbellek)» etc. kan möjligen ses som en tautologi, men det bygger vidare på gällande praxis. Vi har satt dubbellek inom parentes eftersom treradig kontrabasharpa etc. räcker för att precisera vilken instrumenttyp som avses. Ett sämre alternativ vore t. ex. kontrabasharpa med trippellek.

Dubbelharpa. Äldre benämning på en nyckelharptyp. Den finns dock inte med i vår typologi eftersom det är oklart vilken slags harpa som åsyftas. En teori är att det är kontrabasharpan som med denna term påvisas ha två melodisträngar till skillnad från enkelharpan, en annan teori är att det är kontrabasharpa med dubbellek som avses. Det skulle också kunna vara mixturharpan med sina dubblerade löv.

Dubbla strängar. Vid stallet ligger de oktavstämda strängarna parvis som de fyra grövsta strängparen på en tolvsträngad gitarr. Vid sadeln ligger de parvis under varandra så att löven kan komma åt att träffa dem samtidigt. Vid stallet har de genom infästningen parvis vridit sig så att stråken stryker båda jämnt. Det vore missvisande att klassa Svenskharpan som åttasträngad, i stället talar vi om fyra dubbla melodisträngar i paritet med t. ex. mandolinens stränguppsättning.

Enkelharpa. I denna typologi används termen för harpa med en lövförsedd sträng samt en eller flera bordunsträngar, med eller utan resonanssträngar. – Ling skriver i sin doktorsavhandling 1967: »En viss reservation gäller dock för termen *enkelharpa* och dess sammanlänkning med en bestämd instrumenttyp.» Han påpekar vidare att skulle termen »i framtiden påträffas, utan att samtidigt instrumenttypen karakteriseras, får den emellertid inte utan vidare ges den innebörd som delvis av praktiska skäl varit lämpligt i denna undersökning».

Fiolharpa. Är ingen vedertagen term för viss harptyp utan har snarare använts som ett öknamn på alla kvintstämda harpor. Gullbergson använder dock termen i ett handskrivet dokument och syftar då på en mycket gammal kontrabasharpa med löv högt upp på andra melodisträngen och med annan stämning än dem som förekommer idag.

Fria löv. Löv med egen nyckel – ej kopplad.

Harpa. I dagligt tal refererar spelmännen till sitt instrument som »harpa».

Knaver. Betyder ursprungligen träpinne och har ibland använts som benämning på stämskruvarna och ibland som synonym till nyckel (se detta ord). Numer används termen uteslutande i den senare betydelsen.

Knaverharpa. Är en gammal beteckning för något musikinstrument. Det är tveksamt om det alltid i äldre tider varit nyckelharpa som åsyftats. I början och mitten av vårt eget århundrade har dock denna benämning varit känd runt om i landet och avsett nyckelharpan.

Kontrabas. Termen kontrabas anger här att minst två löv är fästade vid en och samma nyckel samt att det finns minst en spelsträng mellan de strängar dessa löv avkortar. Kontrabassträngen stäms vanligen d^1, med undantag för tre- och fyrradig kontrabasharpa (med dubbellek) där stämningen är a.

Kopplingar. Med kopplade *löv* avser vi två eller flera löv placerade på samma nyckel. Kopplade *nycklar* har funktionen att när den övre nyckeln trycks in följer den undre med. Den undre nyckeln kan däremot tryckas in utan att det övre lövet påverkas. Detta uppnås vanligen genom att man gör den övre nyckelns urtag för den underliggande nyckelns löv så litet att nyckeln drar med sig lövet. Även andra konstruktioner förekommer. En kopplad *sträng* har sina samtliga löv kopplade till en melodisträng.

Kromatisk. Definitionsmässigt betyder en kromatisk skala 12 halvtonsteg per oktav. I nyckelharptraditionen har termen kommit att beteckna försök att utöka instrumentets möjlighe-

ter till spel i olika tonarter genom att förse varje löv med en egen nyckel. Det medför att en s. k. kromatisk nyckelharpa inte behöver ha mer utbyggd kromatik än t. ex. en kontrabasharpa.

Kvartstoner. Finns med egna nycklar mellan halvtonsnycklarna både på historiska instrument och på en del nybyggen. De ger upphov till specifika varieteter.

Lek. Är beteckning för hela tangentmekanismen.

Ljumsträng. Se resonanssträng.

Löv. Stift på tangenten som kommer i kontakt med strängen och därvid avgör tonhöjden. Löven är oftast av trä. Undantag är mixtursträngens löv som ofta är av metall.

Melodisträng. Lövförsedd sträng, dock ej mixtursträng.

Mixtur. En sträng som är helt eller delvis parallellkopplad med en intilliggande sträng och som inte har något löv med självständig nyckel. Mixtursträngens placering för med sig att man inte kan spela på första melodisträngen samtidigt med en bordunsträng utan att mixtursträngen också ljuder.

Modell. Det talas ibland om modell och typ. Det är inte termer som anger indelningsnivå. I dagligt tal kallar man t. ex. en nyckelharpa, där leken räknas till varieteten Sahlströmlek och där korpus liknar den korpusform som Eric Sahlström använde, för Sahlströmmodell, Sahlströmtyp eller helt enkelt Sahlströmharpa. I tabellen har vi medvetet undvikit termerna modell och typ för att inte skapa begreppsförvirring.

Numreringen. Spelsträngarnas numrering börjar med första spelsträng närmast nyckelhuvudena. När spelmän anger strängarnas namn efter namnet på lös sträng är det praxis att nämna dem i omvänd ordning: G, D, A, E – G, C, A etc.

Nyckel (eller knaver). Är nyckelharptraditionens benämningar på nyckelharpans tangent exklusive lövet (se detta ord).

Obligatharpa. Nyckelharpa där samtliga spelsträngar har kopplade löv. Inga fria löv annat än på första melodisträngen.

Ombyggda harpor. När en harpa klassificeras anger vi först vad instrumentet *nu* är, och därefter i förekommande fall vad det är ombyggt från att ha *varit*.

Omvänd lek. Innebär att första spelsträngens löv är placerad på understa nyckelraden. I annat fall sitter första spelsträngens löv på översta nyckelraden. Ej att förväxla med spegelvänd lek (se detta ord).

Oxögon. Ljudhål med rund eller oval form, oftast placerade på underbygeln på ömse sidor stränghållaren. På harpor av yngre datum har man istället F-hål på ömse sidor stallet efter violinfamiljens mönster.

Position. Halvtonspositioner. Att tala om position istället för att numrera nycklarna kan i vissa fall vara ett sätt att undvika missförstånd. Om t. ex. sjätte nyckeln saknas är det bättre att kalla den sjunde för »nyckeln i sjunde positionen» än att kalla den för »sjätte nyckeln», eftersom den ju sitter på sjunde nyckelns plats.

Rader. Lövrader och nyckelrader. När vi här talar om en- och tvåradiga harpor osv., avser vi antalet rader löv. I det fall en nyckel har fler löv än ett räknas bara det ena.

Resonanssträngar (eller ljumsträngar). Kallas de strängar som ej kommer i kontakt med stråken utan bringas i svängning och »ljummar med» när motsvarande ton ljuder från en spelsträng. Antalet varierar från sex och uppåt på äldre harpor. 1900-talsmodeller har nästan undantagslöst tolv. Fyrradig Norrbottenharpa har dock ofta sexton resonanssträngar.

Spegelvänd lek. S. k. vänsterharpa. Nyckelharpa för vänsterhänta.

Spelsträng. Kallas sträng som kommer i kontakt med stråken vid spel, dvs. såväl bordun-, mixtur- som melodisträngar.

Stämning. Används inte som indelningsgrund hos oss, eftersom man dels måste kunna klassa en harpa utan strängar, dels kan man inte byta beteckning var gång man stämmer/strängar om den.

Tangenthuvud. Nyckelns anslagsände.

This article presents a new typology of the "nyckelharpa" (the keyed fiddle). A shortened version of the article has been published in English in "Nyckelharpan nu och då / The Nyckelharpa – Present and Past" containing a 70-minute cassette-tape with 34 tunes and a book (Svea fonogram SVMC-5, 1991).

«Han bytta bort kua, fekk fela igjen . . .»

Om Per spelmann, Nils bodsmann og Ola Bonsen

Av Finn Christen Hansen

I

Visa om «Per spelmann» er blant de norske folkeviser som er mest sunget i vårt århundre. Velkjent som visa er for de fleste nordmenn, hører den naturlig hjemme blant kjernerepertoaret av norske sanger. Faktisk er den en av de få viser som kan brukes til allsang uten at deltakerne har tekst eller noter for hånden. «Per spelmann» regnes som genuin folketradisjon og blir ofte sitert i mange sammenhenger. Visa er blitt benyttet av flere norske revykunstnere og underholdningsartister. I denne artikkelen vil jeg undersøke de forhold som har gjort visa så viden kjent og populær. Samtidig vil jeg presentere de norske variantene som finnes, og forsøke å kaste litt lys over det visa egentlig handler om.

I balladekatalogen «The Types of the Scandinavian Medieval Ballad» er visa registrert under kategorien Jocular Ballads (skjemteballader) med nummer TSB F 45, «Man trades cow for fiddle and loses fiddle». Katalogen forteller også at visetypen er kjent fra Sverige og Danmark (Jonsson, Solheim & Danielson 1978:283). Min undersøkelse av det eldre norske skjemtevisematerialet (1987) viser at denne visetypen har hatt en relativt beskjeden spredning i Norge. Under gjennomgangen av stoff i forskjellige arkiver og en lang rekke folkeviseutgaver fant jeg kun sju norske varianter. I kontrast til flere andre av våre velkjente folkelige viser som kan foreligge i et hundretall varianter eller mer, er denne visa blant dem som har vært lite sunget så lenge innsamlingen av folketradisjon har foregått.

1. Sophus Bugge skrev opp en tekstvariant etter ukjent tradisjonsbærer under sin Telemarksreise sommeren 1857 (NFS S. Bugge a, 253–54).
2. Ludvig Mathias Lindeman samlet en melodivariant og en tekststrofe med tittelen «Han Niels Pøse han sprang» i Valdres 1865. Mannen som sang visa het Knud O. Rogne, født i Ø. Slidre 1787 (Gaukstad: «Toner fra Valdres», nr. 169).
3. «Ola Bonsens vise» fikk Henriette Scheldrup meddelt i Sokndal, Rogaland (UBO Norsk Musikksamling 2608/214 «12 Viser fra Soggendal i Christiansands Stift», trykt i Lindemans «Ældre og nyere norske Fjeldmelodier», nr. 448).
4. «Aa Fiolin, Fiolin, Fela mi!» ble skrevet opp på Voss tidlig i vårt århundre av Catharinus Elling («Norske Folkeviser», hefte V, s. 6, og Elling: «Nye bidrag till belysning af norsk folkemusik», nr. 44, s. 22).
5. «Nils bodsmann» er samlet i Ålvundeid på Nordmøre ca. 1900 av Nils H. Magerøy (Gjærder 1908:8–9 og Magerøy & Magerøy 1943: 47–48).

6. Rikard Berge har skrevet opp «Katrine aa Jon Baassmann» i Gjøvdal, Telemark 1913. Informanten var Hæge Findreng, f. 1826 i Kviteseid (FTG R. Berge CCLX, 81 f/kopi NFS).
7. «Per spelmann» er skrevet opp og trykt av Elling Holst (Holst 1888:17).

Ingen av de seks første variantene har hatt noen betydning for spredningen av visa i vårt århundre. Selv om de fleste av dem er trykt, og således har vært tilgjengelige for interesserte brukere, er ingen av disse kjent for et større publikum. Den sjuende varianten har derimot hatt en enorm gjennomslagskraft, og er blitt den hevdvunne versjonen som de fleste nordmenn kjenner.

II

«Per spelmann» ble første gang publisert i «Norsk Billedbog for Børn» som kom ut i 1888. Dette var den første reint norske bildebok for barn samtidig som det også var den første barneutgaven av folkelig tradisjonsstoff. Boka var laget av matematikkprofessoren og forfatteren Elling Holst (1849–1915) i samarbeid med tegneren Eivind Nielsen. Holsts siktemål var i dobbelt forstand nasjonalt. Han ville forsøke å bevare landets muntlig overførte barnepoesi, og samtidig gjengi tradisjonen både språklig og formelt slik den levde på folkets lepper. Visene og rimene i boka skulle med andre ord formidles på folkemålet (Hagemann 1969:13).

Mye av det stoffet som ble presentert for første gang i «Norsk Billedbog for Børn» er i dag allment kjent. («Ro, ro til fiskeskjær», «Ride, ride ranke til møllerens hus» og flere andre rim og regler.) I vår sammenheng er det avgjørende at Elling Holst lot trykke «Per spelmann» i denne boka. Visa hadde Holst fra sin egen familietradisjon i Drammen, der den, i følge forordet, var blitt tradert gjennom tre slektsledd.

Bildeboka ble en stor suksess da den kom ut, og har fortsatt å være det i all ettertid. Annet opplag kom ut allerede i 1898. Siden har boka vært trykt opp igjen gang etter gang i løpet av vårt århundre. Utgaven fra 1985 er den femtende i rekken. «Norsk Billedbog for Børn» ble gjerne kjøpt og lest blant folk i byene. Det er åpenbart at disse sangene og visene har vært mye brukt gjennom flere generasjoner. Det er også åpenbart at «Per spelmann» har tatt spranget fra bildeboka og over til andre folkeviseutgaver rundt århundreskiftet. Omtrent samtidig ble visa tatt inn i bøker som ble brukt i folkeskolenes sangundervisning. Det er imidlertid noe uvisst hvilken utgiver som var først ute.[1]

Såvidt jeg kan se, ble «Per spelmann» publisert på nytt for første gang i et lite visehefte som ble gitt ut av Studentmållaget og Noregs ungdomslag i 1903. Heftet, «Norske folkevisor I», var det åttende i en serie folkeskrifter, og var trolig redigert av

[1] Jeg har undersøkt noen av de vanligste skolesangbøkene fra tiåret 1890–1900, men ingen av dem har viet «Per spelmann» noen oppmerksomhet. Verken Hans Mo: «Syngeplan for folkeskolen» (1891–92), Thomsen: «Skole-Sangbog» (1892) eller Ole Koppang: «Norsk skolesangbog» (1892–95) og «Sangbog for Skoler» (1899) har innlemmet «Per spelmann» blant sangene. Heller ikke i Amund Hellands «Norske folkeviser, digte og stev til brug i skoler» (1900) har visa fått sin fortjente plass.

Per spelmann han hadde ei einaste ku. :/:
Han bytta bort kua, fekk fela igjen. :/:
»Du gamle, goe fiolinn', du fiolinn', du fela mi!«

Eivind Nielsens illustrasjoner til teksten i «Norsk Billedbog for Børn».

Halvdan Koht i samarbeid med Hulda Garborg (Midttun 1969:8). «Norske folkevisor I» hadde også et forord forfattet av Hulda Garborg hvor hun gjorde greie for visedansen. Dette vesle heftet ble trykt i åtte opplag 1903–17. Hele 35 000 eksemplarer ble spredd i disse åra, sannsynligvis mest blant mållagsfolk og i folkedanslagene. Seinere fikk «Per spelmann» en plass i Hulda Garborgs «Norske dansevisur» (1913) som kom i fire opplag, og i «Norske folkedansar I. Dansevisor» (1922) som Klara Semb og Knut Liestøl sto for.

Blant skolesangbøkene dukker «Per spelmann» første gang opp i sangbokverket til Lars Søraas d. e. (1862–1925). Disse sangbøkene ble gitt ut heftevis 1906–11 og kom både som riksmåls- og landsmålsutgaver. Søraas hadde utviklet en egen formelmetode for sangundervisningen, noe som kanskje gjorde bøkene attraktive blant skolefolk og førte til en utstrakt bruk av verket. Bøkene kom i nye utgaver på 1920-tallet, både på riksmål og landsmål («Sangskole»/«Skulesongbok»), men uten at «Per spelmann» er en del av repertoaret. Lars Søraas d. y. (1887–1976) tok over redaksjonen etter farens død, og fortsatte å gi ut «Sangboken»/«Songboka» i nye opplag. I utgaven fra 1930

Professor Elling Holst ca. 1895. Kulltegning av Erik Werenskiold.

heter det i forordet at «sangstoffet er fornyet for også å føre barna inn i nutidens sange». «Per spelmann» er utelatt også i denne utgaven, men kommer tilbake i «Sangboka» 1939 og er siden tatt med i alle seinere utgaver (bokmål 1958, nynorsk 1948 og 1960 bl. a.).

Svært mye brukt i sangundervisningen både før og etter krigen var «Skolens sangbok» av Mads Berg (1865–1955). Denne kom ut første gang i 1913 og ble publisert i ny utgave allerede i 1916. Siden har «Skolens sangbok» fortsatt å komme ut i utallige opplag helt fram til 1970. I samtlige av disse utgavene finnes «Per spelmann».

Ved overgangen till 9-årig skole i Norge, ble det laget et nytt sangbokverk redigert av Gjermund Hulaas, Rolv Nordal og Hans Stordal. «Folkeskolens sangbok» i tre bind kom ut første gang i 1964. I forordet til 2. bind sier utgiverne at de har forsøkt å skaffe så mange nye sanger som plassen tillater, samtidig som de har villet beholde gammelt, verdifullt og kjent stoff. Her finnes også «Per spelmann», allment kjent av flere generasjoner takket være Elling Holst og alle dem som har tatt opp visa etter ham. «Per spelmann» finnes trykt i en mengde notehefter og visesamlinger fra vårt århundre. For bare å nevne noen; «Norske toner», forlagt av Wilhelm Hansen i København 1922, «Den første store viseboka» (1954) av Egner, Gjelseth, Prøysen og Siem og «Barnas store sangbok» (1962) av Anne-Cath. Vestly.

III

Da Elling Holst trykte «Per spelmann» første gang i 1888, var det kun en tekststrofe han publiserte sammen med melodien (se illustrasjon). Når visa dukker opp på nytt i Halvdan Koht og Hulda Garborgs «Norske folkevisor I» i 1903, består den av fire strofer. Det har vært umulig å finne kilden for denne teksten. Opprinnelig hadde Holsts tekst naturlig nok noen østnorske målformer. I «Norske folkevisor I» ble disse

forandret etter den rådende landsmålsnormen. («Han bytte burt kui . . .», – i motsetning til Holsts versjon «Han bytta bort kua . . .») Tektsten er forøvrig den samme som synges på folkemunne i våre dager:

Per spelmann han hadde ei einaste ku.
Han bytte burt kui, fekk fela igjen!
«Du gamle gode fiolin, du fiolin, du fela mi!»

Per spelmann han spela og fela ho lét,
saa gutane dansa og gjentune gret.

«Og um eg vert gamall som stein under bru,
saa aldri eg byter burt fela i ku.

Og um eg vert gamall som mose paa tre,
saa aldri eg byter burt fela i fe.
Du gamle gode fiolin, du fiolin, du fela mi!»

I andre visesamlinger kan en finne flere strofer. En femte strofe foreligger i Mads Bergs «Skolens sangbok», her gjengitt etter utgaven fra 1970:

Om eg vert gammal som skorpa på graut,
så aldri eg byter bort fela for naut.

«Per spelmann» er trykt så mange ganger med avvikende målformer og varierende antall tekststrofer, at det er vanskelig å studere dette i detalj. Manfoldet forteller oss at visa i høy grad har vært levende sangtradisjon med de tekstlige og melodiske variasjoner som er typisk for all folklore. Det er verdt å merke seg at Per blir framstilt som en så dyktig spelemann at han setter alle sinn i bevegelse. Derfor er han glad for byttehandelen, og vil ikke ha den gjort om for noen pris.

IV

Når en sammenligner «Per spelmann» med andre norske og nordiske varianter av samme visetype, ser en som rimelig kan være, at det er til dels store forskjeller mellom variantene. En forskjell som er særlig i øynefallende, er navnet på hovedpersonen i visa. Det øvrige norske materialet har navn som Nils bodsmann (Nordmøre), Niels Pøse (Valdres), Nils Paase (Voss), Jon Båsmann (Telemark) og Ola Bonsen (Sokndal).

I Danmark er navnet Niels Baadsmand særlig utbredt på Jylland bland Evald Tang Kristensens informanter. En enkelt informant kaller hovedpersonen for Mads Baadsmand.[2] Ellers kan en finne navnene Svend Bosse[3] (Århus eller omegn), Mikkel Bose[4] (Fyn), Svend Bosen[5] (Sillestrup), Svend Boesen[6] (Falster) og Jens Bosen[7] (Bornholm).

[2] Koudal 1984: 74–75.
[3] DFS 5: 487–488 V. Fausbøl.
[4] DFS 6, 332 Lars Frederiksen.
[5] Skattegraveren nr. 19, 1885.
[6] DFS 16: 268 Severin Toxværd.
[7] Johansen 1911: 8–9.

En tidlig svensk oppskrift fra Östergötland på 1810-tallet inneholder navnet Nils Båtsman[8], en annen fra Värmland har bare «bássman».[9] Navnet Per spelman finnes i en del svenske oppskrifter. Disse variantene ser ut til å være nær beslektet med standardversjonen i vårt land. Olof Aldén skrev opp en variant i Onslunda by, Ingelstad, Skåne 1913–15 hvor både tekststrofen og melodien har store likheter med den norske «Per spelmann» (LUF 2131:12/kopi SVA):

Per spelman han hade en endaste ko.
Han bytte bort ko sin fick fejla igen.
Du gamla goda fiolin, du fiolin, du fejla min!

I Sveriges Radios opptaksarkiv finnes et par innspillinger hvor Ulrika Lindholm (1886–1977) fra Frostviken i Jämtland og Svea Jansson (1904–80) fra Nötö, Åbolands skjærgård, synger hver sin variant av «Per spelman». Begge varianter er i alle fall tekstlig sett påfallende identiske med den norske versjonen.

Svea Jansson har lært visa av Alfhild Villing hjemme på Nötö (SR 58/12.126:2:7/ kopi SVA):

Pär spelman han hade en endaste ko
han bytte bort kon sin fick felan igen
du gamla goda fiolin du fiolin du felan min.

Pär spelman han spela och felan hon lät
så pojkarna dansa och jäntorna grät.

Och om jag var gammal som sten under bro
så aldrig jag bytte bort felan mot ko.

Och om jag vart gammal som mossa på trä
så aldrig jag bytte bort felan mot fä.

En tilsvarende tekst finnes i Folkloristiska institutionen ved Åbo akademi. Denne er samlet av Otto Andersson etter ukjent informant ca. 1910 (IF 170 O. Anderssons samling VIII/ kopi SVA). «Per spelman» er også trykt i Knut Brodins «Rim och ramsor» (1937), men utgiveren forteller ikke hva slags kilde han har.

Trolig har disse svenskspråklige variantene den norske «Per spelmann» som sitt opphav. Fra og med 1895 ble det opprettet spesielle leiklederkurs ved lærerskolen på Nääs i Dalarna. Disse leiklederkursene hadde sitt utspring i sløydlærerseminaret hvor lærere fra både Sverige og det øvrige Skandinavia møttes. Folkevisedans og sangleik hadde lenge vært en alminnelig samværsform i dette miljøet. «Helt naturligt har under loppet af dessa år ett stort antal sånglekar blifvit på Nääs öfvade och äfven pröfvade», skriver Otto Hellgren. Han peker først og fremst på de mer kjente svenske leikene, men til disse har det også sluttet seg «åtskilliga blott inom någon viss ort kända sånglekar, sådana från andra länder och till sist en eller annan af kursdeltagare särskildt sammanställd med ord och musik förenad lek» (Hellgren 1905:5).

Blant de viser som ble brukt under leiklederkursene på Nääs, hører også «Per spelmann». Visa finnes trykt både på norsk og svensk i «Sånglekar från Nääs», samlet

[8] Arwidsson 1834–43 III: 153–54.
[9] Bondeson 1903: 358.

og utgitt av Otto Hellgren i 1905. Samlingen kom seinere i flere opplag, og den har hatt en meget stor betydning for spredningen av sangleiker og folkeviser i Sverige (Oppl. Eva Danielson, SVA, i brev til forf. 23.11.88). Som kilde oppgir Hellgren «Norske folkevisor I» fra 1903. Hulda Garborg var forøvrig på Nääs i 1905 hvor hun danset folkeviseleik med ungdom fra forskjellige land (Midttun 1969:8).

Om «Per spelmann» i Danmark forteller Jens Henrik Koudal at den norske versjonen er utbredt, kjent bl. a. gjennom højskolesangbogen (Koudal 1984:97). Men det har også foregått muntlig formidling over landegrensene. I Dansk Folkemindesamling finnes en udatert oppskrift av Evald Tang Kristensen etter H. P. Hansen i Herning. Informanten opplyser at han har lært «Per Spillemand» av en norsk lærer fra Stavangerkanten.

V

Det norske variantapparatet er som tidligere nevnt spredt samlet inn innenfor tidsrommet 1850–1900. Mesteparten av dette er fragmentariske oppskrifter reint tekstlig, men de fleste melodiene finnes bevart. Ludvig M. Lindeman og Catharinus Elling skrev bare unntaksvis opp hele visetekster. Melodiene var deres primære interesse, og de nøyde seg oftest med å notere den første tekststrofen. I denne sammenhengen har begge skrevet opp bare en eneste tekststrofe etter sine informanter, men disse er ikke innledningsstrofer. Slik lyder Ellings tekststrofe fra Voss:

Nils Paase han gjekk alt øve ein Bekk,
daa slepte han ne baa Fela og Sekk.
Aa Fiolin, Fiolin, Fela mi!

Tekststrofen Lindeman skrev opp etter Knud O. Rogne fra Ø. Slidre har tilsvarende innhold:

Han Niels Pøse han sprang sø over ein Bæk,
han tabte burt baade Fela aa Sæk,
aa Fela ho rann,
han Niels Pøse han sprang
aa Fela kom før aat Føsse før han,
o here aa bære me arme Mand.
Fiolon Fiolon Fela mi.

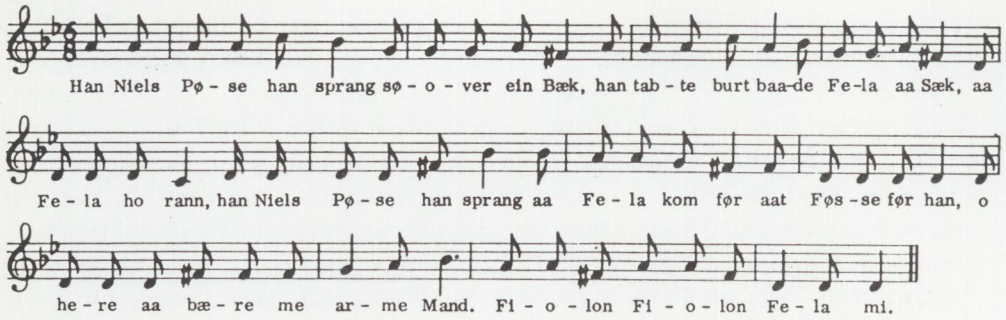
En tredje variant av den samme tekststrofen finner vi i Sophus Bugges oppskrift fra Telemark:

Jón Båsmann sprang seg ivi ein bekk
han kasta burt fela å fillesekk
Hu hei hu hei gud nåde mei
for staute fillesekkjen å fela mi.

Oppskriften har ytterligere et par strofer, men disse har et innhold som er sekundært i denne sammenhengen.

Som vi ser, er det flere ting som skiller disse bruddstykkene fra Elling Holsts «Per

169

Variant 2. «Han Niels Pøse han sprang», samlet av Ludvig Mathias Lindeman i Valdres 1865.

spelmann». En forskjell er hovedpersonen som opptrer under helt andre navn, noe jeg allerede har pekt på. Viktigere er det kanskje at disse fragmentene ser ut til å fortelle brokker av en helt annen historie enn den vi kjenner. Men la oss nå titte litt nærmere på Nils H. Magerøys oppskrift fra Ålvundeid på Nordmøre:

Nils bodsmann han hadde ei einaste ku.
Den bytte han burt for ei feile so god.
«Au, bedre me for feilitten, feilitten, feila mi!»

Nils bodsmann han sprang ive konningens bekk.
Der slepte han ned både feile og sekk.

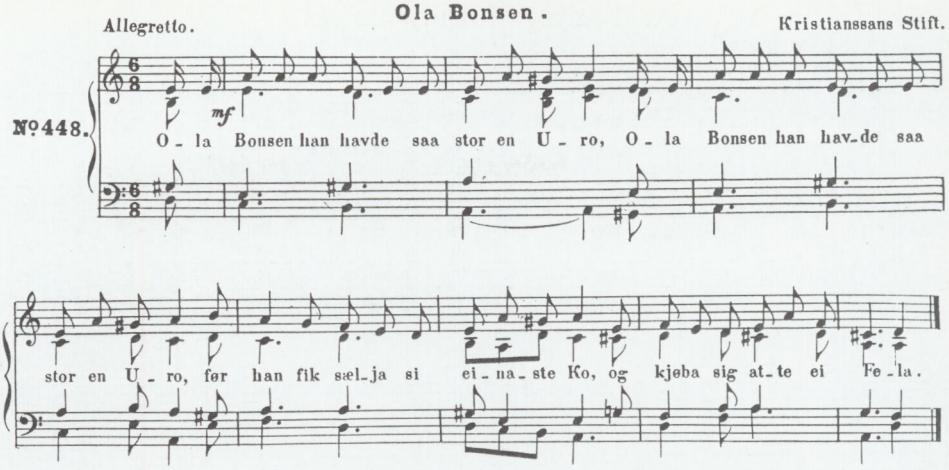
«Nei, um e bli gammal som mose pao bru,
so kjøpe e aldr meir feile fer ku.

Nei, um e bli gamal som muggel pao graut,
so kjøpe e aldr meir feile fer naut.

Nei, um e bli gamal som mose pao eik,
so ska e vel aldr meir spela ein leik.
Au, bedre me for feilitten, feilitten, feila mi!»

Første strofe lyder velkjent. Mannen (som heter Nils) bytter bort den eneste kua han har for å skaffe seg fele. Den andre strofen har samme innhold som de foregående fragmentene. Nils springer over bekken og slipper eller mister fela ned i vannet. Til slutt følger tre parallelle strofer hvor han beklager seg over byttehandelen. I motsetning til «Per spelmann» som er så fornøyd med byttet, sier Nils at han aldri vil gjøre en slik handel igjen! Visa om «Nils bodsmann» bærer også preg av å være et fragment. Det er et sprang i handlingen mellom første og andre strofe, en mangel på konsekvens, som gjør at vi må søke videre i de siste norske variantene som finnes. «Ola Bonsens vise» er skrevet opp av Henriette Scheldrup i Sokndal:

1. Ola Bonsen han havde saa stor en Uroe
   Før han fik sælle sin eneste Ko
   Og kjøba sig atte ei Fela.

Variant 3. «Ola Bonsen», nr. 448 i Lindemans «Ældre og nyere norske Fjeldmelodier», men opprinnelig skrevet opp av Henriette Scheldrup i Sokndal, Rogaland.

2. Aa daa Ola Bonsen den Fela fek
   Te Barsel og Bryllup han ofte gjek
   For han havde faat seg ei Fela.

3. Ola Bonsen han gik seg til Futens Gaard
   Aa Futen utafor Døra staar
   Sjaa naa hæ eg finje ei Fela.

4. Aa hæ du naa faat ei Fela for deg
   Saa lyt du spela paa Fela for meg
   Si du ha naa faat deg ei Fela.

5. Ja ska eg spela paa Fela for deg
   Saa ska du letta paa Ponjen for meg
   For eg ha faat meg ei Fela.

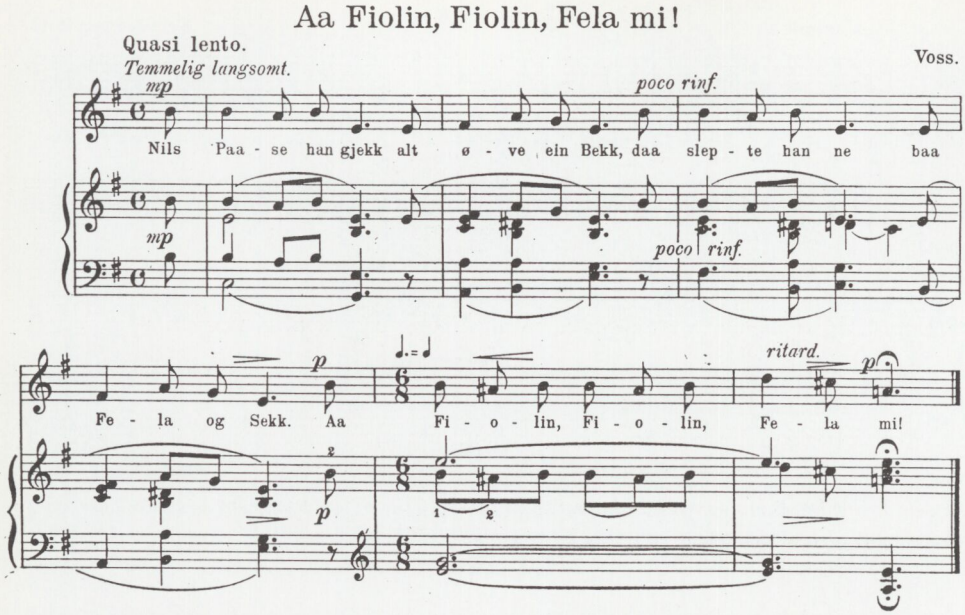
6. Aa Futen drog ut sit rustete Spjut
   Saa jagt' han Ola Bonsen paa Døra ut
   Du ska faa Skam for di Fela.

7. Ola Bonsen han sprang seg over ein Bæk
   Der mysta han baade Fela og Sæk
   Gud bera meg for mi Fela.

8. Om eg bli gamal som Maase paa Tu
   Saa ska eg 'kje kjøbe meg Fela for Ku
   Gud bera meg for mi Fela.

9. Om eg blei gamal som Mose paa Træ
   Saa ska eg kje kjøbe mig Fela for Fæ
   Gud bera meg for mi Fela.

Når byttehandelen er gjort, går mannen (Ola Bonsen) ofte i festlige lag med instrumentet. En dag går han til futen hvor han blir oppfordret til å spille. Men Ola vil ikke

Variant 4. «Aa Fiolin, Fiolin, Fela mi!», samlet av Catharinus Elling på Voss ca. 1900.

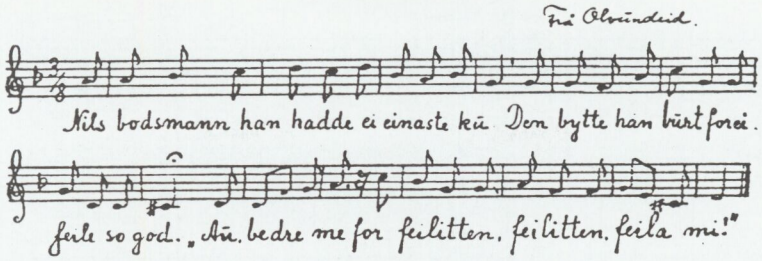
spille uten å få penger for det. Da blir futen forbannet, trekker våpen og jager ham på dør. Ola legger på sprang og mister fela ned i en bekk. Han angrer på byttehandelen og forsikrer at han aldri mer skal bytte bort ku mot fele.

VI

Visetypen hører hjemme blant den eldste tradisjonen vi har kjennskap til i Norden. Historikeren og folkeminnesamleren Anders Sørensen Vedel (1542–1616) har etterlatt seg et visearkiv som består av tre (egentlig fire) store bind. I ett av disse bindene, Svanings håndskrift II, finnes en oppskrift av «Nis Bossens fedel» (Grüner Nielsen 1927–28: 185–86). Iørn Piø som har arbeidet mye med Vedels visearkiv, mener at denne oppskriften stammer fra ca. 1580. Den er skrevet opp av en «menigmandsoptegner», en av Vedels anonyme medarbeidere som samlet stoff hos den menige mann, d. v. s. bønder og borgere. Piø antar at visa var alminnelig blant disse stendene mot slutten av 1500-tallet (Piø 1985: 33–34). Sammenlignet med den norske varianten fra Sokndal, har denne gamle danske oppskriften flere strofer og mer innhold. Den forteller om en mann (Nis Bossen) som gjør en tilsvarende byttehandel. I barsellaget vil han ikke spille uten betaling. Då går folk til angrep på ham, så instrumentet blir ødelagt og han må komme seg vekk. Et oppgjør med hustruen venter når Nis Bossen vel er kommet hjem igjen. Både begynnelse og slutt er lagt i munnen på henne:

1. Nis Boszen gjorde mig saa megen wro,
   saa solde hand bort min eniste ko.
   Saa kiøffte hand sig en fidel.

Nils bodsmann.

Variant 5. «Nils bodsmann», skrevet opp av Nils H. Magerøy i Ålvundeid på Nordmøre ca. 1900.

2. Nis Boszen tog fidelen paa sin bag,
hand lackit til barselhusz i sin mag.
For hand haffde faat en fidele.

3. «Hør du, Nis Boszen, huad ieg siger dig,
och en god læg saa giffuer du mig.
For du haffuer faat en fidele.»

4. «Och icke faar du leeg aff mig,
foruden ieg faar pending aff dig.
For ieg har faat en f[idele].»

5. Di tog Nis Boszen i halsz och haar
och slo hannom mod den sorte iord.
I sønder brast hans fidele.

6. Nis Boszen løb offuer kier och mosz,
hand hade icke vden en fedel posz.
I synder vaar hans fidele.

7. Nis Bodszen lacker offuer agger och eng,
hand hade [icke] vden en fedel streng.
I synder vaar hans fedele.

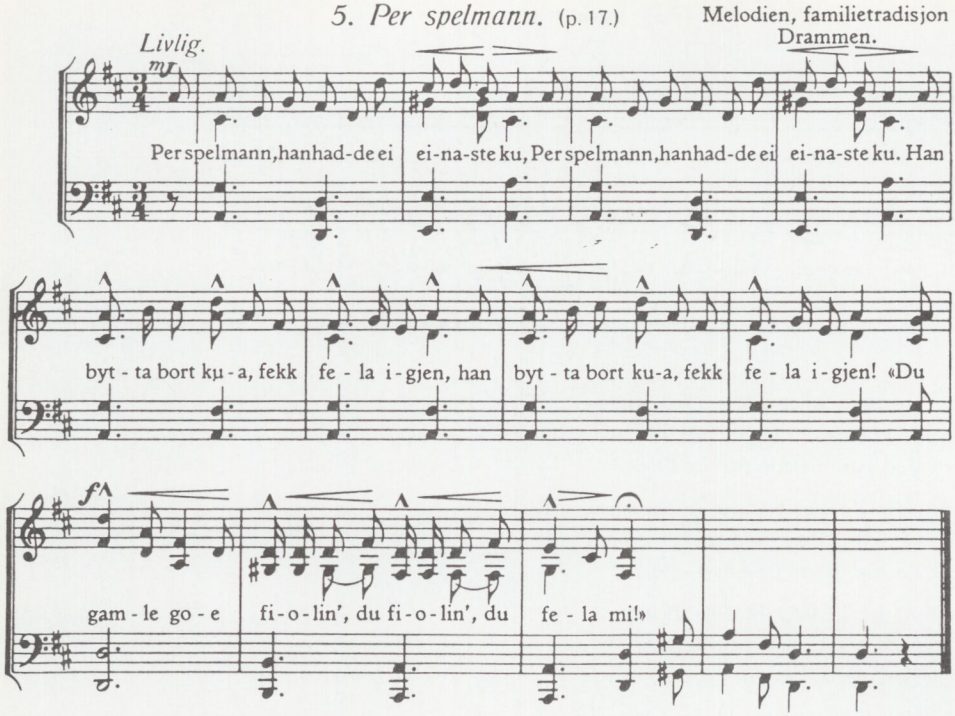
8. Der hand kom til borgens led,
der stod hans høstru, lenit sig ved.
«Huor har du latt din fidele?»

9. «Och min kære hustru, magger eder icke saa kreng,
saa vel faar ieg min fedel igien.
Saa vell far [ieg] min fidele.»

10. Och hun faar op hinde suarede rock,
hun slo Nis Boszen paa hans krop.
«Du skalt faa skam for fedelen.»

11. Hun fick op en elnestock,
hun slo hanem tuert och ende langs.
«Du skalt faa skam for fidele.

12. Du haffuer giort mig saa megen vraa,
du solde bort min kollede ko.
Saa kieffte du dig en fidele.»

Variant 7. «Per spelmann», fra Elling Holsts egen familietradisjon og trykt i «Norsk Billedbog for Børn» (1888).

Oppskriften har et motiv som «Ola Bonsens vise» ikke har, jfr. str. 1 og 8–12. Det er hustruen som jamrer over handelen som er gjort. Hun straffer mannen fysisk ved å slå ham med noen av sine arbeidsredskaper.

Rikard Berges oppskrift etter Hæge Findreng har gjort oppgjøret mellom kona og mannen til et viktig poeng, men mangler både byttehandelen og den konflikten som oppstår når spelemannen ber om penger:

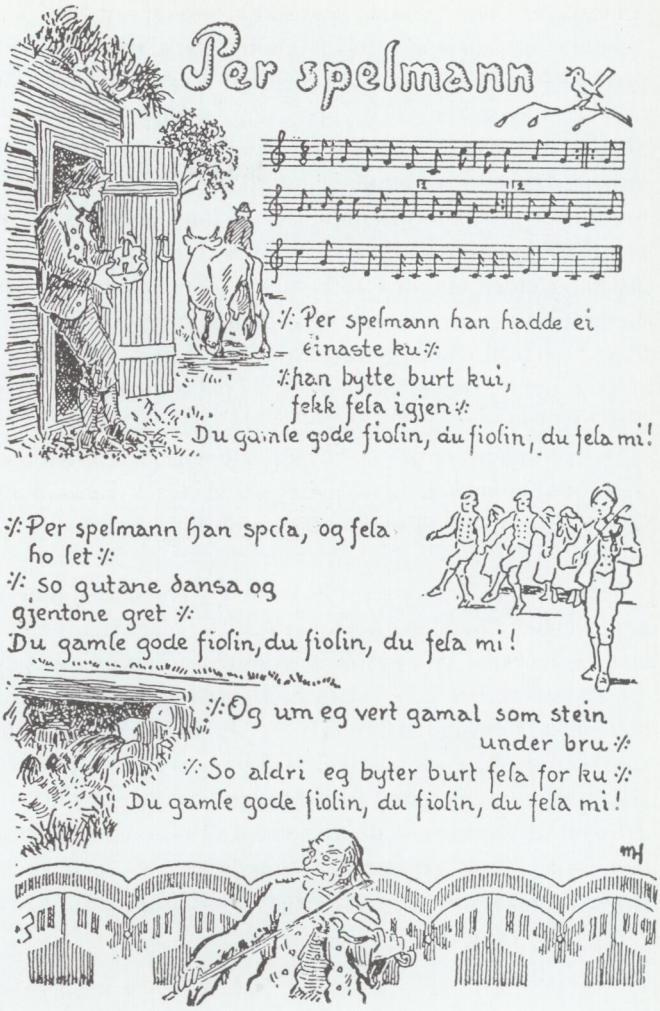
1. Jon baassmann han spila aa fiolen klang
   aa alle dei i stugo va' dei dansa aa sprang.

2. Jon baassmann vill' heim-att ti Katterina sin,
   só tok 'n mæ seg baatte fela aa feolsekken sin.

3. Jon baassmann han steig só ivi ein bekk,
   só reiste der av baatte feol aa feolsekk.
   Aa bære meg aa naade meg
   fe den skjønne feolsekkjen aa fela mi.

4. Jon baassmann kaam heim-att ti Katterina sin:
   Hór' hev du gjort av fela aa feolsekken din.

5. Aa eg steig meg só ivi ein bekk,
   aa só resste der av baatte fela aa feolsekk.

Eksempel på et av mange «Per spelmann»-opptrykk. Illustrasjon av Magnus Hardeland til «Visor og eventyr, gamle og nye» (utg. av Rolv R. Skre, Bergen 1945).

Aa hu aa hei, aa naade mei
fór den skjønne feolsekkjen aa fela mi.

6. Aa midt-uppaa gólve der heldt di ting,
aa der dengde 'o Jon baassmann, mannen sin.

7. Aa om eg bli só gamal som móse paa rot,
só skó eg aller gjera Katterina imot.

8. Aa om eg bli só gamal som móse paa stein,
só skó eg aller gjera Katterina mein.

Voldsbruk og voldelig atferd er noe typisk som ofte går igjen i skjemtevisene. For mennesker av i dag er det kanskje vanskelig å oppfatte dette som komisk, men vold har en lang tradisjon som komisk virkemiddel i diktning (Solberg 1991:125). Ellers ligger det noe komisk i det at en kvinne, i dette tilfellet ektefellen, slår mannen. Slike forhold

i ekteskapet, hvor kvinnen framstilles som en sint furie når mannen har vært kløne te og dum, er velkjent i folkehumoren. Fra moderne vitsetegninger kjenner vi en parallell forestilling: Kona på vakt bak døra med kjevle i hånd når mannen kommer tuslende hjem etter en kveld på byen. Denne komikken har med kjønnsroller å gjøre. Mannen blir sett på som latterlig fordi han ikke handler slik rollemønsteret forventer av ham. Han er den dumme og underdanige mannen som ikke en gang er herre i sitt eget hus. I sin doktoravhandling «Den omsnudde verda» ser Olav Solberg holdningen til spelemannen som det mest interessante ved visa. Solberg mener at denne visa er atskilling eldre enn fra 1500-tallet. «Den illustrerer tydeleg den mellomalderlege nedlatande og direkte vanvørdande holdninga overfor spelemannen, leikaren.» (Solberg 1991:296.) Belegg for dette synet finner han bl. a. i den eldre Västgötaloven. «Her er det tale om ein lovtekst som i holdning ligg tett opp til visa om «Ola Bonsen».» (Solberg 1991:297.)

Det er ingen tvil om at hovedpersonen blir karakterisert som en dum og tåpelig narr, og at komikken i visa knytter seg til en slik framstilling. Likevel tror jeg at det kan være andre forhold i middelaldersamfunnet som har gitt grobunn for spelemanskomikken.

Vi hører om Ola Bonsen/Nis Bossen at han har en «eneste ko». Dette må bety at han er en relativt ubemidlet person, men ikke blant samfunnets aller fattigste folk. Denne kua som sikkert er av stor betydning for husholdningen, bytter han bort mot et musikkinstrument. Så går han rundt og byr fram sin musikk, men det er tvilsomt om han er noen særlig habil musiker. I alle fall vil han ha betalt for musikken, for det er kanskje menningen at han skal ha dette som en levevei. Kravet om penger fører, som vi alt vet, til at instrumentet får sitt sørgelige endelikt. Jens Henrik Koudal mener at visa i eldre tid kan ha vært brukt som et skjemt over «fattigfolks uhyre trang til musik», og at den vitner om utbredelsen av «uprivilegerede» spelemenn (Koudal 1984:97). Det er særlig Koudals siste moment jeg gjerne vil gripe fatt i og utdype nærmere ved bruk av forskjellige kilder.

VII

I seinmiddelalderen fikk musikere generelt en annen stilling i samfunnet enn tidligere. Det ble flere muligheter til å skaffe seg inntekter gjennom spillejobber, i forskjellige borgerlige sammenhenger, ved gilder, maifester og bryllup. Dette hadde forbindelse med organiseringen av byvesenet i Norden, og gjaldt særlig i de bysamfunn som hørte hjemme i den hanseatiske kulturkretsen (Ling 1967:27). Det ble etterhvert hensiktsmessig å ansette en stadsmusikant som alene eller med svenner og lærlinger, kunne være ansvarlig for å oppfylle de musikalske funksjoner. Stadsmusikanten fikk offisiell bestalling og privilegium på all utøvelse av musikk, slik at ingen kunne gå ham i næringen. Ordningen ble ikke fullt utbygd i Danmark før etter reformasjonen, men alt på 1400-tallet støter en på fastboende bymusikanter. Det å være byspillemann synes å være en fast funksjon omkring år 1500 i bl. a. Århus, København, Haderslev og Ribe (Schiørring 1977:281). Den eldste oppbevarte stadsmusikantkontrakt fra Norge er datert Bergen 20. november 1620. Stadsmusikantens verdslige og kirkelige plikter er

slått fast i denne kontrakten, men den gir ikke inntrykk av at det er noe nytt som blir innført (Grinde 1975:43).

Gjennom de kildene som finnes fra 1600-tallet, ser en at flere av stadsmusikantene i Norge har vært utsatt for konkurranse fra uprivilegerte musikere. I stattholderprotokollen fra juni 1643 blir det gitt bevilgning til Christoffer Røger og Bendix Trommeter om å være spillemenn på Bragenes, «och iche aff Christiania musicanter derudj forhindresz». Musikerne har hatt vanskeligheter med å ta vare på bevilgningen alle steder fordi «der altid fremmede fandtisz» (Statholderskabets Extraktprotokol 1642–1652, s. 127). Paul Røders bestalling som instrumentist, utstedt av stattholder Iver Krabbe i 1662, blir stadfestet 1. februar 1664. Øvrigheten i Christiania har utnevnt ham som stadsmusikant med enerett til å spille i hederlige brylluper eller selskaper på landet eller i kjøpstedene, såvidt Christianias privilegier og Akershus med underliggende len når. Paul Røder han klaget over omløpende og uapproberte spillemenn, bl. a. en mann på Halden, Jocum Warneke (Fladby & Sogner 1962:118). Paul Krøpelin og Rudolf Grip, instrumentister i Bergen, blir gitt bevilgning 22. september 1686 med enerett til å underholde med «instrumental music» i brylluper og «værtskaper» i Bergen by og i Bergenhus amt. I søknaden klager de over at en del «bønhaser» spiller til brylluper og selskaper i Bergenhus amt (Fladby & Foslie 1989:89).

Spelemenn uten privilegium som opererte innenfor de privilegertes områder, og som således skaffet seg inntekter på ulovlig vis, ser ut til å ha vært et tilbakevendende problem for flere stadsmusikanter. Vi må tro at dette problemet var aktuelt på 1500-tallet også, selv om det ikke finnes kilder som beretter om det.

Å bevege seg inn på musikantenes enemerker var et brudd med samfunnets normer. Det kunne resultere i at en ble straffet på en eller annen måte, spesielt dersom en utfordret en representant for øvrigheten slik Ola Bonsen gjør. Dette understreker hvor dum denne mannen er. Først bytter han bort den eneste kua han har. Han prøver seg som spelemann, men er dømt til å mislykkes. Etterpå mister han instrumentet han har byttet til seg. Til sist blir han (i noen varianter) prylt av kona. Det er en hel serie «stupid behaviour» som balladekatalogen har satt som undertittel på denne gruppen skjemteviser (TSB F 43–49). For folk flest er dette tekstinnholdet totalt ukjent fordi «Per spelmann» har rådd grunnen alene som ei populær og utbredt vise. Visa har trolig sitt opphav i seinmiddelalderen, på 1400-tallet eller omkring år 1500. «Per spelmann» er en nyere form av visetypen hvor den opprinnelige holdningen er blitt borte. Slik sett markerer den kanskje et holdningsskifte i samfunnet. I stedet for å utlevere og latterliggjøre hovedpersonen, er visa å betrakte som en hyldest til kreativiteten og spillegleden!

FORKORTELSER

DFS = Dansk Folkemindesamling
FTG = Fylkesmuseet for Telemark og Grenland
IF = Folkloristiska institutionen vid Åbo akademi
LUF = Folklivsarkivet i Lund
NFS = Norsk Folkeminnesamling

SVA = Svenskt visarkiv
UBO = Universitetsbiblioteket i Oslo

LITTERATUR

Arwidsson, Adolf Ivar 1834–42: *Svenska Fornsånger* I–III. Stockholm.

Berg, Mads 1916: *Skolens sangbok.* Anden utgave. Kristiania.

— 1970: *Skolens sangbok.* 25. rev. utg., 3. oppl. ved Åse og Arnfinn Klakegg. Oslo.

Bondeson, August 1903: *Visbok. Folkets visor sådana de lefva och sjungas ännu i vår tid.* Stockholm.

Elling, Catharinus 1908–25: *Norske Folkeviser samlede og udgivne for sang og piano.* Hefte I–XII. Kristiania.

— 1932: *Nye bidrag til belysning af norsk folkemusik.* Oslo. (Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II Hist.-Filos. Klasse 1932. No. 6.)

Fladby, Rolf & Sogner, Sølvi (red.) 1962: *Norske Kongebrev.* Hefte I 1660–62. Oslo.

Fladby, Rolf & Foslie, Gunvor (red.) 1989: *Norske Kongebrev.* Bd. IV. Kongebrev under Christian V 1686–1689. Oslo.

Gaukstad, Øystein 1973: *Toner fra Valdres.* Gjøvik.

Gjærder, P. M. 1908: *Nokre gamle visestubbar og rim ifraa Nordmøre og Romsdalen.* Volda.

Grinde, Nils 1975: *Norsk musikkhistorie. Hovedlinjer i norsk musikkliv gjennom tusen år.* Oslo.

Hagemann, Sonja 1969: *Elling Holst. Norske barnerims plass i den fellesnordiske tradisjon.* Oslo.

Hansen, Finn Christen 1986: *Og tordivelen knytte på seg hosoband ... Eldre skjemteviser i norsk tradisjon.* Hovedoppgave, Institutt for nordisk språk og litteratur. Universitetet i Oslo.

— 1987: «Eldre norske skjemteviser. En undersøkelse av popularitet og spredning», *Norveg* 30.

Hellgren, Otto 1905: *Sånglekar från Nääs.* Stockholm.

Holst, Elling 1888: *Norsk Billedbog for Børn.* Kristiania.

Johansen, H. 1911: *Viser i bornholmsk Mundart.* Rønne.

Jonsson, Bengt R., Solheim, Svale & Danielson, Eva 1978: *The Types of the Scandinavian Medieval Ballad.* Oslo. (Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: Skrifter LIX.)

Koudal, Jens Henrik 1984: *To sangere fra den jyske hede. Efter optegnelser i Dansk Folkemindesamling af Evald Tang Kristensen 1874.* København. (Foreningen Danmarks Folkeminders Dokumentationsserie, bd. 3.)

Lindeman, Ludvig Mathias 1853–67: *Ældre og nyere norske Fjeldmelodier.* Oslo. (Faksimilie 1963.)

Ling, Jan 1967: «Musik», *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder.* Bind XII. Spalte 27–30. Oslo.

Magerøy, Nils H. & Magerøy, Arne H. 1943: *Gamle visor og kvedor.* Oslo. (Norsk Folkeminnelag Skrifter 52.)

Midttun, Olav 1969: *Norske folkeviser i leik og dans. Opphav og vokster.* Oslo. (Norske folkeskrifter nr. 93.)

Nielsen, H. Grüner 1927–28: *Danske Skæmteviser.* København.

Norske folkevisor I. Med ei utgreiding um visedansen av Hulda Garborg. 5. uppl. Oslo 1906. (Norske folkeskrifter nr. 8.)

Piø, Iørn 1985: *Nye veje til Folkevisen.* København.

Schiørring, Nils 1977: *Musikkens Historie i Danmark.* Bind I. Fra Oldtiden til 1750. København.

Solberg, Olav 1988: «Handling og komikk i norske skjemteviser», *Sumlen.*

— : *Den omsnudde verda. Ein studie i dei norske skjemteballadane.* (Doktoravhandling.)

Statholderskabets Extraktprotokol af Supplicationer og Resolutioner 1642–1652. Første Bind. Christiania 1896–1901.

Søraas, Lars 1908: *Metodisk rettleiding I med tonar til 1ste hefte av SKULESONGBOK,* utgaava nr. 2, Landsmaalsutgaava, ... Bergen.

SUMMARY

"Han bytta bort kua, fekk fela igjen..." ("He exchanged his cow and got a fiddle in return..."). On Per the fiddler, Nils the boatman and Ola Bonsen

One of the most popular Norwegian folk songs of our own century is the one about "Per spelmann" (Per the fiddler). It is so well-known that most Norwegians can sing it without any words or music to hand. Nevertheless only seven Norwegian variants of this particular song-type (TSB F 45) have been noted down between 1850 and 1900. This tells us that the song had a limited distribution during its collection period.

Professor Elling Holst (1849–1915) published "Per spelmann" for the first time in "Norsk Billedbog for Børn" (Norwegian Picture-Book for Children), which was published in 1888. This book became a great success, and has up to now been printed in 15 editions. It is obvious that the rhymes and songs in the book have been much used by several generations of Norwegians. Later "Per spelmann" was also printed in many other folk-song editions, and in several books used for teaching singing in primary schools. One of the most important is "Skolens sangbok" (The School Song Book) by Mads Berg, which came out in countless editions between 1913 and 1970.

The text is about a man who bartered his one and only cow in order to get himself a fiddle. He was such a good fiddler that he caused a general stir when he played. So he was happy about the exchange he had made, and would not wish to have done it any other way at any price.

Research on other available Norwegian variants show that there are, for the most part, differences between "Per spelmann" and these. The name of the main character varies, and also the content of the text. One of the variants, "Ola Bonsens vise" (Ola Bonsen's song), collected in Sokndal, Rogaland, tells of the main character coming into conflict with the district bailiff. The fiddler does not want to play his instrument unless he is given money. A weapon is drawn against him, and he is chased to the extent that he loses his fiddle in a stream. Then he regrets his exchange and gives an assurance that he will never barter a cow for a fiddle ever again.

We know that this song type is very old, since a version is to be found of it in the song archive of Anders Sørensen Vedel (1542–1616) in Denmark. This early variant is of a parallel story about a man who failed as a musician because he had demanded money for his playing. He was treated with such violence that he lost his instrument while fleeing from the place. In this old Danish variant (and in a more recent Norwegian variant form in the province of Telemark) the man is finally beaten by his wife.

The essentially comic element in the song is that of the main character as a stupid and silly fool, but special circumstances in this old society are also illuminated in the texts. Towards the end of the Middle Ages there were greater opportunities for musicians to obtain income in various civil connections (like, for example, feasts, spring festivals and weddings). Gradually it became usual to employ a *town musician*, who had an official position and the prerogative on all discharge of musical duties. It can be seen through several 17th century Norwegian sources that town musicians were often subjected to competition from unprivileged players who obtained income in unlawful ways. This was probably also a current problem in the 16th century, even if there are no sources giving any account of this. In any case, it was a break with the norms of society, which could result in punishment in one way or another. The characteristics of the main protagonist are further underlined by the fact that he calls on an official and asks for money.

The song probably has its origins in the late Middle Ages, c. 1500. "Per spelmann" is a more recent form of song type where the original content has disappeared. Perhaps it marks a shift of attitude within society? Instead of extraditing the main character and making him look ridiculous, praise to creativity and the joy of playing music are seen to be the main elements of the song.

Jakten på Flickorna i Småland

Av Karl-Ivar Hildeman

Den som inte är smålänning och känner »Röd lyser stugan» tror antagligen att Smålands »folksång» heter »Flickorna i Småland» och börjar:

> På lingonröda tuvor och på villande mo,
> där furuskogen susar, susilul och susilo,
> där kan du se dem en och en, och stundom två och två,
> på lingonröda tuvor komma dansande på tå.
> Det är flickorna i Småland, det är flickorna från mon,
> det är flickorna som vallmoblom och lilja och pion,
> det är flickorna i Småland, susilul och susilo,
> som gå vallande och trallande på villande mo.

Så här dags har läsaren Fridolf Lundbergs taktfasta marschmelodi i öronen, och det har också en avsevärd del av det sjungande svenska folket liksom en hel del gott folk kors och tvärs utanför rikets landamären. Dit hör inte jag. Ändå är jag uppvuxen tillsammans med Flickorna i Småland ända från barnsben – mycket korta barnsben. Det var en av de första visor jag hörde. Men inte i Lundbergs tappning.

Men texten var och är en och densamma. Dess författare var journalisten och skriftställaren Karl Williams, signatur »Kalle i Dalen», född 1881 i Hamneda socken, Sunnerbo härad i Kronobergs län i Småland.[1] Som 22-åring följde han den småländska emigrationsströmmen till Amerika, där han bl. a. arbetade i den svensk-amerikanska pressen i Chicago och i det sammanhanget bytte sitt -sonnamn mot det mer marknadsanpassade Williams. Han startade t. o. m. en tidning för svenskspråkig ungdom tillsammans med kumpanen Sigge Strömberg, senare Vecko-Journalsredaktör och av alla 30-talets småpojkar uppskattad författare i Pojkarnas julbok av en Mark Twain-inspirerad serie om Kalle och Ville och deras leverne, skildrat ur deras egen ungdomliga synvinkel. Efter tre–fyra års äventyr i USA återvände Karl Williams till Sverige och kom i fortsättningen att försörja sig som journalist, längsta tiden vid olika landsortsblad. Då tidningen Smålänningen år 1921 blev Ljungby-baserat organ för Sunnerbo, knöts Williams dit och flyttade till grannsocknen Angelstad, där han dog 1947. Han hade då bakom sig ett femtontal böcker, mestadels novellsamlingar med bygde- och folklivsmotiv. Miljön är helst hans egna hemtrakter i Sunnerbo, bestyrkt av boktitlar som Smålänningar (1913) eller Folket i Getapulien (1928). Hans favoritämnen röjs av bokrubriken Köttskyttar och tjuvfiskare (1925). Men han utnyttjade också sina Amerikaminnen i Dollarjägare (1928) eller Äventyr i dollarlandet (1913). Kalle i Dalen var en flitig skribent, som slet hårt för brödfödan och fyllde svensk

[1] Jfr. också J. Ingelow–I. Nilsson, *Svenska folkförfattare* II, Vetlanda 1931.

landsortspress med sina snabbt tillverkade bygdeberättelser – i Nya Växjö-bladet disponerade han en egen rubrik i den andan och bidrog där tidtals med två noveller i veckan. Men hans revir var inte begränsat till Småland; han var väl hemmastadd långt upp i Norrland, och hans historier var uppskattad läsning av prenumeranter landet över. De är rappt berättade av en skribent som kan sin miljö och sin publik. Personteckning och psykologi finns det inte mycken tid till. Historierna lever på händelsegången, och de behandlar vanligtvis vardagens märkvärdigheter, småsensationer av den art, som bildar oväntade avbrott i tilldragelsernas jämna lunk, ofta tillfälligheter som visar sig lyckligen lösa en knipa och få en moraliserande anstrykning på kuppen. Kalle i Dalen företräder en tidstrogen och rikt odlad genre och det gör också pseudonymen, såsom Magnus v. Platen påpekar i sin biografi över Vilhelm Moberg, dess mest kända företrädare i egenskap av »Ville i Momåla». Byadress var varumärke.

Lyriken hörde inte till Karl Williams gängse revir, och det är en överraskning i stil med hans egna historier att hans fullträff som författare blev en visa, Flickorna i Småland. Hur den kom till har han själv berättat, till sist i en artikel från 1936. Den bekräftar äldre men muntliga belägg. Den rapporten har åtminstone lokalt slagit an lika mycket som visan själv och återgivits varhelst sången varit aktuell. Näst visan lär Karl Williams berättelse om dess tillkomst i dag vara hans bäst ihågkomna verk.

När och hur? Här är frågorna tätt sammankopplade. Saken borde vara klar i och med sagesmannens ord. Men det visar sig alls inte vara fallet. Än mindre gäller det melodierna till dikten. På båda plan finns det gott om vittnesbörd och tradition och övertygelse, och ändå slutar alltihop i en puttrande röra av motsägelser och sägenbildning. Delvis beror det på vittnesmål, som avgivits decennier senare, då minnesbilder nötts, vittrat och kavlats ut i tillägg och slutsatser inför den hopplösa uppgiften att sila fram t. ex. fixa dateringar ur mångdubbla led av varandra skymmande årräckor. Delvis hänger det ihop med författarvilja, inte bara författarens.

Som ärftligt inblandad ska jag göra ett försök att sätta en slev i soppan. Det sker under bistånd av två andra kockar: visförfattarens son Lennart Williams och hans rikhaltiga familjearkiv samt Kurt Trägårdh, diskograf och arkivexpert. Jag utgår från min egen infallsvinkel men börjar med Karl Williams skildring av skapelseprocessen, återgiven 1936 i Smålandspressen:[2]

Den bundna formen har mera sällan lyckats mig att få ut något särdeles av, men det kan ju oförhappandes slumpa sig att den s. k. inspirationen infinner sig . . . .

Det var en solig söndagseftermiddag mitt ute på Torpa ryar, som texten till min visa slängdes ner, om jag inte minns fel, år 1914 eller -15. Jag befann mig cyklande på den ödsliga vägen mellan Hornsborg och Torpa, å vilken senare plats jag skulle medverka vid en landstormsfest. Mitt ute på de så kallade Torpa ryar, en plats som i skönhet och typisk sunnerboitisk ödslighet får söka sitt motstycke, brast ena halvan av styrstången på cykeln. Nåja, ... skadan var snart reparerad. Ur en smidig enbuske skar jag mig en lagom stor bit, som jag trädde i den brustna delen . . .

Som jag hade rätt gott om tid, satte jag mig att vila ut på en ljungbacke i solen, där jag hade en

[2] Artikeln har bara varit mig tillhanda i kopia av ett omtryck från 10/3 1989, som varken anger exakt datum eller tidning, där den hämtats. Den lär ha publicerats på flera håll, men jag har hittills inte lyckats spåra den närmare.

lika vacker som vildmarksbetonad bit ursmåländsk ödemark framför mig .... Bäst jag satt där och njöt fick jag se några flickor komma på tvärväg över ljungheden ut mot stora vägen. De var tydligen, liksom undertecknad, på väg mot Torpa kyrkby och festen där. De skrattade och pratade och dansade stundom vägen framåt, och deras färgglada dräkter lyste i solen. Då fick jag fram en bit papper och en penna, och på ringare än tio minuter skrev jag ner den lilla biten: »Flickorna i Småland».

Inte en rad av utkastet ändrades sedan i texten utan den fick vara som den kom till i all enkelhet. Alltså, de fyra eller fem töserna, som inspirerade till visan är således närmast från Torpa, om det kan intressera.

Senare på kvällen efter festen kom jag att erinra mig den lilla papperslappen i fickan och visade den för första gången för kantorns dotter i Torpa, fröken Annie Petersson, som var hemma för tillfället från Stockholm. Hon var visst musikdirektör redan då .... Fröken Petersson satte sig utan vidare till pianot och komponerade bums till texten, alltså den första i den långa raden av olika sättningar. Själv tycker jag, att denna var den vackraste, som jag kan erinra mig ur minnet ... Det nästa jag hörde om visförsöket var från Felix Körling i Halmstad, som skrev att han satt musik till verserna .... Sedan kom det en hel rad från alla delar av landet, som var intresserade. ... Emma Meissner for omkring och kvittrade den i landsorten, bland andra ....

Säkerligen är det dock Felix Körling, som gett den lilla visan mest luft under vingarna. Allra senast har han 1934 komponerat den för bl. a. kör för radioutsändningar. ...

Skapelseberättelsen rymmer senare tillrättalägganden, såsom kommer att framgå. I alla händelser har den sedermera återekat i flera mer eller mindre lokala tidningsartiklar med diverse missförstånd i marginalerna och har till sist nått Uno Myggan Ericsons Nöjeslexikon, där ett framtida supplementband kan antas innehålla en del korrigerade sakuppgifter kring visan. – Nu och här har den aktualiserats i samband med Ljungby kommuns planer på en staty över Flickorna i Småland 1992.

Långt innan Karl Williams publicerat sin version av sin raptus på Sunnertorpa moar – inte »Torpa ryar» eller »Sunnerbo ryar» (Sunnertorpa är byn, Sunnerbo häradet) – som numera är skog, hade jag hört den återberättad mångfaldiga gånger, redan på tidigt 20-tal. Två välplacerade sagesmän refererade Kalle i Dalens historia, sådan han förtäljt den samma sommardag, som landstormsfesten i Torpa gick av stapen. Den ena var min far, Williams nära vän, den andra min faster, som satte »den första melodin» just den dagen: Annie Petersson, »med ett t». Hon var visserligen inte »en stockholmska som hade sommarställe i Torpa»; nöjeslexikonets uppgiftslämnare har inte associerat till svensk skolsångs grand old lady, främst ihågkommen som skapare av klassikern »Nu ska vi sjunga», som mött två generationer och minst lika många miljoner svenskar i och utanför skolan.[3] Hon var dotter till kantorn i Torpa, J. M. Petersson, och befann sig i föräldrahemmet Fridhem dagen för landstormsfesten. Båda mina sagesmän gav likalydande rapport: hursom Kalle i Dalen svängt in på Fridhem, håvat upp verserna han blixtrat fram nere i Sunnertorpa på sin väg från Hamneda och avgivit sin berättelse om skapelseakten. Jag återger Annie Peterssons version, sådan märket »Barbara» refererar den något tilltufsad i en intervju ur DN den 24 aug. 1952:

Det skulle bli landstormsfest i Torpa, berättar fröken Annie Petersson, som nu är musikkonsulent i Stockholm. Kalle i Dalen kom cyklande från Hamneda .... Vägen gick backe upp och backe ner,

[3] Därom mera i Märta Netterstads litteraturvetenskapliga doktorsavhandling *Så sjöng barnen förr*, Stockholm 1982.

Flickorna i Småland

På lingonröda backar och på villande mo,
där furusången susar, susilull och susilo,
där kan du se dem en och en och stundom två och två
på lingonröda tuvor komma dansande på tå.

Det är flickorna i Småland,
det är flickorna från mon,
det är flickorna som vallmoblom och lilja och pion.
Det är flickorna i Småland susilull och susilo,
som gå vallande och trallande på villande mo.

Och går du ut på vägarna, du gångande sven,
ja, går du ut i världen för att söka dig en vän,
då skall du höra vindens susilull och susilo
dig svara var i världen de bästa flickor bo.

Det är flickorna i Småland o.s.v.

Och vänder du dig spörjande mot väster och mot öst,
och är du månne sörjande att få den gåtan löst,
då skall du höra vindens susilull och susilo,
dig svara var i världen de bästa flickor bo.

Det är flickorna i Småland o.s.v.

Kalle i Dalen

och när Kalle trampade sig upp för en seg lid ... fick han se tre vitklädda flickor komma gående på avstånd. De såg pigga och muntra ut, och fagra var de också. Tavlan väckte ögonblicklig inspiration. Poeten slängde cykeln vid vägkanten, satte sig på en sten, och alla tre verserna ramlade ur honom på en gång. ... Poeten satte sig på cykeln igen och tog en omväg till 'Fridhem', där vi bodde. Han var mycket god vän med min bror Hilding. Han berättade omedelbart vad han sett, fiskade upp visan som han skrivit ner och läste upp den för oss. Jag tog papperet och satte mig lika inspirerad vid pianot där melodin ramlade ur mig bums. Vi sjöng den tillsammans flera gånger i hemmet under dagens lopp.

Ordalagen är intervjuarens, och åtminstone sista satsen är tydligtvis en missminnelse.[4]

Versionerna skiljer sig bara i detaljer: cykelstyret, t. ex. I min och mina bröders hågkomst av berättelsen finns det inte med, men även där är töserna tre.

Tilldragelsen på Fridhem är således välbelagd. Men på moarna tidigare på eftermiddagen fanns inga vittnen med. Williams är i sin artikel osäker om året. Jag hörde heller aldrig någon datering nämnas av mina medagerande fränder.

[4] »Barbara» har trappat upp sägenbildningen kring händelserna med uppgiften, att tonsätterskan bara var 17 år. Hon var 29 och musikdirektör sedan sju år. Det är en annan sak, att Annie Petersson förmodligen håller ett svårslaget rekord, som kan ligga bakom sådana rykten. Som vikarie för sin far debuterade hon som organist vid 9 års ålder. Det medförde vissa problem: när hon satt på orgelbänken, nådde hon inte ner till pedalerna. – Guinness rekordbok är inte underrättad.

Nu kommer den Williamska familjetraditionen, också den väl bestyrkt:[5] Julen 1912 förlovade sig Karl Williams i Trollhättan, där han då var anställd. Till fästmön Karin överlämnade han därvid som fästmansgåva just den aktuella dikten, oavsett att fästmön var västgötska. Hon bevarade den genom alla år – sonen minns var och beskriver pappersarket – och hon lät den följa maken i hans kista, alltjämt enligt samma minnesgoda ögonvittne. – På nyåret 1913 kom den Göteborgska revykungen Axel Engdahl till Trollhättan och satte upp en föreställning där, varvid Kalle i Dalen kom in i bilden. Vid en eftersits i sammanhanget överräckte han sina verser till Engdahl, som fann dem anslående och lämnade dem till sin kapellmästare, Fridolf Lundberg. Han i sin tur tog dem med till Göteborg och komponerade den melodi, som nu är den allmänt sjungna. När det skedde är inte preciserat. Lennart Williams antar »med ganska stor säkerhet någon gång under året 1913». Han erinrar sig, att hans mor sagt sig minnas, att Lundberg översänt sin tonsättning »några veckor senare», dvs. efter festen i Trollhättan. – En uppgift, att Lundberg fått texten via Sigge Strömberg saknar stöd i familjetraditionen.[6]

Karl Williams ovan citerade berättelse om visans födelse i Sunnertorpa förlägger den händelsen till – troligtvis – 1914 eller 1915. På basis av det välbelagda mötet med Lundberg i Trollhättan 1912 har sönerna Williams haft alla skäl att ifrågasätta en så sen tillkomsttid och gjort så.[7] Därvid även mötet med museerna på Sunnertorpa moar. Lennart Williams gör dock en reservation inför dateringen: »Kanske var det (Torpafesten) ett par år tidigare än min far trodde.»

Samtidigt har han påpekat, att visan kan spåras än tidigare. 1912 utkom hans fars debutbok Bälgaspelet. I en av novellerna där får en kusk pigga upp resenärerna med att sjunga en trudelutt, som är lika med refrängen till »Flickorna i Småland», f. ö. på småländska med »lelja och peon». Ett förlagsavtal i familjearkivet, daterat januari 1912, bevisar att boken tillkommit 1911. Därmed har åtminstone visans omkväde existerat så dags.

Men den är äldre. Myggan Ericson känner en skivinspelning från 1910, där Karl Williams visa sjöngs av Emma Meissner.[8] Ingen kompositör är nämnd. Gissningen att det kunde vara Annie Petersson håller inte, bl. a. därför att hon och Emma Meissner inte kände varandra. Skivan refuserades emellertid och är försvunnen. – Kurt Trägårdh har spårat uppgiften till Karleric Liliedahls The Gramophone Co Acoustic Recordings in Scandinavia (Helsinki 1977).

Eftersom författaren själv deklarerat, att visan tillkommit vid landstormsfesten i Torpa, borde ju festen ha ägt rum senast 1910, och Annie Peterssons melodi då vara tillkommen samma år. Myggan Ericson drar den slutsatsen. Den är rimlig: Williams själv är osäker om året. – Ändå stämmer den inte.

Vid det laget fanns ännu ingen akut anledning att ägna landstormen särskilt intresse. Det kom, med bistrare tider. En genomgång av några årgångar Smålandspress ger

[5] Utöver i meddelanden av Lennart Williams, Angelstad, muntligen och ur hans arkiv samt i en intervju i *Smålänningen* 7/12 1990, möter episoden hos Myggan Ericson i hans nöjeslexikon och dessförinnan i hans artikel i *Sv.D.* 22/8 1975. Ännu tidigare är ett reportage i *Smålänningen* 4/10 1972. Se i övrigt nedan.

[6] Spårad av Myggan Ericson, Sv.D. 22/8 1975, och nämnd i hans nöjeslexikon.

[7] Jfr. intervju i *Smålänningen* 7/12 1990.

[8] Hans nöjeslexikon, berörd artikel.

resultat: Torpafesten hölls först söndagen den 23 juli 1916. Samma dag tillkom följaktligen Annie Peterssons tonsättning.

Både Smålandsposten och Nya Växjö-bladet refererar festen onsdagen efteråt. Det är egentligen samma artikel med lätta variationer. Sannolikt är referenten kantor J. M. Petersson, värden på Fridhem; åtminstone visar handlingar i min ägo, att han i andra sammanhang uppträdde som lokalkorrespondent i Torpa. Vi får en rätt utförlig redogörelse om händelsen. Nya Växjö-bladet meddelar bl. a., att »En lyckad basar var anordnad i Torpa i söndags e. m. till förmån för landstormens beklädnad. Basaren öppnades med tal av pastor D. Humble ... som jämte fru ställt sig i spetsen för arrangemangerna. Vid basaren hade anordnats servering av kaffe och läskedrycker, tombola (etc.) ... En cabaretsångare samlade fullt hus omkring sig och *Kalle i Dalen hade lämnat ett skriftligt bidrag speciellt för festen, vilket upplästes* av kandidat H. Petersson, vilken och tillika med sin syster sjöng flera sångnummer.»

I stort sett samma uppgifter återkommer i Smålandsposten, där dessutom initiativtagaren David Humbles tal och motivet för festen sammanfattas mot fonden av pågående världskrig: »Skulle vi mot vår vilja råka i kriget, blir det landsstormsmännen, som också få kläda blodig skjorta .... För dessas utrustning är ännu icke tillräckligt sörjdt, utan de få själva bekosta det mesta af den. Många äro tyvärr inte så lyckligt lottade i ekonomiskt afseende och därför måste allmänhetens givmildhet tagas i anspråk .... Nettobehållningen blev 325 kr., hvilket måste betecknas som ett synnerligen godt resultat.»

Vi vet därmed bl. a. att Kalle i Dalen var närvarande men inte som talare utan med ett »skriftligt bidrag». Detta bidrag var visan. En god vän till författaren, som var närvarande, dåtidens »Mr Ljungby», nämndemannen m. m. Axel Johansson, vars minnen jag strax återkommer till, säger i en senare intervju, att visan »slog an från första början då den lästes upp som en särskild programpunkt på landstormsfesten».[9] Den *lästes* alltså upp. Inte av Williams utan av »kandidat H. Petersson», lika med hans kamrat Hilding Petersson, som samma dag jämte omnämnd syster, således Annie Petersson, deltog i komponerandet på Fridhem och drog vev vid festen. Det fanns uppenbart ingen melodi att ta till på scenen. I så fall hade Hilding inte nöjt sig med att läsa. Han var som även framgår av programmet en uppskattad vissångare, med särskild smak för Smålandsvisor, Uardaspexare i Lund och småningom kantor även han.

Dateringen bringar kaos i hela tillkomsthistorien, både textens och melodiernas. Men den är orucklig. Varken mannaminne i Torpa eller Smålandspressen från tidigare år vet något om ytterligare landstormsfester i Torpa, än mindre en med exakt samma personuppsättning. Idén om stöd till landstormen var f. ö. inte pastor Humbles. Den kan följas i samtiden. De sista dagarna i juli 1914 bröt första världskriget ut, och den närmaste veckan rullade den ena krigsförklaringen efter den andra in. I ett extranummer pålyser samtidigt bl. a. Smålandsposten, att landstormen ska kallas in. Den visade sig tydligen uselt utrustad. Uniformer saknades; civil kostym plus armbindel och mössmärke blev regel. Ett par veckor senare mobiliserar allmänheten i Sunnerbo. I Strömsnäsbruk bildas en förening för att samla in pengar åt landstormen. Följande

[9] Artikel i *Sydsvenska Dagbladet* 24/8 1958.

sommar, 1915, annonseras den första landstormsfesten, i Söråsa. Åren före kriget blev visserligen försvarsdebatten allt hetare, men den rörde pansarbåtar och det reguljära infanteriet. Landstormen, en längesedan etablerad organisation f. ö., framkallade inte bondetåg och borggårdstal. Först när krutröken stack i näsan vändes uppmärksamheten dit.

Emellertid har det med emfas hävdats, att landstormsfesten hölls 1912. År 1972 firades rentav »Flickornas» 60-årsdag i Ljungby på initiativ av rektor Karl Salomonsson, som talade om sin vän Karl Williams. »Han stod på betryggande grund, då han fastslog 1912» som visans födelseår, säger referenten i Ljungbytidningen Smålänningen den 4 okt. 1972. Det kunde tyckas så. Som vän i familjen Williams kände han väl till förlovningsgåvan 1912 men också historien från Sunnertorpa moar. Eftersom enligt författaren visan skapats där, måste den episoden ligga före förlovningen, alltså senast 1912. Rektor Salomonsson kontaktade mig inför jubileet, och vid risk för efterrationalisering vill jag minnas, att han var i bryderi – jag kunde i alla händelser inte då bidra till att belysa dateringsfrågan, och jubileet gick av stapeln. »Samtidigt avlivades myten om att Flickorna föddes 1916», slutar referenten! – Tydligen fanns rätt datum traderat av folk, som varit med på festen, decennier tidigare. Men deras uppgifter vägde lätt mot diktarens, såsom framgår. Så mycket mer som han ägde stöd hos Axel Johansson från en intervju i Sydsvenska Dagbladet den 24 aug. 1958, här framskrapad ur Lennart Williams klippsamling: »Det var sommaren 1912, som jag träffade Kalle Williams första gången. Det var på en landstormsfest på Fridhem i Torpa, och eftersom det var min födelsesocken, satte jag mig på cykeln och trampade dit.» Festen hölls inte på Fridhem, Axel Johansson missminner sig, men han känner historien om »tre flickor som plockade bär» och inspirerade dikten och likaså komponerandet – därav inblandningen med Fridhem. Men nu var också Axel Johansson nära vän med Williams och hans familj och hade tillgång till Trollhättetraditionen, vilket också framgår i intervjun. Han hade resonerat på samma sätt som Salomonsson – och senare Myggan Ericson. Det är att märka, att det gått över 40 år sedan han bevistat festen; för Salomonssons del över 55. Det vore snarast märkligt, om det gått att hålla data i sär på den distansen. Det har det inte heller.

Slutsatsen är ofrånkomlig: skapelsescenariot med töserna och de gudabenådade tio inspirationsminuterna ute på Sunnertorpa moar har aldrig ägt rum – i sinnevärlden. Karl Williams var bevisligen ute och cyklade den dagen, i dubbel bemärkelse. Men alla sångmör, som trätt fram med anspråk på att ha tänt inspirationens heliga låga hos skalden och bragt visan åstad, får avföras. Episoden är fiktion, en novell i Kalle i Dalens gängse stil men med honom själv i huvudroll.

Det medför kanhända anklagelser mot honom för mytomani. Visst. Av den art som tillkommer författare. De är inga edsvurna tingsvittnen. Men i sin närings intresse är de mer eller mindre oavbrutet på jakt efter stoff, och Kalle i Dalen var van att pressa sin fantasi hårt i det syftet. – Men med sin frihandsteckning åstadkom han totalt kaos i den historieskrivning, som visans senare popularitet påkallat. Samtidigt blev den kärna i en romantisk myt, som bidrog till framgången. Händelsegången är långt ifrån ett enstaka fall ur litteraturhistoriens avdelning Författarmystifikationer – eller litterär PR-verksamhet.

Karl Williams har mellan två ögon faktiskt medgivit sakförhållandet, visar det sig.

Den nyss återgivna artikeln ur Sydsvenska Dagbladet 1958 ingick i en reportageserie, som utfördes av tidningens »stjärnreporter Anders Jobs (av Dalasläkten)», meddelar Lennart Williams i brev. »Jobs var i tidningskretsar känd för stor noggrannhet.» I hans intervju med »Ångbagarn», kommunpolitikern Axel Johanssons smeknamn, nämner denne efter att ha omtalat skaparprocesserna på ryarna och på Fridhem: »Men som Kalle själv berättade senare under våra fisketurer på Bolmen, hade ett utkast legat i plånboken länge.» Tydligen alltsedan 1910 åtminstone.[10]

Som litteraturhistoriker har jag aldrig trott på historien. Man känner igen mönstret; det är nära nog vad som på fackslang kallas archetypiskt: romantikens 200-åriga dröm om Det Gudabenådade Ögonblicket och Det Romantiska Geniet, som nås av Inspirationens heliga eld genom en blixtlik kontakt med den Ljusets Värld Stagnelius i 1800-talets början kallade Pleroma. Likaså de inspirationsbringande muserna med det magiska tretalet, som i sluttampen ersattes med 4–5 och därmed tillsammans med cykelstyret ger framställningen mer konturskärpa. Någonstans i poetens bakhuvud tonade tydligen ett litterärt eko: Frödings Tre trallande jäntor, oerhört populära i den generationen.

Kring textens öden är frågetecknen därmed förhoppningsvis någorlunda uträtade. Men melodiernas?

Kalle i Dalen kom till Torpa 1916 och fick sin text tonsatt till sin fulla belåtenhet. Det märkliga är, att han då och senare angav, att den melodin – Annie Peterssons – var den första. Därmed har han kolliderat med de anförda minnesbilderna. Att mot fakta hävda annan tidsföljd och att presentera en redan sjösatt Smålandsvisa som nyfödd inför manstark småländsk publik, inklusive två fackförfarna vänner, som veterligen följde hans skriftställarskap, verkar milt talat dristigt: bubblan kunde ha spruckit huvudstupa. Kanhända hamnade han i sin egen sax. Antag att han först levererat sin skapelsemyt, en spontan ingivelse. Om han därefter oförhappandes blev ställd inför tonsättningsförsöket på Fridhem, lär det ha varit svårt att backa ur utan att offra den förföriska novellen från Sunnertorpa. Han tog risken med vistexten, utnyttjande sin självklara rätt att plagiera sig själv; utan melodi kunde den svårligen spridas. Men om nu Lundbergs fanns? Och blev känd? – Hur som helst: han har hävdat och framhärdade i uppgiften, att på Fridhem föddes den första tonsättningen, den som han själv föredrog, begripligt nog eftersom han tog del i dess tillkomst.

Ett sådan luftcirkus är inte särskilt logisk, om än dock tänkbar. Kan han ha haft andra skäl för sin utsaga, att hans text inte ägde egna tongångar 1916? – Möjligen. Men söker man sådana förklaringar, återstår konstruerade alternativ och gissningar. Ett par dylika må prövas utan annat värde än spekulationens, då uppgift står mot uppgift.

Ingen kompositör är nämnd i samband med Emma Meissners insjungning 1910 och ingen melodi finns i behåll. Men det går att dra fram en indikation. Anders Jobs reportageuppdrag 1958 förde honom i visans och Williams spår vidare till Trollhättan och »förre chefredaktören K. G. Wassenius, Vänersborg, som efterträdde Williams» på redaktionen där, och som var med vid Axel Engdahls »sexa på gamla Grand i Trollhättan», där visan lämnades f. v. b. till Fridolf Lundberg, som »blev förtjust, for

[10] Mitt »åtminstone» har visat sig motiverat, ty när min uppsats förelåg i ombrutet korrektur har ingenjör Ingvar Larsson, Malmö, meddelat mig att han funnit vistexten tryckt i Ljungbyposten i februari 1908.

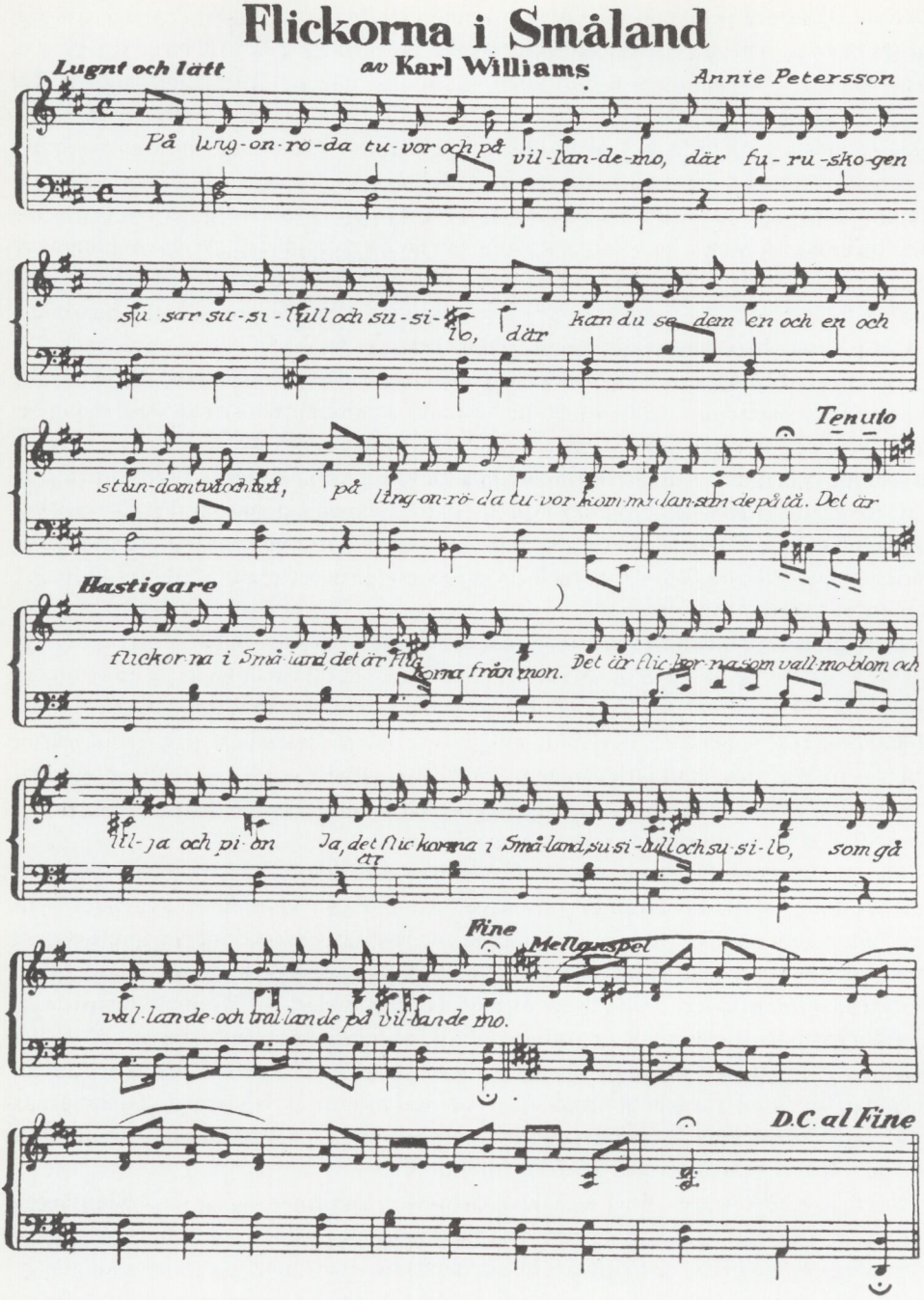
hem till Göteborg och komponerade sin version. *Felix Körling hade tidigare försökt sig på 'Flickorna'*, och när Emma Meissner skulle på turné tog hon dem med sig», vet Wassenius. – I Williams egen berättelse om visans tillkomst 1936 återkommer just dessa bägge namn, de enda utöver Annie Peterssons och omedelbart efter skildringen av »den äldsta tonsättningen» på Fridhem. Körling, inte Lundberg, får äran av visans succé, låt vara med en senare utbyggnad. Om han stått för skivmelodin 1910, så var det inte med den nu registrerade, det röjer Wassenius' formulering. Skivan refuserades, melodin försvann. Men kompositören kan ha återkommit: jfr. Williams kommentar. I Torpa 1916 hade Kalle i Dalen inte orsak att dra fram ett försök, som då var havererat och begravt. Tjugo år senare har kombinationen Meissner–Körling däremot tryckt på inför hans historieskrivning, verkar det.

Men Fridolf Lundberg? Det dröjde väl, innan hans melodi slog igenom. Så helt tycks det knappast skett ännu 1936, eftersom Williams då inte tar hänsyn till den, men den var i svang. Så började Olle Nygren, också han visintressent med rötterna i Småland, att sjunga och sprida den. »Den förekom i allsångsrepertoaren efter 1938», meddelar Uno Myggan Ericson i sitt Nöjeslexikon. I sådana sammanhang passar den förträffligt, och kanhända inställde sig framgången främst den vägen. Den var längesedan etablerad, när Delta Rythm Boys kom med sin uppoppade succévariant 1951, framförd på ambitiöst inlärd gutturalsvenska.

Melodin belägger dr Ericson 1914, först i en artikel i Svenska Dagbladet den 22 aug. 1975, sedan i sitt Nöjeslexikon. Men: den är där knuten till en annan text, en »ytterligt patriotisk dikt» av just Axel Engdahl, konstaterar han: »Landstormsmannens sång». Vilkendera texten den från början utgått från »är oklart», fastslår Myggan, som »gärna vill tro» på Williams strofer, och menar att det »uppenbarligen» ligger så till i nöjeslexikonet decenniet senare. Man kan på goda grunder avväga saken så. En beredskapssång före 1914 och världskriget verkar inte angelägen.

Men det finns en faktor, som kan tala i motsatt riktning: samspelet mellan text och melodi. Eller i detta fall en brist på samspel. Lundbergs melodi är en gånglåt, såsom refrängen understryker: där dansar inga flickor. Det blir slående, om den jämförs med Annie Peterssons, som mjukt och smidigt och i påpassliga tempoväxlingar följer ordalagens intentioner. Den är en utpräglat lyrisk melodi – liksom Williams text. Lundbergs fräsiga tramptakt är som gjord för att bli sin tids motsvarighet till Bohus bataljon, skapad i ett liknande läge. Med susilul och susilo och Williams svärmiska inkänsla för Sunnerbos lingonröda ryar har den inte mycken kontakt. Författarens preferens är begriplig. – Spelade den in i Torpa 1916? Kom Williams dit för att få en melodi i bättre samklang med sin texts intentioner?

En faktor tillkommer, ifall han känt Landstormsmannens sång och Lundbergs tonsättning så dags: kan han ha betraktat melodin som »melodin till Landstormsmannens sång» av Engdahl, inte primärt till sin Smålandsvisa? Om han i ett ev. sådant läge såg sina verser tonsättas i Torpa utan att påpeka Lundbergs prioritet, vore uraktlåtenheten ett steg mera begriplig. Någon förtjusning över Lundbergs melodi talar knappast ur hans historieskrivning, däremot över Peterssons och Körlings. Men någon kritik av Lundbergs tolkning har han inte yttrat, såvitt hans son kan minnas, och förbindelserna dem emellan var goda, om än väsentligen affärsmässiga. – Det enda jag med säkerhet vet, är att Hilding och Annie Petersson levde och dog i tron på Williams

utsaga från juli 1916. De var de första som tog den som faktarapport, inte som skönlitteratur.

Fridolf Lundberg dog 1927. Jag vet inte, när hans melodi började spridas. Den första bevarade skivinspelningen enligt nöjeslexikonet härrör från 1919. Men uppgif-

ten att tonsättningen där är Lundbergs stämmer inte. Kurt Trägårdh har letat fram den på Arkivet för ljud och bild åt mig. Melodin är Annie Peterssons. Men ackompanjemang och mellanspel är inte hennes. Slutsats: sångaren har inte haft tillgång till noter. Naturligt nog. De enda existerande var hennes originaluppteckning, i hennes ägo. Sångaren har hört visan sjungas – utan ackompanjemang. Han var skådespelare, Erik Engstam, men också vissångare och sjöng under tiden 1915–25 in en rad skivor, meddelar mig Trägårdh. I detta fall är det fråga om en piratskiva: varken min faster eller min far kände till den. Det finns bara en förklaring till att han alls kommit över melodin och texten. Engstam kom från Växjö, född 1891. Han var jämngammal med en Växjögymnasist och kring 1917 Växjöseminarist, som liksom han var uppskattad vissångare med förkärlek för Smålandsvisor, Albert Engströms och andra. Det var Annie Peterssons bror Hilding. Engstam var troligen en av hans skolkamrater och bör i vart fall ha känt honom och senare haft tillfälle att lyssna sig till vismelodin från hans föräldrahem. – Myggan Ericson har nyss muntligen meddelat mig, att den första skivinsjungningen av Lundbergs tonsättning är gjord av Clara Högberg i maj 1933.

Ytterligare en uppgift angående Lundbergs tonsättning ska beröras. Lennart Williams har hämtat den ur sitt arkiv. Hans bror Åke relaterar i brev till modern från 1952 ett samtal med nyss citerade Wassenius, som berättat om den kväll 1913, då han satt »tillsammans med bl. a. Axel Engdahl, Zara Backman och Pappa på gamla Grand i Trollhättan, och då träffades Fridolf Lundberg och Pappa för första gången. ... De satt o. pratade, och Pappa hade visat Flickorna för Lundberg. Wass(enius) berättade, att 'Ville tog sin visa och nynnade en melodi för Lundberg och sade att så där skulle det vara. Jag minns detta som det vore i går, och den melodin han nynnade den gången byggde Lundberg ut, och det är den som nu går'. Detta är bergsäkert, och det är alltså Pappa själv, som gett uppslaget till melodin och haft det i huvudet hela tiden, sade Wassenius.» – I brev till modern år 1953 återkommer Åke Williams till Wassenius' uppgift, att »Ville» hade »visslat» en melodiskiss för Lundberg. – Kalle i Dalen var själv mycket musikalisk, trakterade både fiol, drag- och munspel och sjöng gärna visor. Men då Jobs på sin jaktturné sex år senare intervjuade gamle Wassenius, tycks denne alls inte ha nämnt den uppgift, som Åke Williams fick höra. Skulle reportern ha negligerat en sådan godbit för sitt uppdrag? Och skulle Williams 1916 utan kommentar ha övergivit »sin» melodi, när Annie Petersson slog sig ner vid den taffel, som alltjämt finns på plats? Wassenius »minns detta som det vore i går». Men det var 40 år sedan, och det gällde en tonräcka som han hört nynnas/visslas en gång. Åke Williams förstahandskommentar är sval: »Jag tyckte berättelsen var intressant och nämner den därför.»

Berättelsen om Sånggudinnans uppträdande på Sunnertorpa moar har blivit folkkär i Småland och inte bara där. I vanlig ordning har de inspirerande töserna inställt sig i lag om tre och gjort anspråk på uppmärksamhet för sin drivande roll i processen och haft liten förståelse till övers för sina konkurrenter om värdigheten. Torpamelodin var i och för sig känd på orten och med den legenden, förmedlad av kantorsfamiljens umgänge, men på allvar tycks mytbildningen ha accelererat efter Kalle i Dalens publicerade relationer. Den följer välkända mönster. Närhelst rykte och framgång har knutits till ett verk, har man att vänta hjälparnas ankomst, tillskyndarna utan vilka bragderna varit ogjorda, alltifrån Vasaäventyren t. ex. Som litteraturhistoriker vänjer

man sig vid efteranmälda inspiratriser, som ofta inte ens varit samtida nog för att påverka respektive tilldragelser. Med den erfarenheten som bakgrund blir det klent med trosvissheten inför sådan inside information. Som folklore har den sin charm. Självsuggestionens makt är stor, såsom bl. a. framgått ovan. I sak dröjde det åratal mellan visans tillkomst och dess apoteos. I minnets dimljus har varje yngre kvinnsperson, som med minst två gelikar mött en cyklist mellan Nöttja och Torpa någon sommar på 10-talet haft förutsättningarna att dra önskvärda slutsatser på det grundlaget. Somliga har gjort det. I all sin brokighet lämnas deras rapporter här åsido såsom ett särkapitel även där de rymmer korn av fakta, i ett fall bl. a. rätt datum för landstormsfesten i Torpa.[11]

Utöver Lundberg, Körling och Annie Petersson har vistexten lockat åtminstone två andra tonsättare, Gustaf Wennerberg och Oskar Lindberg. Hur Wennerberg fått kontakt med visan är mig obekant. Melodin är daterad till 1923. För Lindbergs del är saken ganska klar. Han var akademikamrat med Annie Petersson, och hans bror Ernst efterträddes som kantor i Vika i Dalarna av Hilding Petersson, vars hustru av gammalt var nära vän med klanen Lindberg. Samtliga umgicks flitigt, självfallet också på musikbasis.

Annie Petersson var aldrig intresserad av att publicera sin tonsättning. Jag följde hennes arbete på Nu ska vi sjunga, ett uppdrag av Alice Tegnér med Elsa Beskow som illustratör. Jag tog för givet, att hennes egen melodi skulle hamna mellan pärmarna. Det är Lundbergs, som står där. »Den är klämmig och lättsjungen och bra och välkänd. Min är mycket mer krävande.» Hon såg saken ur rent pedagogisk och saklig vinkel. Alltjämt är melodin outgiven.

Sunnertorpa ryar såg inte Karl Williams visa födas där. Men om inte den, så kanhända berättelsen om dess födelse inspirerades där bortöver, när han kom trampande på väg mot festen i Torpa med sina verser i fickan, rimligen spänd på hur de skulle mottas. Att han fann platsen lämpad som scen för sitt novelldrama får räcka till tröst för Sunnertorpa by, när den berövas sin plats i vislitteraturen.

SUMMARY

Hunting "The Girls In Småland"

The poem treated in this article is a most popular Swedish song which pays homage to "the girls in Småland", one of the provinces in south Sweden. It was written by Karl Williams (1881–1947) at a festival there in 1916 according to his own statements and inspired by some girls he met on his way to the festival. The story has been retold and accepted as facts. However, this article proves that the song existed already in 1908 and that the author's version of its creation is mere fiction. Likewise, the chronology of the different melodies must be reconsidered, and the author's statement on that issue is proved to be part of the same imaginary story. It appears that "the first melody" composed in 1916 by Annie Petersson in the presence of the author the very same day as the festival, probably was the third one. By far most widespread today is the melody by Fridolf Lundberg; it may be worked out in 1913 or 1914. The oldest composition, from 1910, is lost, but there are indications that the composer was Felix Körling. Enclosed is Annie Petersson's lyric version which has not been published until now.

[11] Se artikel i *Sv.D.* 24/8 1952.

Christiern Pedersen som forfatter til balladen om Niels Ebbesen?

Av *Peter Meisling*

Iørn Piø har i sin disputats fra 1985, »Nye veje til Folkevisen«, opkastet den hypotese at det er Christiern Pedersen der har digtet middelalderballaden om den dristige danske helt Niels Ebbesens drab på den holstenske grev Gert i 1340, DgF 156 *Niels Ebbesen* (TSB C 25). Herimod opponerede undertegnede mundtligt i Odense i oktober 1985. Når jeg føler trang til at få min opposition på prent her otte år post festum – i en udvidet form – er det fordi kapaciteter som Karl-Ivar Hildeman (*Samlaren* 1987 s. 74 f.) og Bengt R. Jonsson (*Sumlen* 1989 s. 67) har stillet sig velvilligt an overfor hypotesen, alt for velvilligt efter min mening. Jonsson fristes endog til at fortsætte ad sporet og gøre Chr. Pedersen til ophavsmand til endnu flere ballader. Den trafik vil jeg gerne trække tæppet væk under.

Udgangspunktet for Piøs hypotese er de verbale lighedspunkter der findes mellem Ebbesen-visen og det relevante afsnit i Chr. Pedersens først i nyere tid trykte danske krønike fra omkring 1520 (Chr. Pedersens »Danske Skrifter«, bd. V s. 458 f.). Disse lighedspunkter er blevet opfattet sådan at Chr. Pedersen har øst af visen, ligesom han har øst af DgF 139 *Dronning Bengerd* og DgF 162 *Kong Christoffer og Henrik Tagesen* og måske også DgF 145 *Marsk Stig,* noget som Piø ikke betvivler. Piø har imidlertid helt ret i at det ikke er en nødvendig antagelse at det forholder sig sådan. Det påstod Sv. Grundtvig iøvrigt heller ikke helt kategorisk. Der kan ligesåvel f. eks. være tale om at en fælles mundtlig Ebbesen-sagntradition ytrer sig begge steder. Men derfra og til at vende forholdet 180 grader og gøre Chr. Pedersen til balladens ophavsmand istedet for dens benytter og henføre den til ca. 1530erne er der nu et meget stort skridt.

Én ting er sikker: Hverken Chr. Pedersen selv eller nogen anden kan ha digtet *Niels Ebbesen* ud fra den smule der står om ham i Chr. Pedersens danske krønike alene. Ikke mindst rummer balladen et rigt navnestof der mangler i krøniken: de oppositionelle nørrejyske adelsmænd Niels Bugge, Poul Glob og Anders Frost (navne der har en vis plausibilitet), søstersønnen Svend Trøst, den grevetro Aage Has (som genfindes i Holstenske Krønike), hertug Henrik, Klaus Krummedige, stednavnene Fruerlund og Norringris.

Dette evidente forhold erkender Piø også selv. Men ved hjælp af en livlig fantasi lykkes det ham at få tingene til at hænge sammen:

> Man kan imidlertid let forestille sig, at Chr. Pedersen efter at have skrevet om Niels Ebbesen i sin *Danske Krønike* er blevet så fascineret af ham, at han har opsøgt andre krøniker end den jyske for om muligt at se, om der kunne skrives en folkebog om ham. Det kunne der ikke, for man ved bogstaveligt talt intet om Niels Ebbesen. Han har så lavet en historisk folkebogsvise om, hvad der efter hans opfattelse hændte før, under og efter drabet. (s. 91)

Man kan jo forestille sig så meget, men det forekommer mig ikke at Chr. Pedersens krønike vidner om nogen særlig fascination af skikkelsen Niels Ebbesen. Omtalen er kortfattet og stilen nøgtern. Selvom en prodansk holdning slår igennem anvendes der ikke et eneste rosende adjektiv om Ebbesen. Det nævnes – ligesom i Chronica Jutensis, der er hovedkilden – at han efter drabet på grev Gert stak ild til Randers by, hvilket vel ikke i en kirkens mands øjne kan være prisværdigt. Dette træk genfindes *ikke* i balladeopskrifterne, så vi skal åbenbart også forestille os at Chr. Pedersen afveg fra sin egen tidligere fremstilling da han digtede balladen. Han »glorificerer sin helt mere, end krønikerne egentlig berettiger ham til«, skriver Piø (ssts.). Men disse krøniker inkluderer altså Chr. Pedersens egen.

Chr. Pedersen meddeler yderligere en tradition som han anser for sand selvom den strider imod Chronica Jutensis, og denne tradition genfindes heller ikke i balladen. Den går ud på at Niels Ebbesen »for siin sönders afflössningh« (nævnte st.) drog på pilgrimsfærd og døde i Rostock. Disse synder må jo være drabene og ildspåsættelsen, så nogen ren og uplettet helt er han altså ikke i denne fremstilling. Der er overhovedet ikke tale om nogen glorifikation.

Piø peger videre på Chr. Pedersens »Kong Olger Danskis Krønicke« fra 1534 og vil se en parallelitet mellem dette værk og Ebbesen-visen: »Hvad Chr. Pedersen har villet skabe var en ny og en rigtig, en jysk Holger Danske.« (nævnte st.). Men forskellene er nu nok så slående. I sin fortale til krøniken om Olger skriver Chr. Pedersen:

> Den menige mand her i Riget viste icke før andet en at han hagde all eniste verit en dansk kempe / som want seyer aff Burmand / som den gamle kempe vise lyder / Olger dansk han want seyer aff Burmand Men det findis nu her effter klarlige huad mand han wor / oc huorledis han stridde i sin liffuis tid / (nævnte udgave, bd. V s. 136)

Dette er som bekendt det ældste sted i dansk litteratur – og nordisk i det hele taget – hvor genren kæmpevise omtales. Men det vidner ikke just om kærlighed til denne genre, endsige lyst til at producere indenfor dens rammer. Det er jo syrligt og småsarkastisk. Hvad Chr. Pedersen meddeler er at den menige mand hidtil har måttet nøjes med en mager og upålidelig kæmpevise, men nu fremlægger han den fulde og sande beretning om Olger på prosa, som han har opsporet i Paris.

Der er iøvrigt intet i Chr. Pedersens forfatterskab, som vi kender det, der tyder på nogen aktiv interesse fra hans side for ballader eller verdslig poesi overhovedet. Han er og blir en prosaist. Og kigger man på det ideologiske må man ligesåvel komme til den konklusion at det umuligt kan være ham der har skabt Ebbesen-visen. Han var som bekendt en af Christiern II's trofaste tilhængere og fulgte denne i landflygtigheden. Efter sin hjemvenden til Danmark blev han i borgerkrigsårene 1534–36 Malmøborgmesteren Jørgen Kocks højre hånd. Han er kort sagt på kongemagtens og borgerskabets side og ikke på adelens. Men *Niels Ebbesen* har jo en ridder eller ihvertfald væbner som helt, og den nævner påfaldende nok ikke det mindste om at drabet på grev Gert førte til kongemagtens genetablering. Grev Gert fremtræder som en udbytter og voldshersker der egentlig ligeså godt kunne være konge, en *rex tyrannus* som det hed i middelalderen. Skulle en mand som Chr. Pedersen – sjællænder iøvrigt – virkelig give sig til at glorificere en 14. årh.'s skikkelse fra den nørrejyske adel, når det netop var den nørrejyske adel der havde opsagt huldskab og troskab overfor hans

kære fyrste Christiern II i 1523 og dermed banet vejen for dennes landflygtighed og senere fængsling?

Udover disse generelle betragtninger vil jeg henlede opmærksomheden på to detaljer i balladen der efter min opfattelse begge udelukker Chr. Pedersen som ophavsmand og måske også indicerer at visen er ældre end hans tid. Den første angår grev Gerts militære styrke, der i de ældste og bedste opskrifter angives som 84 bannere: »fire banner oc firesintztiuge« (DgF 156 *A* str. 1). Dette blir i Anders Sørensen Vedels redaktion fra 1591 ændret til det noget skruede udtryk »Fire Bannere oc Firre oc tiue« (*F* str. 1), der jo må betyde 28. Denne ændring har Vedel utvivlsomt foretaget fordi den militære enhed et banner i det 16. årh. betød 400 mand. Se Sv. Grundtvigs lange og givtige indledning til visen (DgF III s. 497, »banderium: cohors quadringentorum militum«). Ganger vi 400 med 28 får vi 11.200 mand, hvilket meget smukt svarer til angivelsen i ikke alene Chronica Jutensis men såmænd også Chr. Pedersens danske krønike: 11.000 mand. Men ganger vi med 84 når vi op på det tredobbelte. Mon ikke Chr. Pedersen, hvis det var ham der var balladens ophavsmand, havde gjort som Vedel og omregnet 11.000 mand til 28 bannere?

Derimod er det ikke umuligt, som Sv. Grundtvig er inde på, at et banner i det 14. årh. var en langt mindre enhed, således at visen hvis den er gammel kunne ha ret. Vover man med Sv. Grundtvig at antage at et banner oprindelig har været lig med den gamle regneenhed et stort hundrede (>: 120) passer pengene ganske fint: 84×120 er jo 10.080.

Den anden detalje drejer sig om det latinske ord *tympanum* – og her støtter jeg mig igen til Sv. Grundtvigs imponerende viden (DgF III s. 512) – der oprindelig betyder en tamburin eller en tromme men i løbet af middelalderen også får betydningen: en art mindre klokke. Svarende til Chronica Jutensis' udtryk »percussis tympanis incendioque posito in villa« (»Scriptores minores historiæ Danicæ medii ævi«, bd. I s. 455) står der i Chr. Pedersens krønike: »Siden ringde hand *klocken* och sette sa ild paa byen alle fire hjörner.« (nævnte st., min kursivering). I balladen derimod står der *trommer* i den tilsvarende sekvens:

Denn thiid greffuen hand vor dødt,
och tha slo thi po thieriis thrumer:
thett vor Niels Ebiisøn,
aff bienn wiille hand gange. (*A* str. 58)

Så hvis det er Chr. Pedersen der har digtet Ebbesen-visen har han altså revideret sin egen tidligere oversættelse og i mellemtiden fundet ud af at »percussis tympanis« gælder trommer og ikke klokker.

Men det er dog ikke alt hvad der står hos Piø der er forkert. Han lægger med rette vægt på at *Niels Ebbesen* dels mangler et omkvæd, dels er uhyre sparsom mht. brug af balladeformler og vandrestrofer. Det er efter min opfattelse med fuld ret at han afviser Johannes Steenstrups og Sofus Larsens formodninger om at omkvædet ved et uheld er gået tabt. Men jeg kan ikke helt indse at disse omstændigheder gør den til en *sen* ballade. I realiteten ved vi jo meget lidt om hvordan ballader var bygget i det 15. årh. for slet ikke at tale om det 14. årh., og det forekommer mig ligeså muligt at slutte omvendt, at den er en af de allerældste, skabt på et tidspunkt hvor brugen af omkvæd

ikke var blevet fast norm og formlerne ikke indkørt. Ligefrem samtidighed med begivenheden, altså anno 1340, er nok for usandsynlig en mulighed, gennemhullet af de kritiske historikere der har beskæftiget sig med den. Men en datering til begyndelsen eller midten af det 15. årh. forekommer mig ikke umulig. Trods alt er den en af de historiske middelalderballader der klarer sig bedst overfor en faghistorisk 'eksamination'.

Dog tør jeg ikke lægge mig fast på nogen datering. Piø *kan* ha ret i at Ebbesen-visen ikke er ældre end sådan cirka 1530erne. Han *kan* også ha ret i at den er konciperet skriftligt og måske udsendt som flyveblad, selvom noget sådant flyveblad ikke mere kendes. Det med det skriftlige – »en boglig stil mere end en mundtlig« (Piø s. 86) – er jeg endda tilbøjelig til at tro at han *har* ret i. Her tror jeg egentlig at hans folkloristiske øre har hørt rigtigt. Men det er ihvertfald ikke Chr. Pedersens gåsepen der er på spil og næppe heller hans trykkeri i Malmø.

For resten synes jeg ikke at Piø skulle benytte 19. årh.'s udtrykket »skillingstryk« (bl. a. nævnte st.) om de smukke og vistnok ikke helt billige balladetryk folk som Lorentz Benedicht og Mads Vingaard udsendte i det 16. årh. og afsatte til de læsekyndige ved hoffet og indenfor adelen og det højere borgerskab. Det giver helt forkerte associationer i retning af masseproduktion for et almuepublikum.

SUMMARY

In this paper, Peter Meisling opposes the idea launched by Iørn Piø in his doctor's thesis *Nye veje til Folkevisen* (Copenhagen 1985), pp. 72–92, that Christiern Pedersen, a prominent Danish man of letters (c. 1480–1554), was the author of the ballad DgF 156 (TSB C 25) "Niels Ebbesen". The ballad deals with the killing of count Gert of Holstein at the hands of the Jutlandish squire Niels Ebbesen in 1340. Meisling points out a number of differences between what is said about the killing, in the ballad and in Christiern Pedersen's *Danish Chronicle*, respectively. Especially important are the diverging ideological views: Christiern Pedersen was a strong adherent of the monarchy and the bourgeoisie, while in the ballad an aristocratic point of view is defended. Meisling agrees, however, with Piø in that the ballad *might* be as late as from the time of Christiern Pedersen, viz. two centuries more recent than the event in question.

Bråvalla och Lena

Kring balladen SMB 56

Av Bengt R. Jonsson

II

Kap. 7 A. Lenavisan och forskningen: från Vedel till Schück 163

Inledning 163. – Svend Grundtvig 166. Grundtvig och Gustav Storm 172. Storm om historiska ballader 173. Grundtvig, O. Klockhoff och H. Bertelsen om Didriksballaderna 178. – A. D. Jørgensen 180. C. Rosenberg 183. Axel Olrik 186. F. Bojsen 189. – J. C. H. R. Steenstrup 190. Steenstrup och Henrik Schück 191. – Schücks »filologiska regel» 195. Grüner-Nielsen om Schücks »regel» 196. Schück om Lenavisan och Margaretavisan 200.

Kap. 7 B. Historiska ballader från 1400- och 1500-talen: intertextualitet, influens, tendens 207

a) Grundvigs syn på den historiska balladen 207
b) Pukevisan (DgF 161) 210
c) Margaretavisan och den relativa kronologien 228
d) Ordförrådet som dateringsinstrument 306
e) Balladernas diktare 318
f) Danmarks *seconde chevalerie*. Ätterna Lykke och Bille 328
g) De danska 1500-talshumanisterna och balladerna 348
h) Povl Helgesen – en balladpoet? 413
i) Några konklusioner 441

Bråvalla och Lena I ingick i Sumlen 1989, den avslutande Bråvalla och Lena III kommer att ingå i Sumlen 1992–93.

Kap. 7 A. Lenavisan och forskningen: från Vedel till Schück

När Anders Sørensen Vedel 1591 utgav Lenavisan i sin Hundredvisebog (II: 20) försåg han den med en ingress, vari de bakomliggande historiska omständigheterna återges på ett i stort sett riktigt sätt. Han tillägger: »Dog Visen kommer icke aldelis offuer it

Hänvisningar till Bråvalla och Lena I (Sumlen 1989, s. 49–166) görs med enbart »I» och sidangivelse.

met Historien». Det är tämligen ovisst vad han egentligen åsyftar med detta yttrande.[1] Men Vedels reflexion förtjänar ändock att nämnas såsom det första kända omdömet om Lenavisan, något som kan ihågkommas inte minst nu vid 400-årsminnet av Hundredvisebogens publicering.

Nordiska 1700-talshistoriker som Dalin, Lagerbring och Suhm – vilka alla syns ha känt Lenavisan enbart från Vedels (och därmed Syvs) textredaktion – begagnade den eller därpå grundade uppgifter för sin framställning av 1200-talets historia.[2] Men den förste efter Vedel att framföra synpunkter på själva vistexten (: Vedels) var Nyerup. Han påpekade bl. a. att »Parallelsteder» till i vissa »Vers forekommende Udtryk og Talemaader forekomme i den Vise om Ulf van Jern ...».[3] Detta förhållande blev en utgångspunkt för Grundtvigs syn på Lenavisan. Hans tolkning av detta förhållande har varit bestämmande för nästan all efterföljande forskning rörande Lenavisan fram till idag. De enda egentliga undantagen, de som trots tämligen skiftande åsikter sinsemellan avvisat Grundtvigs uppfattning härvidlag, är Gustav Storm, Ernst von der Recke och Jan de Vries. I kap. 1 och annorstädes i det föregående har jag kort berört Grundtvigs och några andra forskares mening om Lenavisan. I föreliggande kapitel skall jag något mera ingående behandla den hittillsvarande forskningens resultat och metoder, fr. o. m. den nordiska visforskningens grundläggare Svend Grundtvig.

Hakon Grüner-Nielsen gav 1943 i *DgF* X[:3], s. 292–293, genom en illustrativ citatsammanställning (A. D. Jørgensen, Olrik, von der Recke, Henrik Schück, Sverker Ek) en bild av vad forskningen dittills (och efter Grundtvig) ansett om Lenavisan. Han presenterar den med följande ord: »Angaaende denne Vises Hjemsted, Alder og oprindelige Indhold hersker stor Usikkerhed. Danske og svenske Forskere har fremsat vidt forskellige Hypoteser.» Efter citaten, vilka han ej kommenterar var för sig, skriver Grüner-Nielsen sammanfattande:

> Det er sjældent, at en Undersøgelse af det samme Stof kan give saa modsatte Resultater, som Tilfældet er her med denne Vise. Men Sagen er, at Sporene med Hensyn til Visens Alder og Hjemsted viser i forskellig Retning. Desuden bliver de Muligheder, der kan tænkes vedrørende Visens Udvikling, altfor mange, fordi vort Kendskab til Middelalderens Historie og Litteratur i det hele kun er tilfældig og fragmentarisk, saaledes at Sammenligningsmaterialet stadig svigter. Hertil kommer, at alle de Varianter, vi kender af Visen, maaske bør føres tilbage til en Omdigt-

[1] Möjligen avser han främst ett uttryck i hans text str. 35, där Sverker säger »Mine Fiender ere slagne ...». Strofen ifråga finns bara i Vedels egen tryckta text; Rasmus Nyerup och efter honom Svend Grundtvig betraktar »Fiender» som tryckfel för »Frender» (konjekturen upptagen i textåtergivningen DgF 136 C). Om min förmodan är riktig, kan så inte vara fallet och Vedel bör då befrias från misstanken att själv ha diktat åtminstone denna del av str. 35, en av de strofer Grundtvig tillskriver Vedel.

[2] Dalin (*Svea Rikes Historia* II, 1750, s. 169) citerar dock blott »Contigit in Lenum»; Lagerbring (*Swea Rikes Historia* II, 1773, s. 297) uttalar sig pejorativt om balladen, som han betraktar som dansk. Jfr ovan I, s. 142. Suhm (*Historie af Danmark* IX, 1808, s. 140 f., refererar »den Danske Kiempevise» (Vedels text) utförligare och fäster tydligen vikt vid dess uppgifter, under det att han ogillar »Contigit in Lenum» (s. 142: »de Svenske giorde over Slaget følgende slette Vers ...»). Suhm anser (s. 139) att den storlek på Sverkers här som 1500-talshistorikern Mogens Madsen (Magnus Matthiæ) anger – 18 000 man – är överdriven (själv tror Suhm dock, liksom tidigare Huitfeldt, på 16 000!); han har icke insett att siffrorna hos Mogens Madsen och andra äldre historiker ytterst emanerar från balladen.

[3] Abrahamson, Nyerup & Rahbek, *Udvalgte Danske Viser fra Middelalderen* II, Kbhvn 1812, s. 358.

ning, der spærrer Vejen for os til at komme til Klarhed over den orindelige Viseforms Indhold og Karakter.

Det skal ikke være Opgaven her at føje en ny hypotetisk Forklaring til de mange, der allerede foreligger [– – –].

Till trots för vad han uttryckligen säger, för Grüner-Nielsen som synes faktiskt fram ett slags »hypotetisk Forklaring», nämligen tanken på en senare »Omdigtning», vilken helt utesluter oss från kunskap om den ursprungliga visan, ett slags *Ding an sich*. Att sådana radikala omdiktningar av ballader ägt rum kan väl inte *a priori* uteslutas. Vi känner dock – självfallet – inga exempel härpå, och en dylik hypotes, som Grüner-Nielsen alltför ofta tillgriper, saknar egentlig mening. Någonting helt annat är att ballader kan bygga på annan diktning i bunden form, att ballader eller delar av dem kan omstruktureras vid överförandet från en strofform till en annan samt att de under sin tillvaro utsätts för förändringar av språklig och stundom innehållslig (även tendentiös) art, allt företeelser som vi kommer att möta i samband med Lenavisan.

Grüner-Nielsens forskningsöversikt har varit den efterföljande forskningen till nytta.[4] Detsamma kan sägas – och kanske i än högre grad – om de påpekanden han gör om Lenavisans beröring med andra ballader och den stroföversikt han (på grundlag av ett utkast från Axel Olriks hand) presenterar. I all sin objektivitet eller just därför – frånvaron av kommentarer – ger Grüner-Nielsens citatsammanställning emellertid ett något otillfredsställande intryck. Det räcker inte att litet tröstlöst konstatera dessa »saa modsatte Resultater». Vad det gäller är att förklara dem, vilket inte kan ske genom hänvisningar till de förvisso stora svårigheterna förknippade med denna visa (och, för den delen, andra ballader) eller till vår ofullständiga kännedom om medeltiden. Väsentligt är istället att fastställa vilka uppfattningar de citerade forskarna (och andra) har om balladgenren i allmänhet och om historiska ballader i synnerhet, vidare i vilken mån de beträffande Lenavisan explicit eller implicit, medvetet eller omedvetet, baserar sin uppfattning på föregångarnas. Som jag tidigare framhållit har det inte minst till *DgF* knutna, monografiska betraktelsesättet lett till att den tvärsgående källkritiken försummats. Men det har dessutom – särskilt tydligt hos Grüner-Nielsen i detta fall – lett till att den historiografiska och idéhistoriska aspekten satts på undantag.[5] Att Grüner-Nielsen hade begränsat utrymme till sitt förfogande är bara en partiell orsak.

Jag skall söka ge min följande framställning en något annan karaktär, en där de av mig nu efterlysta synsätten bättre kommer till sin rätt. Att mina egna – i denna uppsats öppet redovisade – åsikter om balladgenren, om historiska ballader och om Lenavisan därvid kommer att färga min framställning är ofrånkomligt och bör inte vara en nackdel. En kanske subjektiv men konsekvent helhetssyn tycks mig vara att föredra framför ett, om jag så får kalla det, eklektiskt gungfly.

Framställningen är i huvudsak kronologiskt upplagd, men andra principer har fått

[4] Det gäller min föreliggande undersökning liksom tidigare Hildeman, *Politiska visor från Sveriges senmedeltid*, s. 22 ff. Den karakteristik Helge Toldberg (*Marsk Stig-visene*, Kbhvn 1963, s. 24) ger av Grüner-Nielsens kommentar till DgF 145 i *DgF* X passar i stort sett också in på dennes kommentar till DgF 136.

[5] Lenavisan är ej nämnd i Dal, *Nordisk folkeviseforskning*, ej heller i Piø, *Nye veje til Folkevisen*. I båda arbetena citeras visserligen Schücks »filologiska regel» (Dal, s. 267; Piø, s. 21) men utan angivande av att Schück framsatte den vid sin behandling av just Lenavisan.

ta överhand där så synts lämpligt. Någon indelning efter forskarnas nationalitet kan det inte bli frågan om annat när det av faktiska skäl är naturligt eller nödvändigt.

*

I sin 1858 tryckta inledning till DgF 136, »Kong Sverker den unge (1208)», skriver Svend Grundtvig om visan (*DgF* III, s. 219):

> At Visen maa være bleven til kort efter Begivenheden, antager jeg for en Selvfølge, om det end er rimeligt, at den har maattet tabe meget af sit oprindelige Indhold paa sin lange Vandring gjennem vel ti Slægters Munde, fra den først blev sungen til den første Gang blev optegnet.

Detta är en tillämpning i det enskilda fallet av Grundtvigs generella syn på de historiska balladerna: »hvis en Tildragelse ikke finder sin Sanger i sin Samtid, bliver der aldrig nogen Folkevise af den» (*DgF* III, s. VI). Det är romantikens uppfattning, som Grundtvig gjorde till sin. I vetenskapligt avseende starkt påverkad av Geijers inledning till *Svenska folk-visor från forntiden* (I, 1814) tog Grundtvig säkerligen också bestående intryck av skönlitteratur han läst i sin barndom, främst B. S. Ingemanns historiska romaner, något som lätt förbises.[6] År 1826, då Svend Grundtvig var två år gammal, utkom *Valdemar Seier,* som blev Ingemanns förstlings- och genombrottsarbete på området. I denna roman, som själv till icke ringa del bygger på ballader, tas för givet inte bara att balladgenren var långtifrån ny i Danmark vid 1200-talets början – drottning Dagmar lyssnar till »en gammel Folkevise om Elverfolk og Havfruer» – utan även att det diktas ballader om historiska händelser så snart de inträffat, t. ex. om hur »Junker Strange» hämtar Dagmar och om Valdemars och Dagmars bröllop; i vårt fall särskilt intressant är »Sørgesangen» över slaget vid Lena.[7] Jag vill självfallet inte påstå, att Grundtvigs grunduppfattning av de historiska balladerna enbart eller ens främst härrör från Ingemanns romaner, men trots extensiv läsning och djupgående reflexioner frigjorde han sig uppenbarligen aldrig helt från den åsikt han som barn mötte hos Ingemann. När han så småningom ställdes inför andra åsikter som t. ex. Gustav Storms, förstod han dem inte, tog dem i vissa fall inte ens under allvarligt övervägande. Då jag här dragit fram Ingemanns namn är det emellertid inte minst för att påminna om att Svend Grundtvig ej stod så isolerad i sin uppfattning som man eljest nu för tiden lätt kan tro, därför att han inom balladforskningen genom sitt format överskuggar eller ensam representerar sin samtid.

Grundtvigs romantiska syn på de historiska balladernas samtidighet med de behandlade händelserna stöder, och får i sin tur stöd av, hans föreställning om balladgenrens

[6] Ingemann hade som bekant nära kontakter med diktarkollegan N. F. S. Grundtvig, Svends far. Det var inte minst denne som genom sin Saxoöversättning (1818–23) inspirerade Ingemann till hans medeltidsromaner; han överlämnade f. ö. bd I av sin Saxo till Ingemann med en direkt uppmaning i denna riktning. Nämnas skall, att några av Ingemanns argaste kritiker – Peder Hjort, Chr. Molbech – senare också gick i spetsen för kritiken av Svend Grundtvigs planer för utgivningen av DgF.

[7] B. S. Ingemann, *Valdemar Seier,* utg. av Marita Akhøj Nielsen, Kbhvn 1987 (Danske Klassikere/Det danske Sprog- og Litteraturselskab), s. 233 f. Lenavisan i Vedels version har avsatt starka spår i romanens persongalleri; se t. ex. s. 84 i anf.ed., som återger originalutgåvans text.

Bild 8. Svend Grundtvig (1829–1883). Fotografi i Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn.

höga ålder: åtskilliga visor handlar om personer och tilldragelser från 1100-talet. Detta liknar ett cirkelbevis, men Grundtvig uppfattade det inte så, därtill var han på andra grunder alltför övertygad om balladgenrens existens redan före år 1100.[8]

Historiska händelser kan inte skildras i balladform före balladgenrens tillkomst. Detta är förstås en truism, men konkret innebär det för mig att det inte finns några med händelserna någorlunda samtida ballader förrän mot 1200-talets slut. Försiktigare uttryckt: inte ens förutsättningarna för sådana visor förelåg förrän då. Ty inte heller för tiden efter balladgenrens tillkomst kan vi utan vidare räkna med – och här blir min kritik av Grundtvig mera immanent – att alla historiska ballader är diktade kort efter ifrågavarande händelser. I kvicka vändningar formulerades en liknande kritisk syn av Paul V. Rubow:[9]

Man tænker sig, at næppe er en Konge blevet gift eller myrdet, før Begivenheden straks er bleven sat paa Rim og saa at sige opført ved den landlige Overklasses Baller. Især synes jeg, Teorien afliver sig selv, naar man betragter dens Anvendelse ved Erik Glipping-Viserne. Kongen skal efter de Lærde næppe være bleven kold, før den ældste Ballade er bleven broadcastet; og efterhaanden som nye Momenter i Sagen kommer frem, lanceres Schlager efter Schlager til det danselystne Aristokratis Adspredelse. (Endnu i Prof. Brix' *Analyser og Problemer* III s. 31 fremsættes den

[8] Jfr I, s. 54 f.

[9] Paul V. Rubow, *Smaa kritiske Breve*, Kbhvn 1936, s. 48. Rubow ifrågasätter med fog tanken att alla ballader koncipierats som dansvisor.

Tanke, at en af Viserne om Erik Glippings Mord skulde være bleven til ved hans Søns »sangglade Hof».) [---] En historisk Vise digtes saa lidt som en historisk Tragedie eller Roman ud fra Aktualitetshensyn – Digterens Motiv er os ubekendt, men det samme kan jo siges om alle Kæmpeviser, Trylleviser og Ridderviser.

När Rubow i sammanhanget även yttrar att »Det vilde være rigtigere at erkende, at Kilden til de historiske Viser er at søge i Middelalderens Krøniker» måste detta emellertid sägas vara ett alltför generellt påstående, som bl. a. kräver en kronologisk precisering.[10] Det är dock kronologien – den absoluta och den relativa – vi diskuterar, sedan vi övergett Grundtvigs troskyldiga tanke att de enskilda visorna automatiskt låter sig dateras efter de historiska händelser de besjunger, hans »Antagelse om Enheden af Æmnernes og Visernes Alder» (*DgF* III, s. VI).[11] Balladgenrens egen historia är, som torde framgå av mitt kap. 2, betydligt mera växlingsrik och komplicerad än Grundtvig föreställde sig.[12] Balladen om slaget vid Lena 1208 är gunås ingen samtidsvisa.

I sin inledning till visan i *DgF* ger Grundtvig, liksom tidigare Vedel och Nyerup, en någorlunda korrekt beskrivning av den till grund för visan liggande historien.[13] Därtill fogar han följande kommentar:

Det hører vistnok til Sjældenhederne, at to Folk, efter at have kæmpet med hinanden paa Liv og

[10] Det är otvivelaktigt de starka intryck Rubow tagit av Joseph Bédier som här gör sig gällande. Jfr L. P. Rømhild, *Tradition og fantasi. Kritikhistoriske sonderinger i Paul V. Rubows forfatterskab*, Kbhvn 1976, s. 15, 120–125. Rubow skrev i *Smaa kritiske Breve*, också (s. 49) att »det kostar dyrt at rykke et Verks Tilblivelse langt tilbage i Forhold til dets Overlevering. Saa længe vor ældste Folkeviseopskrift er fra Anno ca. 1450, maa der mere til end blotte filologiske Projektioner, inden man tor møblere de mørke Tidsaldre med hver sin Gruppe af det halve Tusinde danske Folkeviser.» Man tar knappast fel om man förmodar att det inte minst är mot detta Rubows ofta citerade yttrande J. Brøndum-Nielsen vänder sig 1973 (Om Sprogformen i de sjællandske Love, *Acta Philologica Scandinavica* 29: 2, s. 109): »Omtrent samtidig med Valdemars Lov, vor første kendte Bog paa Dansk, opstaar, ligeledes i Stormandskredsen, den danske Folkevise, efterfulgt af tilsvarende svensk Digtning. De Litteraturhistorikere, der vil henføre Folkevisens Oprindelse til Tiden kort før dens Nedskrivning (henimod Aar 1500?), reagerar mot en ældre romantisk Vurdering, men føres derved til den modsatte Yderlighet.» Då Brøndum-Nielsen (s. 81) daterar Valdemars lag till »c. 1160» får hans egen tidfästning av balladgenren verkligen sägas företräda – och detta så sent som 1973 – en ytterlighetsståndpunkt icke olik Grundtvigs. Den filologiska grundvalen för en sådan uppfattning har jag kritiserat i det föregående (I, s. 97 ff.).

[11] Genom att tillämpa detta synsätt når Grundtvig resultatet (*DgF* III, s. XIII), att »medens en Mængde danskhistoriske Viser fra 12te Aarhundrede ere muntlig forplantede til Skandinaviens andre Folk, saa foreligger der kun Bevis for, at nogle enkelte fra Begyndelsen af 13de, men ingen senere, ere udvandrede til Sverrig og Færøerne.» Blott genom att ej särskilja *ämnenas* ålder och proveniens från *visornas* kan man nå ett resultat som detta. Jfr s. 292 n. 1 om den speciella roll Grundtvig tillmätte de isländska balladbeläggen.

[12] Om några av 1300-talets viktigaste och av samtiden starkt uppmärksammade händelser – Nyköpings gästabud 1317(–18), Niels Ebbesens likvidering av greve Gert 1340, slaget vid Åsle 1389 – diktades det måhända ballader strax efter vederbörande händelse. Men för de senare två händelserna är de bevarade balladerna (DgF 156 resp. 159) tillkomna långt efteråt, under det att visan om den förstnämnda (DgF 154) erbjuder speciella problem. Jag behandlar 156 och 159 utförligt i kapitel 7 B, 154 i kap. 7 D.

[13] Grundtvig säger (s. 219), att Sverker II fick stöd av sin frände (: sin mors kusin) Valdemar Sejr. Denna uppfattning, framförd redan av Ericus Olai (se I, s. 124) menar jag vara oriktig och baserad just på Lenavisan (I, s. 152). Även beträffande relationen Karl Sverkersson – Magnus Henriksson – Erik Jedvardsson har jag en annan åsikt än Grundtvig. Jag tror inte heller på den vanligare, »konsekutiva» varianten (se I, s. 118; till jämförelse kan nämnas situationen i Danmark med Sven, Knut och Valdemar som samtidiga kungar och den i Norge med Harald Gilles tre söner). – När det gäller släktskapen mellan Sverker II och Erik Knutsson följer Grundtvig den genealogiska uppfattning som på hans tid var rådande (och som återkommer i C. M. Kjellberg,

Død, bevare Mindet om denne deres Kamp i een og samme Vise. Dette er dog Tilfældet her, hvor danske og svenske synge samme Vise om Lena-Slaget, om end med adskillige Afvigelser, hvorved den syngende Parts Fortjenester særlig fremhæves. Visen maa altsaa fra først af have været sungen enten paa dansk eller paa svensk, og jeg antager det da med de svenske Udgivere for sandsynligst, at den er digtet i Danmark og derfra indvandret i Sverig. At Visen maa være bleven til kort efter Begivenheden, antager jeg for en Selvfølge [...]

De åsyftade svenska utgivarna är Arwidsson (1837) respektive Hyltén-Cavallius & Stephens (1853), vilka imponerats av blotta längden av Nyerups (: Vedels/Syvs) tryckta danska text.[14] Bilden av de »to Folk» som kämpade med varann är en klar anakronism; egentligen är Nordiska sjuårskriget 1563–1570 det första dansk-svenska krig som kan beskrivas i sådana termer.

Svend Grundtvigs åsikt om Lenavisans uppbyggnad och innehåll var denna (*DgF* III, s. 220 f.):

En Ejendommelighed ved denne Vise, mere eller mindre fælles for alle dens baade danske og svenske Opskrifter, og derfor uden al Tvivl tilhørende Visen i dens allerførste Tilbliven, er denne: at den er en Efterklang af de ældste Kæmpeviser. Det sidste Omkvæd i vore A og B: Saa hørte (el. Saa vinder) man Sverken (el. Sverkel), er et Laan fra vor Nr. 1 om Tor af Havsgaard; og det er vel den tilfældige Lighed imellem Navnet Sverker og det i det gamle Omkvæd forekommende Ord Sverken (hvorom her foran II, S. 634), der har givet Anledning til dette Laan. Den for alle Texter fælles Begyndelse er laant fra vor Nr. 10 om Ulv van Jærn, og i vor A's V. 9 (B's 26) gjenkjende vi et Vers af vor nr. 17 om Kong Diderik og Holger Danske. Vor Opskrift A er som sagt baade den ældste og den oprindeligste af dem, vi nu have; om den end kan have tabt adskilligt af, hvad der fra første Færd fandtes i Visen, saa er der ingen Grund til at mistænke noget af det, som den nu har, for at være senere tillkommet: den er at betragte som en uforvansket Lævning af den oprindelige Vise. Og er dette saa, da er det tillige klart, at denne i sit hele Anlæg saavel som i sine Enkeltheder er en Efterligning af de egenlige Kæmpeviser, navnlig af de to sidstnævnte (Nr. 10 og 17): den har Begyndelsen fra den ene, Slutningen fra den anden af dem. Folket, som kjendte og sang de ældre Viser, af hvilke denne fra først af havde laant, kom da her i Danmark, efterhaanden som det historiske Grundlag for Visen gik ad Glemme, ganske naturlig til at udvide den ved Optagelsen af endnu flere Dele af dens ældre Forbilleder, og saaledes forklarer jeg det meste af, hvad vor B har forud for A: den har fra Visen om Ulv van Jærn endnu laant hele elleve Vers (10–16, 19–22), og fra den om Diderik og Holger har den de to Kæmper: Ulv van Jærn og Karl hin graa (jfr. her foran I, S. 73–74.88.II, S. 644–45), hvilke der begge nævnes som danske Kæmper. Ved Siden af disse har B dog ogsaa i de for den egne og vistnok Visen oprindelig tilhørende V. 4 og 9 (samt 10) Navnet Engelbret, hvori vi gjenkjende

Erik den heliges ättlingar, *HT* 1888, s. 367), enligt vilken Erik Jedvardsson var son till Blot-Svens syster Cecilia. »Erik den hellige» var då »Sverkers Fasters Søn» (dvs. Erik och Sverker var kusiner, båda barnbarn till Blot-Sven), vilket skulle innebära att Sverker II och Erik Knutsson var bryllingar. Enligt min egen åsikt (I, s. 118 f.) var de istället sysslingar; Blot-Sven – och för den delen även »Inge d. y.» (vars historiska existens låter sig starkt ifrågasättas) – kan vi därvid klara oss utan.

[14] Utgåvorna är Arwidsson, *Svenska Fornsånger* II, 1837, s. 346, resp. Hyltén-Cavallius & Stephens, *Sveriges historiska och politiska visor* I, 1853, s. 46. Arwidsson uttrycker sig försiktigt: »På Danska finns den vida fullständigare, hos *Nyerup* [...]». Hyltén-Cavallius & Stephens säger däremot mera explicit: »Visorna härom [: Kung Sverker och Slaget vid Lena, 1208] äro väl egentligen förkortade bearbetningar af den Danska Visan om Kong Sverker, hos *Nyerup*, II, s. 107, men ega dock tillräcklig egendomlighet för att i viss mån kunna anses såsom sjelfständiga Svenska skapelser.»

den Greve Engelbert, der var gift med en Datter af Ebbe Sunesøn og altsaa var Svoger til Sverker. (Jfr. Suhm, IX, S. 141.)

Bakom Grundtvigs åsikt att Lenavisan redan »i dens allerførste Tillbliven» hämtat sitt omkväde från Torsvisan (DgF 1, TSB E 126, SMB 212) låg övertygelsen att »den fra Oldtidens Gudekvad stammende Vise om Thors Hammerhentning» (*DgF* IV, s. 579) var av utomordentligt hög ålder och att transformationen från Eddadikt till ballad hade ägt rum i Danmark; Lenavisan skulle också vara dansk. På grund av denna förutfattade mening drar han inga slutsatser av den påfallande omständigheten att majoriteten av texterna, nämligen alla de tre svenska och en dansk (Vedels) har ett annat, i huvudsak gemensamt omkväde: »Vth rijde Ryttare för Danmarks skiöld, för dem gråte så många» (el. motsv.). Härom skriver Grundtvig (*DgF* III, s. 222 f.):

Da hans [: Vedels] Text imidlertid ellers intet Spor viser til nogen tredje Kilde foruden de bevarede danske A og B, saa bliver det rimeligst at antage, at han har faaet Underretning om, at Sverkers Vise (i Danmark eller i Sverig) paa hans Tid blev sungen med dette Omkvæd, som han da foretrak for de to, som vi finde i begge de gamle danske Opskrifter.

Den antydda kronologiska motsättningen mellan »hans [: Vedels] tid» och »de gamle danske Opskrifter» saknar grund. Det egenartade och tämligen invecklade problemet rörande Torsvisans och Lenavisans omkväden diskuterar jag i kap. 9.[15]

Viktigare var Grundtvigs uppfattning, att Lenavisan hämtat sin »Begyndelse» från *Ulf van Jærn* (DgF 10), sin »Slutning» från *Kong Diderik og Holger Danske* (DgF 17, TSB E 17). Vi börjar med den sistnämnda.[16]

Den strof Grundtvig avser är DgF 136 B: 26; den finns även som dansk A: 9 (och är där ingen slutstrof). De lyder (cit. efter *DgF*):

DgF 136 A: 9

De vor vel XVIII^{M} mendt,
der de aff Danmarck foer hen:
der kam icke till-bage igien
uden tree oc tryssuer fem.

DgF 136 B: 26

Och di drogh ud aff Danemarck
med aatte og fyrgetyffue heste:
der kom icke flere thill land i-gienn,
end threi och thøser fem.

Strofen finns också i en av de svenska texterna (SMB 56 C: 14):

När som the redo til Wahlaberg
Så wore the Tolf tusende Krigzmän
Men när the kommo tilbaka igen
Så woro the intet meer än Fyretijofem.

Man kan lägga märke till att i sv. B, som saknar strofen ifråga, str. 2 börjar: »Digh will jagh låhna mine Män dertill 12 000 Juter». Att strofen från början ingått i Lenavisan behöver inte betvivlas. Men den finns alltså även i DgF 17, där den är näst sista strof i

[15] Det syns endast vara i S. Bugge & M. Moe, *Torsvisen i sin norske form*, 1897, s. 98–100, som detta problem någorlunda utförligt behandlats och Grundtvigs åsikt kritiserats. Om Lenavisans ålder vill Bugge & Moe (s. 100) inte uttala sig. – För sin redaktion av Lenavisan (*Danmarks Fornviser* II, nr 84) väljer E. von der Recke, utan att kommentera saken, att använda omkvädet ur Vedels tryckta text.

[16] Beträffande förhållandet mellan Ulf van Jærn och Lenavisan se kap. 9.

de båda kända texterna. Jag citerar de två slutstroferna i DgF 17 efter 17 B (ur Svaning II), men 17 A: 17–18 (ur Karen Brahes Folio) är så gott som helt likalydande:

22. Then tid di drog aff Bermeland,
di vor vel atten-tusind mand:
ther kom ingen tilbage aff dennom igien,
uden halff tredie sinds tiffue och fem.

23. Och blodett dett rinder i striden strøm
offuer bierig och dyben dalle:
och røgen stander i himelen op,
att solen bliffuer blodig oc rød.
– Nu stander striden for norden under Iutlandt.

Grundtvig övervägde aldrig möjligheten att 17 B: 22 (17 A: 17) gått motsatt väg, dvs. lånats från Lenavisan till visan om Didrik och Holger Dansk (och där fått »Bermeland» insatt). Därtill var han alltför fången av sitt axiom om Holgervisans kronologiska prioritet. Han skriver om denna (*DgF* I, s. 231):

Denne Vise, som her slutter Rækken af de danske Dideriksviser, er vistnok den yngste af disse og deri væsenlig forskjellig fra de andre, at den ikke er nogen umiddelbar, troskyldig Gjengivelse af de gamle Sagn, men snarere en vilkaarlig Benyttelse af disse i patriotisk Øjemed, idet, som Vedel siger, »vore Forfædre vilde hermed give tilkjende, at Danmark er et frit Kongerige.» Den viser os, hvor rigtig det ulærde danske Folk (som man har villet give Skyld for at ansee Diderik for en gammel dansk Konge) har opfattet denne Helt: nemlig som Tydskhedens Repræsentant; thi som saadan stilles han ligeoverfor den danske Folkehelt Holger Danske, der her gjøres til Konge i Nørrejylland; og som saadan kan Diderik naturligtvis ikke taale, at den danske Konge »lader sig krone med røde Guld og vil aldrig vorde (hans eller nogens) Mand.» At Visen tilhører en senere Tid end de forhen meddeelte, sees ogsaa deels af de forekommende høje Talstørrelser; deels af det Følge, der tillægges enhver af Hovedpersonerne; thi medens Kong Diderik faar den gammeldanske Bermer-Rise og den ubekjente Sverting, optræde Ulver Jærn, Vidrik Verlandssøn og Helled Hagen paa Holgers Side.

Yngst av »de danske Dideriksviser» skulle DgF 17 icke förty vara äldre än Lenavisan, som Grundtvig tidsätter till 1208 eller mycket snart därefter. Efterhand kom Grundtvig fram till en precis datering av DgF 17:[17]

Vor Vise Nr. 17: om Didrik og Holger Danske er jo ikke i den Form hvori den foreligger nogen indvandret Vise, men er aabenbart digtet eller dog væsenlig omformet her i Landet i den bestemte Hensigt at byde »Tydsker, Slaver, Vender» Trods og som det synes forherlige en Sejr over vore sydlige Naboer, Ødelæggelsen af en sydfra kommende Angrebshær. Denne Vise, der ogsaa er benyttet til Sverkers Vise fra 1208, og som efter sit hele Udseende kan henføres til 12te Aarhundrede, den forudsætter jo Bekjendtskab med ældre Viser om Kong Didrik og om Holger Danske. Naar vi fraa den senest mulige Tid, denne Vise kunde være forfattet, gaa tilbage og søge en rimelig Anledning til dens Fremkomst, saa finde vi, saa vidt jeg kan se, ingen saadan senere end Knud Lavards Kampe, hvormed han fredede Danmarks Grændse Aar 1115–17. Men er den digtet i Knud Lavards Dage, da maa vi jo alt forinden have modtaget ikke alene Viser om Kong Didrik, men ogsaa den om Holger Danske (Nr. 30). Denne er, som forhen omtalt (I, S.

[17] *DgF* III, 1862, s. VIII.

389–90), sandsynligvis kommen herind fra Nederlandene, og det kan da i Forbigaaende være tilladt at nævne Muligheden af, at denne nederlandske Vise alt kunde være fulgt herind med Knud den helliges flamske Dronning 1083.

Vi kan förbluffas över hur Grundtvig kunde placera en visa med ett utseende som DgF 17 i 1100-talets början. Väl så mycket gäller detta innehållet, ty 1100-talets dansk-tyska motsättningar, politiska och inte minst kyrkopolitiska, tog sig aldrig denna litterära form. Det slag av nationalism, som DgF 17 ger uttryck åt, är f. ö. knappast tänkbart före senmedeltiden.[18] På denna punkt utsattes Grundtvig för stark kritik av Gustav Storm 1874:[19]

Men dernest findes om *Kampen mellem Holger danske og Kong Didrik* en Vise (DgF. No. 17), der er patriotisk-politisk, digtet som Vedel siger for at »give tilkjende, at Danmark er et frit Kongerige». Visen fremstiller »Holger dansk» som Danmarks og Didrik som det tyske Kejserriges Repræsentant og tænker sig en Angrepskrig fra Tyskland sejrrigt slaaet tilbage af Kong Holger og hans Landsmænd. En saadan Personifikation af Nationaliteterne hører til det 16de Aarhundrede eller ialfald ikke til den middelalderlige Visedigtnings Tider, og da Chr. Pedersens Ord vidne for, at Olger danske først efter 1534 kunde opfattes som sin Nations Ideal, maa Visen være digtet, efterat Krøniken havde vundet Udbredelse. Visen er allerede optegnet c. 1550, og Tiden c. 1534–1544 kan ogsaa kaldes særdeles passende til Udstedelsen af et nationalt Manifest mod det overmægtige Tyskland, mod hvilket Danmark hele denne Tid levede i Krigstilstand, uden at der nogensinde kom til afgjørende Kamp. Ved Holger danske, som bor i »Nør-Judland» og »lader sig krone med røde Guld», har man tænkt paa den danske Kong Kristian III, og ved »sterk Diderik», som »har stridt al Verden igjennem og altid vundet», paa den tyske Kejser Karl V; mere tvivlsomt kan det være, om andre Samtidige skal søges i de bernske Helte »Sverting» og »høgen Bermerris» og i de danske Helte Ulfan Jaarn og Svend Felding (hvortil den senere Optegnelse B føjer Helled Hagen, Viderik Verlandssøn, Ivar Blaa og Kollen hin graa!); umuligt er det imidlertid ikke. Ogsaa derved sees denne Vise at være senere, at den har laant et helt Vers fra en ældre Vise, thi Vers 17

Then tid dy drog aff Berne-land,
thi war wel XVIII thusind mend:
ther kaam slet ingen tilbage igen
udden half-thridesindstyve och fem

er ligefrem omskrevet efter Kong Sverkes Vise (No. 136)

De vor vel XVIII[M]. mend,
der de af Danmark for hen:
der kam ikke tilbage igjen
uden tree oc trysver fem,

og vi kan ikke forstaa, hvorledes den danske Udgiver har kunnet tænke sig det omvendte Forhold, at Visen om Sverke skulde have modtaget Laan fra den moderne Vise om Kong Holger danske.

[18] Wilhelm Grimm, som översatte visan (efter Vedels text) i sin *Altdänische Heldenlieder, Balladen und Märchen*, 1811, s. 51–53 (nr X) skriver i sin kommentar (s. 502): »Man darf annehmen, dass dieses Lied erst später, in der zweiten Hälfte des fünfzehnten Jahrhunderts entstanden ist» ... [.] Grundtvig bagatelliserar Grimms rimligare datering i vändningar, som förråder hans aktiva engagemang i den samtida dansk-preussiska kampen om Slesvig.

[19] G. Storm, *Sagnkredsene om Karl den Store og Didrik af Bern hos de nordiske Folk*, Kra. 1874, s. 187 f. Boken var Storms doktorsavhandling.

I *DgF* IV, s. 742, söker Grundtvig bemöta Storms åsikter om DgF 17. Efter att ha refererat Storms identifiering av balladens gestalter med historiska personer på 1500-talet fortsätter han:

> Dr Storm finder fremdeles et Bevis for Visens Ungdom deri, at den efter hans Opfattelse har laant fra Kong Sverkes Vise (Nr. 136), og han »kan ikke forstaa, hvorledes den danske Udgiver har kunnet tænke sig det omvendte Forhold: at Visen om Sverke skulde have modtaget Laan fra den moderne Vise om Holger Danske.» Denne Mangel paa Forstaaelse maa dog nok bero paa en meget flygtig Læsning af min Indledning til Sverkersvisen (III, S. 220–221), hvor der er paavist, hvorledes denne helt igjennem har laant af de gamle Kæmpeviser Nr. 1, 10 og 17; thi *Ulv van Jærn* og *Karl hin graa* have dog vel ikke hjemme i Sverkers Vise.

På Grundtvigs avslutande retoriska fråga kan vi svara: nej, sagofigurerna »Ulv van Jærn» och »Karl hin graa» hör inte hemma i DgF 136. Men Grundtvig menade att de visserligen inte hade hemortsrätt i Sverkers historia men väl i Lenavisan; *ergo* var Lenavisan från början baserad på de andra visor i vilka dessa figurer förekommer. Detta kan man kalla en *petitio principii*. Grundtvig förutsätter vad som skulle bevisas. Han valde att bortse från det faktum att »Ulv van Jærn» och »Karl hin graa» blott uppträder i DgF 136 B (och den på samma textutformning baserade Vedeltexten DgF 136 C), ej i DgF 136 A eller i någon av de tre svenska texterna.[20]

Motsättningen mellan Grundtvig och Storm beträffande dateringen av DgF 17 var bara en detalj, låt vara en viktig sådan, i ett större sammanhang. Jag har i det föregående (I, s. 55 ff.) snuddat vid denna debatt och dess fortsättning men har här anledning att något längre uppehålla mig vid den.

Striden gällde de nordiska ballader som har ämnen gemensamma med två omfattande prosaverk från det norska 1200-talet, *Karlamagnús saga* och *Þidreks saga af Bern*, dessa översättningar, kompilationer, bearbetningar av kontinentala (franska resp. tyska) källor. Grundtvig betraktade ifrågavarande ballader som mycket gamla och grundade på samma kontinentala dikter som delvis – direkt eller indirekt – låg till grund för sagorna. Vi har nyss sett hur han menade, att balladen Holger Dansk och Burman (DgF 30, TSB E 133, SMB 216) troligen hade sitt ursprung i »Nederlandene», varifrån den kommit till Danmark, kanske så tidigt som 1083. Balladerna om Didrik av Bern var baserade på – försvunna – lågtyska kväden, som vandrat upp till Danmark.

Gustav Storm argumenterade i sitt citerade arbete från 1874 för en helt annan uppfattning av dessa visor, och även om balladgenren som helhet framförde han åsikter radikalt skilda från Grundtvigs. Jag återger valda utdrag:[21]

[20] Egentligen strider oviljan att häri se senare inskott mot en annan tanke hos Grundtvig, den om varje släktleds eller sångargenerations positiva bidrag (alla detaljer behöver således inte ha varit med från början); denna tanke ligger till grund för rekonstruktionsprinciperna i hans populäreditioner med deras ofta ytterligt långa texter. Jfr Rubows karakteristik (*a. a.*, s. 40): »Efter hans romantiske Opfattelse var alle gode Overleveringer lige værdifulde. Viserne var nemlig ikke en enkelt Mands Værk; enhver som med Held havde arbejdet paa at fuldkommengøre de gamle Ballader, havde som Repræsentant for Folkesjælen Lov til at lade sin Stemme høre. Hans folkelige Udgaver, fra 1867 og 1882, tager derfor saa meget som muligt med, ja af Marsk Stigviserne har han gjort et helt Epos, en dansk Iliade.» – Om namnet »Offe Dyre», vilket Grundtvig betraktar som ett av Vedel villkorligt insatt namn, se kap. 9.

[21] *Sagnkredsene*, s. 169 f., 171, 174 ff., 176 ff., 179.

Spørgsmaalet om de dansk-svenske Didriksvisers Tidsalder, Hjemsted og Oprindelsesmaade maa sees i Forbindelse med hele den danske Visedigtning; det er nemlig klart, at det er det samme Samfund, det samme Land og samme Tidsalder, der har fostret dem alle. [...] saaledes er det ganske afgjort, at de alle høre *den katholske Tid* til (altsaa i det hele ere ældre end c. 1500). Mindre enige have Forfatterne været, naar der var Spørgsmaal om, hvorvidt Viserne var digtede blandt det menige Folk eller i de højere Stænder samt om de tilhøre Aarhundrederne nærmest Reformationen eller gaa tilbage ligetil 11te og 12te Aarhundrede. Angaaende Visernes Tidsalder tør Versemaalet være bestemmende. Vi have nemlig allerede fra omkring 1200 en Optegnelse af Danske Viser, som viser, at den Tids Digtning havde et ganske andet Udseende. I Saxos latinske »historia Danica» fra Aarene 1200–1210 findes oversat en ikke ringe Mængde danske Viser, hvis Verseform det er let at erkjende. [...] Vi se dog, at gjennemgaaende *Stavrimet* hersker – bevisende er her Opregninger som Braavallavisen S. 377–86 og Arngrimssønnerne S. 250 – og vi føle overalt det 8-linjede Fornyrdalag som Underlaget for de latinske Vers.

– – –

Efter dette kan saaledes de nye Verseformer have gjort sig gjeldende tidligst i 13de eller 14de Aarhundrede. Ogsaa andre Betragtninger føre til samme Resultat. De nye Versemaal ere ikke selvstændig skabte i Danmark, men affødte af beslægtede tyske.

– – –

Forbillederne for den danske Strofe maa altsaa søges i Tysklands lyriske Hofdigtning fra 13de og 14de Aarhundrede, og det kan da ikke være tilfældigt, at i disse Aarhundreder flere af de ridderlige Digtere træffes ved det danske Hof, besyngende danske Konger i tyske »Lieder». [...] Naar Folkevisernes Versemaal ikke kan være ældre i Danmark end 14de eller i Højden Sluten af 13de Aarhundrede og de maa antages at være udbredte der i Landet gjennem Hofdigtere, kan der ikke være Tvivl om, at samme Samfundsklasse, som i 16de Aarhundrede bevarede disse Digte fra Forglemmelse ved skriftlig Optegnelse, ogsaa har fremkaldt Digtene. Danmarks Historie i den senere Middelalder og disse Viser selv frembyde for vort Blik den samme Samfundsklasse som dominerende: Adelen paa dens Herregaarde og i Rigsraadet. [...] Allerede Vedel-Simonsen har paavist, at Folkevisernes Baggrund er de danske Adelsmænd paa deres Herregaarde med »Bedelund» og »Abildgaard», med »Højenloft» og med »Riddersal», hvis Beboere Viserne skildre i deres Sorg og Glæde, deres Kjærlighed og deres Hevn. For Viserne er Kirken og Klostret kun til for at forsørge yngre Sønner og Døtre, Borgerne kun til for at give Skat til Herremanden og »den uselig Bonde» kun for være hans livegne Træl. Men naar det er Landets højere Klasser, som har syslet med Visedigtningen, kan det ikke længer med Sikkerhed paastaaes, at den skrevne Litteratur ikke har havt Indflydelse paa Folkeviserne, som man hidtil har gjort; tvertimod ligger det af mange Grunde nærmest at antage, at Læsning har paavirket Visedigterne, ikke alene ved at give dem Motiver, men endog undertiden ved at give Digtformen sit særegne Stempel.

– – –

Her er ogsaa Stedet til at belyse en altfor almindelig Misforstaaelse angaaende en Del af disse Viser. Om de saakaldte *historiske* Viser har det gjeldt som en Grundsætning, at de ere forfattede samtidig med Begivenhederne. Nu har man fra 16de Aarhundrede Viser optegnede om Begivenheder i 12te Aarhundrede (Erik Emuns Død 1137, Kongemordet i Roskilde 1157) saavel som fra de senere Tider (Valdemarerne, Marsk Stig, Nils Ebbessøn, Dronning Margrete osv.). Vi indrømme Rimeligheden af, at der digtedes Viser i Danmark om samtidige Begivenheder allerede i 11te og 12te Aarhundrede, ja endnu tidligere, men, som vi ovenfor saa, maa disse Viser have været stavrimede; de nu levnede Viser med Motiver fra 12te Aarhundrede ere altsaa Omdigtninger af ældre, og isaafald tabe de al Karakter af at være historiske og kan alene vidne for *den* Tids Opfatning af historiske Fakta, i hvilken de ere optegnede. Det samme kan paavises med næsten den hele Række af »historiske» Viser: de indeholde historiske Reminiscenser af ofte slaaende Rigtighed, men ere dog helt igjennem uhistoriske. Talende Vidnesbyrd herom ere Viserne om

Valdemar den store: han havde virkelig en Dronning Sofie, en Frille Tove og Sønnerne Knut og Kristoffer († 1173). Men Historien ved intet om, at Dronningen lod brænde sin Medbejlerske, og den protesterer mod Visens Ord, at Valdemar med Tove havde 2 Sønner Knut og Kristoffer (istedetfor den sidste alene) og med Sofie ingen (istedetfor 2), og altsaa ogsaa mod, at Toves Sønner ride Dronningen ihjæl (hun overlevede Toves Søn i 25 Aar). Og vistnok havde Valdemar en Søster *Kristine* og Sofie en Broder Burisleiv (Buris), men Kristine blev gift allerede 1133 (og var altsaa født senest c. 1118) og Burisleiv blev voxen omkring 1170; desuden var det ikke ham, men en Fætter *Buris* Henrikssøn, som blev straffet 1167 af Valdemar, ikke for at have forført hans 50-aarige Søster, men for Forræderi. [...] Endog en Begivenhed saa nær Optegnelsens Tid som Albrechts Kamp mod Margrete er i Folkevisen bleven forvansket: af Historien se vi, at det svenske Folk ganske var paa Margretes Side, at Albrecht var et halvt Aar borte fra sit Rige for at samle *tyske* Tropper mod den svensk-dansk-norske Hær, som allerede var Herre i hans Land og at Albrecht efter Slaget nær Axevall (Onsdag 24/2 1389) blev sendt til Baahus og derfra til Lindholm; men Visen siger, at »Kongen af Sverige» sidder paa Axelvold og vil erobre Danmark, at Slaget stod mellem de *Svenske* og *Danske* paa en Søndag, at Albrecht blev ført fangen til Helsingborg og derfra til Skanderborg. En saadan Omstøbning af de faktiske Forhold kunde vel vanskelig finde Sted, førend Unionskrigene mellem Danmark og Sverige havde vakt Nationalhad hos begges Folk og det kunde være styrkende at mindes en dansk Sejer over svenske. Her henvises vi altsaa atter som ved Langobardervisen til Slutningen af 15de Aarhundrede, til hvilken Tid ogsaa »Gullandsborg» i Dagmarsvisen hentyder. Spor til poetisk Bearbejdelse i 15de Aarhundrede turde ved nærmere Undersøgelse kunne paapeges ogsaa ved andre af Folkeviserne.

———

Se vi efter disse Betragtninger paa de danske Folkeviser om Olger danske og Didrik af Bern, vil vi allerede paa Forhaand finde den danske Udgiver, Prof. Sv. Grundtvig's Mening om deres Alder altfor dristig, hvis den skal gjelde Viserne i deres nuværende Dragt: han formoder, at Grimildsvisen og Didriksviserne ere indvandrede til Danmark i første Halvdel af 12te Aarhundrede, at Visen om Didrik og Olger Danske er digtet i »Aarene 1115–17» og Burmandsvisen indført fra Nederlandene c. 1100 »maaske med Knud den helliges flamske Dronning 1083». Ere vi allerede af almindelige Betragtninger beføjede til at anse alle disse Viser, ialfald i sin bevarede Form, for nyere, vil en Sammenligning med de svensk-danske Krøniker om Kejser Karl og Didrik af Bern vise Berettigelsen dertil.

Jag har berett Storm så stort utrymme därför att hans åsikter varit av utomordentligt stor betydelse för den efterföljande forskningen, säkerligen större än man nu i allmänhet inser; det är i stor utsträckning under andras namn hans idéer, *n. b.* somliga av dem, gått segrande fram. *In nuce* föreligger hos Storm tankegångar som senare, i mer utvecklad form, möter oss hos en Steenstrup eller en Schück.

Storm vänder sig således med skärpa mot Grundtvigs extremt tidiga dateringar, såväl för enskilda ballader som för genren i stort. Härvidlag har han – i princip – rätt, och hans grunduppfattning har i allmänhet accepterats. Hans demonstration av hur fritt »historiska» (anföringstecken är i sammanhanget motiverade) ballader förhåller sig till historiska fakta är både roande och övertygande. Mot Grundtvigs romantiska tanke att balladerna i gemen tillkommit »paa Folkemunde» sätter Storm deras anknytning till den danska »Adelen paa deres Herregaarde og i Rigsraadet»; som ett korrelat följer framhållandet av visornas potentiella samband med »den skrevne Litteratur».

Motsättningen mellan folkloristen Grundtvig och historikern Storm – båda därjämte filologer med särskild inriktning på Nordens gamla litteratur – bottnar inte enbart i

skiljaktig bakgrund och forskarläggning.[22] Det rör sig faktiskt om vad man med ett måhända pretentiöst uttryck kan kalla ett konfliktfyllt möte mellan tvenne tidsåldrar. Romantikens idéer börjar ersättas av en mer realistisk och kritisk, inte minst källkritisk, attityd. Striden om den nordiska balladens ålder och *Sitz im Leben* är bara ett specialfall inom en allomfattande omvälvning i de historiska vetenskaperna, vad man nu för tiden förmodligen skulle kalla ett paradigmskifte. Om man önskar göra Grundtvig – och för den delen Storm – rättvisa måste man ha detta klart för sig.

Sist i det utförliga utdrag jag gjort ur Storms doktorsavhandling står hans avisering om en undersökning av Didriksballaderna. Genom en granskning av detaljer, huvudsakligen rörande namnskicket, når han resultatet att dessa ballader är baserade på den svenska Didrikskrönikan från 1400-talets mitt. Denna sena datering, så vitt skild från Grundtvigs, framkallade ett emotionellt färgat svar från denne:[23]

I Dörings Spor, om end i væsentlige Punkter afvigende fra ham, har den dygtige unge norske Historiker Dr. Gustav Storm i sit Skrift om »Sagnkredsene om Karl den store og Didrik af Bern hos de nordiske folk» (1874) optaget Spørgsmaalene om Didrikssagaens Tilblivelse og Skæbne, samt om de til den svarende dansk-svensk-færøske Folkeviser, til fornyet Behandling. Forfatteren er fortrolig med sit Æmne og forstaar at fremstille sin Synsmaade klart, livlig og tiltalende; men de Folkeviserne berørende Spørgsmaal have des værre ikke vundet i Klarhed ved hans Behandling. Ved Siden af mange gode Bemærkninger i forskjellig Retning [– – –] findes der paa mange Steder en saa underlig Blandning af grundig Undersøgelse og forhastet Slutning, af fin Kritik og løse Paastande, af afsite Myg og nedslugte Kameler, at jeg for Sagens og Sandhedens Skyld kun kan beklage, at Forf. ikke har givet sig bedre Tid til at prøve og overveje de os her vedkommende, indviklede Spørgsmaal, forinden han udtalte sig om dem med saa stor Sikkerhed, og saaledes har spildt baade sin egen og andres Tid og Kraft ved at forfølge en uholdbar Hypothese og forfægte et umuligt Paradox, der, for at føre et kort Skinliv paa Papiret, vender op og ned paa alle Kjendsgjerninger og trodser al sund Fornuft.

Grundtvig kunde emellertid anföra sakliga argument mot Storms tes beträffande Didriksballaderna. Dessa uppvisade enstaka drag (t. ex. namnet Humlung/Omlung) som återfinns i den norska Didrikssagan från 1200-talets mitt men ej i den tvåhundra år yngre svenska Didrikskrönikan. Där istället balladerna och krönikan överensstämmer gentemot sagan bör förklaringen vara, att krönikeförfattaren influerats av balladernas utformning i sådana detaljer. Grundtvigs argumentation är helt övertygande. Man kan tycka, att han nu borde ha dragit slutsatsen att balladerna byggde på den norska sagan. Därvidlag hindrades han dock av sina förutfattade meningar, och hans konklusion blir »at vi i denne dansk-svensk-færøske Folkevise have ikke et halvlærdt Produkt fra sidst i 15de Aarhundrede, men en organisk forplantet, umiddelbar Affødning af en med den norske Saga samtidig, skjønt af den som saadan uafhængig, uden Tvivl fra først af nedertysk, folkelig Digtning».[24] En viss reträtt avspeglas onekligen i den kronologiska bestämningen »en med den

[22] Om diskussionen mellan Grundtvig, Storm och Sophus Bugge (som var officiell opponent vid Storms disputation 1874) se numera min uppsats »Kring Sophus Bugges balladuppfattning» (*Eivindarbók. Festskrift til Eivind Fjeld Halvorsen*, Oslo 1992, s. 138–168), särskilt s. 146 ff.

[23] *DgF* IV, s. 586.

[24] *Ibid.*, s. 676.

norske Saga samtidig ... Digtning». Enbart detta medgivande skulle i sig vara tillräckligt för att bringa hela hans teori om kämpavisornas höga ålder i gungning, men Grundtvig värjde sig mot sådana konsekvenser genom att sätta »folklig» i motsats till »halvlärd» (dvs. på sagotexten återgående) och dessutom hålla fast vid det direkta, omedelbara sambandet med tysk poesi.

Storms åsikt att Didriksballaderna var baserade på den svenska Didrikskrönikan fick en ivrig anhängare i Oskar Klockhoff (jfr I, s. 56). Han företog en synnerligen ingående och filologiskt delvis mönstergill utredning av förhållandet mellan balladen DgF 7, Didrikssagan och Didrikskrönikan.[25] Han kunde först och främst bevisa, att Grundtvigs idé om att sagans (och visans) skildring byggde direkt på lågtyska kväden var ohållbar. Han påpekade vidare huru visan och sagan i ett antal detaljer överensstämde sinsemellan men avvek från krönikan, under det att i andra fall fanns särskilda likheter mellan visan och krönikan. Den naturliga förklaringen – den att visan var ett slags mellanled mellan saga och krönika – drog han emellertid ej. Klockhoff framhöll att likheterna krönika/visa var betydligt flera än likheterna saga/visa – ett logiskt sett irrelevant faktum – och sökte på olika sätt bortförklara de senare.[26] Han var blind för att resultaten av hans egen undersökning pekade i annan riktning än han själv trodde. Grundtvigs felsyn beträffande de lågtyska kvädenas roll fick tydligen Klockhoff att känna misstro mot honom också i andra frågor. Desto större tilltro hade han till Storm, framförallt i dateringshänseende, och han applicerade dennes datering av Didriksballaderna till 1400-talet även på andra ballader.[27] Klockhoffs konklusion blir densamma som Storms: DgF 7 utgår från den svenska Didrikskrönikan. Även om krönikan översatts från norska så sent som o. 1450, »så ligger däri intet hinder för min åsikt, ty folkvisan om Didrik och hans kämpar kan vara ännu yngre». Med dessa ord avslutar Klockhoff sin uppsats. I inledningen till den hade han skrivit:[28]

> En fråga, som jag här ej inlåter mig på, är, huruvida visan är diktad i Danmark eller Sverige. Till Färöarne har den kommit från Danmark. Utan att jag kan meddela några bevis därför, hyser jag dock den öfvertygelsen, att den först nedskrifvits på danska.

Att Klockhoff med sin uppfattning om den svenska krönikan som utgångspunkt för balladen DgF 7 inte (lika litet som Storm) föreställde sig att den kunde vara norsk är förståeligt, särskilt som visan inte föreligger på norska.[29] Men han kommenterar å

[25] Folkvisan om konung Didrik och hans kämpar (*ANF* XVI, 1900, s. 37–95, 103–135).

[26] Om Klockhoffs åsikter jfr I, s. 77 n. 71. Märkligt i sin aningslöshet är vad han skriver i *ANF* XVI, s. 125: »Det resultat, till hvilket jag hittills kommit, är alltså, att folkvisan i det hela har utgått från þiðreks saga. Det är af mindre vikt at få utredt, om den d i r e k t härstammar från denna eller från den svenska öfversättningen däraf.» Slående är också att Klockhoff icke känner igen balladformler när han stöter på dem i Didrikskrönikan; för att ta två exempel från det nyss citerade avsnittet i hans uppsats skall nämnas »Tha wænde brand sin hest om kring» (s. 125) och »tw soffuer sa fast» (s. 126; rimordet ser ut att ha varit »skafft»).

[27] Se bl. a. hans uppsatser om Samsonvisan (*Nordiska Studier tillägnade Adolf Noreen,* 1904, s. 291–308) och Grimhildsvisan (*ANF* XXII, 1907, s. 143–189).

[28] *ANF* XVI, s. 38.

[29] Dock finns norvagismer i vistexten. Vidare alluderar texterna av DgF 7 på särnorska visor. Slutligen har DgF 7 avsatt spår i norska ballader. Sammantaget visar detta, att balladen varit känd i Norge. – Vi vet numera att den också är diktad där.

andra sidan inte förhållandet, att indicier saknas för att den svenska Didrikskrönikan alls varit känd i Danmark.[30]

Två år efter Klockhoffs uppsats publicerades Henrik Bertelsens avhandling om Didrikssagan.[31] Om förhållandet mellan balladen DgF 7, Didrikssagan (»Mb») och Didrikskrönikan (»Sv») skriver han (s. 94–97; jag har i citatet uteslutit vissa tekniska partier):

Overfor Storm, der fremsatte den opfattelse, at visens kilde var den svenske oversættelse af sagaen, søgte Grundtvig at fastholde, at kilden for sagaen og folkevisen var den samme, nemlig en tysk vise, som også afgav grundlag for Rosengarten. For Grundtvigs opfattelse kunde bl. a. det tale, at visen mangler de tilknytninger, ved hvilke episoden forbindes med andre fortællinger i sagaen, f. ex. Vidgas og risens slægtskab, som har sin forklaring i Vilkinasaga; men dette kan dog ikke være afgørende i betragtning af, at folkevisen overhovedet simplificerar og bortskærer alt, hvad den ikke har brug for. Grundtvig har ikke kunnet påvise noget træk i visen, som peger ud over sagaen og ved støtte i tyske kilder karakteriserer sig som et oprindeligt motiv; derimod har visen ligesom sagaen navnene Isung og Bertangaland, udformningen af Vidgas og risens kamp efter Torsmyten som mønster og Amlungs og Sigurds tvekamp. Af de helte, som sandsynligvis først af sagaforfatteren er gjorte til deltagare i toget, mangler visen ganske vist Sintram, Vildifer, Fasold og Gunnar, men har dog Hogne, og ingen af dem, visen sætter i stedet, kan gøre krav på større oprindelighed.

Klockhoff har i en grundig sammenstilling af visens grundform med sagaen vist, hvor nær overenstemmelsen er, både i indhold og form, og sikkert med rette i sagaen set kilden for visen. Overenstemmelsen er langt nærmere end f. ex. mellem sagaen og Eckenlied eller König Rother. Ligesom Storm vil Klockhoff hævde, at det er den svenske oversættelse af sagaen, som er visens kilde; bevis derfor ser han i de ikke så få overensstemmelser mellem visen og Sv. overfor sagaen, og de færre overensstemmelser mellem sagaen og visen overfor Sv. forklarer han på den måde, at afvigelserne i Sv. kun er håndskriftlige, ikke oprindelige i den svenske krønike. – Dette lader sig vel antage; men der findes dog adskilligt flere overensstemmelser mellem sagaen og visen overfor Sv., end Klockhoff har bemærket. [– – –]

Det er altså ikke så få tilfælde, i hvilke man må antage, at afskrivere af den svenske krønike har forvansket den oprindelige text, hvis man med Klockhoff i Sv. vil se visens kilde. Der er ganske vist intet i vejen for denne antagelse; men på den anden side kan jeg ikke i overensstemmelserne mellem Sv. og visen se noget bevis for visens afhængighed af krøniken. I nogle tilfælde kan overensstemmelserne skyldes et tilfældigt fælleskab i rettelse af ord i sagaen, som ikke længere brugtes, f. ex. når Sv. $186,_{36}$ og da. A 61 har »terning» overfor sagaens »lutr» (k. 201). I andre tilfælde er overensstemmelserne af den art, at de kun kan skyldes lån fra visen til krøniken. – Visen har »Bertingsland» og »-borg» både i danske, svenske og færøske opskrifter i overensstemmelse med sagaens »Bertangaland»; Sv. har »Bretania», »Britanea», »Bertania», »Bertanea», men et enkelt sted (k. $298,_{10}$) »bratinga borgh», hvor Mb^3 AB på det tilsvarende sted har »Bertangaland» (k. 350). Dette kan kun forklares som lån i Sv. fra en kilde, der ligesom de danske opskrifter D til I af visen har »Bratingsborg». Sv. k. 298 er ganske vist i en anden sammenhæng, men det forandrer ikke forholdet, og i et andet tilfælde viser det samme forhold sig indenfor det afsnit af sagaen, som vi her har at gøre med. Når danske viseopskrifter har »Skemming» eller »Skimming» i overensstemmelse med sagaens »Skemming», så må dette have været den oprindelige vises navn

[30] Som vi strax skall se påpekade redan den danske filologen Henrik Bertelsen detta: »Klockhoff antager ganske vist visen for oprindelig dansk, og i så fald bliver dens afhengighed af krøniken mærkelig».

[31] *Om Didrik af Berns sagas oprindelige skikkelse, omarbejdelse og håndskrifter,* Kbhvn 1902. Avhandlingen är ett viktigt förarbete för Bertelsens edition av sagan, I–II, 1905–1911.

på Vidgas hest; Sv. har imidlertid »Skimling» eller »Skimlung» i overensstemmelse med de svenske viseopskrifter, og dette kan kun forklares således, at oversætteren eller snarest en afskriver af den svenske krønike har kendt en form af visen, der havde »Skimling». – Endnu et tilfælde af lignende art kan nævnes. I visens opskrift sv. A 26 står »medh al sin macht», mens i de andre opskrifter modsætningen er forstærket, idet der siges, at Vidga ikke »med både hænder» kan løfte den sten, som risen kan løfte med én hånd eller finger. Også Sv. $181_{,41}$ har »med både hænder», men Mb^2 AB 196 har »af allv afli».

Den sidst anførte overensstemmelse kan ganske vist være tilfældig, men de to foregående viser utvivlsomt indflydelse fra visen på Sv., og antagelsen af en sådan indflydelse vil stemme med, hvad Storm har påvist, at krøniken i andre tilfælde har lånt fra folkeviser. Jeg kan altså ikke i overensstemmelserne mellem visen og Sv. se bevis for, at den svenske krønike er visens kilde, men på den anden side anser jeg dog denne opfattelse for den sandsynligste, hvis visen – direkte eller indirekte – går tilbage til sagaen. De ovenfor anførte tilfælde af lån fra visen til krøniken kan forklares som indkomne ved afskrivere; det vil stemme med Storms påvisning af, at afskrivere af krøniken også andre steder har forandret navneformer of tilføjet enkelte sagntræk ud fra et af sagaen uafhængigt kendskab til tyske sagn. – At selve den norrøne saga er visens kilde, anser jeg ikke for sandsynligt, og kronologiske vanskeligheder taler ikke afgjort imod at føre visen, der først foreligger i opskrifter fra det sejstende århundrede, tilbage til krøniken, der stammer fra midten af det femtende århundrede. Klockhoff antager ganske vist visen for oprindelig dansk, og i så fald bliver dens afhængighed af krøniken mærkelig, men jeg ser intet, der kan tale imod at antage visens grundform for svensk, selv om de danske opskrifter gennemgående gør et oprindeligere indtryk; nogen støtte for sin opfattelse fremfører Klockhoff ikke.

For forståelsen af folkevisernes tilblivelse og overlevering er det af største interesse at se et tilfælde som dette, hvor en nedskreven prosafortælling afgiver stof til en vise, som følger sin kilde med stor troskab og ofte ordrette overensstemmelser.

Bertelsen är snubblande nära den rätta lösningen, nämligen att balladen bygger på den nordiska prosautformningen (så som Storm och Klockhoff riktigt menade) och inte på lågtyska kväden (som Grundtvig felaktigt trodde), men att den nordiska prosautformning det här gäller är Didrikssagan och inte (som Storm och Klockhoff felaktigt antog) den unga svenska Didrikskrönikan, vilken istället tagit upp detaljer från balladen (som Grundtvig riktigt framhållit). Det är påfallande (och instruktivt att se) hur Bertelsen undgår att dra de fulla konsekvenserna av sina iakttagelser. Istället för att förutsättningslöst tolka sina rön – det vetenskapligt enda legitima sättet – ser han dem hela tiden i ljuset av Storms uppfattning och söker sammanjämka sitt resultat med hans. Bertelsens arbete kunde ha räknats till de viktigare i balladforskningens historia. Nu nämns det där bara i förbigående om ens alls.[32]

Bertelsen tar icke minst sin tillflykt till hypotesen att olikheterna mellan Didrikssagan och balladen å ena sidan, Didrikskrönikan å den andra, kan hänföras till senare avskrivare av krönikan och således ej tillhört dess ursprungliga lydelse. Detta gäller sålunda namnet »Britania», som genomgående förekommer i krönikan, där sagan har »Bertangaland», och visan »Bertingsland». Bertelsen förbisåg därvid, att den svenska Prosaiska krönikan (i ms från 1457) har ett längre direkt citat ur Didrikskrönikan – till yttermera visso avtryckt som särskilt appendix i Storms bok (s. 227 f.) – och där uppträder just »britannia». Detta observerade senare Sverker Ek, och han kunde

[32] Jfr E. Dal, *Nordisk folkviseforskning*, s. 230.

därför ge den dittillsvarande forskningens resultat den rätta tolkningen »att visorna utgått från Didrikssagan, och att Didrikskrönikan lånat från dem».[33]

Till grund för Klockhoffs och Bertelsens åsikter ligger en mycket förståelig reaktion mot den Grundtvigska romantikens extremt tidiga dateringar. Trots att dessa forskare i sina detaljrika undersökningar plöjde mycket djupare än Gustav Storm och även på balladområdet skulle kunnat inta en mot denne mera självständig hållning, föredrog de att acceptera hans tillsynes så övertygande, realistiska synsätt. Just Storms åsikt om Didriksvisans (eller Didriksvisornas) beroende av den svenska Didrikskrönikan från 1400-talets mitt ingav Klockhoff, Bertelsen och många andra forskare uppfattningen, att 1400-talet var den nordiska balladens stora århundrade, genrens glanstid och kanske rentav dess uppkomsttid. Självfallet gällde detta i särskilt hög grad för kämpavisorna. Denna *préférance* för en datering till 1400-talet har gjort sig påtagligt märkbar även beträffande Lenavisan och då icke blott hos de forskare som i Grundtvigs fotspår betraktat den som fylld av kämpaviselån – detta drag som för Grundtvig bestyrkte såväl Lenavisans som kämpavisornas höga ålder kom nu istället att tas till intäkt för en tämligen sen datering av Lenavisan – utan jämväl hos sådana som drivits av allmänna försiktighetsskäl.

*

Gustav Storm uttalade sig inte om Lenavisans absoluta ålder. Som vi sett ansåg han den dock vara äldre än *Kong Diderik og Holger Danske* (DgF 17) och avvisade bestämt tanken på Lenavisans beroende av åtminstone denna sena kämpavisa. Men historiska ballader föll inte inom ramen för hans avhandling 1874.[34]

En historiker som däremot just på 1870-talet ägnade sig åt ett studium av historiska ballader var A. D. Jørgensen. I hans betydelsefulla bok *Bidrag til Nordens Historie i Middelalderen* (1871) ingår ett nittiosidigt avsnitt om »Danske folkeviser», omfattande dels monografier om tre ballader (Tovelille, Marsk Stig, Nils Ebbesen), dels en mera principiellt hållen uppsats: »Middelalderens folkeviser om historiske personer.» Redan titeln på den sistnämnda innebär en mild kritik av Grundtvig: att visor handlar om historiska personer behöver inte betyda att innehållet är historiskt korrekt.[35] Men i sina dateringar avviker han föga från Grundtvig. Han räknar sålunda med att det diktades ballader redan vid 1100-talets början: »Og det træffer sig da også i virkeligheden så heldigt, at Saxe har opbevaret et emne, der alt et hundred år før hans tid synes at være formet i en ægte middelalderlig folkevise; det er fortællingen om Erik Ejegods pilgrimsfærd.»[36]

[33] Ek, *Norsk kämpavisa i östnordisk tradition*, 1921, s. 55.

[34] Senare skrev Storm som bekant uppsatser om norska historiska ballader (Håkon Håkonssons död, Audun Hestakorn, den falska Margareta).

[35] Jørgensen påpekar (s. 116), några år före det Julius Martensens viktiga undersökning i ämnet förelåg, »at de forskellige viser om Marsk Stig og kongemordet i Finnerup er fremgåede af et helt forskelligt syn på det skete, og af helt forskellige forestillinger om de faktiske tildragelser», något som hade undgått Grundtvigs troskyldiga blick.

[36] Jørgensen, *Bidrag*, s. 176 f.

Mot denna bakgrund är det inte förvånande, att Jørgensen anser Lenavisan vara gammal, tillkommen inte så långt efter det slag den skildrar. Denna ballad behandlar han i en uppsatsserie från 1875, som han följdriktigt benämner »Folkeviser om historiske personer».[37] Rörande Lenavisans mera exakta datering framför han två inte helt sammanfallande åsikter.

Jørgensen lämnar en riktig redogörelse för slagets politiska bakgrund, en som han avslutar med meningen: »Slaget ved Lena regnedes for et af de blodigste, Nordens historie havde at opvise, Ebbe og Lars Sunesønner var blandt de faldne, selve den enøjede Odin sagdes at have været med for at fylke valen til sin hal.»[38] Därefter fortsätter han:

Visen bryder sig ikke om den politiske side ved kampen, dens grundtanke er udtrykt i omkvædet: »thi føre de riddere deres skjolde, det græder så mangen»; man får indtrykket af, at den er forfattet ved efterretningen om mandefaldet og ved synet af den sorg, det bragte ind i de højbårne slægter. Indledningen er kort og holdt i stor almindelighed; Sverker beder »kongen» om hjælp mod sin »broder» i Sverig og han får af de bedste orlogsmænd (stridsmænd), både Sællandsfarer og Jyder. Derpå begynder den egenlige handling, der føres forbi os i tre afsnit, hvorpå klagen over de faldne slutter sangen. [– – –] Selve slaget skildres i få træk; de kom op i land efter at have kastet anker, de drog i deres brynjer og red frem fra begge sider, fader mod søn, Svenske mod Svenske. Kampens glæde glimter kun frem i den korte skildring af de danske riddere, der slår Vestergøterne »som bønderne meje korn»; strax derpå omtales også deres eget store tab, af den hele hær undkom kun få, eller som viserne plejer at udtrykke sig: af 18 000 mand kom kun 18 (3 og 3 gange 5) tilbage.

Ejendommelig er klagen over de faldne: mellem bjerge og dale, over den ensomme slette gjalder rovfuglen af glæde, thi der er fuldt op af ådsler og lig; men trindt omkring i landene græder enker og børn og den forladte fæstemø over de savnede. Der kom end intet bud fra valpladsen for at melde om de elskedes sidste øjeblikke eller fortælle om deres heltegerninger, for at bringe en hilsen eller en amindelse; hestene med deres blodige sider og tomme saddel var det eneste bud hustruen fik, da hun stod og ventede i højenloft og lyttede efter hovslagene: »thi føre de riddere deres skjolde, det græder så mangen».

Av denna om inlevelse vittnande framställning ser man, att det icke oväntat är visans slutstrof som särskilt fängslat Jørgensen. Därav hans slutsats om visan: »man får indtrykket af, at den er forfattet ved efterretningen om mandefaldet og ved synet af den sorg, det bragte ind i de højbårne slægter». Att slutsatsen icke på något sätt är nödvändig behöver knappast sägas.

Men samtidigt med denna åsikt – att visan snarast diktats redan 1208 (?) – framför Jørgensen således en annan. Han skriver nämligen:[39]

Foruden viserne om kongens [: Valdemar Sejrs] tvende dronninger har vi endnu bevaret to andre om politiske begivenheder i hans tid, nemlig kampen i Vestergøtland og fangenskabet i Meklenborg. Der er et vist slægtskab mellem disse to sange, som gør at vi nærmest må tænke os dem opståede ved samme tid, man kunde fristes til at sige: sungne af samme skjald. Der er det samme

[37] Först publicerad i *Nordisk månedskrift for folkelig og kristelig oplysning*, 2. halvårgang 1875. Omtryckt i Jørgensen, *Historiske Afhandlinger* I, 1898, s. 355–423.

[38] *Historiske Afhandlinger* I, s. 381 f.

[39] *Ibid.*, s. 379.

Bild 9. A. D. Jörgensen (1840–1897). Fotografi i Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn.

blik på begivenhederne: de ses i store omrids og eventyrlig forstørrelse, som vi kender det fra oldtidens sagn; der er samme rige stemning, som vi ellers så sjældent ser den udtrykt i ord fra hin tid: i det ene tilfælde klagen over det store mandefald og al den sorg, det bringer over de efterladte, i det andet glæden og den umådelige jubel over kongens tilbagekomst; der er endelig en lighed i tonefald, som man lettest får et umiddelbart indtryk af ved at læse eller høre dem sammen og modsætning til andre.

Den andra ballad Jørgensen åsyftar är visan om Valdemar Sejrs lösköpande ur den tyska fångenskapen 1225 (DgF 141). Till denna knyter han ett resonemang som delvis är av principiellt intresse:[40]

I hele sin fremstilling af den historiske begivenhed er digteren aldeles vilkårlig, han overdriver efter en storslået målestok, der for os giver visen præg af at være opstået længe efter begivenheden, da denne var blandet sammen med andre eventyrlige sagn. Når der således siges, at kongen herskede over syv riger, de tre nordiske, England og Skotland, Valland og landet nord for Elbe, og når der fortælles, at han sad i fangetårn på niende år, så synes jo en samtidig digter ikke at have kunnet fremsætte noget sådant. Men hvorledes kan en lyrisk skjald som Kingo den ene gang efter den anden tale om de »salte tårebække», som han græder, og i det hele bruge billeder og

[40] *Ibid.*, s. 383 f.

udtryk for sine følelser, som går så langt ud over det virkelige og naturlige? Hver tid har i den henseende sin egen smag, og middelalderen holdt af i den fortællende digtning at bruge udtryk, der for en prosaisk betragtning er usande, men for hin tids tilhørere har været uadskillelige fra al poesi. Således har jo f. ex. skibet bestandig silkesejl, borgen gyldne fløje, porten guldnagler, rytteren gyldne sporer, helten er ung, jomfruen den dejligste under solen; hvert slag varer sine tre dager, hver hær har mindst 18 000 mand, hver flok består av syv og syvsindstyve. Når altså en historisk vise bruger den slags overdrivelser, da er det intet bevis på, at digteren har stået begivenheden fjern; rent prosaisk taget har han hverken selv troet på disse tal og udtryk eller ventet eller ønsket at nogen anden skulde tro på dem, lige så lidt som f. ex. en nyere digter har villet vildlede nogen med hensyn til Frederiksborg ved at omtale dets »hundrede tårne», der »ragede mod sky».

Hele visen om fangenskabet tyder tvertimod på, at den er fra samtiden, et udtryk for kongens og folkets glæde over tilbagekomsten, og vi kan tilføje, at den efter al sandsynlighed er udsprungen fra de kredse i samfundet, som stod kongen nær og for hvem sagen ved siden af den offenlige interesse tillige havde en umiddelbar personlig side, så de endog kunde glemme hin over denne.

Förslaget att Lenavisan tillkommit samtidigt med DgF 114 går, som jag redan antytt, inte riktigt ihop med Jørgensens andra tes, enligt vilken den diktats vid budet om slagets utfall 1208. Att visan om Valdemar skulle vara »udsprungen fra de kredse i samfundet, som stod kongen nær» är f. ö. en förflugen idé. Dess tänkte (eventuellt såväl 1208 som 1225 verksamme) »skjald» torde, till skillnad från A. D. Jørgensen, ha insett att det inte gick an att tillskriva Valdemar de sju nämnda rikena: det hade, med en samtida kännares ord, varit »háð en eigi lof».

Jørgensens åsikt om DgF 141 kan inte betecknas som annat än ett kapitalt misstag, något som med besked framhölls av hans vedersakare Johannes Steenstrup. Vi har för DgF 141, skriver Steenstrup, »at gjøre med en slet Historiker og en tarvelig Rimer fra det 15de Aarhundredes Slutning eller fra det 16de Aarhundredes Begyndelse».[41] Ingen har sedan bestritt riktigheter av detta omdöme, och jag gör det inte heller.[42] Steenstrup uttalar sig däremot i detta sammanhang inte alls om Lenavisan.[43] Det bör därför framhållas, att de av Jørgensen nämnda likheterna mellan DgF 141 och Lenavisan icke existerar, möjligen med ett undantag. En strof i Lenavisan (dA: 5, dB: 7, sA: 4, sC: 1) har nämligen en viss verbal motsvarighet i DgF 141 A: 15 (B: 15, C: 13, D: 15; jfr E: 14):

> Konggenn staandder y fremer-staffuen,
> hans øggen rand alld y thaarre:
> »Y danske hoffmend, leegger aarer for bourd!
> wy weell till Danmarck faare.»

Denna sentimentala beskrivning av Valdemar Sejr, rörd till glädjetårar (i båda ögonen) över sin befrielse, är emellertid ganska väsensskild från Lenavisan, ur vilken den möjligen lånat strofens struktur och första rad.

Få år efter Jørgensen gjorde sig också C. M. Rosenberg (1880) till tolk för en

[41] *Vore Folkeviser fra Middelalderen*, Kbhvn 1891, s. 260.

[42] A. D. Jørgensen retirerar själv på denna punkt. Se hans – till stor del mot Steenstrup riktade uppsats från 1891: De historiske folkeviser og Nils Ebbesen (*Historiske Afhandlinger* I, s. 424–465), s. 430.

[43] Jfr nedan s. 190 f.

Bild 10. Carl Rosenberg (1829–1885). Fotografi i Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn.

samtidsdatering av vår ballad.[44] Till skillnad från den förstnämnde tar Rosenberg upp frågan om Lenavisans förhållande till de två kämpavisor som strax dessförinnan figurerat i diskussionen mellan Grundtvig och Gustav Storm:

Faa af vore Viser kunne bedre følges i deres Udvikling end denne. Den ender i alle Former med Sverkers Flugt tillbage til Danmark. Da han nu to Aar efter gentog Forsøget og derved faldt (ved Gestilren 1210), tør man antage at Visen oprindelig er digtet *forinden.* En senere Digter vilde næmlig næppe have undladt at tage denne Afslutning med, hvorimed det er let forstaaeligt, at, naar Lena-Slaget først var blevet Genstand for en Vise, saa faldt man ikke siden paa at forlænge denne med nogen Omtale af Sverkers senere Skæbne, der kun vilde have skæmmet den højst poetiske Slutning (dsk A, str. 10–11, jfr. svsk. A, str. 8–9:

»Imellem Bjærg og Dale
der gæller Ugle og Ørn;
der græder saa mangen Enke
og halvflere faderløse Børn.

De Fruer sidde i Højeloft
og venter, deres Herrer komme:
Hestene de kom blodig hjem,
og Sadlerne de vare tomme.«)

Som vi have Visen i dsk. A, har den dog næppe lydt oprindelig. Den har her, skønt Strofen er fireliniet, *tvedelt* Omkvæde (»Hvilken Mand som der var nær – saa hørte man Sverken«), hvilket er

[44] *Nordboernes Aandsliv fra Oldtiden til vore Dage,* II, Kbhvn 1880, s. 487 f., not.

højst usædvanligt og synes Levning fra en oprindelig toliniet Form. I dsk. A. staar et Vers, som genfindes i *Olger-Didrik-Visen* (»De vare vel atten tusind Mænd» o. s. v.), og som da godt kan være optaget fra denne – næppe omvendt, da det falder bedre i Sammenhængen der end i Lena-Visen. Men derhos har Ligheden i Situation med *Ulv van Jærn-Visens* – at en ung Fyrste beder en anden Konge, hans Frænde, om Mandskab til et Tog for at hævne sin Fader – ledet til en senere, udvidende *Omdigtning*, som hel og holden følger Ulv van Jærn-Visens Gang, ja bruger Navne, hentede dels fra den, dels fra andre Kæmpeviser (dsk. B); dette maa selvfølgelig være sket *paa en Tid, da man helt havde glemt den historiske Virkelighed*, hvoraf Visen var udsprungen.

Uppfattningen att Lenavisan tidigast skulle ha förelegat i tvåradig form är Rosenberg ensam om. Hans enda skäl härför är att dA har dubbelt omkväde, ett förhållande som istället bör göra oss speciellt uppmärksamma på dA: s (och dB: s) omkväden; vi bör ifrågasätta deras ursprungliga hemortsrätt i visan. (Jørgensen höll sig, som vi sett, till omkvädet i dC, dvs. Vedels text.)

Att strofen »De vare vel atten tusind Mænd», etc. skulle passa bättre i DgF 17 än i Lenavisan är naturligtvis högst diskutabelt, och någon motivering för sin mening lämnar Rosenberg ej. Den visar, att han inte accepterar Storms sena datering av DgF 17 utan här, liksom så ofta annars, följer Grundtvig (jfr dock strax härnedan). Däremot har Rosenberg en riktig uppfattning om den danska B-texten (med undantag av att situationen bara där, ej i dA, är »at hævne sin Fader»; Rosenberg har inte läst texten tillräckligt noggrant). Hans datering av visan till tiden mellan 1208 och 1210 är ett ovanligt renodlat exempel på en argumentering *e silentio*. Balladen handlar dock om Lenaslaget och är ingen biografi över Sverker II.

Rosenberg fortsätter (omedelbart efter det nyss citerade stycket):

Imidlertid maa den fireliniede danske Form tidlig være kommen til *Sverige* (svsk. A. og B.), den har her faaet enkelt i Stedet for tvedelt Omkvæde, enkelte Vers ere ombyttede med andre (det om de 18 000 Mænd findes *ikke* her, hvad der kunde tyde paa, at det ikke var optaget i Visen, dengang den vandrede til Sverige, hvorimod svsk. A. nævner baade Ebbe og Lorentz (⊃: Lars, Sunesønner), som virkelig vare med og faldt i Slaget, saa her kunde være noget Oprindeligt, der er udfaldet i dsk. (A. (S. Grundtvig mener, disse Navne ere en »lærd» Mands Indskud, men angiver ingen Grund for denne Formodning). Endelig er den svenske Text i meget sen Tid, maaske først i det 17de Aarh., bleven klodset omdigtet, vistnok med Pen i Haand (svsk. C.)

Tydligen kan Rosenberg trots allt tänka sig att strofen »De vare vel atten tusind mænd» inte lånats från DgF 17 till Lenavisan redan vid den sistnämndas tillkomst utan först senare; att strofen gått i motsatt riktning – som Storm ansåg – är en möjlighet han inte räknar med. Särskilt påfallande är emellertid att Rosenberg på en betydligt viktigare punkt uttryckligen ifrågasätter Grundtvigs uppfattning, nämligen den om Sunesönernas förekomst i visan. Onekligen ligger, såsom jag också senare framhåller, en viss inkonsekvens dold i Grundtvigs åsikt härvidlag: om Lenavisan, som både han och Rosenberg menar, tillkommit omedelbart efter slaget, vore det naturligt att Sunesönerna nämnts däri.

Att Rosenberg, liksom Grundtvig och Jørgensen, betraktar Lenavisan som en samtidsskildring är inte förvånande; detsamma ansåg han om ballader med ämnen från 1100-talet, inklusive den om dråpet på Erik Emune 1137 (DgF 116), »der i Tid

synes at ligge nærved sit Æmne og være vel vedligeholdt».[45] Själva balladgenren var ännu äldre, »først skabt af *udvandrede Nordboer* i Nordsølandene i *Vikingetiden*, sagtens omkring Aar 1000, ved Forening af et keltiskt med et nordiskt Element».[46]

Säkerligen under intryck av Steenstrups bok *Vore Folkeviser* från 1891 intog Axel Olrik 1899 en annan attityd än Grundtvig, Jørgensen och Rosenberg till frågan om historiska ballader från 1100-talet:[47]

De tidligste historiske Personer i Folkeviserne er en Række Stormænd omkring Midten af det 12te Aarh. Viserne røbe sædvanlig, at de ikke ere digtede af Samtiden, men af en beundrende Efterslægt.

Annorlunda ställer det sig med visor om händelser från 1200-talet:[48]

Det 13de Aarh.s Viser ligge i det hele Begivenhederne nærmere og ere digtede af Samtiden eller den nærmest følgende Slægt, nogle endogsaa ud af Øjeblikkets Stemning. Det er da ikke de betydeligste Skikkelser eller de – i vore Øjne – mærkeligste Tildragelser, der have kaldt Sangerne til Digtning; men det er de pludselig stærke Begivenheder, de der gik som et Gys – eller et Suk eller en Jubel – igennem Folket. Ingen af Valdemar Sejrs mange Kampe, der udvidede Rigets Grænse, har gjort saadant Indtryk, at de satte sig Minde i Folkevisen, men de lykkelige Aars eneste Nederlag, Slaget ved Lena (1208), er Emne for en Sang, der udspringer fra Savnet af de faldne Ædlinger. – Kong Sverker, den næstsidste af de mange Konger, der i den tidlige Middelalder stredes om Sverigs Krone, sad en Tid lang i Fred, man da han lod flere af den forrige Konges Sønner dræbe, rejste den eneste overlevende, Erik Knudsøn, sig imod ham og fik ham fordreven; han drog til Danmark for at søge Hjælp hos Valdemar Sejr og hos sin Svigerfader, den sjællandske Stormand Ebbe Sunesøn af Hvideslægten. Med en dansk Hær under Ebbes Førelse drog han nu over Hallandsaas ind i Vestergøtland, hvor han d. 31 Januar 1208 stødte sammen med Erik Knudsøns svenske Hær. Det blev et stort Nederlag for de danske; af de fire Sunesønner, der deltog i Slaget, faldt Ebbe og hans Broder Laurentius; Sverker selv undslap, han faldt 1210 under et nyt Forsøg paa at vinde Sverig. Svenske Krøniker juble over Sejren; danske Krøniker nøjes med at nævne Aaret, Skuepladsen og Nederlaget. Hvad Indtryk det store Mandefald gjorde paa Datidens danske, kunne vi kende af Visens vemodige Slutning. Det Billede, som Digteren henkaster af de ventende Fruer, som se deres Mænds Heste komme ene hjem, er det bedste Træk i Visen, og det er vel det, der har holdt den paa Folkemunde ned gennem Tiden. – Hvor meget denne Vise oprindelig har indeholdt, er ikke afgjort; som vi nu have den, omfatter den Indledningsvers og en Skildring af, hvor haard Striden var, og hvor mandelig de danske værgede sig. Et af disse Vers skildrer »ungen Engelbert», der hugger ned af de vestergøtske Mænd. Dermed menes den tyskfødte Grev Engelbert, der var gift med Ebbe Sunesøns yngste Datter; men at hans Navn er bevaret i Visen, skyldes næppe saa meget hans Betydning for Slaget som det ypperlige Vers, hvor hans Hug blandt Fjenderne sammenlignes med, naar Bønderne meje Korn. Naar en enkelt Mand af Suneslægten prises saaledes, har der sikkert været andre Vers om selve Ebbe Sunesøn, Hærens Fører, der faldt i Slaget, om hans Broder Laurentius Sunesøn, der ogsaa lod sit Liv, om Biskop Peder og de andre efterlevende Sunesønner, og maaske endnu flere Stormænd. Disse bestemte Deltagere blandt Samtidens Herremænd høre øjensynlig med for at give Kampskildringen Indhold. De manglende Kæmper have Visesangerne ned i Tiden erstattet med Laan af Kong Didriks Helte; og senere have Vedel og andre boglærde Folk puttet

[45] *A. a.*, s. 480.

[46] *Ibid.*, s. 444.

[47] *Danske Folkeviser i Udvalg ved Axel Olrik*, Kbhvn 1899, Indledning, s. 41.

[48] *Ibid.*, s. 44 ff.

Bild 11. Axel Olrik (1864–1917). Fotografi i Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn.

historiske Navne ind. Men her give vi Visen som det, den er, Ruin af en større Digtning, hellere end vi ville laane af de nyere Udfyldninger.

Till meningen om »det ypperlige Vers, hvor hans Hug blandt Fjenderne sammenlignes med, naar Bønderne meje Korn» har Olrik fogat en not av följande lydelse:[49]

Verset har været saa yndet i Middelalderen, at Rimkrønikens Forfatter har efterlignet det i sin Skildring af Braavallaslaget:

Vi lode der lyde Basuner og Horn,
de sloge hverandre, som Bønder slaa Korn,
der gaves et Skraal og Bulder ved,

[49] *A. a.*, Indledning, s. 45 n. Påfallande är att Svend Grundtvig icke framdragit likheterna mellan balladen och rimkrönikan. Helge Toldberg har säkert rätt när han talar om ett slags arbetsfördelning mellan Svend och hans far N. F. S. Grundtvig: »Skønt søn af vor store rimkrønikekender og –entusiast, synes Sv. Grundtvig ikke at have beskæftiget sig nævneværdigt med dette værk. Det er næppe for meget sagt, at de to havde delt marken imellem sig: faderen tog sig af det litterære vidnesbyrd om folkeånden i senmiddelalderen, og sønnen tog sig stædigt af hvad de begge var fuldt overbevist om hørte til »paa Folkemunde» (med Sv. Grundtvigs tilbagevendende udtryck).» (Den danske rimkrønike og folkeviserne, *Danske Studier* 1958 och *Meddel. fr. Sv. visarkiv* 7, s. 6.) I någon mån kan detsamma sägas om de bådas intresse för Saxo.

som Himmelen skulde faldet ned,
en Røg der op i Himmelen stod
af Støv, Hede og Mandeblod.

Detta torde vara första gången som den danska rimkrönikans skildring av Bråvallaslaget sammanställs med Lenavisan.

I tredje upplagan, 1913, av sin balladutgåva har Olrik (s. 45) gjort ett tillägg efter meningen om bilden med »de ventende Fruer», »det bedste Træk i Visen», det som hållit den »paa Folkemunde ned gennem Tiden». Han tillfogar nu satsen: »Vel muligt det ikke er født i den (til Afstanden mellem Lena og Hvideslægtens Hjem paa Sjælland passer det ikke særlig godt), men det samler Visens Stemning og har derfor gennem mange Tider levet paa Folkemunde som dens væsenligste Optrin.»[50]

Den text Olrik presenterar i denna sin populäredition omfattar tio strofer och är huvudsakligen baserad på dA.[51] Istället för dA: 1–2 har han föredragit dB: 1, varjämte han insatt dB: 4 (om »Engelbredt»); omkvädet har han hämtat från dC (Vedels text): »Ud føre de Riddere deres Skjolde; det græder saa mangen.» I ordförklaringarna härtill skriver Olrik 1899: »*Omkvæd*: det græder saa mangen, saa mange græde over det (det er Genstand for græde).» I upplagan 1913 skriver han härom: »*Omkvæd:* det græder saa mangen, det faar saa mange til Graad». Nu tillägger han emellertid om samma uttryck, när det förekommer inne i str 9: »det græder, det bringer til Graad (oldn. grœta; ikke oldn. gráta, at græde).» För Olrik låg intet anmärkningsvärt i att det »oldnordiske» grœta (græta, grætta) finns i en dansk text.

Huruvida Lenavisan verkligen innehållit strofer om ett stort antal enskilda deltagare i Sverkertåget är förstås osäkert, att den i varje fall är något av en »ruin» desto troligare.

Axel Olrik hade redan tidigare än i sin populäredition 1899 berört Lenavisan, nämligen i *DgF* VI [: 2], 1898, s. 378, i inledningen till DgF 375 »Jon Remorsøns Død paa Havet (o. 1230)». Efter att ha påpekat de stora överensstämmelserna, innehållsliga och verbala, mellan DgF 375 och den skotska balladen »Sir Patrick Spens» skriver Olrik:[52]

[50] Olrik har uppfattat strofens innehåll alltför bokstavligt, övertygad som han var om visans karaktär av ögonvittnesreportage. – På en annan punkt kommer en förändrad uppfattning hos Olrik till uttryck i 1913 års upplaga, då han om Didriksballaderna, »disse tyske Kæmpekvad», skriver: »En Del af dem synes dog ikke at være gaaede den nærmeste Vej, men ad en Omvej. I Bergen udarbejdedes midt i 13de Aarh. en stor 'Didriks Saga' efter de tyske Købmænds Beretninger; og igennem norske Nydigtninger er en Del af dens Indhold naaet til Danmark.» (Indledning, s. 82; jfr motsvarande avsnitt i 1899 års upplaga, s. 81.) Olrik syns ha dragit de riktiga konklusionerna av Bertelsens och von der Reckes undersökningar och nått ett resultat som föregriper Sverker Eks.

[51] Om sin konstruerade text skriver Olrik (1899, s. 172; 1913, s. 264): »Visens oprindelige Tekst saa vidt muligt genfrembragt efter gamle danske og svenske Opskrifter.» De svenska texternas roll syns dock inskränka sig till att legitimera omkvädet hos Vedel.

[52] Han skriver också, att dessa två ballader »kan passe til den Tidsalder, hvor Visen om Dronning Dagmars Død blev digtet, og hvor Folkets Sang omkring de kirkelige Feststeder brød ud med en Kraft som aldrig før». Källan för det sistnämnda är ett helgonvita, det för abbot Vilhem av Æbelholt: »Hvor stor Glæde og Jubel var der ikke da hos hele Folket, da det saa Guds store og underfulde Gerninger, som han virkede ved sin hellige. Kirken, Klostergaarden og Skoven genlød af deres Røst, som sang Lovsang.» Att säga att Olrik här för balladernas vidkommande missförstått och pressat sin källa är att uttrycka sig välvilligt.

Her staar da to Muligheder aabne for at forklare Jon-Regmodsøn-Visens Oprindelse. Enten er den fra først af digtet om den danske Ridder Jon under det friske Indtryk af hans Undergang; og da er den senere vandret til Skotland og er tilpasset Hr. Patrik Spens (ligesom vor historiske Vise om »Kong Valdemar og hans Søster» i gammel Tid er gaaet over i engelsk Form). Eller ogsaa er Visen digtet andensteds, snarest i Skotland, og er tilpasset til den sællandske Ridder. For at gøre Hr. Jon til Visens rette Ejermand og hans sørgelige Skæbne til dens Udspring taler den stærkere lyriske Tone i den danske Vises Forstrofe og Slutning; endvidere dens Lighed med en historisk Vise, der netop blev digtet i det 13de Aarh.s. Begyndelse om en Ulykke indenfor den sællandske Adelsstand. Der er den nydelige lille Vise (vor Nr. 136) om Lenaslaget, hvis Slutning om de ventende Fruer endogsaa minder om vor Vises skotske Form.

Måhända kan man i just denna förbindelse säga, att Lenavisan handlar om »en Ulykke indenfor den sællandske Adelsstand», men att kalla en ballad så präglad av kamp och död som denna för »den nydelige lille Vise» ter sig säreget. Att det föreligger en mycket påtaglig likhet mellan »Sir Patrick Spens» och Lenavisan är däremot obestridligt, likaså att DgF 375 kan ha tjänat som ett slags förbindelseled mellan de båda andra balladerna. Olrik var den – enligt min mening – riktiga lösningen på spåren, eftersom han visar sig vara medveten om (s. 376), att Jon Regmodson – liksom Sverker II – var gift med en dotter till Ebbe Suneson. Bunden av sin förutfattade uppfattning om balladgenrens lokalisering och datering har Olrik emellertid inte förstått betydelsen av sina observationer och därför inte kunnat fullfölja uppslaget.[53]

I sin biografi över den av Sunesönerna som dog sist av dem alla, *Jakob Sunesön af Møn* (1902), kan F. Bojsen givetvis icke undgå att något uppehålla sig vid Lenaslaget. Bojsens arbete har alltjämt visst värde, men uppgifterna om Lenaslaget och vad därmed är förenat är föga originella:[54]

EBBE [Sunesön] var utvivlsomt den ældste, såsom han var opkaldt efter bedstefaderen [Ebbe Skjalmsön] og arvede fædreborgen Knardrup. Han havde mange börn, blandt hvilke PEDER EBBESÖN fik gården efter faderen. Datteren, BENEDICTA (Bengte), blev gift med den svenske kong SVERKER KARLSON. Da denne blev fordrevet fra Sverige, søgte han hjælp i Danmark; med en Dansk hær, anført af svigerfaderen Ebbe Sunesön og dennes brødre, bisp Peder, Lars og Jakob, vendte han tilbage, men de blev i vinteren 1208 (31. januar) slået i det blodige slag ved *Lena* i Vestergötland. Herom lyder det bekendte vers i kæmpevisen:

> De fruer de stande i höjeloft,
> de venter deres herrer skal komme;
> hestene de kom blodige hjem,
> og sadlerne de vare tomme.

Her faldt både Ebbe og Lars; en Islands kilde beretter dog, at Ebbe allerede var faldet på et forudgående togt i 1207. Slaget ved Lena danner i folkesagnet en mærkelig overgang fra oldtiden til middelalderen. Så beretter en Norsk saga, at ASA-ODIN viste sig da og viede valen for sidste gang. Også havde krigen oldtidsmærket af en slægtsfejde; det var Sunesönnernes ridderlige kamp for deres søster. Et andet sagn melder, at der paa Dansk side var mange Böhmiske stridsmænd, dronning Dagmars landsmænd. Hvis kæmpevisen har ret i, at kong

[53] Se härom i kap. 9.

[54] *A. a.*, s. 8 f.

Sverker i denne kamp førte et blåt og gult banner, så vilde det være første gang, at vi finder de Svenske farver; men yttringen kan være af yngre oprindelse.

Navnet LARS ⊃: LAURENTIUS, der er lånt fra Lunde domkirkes skytshelgen, kunde tyde på, at denne broder først er født, efterat faderen var flyttet til Skåne; han vilde ialfald være den yngste af brødrene og kun ca. 28 år gammel, da han faldt ved Lena. Hermed stemmer det, at han i broderlisten (se nedenfor) nævnes sidst.

Till denna framställning, i sin art rätt karakteristisk, skall jag knyta några korta kommentarer. »De svenska färgerna» är, som Bojsen själv anar, sena i visan: de är ditsatta av Vedel. Deltagandet av böhmare i Sverkers här saknar likaledes all hemul i äldre källor.[55] Att Sunesönerna kämpade för sin syster måste vara en ren *lapsus calami* av Bojsen; det var – i så fall – för Ebbe Sunesons dotter. Men enligt vad som framgår av ett annat ställe hos Bojsen (s. 18), ansluter han sig till åsikten att hon (Benedikta) redan var död och Sverker omgift med Birger Brosas dotter; härvidlag hyser jag en annan mening (jfr I, s. 120 f.). Bra är emellertid Bojsens framhållande av att Sunesönerna hade anknytning till Skåne, inte enbart till Själland.

Vi har nu senast sett hur danska forskare, tillhörande generationen närmast efter Grundtvig, trots olikheterna sinsemellan, nått samma resultat beträffande Lenavisan: den är diktad i Danmark och tillkommen omedelbart eller mycket snart efter slaget 1208. Men vi har också kunnat konstatera, för att återknyta till mitt program på s. 00, att Jørgensens, Rosenbergs och Olriks uppfattning om Lenavisan ligger helt i linje med – och är en produkt av – deras respektive åsikt om den nordiska balladgenren i allmänhet och om de historiska visornas ålder i synnerhet.

*

Johannes Steenstrup behandlade, som jag redan nämnt, inte Lenavisan i sin *Vore Folkeviser*. Men i sin del av *Danmarks Riges Historie* – avsnittet tryckt 1904 – måste han ägna Sverker II och Sunesönernas svenska engagemeng en skildring. Jag citerar:[56]

Først da Kong Knud Erikssøn døde, lode Svenskerne Sverker rolig bestige Tronen 1196. I Danmark havde han ægtet Benedikte, en Datter af Ebbe Sunesøn til Knardrup; hun døde dog tidligt, og Sverker tog den mægtige Birger Jarls Datter Ingegerd til Dronning.

I nogle Aar regerede Sverker i Ro. Kong Knuds Sønner opholdt sig ved hans Hof, men da de

[55] Såvitt jag kan se dyker uppgiften tidigast upp hos Arild Huitfeldt, som i sin *Chronologia* I, Kbhvn 1600, s. 89 skriver: »Derfaare holt Kong Suercke sig ind til Konning Woldemar i Danmarck/Sende Bud til hannem/oc begerede Hielp/Loffuede Konning Woldemar store Vilkaar/Huilcket oc skede/At Konning Woldemar sende hannem it stort tall Folck/ved 16 000. Mand aff Danske oc Behemer/baade til Hest oc Fod/til Vndsetning.» Under det att sifferuppgiften direkt eller indirekt återgår på balladen är uppgiften om böhmarnas deltagande i slaget en på fri hand dragen slutsats; i annalerna står notisen om att Valdemar 1205 »duxit filiam regis Boëmie» strax före den om Lenaslaget. Påtagligt är sambandet i den annalistiskt präglade framställningen hos Ericus Olai, som här kanske varit en av Huitfeldts källor: »Hic etiam duxit Daghmer filiam regis Bohemiæ uxorem. Qui etiam Waldemarus emisit immensum exercitum contra Suecos», etc. (se citatet I, s. 124). Man skall nog inte räkna med att Huitfeldt använt »tabte Kilder», en favoritföreställning hos äldre historikergenerationer. Med vår kännedom om Dagmars familjeförhållanden får vi anse ett böhmiskt deltagande i Lenaslaget vara helt osannolikt.

[56] *A. a.*, I, Kbhvn 1897–1904, s. 741 f.

sammensvore sig mod Kongen, kom det til Uroligheder, og i Kampen faldt tre af Kongesønnerne. Den fjerde Søn Erik flygtede til Norge, og han vidste i den følgende Tid at skaffe sig saa stærk Tilslutning i Sverige, at Sverker saa sig nødsaget til at flygte til Danmark for her at faa Hjælp hos sin Moders Slægt og sin afdøde Hustrus Frænder. De danske Stormænd rustede en Hær og rykkede ind i Vestergøtland; dens Anfører var Ebbe Sunesøn, ved hans Side fandtes hans tre Brødre Lars, Jakob og Biskop Peder af Roskilde. Ved Lena (Kongslena) mødtes Hærene den 31. Januar 1208; den blodige Kamp endte med de Danskes Nederlag og Sverkers Flugt, to af hans Svogre Ebbe og Lars faldt. Længe mindedes danske og svenske Folkeviser Kampen:

Imellem Bjerge og Dale
der gælder [skriger] baade Ugle og Ørn,
der græder saa mangen Enke
og halv flere faderlöse Børn.

De Fruer sidder i Højeloft,
de venter, deres Herrer skulde komme,
Hestene komme blodige hjem,
og Sadlerne, de var tomme.

Trods Nederlaget søgte Sverker halvtredje Aar senere paa ny at vinde sit tabte Land tilbage. Kampen stod ved Gestilren ikke fjernt fra den tidligere Slagplads, men atter fulgte Uheldet hans Hær, og han faldt 17. Juli 1210. Fra den Tid ophørte Fjendskabet mellem Danmark og Sverige, og Kong Erik Knudsen ægtede Kong Valdemars Søster Rikiza.

Steenstrup skrev här som historiker, inte som den visforskare han också var; uttrycken om de »danske og svenske Folkeviser» avslöjar inte hans uppfattning om Lenavisans ålder och härkomst. Men i formuleringen »længe mindedes» kan man kanske läsa in en tanke om att ifrågavarande »Folkeviser» om Lenaslaget inte är några helt sena skapelser; det är f. ö. – jämte »Dronning Dagmars Død» (där han dock reserverar sig mot historiciteten av »den skønne Fortælling») – det enda balladcitat Steenstrup begagnar i den digra volymen. När han skriver, att Sverker fick hjälp jämväl av »sin Moders Slægt», varmed här måste avses den danska kungaätten, dvs Valdemar Sejr, torde detta vara resultatet av allmänna överväganden, försåvitt det inte är Lenavisan (och/eller dess nedslag i senare källor) som ligger till grund för denna, sannolikt oriktiga, förmodan.

Skulle, vilket verkar troligt, Steenstrup vilja tillskriva Lenavisan en aktningsvärd ålder och ett visst historiskt källvärde, betyder det att han inte låtit sig övertygas av Henrik Schücks förfäktande av en mycket sen datering. Schücks två bidrag till (svensk) Historisk Tidskrift 1891 var honom utan tvivel välbekanta.[57] Det ligger, om man så vill se det, litet av ironi häri, ty Steenstrups bok *Vore Folkeviser* (1891) kom att genomgripande påverka Schücks åsikter om balladgenren och särskilt om de historiska visorna. Det ser f. ö. ut som om de båda forskarna ömsesidigt influerade varandra.

Schück skrev en mycket berömmande recension av *Vore Folkeviser* i första häftet av *HT* 1891:[58]

[57] Nämnas kan, att Schücks bok *Studier i nordisk litteratur- och religionshistoria* I, Sthlm 1904, är försedd med den vackra dedikationen: »Mina danska vänner Johannes Steenstrup, Axel Olrik och Edvard Lehmann egnas detta arbete såsom en ringa gärd af beundran för dansk vetenskaplig forskning.»

[58] *HT* 1891, s. 53–65.

Då ett nytt arbete af Johannes Steenstrup lemnar pressen, är det alltid med högt spända förhoppningar man skyndar att taga kännedom om detta. Man väntar att där finna en klar, flärdfri och allmänfattlig framställning och ett innehåll, grundadt icke blott på en sällspordt omfattande lärdom, utan ock på ett nyktert, oförvilladt omdöme samt en genomträngande skarpsinnighet. Och dessa förhoppningar hafva ej häller svikits af författarens sist utgifna arbete. Under en fullt populär framställningsform bjuder äfven detta på en mängd nya uppslag; själf riktar författaren forskningen med en hel följd af nya rön, och därjämte ger hans bok läsaren själf anledning att tänka vidare öfver de frågor, som författaren uppkastat. Såväl genom den sunda metod, författaren här tillämpar, som genom de nya uppslag, han gör, kommer troligen hans arbete att bilda utgångspunkten för en ny period i vår folkviseforsknings historia.

– – –

Steenstrup däremot [: till skillnad från Grundtvig och Rosenberg] ser denna balladlitteratur med historikerns och filologens blick. Han har ingen älsklingssats, som han med mer eller mindre lofliga medel *vill* bevisa, utan han föredrager en från alla förutfattade meningar frigjord undersökning af det föreliggande materialet. Det är *en* sats, hvilken ofta återkommer i hans arbete – en sats, hvilken inom filologien och den historiska forskningen länge varit erkänd, ehuru man beträffande folkvisorna så godt som ignorerat den – »at *et Aktstykkes Alder først og fremmest bestemmes efter den Tid, da det for første Gang fremtræder* ... Hvis Forholdet ikke var det, at vi have været vante til at betragte Folkeviserne som en tæt Hob, tilhørende en Tradition, der gaar tilbage til Middelalderen, uden at det var os muligt at skjelne mellem Fjernt og Nærmere, Gammelt og Nyt, vilde vi jo dog aldrig have antaget en Kilde for at være et halvt Aartusinde gammel, som bærer Aarstallet 1732». Finnas således inga särskilda skäl att gifva en dikt högre ålder än den älsta bevarade handskriftens, måste vi låta oss nöja med den där gifna tidsgränsen.

Det avsnitt ur Steenstrups bok (s. 129 f.) som Schück här citerade och fäste sig vid – om källan som »bærer Aarstallet 1732» och den därtill knutna generella satsen – riktar sig mot Gustav Storm och hans totala missbedömning (*Sagnkredsene*, s. 171) av visan »Sjælen ved Himmerigs Dør» (DgF 106), föreliggande i ett skillingtryck från sagda år. Storm hade framdragit de i texten förekommande allitterationerna och (liksom Sophus Bugge) tagit dessa till intäkt för – den i verkligheten säkert unga – visans aktningsvärda ålder. Att Steenstrup gjorde ett relativt stort nummer av detta Storms misstag saknar nog inte förbindelse med att de båda historikerna sedan halftannat decennium befunnit sig på kollisionskurs i frågan om Rollos/Gånge-Rolfs nationalitet.

Sist i sin recension skriver Schück (s. 64 f.):

Arbetet afslutas med en förträfflig öfversikt af de vunna resultaten. I motsats mot Grundtvig som satte 1100-talet såsom balladliteraturens egentliga blomstringstid, förklarar Steenstrup, att vi icke med skäl kunna föra en enda historisk visa till denna tid. Till 1200-talet kunna däremot enligt hans mening åtskilliga af de bevarade dikterna förläggas. Äfven om den framtida forskningen, såsom jag tror, icke skall gifva honom fullt rätt i denna punkt, så skall man dock säkerligen desto villigare underskrifva hans nästa påstående: »det fjortende og det femtende Aarhundrede har aabenbart været Visedigtningens store Blomstringstid, men det er sandsynligt, at en stor del af Ridderviserne først skrive sig fra overgangstiden til Reformationen, eller endog fra selve den gjærende lutherske Tid» [.]

Schück meddelar (s. 59) att han på »ett annat ställe i denna tidskrift» själv ämnar skriva om historiska ballader. På ett för honom – med hans stora receptivitet och rappa journalistiska begåvning – karakteristiskt sätt var han strax färdig med en egen uppsats i ett ämne, vartill incitamentet getts av ett nyröjande arbete han läst och fängslats av.

Resultatet blev i detta fall den mycket betydelsefulla uppsatsen *Våra äldsta historiska folkvisor* (Historisk Tidskrift 1891, s. 281–318), representerande en i vissa avseenden mera avancerad syn på balladerna än den som några år tidigare kom till uttryck i hans beundransvärda pionjärverk *Svensk Literaturhistoria*. I sin uppsats skriver Schück (s. 290 f.):

Den första ballad, hvilken kan sägas behandla en verkligt historisk tilldragelse, är visan om *Slaget vid Lena* 1208 (Gr. 136), men om dess samtidighet med den besjungna tilldragelsen synas mig befogade tvifvel kunna hysas. Såsom filologisk regel måste man ju uppställa den satsen, att ingen dikt är äldre än den älsta bevarade handskriften, såvida inga särskilda – yttre eller inre – skäl tala därför. Finnas nu några yttre skäl, som tvinga oss att förlägga denna dikt till 1200-talets början? Johannes Magnus yttrar i sin historia, att ännu på hans tid existerade åtskilliga »carmina» om slaget vid Lena; förutsatt nu att ärkebiskopen med dessa ord ej blott afser de bekanta munkverserna – något som i betraktande af hans lust att öfverdrifva ej är orimligt – utan att han verkligen menar denna ballad, så hafva vi på yttre grunder kunnat föra den tillbaka till 1400-talets slut. På inre grunder torde man ej kunna föra dikten mycket längre tillbaka i tiden. Visan innehåller nämligen ej en enda uppgift, hvilken en balladförfattare på 1400-talet icke kunnat hämta ur allmänt tillgängliga källor, och flera synas t. o. m. icke *kunna* bero på traditionen. Äfven Grundtvig måste för den svenska redaktionens vidkommande medgifva »en senere lærd Paavirkning, i det begge Sunesønnerne Ebbe och Lorentz (Lars) nævnes i Sverkers Følge, hvilket ikke tør antages for nogen folkelig Erindring», men hvarför endast *dessa* uppgifter skola bero på lärdt inflytande, är ej lätt att förstå, då äfven de öfriga återfinnas i medeltidens vanliga historiska arbeten. Det enda skäl, som kunde tvinga oss att gifva visan en högre ålder än 1400-talet, är frånvaron af allt nationalhat, men om – såsom Grundtvig tydligen med rätta förmodar – visan skrifvits i Danmark, bör detta ej lägga något hinder i vägen för den datering, jag förmodar vara den riktiga. 1400-talets svenskar hyste väl ett bittert hat mot sina danska förtryckare, men dessa hade ej samma skäl att hata svenskarne, och så vidt jag vet företer 1400-talets danska literatur inga spår af ett mera utprägladt svenskhat. Hvad nu slutligen själfva stilen i balladen angår, gör denna knappt något ålderdomligt intryck, och fäste man sig uteslutande vid denna, skulle man väl snarare förlägga dikten till 1400- än till 1200-talet.

Detta stycke hos Schück har blivit starkt uppmärksammat och synnerligen flitigt citerat inom den följande balladforskningen i Norden. Det gäller mindre Schücks datering av Lenavisan, även om denna satt sin kraftiga prägel på senare svensk forskning rörande vår ballad, än den i samband därmed uppsatta »filologiska regeln». Då den mer generella satsen är hos Schück sammanvävd med hans uppfattning om just Lenavisan – på vilken den tillämpas eller, annorlunda uttryckt, vilken får exemplifiera densamma – har vi orsak att först uppehålla oss vid »regeln» och vid Schücks allmänna balladuppfattning.

När Henrik Schück 1882 skrev en lovordande recension av Richard Bergströms nya upplaga av Geijer & Afzelius, *Svenska Folkvisor*, kunde han tala om »den nästan otroliga seghet, med hvilken folkvisan förmått att bevara hågkomster från den mest aflägsna forntid».[59] Han var ännu okritisk mot Grundtvig och skrev t. ex. beträffande Didriksballaderna: »Grundtvig torde dock segrande ha bevisat, att de från Neder-Tyskland redan på elfva- eller tolfhundratalet spridt sig i folkviseform till Danmark

[59] Schück, Om den svenska folkvisan (*Nordisk tidskrift* 1882, s. 203–215), s. 206.

samt därifrån kommit till Sverige.»[60] Men i den nämnda *Svensk Literaturhistoria*, utgiven i häften 1885–1890 och behandlande medeltiden och renässansen (någon fortsättning av denna brett upplagda skildring utkom ej), kommer ett annat och helt självständigt betraktelsesätt till tals. Schück, själv mera i pakt med upplysningstiden än med romantiken, har här börjat nå fram till den antiromantiska »common sense»-inställning vi vanligen förknippar med hans namn; tidens realistiska och positivistiska tankeströmningar i allmänhet, fransk litteraturvetenskap i synnerhet, hade starkt påverkat honom. Visserligen skriver han ännu: »Balladen bör således tillhöra 1100-talet äfven i Sverige, det land, dit den först vandrade från Danmark.»[61] Men om han fortfarande hyser en åsikt om själva genrens ålder och ursprung som han ganska snart skulle överge, har han redan fått en mera skeptisk syn på balladernas – särskilt de i 1500- och 1600-talens visböcker ingående – karaktär av »folkvisa» samt på de enskilda visornas ålder:[62]

Vanligen plägar man också hänföra hela vår balladliteratur till medeltiden. Äfven detta tror jag vara förhastadt. Så vida inga särskilda omständigheter bjuda oss att förlägga en dikt till en äldre period än den, i hvilken uppteckningen skett, äga vi tydligen ej rätt att till tiden skilja afskrift och original. Nu finnes visserligen ett skäl, hvilket vid första påseendet synes tvinga oss att anse åtminstone de flesta af våra ballader såsom medeltidsdikter. De afspegla vanligen riddartidens lif, och det förefaller därför naturligt, att de också diktats under denna tid. Slutsatsen är knapt riktig, och åtminstone kunna två invändningar göras mot tillämpningen. Däraf att en visa diktats under medeltiden, följer ej, att den också under medeltiden varit bekant i *Sverge*. Många tyska eller danska visor, hvilka förträffligt afspegla medeltidens katolska och chevalereska idéer, hafva förmodligen först under reformationsperioden blifvit bekanta i vårt land. Detta är t. ex. sannolikt förhållandet med den bekanta sången om Axel och Valborg. För det andra äro tydligen icke så få af de s. k. medeltidsdikterna nyare kompositioner, hvilka skrifvits med de rena medeltidsballaderna såsom mönster. Jag talar ej om afsiktliga förfalskningar såsom den så beprisade Elisifvisan, hvilken skrefs först under frihetstiden, utan om dikter, hvilka endast äro efterhärmningar utan syfte ett bedraga. [– – –] Hufvudmassan af våra ballader böra vi således förlägga till reformationsperioden, men därmed är ej sagdt, att icke många af de först på 1500-talet uppteckнade dikterna äro vida äldre. Det är möjligt, men vi *veta* intet därom.

»Så vida inga särskilda omständigheter bjuda oss att förlägga en dikt till en äldre period än den, i hvilken uppteckningen skett, äga vi tydligen ej rätt att till tiden skilja afskrift och original.» Så löd således regeln i sin första utformning, från 1880-talets mitt. Schück formulerade den då, som jag antytt, närmast med avseende på innehållet i 1500- och 1600-talens visböcker.[63] Han skriver nämligen om dessa (omedelbart före det senast citerade stycket):

I de flesta fall göra de på 1500- och 1600-talen uppteckнade balladerna snarare intryck af konstdikter än af folkdikter, och det synes mig därför förhastadt samt mera vitnande om

[60] *Ibid.*, s. 211.

[61] *A. a.*, s. 114.

[62] *Ibid.*, s. 115 f.

[63] Schück var initiativtagare till den synnerligen viktiga editionen *1500- och 1600-talens visböcker* I–III, 1884–1925, och dess utgivare jämte filologerna A. Noreen, J. A. Lundell och Anders Grape.

förutfattade meningar än om fördomsfria studier, när man – såsom ofta göres – påstår, att dessa ballader mer än t. ex. våra rimkrönikor afspegla den nordiska folkandens rörelser.

Vad Schück menar med »konstdikter» respektive »folkdikter» framgår av det han i detta sammanhang skriver om just 1500- och 1600-talens visböcker:

De, som värkställde dessa afskrifter, voro män eller kvinnor ur de högre samhällslagren, och deras källor synas nästan alltid hafva varit skriftliga upptecknin gar. Åtminstone ganska många af deras visor hafva förmodligen aldrig haft någon mera allmän spridning, utan hafva troligen författats ungefär samtidigt med själfva upptecknin gen. En stor del voro väl redan då folkvisor i den bemärkelse, att de öfverförts från Tyskland eller Danmark, samt i Sverge så småningom omdiktats af alla de sångare, genom hvilkas händer de vandrat; men att de under denna vandring råkat i någon beröring med själfva det lägre folket, är åtminstone ganska osannolikt, ty de visa intet spår af det åskådningssätt, hvilket vi äga rätt att förutsätta hos gemene man. Från denna synpunkt kan balladen knapt göra anspråk på att kallas folkdikt i annan mening än de flesta andra medeltidsdikter, hvilka i allmänhet sakna författarnamn och ofta undergått mer eller mindre genomgripande förändringar under senare bearbetares händer. Däremot är det sant, att en icke ringa del af medeltidens ballader numera blifvit allmogens tillhörighet samt genom folkliga tilldiktningar undergått så många förändringar, att vi *nu* med full rätt kunna kalla dem folkvisor. Men däraf att de i våra dagar värkligen äro folkvisor, följer intet för medeltidens ballader.

Om vi ännu en stund uppehåller oss vid den nu så välkända – eller beryktade – regeln, kan vi konstatera att Schück tydligen formulerat den flera år före det att Steenstrups bok utkommit. Vi bör därför inte helt utesluta, att Steenstrup inspirerats till sin utformning efter att ha läst Schücks; i ena fallet avser den dock frågan om avskrift resp. original i 1500- och 1600-talens visböcker, i det andra har den fått en allmännare syftning ehuru framkallad av ett konkret fall från 1700-talet. Principen ligger ur viss synpunkt så nära till hands att den mycket väl kan ha uppsatts av de båda forskarna oberoende av varandra, men ett samband ter sig emellertid troligare. Hur som helst har, även i Danmark, Schücks nu jämnt sekelgamla formulering kommit att framstå som den klassiska.[64] Det är sålunda inte Steenstrups utan Schücks utformning – upphöjd till »filologisk regel» och förstärkt med ett för Schück karakteristiskt »ju» – som uppmärksammats av dansk forskning: med kritik (Grüner-Nielsen) eller, senare, med mer eller mindre oförbehållsamt accepterande (Toldberg, Sønderholm, Piø).[65] *»Såsom filologisk regel måste man ju uppställa den satsen, att ingen dikt är äldre än den älsta bevarande handskriften, såvida inga särskilda – yttre eller inre – skäl tala därför.»*

Regelns lämplighet för balladernas vidkommande förnekades av Hakon Grüner-Nielsen. På omslaget (!) till häftet *DgF* X: 3 publicerade han 1943 en värdefull och principiellt viktig betraktelse över den nordiska balladgenrens ålder och inte minst de historiska visorna.[66] Efter att ha nämnt, att den nyare forskningen på vissa huvudpunkter har »taget nogen Afstand fra de Arbejdshypotheser, der var (og maatte være) de raadende for Svend Grundtvig under hans Udgiverarbejde i 1860erne» kommer Grüner-Nielsen närmare in på frågan om »Visernes Kronologi». Grundtvig, utgående

[64] Steenstrups prioritet dock observerad av Erik Dal, *Nordisk folkeviseforskning siden 1800,* s. 266 f.

[65] Se särskilt Iørn Piø, *Nye veje til Folkevisen*, s. 21.

[66] Omtryckt 1958 i *DgF* X, 1933–1958, s. IX ff.

från sin tanke om de historiska visornas samtidighet med de däri besjungna händelserna, hade låtit genrens »Blomstringstid» börja redan 1150. »Den nyere Forskning er imidlertid af forskellige Grunde tilbøjelig til at sætte den nordiske Visedigtnings Begyndelse 100 Aar længere ned i Tiden, nemlig til o. 1250–1300», skriver Grüner-Nielsen (och ger därmed en liten pik åt landsmannen Ernst Frandsens 1935 framlagda utvecklingsschema).[67] Han fortsätter:

Den fra Island o. 1200 bevidnede »Dans» kan ikke tages som Bevis paa Eksistensen af en nordisk episk Folkevisedigtning paa det Tidspunkt, men sigter maaske kun til Dans til lyriske Smaavers efter fransk Maner o. 1200. Lige saa ringe Bevis er Munkenes Dans i Danmark paa Eskildsø o. 1175. Der er i Virkeligheden heller ikke nogen tvingende Grund til altid at skulle gøre en Vise samtidig med sit Æmne eller med det i Visen nævnte Personnavn. Ofte kan der gaa et Par Slægtled, før Mindet om en Begivenhed virkelig afbleges. Der er ogsaa Grund til at tro, at fornemme Folk har sat Pris paa at faa en eller anden berømt Forfader besunget. Stedsagn, Slægtssagn, ja endog Granskning af Dokumenter og Krøniker, kan udmærket godt tænkes at give Anledning til Visebesyngelse. Man maa ogsaa regne med, at Visens Benyttelse af historiske Navne kan være fuldkommen vilkaarligt valgt, blot for at gøre Visens Æmne interessantere. En ægte historisk Folkevise kan endvidere tænkes at være Udgangspunkt for helt igennem fantastiske Videredigtninger om de i Visen omtalte Hoved- og Bipersoner.

Paa den anden Side vil de være urigtigt at være altfor kritisk. Under Omtalen af Slaget ved Lena (vort Nr. 136) har Henrik Schück søgt at hævde som »filologisk Regel», »at ingen dikt är äldre än den älsta bevarade handskriften (såvida inga särskilda – yttre eller inre skäl tala därför)» ([Svensk] Hist. Tidskrift 1891 S. 290). Men denne »filologiske» Regel er uden synderlig Værdi til Datering af en Digtning af folkelig Art som den middelalderlige Folkevise. Thi en middelalderlig Vise, der er os kendt fra Optegnelse o. 1550, kan jo ofte træffes i uafhængig og afvigende Form i Almueoverlevering 300 Aar længere frem i Tiden; teoretisk set er det da ligesaa tænkeligt, at samme Vise har levet i Overlevering o. 300 Aar længere tilbage i Tiden, altsaa f. Eks. o. 1250!

En Datering af Folkeminder ud fra tilfældig Optegnelsestid er ikke mulig. Da Folkeviserne, som al anden Folkedigtning, er i evig Omformning gennem Tiderne, maa man imidlertid aldrig regne med, at den altid forholdsvis sene Optegnelse, som staar til vor Raadighed, har ret meget at gøre med Visens middelalderlige *Urform*. Det er netop Viseforskningens sværeste Opgave at udfinde Indholdet af de Viseformer, der ligger bag ved det tilfældig bevarede Optegnelsesstof.

Grüner-Nielsens argumentation gentemot Schücks »regel» är sund och i princip ovedersägligt övertygande: muntliga traditioner låter sig inte dateras till den tidpunkt de råkar bli fästa i skrift.[68] Som jag visat med citaten ur *Svensk Literaturhistoria* ovan betraktade emellertid inte Schück balladen som »Folkedigtning» i Grüner-Nielsens mening. Balladerna hade enligt Schück först i sen tid »blifvit allmogens tillhörighet»; »numera» är tidsadverbet han använder, och uppenbarligen åsyftar han därmed en tid som ligger senare, kanske bra mycket senare, än 1600-talets visböcker. Varför allmogen skulle på, låt oss säga, 1700-talet men inte några århundraden tidigare ha kunnat tillgodogöra sig »en icke ringa del af medeltidens ballader» klargör Schück icke

[67] Frandsen räknade med danska ballader från o. 1200 eller redan strax dessförinnan (*Folkevisen*, Kbhvn 1935, s. 147).

[68] Jfr I, kap. 2, passim. Kärnpunkten har jag annorstädes formulerat så: »The natural state for oral poetry is to remain oral». (Oral Literature, Written Literature: The Ballad and Old Norse Genres, *The Ballad and Oral Literature*, ed. J. Harris, Cambridge, Mass., 1991, s. 145.)

för oss. Frågan är om han klargjort det ens för sig själv.[69] Om han avsett spridning genom skillingtryck – för vilka den potentiella publiken vidgats genom en mera utbredd läskunnighet – hade han nog uttryckligen nämnt detta. Egentligen ligger väl en viss rådvillhet implicit i Schücks uppfattning. Tydligt är i varje fall att Schück aldrig riktigt insåg balladens karaktär av muntlig diktning (jfr I, s. 111 n. 78). Redan hans upprepade bruk av verbet »skrifva» i betydelsen »dikta» är påfallande, men vi har dessutom läst hans uttryckliga åsikt att balladen främst är resultatet av en skriftlig författarverksamhet.

Det är här frågan om en förväxling eller sammanblandning av två skilda aspekter: genrens muntlighet respektive dess sociala hemvist. Man sätter likhetstecken mellan å ena sidan analfabetism eller i varje fall bruk av muntlig poesi, å den andra »gemene man», »det lägre folket» och dess »åskådningssätt», något som med avseende på balladen – och äldre tiders diktning överhuvudtaget – är ett anakronistiskt felslut. Muntlig diktning hörde hemma också i en högreståndsmiljö. Den anknytning till »chevalereska idéer» som Schück med rätt fann hos balladen, förutsätter därför inte att visorna författats skriftligt och huvudsakligen levt vidare tack vare »afskrifter». Omvänt kan man inte av balladens egenskap av muntlig diktning – den som Schück och de flesta av hans samtida ej fullt förstod – och dess förekomst hos »menige man» från 1500-talet och framåt sluta, som nu senast Iørn Piø, att genren också skapats och ursprungligen hörde hemma i en »folklig» miljö. Grüner-Nielsen är en aning oklar på denna punkt. Han talar om att troligen »fornemme Folk har sat Pris paa at faa en eller anden berømt Forfader besunget» men jämställer även balladen med »al anden Folkedigtning»; kanske rör det sig här dock bara om hur han definierar termen »Folkevise». Till hans riktiga påpekande av att en ballad, som föreligger nedskriven 1550, också kunnat uppteckna 300 år senare ur »Almueoverlevering» och därför teoretiskt kunnat leva i »Overlevering» också 300 år före 1550, vill jag foga reflexionen att man härav lätt får ett intryck av balladens liv som ett kontinuerligt flöde. I själva verket har genren fört en ytterst växlingsrik tillvaro. Som jag sökt visa i kap. 2 är balladen ett remarkabelt exempel på kretsgång i kultursociologisk bemärkelse.

Det är här på sin plats att framhålla att Schück till viss del och i viss mening hade rätt när han misstänkte att somliga ballader »troligen författats ungefär samtidigt med själfva upptecknigen». Det gäller visserligen inte alls eller blott i obetydlig utsträckning för balladerna i 1500- och 1600-talens svenska visböcker – de källor Schück främst hade i åtanke – men däremot för ett stort antal ballader i de danska adelsvisböckerna från dessa århundraden. I sina typmonografiska inledningar i *DgF* räknar Axel Olrik i åtskilliga tillfällen med sen tillkomst för ifrågavarande visor.[70] Steenstrup såg som en huvuduppgift för sin bok 1891 »at udskille det Oprindelige fra det senere Tilføjede» i visorna samt att ur gruppen gamla visor avsöndra »de nyere Digtninger fra

[69] En besläktad, egendomlig tanke – ej explicit uttryckt av Schück – är den att allmogen »övertagit» balladen från de högre stånden först när den gått ur mode hos dessa, ungefär som avlagda kläder skänks till behövande fattiga. »Først senere, da de højere kredse havde tabt interessen for dem, gik viserne efterhånden over i folketraditionen, hvor mange af dem har levet videre lige til vor tid.» (Inger M. Boberg, *Dansk folketradition*, Kbhvn 1962, s. 89.)

[70] T. ex. DgF 418, 451 och 457.

det 16de Aarhundrede og fra den lærde Periode».[71] Senare uteslöt Ernst von der Recke på ett resolut sätt och i resoluta formuleringar ett stort antal DgF-nummer ur sin edition *Danmarks Fornviser* såsom varande sena: »Makværk fra Optegnelsestiden» e. d.[72] Dessa forskare tänkte sig genren hela tiden främst ha uppburits av den danska adeln – fastän von der Recke också utpekade ett icke ringa antal (av honom starkt ogillade) »Bondeviser», och fastän Olriks adelsbegrepp var utomordentligt vittomfattande och uttunnat – och de syns inte på allvar ha reflekterat över varför det just under »Optegnelsestiden» blev så mycket »tilføjet» i de äldre visorna och varför det då skapades så många nya visor. På denna punkt har först Iørn Piø gett den otvivelaktigt riktiga förklaringen: den danska adeln fick vid denna tid ett nyväckt intresse för balladen, då en »folklig» genre; själv fullföljer jag denna linje genom att sätta detta balladintresse in i ett större sammanhang, det jag valt att kalla Danmarks *seconde chevalerie* (det första – på Erik Menveds tid – var tyskdominerat); jfr I, s. 70. Piø kan härvidlag med fog åberopa Schücks »regel», men det rör sig om ett med förlov sagt selektivt bruk av regeln.

När Schück själv applicerar sin regel på just Lenavisan har han däremot valt ett föga lämpligt exempel; han vill inte göra gällande att balladen ifråga tillkommit så sent som under 1500-talets senare del, den tid från vilken de äldsta nedskrifterna föreligger. Han får därför falla tillbaka på den inskränkning av regelns giltighet han själv uppställt: »såvida inga särskilda – yttre eller inre – skäl tala därför» [: en högre ålder än »den älsta bevarade handskriften»]. Schück har därmed gett sig ut på skäligen svag is.

Vi har nyss sett hur Henrik Schück och Johannes Steenstrup hade en till stora delar liknande syn på den nordiska balladen och hur de därvid inspirerade varandra. Schück citerade med instämmande vad Steenstrup (s. 319) skrivit om att »det fjortende og det femtende Aarhundrede har aabenbart været Visedigtningens store Blomstringstid» och att många visor sannolikt »først skrive sig fra Overgangstiden til Reformationen, eller endog fra selve den gjærende lutherske Tid.» Man vågar förmoda att Schück också uppskattade att Steenstrup omedelbart därefter refererar Gaston Paris (1839–1903):

> Gaston Paris har for nylig i en lærerig Afhandling [: *Journal des Savants* 1889, s. 526 f.] taget til Orde imod Tilbøieligheden til at sætte de europeiske Landes Folkeviser langt tilbage i Tiden, og han hævder, at den lyrisk-episke Folkepoesis store Blomstring begynder i de fleste af Landene i det 15de eller tidligst i 14de Aarhundrede.

»Jeg tror», tillägger Steenstrup, »at man for Danmarks Vedkommende dog maa føre den noget længere tilbage, men den stærke Udvikling og de fleste Frugter har Digtningen dog afsat i hin senere Del af Middelalderen.» Vad Steenstrup uppenbarligen inte tänkt på är, att den »Folkepoesi» Gaston Paris föreställer sig (*chansons*

[71] *Vore Folkeviser fra Middelalderen*, s. IV resp. s. 2.

[72] *A. a.*, IV, s. 415–429, utgör en genomgång av de DgF-nr som Recke exkluderat från sin egen edition och åsätter nöjsamt kategoriska etiketter. Några exempel får räcka: »et Makværk af allerværste Sort, med Pennen gjort paa Reformationstiden» (DgF 127), »lutter Reminiscenser med Tilføielse af nogle Platheder» (DgF 213), »Reminiscenser supplerede med de flaueste Barnagtigheder» (DgF 216), »afjasket Pluk» (DgF 264) och »sammenrapset Nonsens fra Optegnelsestiden» (DgF 300).

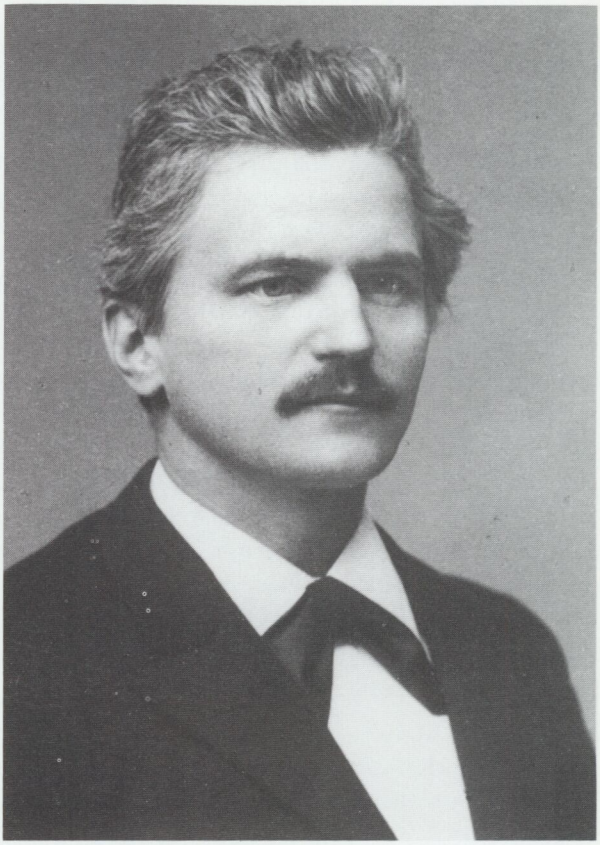

Bild 12. J. C. H. R. Steenstrup (1844–1935). Fotografi i Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn.

populaires) icke är ekvivalent med den nordiska balladen som genre betraktad.[73] Den enda invändning Schück hade mot Steenstrups framställning var, som vi sett, att den danske historikern i alltför hög grad räknade med historiska visor från 1200-talet. Schück trodde, att »den framtida forskningen» inte skulle ge Steenstrup »fullt rätt i denna punkt», och Schück har, inte minst vad mig själv anbelangar, blivit sannspådd. Icke desto mindre hänförde Schück själv – på kriterier som jag sedan skall diskutera – ett par svenska historiska visor till 1200-talet. Till dem hörde emellertid inte Lenavisan.

»Men vi bør prøve, hvor langt vi af rent ydre Grunde ere i Stand til at følge Viserne tilbage i Tiden», skriver Steenstrup (s. 315 f.). Om han här med hjälp av »ydre Grunde» (balladers nämnande i äldre historiska skrifter, etc.) söker datera hela genren, följer Schück honom i spåren men nu med avseende på den enskilda visan. Eftersom Lenavisan är »den första ballad, hvilken kan sägas behandla en verkligt historisk tilldragelse», blir det med avseende på denna visa Schück genomgår såväl de »yttre

[73] Till större klarhet kom Steenstrup senare, vilket framgår av hans betydelsefulla uppsats i (dansk) *HT* 1919; jfr I, s. 58.

skäl» som de »inre skäl» vilka kan föranleda en datering avvikande från den »filologiska regelns».

Av yttre skäl ser Schück bara ett enda. För att citera stället (*HT* 1891, s. 290) igen:

Johannes Magnus yttrar i sin historia, att ännu på hans tid existerade åtskilliga »carmina» om slaget vid Lena; förutsatt nu att ärkebiskopen med dessa ord ej blott afser de bekanta munkverserna – något som i betraktande af hans lust att öfverdrifva ej är orimligt – utan att han verkligen menar denna ballad, så hafva vi på yttre grunder kunnat föra den tillbaka till 1400-talets slut.

Liksom Schück skeptisk mot Johannes Magnus i största allmänhet är jag något mer övertygad än han att ärkebiskopen verkligen känt Lenavisan.[74] Schück är påfallande – och något onödigt – generös, när han därför för balladen tillbaka så långt som till 1400-talets slut; Johannes Magnus skrev dock först ett stycke in på 1500-talet. I verkligheten finns det dock flera sådana yttre »skäl» eller »grunder». Det kan här räcka med att nämna avsnittet om Lenaslaget hos Ericus Olai. Den svenska historieskrivningens fader uppger att Sverker inför Lenaslaget fick stöd av Valdemar Sejr. På Schücks tid trodde man allmänt på detta; vi har sett (ovan s. 191) hur Steenstrup hyste denna åsikt. Numera är den helt övergiven inom dansk historisk vetenskap.[75] Allt talar för att Ericus Olai bildat sig sin uppfattning med hjälp av balladen, som i så fall fanns åtminstone på hans tid.

Vi skall så se på Schücks inre dateringsgrunder och citerar därför vederbörande passage även i detta sammanhang:

På inre grunder torde man ej kunna föra dikten mycket längre tillbaka i tiden [: än till 1400-talets slut]. Visan innehåller nämligen ej en enda uppgift, hvilken en balladförfattare på 1400-talet icke kunnat hämta ur allmänt tillgängliga källor, och flera synas t. o. m. icke *kunna* bero på traditionen.

I en not (*HT* 1891, s. 290 f.) tillägger förf.:

En strof har visserligen ingen hemul i beskrifningen öfver slaget, nämligen:

> Det vor om en hellig søndag,
> messen vor god at høre:
> Suercke drager til Øresundt,
> hand lader sit folck offuer føre.

Men denna strof förekommer ock i balladen om *Dronning Margrete* (Gr. 159 b. v. 16), och med framställningssättet i denna ballad passar strofen onekligen bättre samman än med vår visa – v. 16 i red. b. är nämligen intet annat än ett sammandrag af v. 25–29 i red. a. Det är därför ganska troligt, att denna passus endast lånats från den väl först vid midten af 1400-talet författade dikten om Albrekts och Margaretas strid.

Huvudtexten fortsätter (direkt):

Äfven Grundtvig måste för den svenska redaktionens vidkommande medgifva »en senere lærd Paavirkning, i det begge Sunesønnerne Ebbe och [: og] Lorentz (Lars) nævnes i Sverkers Følge, hvilket ikke tør antages for nogen folkelig Erindring», men hvarför endast *dessa* uppgifter skola

[74] Uttrycket »boden hembära» i Lenavisan torde ligga bakom en formulering hos Johannes Magnus, se kap. 9.
[75] Jfr I, s. 153.

bero på lärdt inflytande, är ej lätt att förstå, då äfven de öfriga återfinnas i medeltidens vanliga historiska arbeten.

Vi stannar tills vidare här för att diskutera hurpass hållbara de anförda grunderna är. Schück ser framför sig en »balladförfattare» på 1400-talet med tillgång till skrivna historiska källor (»allmänt tillgängliga»), »medeltidens vanliga historiska arbeten». Vilka skulle dessa vara? Av den genomgång jag redovisat (I, s. 147 ff.) framgår att de danska källorna – uteslutande annalnotiser – icke nämner Sverkers deltagande i Lenaslaget; det enda undantaget utgör Povl Helgesen på 1500-talet.[76] Några svenska årböcker, äldst Skänningeannalerna till 1288 (se kap. 9) har alla väsentliga namnuppgifter (Sverker, Ebbe och Laurens Suneson, Lena) och känner slagets utgång (Sverkers flykt, Sunesönernas död i striden), men en dylik annal har knappast varit »allmänt tillgänglig» (särskilt inte i Danmark) och kan ej räknas till »medeltidens vanliga historiska arbeten». Till den sistnämnda kategorien kan man däremot föra Ericus Olais krönika, och det är väl egentligen den som föresvävat Schück, inte minst därför att den liksom visan nämner även en annan kung (Valdemar Sejr) i sammanhanget. Schück anser emellertid, liksom Grundtvig, Lenavisan vara dansk till sitt ursprung. Frågan blir då när Ericus Olais krönika, sen i sig själv och med svensk nationell tendens, blev känd i Danmark; mig veterligen har den där inte avsatt några säkra spår förrän hos Christiern Pedersen och Povl Helgesen. Schücks teori om Lenavisans danska och lärda ursprung är således behäftad med stora svårigheter.

Schück anför själv ett potentiellt skäl emot visans lärda ursprung, låt vara att han omedelbart avvisar det: strofen om Sverkers överfart av Öresund en »hellig søndag». Den återfinns inte i någon »lärd» eller annan källa och skulle därför kunna tyda på att balladens diktare varit på något annat sätt välinformerad, underförstått inte stått händelsen tidsmässigt alltför fjärran. Detta förutsatt att uppgiften är riktig eller högst sannolik. Just dess frånvaro i andra källor gör den dock okontrollerbar och argumentet meningslöst. Jag misstänker, att Schück infört saken för att implicit bemöta A. D. Jørgensen, som härom hade skrivit:[77]

Først skildres overfarten over Sundet: »det var en signet søndag – messen var god at høre –»; man fristes til at tro, at vi her har et umiddelbart overleveret historisk træk; thi slaget ved Lena stod på en torsdag og det ved Gestilren, hvor Sverker fandt sin død, på en lørdag, så det kan ikke være nogen umiddelbar overførelse af slagdagene på overfartsdagen, og hvorfor skulde digteren henlægge begivenheden til en bestemt dag, når ellers intet var ham bekendt derom? Iøvrigt står den korte, men plastiske betegnelse af søndagen ved siden af lignende i andre viser, som f. ex.: »og det var sent en sommerkvæld – de svende red heste til bække» o. lign.

Jørgensen betraktade, som vi tidigare sett, visan vara tillkommen icke särskilt långt efter slaget, och med ett sådant synsätt får uppgiften om söndagsöverfarten ett större värde. Men man kan undra vilken söndag i januari 1208 Jørgensen utifrån sina premisser åsyftar: 26/1, 19/1, 12/1 eller 5/1? (Dagen för Lenaslaget, 31/1, var f. ö.

[76] Se I, s. 156. Som där nämnts är notisen i varje fall i föreliggande skick felaktig, då den tillskriver Sverker segern vid Lena.

[77] *Historiske Afhandlinger* I, s. 381. Jfr ovan s. 181.

icke en torsdag utan en fredag år 1208.)[78] Jørgensen försvagar avgjort sitt resonemang med hänvisning till liknande formeluttryck i andra ballader.[79] Det är emellertid inte med en sådan mera generell hänvisning Schück avvisar överfartsstrofens eventuella bevisvärde för visans höga ålder. Strofen, säger han, passar »onekligen» bättre samman med framställningssättet i balladen om drottning Margareta och slaget på Falan 1389 (DgF 159). »Det är därför ganska troligt, att denna passus endast lånats från den väl först vid midten af 1400-talet författade dikten om Albrekts och Margaretas strid.» Grundtvig hyste motsatt åsikt: strofen är i Margaretavisan »et Laan fra en ældre Vise, hvor det [: Verset] staar med samme Ret, nemlig den nys nævnte Vise om Kong Sverker» (*DgF* III, s. 569).

Karl-Ivar Hildeman har i en övertygande utredning visat att Schücks uppfattning om förhållandet mellan de båda balladerna är ohållbar.[80] Han ansluter sig således på just denna punkt till Grundtvigs åsikt, och det gör även jag. Jag kunde här nöja mig med att hänvisa till Hildemans framställning men vill ändock göra ett litet tillägg, som avser Schücks argumentation. DgF 159 B: 16 är, säger han, »intet annat än ett sammandrag» av 159 A: 25–29.

DgF 159 B: 16 (ur ms Svaning II) lyder:

> Det vor om en hellig søndag,
> messen vor god at høre:
> droningen foer til Øressundt,
> sit folck lader hun ouer føre.

DgF 159 A: 25–29 (ur Karen Brahes Folio) har följande lydelse:

25. Tthy red vd fraa Axell-wold,
och meesen vilde dy icke hørre:
saa drog thi till Ørre-sund,
hand luod sytt folck offuer førre.

26. Dy danske drog vd fraa Hellsyngborrig,
thy waar attenn thusinn y skare:
droningen stoud och sou der-paa,
hun bad denom alle well faare.

27. Tth*ett* melltte droning Mergrette,
och hynder rand thaare paa kiend:
»Herre Gud-fader y Hiemerrig
vnde meg denn sieer att wynde!»

28. Dy dannske hørde alle meese
och gaff denom Gud y wold:
saa tuog dy alle dy blanke speer
med dieris forgyldene skiold.

[78] Någon tidskalkyl för truppförflyttningen Öresund–Lena lämnar nämligen Jørgensen ej. Jfr kap. 9.

[79] Den konkreta parallell han anför är dessutom mindre väl vald då den inte hämtats ur de autentiska balladerna, som inte känner några »sommarkvällar».

[80] *Politiska visor från Sveriges senmedeltid*, s. 31 ff; *DgF* X, s. 385.

29. Tthy red vd fraa Helsing-borrig,
thy waar y hoffuen saa thrøst:
ther stoud folck och vnddrett der-paa,
th*ett* iorden icke vnder denom brast.

Strofen B: 16 skulle således vara ett »sammandrag» av de citerade fem stroferna i 159 A. Det är en ganska egendomlig slutsats; den motsatta ligger närmare till hands, dvs. att A för motivet med mässans åhörande – vilket den förändrat i uppenbart moraliserande riktning och för tydlighetens skull dubblerat – bygger på den enkelt formelaktiga lydelsen i B (densamma som i Lenavisan).[81] Sedan vi numera skaffat oss en säkrare blick för de olika balladkällornas art kan vi dessutom säga, att vi här har ett tydligt exempel på ett generellt förhållande: texten i Svaning II är en uppteckning direkt ur den muntliga traditionen, den i Karen Brahes Folio är en skriftligen överarbetad och utbroderad form. Skillnaderna är således de vi kunde förvänta. Men det syns ha förbigått Schück och Hildeman att 159 A: 27 (se strax härovan) torde vara modellerad efter en strof i Lenavisan (dA: 5; jfr sA: 4):

Suerche stander i fremer-staffn,
oc seer hand udi sundt:
»Gud lad mig anten vinde seer i dag,
eller suncke till haffsens bundt!»

Det är således i två tämligen olika utformningar av Margaretavisan (DgF 159 A resp. B) som vi finner direkt samband med Lenavisan, något som »onekligen» – för att använda Schücks ordalag – talar emot Schücks uppfattning om i vilken riktning lånet har gått.[82] Intet talar för att Margaretavisan är äldre än Lenavisan; allt tyder på motsatsen.[83] Att Margaretavisan är ganska sen är uppenbart. Schücks datering till 1400-talets mitt är övertagen från Kristian Erslev men enligt min mening för tidig.[84]

För att fortsätta min kommentar till Schücks behandling av Lenavisan har jag nu hunnit till det avsnitt där han tillkännager sin mening, att visan innehåller uppgifter som »icke *kunna* bero på traditionen» utan måste ha ett lärt ursprung, ha hämtats ur skriftliga källor. Det gäller förekomsten av Ebbe Suneson och hans bror Laurens i sA: 5–6. Redan Grundtvig hade häri sett »en senere lærd Paavirkning» och något som »ikke tør antages for nogen folkelig Erindring». C. M. Rosenberg säger härom (ovan s. 185): »S. Grundtvig mener, disse Navne ere en 'lærd' Mands Indskud, men angiver ingen Grund for denne Formodning.» Axel Olrik skrev (ovan s. 186) om de namngivna personerna i visan bl. a.:

[81] Som Hildeman framhållit (*Politiska visor*, s. 33; *DgF* X, s. 395 skiljer sig 159 A från 159 B ifråga om Öresundsöverfartens hänförande till Margareta resp. Albrekt, en förvisso radikal skillnad.

[82] Det kan vara denna för Lenavisan och DgF 159 A: 27 gemensamma bön om seger som föresvävat Sverker Ek, när han (*Den svenska folkvisan*, 1924, s. 214) i Schücks efterföljd talar om lån från Margaretavisan till Lenavisan. Jfr Hildeman, *Politiska visor*, s. 35 n. 7.

[83] Om Margaretavisan se närmare s. 228 ff. och passim.

[84] Erslev ansåg visan »digtet midt i det femtende Aarhundrede» (*Historiske Afhandlinger* I, s. 86). Gustav Storm (ovan s. 175) daterade den »til Slutningen af 15de Aarhundrede».

Bild 13. Henrik Schück (1855–1947). Ur Nordisk Familjebok, 2. uppl., bd 24, 1916.

Et af disse Vers skildrer »ungen Engelbert», der hugger ned af de vestergøtske Mænd. Dermed menes den tyskfødte Grev Engelbert, der var gift med Ebbe Sunesøns yngste Datter; men at hans Navn er bevaret i Visen skyldes næppe saa meget hans Betydning for Slaget som det ypperlige Vers, hvor hans Hug blandt Fjenderne sammenlignes med, naar Bønderne meje Korn. Naar en enkelt Mand af Suneslægten prises saaledes, har der sikkert været andre Vers om selve Ebbe Sunesøn, Hærens Fører, der faldt i Slaget, om hans Broder Laurentius Sunesøn, der ogsaa lod sit Liv, om biskop Peder og de andre efterlevende Sunesønner, og maaske endnu flere Stormænd. Disse bestemte Deltagere blandt Samtidens Herremænd høre øjensynlig med for at give Kampskildringen Indhold.

Engelberts namn »er bevaret» – vi erinrar oss att Olrik, liksom Grundtvig och Rosenberg, betraktar Lenavisan som en samtidsvisa; namnet har således inte insatts senare utan tillhört visan från början. Strofer om Ebbe och Laurens Suneson har däremot inte bevarats (»har der sikkert været andre Vers», etc.). Olriks yttrande får tydligen inte ses som en tyst kritik av hans läromästare Grundtvig. Olrik verkar helt enkelt ha förbisett att de av honom saknade stroferna om Ebbe och Laurens finns i sA. Hans inlägg i debatten har därför karaktären av goddag yxskaft.

Schück har däremot en anmärkning mot Grundtvig liknande Rosenbergs men formulerar den mera explicit och med motsatt innebörd: »hvarför endast *dessa* uppgifter [: om Ebbe och Laurens] skola bero på lärdt inflytande, är ej lätt att förstå», etc. Här sätter Schück fingret på en öm punkt hos Grundtvig. Schücks kritik är logiskt oantastbar och han drar därav konklusionen att alla uppgifter i visan är av lärt ursprung. Men man kan också anlägga en mera immanent kritik. Ty även om – och särskilt om – man ställer sig på Grundtvigs egen ståndpunkt, dvs. accepterar hans allmänna syn på balladerna, faller hans inkonsekvens i detta enskilda fall i ögonen.

Varför skulle inte namnen på ett par av vishändelsens huvudpersoner ha från början ingått i visan, vilken enligt Grundtvig är samtida med händelsen och liksom andra ballader tillkommen »paa Folkemunde»? För Grundtvig var det eljest just personnamnen, och ofta enbart dessa, som bestämde en ballad som »historisk». Skälet till att icke »Herr Ebbe» och »Herr Lorentz», lika väl som Sverker, ingått i en »folkelig Erindring» förblir med sådana premisser oklart. Anmärkningsvärt är att Grundtvig icke hyser ringaste tvekan beträffande »Navnet Engelbret, hvori vi gjenkjende den Greve Engelbert, der var gift med en Datter af Ebbe Suneson og altsaa var Svoger til Sverker»; namnet på denne biperson skulle således ha tillhört visan från början, däremot ej dem på den danska härens anförare Ebbe och Laurens Suneson. Man kan möjligen till Grundtvigs försvar säga, att denne »Greve Engelbert» ingenstädes i bevarade källor sägs ha deltagit i Lenaslaget och att hans roll däri – till skillnad från Sunesönernas – följaktligen icke kunnat modelleras efter »lærde» notiser, men då har vi övergett Grundtvigs grundsyn och kan lika gärna fråga oss om inte de historiska källornas tystnad istället gör Engelberts deltagande i slaget suspekt.[85] (Det är metodiskt sett en parallell företeelse till uppgiften om veckodagen för Sverkers Sundsöverfart.) Noteras bör, att Grundtvig inte säger någonting om att sA (där Ebbe och Laurens figurerar) faktiskt också är den enda av Lenavisans texter vari ortnamnet Lena förekommer.

Det egentliga skälet till att Grundtvig mäter med olika mått är tvivelsutan att han betraktar visan som dansk: Engelbert förekommer i en dansk text, under det att Sunesönerna blott är nämnda i en av de svenska men saknas i de danska. Att Grundtvig skulle ha reagerat mot ett supponerat »götiskt» inslag i sA: 6 eller mot syntaxen i sA: 5–6 syns mig däremot högst osannolikt.[86]

Schück slutar sin behandling i *HT* 1891 av Lenavisan med följande reflexioner:

> Det enda skäl, som kunde tvinga oss att gifva visan en högre ålder än 1400-talet, är frånvaron af allt nationalhat, men om – såsom Grundtvig tydligen med rätta förmodar – visan skrifvits i Danmark, bör detta ej lägga något hinder i vägen för den datering, jag förmodar vara den riktiga. 1400-talets svenskar hyste väl ett bittert hat mot sina danska förtryckare, men dessa hade ej samma skäl att hata svenskarne, och så vidt jag vet företer 1400-talets danska literatur inga spår af ett mera utprägladt svenskhat. Hvad nu slutligen själfva stilen i balladen angår, gör denna knappt något ålderdomligt intryck, och fäste man sig uteslutande vid denna, skulle man väl snarare förlägga dikten till 1400- än till 1200-talet.

Härtill är först att säga, att Schücks framställning präglas av en tämligen förenklad uppdelning efter sekler (1200-talet, 1400-talet), som tedde sig användbar och kanske rentav nödvändig då han gjorde sin oförgätliga insats som den svenska litteraturhistoriens faktiske grundare. Numera vill vi gärna röra oss med en precisare, en mindre trubbig kronologi. Men vi bör därjämte skärskåda de särskilda argument Schück torgför vid framläggandet av sin åsikt om Lenavisan som en 1400-talsdikt.

[85] Den tämligen intrikata frågan om förhållandet mellan »ungen Engelbredt» i DgF 136 B, »Engelbertus comes» i en dansk genealogi av svårbedömt värde samt »greifi Engilbert, hinn mesti kappi» i Gǫngu-Hrólfs saga diskuterar jag i kap. 9.

[86] Hildeman räknar dock med denna möjlighet, se härom i kap. 7 C.

Nationalhat fanns, javisst, eller drevs fram i Kalmarunionens senare skede. Men var och hur kommer det litterärt till uttryck? Den ständigt viktiga, den ofrånkomliga frågan om *genre* träder här i förgrunden. Schück verkar inte ha insett, att balladen som genre är främmande för uttryck åt sådana nationalistiska känslor han åsyftar. Tonfall som Gotlandsvisans (med varning för »sweck och falscheett, som danar fara medh») eller de yngre rimkrönikornas återfinner man inte i balladerna. Det går därför inte att begagna detta kriterium för dateringen, något som Schück också i praktiken avstår ifrån.

Beträffande »själfva stilen» i Lenavisan stöder Schück sin åsikt icke med något exempel eller ens en antydan om vad han åsyftar. Varför just Lenavisan skulle göra ett mindre »ålderdomligt intryck» än andra postmedievala balladuppteckningar får vi icke veta. Påståendet saknar därför bärkraft.[87]

Vi har sett hur Schück i ännu högre grad än Steenstrup – och uttryckligen avvikande från denne – ser 1300- och 1400-talen som balladdiktningens »store Blomstringstid». I praktiken lutar uppenbarligen Schück mest åt 1400-talet, och genom hans auktoritet har efterföljande balladforskare gärna gjort detsamma. Det finns därför all anledning att här dröja vid förkärleken för dateringar till »1400-talet».

Till grund för en sådan uppfattning i dateringsfrågan ligger en ganska oreflekterad tro på balladdiktningen som ett kontinuerligt homogent flöde. Mot detta vänder sig min teori om den nordiska balladgenrens historia. När det gäller historiska ballader bör vi främst räkna med två skilda tillkomstskeden. Vi har dels det gamla, »norska», skiktet: visor diktade låt oss säga 1290–1320. Dels har vi det yngre skiktet, Danmarks *seconde chevalerie* från o. 1480 och framåt. Dessemellan har nog ett stort antal ballader tillkommit men då inte många »historiska» visor (annat än lokalhistoriska »riddarvisor»); hit hör istället t. ex. vad jag med David Colbert kallar »international ballads».[88]

Det finns förvisso nordiska ballader med ämnen ur 1400-talets politiska historia. I regel torde dessa ballader vara diktade på 1400-talet, dvs. i ett mycket eller någorlunda nära tidssammanhang med de beskrivna händelserna och med ett klart ställningstagande till dem; de har med andra ord en mer eller mindre uttalad politisk tendens. Sådana ballader säger oss att genren då med till visshet gränsande sannolikhet hade resonans i en bred publik.

En annan fråga – och en med särskild relevans för Lenavisan – är om man på 1400-talet (före Danmarks *seconde chevalerie*) diktade ballader om personer och händelser från en äldre tid, om historiska ämnen i denna mening. Så tycks inte vara fallet, utan det är först med humanismen vid 1500-talets början den nationella historien blir föremål för behandling i balladens form. Detta faktum är icke förvånande; att det ej insetts tidigare beror på en från romantiken – även hos antiromantiska forskare – kvardröjande missuppfattning om »folkvisorna».

Likaväl som jag i del I av »Bråvalla och Lena» ägnade ett långt kapitel (kap. 2) åt den nordiska balladgenren i allmänhet, skall jag i denna del II ägna ett kapitel (kap. 7 B) åt

[87] Att visan – beroende på ämnets art – innehåller så påfallande få formelstrofer kan ha bidragit till Schücks uppfattning liksom förhållandet att den så tydligt blivit sliten i traditionen och anpassats till skiftande tider (man jämförde lämpligen SMB 56 C med AB). Se härom i kap. 9.

[88] David Colbert, *The Birth of the Ballad*, Sthlm 1989, s. 21 ff. Jfr I, s. 113.

historiska ballader från 1400- och 1500-talen. Utan att eftersträva fullständighet ger kapitlet förhoppningsvis en tydlig – och till större delen ny – bild av denna sektor i balladens historia. Det torde efter denna genomgång stå klart att den ofta gjorda dateringen av Lenavisan till 1400-talet ter sig minst sagt osannolik. Men vi lär oss också hur sinnrikt dessa visor från balladgenrens slutskede är koncipierade, och vi kommer att se hur balladgenren togs i bruk av några av Danmarks mest namngätna humanister; källförhållanden – men inte enbart dessa – gör att kapitlet till större delen handlar om danska ballader. För den som läst mitt kap. 2 ter sig detta sig naturligt och följdriktigt.

Framställningen i kap. 7 B – det skall betonas – är bitvis tämligen teknisk, och dispositionen har jag med flit gett en ganska associativ karaktär. Läsaren, som på detta sätt får följa resonemangens framväxt och fördjupning, kommer förhoppningsvis att känna sig meddelaktig i forskningsprocessen.

Kap. 7 B. Historiska ballader från 1400- och 1500-talen: intertextualitet, influens, tendens

a) *Grundtvigs syn på den historiska balladen*

I *DgF* III, s. VI f., ger Svend Grundtvig en tabellarisk översikt av de danska historiska visornas fördelning på halvsekler fr. o. m. 1100-talets förra hälft. Tablån är baserad på Grundtvigs ohållbara »Antagelse om Enheden af Æmnernes og Visernes Alder» och redovisar i själva verket blott visämnenas kronologi; därtill kommer att Grundtvig som bekant var alltför benägen att betrakta allehanda visor som historiska på mycket svaga grunder, t. ex. enbart förekomsten av namnet på en historisk person.[89] På dessa punkter anfördes den befogade kritiken av Steenstrup och Schück. Frågan om förhållandet mellan å ena sidan »samtidshistoriska» ballader, å den andra historiska ballader i snävare mening (vilka således Grundtvig *a priori* betraktade som obefintliga) diskuterar jag längre fram i denna undersökning (s. 444 ff.). Just nu vill jag emellertid fästa uppmärksamheten på några viktiga iakttagelser som kan göras med ledning av Grundtvigs tablå trots dess nämnda svagheter. Siffrorna är – även tagna med den nödvändiga nypan salt – ganska talande.

Under det att Grundtvigs förteckning för tiden före år 1300 upptar icke mindre än 47 nr, anger den för 1300-talets förra hälft 2 visor, för samma århundrades senare hälft 3, för 1400-talets första hälft 4 samt för detta sekels andra hälft 6 visor. Inom den sistnämnda perioden inträder balladrenässansen i Danmark, då man applicerade gamla grepp och motiv på samtida händelser eller personer (brudrov, kungliga bröllop). Särskilt intressant i vårt sammanhang är dock tidsskedet 1300–1450.

De två visor som behandlar händelser från 1300-talets förra del är DgF 154 om Nyköpings gästabud och DgF 156 om Niels Ebbesen. Den senare hänför jag, liksom Iørn Piø, till 1500-talets förra del (se I, s. 67 n. 53). Även DgF 154, en omarbetning av en gammal visa, bör i föreliggande form hänföras till denna sena danska balladrenäs-

[89] Beträffande DgF 131 skriver Grundtvig själv (*DgF* III, s. 180), att Esbern Snares namn »er det eneste, som kan hjemle den en Plads imellem vore historiske Viser»; jfr också t. ex. *DgF* III, s. 57 f., om DgF 124.

sans.[90] Däremot skall – om vi ser också till utomdanska ballader med ämnen från denna tid – visan om »den falska Margaretas» avrättning på Nordnes i Bergen 1301 nog dateras till decennierna närmast efter händelsen, speglande en folklig opinion och helgonkult.

Går vi därefter till de tre visor (DgF 157–159) som i tablån placeras under 1300-talets andra hälft, finner vi att två av dem har lokal anknytning. DgF 157 har möjligen en historisk kärna i berättelsen om ett – säkerligen icke ovanligt – skeppsbrott med tillhörande vrakplundring på Jyllands västkust, men visan överdriver nog då den utpekar en »Kongens Søn af Engeland» som den skeppsbrutne. Med sin positiva tendens för riddaren Niels Bugge äger den ett visst samband med DgF 158 om det av Valdemar Atterdag anstiftade mordet på denne år 1359. DgF 158 är i sin tur knappast någon samtidsvisa; se härom s. 225 f. DgF 159 är Margaretavisan, balladen om slaget på Falan 1389. Gustav Storm och Kristian Erslev punkterade effektivt Grundtvigs egendomliga åsikt om att vi här skulle ha ett så trovärdigt samtidsdokument »som det vel er muligt». Jag var länge mest benägen att liksom Storm datera den till »Slutningen af 15de Aarhundrede» men tror nu, att den är ännu något yngre.[91] Som redan framgått avvisar jag helt Schücks (och – efter honom – Sverker Eks) idé, att den skulle vara äldre än Lenavisan; istället förutsätter Margaretavisan denna.

De fyra visor Grundtvig för till 1400-talets »1ste Halvdel» är DgF 160–162 och DgF 115. Den sistnämnda, »Dansk Kongetal», som fick den något oförtjänta äran att inleda raden av ballader i *DgF* III, är en skämtande visa (TSB F 74) om en historiskt intresserad »gammell kierlinng» som vill »ellskoffue pleye» med en hertig; Grundtvig, som grundligt missbedömt visan, medger själv att i den är »Tendensen meget skjult». Hans identifikation av »hertugen» med Erik av Pommern o. 1400 eller Adolf av Slesvig på 1440-talet kan knappast tas på allvar. I den mån någon historisk hertig avses – vilket är något tvivelaktigt – ligger det närmare att tänka på Kristian I:s farbror, den senare Frederik I.[92]

DgF 160 »Sten Basse og Hans Frost» berättar om ett – måhända verkligt, kanske uppdiktat – äktenskapsbrott. Även om Hans Frost 1433 avrättades av andra och mindre pikanta skäl (vilket är det troligaste) än för ett erotiskt mellanhanvande med Sten Basses hustru – väl ytterst en rättshistorisk fråga – har säkerligen en novellistisk förklaring tett sig lockande och effektfull i visform, detta även inte så långt efter Hans Frosts död. Motivet – man jämföre blott Valdemar Sejr och den schwerinske greve Henriks hustru, Erik Klipping och Marsk Stigs hustru, Folke »Lagmansson» och drottning Helvig – kunde förvisso väcka intresse långt utöver den rent lokala incidentens sfär. Det är emellertid påfallande, att den enda bevarade autentiska texten föreligger i den jylländska adelsdamen Sophia Sandbergs visbok från o. 1620. Enbart från samma visbok kommer också DgF 162 »Kong Christoffer og Henrik Tagesøn», men eftersom Vedel kände bägge texterna i denna utformning ligger tydligen en äldre visbok eller ett viscirkulär till grund för dem båda.

[90] DgF 156 behandlar jag utförligt flerstädes i det följande. Om DgF 154 med dess rötter i Nibelungendiktningen se kap. 7 D.

[91] Se t. ex. s. 271, 289.

[92] Ortnamnen Kolding och Gottorp talar avgjort härför.

DgF 162 handlar om det av Erik av Pommern underblåsta bondeupproret i Jylland mot Kristoffer av Bayern 1441. Denna visa anslår en starkt lokalpatriotisk ton i den av eftervärlden så ofta citerade strofen (A: 17, jfr B: 18):

Først da rømmer di Morsing,
och saa di forreder aff Thy:
effter da stod di Vindelbo,
di ville icke flye.

Texten gör, som forskningen enstämmigt framhållit, ett tämligen förvirrat intryck, och visan gör våld på sanningen: den låter Henrik Tagesen dö i strid efter ett hjältemodigt försvar. I verkligheten greps han efter det slaget förlorats och avrättades den 12 juni 1441. Som tillhörande ätten Reventlow hade Henrik ostentativt svikit sitt eget adelsstånd (som visserligen var delat i sina sympatier) och ställt sig på böndernas sida.[93] Klart är att DgF 162 drar stora växlar på balladgenrens allmänna formelförråd, men den kan dessutom ha lånat från speciella visor. Eftersom en stridsskildring är inbegripen skulle det inte förvåna om Lenavisan – slagens ballad *par préférence* – fått släppa till element. Så tycks verkligen vara fallet, även om spåren är ganska svaga.

Att Christiern Pedersen kände balladen ifråga och begagnade den för framställningen i sin »Danske krønicke» påpekades redan av Grundtvig. Knud Fabricius drog i sin utförliga undersökning från 1899–1900 fram en dittills obeaktad, kort relation av Hans Svaning om upproret 1441, så gott som helt skriven på latin.[94] I sin förra del har relationen närmast en bondefientlig tendens (bondehären kallas just *hostes*), men i skildringen av slaget på St. Jørgensbjerg och dess utgång ändrar den karaktär och omtalar Henrik Tagesens heroiska sista kamp. Fabricius menar (s. 486), att »Ytringen om Henrik Tagesens Kamp paa Knæ er sikkert hentet fra Folkevisen direkte». Karl-Ivar Hildeman, som utförligast behandlat visan (*DgF* X, s. 402–407), invänder med fog att Christiern Pedersens krönika här kan vara mellanledet och ställer sig – likaledes med rätta – skeptisk mot Fabricius' försök att i just denna krönika finna »Spor af Visens tabte Vers». Ingen av dessa forskare, och heller ingen annan, syns ha fäst sig vid den poetiska klangen i relationens slutmening: *Deflerunt in cunis hanc cladem vendili et agri diu inculti iacebant.*[95]

Fabricius översätter (s. 485): »Vendelboernes Børn i Vuggen begræd Nederlaget, og Markerne laa længe udyrkede hen.» Översättningen är invändningsfri; blott skall tilläggas att uttrycket *in cunis* (i vaggan) figurligt kan användas för att beteckna »små barn» i allmänhet. Härmed kan man jämföra en strof i Lenavisan (dA: 10, jfr dB: 25, sA: 8):

Emellem bierge oc dale
der gielder baade ugle oc ørn:
der græder saa mangen encke,
oc halff flere faderløsse børn.

[93] Se, utöver den av Hildeman i *DgF* X anförda litteraturen, relevanta avsnitt i nyare Danmarkshistorier samt en specialundersökning: Hain Rebas, Högadlig intressepolitik, slaget på S:t Jørgensbjerg och Köpenhamstraktaterna år 1441 (*Scandia* XLIII, 1977, s. 135–144).

[94] K. Fabricius, Bondeoprøret 1441, ([Dansk] *Historisk Tidsskrift* VII: 2, 1899–1900, s. 455–519), s. 517–519.

[95] *A. a.*, s. 519.

I sB har strofen följande utformning (str. 8):

Emellan Berg och dahla
där liggia dhe krigsmän döde
Vti danmark effter dem Barnen små
som gråta fast effter sin föda [.]

Det är kanske obehövligt att påpeka hur otvunget en rad »der ligge de marcker øde» här passar in.[96] Denna konjektur kan man lämna åt sitt värde; likheten mellan relationens uttryck och Lenavisans är hursomhelst slående. Sedan man väl blivit uppmärksam härpå leds ens tankar till den politiska bakgrunden (eller en av dem) för bondeupproret: kampen mellan Kristoffer och hans morbroder Erik, fördriven till Gotland. Den bevarade vistexten är i sitt avsnitt om Kristoffer och morbrodern särskilt förvirrad. Det torde inte minst vara detta som fick von der Recke att beteckna visan som »i Bund og Grund saa forvrøvlet, at enhver Redaktion maa opgives som umulig.»[97] Det är skäligen otroligt att diktaren av DgF 162 känt den verkliga släktskapen mellan Sverker II och Erik Knutsson, men Lenavisans bild av motsättningen mellan två närbesläktade och rivaliserande kungar verkar ha varit honom bekant och synts honom användbar. I DgF 162 heter det:

7. Thett war konng Christoffer,
kierde hannd sin wonnde:
»Ieg er aff min egenn lannd
bude skend och brend.»

8. »Er y aff ethers egenn lannd
bude skennd och brennd,
siger mig ethers skade-mand
ieg heffner thett, om ieg kannd.»

I DgF 136 A:

1. Det vor ungen Suercki,
ganger for sin herre at stande:
det vor stor ynck at høre der-paa
saa kierde hand sine vande.

2. »Min broder udaff Suerig
haffuer mig aff landet drøffuit
min herre, i lader mig aff eders mendt!
ieg vill det erligen heffne.»

Uppenbarligen har i DgF 162 uttrycket »bude skend och brennd» (väl syftande på bondehärens framfart) orsakat såväl förvirring som rimlöshet. (I vad mån Erik av Pommern och Kristoffer fått sina roller förväxlade lämnar jag därhän.) Ett uttryck som »Thi red frem for Olborg-sund, frem adtt dy holle weye» (str. 11) skulle kunna vara modellerat efter Lenavisan, men antagandet är förstås inte nödvändigt. Att diktaren av DgF 162 känt Lenavisan syns mig emellertid otvivelaktigt.

b) *Pukevisan (DgF 161)*

Undersökningen av DgF 162 har metodiskt intresse såtillvida som den visar vikten av lyhördhet för ekon från andra dikter. Samma metodik skall komma till användning när vi nu övergår till den återstående av DgF-balladerna med ämne från 1400-talets första

[96] Jag diskuterar uttrycket i kap. 9.

[97] *Danmarks Fornviser* I, s. XVIII. En möjlig orsak till att den är så »forvrøvlet» antyder jag i n. 31, s. 224 nedan. Om visan se även s. 278 n. 76.

hälft: DgF 161 »Erik Puke». Visan handlar om slutfasen i kampen mellan Erik Nilsson Puke, som man kan kalla Engelbrekts arvtagare, och Karl Knutsson, då Sveriges marsk. Av andra källor vet vi att Karl Knutsson vid ett möte med Erik Puke i Västerås våren 1437 lät fängsla Erik och föra honom till Stockholm, där han inom kort avrättades efter dom av drotsen Kristiern Nilsson (Vasa). Det är huvuddragen i detta skeende som skildras i DgF 161. Den föreligger ej på svenska utan blott i två danska texter, sinsemellan ej obetydligt avvikande. Båda är säkerligen uppteckningar ur den muntliga folktraditionen (A ingår i Svaning II, B har Anders Vedel själv infört i Rentzels visbok sedan den kommit i hans ägo); visan lyser med sin frånvaro i de danska adelsvisböckerna. Orsaken är väl främst att ämnet inte intresserat. Att DgF 162 bara finns i en enda text kan däremot bero på en direkt motvilja inom den danska adeln för en ballad med Henrik Tagesen som hjälte i spetsen för upproriska bönder.

Erik Puke kallas »Erick Styggissøn» (Styggesøn) i A, »Erich Tyggessøn» i B. Att man i dansk folktradition under 1500-talets andra hälft i stället för Eriks tillnamn Puke använt ett felaktigt patronymikon är inte särskilt förvånansvärt (liknande och värre namnförändringar finns det gott om), särskilt som det rör en person om vilken man i övrigt förmodligen föga eller platt intet visste. Forskningen har sökt förklara namnförvrängningen på olika sätt.[98] Saken har mindre betydelse. Att på denna binamnsfråga bygga hypotesen att visan inte skulle handla om Erik Puke och Karl Knutsson (vars namn korrekt uppträder i båda texterna) måste betecknas som skäligen förfelat.[99]

Om visan skriver Grundtvig (*DgF* III, s. 597):

Striden imellem Erik Puke og Karl Knudsøn var vel, som alle de andre indre stridigheder, der under Unionskongernes svage Regering søndersled Sverrig, egenlig kun en personlig Kamp om Herredømmet mellem to af de mange trodsige og egennyttige Stormænd, der alle vilde byde og ikke lyde; men den havde dog ogsaa en politisk Karakter, idet Erik søgte sin væsenlige Støtte i Bondestanden, hvorved hans Kamp fik Karakteren af en demokratisk Rejsning mod det urolige og lovløse Aristokratis utaalelige Tryk. Mærkeligt er det da, at denne Vise kun findes i et Par danske Opskrifter, medens intet Spor til den er fundet i Sverrig selv; og ikke mindre mærkelig er den Upartiskhed, hvormed en saaden Begivenhed i den er bleven besungen. Visen tager ikke Parti for Karl Knudsøn, hvis Troløshed den fremstiller; men den tager heller ikke Parti for Erik Puke, hvis Voldsomhed dens første Vers beklager, men for hvis skammelige Død den ikke har

[98] Jfr Hildeman i *DgF* X, s. 401.

[99] Att den i Danmark knappast välbekante Erik Pukes namn i dansk vistradition, uppteckned halvtannat århundrade efter hans död, har blivit till Erik Styggesen är föga anmärkningsvärt. En påverkan från DgF 167 är möjlig; viktigt är förhållandet att Stygge dels är ett förnamn (ex. Stygge Krumpen), dels ett ättnamn (ex. Niels Stygge). Namnderivat av liknande slag som i DgF 161 möter också annorstädes i balladerna. Sålunda kallas greve Gerts son hertig Henrik (»Järn-Henrik») för »Hertug Henndrichsenn» i DgF 156 B och D (jfr »Greffue Hindrikssøn» o. d. i DgF 295 A och 430 E). I DgF 149 B uppträder (den senare) kung Kristoffer II som »Konning Christoffersen», Niels Paaske kallas »Nils Paske-søn» i DgF 164. Notabelt är, att Christiern Pedersen i sin danska krönika (Brandts ed., s. 484) talar om »Biscop Thomessön aff Strengeness» i samband med »Erick Puge», under det att Vedel i en marginalanteckning härtill använder formen «Erick Pugessön». Jfr Hildeman, *Politiska visor*, s. 96 n. 1, där dock namnformen för biskopen ej indrages i diskussionen. – Tanken att visans Karl Knudssøn skulle avse någon annan än Karl Knutsson Bonde kan ej kallas annat än förflugen och ett utslag av en fakultetsopponents speciella dilemma. Att visan handlar om Erik Pukes död betvivlas inte i Erik Lönnroth, *Sverige och Kalmarunionen*, Gbg 1934, s. 336, och dens., *Biskop Thomas av Strängnäs*, Sthlm 1966 (Svenska Akademiens Minnesteckningar), s. 92, 93.

nogen Beklagelse. Den Dom, som Visen vel ikke udtaler, men dog indleder og antyder, er da netop den, som Historien maa fælde: den ene gjorde Uret, men den anden skete der ingen Uret. Et saadant Standpunkt kunde i Samtiden vanskelig indtages af svenske Mænd; saa Visen er vel snarest bleven till udenfor Sverrigs Grændser, formodenlig da i et af de tilstødende danske Landskaber. (Det er da en ganske løs og vilkaarlig Paastand af Fr. Hammerich (Danm. under de nord. Rigers Forening, I, 152), at »Pukes Mord er besunget i en dansk, af svensk oversat Vise».)

Så märkligt som Grundtvig vill göra gällande är det nu inte, att visan bara finns i ett par danska uppteckningar: i Sverige hade vi ingen Anders Vedel. Någon svensk text av visan föreligger visserligen inte, men jag tror mig i det följande kunna jäva påståendet att »intet Spor til den er fundet i Sverrig selv». På ett sätt märkligare är då den »Upartiskhed» som Grundtvig menar sig finna i visan: Karl Knutsson och Erik Puke uppfattas som lika goda kålsupare. Frågan är om Grundtvigs uppfattning är riktig. Han talar om »Visen» och därmed avser han hela traditionen, i detta fall A och B, som han ser som kompletterande varandra och tillsammans bildande en enhet. Detta är i linje med hans grunduppfattning, åskådligast demonstrerad i de långa, additativa rekonstruktioner han gjorde i sina populärare editioner. Ernst von der Recke hyllade i detta avseende helt annorlunda principer. Överhuvudtaget skiljer sig hans syn på Pukevisan radikalt från Grundtvigs:[1]

Den lille Vise paa 17 Str. forefindes kun i Svanings og Rentzels Hdskr., der begge fremvise udanske Viser i Mængde. Grundtvigs Mening om den er saa ukritisk som vel muligt: Visen tilhører øiensynligt det Niveau, i hvilket E. P. havde sit Tilhæng, hvis aandløse Forfatterskab, der mangler al historisk Sans for Personer – deraf dens »Upartiskhed» – kun spilder Ord paa betydningsløse Biomstændigheder. Alt tyder paa en sent indvandret svensk Almuevise; Erik Pukes Navn kjendes kun som »Styggesøn» (cf. vor 338) eller »Tyggesøn»; Omkvædet »I Dalen kommer han aldrig» misforstaar »Dalarne», hvor E. P. havde sin Støtte. De to Opskr. afvige derhos saa meget fra hinanden, at en Fællesredaktion er umulig: *B* veed ikke af Karl Knutsson uden som handlende for »unge Kongen» i Stockholm og lader kun »danske Hovmænd» optræde. Da Visen derhos kun omtaler en svensk Tildragelse, sees der ingen Grund til annektere den som dansk Fornvise.

I förbigående skall blott sägas, att många av de »udanske Viser» t. ex. i Svaning II tillhör den gamla nordiska balladtraditionen i det skick den befann sig före det den togs om hand av den danska adeln under dess *seconde chevalerie*. Reckes karakteristik av Pukevisan som en »svensk Almuevise» kan i ljuset härav till nöds få passera. Viktigast är dock hans påpekande, att de två texterna avviker »saa meget fra hinanden, at en Fællesredaktion er umulig»; just »Fællesredaktioner» gjorda genom ett urval av de »bästa» stroferna ur olika varianter är det von der Recke presenterade i sina *Fornviser*, men i detta fall anser han tydligen uppgiften vara inte bara ointressant utan även omöjlig – orsaken skall vi strax diskutera.

Ernst von der Recke menade att omkvädets »I Dalen» var en missuppfattning av »Dalarne». Det är väl snarast Recke själv som, om inte missuppfattat så i varje fall

[1] *Danmarks Fornviser* IV, s. 418 f.

överdrivit saken: landskapets namn skrevs på skiftande sätt på Karl Knutssons tid.[2] En som för tydlighetens skull emenderade de danska texternas lydelse var Sverker Ek: »I Dalom där kommer han aldrig». Detta presenterade han i den populärvetenskapliga – alltjämt läsvärda – lilla boken *Den svenska folkvisan* 1924, men detta arbete (liksom Eks *Norsk kämpavisa* 1921) syns ha förblivit okänt för Recke. Av vad Ek 1924 skrev om Pukevisan skall här citeras följande:[3]

> Mot Karl Knutson, rikets marsk lät han [: Erik Puke] 1436 utfärda fejdebrev, och efter åtskilliga skärmytslingar kallades han och Dalarnes fogde, Hans Mortenson, till ett möte i Västerås, där de fängslades och sedan dödades. Denna händelse väckte det största uppseende i Dalarne, och härom skrevs en visa, som nu blott är bevarad i två danska uppteckningar (DgF 161). Omkvädet »I Dalom där kommer han aldrig» återfinnes obetydligt förändrat i en senare dalvisa, och det bär ju i sig själv tillräckligt vittnesbörd om visans stamort. Inledningsstrofen har i Danmark blivit förvanskad, men den kan efter en obetydlig textkonjunktur [: konjektur] återges så:
>
> De bönder klaga sig uppåt land,
> att hovmän mot dem utrida;
> de hovmän klaga på Erik Puke,
> han vill emot marsken strida.
>
> Också de följande dalvisorna bruka samma teknik, att i inledningsstrofen epigramatiskt motsätta de två skilda stridslägrens olika förhavande.
>
> [– – –]
>
> Visan slutar med följande kraftiga slutbild:
>
> Så togo de Erik Puke,
> han hängdes i galgegren,
> så togo de hans liten smådräng,
> han hängdes emellan hans ben.
>
> Den som visan uppfattar som Erik Pukes smådräng är sannolikt den förutnämnde dalafogden Hans Mortenson, och dalallmogen har således därmed ihågkommit sin närmaste ledares död. Visans beskyllning mot Karl Knutson, att han brutit tro och loven, kan ej historiskt kontrolleras, men även om den på denna punkt skulle ha rätt, tillrättalägger den nog Erik Pukes handlingssätt alltför partiskt. Likväl synes det kvarstå något berättigat i visans färglagda skildring, om vi betänka, att den nationella sak, som tre år tidigare vid Faxehus intagande stod i sin vårliga framväxt, nu genom Karl Knutsons och hans hovmäns seger över böndernas representanter led ett avbräck, som den sent skulle hämta sig ifrån.
>
> Övergå vi nu till visan om slaget vid Lena, måste vi samtidigt förflytta oss från Dalarne till en av rikets gränsprovinser, Västergötland. På Falan ligga två sägenomsusade medeltida slagfält [..., etc].

Genom sin textkonjektur i visans inledningsstrof söker Ek åvägabringa vad han benämner en »epigramatisk motsättning» – vad jag föredrar att kalla en antites – mellan de »skilda stridslägren», subjekten i var sin strofhalva. Resultatet blir en mycket långsökt konstruktion, i denna utformning utan paralleller i balladgenren. Eks emendation leder dessutom till en sidoställning mellan de båda parterna, till den »Upartisk-

[2] Namnet *Dalarna* skrivs på många olika sätt. I vårt sammanhang kan nämnas några exempel ur Karlskrönikan (»The fatige bönder j dalana boo», v. 716; »the fatiga bönder j dala», v. 920) och Christiern Pedersens danska krönika (»De aff Dalen i Suerige», s. 477; »i Dalenn», s. 478; sidhänvisn. t. Brandts ed.).

[3] *A. a.*, s. 212 ff. Eks formulering är på en punkt missvisande; Erik Puke avrättades ej i Västerås.

hed» varom Grundtvig talade, en som strider mot Eks egen tanke om att visan »tillrättalägger» Erik Pukes »handlingssätt [: vilket?] alltför partiskt.» Vi lägger till sist märke till hur Ek i samma kategori av historisk-politiska »bygdevisor» som Pukevisan och andra »dalvisor» (Sturevisan, Vasavisan) vill inrangera Lenavisan, vilken skulle ha tillkommit som en maning i dagens (: 1400-talets) kamp. Till skillnad från Grundtvig men i likhet med von der Recke anser således Ek Pukevisan vara svensk och partisk för Erik Puke. Eventuellt skiftande tendenser harmoniserar han genom att förändra inledningsstrofen.

Den mera ingående undersökning och analys som DgF 161 ropade på bestods den av Karl-Ivar Hildeman 1950. Förvisso hör den på ett mera reellt sätt än Lenavisan hemma i ett arbete om »politiska visor från Sveriges senmedeltid». De väsentliga källorna för vår kännedom om striden mellan Erik Puke och Karl Knutsson är Karlskrönikan – denna speciella del i den svenska rimkrönikan[4] – och Ericus Olais Chronica. Den första förs fram till 1452 och är tillkommen inte mycket senare. »Doctor Erics» prosakrönika avslutas med år 1468.[5] Ericus Olai tillhör inte Karl Knutssons beundrare men försöker hålla en så objektiv linje som möjligt, under det att Karlskrönikan är en ren panegyrik över Karl Knutsson, säkerligen beställd av honom själv. Av värde i övrigt är dels några av Olaus Petri kända brev, i vilka Karl Knutsson försvarar sig mot anklagelserna att ha låtit gripa Erik mot given lejd, dels en tysk libell från 1447 med en uppräkning av Karl Knutssons olika illdåd. Grundtvig refererar huvudkällorna, Karlskrönikan och Ericus Olai, men gör sig skyldig till ett egendomligt fel beträffande den sistnämndes Chronica.[6] Grundtvigs misstag syns inte ha observerats av Hildeman. Denne ger eljest en synnerligen klar redogörelse för källorna, för den historiska vetenskapens syn på situationen ifråga samt för forskningens syn på Pukevisan.[7] Det är därför egendomligt, att det var just mot avsnittet om Pukevisan fakultetsopponenten vände sig vid Hildemans disputation 1950.[8] Hildeman understryker att DgF 161 företräder en annan syn på Karl Knutssons svek än Karlskrönikans. Om visan säger han:[9]

Denna företer uppenbara likheter i synvinkel med Ericus Olai. Men det föreligger också skillnader, som vore svårförklarliga, ifall man förutsatte lån från krönikan [: Chronica regni Gothorum] till visan. Karl Knutssons namn nämns inte i Ericus Olais berättelse om Pukes död; den lejd denne erhåller garanteras där av biskoparna i rådet. Det är ett symptom på en annan grundsyn på

[4] Se Jerker Roséns art. Karlskrönikan (*KLNM* 8, 1963, sp. 290–294.) Jag vill i sammanhanget säga, att jag finner det i högsta grad sannolikt, att den s. k. Nya början av Erikskrönikan tillhör Karl Knutssons tid och icke hans morfar Karl Ulfssons (som Helge Toldberg och efter honom Conny Blom velat göra gällande). Mina skäl härför, liksom för den därmed sammanhörande åsikten att Karl Knutsson verkligen kunde föra sina anor tillbaka till Erik den helige (fast på annat sätt än han själv trodde, nämligen i verkligheten via Eriks dotter Katarina och dotterson Filip Katarineson), får jag framlägga annorstädes.

[5] Om Ericus Olai jfr I, s. 139, och där anf. litt.

[6] Det är när han (DgF III, s. 596) skriver »Ericus Olai mælder, at Erik Puke blev lagt paa Stejler og Hjul.» Jfr *SRS* II: 1, s. 141. Grundtvig har förväxlat honom med Hans Mårtensson, som verkligen blev *rotatus*.

[7] *Politiska visor från Sveriges senmedeltid*, 1950, s. 93 ff.

[8] Se *DgF* X, s. 400 f. och jfr s. 211 n. 99 härovan.

[9] *DgF* X, s. 399.

konflikten, en skillnad i skärpa, engagement och anfallsriktning, som är för djupgående för att kunna stödja en tes om direkt källberoende. Något sådant beroende har heller inte förutsatts.

I anslutning till vad han skrivit i avhandlingen 1950 summerar Hildeman 1958:[10]

Sammanfattningsvis trycker framställningen i »Politiska visor» på möjligheten, att nr 161 äger ett sammanhang med den politiska propagandan mot Karl Knutsson, antingen så, att den själv utgör ett led i kampanjen, eller så, att den själv bygger på någon pamflett mot honom. Det senare alternativet har den metodiska svagheten, att man tvingas laborera med ett X och konstruera en »förlorad källa». Om visan å andra sidan tillkommit i agitationssyfte, är det anmärkningsvärt, att den stil den ansluter sig till är riddarvisans, som annars inte är företrädd bland svenska politiska visor från senmedeltiden, men dels var givetvis riddarvisan spridd också i svenska allmogekretsar, dels kan en ev. nötning i dansk tradition inte kontrolleras, och dels går det inte att fastställa, var visan skrivits. Lika litet är en datering tänkbar: om visan är en propagandaprodukt, kan den hänföras till Karl Knutssons livstid; inte närmare: hans »tid bjuder på alltför många situationer, då tendensen varit användbar och aktuell, för att någon skall kunna föredras framför de övriga.»

Jag kan inte finna det särskilt anmärkningsvärt, att stilen i DgF 161 är »riddarvisans, som annars inte är företrädd bland svenska politiska visor från senmedeltiden»; de andra visor Hildeman här åsyftar måste vara Faxehusvisan, Sturevisan och Vasavisan. Men i motsats till Pukevisan handlar de tre sistnämnda om krigsföretag och slag, något som gör ett annat framställningssätt nödvändigt. Fången i Sverker Eks idéer om »kämpavisan» är det tydligen deras stil Hildeman återfinner i dessa tre visor, varför han hamnar en aning vid sidan av huvudsaken: deras modell har – ämnet likmätigt – inte minst varit Lenavisan.[11]

Som vi sett anser Hildeman det vara omöjligt att fastställa var, dvs i Sverige eller i Danmark, Pukevisan »skrivits»; inte heller är en datering möjlig.[12] Dess aggressiva, mot Karl Knutsson riktade tendens är emellertid obestridlig. Denna sin åsikt om tendensen utvecklar Hildeman närmare i sin avhandling 1950. Efter en genomgång av de båda texterna (A och B) konkluderar han:[13]

De strofer, som kan beläggas endast i endera varianten, är i denna visa ingenstans av den art, att de motsäger huvudtemat. Tvärtom: Skulle man i stället referera vilken som helst av versionerna, blev bilden av Karl Knutsson ännu svartare.

Denna uppfattning tål enligt min mening att avsevärt modifieras. Man bör »i stället referera vilken som helst av versionerna» eller – mera precist uttryckt – se på de enskilda strofernas utformning. Jag tror att Hildeman här blivit offer för sin metodiska huvudprincip, koncentrationen på det för varianterna gemensamma »stamstoffet».[14] Under rubriken »Stamstoff» inleder han sin behandling av DgF 161 i *DgF* X med

[10] *Ibid.*, s. 400.

[11] För Eks och Hildemans åsikter se kapitel 7 C.

[12] *DgF* X, s. 400.

[13] *Politiska visor*, s. 99.

[14] Detta metodiska synsätt har Hildeman kort presenterat i *Politiska visor*, 1950, s. 12 f., och utförligare i *DgF* X [: 5], 1958, s. 394 f. Han vill urskilja det för en visas samtliga eller flesta varianter gemensamma »stamstoffet», »kärnstoffet», och lämna det övriga åt sidan. Principen bör emellertid enligt min mening kompletteras och modifieras genom att källorna (i sin helhet, ej *ad hoc*) ingående studeras och analyseras till sin art och karaktär,

detta uttalande: »De uppgifter, som uppträder i bägge varianterna av nr 161, lämnar ett stamstoff, vilket ger hållbar grund för slutsatser kring visan. Kärnmaterialets framställning är följande: [. . .].» Liksom Grundtvig följde sin huvudprincip – att slå ihop hela variantmassan – och därvid nådde resultatet att Pukevisan var »upartisk», följer Hildeman sin och ser till stamstoffet, kärnmaterialet, varvid han finner visan vara i högsta grad partisk. Men en svaghet i Hildemans »stamstoffteori» är att den ibland blir ett för grovmaskigt nät när det gäller att fånga detaljer i den verbala utformningen, nyanser i uttryckssättet. I det konkreta fallet borde Hildeman reflekterat över varför von der Recke fann det omöjligt att åstadkomma en »Fællesredaktion». Låt oss jämföra str. 2 i båda texterna:

A
Det var Erick Styggesøn,
hand skulde til closter gange:
der møder hannem her Karl Knudssøn,
hand tager hannem til sin fange.

B
Men det vaar Erich Tyggessøn,
hand skulde til closteret fare:
der møder hannem her Karl Knudssøn,
som herre Gud da naade dem baade.

Skillnaden syns mig uppenbar. A utpekar här Karl Knutsson – genast han införes i visan – som den förrädiske skurken, under det att B fördelar dagrarna jämnare. I B finns två strofer (nr 6 och 7) utan motsvarighet i A:

Toge de da huer-anden om hand
oc fuldis i kircken ind:
der lydde de paa den hellige sang
oc hørde den messe saa lang.

Toge de da huer-anden om haand,
skulde være huer-andens gæste:
men icke saa viste den anden,
end det vaar mening hin beste.

Händelsernas gång var icke i förväg planerad. Det som skedde var kanske ödesbestämt eller blev resultatet av en olycklig utveckling – måtte Gud ha misskund med dem båda!

enär man – med Erslevs uttryck i *Historisk Teknik* (2, udg., 1926, s. 83) – »ikke skal tælle, men veje Kilderne»; i praxis tillämpar Hildeman oftast sin alltför generellt formulerade princip på ett måttfullt och odogmatiskt sätt. En viss oklarhet eller tvetydighet vidlåder onekligen den Hildemanska principen, applicerad på balladerna, i det att det hos forskaren lätt sker en glidning mellan »stamstoff» och »stamstrof» (»stamform»); orsaken torde vara att Hildeman primärt tänker på en visas »uppgifter» (om historiska fakta), mindre på dess verbala gestalt, två företeelser som ej är helt kongruenta. – Ett bekant och berömt försök att inringa en ballads »stamform» genom att exkludera särstroferna är det Axel Olrik 1895 företog i *DgF* VI avseende DgF 354 'Ebbe Skammelsøn': »gennem de forskellige Overleveringer af Ebbevisen kan følges en Række Vers, der giver en energisk kortfattet, men dog fuldstandig Fremstilling af Visens Gang.» Metoden har naturligt nog applicerats på ett område, som är både Hildeman och mig främmande, nämligen framläggandet av »rekonstruerade» eller »restituerade» balladtexter. I sin recension av von der Reckes bok *Nogle Folkeviseredactioner* skriver Sofus Larsen (*ANF* XXIV, 1908, s. 69): »Den Vej, Dr. R. anbefaler som den rette: at betragte de for alle Opskrifter fælles Vers som Visens ægte Kærne, vil utvivlsomt have til Følge, at talrige værdifulde og originale Enkeltheder bortskæres som Fyldekalk og senere Tiders Tilføjelser; thi hvem borger os for, at det ægte kun skulde være bevaret i fællesstroferne – det vilde være et lille Mirakel.» Larsens kritik träffar i verkligheten inte von der Recke (som använde en nästan helt motsatt metod) utan Olrik vars resultat för DgF 354 det är som Recke refererar (*a. a.*, s. 11).

Hur skall denna skillnad i färgläggning förklaras? Lösningen är med största sannolikhet den att vi har att göra med två visor eller, annorlunda uttryckt, *en* visa i två till tendensen olika och delvis motsatta gestaltningar. Först torde i så fall en mot Karl Knutsson starkt kritisk visa diktats, varefter det gjorts vad man skulle kunna kalla en *kontrafakt* på den, dvs man har behållit melodien och så mycket som möjligt av den ursprungliga texten men strävat efter att med olika, ofta små, ingrepp förmedla en helt annan bild av händelseförloppet. (Ordningsföljden mellan de två versionerna kan givetvis ha varit den omvända.)

Nu är det inte så enkelt, att vi kan utpeka DgF 161 A som den Karlfientliga versionen, 161 B som dess kontrafakt (den citerade B: 7 är f. ö. inte entydig). I den danska traditionen, så som den är belagd närmare 150 år efter Erik Pukes avrättning, har de båda formerna blandats. Detta behöver inte förvåna oss. Som sagt hade man knappast längre någon kännedom om den historiske Erik Pukes person; betecknande är att i B: 8–10 »Erich Tyggessøn» omges av »de *danske* hoffmend». Det är i varje fall i A vi finner ett försvar för Karl Knutssons handlande. Hans motiv är, jämfört med Karlskrönikans utförliga skildring i apologetisk anda, mycket mera påtagligt; som vanligt i balladerna flyttas politiska motsättningar till det privata planet. Karl Knutsson svarar på frågan om varför Erik behandlas så illa:

14. Det var herre Karl Knudssøn,
hand suarde sin festemø:
»Hand haffuer røffuit mit fæderne godz,
derfor saa skal hand dø.

15. Hand haffuer røffuit mit fæderne godz
och kommen mig selff i nød:
hør i det, min skønne iomfru,
derfor saa skal hand dø.»

16. Saa tog de Erick Styggesøn
och hug hannem hoffuedit fraa:
saa tog de hans liden smaadreng,
de gjorde ved hannem lige-saa.

17. Nu ligger Erick Styggesøn,
hannem rinder blod til døde:
en leffuer her Karl Knudssøn
med sin kiere festemø.

I slutstrofens (nr 17) antitetiska komposition efter vanligt – ursprungligen norskt – balladmönster får Karl Knutsson den plats som bestås innehavaren av visans »hjälte»-roll. Att också hans »kiere festemø» figurerar kan gott vara en schablon, men nämnas skall ändock att Karl Knutssons första hustru Birgitta Turesdotter (Bielke) hade dött 1436 och att Karl 5/10 1438 gifte sig med Katarina Karlsdotter (Gumsehuvud), med vilken han redan 1437 kan ha varit trolovad.[15] Vad Eriks »liden smaadreng» anbe-

[15] Det saknar inte intresse i sammanhanget, att Erik Pukes hustru Birgitta Nilsdotter (Hammerstaätten) var kusin till Katarina Karlsdotters mor Märta Gregersdotter (Aspenäsätten). Möjligt är att Birgitta dessutom var besläktad med Karl Knutsson själv, om ock på betydligt längre håll. Katarina Knutsdotter, krönt till drottning

langar har forskningen (Grundtvig, Ek, Hildeman) i honom velat se dalafogden Hans Mårtensson; denne blev emellertid avlivad i Västerås före det Erik Puke dömts till döden i Stockholm. Men Erik hade en sven vid namn Snare, som förut varit i Karl Knutssons tjänst. Han flydde till Hälsingland, berättar Karlskrönikan (v. 4410), men blev där

gripen til marsken handa
xiiij vikor for forgik
än marsken honom til stockholm fik
ther stodh han sin rettha plaga
som alla foredhare bör haffua
på sydher malm han honom stägla loth [.]

Snare blev således liksom Erik Puke avrättad i Stockholm och någorlunda samtidigt med denne. Han passar utmärkt som visans »smådräng». Karlskrönikan (4423–27) berättar vidare:

erich pucha han [: marsken Karl Knutsson] til stockholm sendhe
thy loth han honom til drozsten föra
han skulde hans reth lata göra
ther endis eriks falshet swa
han loth honom hwdhit fran halsen sla [.]

Visan visar sig också i andra strofer vara välunderrättad: Karl och Erik förhandlar i »closteret» (A: 2, B: 2; Ericus Olai: »in stuba Conventus Prædicatorum»), Erik förs till Stockholm för att dömas (B: 12).[16] Desto mer påfallande är den grälla och osannolika skildringen av hur Erik förs naken eller halvnaken ut på torget (A: 12, B: 14–16) och hur han nesligen hängdes (B: 17) istället för att avrättas med svärd (textens konventionella sanningsförsäkran ter sig här särdeles malplacerad):

Det vil ieg dig for sanden sige:
hand hengdis i galie gren,
foruden den liden smaa-dreng,
hand hengdis emellem hans been.

Ericus Olai säger däremot, i full överensstämmelse med Karlskrönikan (jfr också den ovan citerade A: 16), att Erik Puke »captus est et missus ad Holmis Dapifero Dno. Christierno Nilsson, ab eodem *capite est truncatus*.»

Huruvida den Karlfientliga – och, som jag tror, första – versionen präglats av egentliga politiska ambitioner är ovisst. Ämnet har säkert i sig, och än mer efter kolorering, tett sig lämpligt också för en obunden balladdiktare med en företrädesvis

2/7 1448, har f. ö. borttappats i ett av de verk om Norges drottningar (Steinar Imsen, *Våre dronninger*) som av kända skäl såg ljuset 1991 och vari hon rätteligen bör ha en plats; hon förekommer däremot i det andra: Nils Petter Thuesen, *Norges dronninger gjennem 1000 år*, s. 72 f. Med uttrycket »røffuit mit fæderne godz» skall jämföras, att Karl Knutsson i sitt brev till invånarna i Södermanland 12/12 1436 anger att Pukefejden uppstått för »en manz ok hans medhiælpare egen fordeel oc giiri sculd» (brevet tryckt i H. Reuterdahl, *Svenska kyrkans historia* 3: 2, 1863, s. 533–535). I Karlskrönikan v. 3444 f. beskylls Erik Puke »for roff oc andre store sake».

[16] *SRS* II: 1, s. 140.

folklig, och därmed Pukevänlig, publik. Att kontrafakten direkt inspirerats från Karl Knutssons håll är däremot högst sannolikt. Gripandet – tydligtvis mot given lejd – och avrättningen av Erik Puke har väckt stor uppmärksamhet och stor indignation. Vi känner biskop Thomas Simonssons reaktion.[17] Vi känner också vilken möda Karl Knutsson nedlade för att rentvå sig själv.

De två danska texterna (DgF 161) visar att visan vunnit spridning och detta, anmärkningsvärt nog, i båda utformningarna. Ett indicium för visans utbredning i Danmark ger förmodligen en eller ett par strofer i A-texten av DgF 167 »Erick

[17] Ericus Olai upplyser, att Thomas var en av dem som garanterat Erik Pukes lejd och att biskopen under hela sin fortsatta levnad visade sin ruelse över detta inträffade trohetsbrottet. (*SRS* II: 1, s. 141: *Dnus, autem Thomas Episcopus Strengenensis, qui unus erat fidejussorum, tota vita sua affligebatur animo, et vehementer indoluit, seque velut infamem habebat, pro eo quod ita deceptus est, pro quo, ille ne deciperetur, fidem fecit.*) Mot denna berättelse har tvivel rests utan egentlig motivering. Att den saknas i Karlskrönikan är blott vad vi kunde vänta; överhuvudtaget torde Ericus, när det gäller slutuppgörelsen mellan Karl Knutsson och hans vid denna farligaste medtävlare, trots allt vara en tillförlitligare källa än Karlskrönikan. Kjell Kumlien (*Karl Knutssons politiska verksamhet 1434–1448*, Sthlm 1933, s. 89 f.) hyser, ehuru han vill harmonisera de båda källorna, närmast motsatt åsikt: »Ericus Olai drar sig ej för att framställa Pukes fängslande som rena förräderiet och förser sin skildring med det legendartade tillägget om biskop Thomas' bittra ånger över att ha varit delaktig i förbrytelsen.» Kumlien (*a. a.*, s. 94 f.) har icke rätt värdesatt vad Olaus Petri, som bygger på bägge de nämnda källorna, skriver i sin krönika: »Men biscop Thomas med the andra som hade sagdt them säkerheet till, wordo ther öffuer ganska illa till fridz, troo och sanning bör man och kalla sina fiender, Doch finnes än nw the breff i huilken Marsken försuarar sich, at han icke lääth gripa Eric Puka i en felig dagh, Men biscop Thomas och flere med honom sade fast annarledes» (Sahlgrens ed., s. 172). Att Karl Knutsson ansåg sig föranlåten att skriva ett eller flera försvarsbrev (ej bevarade, jfr G. T. Westin, *Historieskrivaren Olaus Petri*, Lund 1946, s. 234) talar starkt för riktigheten av vad Ericus Olai meddelar; ett sådant brev kan f. ö. ha ställts till Thomas, ty av dennes s. k. Förmaningsbrev till Karl framgår att de utväxlat brev, och Karls brev om Puke 12/12 1436 är ställt till Thomas och invånarna i hans stift. Formuleringen hos Ericus Olai tyder måhända på att han här, enda gången han nämner biskop Thomas, också har haft dennes Trohetsvisa i tankarna. – Jag är nu mera benägen än i min art. Trohetsvisan i *KLNM* (bd 18, 1974, sp. 644 f.) att se en anspelning på en konkret händelse i visans str. 10–12 (för visans olika strofgrupper jfr E. Lönnroth, *Biskop Thomas av Strängnäs*, Sthlm 1966, s. 49 ff.): »Thz skedde j fiord/tro giorde eth mord». Till skillnad från Hildeman, som menar visan i sin helhet vara en allmänt hållen allegori och som rentav ifrågasätter attribueringen till Thomas (*Medeltid på vers*, 1958, s. 122; han syns ej, lika litet som någon annan, ha lagt märke till författarsignaturen av akrostikontyp i visans början: Th[et] i str. 1, S[om] i str. 2), och från Gottfrid Carlsson, som kategoriskt förfäktar att visan syftar på Engelbrekts mord 1436, anser jag liksom Nils Ahnlund att den centrala strofgruppen 10–12 med stor sannolikhet är en protest mot Erik Pukes fängslande och avrättning 1437. Mordet på Engelbrekt var av mera privat natur och föregicks inte av samma brott mot formaliserad lejd som i Pukes fall; ej heller var Thomas personligen involverad i det förra. Str. 11 passar bra mycket bättre på Karl Knutsson än på Magnus Bengtsson. I Frihetsvisan heter det visserligen att Engelbrekt blev »slaghen j godha tro», men betydelsen av uttrycket är långtifrån klar (jfr Lönnroth, *Biskop Thomas*, s. 48); anmärkningsvärt är att Karlskrönikan (v. 218) om den 1410 avrättade Abraham Brodersson – morfar till Karl Knutssons hustru Birgitta Turesdotter – säger, att »han miste sit lyff i godhe tro», och åtminstone här verkar 'tro' ha en rent religiös innebörd. – I Trohetsvisan får »Tro» i str. 10 en annan roll än eljest i visan, blir aktivt handlande (»giorde eth mord»), något som avgjort bryter mot den allmännare allegorien om den förföljda tron. I str. 12 uppträder förmodligen en ordlek (jfr Lönnroth, *a. a.*, s. 83 f. om en annan »vits» hos Thomas); jag avser »een tröya forgaas», där »tröya» står för det fr. räkneordet *trois* – strofen är uppbyggd på tärningsspelets termer – men kanske också för ty. *Treue* 'trohet'. Mera äventyrligt är det nog att häri dessutom se en anspelning på Karl Knutssons tröja, dvs på DgF 161 B: 5 (»Her stander ieg i min saddens trøye»); 'tröja' är eljest icke något i balladerna vanligen förekommande ord. Slutligen kan nämnas, att det tacksamma motivet med tärningstermerna förekommer i annan diktning såsom visan nr 37 i Harald Oluffsons visbok (och *Danske Viser* 109). Jfr även Steenstrup, *Vore Folkeviser*, s. 282 f.

Styggesøn Rosenkrands (ved 1480)»; förhållandet kan ha varit reciprokt (namnformen!):

DgF 161 A: 10
Det da melte den liden smaadreng,
hand var kled i kiortel rød:
»Før ieg skal min herre saa suige,
før skal ieg med hannem dø.»

DgF 167 A: 8
Dett suaredde Erich Styge,
hand stoed i skarlagen røed:
»Ieg skal enten liden Kierstin vinde,
eller ieg skal for hinde døe.»

Någon tvekan bör eljest knappast råda om att Pukevisan (i båda utformningarna) är av svenskt ursprung. Jag anser dessutom, att dess existens här i landet kan beläggas i en tidig och i sammanhanget särskilt intressant källa.

Erik Pukes reaktion, när han börjar ana oråd rörande Karl Knutssons planer, beskrivs på följande sätt:

A: 7
Alle da sad de gode hoffmend,
de drucke baade miød och viin:
for-uden Erick Stygesøn,
hand blegnit under skarlagen-skind.

B: 9–10
Alle da side de danske hoffmend,
de dricke baade miød oc vin:
foruden Erich Tyggessøn,
hand blegner om huiden kind.

Alle da side de danske hoffmend,
de dricke miød aff horn:
foruden Erich Tyggessøn,
hand sortner som en iord.

B: 10 är en parallellstrof, närmare bestämt vad jag kallar en synonymstrof, till B: 9 och A: 7. Här är det uttrycket för stark sinnesrörelse som varieras i strofernas respektive slutrad. Balladerna har flera sådana fasta, i princip sinsemellan utbytbara, uttryck: rodna som blod, svartna som jord, blekna som bast. Stundom uppträder ett par av dem i en och samma rad som i följande tre norska exempel:[18]

Og kongin han vart så ille veð mót,
han bleiknad som bast og svartnað som jorð.

Han kastað deð brev for kong Valdemons fót,
han bleiknað som bast og svartnað som jorð.

Herr' Stragi han vart sá ille veð orð,
han bleiknað som bast og svartnað som jorð.

Dessa två bilder – att blekna som bast, att svartna som jord – tillhör de många norska inslagen i den nordiska balladens formelförråd.[19] Det är inte svårt att återfinna motsvarigheter i norröna prosasagor av skiftande art:

Jarl mælti: »hví ertu svá bleikr, en stundum svartr sem jǫrð; er eigi þat, at þú vilir svíkja mik?» (*Heimskringla*: Olav Tryggvasons saga, kap. 49, Håkon jarls ord till trälen Kark.)

[18] Landstad, *Norske Folkeviser*, 1853, s. 60, 518 resp. 538.

[19] Jfr Sverker Eks uppsats Bleikna som bast, svartna som jord. Uttryck för vrede eller sorg i norska folkvisor. (*Saga och Sed* 1959, s. 44–51 = *Folkloristica, Festskrift till Dag Strömbäck 13 augusti 1960*, Uppsala 1960, s. 44–51.)

Ok þessu reiðist hann mjǫk ok gengr til eins vatns ok sér sinn skugga, ok nú sér hann, at hans andlit er svá bleikt sem bast ok svá fǫlt sem aska ... (*þiðreks saga af Bern*, kap. 169.)

En er Rollant heyrði þessi tíðendi, þá skiptust litir hans, ok var hann stundum bleikr sem bast, en stundum rauðr sem blóð. (*Karlamagnus saga*: Af Guitalin saxa, kap. 9.)

Vilhjalmur setti nú ekki vel augun, er hann sá Hrólf. Var hann stundum rauðr yfirlits, en stundum bleikr sem bast af hræðslu. (*Gǫngu-Hrólfs saga*, kap. 26.)

Jag har koncentrerat mig om det allitterérande »bleikr sem bast», ett uttryck som känts en aning främmande på östnordiskt område.[20] I den svenska Didrikskrönikan (kap. 161) återges sålunda den ovan citerade passagen ur Didrikssagan om Hognes utseende med »tha sag han sit antleite stygt oc blekt som aska». Inte mindre talande är ett par ställen i den danska Karl Magnus Krønike:[21]

glorianth løstæ wdger danske wt aff fonge, ok hadde hannum vp i sytth magh hoss sek ther kam en aff karuels men gongende och sade henne [Thin] fadher hauer giffuet tegh eth trooll Som bwrnamant hether jomfrv blegnede som etth bast

hermeon reth till Nobiles sloth ok feck roland breffuet ok weth roland løste breffuet blegnede han som bast ok stundum røtmet han som blodh

Det andra av dessa stycken, det om Roland, följer i det för oss aktuella avseendet nära sin förlaga, Karlamagnus saga (cit. härovan). Detta gäller den återgivna texten ur Børglumhandskriften från 1480 och även Ghementrycket från 1509. Men i Christiern Pedersens tryckta upplaga av 1534 står istället: »der Roland lass breffuet blegnede han som en gast». Att detta inte är en tillfällighet eller ett tryckfel framgår av det första stycket om Olger (Udger) Dansk. Där Børglumhandskriften har »jomfrv blegnede som etth bast», har redan Ghementrycket ändrat till »Iomfruwen blegnede som een gast» och Christiern Pedersen har likaså »Iomfruen blegnede som en gast».[22] Christiern låter meddela i epilogen till sin edition, att han ändrat »mange gamle Danske, Swenske oc Norske ord som icke mange danske nw ret forstonde kunde». Men redan i Gotfred av Ghemens utgåva har således ett »bast» förvandlats till »gast». Det är Børglumhandskriften som här företräder det äldre stadiet.

En omtvistad fråga är huruvida den danska krönikan är översatt/bearbetad direkt efter en norrön förlaga eller, vilket nog är det troligaste, bygger på ett förlorat svenskt mellanled.[23] Uttrycket »blekna som bast» på de båda ställena i krönikan kan härröra från en sådan svensk text. Oavsett om formeln insatts i Sverige eller Danmark har den samma utseende som i balladerna, där rytmens krav kanske varit avgörande, nämligen

[20] Vi kommer i det följande att möta exempel i balladtexter på hur man sökt finna ersättningslösningar.

[21] *Karl Magnus' Krønike* udg. af Poul Lindegård Hjorth, Kbhvn 1960, s. 60 ff. resp. s. 190.

[22] *Ibid.*, s. 190.

[23] Se härom P. Lindegård Hjorth, *Filologiske studier over Karl Magnus' krønike*, Kbhvn 1965, s. 161 ff., 309 ff., med konklusion s. 314: »Det kan ikke bevises, at der har været et svensk mellemled mellem N og D; men visse konstituerende elementer i D's ordforråd lader sig lettest forstå, hvis man antager et sådant.» Tidigare hade D. Kornhall i *Den fornsvenska sagan om Karl Magnus*, Lund 1959, s. 107–112, 298–304, diskuterat frågan och närmast nått ett motsatt resultat, dock betonande (s. 303) att vi för dess avgörande behöver »en grundlig och sakkunnig undersökning som kan säga oss om svecismerna i D existerar och i så fall hur starka de är.» Det är en sådan undersökning Lindegård Hjorth företagit. Jfr nedan s. 396 och 404.

med det perfektiviska verbet 'blekna' och inte med hjälpverb och adjektivet 'blek' som i de norröna sagotexterna. Under det att i stycket om Roland likheten eljest är stor mellan Karlamagnus saga och den danska krönikan, är så inte fallet vad beträffar stycket om jungfru Gloriant och Olger Dansk. Sagans A-redaktion säger här bara: »En þau urðu við þat eyrendi bæði illa.» Den utförligare, sannolikt yngre, B-redaktionen lyder istället: »Konungs dóttir roðnaði mjök við þessa sögu, ok varð því líkust sem þá er roðar fyrir upprennandi sólu í hinu fegrsta heiði.» (Båda cit. efter Ungers ed., s. 111.) Det kan knappast betvivlas, att det i den danska krönikan och/eller dess eventuella svenska förlaga är en balladformel som ersättningsvis tagits i bruk. Att så skett torde ha sin förklaring: innehållet associerar till balladsfären. Vi kan i så fall härur draga den värdefulla lärdomen, att i en prosatext, representerad av den danska Karl Magnus Krønike, insätts balladuttryck, när texten handlar om balladgestalter – dvs. personer figurerande som huvudpersoner i ballader – även när balladuttrycket ifråga inte med säkerhet funnits i just den ifrågavarande balladen. Man kommer uppenbarligen in i ett bestämt associationsfält, ett språkligt kraftfält, där intertextualiteten spelat en mycket större roll än vi vanligen föreställer oss.[24]

Ett annat exempel på balladanknutna associationsbanor möter vi i Erikskrönikan. Hertig Eriks belägring av Akershus 1308 skildras i bl. a. följande rader (v. 2928 ff.):

> For akerss hus han sik tha lagde
> Ok wandade ey hwat konungin sagde
> Ok giorde riddara ok howade faast
> ok räddis normen ey eth bast [.]

Den 'bast' som här uppträder är det negeringsförstärkande (som sådant använt också i medelhög- och medellågtyskan; bruket däremot ej danskt eller fornvästnordiskt), en sekundär specialfunktion av ordet. Det syns i fornsvenskan företrädesvis eller – av Söderwalls belägg att döma – enbart förekomma i poesi (i prosa kanske tidigast hos Laurentius Petri) och då i rimställning.[25] Påfallande är att i Erikskrönikans v. 2931 »ey eth bast» är kopplat just till verbet 'rädas', enär 'blekna (bli, vara blek) som bast' icke minst används för att beteckna rädsla. Man kan vidare fråga sig om det är en ren tillfällighet att uttrycket förekommer i ett »norskt» sammanhang; något längre fram i skildringen av samma krigsföretag heter det nämligen (v. 2962 f.)

> The Normen fiollo som gräss
> ther bönder sla ok läggia i hääss

eller, i några av de yngre handskrifterna:[26]

[24] Den generella företeelse det här rör sig om – influenser från balladernas språkliga universum – kan lätt illustreras med många exempel. När det gäller ett av de ovan behandlade konkreta fallen, stycket om jungfru Gloriant i den danska Karl Magnus, torde vi emellertid ha att göra med vad som ytterst är ett direkt lån från vederbörande ballad, en fråga jag lämpligen behandlar i annat sammanhang, nämligen nedan s. 399.

[25] *Konung Alexander* v. 3719–20: »hwarth hiælper tha iak syrgher fast/th*et* kan nw hiælpa ey et bast»; *Kristi förtjänst* (Sv. Medeltidsdikter och rim, ed. Klemming, s. 23) v. 144–145: »han acther henne ey widh eith basth/om thu wilth fly bade syndh ok lasth».

[26] Se variantapparaten i Pippings ed., s. 170.

mongher nordman i thz slaghz fwll
som bönder slå gräss om kwll [.]

Vi befinner oss otvivelaktigt mycket nära eller rentav inom balladens sfär – till slåtterbilden och dess motsvarighet i Lenavisan återkommer jag flerstädes i det följande – och omöjligt är ej, att balladgenren av Erikskrönikans författare särskilt förknippats med Norge.[27]

I flertalet yngre handskrifter av EK har ordet »bast» i v. 2931 ersatts med »kast», sålunda en parallell företeelse till förändringarna i den danska Karl Magnus. Mot denna bakgrund är det inte svårt att förstå hur i Pukevisans danska texter synonymstrofen (A: 7, B: 9) till B: 10 med dess »hand sortner som en iord» inte kunnat behålla ett –minst sagt – troligt »hand blegner som et bast» utan ersatt det med »hand blegnit under skarlagenskind» (A: 7) eller den absurda nödlösningen »hand blegner om huiden kind» (B: 9) jämte medföljande schablonrim (»miød oc vin»). Den ursprungliga lydelsen torde däremot finnas konserverad i Karlskrönikan. Jag citerar v. 4322 ff:

ty wardh marsken til swar ey seen
tu ridh ather til böndherne j geen
och segh them frilegha tesse lwndh
jach ridher til them j sama stundh
tha blegnadhe erich som eth bast
oc begynte tha rädass fast
sa sorglig han marsken swara
magwm wj tha alle feloghe wara [.]

Alla rimmen runt det för oss centrala »basth/fast» är mycket vanliga balladrim: »ej sen/igen», »lund/i samma stund», »svara/vara». Vi finner här, liksom så ofta i t. ex. Herr Ivan Lejonriddaren och Konung Alexander, hur balladinfluenserna uppträder i klump, hur de är samlade i större eller mindre sammanhängande partier, även där de inskränker sig till bestämda rimkombinationer – åter ett exempel på styrkan av balladens associationsfält.[28] Det som i det aktuella fallet lett ditin är v. 4326–27, vilka rimligen i relativt oförändrat skick (varvid dock visstrofens fyra rader pressats samman till två) hämtats ur en svensk form av vistypen DgF 161.

Att just i svenska balladtexter uttrycket »blekna som bast» hållit sig kvar, därpå har vi ett mycket gott exempel (till yttermera visso rimmande på »fast») i Sturevisan (SMB 63 »Sten Sture d. ä. och dalkarlarna») från 1500-talets början. Vi är i den lyckliga belägenheten att äga denna ballad i en nedskrift från 1590-talet.[29] Strofen ifråga (SMB 63 A: 14) lyder:

Bysan begynte smella
hun small och än full fast,
Huar the lansknecter ij Staden war
blecknade Såm itt bast.

[27] Den citerade v. 2930 i EK rimmar genom uttrycket »howade faast». Detta kan vara ett balladuttryck; jfr SMB 44 »Fru Gunnel och Eluf väktare», en slutstrof tillagd med Johan Hadorphs hand (*SMB* 2, s. 144): »Hon lefwer ännu, och howerar fast/rast».

[28] Jfr – om ett osäkert men möjligt spår i biskop Thomas' Trohetsvisa – n. 17 strax härovan.

[29] B. R. Jonsson, *Svensk balladtradition* I, s. 161 ff.

När sålunda Karlskrönikans versrader 4326–27 låter oss tro att Pukevisan verkligen haft en strof med rimmet fast/bast, bör vi undersöka huruvida något ytterligare indicium härför föreligger. Ett sådant syns mig lämnas av den i det föregående behandlade DgF 160 »Sten Basse og Hans Frost».[30] Dess B-text, ingående i *Tragica* (1657), har många av Vedel tilldiktade strofer, men i övrigt bygger den dels på en text av samma utseende som A, dels på en förlorad förlaga; jag är enig med Grundtvig (*DgF* III, s. 593) att ur den sistnämnda hämtats bl. a. stroferna 160 B: 5–6:

Alle da sadde de gode Hoffmend,
De melte ret aldrig et Ord:
Foruden hin eniste unge Hans Frost,
Hand sortened som en Iord.

Alle da sadde de Borgestue Svenne,
De smilckede fast under skind:
Foruden alleene hin unge Hans Frost,
Oc hannem randt Taare paa Kind.

Situationen är densamma som i Pukevisan: Hans Frost, senare avrättad liksom Erik Puke, börjar få onda aningar om vad som väntar. Om vi jämför 160 B: 6 med 161 A: 7 och 161 B: 9 återfinner vi där dels »kind», dels »under skind», båda i rimställning. Men i 160 B: 6 uppträder dessutom ordet »fast», vilket vill säga att inne i raden står vad som torde ha varit det ursprungliga rimordet, det som rimmat på det obsolet vordna »bast». Även Hans Frost har då i visan inte blott »svartnat som en jord» utan också »bleknat som ett bast». Vi kan nog utgå ifrån, att visan om Hans Frost delvis modellerats efter Pukevisan (alternativt påverkats av denna i traditionen) – jfr f. ö. DgF 160 A: 2 med 161 A: 6; ett omvänt förhållande görs osannolikt av Karlskrönikan.

I Karlskrönikan skildrar det citerade stycket ett möte mellan Karl Knutsson och Erik Puke strax före den slutliga uppgörelsen; ett nyckelord i sammanhanget – med tanke på den kommande utvecklingen och uppfattningen om denna – är »feloghe». Sannolikheten för att Karlskrönikan av en ren tillfällighet här låter Erik Puke, liksom i balladen, blekna måste bedömas som försumbar. Något motsvarande uttryck finns ej annorstädes i krönikan. Slutsatsen blir att Pukevisan varit känd för Karlskrönikans författare, dvs. existerat senast o. 1452. I själva verket torde den ha diktats strax efter Erik Pukes avrättning 1437.[31] Huruvida Karlskrönikören känt balladen i båda de utformningar i vilka den enligt min mening förelegat är ovisst. Vilkendera han i så fall föredragit är inte så svårt att gissa, och den Karlapologetiska kontrafakten kan f. ö. ha tillkommit inom hans egen krets.

Pukevisan, som tack vare nedslaget i Karlskrönikan är daterbar, ser ut att ha spelat en roll inte bara för DgF 160 om Hans Frost utan möjligen även för den i det föregående nämnda DgF 158 »Hr Bugges Død».

[30] Se ovan s. 208. – Förhållandet att ursprungliga rimord hamnat inne i versraden uppmärksammades av Svend Grundtvig redan i hans *Prøve paa en ny Udgave af Danmarks gamle Folkeviser*, 1847, s. 36. Jfr även Sofus Larsen, *Niels Ebbesens Vise*, 1908, s. 231 ff.

[31] Jfr ovan s. 217. Icke omöjligt är att DgF 162 »Kong Christoffer of Henrik Tagesøn» (jfr ovan s. 209 f.) kan vara en dansk parallellföreteelse till Pukevisan, dvs. att den existerat i två till tendensen olika utformningar.

Niels Bugge på Hald var den ledande inom den stora grupp jylländska adelsmän som stått i motsättning till Valdemar Atterdag sedan dennes återkomst till Danmark 1350. En nära samtida källa, den s. k. Yngre själländska krönikan, berättar om de resultatlösa underhandlingarna mellan kungen och dessa hans motståndare 1351 och likaså om ett misslyckat möte dem emellan i Slagelse vid jultiden 1358; Niels Bugge och hans medförhandlare erhöll åtta dagars fri lejd därifrån (*treugis ad octo dies duraturis*), men på återvägen till Jylland dräptes Niels jämte två av sina ståndsbröder vid Middelfart (*Dominus Bugge in redeundo cum Uffone Stigsønn et Petro Andersøn in Myæthelfarø interfectus est*). De illasinnade gav då kungen skulden för hans död (*Quidam tunc temporis sinistre interpretantes regem por morte eius notauerunt*), säger krönikan.[32]

Visan föreligger i fyra texter, alla från 1500-talet. I sin kommentar till den (*DgF* X, s. 388 ff.) – f. ö. en av de sista han skrev för *DgF* – vill Grüner Nielsen i Grundtvigs anda betrakta den som en samtidsvisa, »digtet 1359 i Jylland umiddelbart efter Mordet og netop paa det bestemte Tidspunkt da – som skildret i Sjællandske Krönike – saavel de der talte ilde om Kongen, som Knud Bugge selv, ansaa Kongen som den egentlige Drabsmand.» Ernst von der Recke hade varit av annan mening:[33]

> Visen, som tydeligt nok viser, hvilken Side den tilhører, kan ikke være digtet strax efter Begivenheden; ikke blot understreger dens Str. 1, lin. 2 et Faktum, som tyder paa, at Hald dengang var gaaet tabt for Buggerne, Noget, som skete adskillige Aar derefter; men dens Uvidenhed om Bugges Ledsagere, som overalt erstattes ved Kongens Søstersøner – Kongen havde desuden ingen saadanne – tyder ikke paa en nær Samtids fortrolige Sagkjendskab.

Redan Grundtvig (*DgF* III, s. 553) hade fäst sig vid att Uffe Stigsen och Peder Andersen fått i visan ge plats för två – obefintliga – systersöner till Valdemar Atterdag, men antalet »paa de med Herr Bugge dræbte stemmer med Hvitfelds [: från Själländska krönikan hämtade] Udsagn.» Grüner-Nielsen anser, att dessa »systersöners» förekomst i visan »snarast maa forklares som en licentia poetica for yderligere at forstærke Indtrykket af Kongens Hensynsløshed.» Med hänvisning till A. D. Jørgensens åsikt i principfrågan (jfr ovan s. 183) säger han: »Fordi en Vise er samtidig er der ingen Garanti for at den skal være historisk korrekt.» Grüner-Nielsen förnekar, som jag ser det, på något svaga grunder, att visan diktats först efter det att Hald gått ur Buggeättens ägo, dvs. »tidligst i Slutningen af Valdemar Atterdags Levetid.»[34]

Intressant är vad en historiker skrev om visan i en populär framställning några år efter det att *DgF* X utkommit:[35]

[32] *Danmarks middelalderlige annaler.* ed. E. Kroman, 1980, s. 140; *Sjællandske Krønike*, oversat og kommenteret af Rikke Agnete Olsen, Kbhvn 1981, s. 57. – Niels Bugges son Knut misstänkte kungen ligga bakom faderns avdagatagande, men Valdemar gick ed på sin oskuld, omtalar krönikan (Canutus, filius Nicolai Bugge, pro morte patris regem ad tempus habuit suspectum, sed rex solenniter se purgauit, etc.).

[33] *Danmarks Fornviser* II, 1928, s. 165 (nr 107).

[34] *DgF* X, s. 389. Den citerade formuleringen är von der Reckes. Själv menar Grüner-Nielsen det vara »rimeligst at tænke sig, at Visen . . . er digtet 1359 umiddelbart efter Mordet». Den är, säger han i anslutning till en tidningsartikel av Hans Brix, »paavirket af ældre Viser (Marsk Stig, Jarl Alf af Tønsberg, Niels Ebbesen), der fortæller om selvraadige Stormænd, som opponerer mot Kronen.» Grüner-Nielsens åskådningssätt är i detta fall helt identiskt med Grundtvigs och säkerligen till resultatet ohållbart.

[35] Erik Kjersgaard, *Borgerkrig og Kalmarunion 1241–1448* (Politikens Danmarks Historie, red. J. Danstup & Hal Koch, 4, Kbhvn 1963), s. 316.

En folkevise lader os få et indtryk af modsætningsforholdet mellem kongen og de jyske herrer. Kongen indkalder Niels Bugge til et møde og modtager ham med ordene:

»Vær velkommen, du ædelig mand,
hvorledes står hu'en i Nørrejylland?»

Hvortil Niels svarer:

»Så står hu'en i Nørrejylland:
der spørges til Sjælland og Skånelanď.»

I Niels' svar mærker kongen en undertone af oprør. Han spørger da om, hvor længe Niels mener at kunne holde sig indesluttet på Hald. »I syv år vil jeg på Hald mig føde,» lyder svaret.

Niels Bugge-visen minder stærkt om den vise, hvori man besang opgøret mellem Niels Ebbesen og grev Gerhard. Den stolte herremand møder i begge viser sin herre under løfte om frit lejde, han forhøres med de samme underfundige spørgsmål, og mødet slutter med et brud. Sympatien der omgiver Niels Ebbesen, bliver også Niels Bugge til del. Der er selvfølende trods i omkvædet: »De rider så fri gennem Jylland.»

Ingen av kommentatorerna har sagt något om Buggevisans form. Dess strofform är den s. k. upprepningsstrofens, närmare bestämt den form jag benämner UA.[36] Av Otto Andersson betraktat som ett kriterium på mycket hög ålder ses fenomenet numera allmänt och med fog som en musikalisk-koreografisk modeföreteelse från balladens nedskrivningstid på 1500-talet.[37] Måhända är den dock något äldre, jämngammal med Danmarks *seconde chevalerie*. Formen kan ha förts på Buggevisan efter dess ursprungsskede, men ett sådant antagande får inte göras i onödan. Med andra ord: Buggevisans form tyder på att den är relativt ung och icke någon samtidsvisa.

Den av Kjersgaard och andra påpekade likheten mellan Buggevisan och balladen om Niels Ebbesen (DgF 156) kommer i ny belysning sedan vi nu med Piø anser DgF 156 vara en mycket sen skapelse.[38] Vi bör knappast räkna med att Buggevisan är äldre än från 1400-talets sista decennier, något som gör det aktuellt att jämföra den med Pukevisan.

En likhet i handlingsförloppet är omedelbart slående: den lejd, »felighed», *treuga*, tro, som inte respekteras. Då detta är ett historiskt faktum i båda fallen, behöver detta motiv i visorna inte tyda på något samband dem emellan; i Pukevisans bevarade texter förekommer f. ö. inte termen »felig» (men har kanske funnits där, jfr Karlskrönikans v. 4329 strax härnedan). Å andra sidan kan just denna likhet i situationerna ha lett till att Buggevisan upptagit enstaka drag ur Pukevisan. Den skilda strofformen (4-rading resp. UA) bidrar emellertid till att vi inte skall förvänta oss alltför många verbala likheter.

[36] B. R. Jonsson, *Om strofformer och rim i den nordiska balladtraditionen* (Meddelanden från Svenskt visarkiv 29, 1977), s. 3.

[37] M. Schiøler Mileck, Gentagelsesstrofen i dansk folkevisedigtning (*Danske Studier 1955*, s. 17–40); E. Dal, *Nordisk folkeviseforskning siden 1800*, s. 282–286. Se närmare härom s. 292 n. 99 och s. 292 n. 1.

[38] Detta Piøs resultat är nu det accepterade (jfr I s. 67 n. 53): »Niels Ebbesen blev genstand for beundring i 1500-årenes sværmeri for den danske middelalders historie. Herfra stammer den pragtfulde folkevise om ham, med den smukke historie om den fattige kone der gav Niels Ebbesen det ene af sine to brød 'for han vog den kullede greve'.» (Kai Hørby, *Velstands krise og tusind baghold*, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, red. Olaf Olsen, 5: 1250–1400, Kbhvn 1989, s. 216). Om denna visa skriver jag utförligt flerstädes i det följande, bl. a. på s. 298 ff. och s. 410 ff.

Karlskrönikans v. 4328–29 (versraderna omedelbart efter dem med rimmet bast/fast och därför med stor sannolikhet lån ur Pukevisan) lyder:

sa sorglig han marsken swara
magwm wj tha alle feloghe wara

varmed kan jämföras

Her Bugi bleff saa bratt att suare:
»Y feyligh leyde loffuitt y migh tiill eder att fare. (DgF 158 A: 19)

Vidare kan jämföras:

I setter eders bordtt *mett* danske hoffmendtt!
tror icke paa koningh Voldemaars leyde endtt! (DgF 158 A: 5)

med »alle da side de danske hoffmend» (DgF 161 B: 9). Liksom Erik Puke åtföljs Niels Bugge av en »liten smaadreng»:

Det da melte den liden smaadreng,
hand var kled i kiortel rød:
»Før ieg skal min herre saa suige,
før skal teg med hannem dø.»
(DgF 161 A: 10)

Her Boghe oc hanns lille smaa-dreng
all-ene rede danner-kongen udy-ghen.
(DgF 158 A: 4)
Dett suaritt fru Ingiborigh y kiortell rødt:
Vedtt mendt, her Bugi, th*ett* blyffuer eders dött.
(DgF 158 B: 11)

Det »selvfølende trods» som Kjersgaard med rätta läste in i Buggevisans omkväde »De rider så fri gennem Jylland» har sin nära motsvarighet i Pukevisans »I Dalen där kommer han aldrig».

Jag medger gärna, att de verbala likheterna mellan Pukevisan och Buggevisan inte är särdeles stora, mindre än mellan den förstnämnda och visan om Hans Frost (DgF 160). Man kan dock utan överdrift tala om en tangering.[39] Möjligt är att Pukevisan till någon del nyttjats av Buggevisans diktare och att den sistnämnda visan i sin tur varit bekant för den – Christiern Pedersen eller någon hans gelike – som senare skapat visan om Niels Ebbesen.

Intressant är, att ett antal av de danska historiska balladerna vi nu behandlat – och ytterligare några – i huvud- eller biroller har personer som tillhörde eller förmodades tillhöra ett par bestämda jylländska ätter. Niels Bugge uppträder sålunda inte blott som huvudperson i DgF 158 utan förekommer också i DgF 157 »Kongens Søn af Engeland» (även den i en form av upprepningsstrof, i detta fall UC) och i DgF 331 »Brune-Erik og Nilaus Buggesen» (i den sistnämnda, enligt Olrik och von der Recke, förväxlad med fadern Bugge Nielssøn); Bugge Nielssøn antas ha varit morfar, Niels Bugge morbror till Niels Ebbesen. I DgF 157 förekommer Esge Frost, vars son Anders Frost jämte Niels Bugge uppträder i DgF 156 »Niels Ebbesen»; i DgF 156 E: 10 nämns istället Hans Frost (jfr DgF 160). Kanske kan härav vissa försiktiga slutsatser dras om tillkomstmiljön för de visor som ligger före den om Niels Ebbesen (vars diktare syns ha

[39] Mellan Buggevisan och visan om Niels Ebbesen är sambandet desto mera omisskännligt; båda är unga och DgF 156 troligen yngst av dem.

känt flera av dem). I varje fall tyder det – större eller mindre – samband, som föreligger dem emellan, närmast på att antalet ballader med ämnen från ifrågavarande tidsperiods historia aldrig varit särskilt stort.

När personer tillhörande vissa bestämda släkter uppträder i de nyss behandlade visorna beror det givetvis på att dessa släktkretsar spelat en historiskt viktig roll men kanske även på att till grund legat mer eller mindre pålitliga orts- eller släkttraditioner. Frågan är huruvida något liknande gäller Margaretavisan, den ovan flerstädes berörda balladen om slaget på Falan 1389 (DgF 159).

Att Margaretavisans framställning icke överensstämmer med den historiska verkligheten – slagets politiska och militära aspekter – har sedan länge stått klart för forskningen. Under det att Grundtvig i denna ballad såg »saa historisk en Vise, som det vel er muligt» (*DgF* III, s. 577), tillkommen »strax efter Begivenhederne», hade Storm en helt annan åsikt (ovan s. 175). Just före Grundtvigs död demonstrerade Kristian Erslev utförligare att visdiktaren haft »en fortvivlet ringe Kjendskab til de Forhold han behandler» och menar det vara »utroligt, at Folkevisen er digtet før ved Midten af det femtende Aarhundrede».[40] Att sakförhållandena presenteras på ett skevt sätt i visan skänks också vederbörlig uppmärksamhet i Hildemans behandling av densamma.[41] Emellertid syns mig bl. a. förekomsten av Iver Lykke som en av visans huvudpersoner, om man så vill dess hjälte, förtjäna att diskuteras något mera ingående än hittills skett. Jag har i det föregående (s. 202 f.) behandlat vissa detaljer i Margaretavisan. Nu är det överhuvudtaget dags för oss att närmare skärskåda den ballad som så ofta sammanställts med Lenavisan.

c) *Margaretavisan och den relativa kronologien*

Den i visan säkerligen ursprungliga, för dess samtliga texter gemensamma nyckelstrofen – visserligen något varierad men alltid byggd på rimmet »stykke»/»Iver Lykke» – lyder (här citerad efter B: 20 ur Svaning II; jfr A: 35, Ca: 21, Cb: 20, D: 20, E: 29, F: 34; också utnyttjad i A: 23, Ca: 7, Cb: 7):

> De piill de staack saa høyet y sky,
> de glauinde ginge i stycke:
> »I drager nu fram, y edelige danske!»
> saa raber her Iffuer Lycke.

Grundtvig, som i sin utförliga inledning till DgF 159 ägnar ungefär tre sidor åt den i visan nämnde Ficke von Vitzen, registrerar visserligen Iver Lykkes förekomst däri men utan ett ord till kommentar om vem denne var och om varför han i visan görs till anförare för Margaretas trupper i slaget. Den med slaget samtidige lybske krönikören Detmar placerar däremot uttryckligen mecklenburgaren Henrik Parow, som gått i drottningens tjänst, på denna post. Ingen annan källa har någon uttrycklig uppgift

[40] Kr. Erslev, Studier til Dronning Margrethes Historie, *(Dansk) Historisk Tidsskrift* 5.R.III (1882) s. 333–425), omtr. i Erslev, *Historiske Afhandlinger* I, 1937, s. 45–112. Jag citerar uppsatsen fortsättningsvis från *Historiske Afhandlinger.*

[41] *Politiska visor*, s. 64–66; *DgF* X [: 5], 1958, s. 393–395.

Bild 14. Kristian Erslev (1852–1930). Fotografi i Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn.

härom, men *Annales Scanici* berättar dock att »dominus Parow, capitaneus Norwegie, et Fikko, capitaneus Kalmarnensis» föll i slaget.[42] Att Iver Lykke överhuvudtaget deltagit i slaget vid Åsle omtalas icke i någon källa, som med säkerhet är äldre än balladen, i vars B-text Parow (den »tydske her Paril») uppträder men blott (»en mand saa falsk») för att avböja erbjudandet att bli befälhavare: »Icke vill ieg udi Suerig faare oc føre striden i marck.» I visan berövas således Parow sin historiska roll – och tilldelas en föga ärorik sådan – just för att ge plats åt Iver Lykke. Grüner Nielsen kommenterar förhållandet på följande sätt:[43]

Højst mærkelig er Visens Fremhæven af Iver Lykke som Leder af Felttoget; thi ganske vist vides der om Rigsraaden Iver Lykke (død før Aar 1400), at han ofte har været Raadgiver for Dronningen, men paalidelige historiske Kilder melder ellers intet om, at han har været Hærleder i Kampen; tværtimod nævnes som Hærfører den samme Meklenborger Henrik Parow, som i Visen fremstilles som en falsk Tysker. Imidlertid er det meget tænkeligt, at Iver Lykke trods de historiske Kilders Tavshed virkelig har spillet nogen Rolle under Felttoget, selv om Parow stadig

[42] *DMA*, ed. Kroman, s. 84.

[43] H. Grüner-Nielsen, *Danske Folkeviser. Historiske Viser*, Kbhvn 1927, s. 261 f.

maa fastholdes som Hovedleder. Der maa sikkert være en eller anden personlig eller national Grund til, at Visedigteren saa stærkt har ønsket at fremhæve den danske Iver Lykke paa den tyske Hr. Parows Bekostning.

»En eller anden personlig eller national Grund», ja. Men vilken? Och hur gammal är visan?

Möjligt eller kanske troligt är att Iver Lykke verkligen deltog i slaget men i så fall sannolikt i en något blygsammare roll än den balladen tilldelar honom. Man kan tänka sig att hans insats efter hand förstorats och förgyllts i en inom ätten Lykke fortplantad tradition och/eller att balladens diktare tillfredsställt någon av ättens senare medlemmar med en glorifiering av Iver.

Visans förhållande till skriftliga, direkt eller indirekt kända, källor berörande Åsleslaget har ganska ingående diskuterats av Hildeman.[44] Hans slutsats blir att visan inte behöver vara baserad på någon av dessa källor. Om så emellertid skulle vara fallet har visan kompletterats med uppgifter ur muntlig tradition. Hildeman vill å andra sidan inte utesluta att, omvänt, visan och dess uppgifter spelat en roll för vissa skrivna 1400-talskällor. Till skillnad från Erslev och, än mer, Storm är Hildeman inte obenägen att datera Margaretavisan så tidigt som till något av årtiondena närmast före 1400-talets mitt.[45] Ett ställningstagande till Hildemans måttfulla överväganden nödvändiggör en sammanställande och kritisk genomgång av samtliga källor och deras uppgifter.[46]

*

De skriftliga källorna till Åsleslaget – den lybske krönikören Detmar, danska och svenska annaler och krönikor – är till sitt innehåll icke särskilt rikhaltiga eller imponerande. Inte en enda dansk källa före 1470-talet vet att berätta var slaget ägde rum, och när senare några uppgifter härom framkommer (»Fallen» i en notis införd i en laghandskrift från 1470-talet, »Asle» hos Povl Helgesen) är de otvivelaktigt hämtade ur svenska källor. Två svenska annaler (varav en tjänat som Povl Helgesens källa) nämner Åsle, Vadstenadiariet och den annalistiska Visbykrönikan har »in Vesgocia», under det att övriga svenska årböcker i likhet med den danska saknar ifrågavarande geografiska angivelse. »Falen» (: Falan) är benämningen på slagplatsen i den inbördes sammanhängande svenska källgrupp som utgörs av Prosaiska krönikan (»paa falen j westergöt-

[44] *Politiska visor*, s. 66–72; *DgF* X [: 5], s. 396–398.

[45] *Politiska visor*, s. 71 ff.; *DgF* X [: 5], s. 398. Jfr nedan s. 245.

[46] Kr. Erslev, Studier til Dronning Margrethes Historie (se n. 40 strax härovan) består till stor del av en sådan källgenomgång. Den är ett metodiskt komplement till författarens samtidigt utgivna *Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse* (Danmarks Historie under Dronning Margrethe og hendes nærmeste Efterfølgere. 1375–1448. I), Kbhvn 1882 (nytr. 1971), vari »Kampen mod Kong Albrecht» behandlas på s. 161–173. Erslevs uppsats i *DHT* är en banbrytande och med rätta beundrad källkritisk utredning, där sträng åtskillnad görs mellan äldre (primära) och yngre (sekundära) källor. Den är alltfort av grundläggande betydelse, inte minst beträffande det som rör slaget vid Åsle 1389. På vissa punkter är den dock numera föråldrad, bl. a. i synen på »de Annaler, der slutte med Aaret 1415» (Chronologia Anonymi), jfr nedan s. 233 n. 57. Själv framför jag i det följande en något annorlunda åsikt om ett annat annalverk, Annales Scanici, än den Erslev hyste. Hans dräpande kritik av Svend Grundtvigs uppfattning om DgF 159 – en kritik utarbetad oberoende av Storms – gör Erslevs uppsats till en av den nordiska balladforskningens klassiker med generella implikationer, anmärkningsvärt nog icke nämnd i Dal, *Nordisk folkeviseforskning*.

landh»), rimkrönikeverkets förbindelsedikt (» a falen») och Ericus Olais *Chronica* (»in Fala Westrogothiæ»). Den förlorade danska krönika som med fog antagits ligga till grund för Danska rimkrönikan, »den plattyske Saxo» och Christiern Pedersens krönika har uppenbarligen intet haft att förmäla om slagfältets belägenhet. Den närmast samtida källan, Detmar, placerar det något inkorrekt eller, med en välvilligare tolkning, något oprecist »bi Axewalde» (: Axavall, Axevall, Axvall).

Prosaiska krönikan och Ericus Olai förlägger felaktigt slaget till år 1388 och dessutom till Mattei dag (21 september), under det att Förbindelsedikten vacklar på en av dessa punkter: dels utpekas »sancti mathie dagh» (v. 592), dels sägs slaget ha ägt rum 1388 »om hösten» (v. 624). Att dagen för slaget verkligen var Matthiasdagen 24 februari framgår av flera sinsemellan oberoende källuppgifter.[47] Hit hör främst Vadstenadiariet, Detmar, en formulering i drottning Margaretas testamente 1411, Gråbrödradiariet, en vittnesutsaga i Linköpingsbiskopen Nils Hermanssons kanonisationsprocess 1417.[48] Samma datum uppträder i ett par memorialverser samt – i princip – i vederbörande svenska annaler.[49] Matthiasdagen utpekas också i *Annales Scanici,* påfallande nog den enda danska årbok som nämner slaget. Den ovannämnda förlorade danska krönikan har tydligtvis uppgett den rätta dagen (så Danska rimkrönikan och »den plattyske Saxo» – när Christiern Pedersen avviker från denna sin huvudkälla och anger »Sancti Mathei dagh» beror det på att han härvidlag följer Ericus Olai[50]) men å andra sidan det påfallande felaktiga årtalet 1384; man anar någonstans därbakom en lättförståelig och icke ovanlig felläsning av IX som IV.[51] Förväxlingen av

[47] Skottår (som just 1388) inföll Matthiasdagen förstås den 25 februari.

[48] För den sistnämnde se *Sankt Nikolaus' av Linköping Kanonisationsprocess*, utg. av Tryggve Lundén, Sthlm 1963, s. 300, 301.

[49] Minnesverserna (tr. *SFS* I: 1, s. 232, 236; *SRS* III: 1, s. 24) är utmärkt kommenterade av L. Fr. Läffler, Några medeltida Versus memoriales, belysande Sveriges historia (*Antiqvarisk Tidskrift för Sverige* 13: 2, 1905), s. 10 f., 19. Jfr Erslev, *Hist. Afhand.* I, s. 75 n. 1. – Vederbörande annaler är årboken 916–1430 (*AS*, s. 301) och årboken 1298–1473 (*AS*, s. 307); ett specialfall är årboken 31–1463 (*AS*, s. 339), där prosanotisen har »circa festum sancti Mathei apostoli» men den åtföljande memorialversen har »Matthias». En ytterligare precisering ger en troligen samtida notis i Vadstenadiariet (*SFS* I: 1, s. 103: slaget ägde rum på förmiddagen, *ante meridiem*; uppgiften bör sannolikt ges företräde framför den i Visbykalendariet, *AS* s. 142 n. 2: (in die sancti Mathie apostoli) *post meridiem*; jfr Erslev, *a. a.*, s. 76 n. 1, s. 75 n. 2). – Att året var 1389 är källmässigt helt säkerställt och behöver inte diskuteras här.

[50] Christiern Pedersen berättar i sin krönika två gånger om striden mellan Albrekt och Margareta. Först (s. 465 f. i Brandts ed.) följer han den förlorade danska krönikan – den jag oftast benämner, med en förkortning, FDK – och säger: »Dette slagh stod Sancti Mathei dag Mccclxxx och paa det fierde.» Sedan (s. 469 f.) skildrar han händelseförloppet – för att »alle mue wiide huor det kom till» – efter »Suerigis latine krönick», dvs Ericus Olai, och skriver då: »Det war forscreffuen, ath slaghen skulle stande paa Fallen i Westergyllend sancti Mattheus dag.» På första stället har han frångått sin egen huvudkälla FDK (varifrån han har det felaktiga årtalet 1384) och för helgondagens vidkommande istället följt Ericus Olai. Det är långtifrån unikt, att Christiern Pedersen på detta sätt kombinerar flera källor. – Tilläggas kan, att Olaus Petri (Sahlgrens ed., s. 132) har felaktigt år – 1388 – från Ericus Olai men rätt dag (»Sancti Mathie Apostoli dagh»); den sistnämnda uppgiften kan han mycket väl ha hämtat från FDK, som han uppenbarligen känt (se G. T. Westin, *Historieskrivaren Olaus Petri*, 1946, s. 130 ff.). Christiern Pedersen och Olaus Petri har i så fall använt samma källor men nått helt skilda resultat i dateringshänseende.

[51] Det är inte minst detta felaktiga årtal som bevisar sambandet mellan källorna. Påpekas skall, att den danska rimkrönikan har årtalets slutord »fyre» (v. 4742) i rimställning (med »gyre» i v. 4744).

helgondagarna för resp. »aposteln Matthias» i februari och »aposteln och evangelisten Matteus» 21 september bör i första hand förklaras genom namnlikheten, men åtminstone sekundärt har ett annat skäl tillkommit, nämligen parallelliseringen av kung Albrekts och hans företrädare Magnus Erikssons olycksöden.[52] Denna syns också ha bidragit till det felaktiga fastställandet av 1388 som året för Åsleslaget.[53]

Uppgifterna om vilka som jämte Albrekt tillfångatogs i samband med slaget skiljer sig icke obetydligt i fråga om utförlighet och detaljernas korrekthet. Genomgående upptas Albrekts son Erik (namngiven överallt utom av Detmar); i övrigt är det greven av Holstein, greven av Ruppin och hertigen av Stargard som oftast förekommer. Dessa uppgifters art kan belysa hurpass initierad – ibland men ej alltid liktydigt med hur nära samtida – en källa är. I regel bekräftas den gruppering av källorna vi på andra grunder, däribland deras utsagor om plats och tidpunkt för slaget, nått fram till.

Det kan ha sitt intresse att se vad källorna meddelar om de sistnämnda tre herrarna. En av dem var kung Albrekts kusin Rudolf, hertig av Mecklenburg-Stargard, en tämligen ung man som Albrekt lyckats förmå påven att 1387 göra till biskop i Skara. Det är vad Detmar skriver: Albrekt hade med sig »sinen vedderen, hertogen Johans sone van Stargarden, de was bisscop to Schare, enen jungen heren».[54] Av de svenska källorna är det blott en, Årboken 266–1430 (»Yngre Sigtunaannalerna» eller »Skänningeannalerna»), som visar kännedom om Skarabispens deltagande i slaget:[55]

Bellum fuit in Asle inter regem Albertum et Margaretam reginam Dacie et Swecie, vbi captus est rex Albertus cum filio suo Erico duce, episcopus Skarensis nomine Rodolphus dux Magnipolensis, comes Holsacie et comes de Reppin ac multi alij barones et nobiles multique corruerunt ex utraque parte.

Notisen i detta dominikanska annalverk återger uppenbarligen en välinformerad uppfattning, och av betydelse är således att det är just denna årbok – jämte den yngre

[52] Albrekt frisläpptes nämligen från sitt fängelse på Lindholmens (Lindholms) slott hösten 1395 efter att ha varit fången »sju år», varvid en parallellism med Magnus Erikssons sjuåriga fångenskap efter slaget vid Gata tidigt gjorts. En sådan kommer till uttryck redan i Nicolaus Hermannis kanonisationsprocess (Lundéns ed. [se n. 48 ovan], s. 268). Jfr härom Conny Blom, *Förbindelsedikten och de medeltida rimkrönikorna*, Lund 1972, s. 274. (Blom talar genomgående om slaget vid *Åsele*, vilket torde bero på ett missförstånd rörande den från Lunds horisont så nordliga ortens belägenhet.) – Med parallelliseringen är uppenbarligen en Nemesisföreställning förknippad, klart formulerad i Olaus Petris krönika (Sahlgrens ed., s. 138): »Konung Albrect grep sin modherbrodher på Sancti Mathie dagh och hade honom i siw åår i fengelse, Han bleeff och sielff gripen på Sancti Matthie dagh, och saat i siw åår i fengelse, som han giorde så gick honom,» etc. Olaus Petri bifogar en sensmoral, kanske en liten varning till Gustav Vasa som medverkat till att den avsatte Kristian II nu satt i fängelse.

[53] Det torde vara en räkning sju år bakåt från 1395 som resulterat i det nämnda, felaktiga, årtalet 1388 för slaget.

[54] *SRS* III: 1, s. 188 f.; *Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert XIX: Die Chroniken der niedersächsischen Städte, Lübeck I*, ed. K. Koppmann, Leipzig 1884, s. 25. (Hildemans uppgifter om volymnr och tryckår för Koppmans edition av Detmars *Lübecker Chronik* har, förmodligen genom en förväxling med Koppmanns edition av *Libellus Magnipolensis*, råkat bli felaktiga både i *Politiska visor* och i *DgF* X [: 5].)

[55] *AS*, s. 288.

franciskanerårboken 31–1463[56] – som uppger Åsle vara slagplatsen. Årboken 266–1430 har, som jag redan antytt, varit en av källorna för Povl Helgesen (eller hans förlaga) i den av honom utformade Årboken 826–1415 (»Den dansk-svenska årboken», *Chronologia Anonymi*).[57] Povl har därför inte bara uppgiften om Åsle utan även den om Rudolf, men då han varit okunnig om att biskopen var mecklenburgisk hertig och om dödsåret (1379) för kung Albrekts far, hertig Albrekt d. ä., har han inte förstått att källans *dux Magnipolensis* varit ett efterställt epitet till Rudolf utan tolkat det som

[56] *AS*, s. 339 (»Aatzlæ»); jfr *AS*, s. 168. I Paulssons ortregister finns, s. 422, hänvisning för Åsle till s. 339, däremot ej till s. 288 (Årboken 266–1430) och s. 387 (Chronologia Anonymi).

[57] Att årboken ifråga är ett verk av Povl Helgesen visades först – och på ett övertygande sätt – i Sten Engström, Om tillkomsten av den s. k. Chronologia anonymi (*Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundets Årsbok 1963–1964*, s. 1–80). Engströms resultat med dess vittgående konsekvenser för svensk medeltidsforskning har ytterligare underbyggts i Göte Paulsson, *Annales suecici medii ævi*, 1974 (*AS*), s. 214 ff. Sven Axelsons invändningar (Är Chronologia Anonymi (826–1415) en årsbok från 1400- eller 1500-talet? *PHT* 1976, s. 49–52) – årboken »bör betraktas endast som en 1500-talsfrisering av en medeltida förlaga» – saknar vikt och går dessutom vid sidan av saken såtillvida som inte heller Engström eller Paulsson tänkt sig att Povl Helgesen skapat sina notiser ur intet. De många faktiska misstagen i årboken är säkerligen i huvudsak Povls egna; han var mera den temperamentsfulle diktaren än den tålmodige och eftertänksamme källgranskaren. – En historiografisk översikt av hur *Chronologia Anonymi* bedömts, dvs. missbedömts, skulle vara synnerligen värdefull och lärorik men kan givetvis inte lämnas mycket utrymme här. Dietrich Schäfer ansåg, att »An Umfang und Bedeutung steht diese Chronologia an der Spitze aller andern schwedischen Annalen» (*Dänische Annalen und Chroniken von der Mitte des 13. bis zum Ende des 15. Jahrhunderts*, 1872, s. 94), och denna höga uppskattning återkommer hos Goswin von der Ropp 1876. Årboken spelade en viktig roll för Ingvar Anderssons tes att Erikskrönikan till stor del bygger på annalnotiser (*Källstudier till Sveriges historia 1230–1436*, 1928, s. 6–107) och figurerar därför flitigt i den därav föranledda raden av kritiska undersökningar (Sture Bolin, Salomon Kraft, Kjell Kumlien). Man räknade visserligen med, så också Andersson, att årboken på vissa punkter blivit »bearbetad» eller »överarbetad» men daterade den, liksom förut bl. a. K. G. Westman, alltför tidigt. Man godtog vad Ellen Jørgensen, som ansåg att »Materialet er ret almindeligt af Karakter og bærer paa sine Steder Spor af at være overarbejdet», skrev (*Annales Danici*, 1920, s. 23): »Aarbogen, der slutter med Aaret 1415, er udarbejdet i Sverige – sandsynligvis i Østergøtland – i Begyndelsen af Erik af Pommerns Regering.» C. Rosenberg hade i *Nordboernes Aandsliv* II, 1880, s. 368 f., framfört goda skäl för »at den er sluttet paa en Tid, da Unionsstridighederne vare begyndte.» Rosenbergs förnuftiga åsikt kritiserades av Erslev 1882 (se hans *Hist. Afhandl.* I, 1937, s. 50 n. 1), och Ellen Jørgensen valde därför att negligera Rosenbergs dateringsförslag. (I *Danmarks middelalderlige annaler*, 1980, s. 300, accepterar Erik Kroman Sten Engströms datering – »Som vist af Sten Engström», etc. – men försöker på ett något osmält sätt kombinera denna med Ellen Jørgensens östgötateori.) Till den tidiga dateringen ansluter sig Arne Stade, *Bugge, »Smålands konung», redivivus. Till frågan om Chronologia Anonymi's metodik*, Uppsala 1939, som s. 19 n. 1, säger att det torde »få anses otvivelaktigt» att Ericus Olai »känt och även som källa begagnat Chronologia Anonymi.» Men i övrigt måste Stades lilla skrift betraktas som det före Engströms viktigaste arbetet om denna årbok. Han skriver bl. a. (s. 3): »Det som kanske mest markant framhäver Chronologia Anonymi's särställning inom den svensk–danska annalistiken är dess starkt individualistiska, temperamentsfulla, ja stundom nästan lidelsefulla stil, som så bjärt kontrasterar mot den fnösketorra, prononcerat opersonliga stilart, vari våra annalister eljest pläga excellera.» Stade manar (s. 37) »till skepsis och aprioristisk misstro gent emot alla och en var av de speciella upplysningar, som serveras oss allenast i Chronologia Anonymi, även då de, såsom stundom är fallet, framstå i ett yttre sken av trovärdighet och vederhäftighet. Vår anonyme annalist var måhända en diktare, men ett sanningsvittne var han icke.» Vad som utmärker Stades undersökning är att han, till skillnad från de övriga historiker som hade befattat sig med frågan, inte minst fäster sig vid årbokens »litterära exklusivitet». Att ett sådant betraktelsesätt bör ges prioritet är något jag själv kraftigt pläderar för (jfr t. ex. s. 254 nedan). – Vi kommer att möta Povl Helgesen flerstädes i det följande, också som diktare, varför jag här nöjer mig med att ge ett exempel på hur hans balladintresse influerat notiser i årboken (och i hans *Compendiosa historia*). I flera danska annaler nämns under år 1294, att

åsyftande en särskild person och skriver »... capti sunt Rodolphus episcopus Scarensis dux Magnipolensis regis pater ...».[58] Albrekt, den gamle »räven» som Birgitta kallade honom, har på detta sätt fått deltaga i slaget tio år efter sin död.[59] Detta misstag, ett av de ganska många Povl Helgesen gjorde sig skyldig till som historiker, återkommer i hans *Compendiosa historia* (varom mera i det följande): »capti sunt Rodolfus Episcopus Scarensis, Dux Magnopolensis, regis Alberti pater ...».[60] Övriga källor, som blott betecknar Rudolf med hertigtiteln av Stargard (ej Mecklenburg) har undgått detta misstag men har till gengäld inte, som nämnts, identifierat honom med Skarabiskopen (eller angett hans förnamn), något som skulle kunna tyda på att uppgifterna ifråga, sådana de nu föreligger, ej hämtats ur inhemsk tradition.[61] Det sagda motsägs ej, snarare bestyrks, av att Visbykrönikören på 1410-talet med sina goda tyska förbindelser kunde uppge de riktiga namnen på några av de tillfångatagna: kung Albrekt och sonen Erik *cum Alberto comiti Holsacie et Guntero comiti de Reppyn.*[62]

I *Annales Scanici*, den enda danska källa som överhuvudtaget nämner andra tillfångatagna än kung Albrekt, anges en av dem vara *comes Holsacie Gerardus.*[63] Detta är emellertid, som forskningen sedan länge observerat, felaktigt: den i slaget deltagande holsteinske greven (en son till kung Albrekts syster Ingeborg och Henrik – »Järn-Henrik» – av Holstein) hette Albrekt.[64] Gerhard hette däremot hans äldre bror. Felet i den skånska årboken 1316–1389 är ganska anmärkningsvärt. Forskningen har undan-

Rane Jonsen (misstänkt för delaktighet i mordet på Erik Klipping 1286) fängslades och därefter steglades i Roskilde. Blott vår årbok tillägger vem som fångade honom: *Captus est Rane Jonsen a Christophoro rege Danorum*, etc. (*AS*, s. 385; *AD*, s. 141; *DMA*, s. 306). Kung vid denna tid var Erik Menved; Kristoffer II efterträdde honom 1320. Uppgiften har Povl Helgesen med all sannolikhet hämtat ur balladen DgF 149. Grundtvig skriver (*DgF* III, s. 420), att visans uppgifter har »Medhold i de gamle Kildeskrifter, af hvilke et, Krøniken fra 1415, ogsaa siger, at det var Junker Kristoffer, der fangede ham.» Han stöder sig därvid på Langebeks edition av årboken (*SRD* I, s. 392), där utgivaren tillåtit sig textemendationen »a Christophoro, *fratre regis* Danorum». Vi kan lätt konstatera, att det i verkligheten rör sig om ett cirkelbevis.

[58] *AS*, s. 397.

[59] Göte Paulsson anmärker i *AS*, s. 397 n., att uttrycket *pater regis* i Chronologia Anonymi »bör vara *patruelis regis*». Om detta är ett förslag till textemendation (p. g. a. handskriftssituationen för årboken) kan det avvisas, ty *Compendiosa historia* klargör vad Povl Helgesen själv trott. – Erslev (*a. a.*, s. 60 f., s. 83) har ej haft klart för sig, att biskop Rudolf var hertig av Stargard; jfr Sven Axelson, *Sverige i utländsk annalistik 900–1400*, 1955, s. 288 n. 24 och s. 289 n. 27; Conny Blom, *Förbindelsedikten och de medeltida rimkrönikorna*, s. 277.

[60] *Skrifter af Paulus Helie* VI, udg. af Marius Kristensen & Hans Ræder, Kbhvn 1937, s. 41.

[61] Christiern Pedersen (s. 472) gör, liksom Povl Helgesen, av Rudolf två olika personer: »Der kongh Albret det fornam, da lanthe han xx tusinde suare nobele aff dem i Pryssen, och sette dennom Gulland i panth ther fore, siden liede hand wdlendiske herrer och rytther der med, som wor hertugenn aff Mickelborgh (thi hans egen fader wor da död, som för wor hertugh) der [nest] greffuen aff Stadgord, greffuen aff Rippenn och hertugen aff Lantheholstenn.» Christiern följer här synnerligen nära sin förlaga Ericus Olai (jfr s. 231 n. 50) med det undantaget att Ericus (*SRS* II: 1, s. 115) blott nämner » ... Ducem scil. Stargardensem, Comitem de Rupin et Comitem de Holsatia.» Christiern har således själv tillagt »hertugenn aff Mikelborgh» och parentetiskt gett en upplysning om Albrekt d. ä. Detta skulle kunna vara ett regelrätt försök till korrigering av Povl Helgesens misstag. Om så är fallet, innebär det att Christiern känt *Chronologia Anonymi* eller *Compendiosa historia*, ett mycket betydelsefullt faktum. Jfr nedan s. 365 f.

[62] *AS*, s. 323 f.

[63] *DMA*, s. 74; *AD*, s. 191.

[64] Erslev, *Hist. Afhandl.* I, s. 76; Ellen Jørgensen i reg. till *AD*, s. 215; E. Kroman i reg. till *DMA*, s. 331.

tagslöst ansett dess notiser rörande 1380-talet vara samtida med händelserna ifråga.[65] Inte minst skulle detta, enligt vanligt betraktelsesätt, gälla notisen för 1389, årbokens sista. Jag känner mig inte övertygad om att så är fallet. För att börja med pikturen, syns den mig snarast peka mot en något senare tid, säg 1420-talet.[66] Detaljer i innehållet talar också emot egentlig samtidighet. Sålunda verkar det onekligen en smula anakronistiskt att redan 1386 kalla Margareta, apropå en donation hon gjort till kyrkan och kapitlet i Lund, *illustris regina Sueci et Norwegie*; den svenska titeln kunde hon knappast tilldelas eller begagna före mars 1388.[67] Det nämnda misstaget med den

[65] Erslev (*Hist. Afhandl.* I, s. 47 f., s. 74) och efter honom hela raden av danska och svenska forskare över Ingvar Andersson fram till Erik Kroman, för att blott ange några namn. Gottfrid Carlsson har i sitt arbete om Lunds ärkestifts historia utpekat ärkebiskop Magnus Nielsen († 1390) som årbokens författare; jfr Ingvar Andersson, *Skånes historia II: Senmedeltiden*, Sthlm 1974, s. 336 f.

[66] Erslev säger (*Hist. Afhandl.* I, s. 47 f.): »Efter Skriftens Alder kan dette godt være Forfatterens Original; i saa Fald er det dog en Renskrift» men troligare »en omtrent samtidig Afskrift». *Annales Scanici* är utg. i facsimil i *Corpus codicum Danicorum* V (Annales), Kbhvn 1965, s. 213–215, den lilla årbokens slutparti även i *Danmarks Riges Historie* II, 1898–1905, s. 276. Det framgår klart att texten är skriven i ett enda sammanhang. Det huvudsakliga argumentet för att det skulle röra sig om en avskrift har nu eliminerats (se n. 71 strax härnedan); skulle detta dock vara fallet ger oss en på pikturens utformning grundad datering givetvis blott en *terminus ante qvem* för årboken. Det är dock icke oviktigt att denna enligt min mening knappast kan förläggas så tidigt som forskningen hittills gjort. Jag avser särskilt bokstavstyperna *e, g* och *k*; jfr t. ex. E. Kroman i *Nordisk Kultur XXVIII:* A: (*Palæografi: Danmark og Sverige*, udg. af J. Brøndum-Nielsen, Sthlm–Oslo–Kbhvn [1944], s. 75 f. (med fig. 35 c–d).

[67] Den uppträder från hennes egen sida i brevet av 6/3 1388 (*DN* I: 511; jfr Aksel E. Christensen, *Kalmarunionen og nordisk politik 1319–1439*, Kbhvn 1980, s. 116 o. sigillkatalogen, s. 309 ff: nr 12). Hon kunde då basera den på att Algot Magnusson (Sture), en av Bo Jonssons testamentsexekutorer, hade benämnt henne så i ett brev av 5/1 1388 (*ST* II: 411 a), därmed föregripande den s. k. Dalaborgsöverenskommelsen 22/3 1388 som gav fullt fog för henne, därmed nämligen vorden Sveriges »fullmäktige fru och rätta husbonde», att kalla sig *regina Suecie*. En annan sak är att Margareta långt tidigare, nämligen 1375 – då hon, efter Valdemar Atterdags död och medan hennes man kung Håkon levde, agerade för att få sin son Olav vald till Danmarks kung – kallade sig drottning av Danmark, Sverige och Norge (så redan i ett brev 10/11 1375); sedan Olav blivit kung 1376 och Håkon dött 1380 försvann successivt underlaget för denna titulatur. Jag vill emellertid inte göra för stort nummer av denna etikettsfråga.

Påfallande är hursomhelst att *Annales Scanici*, som Erslev själv påpekar (*a. a.*, s. 47 n. 2), uppvisar viss virrighet rörande dagsangivelserna för Olavs kungahyllning i Skåne 1385 och hans likfärd 1387. Ett annat fel – väsentligare i sak men kanske av mindre relevans för årbokens datering – är att denna årbok, som i mycket dock är en ren apoteos över Margareta, uppger hennes mor Helvig vara *filia ducis Iucie Waldemari;* i verkligheten var Helvig dotter till hertig Erik av Sönderjylland (som var son till hertig Valdemar IV och far till hertig Valdemar V, dvs. kung Valdemar III). Detta fel har undgått såväl Erslev som annalens båda editorer (1920 resp. 1980) och har förut påtalats, såvitt jag vet, bara av Sven Axelson i *PHT* 1976, s. 51. De felaktiga dagsangivelserna i notiserna för Olavs kungahyllning resp. likfärd reser problem, vilkas möjliga lösning här blott kan antydas. Om vi accepterar uppgiften hos Petrus Olai att kung Olav dog 3/8 (Inv. Stephanii) och tänker oss att årboksförfattaren projicierat förhållandena under nedskrivningsåret tillbaka på båda de aktuella åren, finner vi att år 1415 uppfyller båda villkoren (Trinitatislördagen inföll 24/5 och 4/8 var en söndag). Men 3/8 var också dagen för »Olavsmessa in siðari»; Olav Håkonsson var den förste norske kung som bar helgonkungens namn sedan Olav Kyrres tid, och det ligger inte utanför det troligas gräns att man lätt korrigerat angivelsen av Olavs dödsdag – han dog i en sjukdom, där dödens inträdande kanske inte exakt kunde fastställas – till denna Olavsmässa. Ryktena om att Margareta förgiftat sin son kan, lika litet som det senare uppträdandet av en »falsk Olav», kommenteras här; avslöjandet genom ett födelsemärke är ett veritabelt vandringsmotiv. Uppslagen överlämnar jag åt andra forskare.

holsteinske greven kan också vara relevant i sammanhanget. Under 1385 har årboken bl. a. notisen: *Eodem anno rex Dacie et Norwegie Olauus creauit comitem de Holsacia in ducem Sleswicensem.* Den här åsyftade greve som (egentligen först på ett möte i Nyborg 1386) gjordes till hertig av Slesvig (Sønderjylland) var Gerhard. Han blev härigenom dansk läntagare och kunde därför inte, till skillnad från sin yngre bror Albrekt, uppträda som Margaretas fiende 1389.[68] Albrekt stupade på ett plundringståg i Ditmarsken 1403, Gerhard på ett sådant tåg 1404.[69] En förväxling som annalistens ter sig lättförklarligare om den gjorts först efter de båda brödernas mycket likartade död.

Den skånska årbokens religiöst färgade skildring av slaget (*procurante et auxiliante Deo, in cuius manu pendet omnis uictoria*) avslutas med följande ord: *Deo laus in secula, qui dedit uictoriam inopinatam in manu femine, uidelicet reges in compedibus et nobiles eorum in manicis ferreis.* Detta har uppfattats som en särskild initierad skildring av hur kung Albrekt, hans son och deras främsta anhängare fängslades efter slaget.[70] Emellertid får uppgiften, att fotbojor (*in compedibus*) och handbojor (*in manicis*) av järn kom till användning, ej tolkas alltför bokstavligt, trots att den icke är osannolik i sak. Det rör sig nämligen om ett citat ur Psaltaren (Ps. 149: 8): *ad alligandos reges eorum in compedibus et nobiles eorum in manicis ferreis.*[71]

Egendomlig är en bestämning årboken ifråga fäster vid den i slaget stupade Henrik Parow: *corruerunt ... dominus Parow, capitaneus Norwegie, et Fikko, capitaneus Kalmarnensis, milites strennui.* Att Fikke von Vitzen, som innehade Kalmar slott och län, kallas *capitaneus Kalmarnensis* är bara som det skall. Men vad betyder det, när Parow kallas *capitaneus Norwegie*? Man kommer att tänka på hur Matts Kättilmundsson på sin tid kunde benämnas *capitaneus Suecie*, sedan *capitaneus Finlandie*, men det rör sig här om helt andra positioner än vad Parow kan ha intagit i Norge, om han ens någonsin haft med Norge att göra. Forskningen har föreslagit att han av Margareta tilldelats ett län i Norge, kanske ett stort län.[72] Alternativt skulle Parow ha varit anförare för de norska trupperna i Åsleslaget.[73] Detta förslag är bättre men icke helt övertygande; *Norwegorum* e. d. är en form man i så fall förväntar sig. Halvdan Koht har f. ö. satt ifråga

[68] Om hertig Gerhard se Esben Albrectsens art. i *DBL* 5. 1980, s. 155 f. Jfr Kr. Erslev, *Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse*, Kbhvn 1882 (reproudg. 1971), s. 392 f., och dens. i *Danmarks Riges Historie* II, 1898–1905 (1901–1902), s. 404 ff. – Gerhards dotter Ingeborg blev abbedissa i Vadstena; se t. ex. Torvald Höjer, *Studier i Vadstena klosters och birgittinordens historia*, Upsala 1905, s. 313 f.

[69] Litt. som i n. 68.

[70] Så t. ex. hos Grundtvig i *DgF* III, s. 569, och Erslev, *Hist. Afhandl.* I, s. 74.

[71] Grundtvig (se föreg. not) ansåg, att satsen »Deo laus ... in manu femine» oriktigt inskjutits mellan »uidelicet reges ... in manicis ferreis» och den föregående, som slutar med att Albrekt m. fl. »missi sunt captiui in Daciam». Härtill slöt sig Erslev (*Hist. Afhandl.* I, s. 74 med n. 2), och i *AD*, s. 191, emenderade Ellen Jørgensen texten i enlighet härmed. Erik Arup påpekade emellertid det rätta förhållandet i en rec. av *AD* i *(D)HT* 9: II, 1924, s. 367 (= Arup, *Udvalgte afhandlinger og anmeldelser* II, 1977, s. 409). Ingvar Andersson har ej observerat detta utan ger i *Skånes historia II* 1974, s. 336, samma översättning och tolkning som Erslev. I *DMA*, 1980, s. 70, återger Kroman manuskriptets text utan den missriktade emendationen. Att det skulle vara frågan om ett avskrivningsfel är således en oriktig tanke.

[72] Om Parow se framförallt H. Bruuns art. i *DBL* 11, 1982, s. 159. Bruun säger, att Parow »synes at have fået et større len i Norge, siden han i en samtidig årbog kaldes 'capitaneus Norvegiae'.»

[73] Se n. 75 strax härnedan.

huruvida norrmän alls deltog i slaget.[74] Det framgår emellertid, att annalisten närmast uppfattat slaget som utkämpat mellan å ena sidan Albrekts här, å andra danskar och norrmän (*Margareta misit exercitum copiosum armatorum de Dacia et Norwegia in Sueciam contra regem Suecie Albertum Alamannicum*); om svenskt deltagande i den mot Albrekts tyska legotrupper fientliga hären är inte tal. Om författaren vetat att Parow inte var dansk men kämpade på »dansk» dvs. Margaretas, sida, kan det ha legat nära till hands för honom att uppfatta Parow som norrman. Kanske är detta den rimligaste förklaringen.[75] Annalisten har nog, liksom senare dansk tradition, helst velat föreställa sig en dansk överbefälhavare för Margaretas väl ändock danskdominerade armé.

Åtskilligt talar således för att *Annales Scanici,* n. b. i sin föreliggande utformning, inte tillkommit förrän några decennier in på 1400-talet, med andra ord efter – men inte särskilt långt efter – Margaretas död 1412. Det är då naturligt, att årboken innehåller tecken på en begynnande sägenbildning, en som bygger på förhållandet att kung Albrekt och drottning Margareta var av olika kön. Albrekt företog 1384 ett tåg till Halland och Skåne, varvid han erövrade Lagaholms slott. Då emellertid Margareta, hennes drots och en dansk här oförmodat anlände, flydde Albrekt tillbaka till Sverige »av blyghet, enär han inte vågade att på kungligt sätt invänta en kvinna i sitt läger» (*non sine uerecundia, mulierem non audens in campo regaliter exspectare.*)[76]

Uppgiften att Henrik Parow och Fikke von Vitzen stupade i Åsleslaget är riktig, det vet vi från annat håll. *Annales Scanici* kan härvidlag ha byggt på någon samtida notis.[77] Om vi nu övergår till dessa andra källor är det lämpligt att börja med Detmar. Han omtalar, som redan antytts, att Parow var anförare för Margaretas trupper. Detmar skriver:[78]

[74] H. Koht. *Dronning Margareta og Kalmar-unionen,* Oslo 1956, sv. övers. av Eva Marstrander, *Drottning Margareta och Kalmarunionen,* Sthlm 1956, s. 79. Koht skriver att Margareta kunde kräva norsk hjälp men att det är ovisst om så skedde. – Åsikten, som måste innebära skepsis mot uppgiften i Annales Scanici, motiveras dessvärre ej.

[75] Ogmund Finnson, som varit norsk »drottsete» under kung Olavs minderårighet till 1386 och kanske fortsatt som sådan efter kungens död 1387 fram till dess han själv dog i Halsnöy kloster i början av 1388, kunde med fog kallas *capitaneus Norwegie.* Se om honom H. Koht, Drottsen Ogmund Finnsson og det 14de hundreåret (förf:s *Menn i historia,* Oslo 1963, s. 32–38, med ett kort men utmärkt stycke om ballader på s. 34). Men att Margareta skulle ha utsett mecklenburgaren Henrik Parow till att efterträda Ogmund får – trots hennes speciella principer för tillsättning av förtroendemän – betraktas som i högsta grad osannolikt. Däremot kan Parow mycket väl under kort tid före Åsleslaget ha – som föreslagits redan av P. A. Munch – varit hövitsman på Bohus, en post på vilken Margareta senare insatte tyskar (Claus Grubendal 1407–1415, därefter den bekante mecklenburgaren Hans Kröpelin); se Erik Lönnroth, Bohusläns medeltid (*Bohusläns Historia,* red. E. Lönnroth, Sthlm & Gbg 1965) s. 135, och Michael Linton, *Drottning Margareta, fullmäktig fru och rätt husbonde* (Studia Historica Gothoburgensia XII), 1971, s. 204 f.

[76] Sven Axelson skriver om denna notis (*Sverige i dansk annalistik,* Sthlm 1956, s. 108): »Annalisten anser, att konungens återtåg ej var utan vanheder, eftersom han ej vågade möta en kvinna i öppen strid. Notisen är sannolikt ursprunglig. Det avsnitt av årsboken, som omfattar åren 1382–1389, torde nämligen vara nedskrivet samtidigt med händelserna.» Axelsons översättning av *in campo exspectare* är knappast den riktiga. Jfr däremot Ingvar Andersson, *Skånes historia II,* 1974, s. 156: »de nämnda annalerna konstaterar att han 'inte vågade invänta på kungligt sätt en kvinna i sitt läger', vilket visar hans blygsamhet, enligt annalernas ironiska ord.» Anderssons tolkning syns mig här avgjort att föredraga, och det är den jag följer.

[77] Att den säkerligen skånske författaren till notisen för 1389 i Annales Scanici känt lybeckaren Detmars berättelse är icke helt omöjligt men föga troligt.

[78] *SRS* III: 1, s. 188.

In deme iare Cristi MCCCLXXXIX in sunte Mathias dage was en grot strid in Sweden bi Axewalde. De koninghinne van Norwegen hadde dar sand wol vifteyn hundert gewapent, der hovetman was en ridder, de het her Hinrik Parowe. Do se quemen to Jönecöpinghe, do wart dat hern Alberte koninghe to Sweden to wetene, wente he was alrede uppe de reyse unde wolde Axelwalde spisen. Dar let he af unde toch to sinen vianden, alse tu den Denen unde ok en del der Sweden.

Detmar utpekar således Parow som »hovetman» men omtalar ej att Parow föll i striden, under det att han meddelar att »her Vicke van Vitzen blef dot in deme stride, do de konink van Sweden gevangen wart». Däremot säger den tyske historieskrivaren Herman Korner i sin på 1430-talet författade krönika att Parow dödades under slaget (*Henricus vero Parowe miles ibidem interfectus est*).[79] Korner bygger i denna sin skildring huvudsakligen på Detmar men har också från andra håll hämtade upplysningar, däribland den citerade.[80] Att Detmar, vår huvudkälla, är välunderrättad är tydligt. Notisen om Fikkes död återger han sålunda i ett sammanhang, där han berättar hur Margareta ett halvår efter slaget förvärvade slotten i Kalmar och Sölvesborg från Fikkes söner; denna transaktion kan beläggas genom ett bevarat originaldiplom från årsdagen efter överenskommelsen.[81] På en punkt är dock Detmars framställning inte fullt korrekt. Han berättar att riddaren Gerhard Snakenborg, som stred på Albrekts sida, tog till flykten samman med sextio krigare, något som starkt bidrog till Albrekts nederlag. Själva faktum behöver ej betvivlas, men när Detmar uppger att detta skedde på Gerhards första dag som riddare (»en, de het Gherd Snakenborch, unde was sin erste ridderdach»), därmed antydande att denne dubbats till riddare omedelbart före slaget (med Korners uttryck *in aggressu proelii miles factus*), stämmer det ej. Ty Gerhard (Gert) Snakenborg, av mecklenburgsk ätt, blev riddare senast 1385.[82] Men onekligen har berättelsen genom detta drag, vare sig det införts av Detmar själv eller av hans sagesman, blivit ojämförligt mera effektfull. Episka grepp är märkbara även i sakligt hållna prosarelationer. Det finns ingen orsak att eljest misstro Detmars uppgifter. Hans sympatier ligger visserligen mera på mecklenburgaren Albrekts sida än på Margaretas men han har därför knappast överbetonat mecklenburgaren Parows insats. I verkligheten torde det väl just vara Parows kännedom om tysk militär strategi och taktik, utrustning och teknik som bidrog till att denne fick uppdraget att leda den mot Albrekt fientliga hären.[83]

Förekomsten av den »tydske her Paril» i balladtexten DgF 159 B (str. 7–8) styrker paradoxalt nog hans verkliga roll, fastän visan i densamma placerar Iver Lykke. Om man bakom denna rollfördelning skönjer dansk patriotism, får man säkert anse svensk patriotism vara orsaken till att Ericus Olai utpekar marsken Erik Kettilsson Puke som

[79] *SRS* III: 1, s. 189.

[80] Erslev, *Hist. Afhandl.* I, s. 71, 78 ff.

[81] Erslev, *Repertorium Diplomaticum* 3759 av 23/8 1390 (bd II, s. 352 f.).

[82] RPB 2115 av 3/5 1385. Som väpnare är han känd sedan 1366. Han var Magnus Erikssons hövitsman på Axvall men övergick då i Albrekts tjänst, se Sten Engström, *Bo Jonsson* I, 1935, s. 114 f. Han gifte sig in i den svenska högadeln; för hans släktförhållanden se K. H. Karlsson i *HT* 1886, s. 85 f.; Jfr *ÄSF* I, s. 14 b. Vid tiden för Åsleslaget torde han ha varit hövitsman på den strategiskt viktiga Hästholmen, se RPB 2354 av 25/2 1388. Gerhard Snakenborg dog 1404.

[83] Härtill finns som bekant många historiska paralleller; på sitt sätt hör Carl Johan, Napoleons exmarskalk, hit.

hövitsman för den svenska kontingenten (*capitaneus ex parte Sueorum belli*) och därtill den som ledde hela fälttåget (*totam rem belli contra regem Albertum administrabat*); för detta påstående stöder sig Ericus knappast på någon befintlig tradition.[84] Detsamma gäller den uppgift som Arild Huitfeldt långt senare för till torgs.[85] Hur det i detta avseende förhåller sig med balladen och dess framdragande av Iver Lykke som anförare av Margaretas här skall senare diskuteras.[86] Men innan vi tar itu med personfrågan bör balladens allmänna innehåll ställas i relief mot övriga traditioner om motsättningen mellan Albrekt och Margareta.

Vad källorna har att förmäla om Åsleslaget och dess deltagare har vi sett.[87] Endast några av dem har därutöver något att säga om de båda kungliga kontrahenternas inbördes relationer, det som jämte själva slaget görs till en huvudsak i balladen. Det visar sig, att det enbart är danska källor som innehåller traditioner av denna art. En av dem är den redan citerade skånska årboken (*Annales Scanici*). Den andra är den förlorade danska prosakrönika, som ligger till grund för den danska rimkrönikan, den lågtyska prosakrönika som brukar kallas »den plattyske Saxo» och Christiern Pedersens prosakrönika. Med denna källgrupp är vi onekligen alldeles i närheten av visans framställning, en där Margaretas ovanliga ställning som varande kvinnlig regent understryks. Margareta skildras i ljusa färger, kritiken och satiren riktas mot Albrekt.

I Sverige var det annorlunda. Den svenska aristokratien hade revolterat mot Magnus Eriksson och inkallat hans systerson Albrekt av Mecklenburg, sedan vänt sig mot denne och inkallat Margareta, regent i Danmark och Norge. Men man blev missnöjd även med henne, hennes centralistiska politik och den danska hegemonien inom den nyskapade nordiska unionen. Missnöjet tog sig som bekant konkreta uttryck under den av Margareta utsedde Erik av Pommerns regering. För Karl Knutssons nationella kungadöme och i den av honom animerade historieskrivningen med dess unionsfientliga och antidanska tendens utmejslades en Margaretabild med få positiva drag. Albrekt hade nu förlorat i aktualitet, och framförallt hade man inga skäl att sätta Margareta i motsättning till honom då kritiken mot båda i betydande grad byggde på likartade argument. Ericus Olai, som med sin *Chronica* hör hit, berättar visserligen om slaget på »Fala» men förringar den danska insatsen och förstorar i motsvarande mån den svenska. Medveten om skillnaderna mellan dansk och svensk syn på Margareta utformar han sin kritik av henne bl. a. i en säkerligen något färglagd skildring av hennes svenska skattepålagor (»drottningmarken», »rumpeskatten», »rökskatten»).

[84] Uppgiften finns ej heller i någon av de källor vi vet att Ericus Olai använt. Det rör sig, kanske, som Erslev menar, om en konstruktion i patriotiskt syfte.

[85] *Den Tredie Part Chronologiæ*, Kbhvn 1503, s. 73: »Paa den Danske side vaar Øffuerst/Her Iffuer Lycke aff Egholm/vdi Vendsysel/Her Henrich Parow/som bleff slagen/Her Vicke Norby/Her Lyder Kabolt/Oc møttis saa baade Hær paa Fallene i Vestergøtland/II *Calend. Octobris.* [---] Denne Slactning skede Aar effter Guds byrd/1388. paa S. *Matth. Apostoli* Dag/som vaar den 21. *Septemb.* icke *Matthæi Euangelistæ* Dag vdi Fasten/som nogle mene/bedragne aff/at de haffue forstandet S. *Matth. Euangelistæ* dag/som falder i Fasten/ for S. *Matthæi Apostoli*, som falder *in Septembri.*» Till trots för denna omständliga förklaring har Huitfeldt, som vi ser, kommit fram till såväl fel år som fel dag. För Huitfeldts berättelse om slaget och de »to danske Feltherrer, der ikke have Hjemmel i nogen Krønike» (Vicke Norby, Lyder Kabolt) se Erslev, *Hist. Afhandl.* I, s. 97. Jfr också s. 343 n. 30.

[86] Nedan s. 336 ff. och s. 332 ff.

[87] Om de isländska annalernas uppgifter – utan självständigt källvärde – se S. Axelson, *Sverige i utländsk annalistik*, 1955, s. 284 ff.

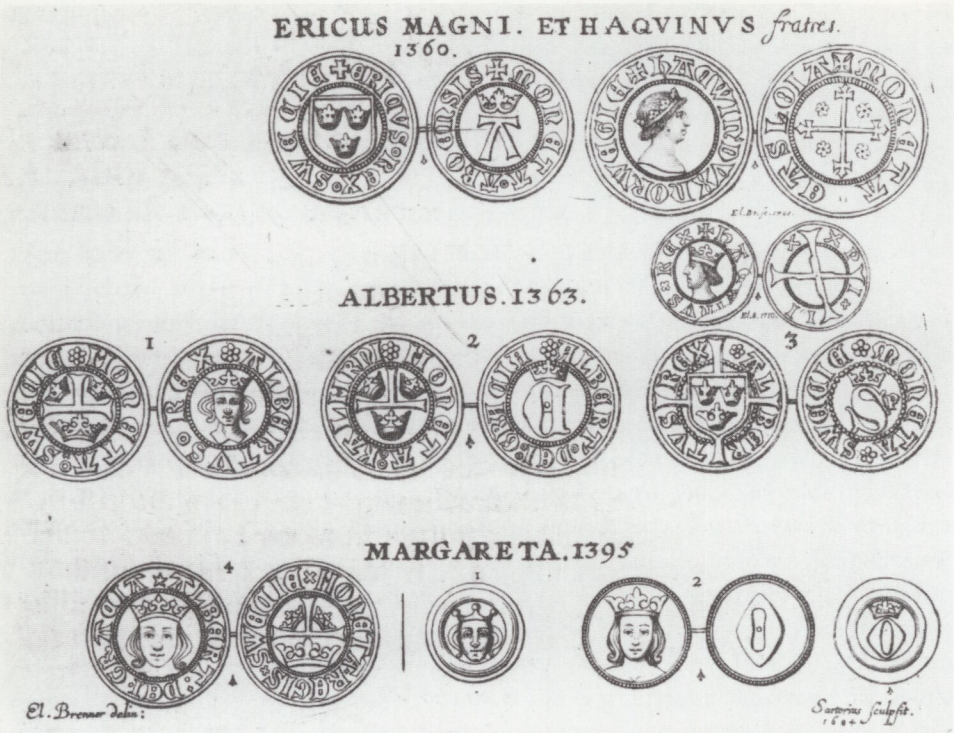

Bild 15. Ur Elias Brenner, Thesaurus Nummerorum Sveo-Gothicorum, Sthlm 1690–91. I nedersta raden t. v. ett av kung Albrekts mynt, t. h. drottning Margaretas föregivna s. k. blygdpenning (se n. 92).

Ericus berättar också anekdoten om hur Margareta bryskt men fyndigt svarade de svenska herrarna när de påminde henne om hennes löfte beträffande de svenska slotten; han sammanfattar episoden med meningen *Quæ vero promisia fuerant Consiliariis regni Sueciæ in ludibrium convertebat*, dvs. hon förvandlade löftet till gäckfullt hån. I direkt samband därmed lämnar Ericus en egendomlig uppgift om att Margareta skulle ha låtit prägla ett mynt med ett i sammanhanget oväntat och förvisso ovanligt motiv: *Vnde & inperpetuum ludibrium & opprobrium regni, monetam quandam instituit, turpidinis sexus sui insignia præferentem.*[88] Den karakteristik av Margareta i ord och gärning som Ericus här ger – inte minst genom det två gånger använda *ludibrium* (hån, spe, skymf, neslig behandling, förlöjligande, gäckeri) och det tämligen synonyma *opprobrium* – stämmer bra med den bild som de danska krönikorna och balladen ger av hennes agerande mot Albrekt, låt vara att Margareta där provoceras av honom.

Om det nyssnämnda myntet har Olaus Petri följande framställning; han utgår från Ericus Olai men tillfogar sin vana trogen en moraliserande kommentar:[89]

Hon läät slåå itt mynt här i Swerige, thet man så förachteliga än nw pläghar kalla Drotning Margarethes mynt, påå hwilkit mynt hon läät settia thet wapn som naturen henne giffuit hade, i

[88] *SRS* II: 1, s. 122.

[89] *En Swensk Crönеka*, ed. J. Sahlgren, 1917, s. 141.

thet hon war en qwinna, Och som en part meena skal thet wara skeedt the Swenska til förachtilse, lijka som hon wille ther med tilkenna giffua, at the som lätes wara mechta män, wore doch vnderkuffuade af enne qwinno, och thet skulle myntet bewijsa, Men hwar hon så giordt haffuer, thå haffuer thet warit henne sielffuo mera til förachtilse, än the Swenska. Thet war witterlighit nogh at hon war en qwinna, hade ey behöffdz at hon skulle läta thet ledamoot komma för hwars mandz öghon, som naturen och hennes naturliga förstond, lerde henne göma och förskyla, Doch hwad äre hon med sådana stycke innelagt haffuer, ther kan hwar man döma om, Samma wapn gaff hon vth i Örebro för itt stadzmerke, hwilkit ther än i dagh på span och bismar brukat warder henne til åminnelse och sådana prijs som thet werdt är, (ther ryckte gåår aff än i dagh).

Olaus Petri var född i Örebro 1493 och har därför väl känt dess vapen, ett Ø, men detta betecknar självfallet stadens namn och lär för sin tillkomst icke ha någonting med Margaretas anatomi att göra.[90] Något mynt med genitaliemotiv (*sexus sui insignia*) har Margareta säkerligen ej heller låtit utgå; överhuvudtaget präglades inga mynt i Sverige mellan Albrekts tid och 1405, då i Erik pomrarens namn.[91] Men att en föreställning av detta innehåll kunnat leva belyser tidens mentalitet och säger också något om traditionerna kring Margareta ännu på Olaus Petris tid.[92] Vedernamnet »Kung Broklös» kan ha getts en mycket bokstavlig innebörd.

[90] I *SRS* II:1 (1828) är till den citerade meningen hos Ericus Olai fogad en kommentar (i not »s»): »Hoc commentum refutarunt alii, literam initialem civitat. Örebro numo insculptam probantes.» – Till stycket hos Olaus Petri (*SRS* I:2, 1818, s. 280) lyder kommentaren (not »d»): »Fabula jam diu explosa. Cfr *Brenner*, Thesaur. Numm. SveoGoth. p. 19» – Hans Hildebrand, *Sveriges Medeltid* I, 1879–1894, s. 836 ff., ger utförligare besked: »I mynthandeln förekommer ännu någon gång ett mynt, som kallas dr. Margaretas örtug; det har å ena sidan ett krönt lockigt hufvud, hvilket man af obekantskap med 1300-talets sätt att ordna håret ansett vara ett qvinligt hufvud, å den andra ett O af en form, som förekom under medeltiden, högt och smalt. I detta mynt, som onekligen är prägladt med graverade stämplar, måste jag se en förfalskning, en af de många, som kommo till stånd under 1600- och 1700-talen, i syfte att rikta myntsamlingarna med sällsyntheter.» Jfr dock n. 92 strax härnedan. För myntet se bild 15 på motstående sida.

[91] Bengt Thordeman, Sveriges medeltidsmynt (*Nordisk Kultur XXIX: Mynt*, udg. av Svend Aakjær, Sthlm–Oslo–Kbhvn 1936), s. 38.

[92] Elias Brenner ansåg tydligen inte myntet vara falskt. Om det enbart rörde sig om sena förfalskningar vore yttrandet hos Ericus Olai (och Olaus Petri) svårförklarligt. Det rör sig emellertid om ett äkta mynt, äldre än från Margaretas tid; se N. L. Rasmusson, Blygdpenning (*KLNM* 2, 1957, sp. 17 f.): »I Sv. ansågs myntet en längre tid som falskt, emedan alla där då för studium disponibla mynt voro uppenbara förfalskningar, utförda under 1700-talet och början av 1800-talet (genom den kände ty. myntkopisten v. Becker) med ledning av äldre avbildningar och tillkomna för att tillfredsställa samlarnas önskan att komplettera sina kollektioner. Utslagsgivande för den nuvarande uppfattningen om b. är dess förekomst i ett fynd från Västergötl., nedlagt omkr. 1340–50. Därmed var dess sammanhang med drottning Margrethe definitivt omöjliggjort.» Huruvida myntet är svenskt eller norskt och slaget så tidigt som o. 1300 är en fråga jag får lämna därhän. – Sedan vi numera vet att myntet ifråga verkligen existerat, får den hos Ericus Olai (och Olaus Petri) återgivna traditionen ytterligare ökat intresse. Den bör kanske sättas in i ett större sammanhang. Avbildningar av klart sexuell karaktär var icke ovanliga i den medeltida kyrkoskulpturen, se t. ex. Anthony Weir & James Jerman, *Images of Lust: Sexual Carvings on Medieval Churches*, London 1986. Mest bekant är väl motivet »Sheela-na-gig», vilket gjorts till föremål för en särskild undersökning: Jørgen Andersen, *The Witch on the Wall – Medieval Erotic Sulpture in the British Isles*, Kbhvn 1977, som »attempts to show a development of the motif, a displayed nude, from limited use on Romanesque corbels and capitals in France to a remarkable independence in England and Ireland during the later Middle Ages». Mig veterligen finns icke det sistnämnda, något groteska motivet belagt på nordiskt område. Föreställningar om att kvinnors blottande av sin genitalregion kunnat i vissa sammanhang ha en aggressiv innebörd – hotavvärjande, hotande, nedlåtande, hånande – är emellertid icke okända i nordisk tradition. Jfr f. ö. s. 278 n. 76.

Omedelbart efter uppgiften om Margaretas skändliga mynt skriver Ericus Olai – placeringen är kanske inte tillfällig utan associationsbetingad – om *Miles tamen quidam de Suecia Dominus Abraham Broderson, in tantum ei dilectus erat* [...] och något längre fram, apropå Abrahams avrättning 1410, om *Regina, cui dilectus multum erat idem Dominus Abraham, solus pene inter Suecos feudum aliquod habens à Regina*. Med uttrycken att Abraham Brodersson var drottningen mycket (tantum, multum) kär (dilectus) vill Ericus otvivelaktigt antyda, att denne halländske storman – f. ö. en känd eller, rättare, ökänd kvinnokarl[93] – var drottningens älskare. Kanske har Uppsalakaniken härvidlag råkat missuppfatta en rad i den rimmade Karlskrönikan, en av hans källor, men han har rätt i att Margareta gynnade Abraham på ett iögonenfallande sätt.[94] Hur det än i verkligheten förhöll sig, torde Ericus Olai inte ha uppfunnit saken helt på egen hand utan anknutit till någon sorts existerande rykten eller sägner.[95] Det är rykten av liknande art som skymtar, när balladen låter Albrekt kalla Margareta »en munckedeye», något som Erasmus Lætus 1573 i sitt mäktiga versepos *Margaretica* specificerar till att drottningen beskylls för att ha ett förhållande med sin biktfader abboten i Sorø kloster.

Hos Ericus Olai o. 1460 möter vi således vissa till drottning Margareta knutna uppfattningar och traditioner som anspelar på hennes kvinnliga kön och som visar hennes vilja att tillfoga svenskarna »forsmedelsse och skendsell» (som Christiern Pedersen översätter *ludibrium et opprobrium* hos Ericus). Men de är icke satta i förbindelse med hennes kamp mot Albrekt av Mecklenburg. En tidig förlöpare till en mera anekdotisk syn på striden dem emellan är, som vi sett, den skånska årbok som jag vill datera till o. 1420–30. I den förlorade danska prosakrönika (i det följande *ad hoc* förkortad *FDK*) som var cirka ett decennium yngre än Ericus Olais *Chronica* – FDK går fram till slutet av Kristian I:s danska regeringstid – förknippas traditioner, starkt besläktade med dem hos Ericus Olai, just med striden mellan Albrekt och Margareta, enkannerligen Åsleslagets för- och efterspel.

Som flerstädes i det föregående nämnts är FDK nu representerad av tre krönikor vilka bygger på den: den danska rimkrönikan, »den plattyske Saxo» och Christiern Pedersens krönika. Rimkrönikans ifrågavarande avsnitt lyder:[96]

4721 Konning Albreth i Swerige tha han thz fraa
ath gud gaff meg then gaffue
Tijl danmark oc norgæ tog han stor traa
han willæ them fraa meg haffue

[93] I den av hallänningen Povl Helgesen utredigerade *Chronologia Anonymi* sägs Abraham Brodersson *tota vita sua* ha varit *magnus virginum et puellarum stuprator* (*AS*, s. 400 f.). Det syns ha diktats en visa om honom, varav blott omkvädet (»Skogen är fuller medh Abram») är känt; se Hildeman, *Politiska visor*, s. 139, och Sven Ulric Palme, »Skogen är fuller af Abraham» (*Arv* 7, 1951, tr. 1952, s. 10–14).

[84] Se Henry Bruun & Thelma Jexlev i *DBL* 3, 1979, s. 151, samt Gottfrid Carlsson, Problem kring Abraham Brodersson (*HT* 1962, s. 441–448).

[95] Man kan inte utan vidare härvidlag hänvisa till vad som står om Abraham i *Chronologia Anonymi*, ty Povl Helgesen har utnyttjat Ericus Olais krönika (ej tvärtom, som man tidigare trodde).

[96] *Den danske rimkrönike I: Ghementrykket 1495 med variantapparat*, udg. af Helge Toldberg, Kbhvn 1961, s. 150 f.

Han kallede meg konning brogeløss
han meg saa saare spede
Han høthe och trwæde oc saare fnøss
syn ondskab han saa thede
Han iætte thz stadelig oc soor ther aa
Han skullæ ey gaa mz hette
Før han finge wundet meg danmark fraa
och norgis rigæ mz slætte
Om syer screff han meg tijl syn acth
ath han willæ mz meg stride
Thi sende ieg mod hannum danmarks macth
the torde wel stande oc bide
Ther grebe the hannum wthi thz slaw
och hordelig the hannum bwnde
Thz skedhæ en Sancti mathie daw
the swerige tijl myn hand wunde
M. halftredie hundrede oc lxxx aar
och ther tijl aar wel fyre
Effther ath gutz søn fødher waar
thz wollet hans fig oc gyre
Saa lod ieg tha skæren en hette ny
aff wadmel wel fæmthen allne
Men strwden ther kom nytten wdhy
ath lyden skullæ ickæ fallne
Then snor som leggis aff strenge tree
hwn brøsther fuld neppeligæ
Thz syer wijsman for wthen spee
om hwn leggis lemppeligæ [.]

Det kan knappast betvivlas och har ej heller på allvar ifrågasatts att rimkrönikan här återgår på FDK.[97] Detta förhållande syns mig inte alltid ha tillräckligt beaktats i diskussionen om rimkrönikans ålder.[98]

Frågan är nu om det föreligger något samband mellan å ena sidan balladen DgF 159, å andra sidan FDK eller en av dess existerande avläggare. Vid besvarandet av denna fråga har gärna förhållandet mellan balladen och rimkrönikan satts i centrum. För Grundtvig var balladen samtida med Åsleslaget 1389 och har därför inte kunnat låna från rimkrönikan; däremot var det troligt att rimkrönikan lånat berättelsen om hättan från visan och likaså Albrekts öknamn på Margareta, »Munkedeje», varvid krönikans klerikale författare ersatt denna insinuanta beteckning med det något mildare »Kong Brogeløs»: han »maatte vel finde Kong Albrekts kaade Hentydning til Dronningens Skriftefader, den ærværdige Abbed Niels af Soer, altfor usømmelig til at gjentages».[99] Christiern Pedersens framställning är, fortsätter Grundtvig, »væsenlig

[97] Förhållandet först fastslaget av Erslev 1882 (*Hist. Afhandl.* I s. 69 n. 2).

[98] Detta gäller t. ex. Anker Teilgård Laugesens uppsatser i ämnet, i vilka frågan om rimkrönikans historiska källor icke tillräckligt beaktas; jfr s. 246 n. 7 härnedan.

[99] *DgF* III, s. 571.

hentet fra Rimkrøniken, skjøndt han desuden har benyttet andre skriftlige eller mundtlige Kilder, blandt hvilke vi dog ej med Bestemthed kunne gjenkjende vor Vise.» Kr. Erslev säger om rimkrönikans författare att han funnit (det felaktiga) året för slaget »i en eller anden Krønike» (närmare bestämt, som det senare visar sig, i FDK) men »i øvrigt støtter han sig vistnok til Folkevisen.»[1] Rimkrönikan nämns överhuvudtaget inte i Grüner-Nielsens (1927) och von der Reckes (1928) edition av DgF 159, och omvänt figurerar inte DgF 159 i Brøndum-Nielsens (1930) och Hans Brix' (1936) arbeten om rimkrönikan. Däremot talar Paul-Erik Hansen 1942 apropå Povl Helgesens *Compendiosa historia* om »Folkevisen, (Sv. Grundtvig III, 159), der bygger paa Skaanske Aarbog og igen leverer Stof til den danske Rimkrønike.»[2] Hansen följer således Erslev. Frågan behandlas utförligt av Hildeman 1950. Efter att ha återgett i stort sett samma passage ur rimkrönikan som den jag nyss citerat skriver han:[3]

Överensstämmelserna mellan denna framställning och visans är så påtagliga, att krönikan här kunde tyckas återge Margaretavisan i sammandrag. Emellertid är det påfallande att inga vokabulära likheter eller gemensamma rim kan påvisas; en medeltida rimmare borde väntas nyttja förlagan också i detta avseende, åtminstone på någon punkt av den långa parallellframställningen.

Detta är ett sunt och ovedersägligt resonemang, som med viss modifikation accepteras av Helge Toldberg i en uppsats helt ägnad frågor av denna art.[4] Det går att med faktiska indicier styrka riktigheten av Hildemans framhållande av bristen på »vokabulära» likheter texterna emellan, ty som framgår av mitt kap. 8 är de verbala överensstämmelserna mycket påfallande i de fall rimkrönikan lånar bestämda avsnitt från enskilda ballader (DgF 44 och Lenavisan). Vi kan lugnt överge Grundtvigs och Erslevs tanke att rimkrönikan bygger på Margaretavisan; visan behöver således inte vara äldre än rimkrönikan. Inte heller kan det motsatta gälla, nämligen att balladen är baserad på rimkrönikan eller, försiktigare uttryckt, på rimkrönikan enbart. Ty DgF 159 uppvisar ett par innehållsmässiga likheter med »den plattyske Saxo» och Christiern Pedersens krönika. En är att Margareta efter Åsleslaget hälsar den fångne Albrekt välkommen:

I værer vel-kommen, kong her Albrekt!
ieg haffuer fast effter eder langet.
(DgF 159 B: 24)

Detta skall sammanställas med motsvarande ställe i »De denscke kroneke» (dvs. »den plattyske Saxo») – »vnd konink Albrecht bath se wylkomen wesen vnd leeth eme vort eine koghe snyden dar ane weren wol XV elen watmel vnd in den tympen weren wol XIX elen» – och hos Christiern Pedersen: »hun bad och kongh Albret were velkommen, och lod hannem strax giöre en hette aff XV alne waimell och en strud der till aff XIX alne waimell.» Vi ser utan vidare den nära överensstämmelsen mellan dessa krönikecitat och rimkrönikan. Slutsatsen måste bli, att såväl välkomsthälsningen som

[1] Erslev, *Historiske Afhandlinger* I, s. 68.

[2] P.-E. Hansen, *Povl Helgesens historiske Forfatterskab,* Kbhvn 1943, s. 35.

[3] *Politiska visor*, s. 68 f. Hildeman har ej känt P.-E. Hansens arbete.

[4] H. Toldberg, Den danske rimkrønike og folkeviserne (*Danske Studier* 1958, s. 5–45; även som *Meddelanden från Svenskt visarkiv* 7).

beskrivningen av hättan och »struten» tillhört den gemensamma förlagan, FDK, men att rimkrönikans författare i sin mera kortfattade framställning uteslutit välkomsthälsningen. Som vi sett innehåller balladen välkomsthälsningen, och den nämner även struten men saknar uppgiften om dess längd. Balladen kan liksom rimkrönikan bygga på FDK men har i så fall, liksom rimkrönikan, gjort ett selektivt bruk av sin förlaga. Alternativt kunde balladen vara baserad på »den plattyske Saxo» eller på Christiern Pedersens krönika.

Hildeman, som – med ett viktigt undantag – resonerat längs i stort sett samma linjer som de här uppdragna, säger vid denna punkt att balladen »kan inte bygga på Chr. Pedersen av kronologiska orsaker».[5] Häri är jag helt ense med honom. Hildeman fortsätter:

> Kronekan [: »den plattyske Saxo»] är mera tänkbar, endast om visdiktaren kompletterat sitt stoff med åtminstone de någorlunda riktigt anbringade namnen Lycke, Ficke och Axvall från annat håll. Axvall nämns endast av lübeckaren Detmar, Lycke däremot inte av någon existerande källa. En muntlig tradition skulle vid Kronekans tillkomst vara ca 100 år. Den förlorade källan [: FDK] ligger ur den synpunkten bättre till. Minst komplicerad ställer sig dock den möjligheten, att den förlorade förlagan i stället hämtat sitt material från Margaretavisan. Dennas gräns framåt skulle då sammanfalla med det förkomna verkets tillkomst och ligga före rimkrönikan och Kronekan. En fastare datering är omöjlig att nå.

Härvidlag, beträffande balladens ålder och förhållande till FDK, har jag kommit till ett annat resultat än Hildeman. Att just den tyska krönikan varit balladens källa tror inte heller jag; det vore en långsökt och högst osannolik lösning, även om jag inte som Hildeman vill åberopa kronologiska skäl för denna min åsikt. »Densche kroneke har tillkommit tidigt på 1480-talet och senast omkring 1490», skriver Hildeman och det är riktigt: krönikan ifråga trycktes o. 1490. Men FDK behöver inte vara mycket äldre och är det inte heller, ty av dess tre bevarade avläggare framgår att den behandlat även större delen av 1470-talet. Det är också tydligt, att den plattyska boken av förståeliga skäl skulle vara någorlunda aktuell och *up to date* vid sin utgivning. Påpekas skall f. ö. att beskrivningen av Albrekts struthätta stämmer särskilt väl med modet på 1470- och 1480-talen, knappast tidigare.[6] Tidsskillnaden mellan den tyska översättningen och

[5] *Politiska visor*, s. 71.

[6] Det är inte den relativt moderata struthätta, som Bockstensmannen bar o. 1350, utan med sin enorma tygåtgång en senare och extremare form; detta sagt i medvetande om att en del av skämtmotivet är just överdriften, något som självfallet gör beskrivningen osäker i dateringssyfte. Hursomhelst torde själva traditionen om Albrekts hätta säkert vara äldre än FDK, som i sin tur varit balladens källa. Balladen kan inte dateras med struthättans hjälp. – För huvudbonader av denna typ se t. ex. Poul Nørlund, Klædedragt i Oldtid og Middelalder (*Nordisk Kultur XV B: Dräkt*, udg. af P. Nørlund, Sthlm–Oslo–Kbhvn 1941), s. 44 ff., 77 ff., 81 (balladen nämnd s. 45 f.); jfr Albert Sandklef, *Bockstensmannen och hans olycksbröder*, Sthlm 1943, s. 147 ff.; Hans Hildebrand, *Sveriges Medeltid* I, s. 449 o. II s. 291 ff; Margareta Nockert, *Bockstensmannen och hans dräkt*, Halmstad & Varberg 1985, s. 88–93. Se också beläggen i *Kalkar* s. v. Hætte, Hættestrud, Strud, Strudhætte och i *Söderwall* (m. suppl.) hätta, hätto struter, hätto timp, struter, struthätta. Beskrivningen av Albrekts hätta passar egentligen bäst in på vad som med en fransk term benämndes en *hennin*, ett kvinnligt modeplagg från tiden o. 1400. Möjligen skulle Albrekts nesa ytterligare betonas på detta sätt; jrf att i DgF 159 B: 29 hättan skall sändas till Albrekts »kierist» i Mecklenburg för att få struten tillsatt. Om med visans »barsel» (i samtliga texter, A: 42, B: 25, etc.) avses det exklusivt kvinnliga gille som ägde rum strax efter en födsel pekar det i samma riktning; jfr DgF 335 och *KLNM* 1, 1956, sp. 363.

dess danska förlaga FDK är således inte stor, och den sistnämnda ligger därför inte mycket bättre till vad tidsavståndet till Åsleslaget anbelangar. Det verkar emellertid som om Hildeman gärna vill datera den danska rimkrönikan längre tillbaka än den ovan angivna tidpunkten för FDK; han redogör bl. a. för Erik Neumans enligt min mening helt omöjliga datering till 1420-talet.[7] Om dateringen av rimkrönikan alls skall ha relevans i vårt sammanhang förutsätter det dock att den varit källa för balladen, vilket den (också enligt Hildeman) inte är, eller att den bygger på balladen, vilket den (också enligt Hildeman) inte gör. Jag kan därför inte betrakta dessa Hildemans diskussioner om rimkrönikans ålder som annat än ovidkommande och en aning förvillande. Det är dateringen av FDK som är av vikt, och den är given: mellan 1475 och 1490. Även för Hildeman blir kärnfrågan till sist den om balladens förhållande till FDK, och den lösning han närmast lutar mot är, som vi sett, att FDK »hämtat sitt material från Margaretavisan.» Vad han inte gärna vill tänka sig är – och detta utgör det viktiga undantaget från de resonemang jag ovan fört – att balladen istället skulle

[7] *Politiska visor*, s. 72. Hildemans egen skepsis mot en tidig datering av rimkrönikan är eljest fotad på goda argument. Inte minst är detta fallet i *DgF* X, s. 397, där han bl. a. vänder sig mot den datering till 1430-talet som Anker Teilgård Laugesen förde till torgs 1955 (Til den danske Rimkrønikes datering, *APhS* XXIII: 1, 1955, s. 37–56). Denne ville således antaga, »at Rimkrøniken er afsluttet senest en lille menneskealder efter dronning Margretes død» och ser på »hendes rim som tilblevet på en tid da mindet om hendes personlighed endnu var levende, et forhold der måtte formodes at have sat sig spor i fremstillingen» (s. 46). Hildeman skriver: »Att Teilgård Laugesen kunnat finna t. o. m. rimkrönikans vaga, sägenartade och koloritlösa Margaretaparti nära samtida är svårbegripligt; inte ens en komplettering med prosakrönikornas uppgifter gör bilden mer initierad. Det vill till starka skäl för att man skall lämna åsido den enklaste förklaringen: att krönikören tillhörde en så sen epok, att Margaretas tid mest var sägen för honom.»

En detaljgranskning av Teilgård Laugesens resonemang och metodik utfaller än mindre till dennes fördel och avslöjar att han hamnat utanför sina egna vetenskapliga revir. Jag får nöja mig med ett par exempel. L. medger, att året »for slaget ved Falköping» felaktigt sägs vara 1384 istället för 1389, men för detta fel (och ett annat) kan »Forfatteren vist frikendes», ty, fortsätter han, »Årstallet for Falköpingslaget må nok være senere tilføjet, derpå tyder den ubestemte artikel *Theth skedæ en Sancti mathie daw 4731*; B 77 har *thz skede sancti mathie dag*, vel afpasset efter tilføjelsen». L. har tydligen underlåtit att sätta sig in i källsituationen sådan den utretts redan av Erslev och har därför icke tänkt på att det felaktiga året för Åsleslaget fanns i rimkrönikans källa, FDK. Den obestämda artikeln säger ingenting, ty dagsangivelsen står i en annan mening (rimgrupp) än årtalet. Som jag ovan påpekat (s. 231 n. 51) står årtalets »fyre» till yttermera visso i rimställning. Hela rimgruppen (fyra versrader) måste betraktas som en interpolation, ifall rimkrönikans författare skall kunna frikännas från felet och krönikans nära samtidighet med Margareta försvaras – ett otillåtet cirkelförfarande.

Men själva utgångspunkten för Laugesens datering (s. 38 f.) vilar på ett missförstånd. Erik av Pommern talar i ett brev till Danmarks rikes råd 25/7 1439 om vad som står »in der Denschen kronyken» (i Huitfeldts översättning lyder passagen »Oc ville i derfore straffe oss/saa finder i det i den Danske Krønicke/huorledis de haffue leffuet met deris Herrer oc Konger»). L. kommenterar: »Det er åbenbart at der med disse ord sigtes – ikke til krøniken i almindelighed men til en bestemt krønike, affattet på dansk eller i alt fald ikke på latin, en kongekrønike, så anselig og anerkendt at brevets modtagere, rigens råd, ikke kunne være i tvivl om hvilken der mentes.»

Laugesen tror att kung Erik åsyftar den danska rimkrönikan, ty han förutsätter att 'Danska krönikan' inte är på latin, men en sådan begränsning kan inte utläsas ur kungens benämning. L. har inte insett att »Densch» och »Dansk» syftar på innehållet (Danmarks eller dansk historia), inte på språkformen, detta trots att han själv omedelbart därefter (s. 39) nämner »Densche Kronick» (danska rimkrönikan översatt till plattyska) och citerar Christiern Pedersens ord om Saxons »Danmarckis Krønike huilken han screff paa dyb latine». (Även Olaus Petri inkluderar inte minst *Gesta Danorum* i sin benämning »Danska Crönikan».) Närmast till hands ligger otvivelaktigt att tänka på Saxo eller – och kanske snarare – *Compendium Saxonis*.

ha FDK som en av sina källor. Sin framställning 1950 om Margaretavisan konkluderar Hildeman på följande sätt:[8]

> Det har inte lyckats att finna något fullt pålitligt fäste för Margretavisans datering. Det är förenat med risker att hänföra den till senare tid än 1480-talet, då danska rimkrönikan och kanske Kronekan eller deras förlaga måste antas ha existerat. Inte heller är det metodiskt rådligt att lita på att en muntlig tradition skulle kunna leva kvar alltför lång tid. Erslevs datering till Kristian I:s tid är mycket tänkbar men inte så helt ofrånkomlig, att den utesluter andra alternativ. Visans ställning till krönikorna har visat sig mer komplicerad, än man förut antagit, men inte heller den vägen har det gått att närmare datera Margaretavisan och därmed inte heller Lenavisan.

Vi påminns här om varför Hildeman behandlar Margaretavisan i en avhandling om politiska visor, då han tydligen anser den sakna politisk tendens. Skälet är att han vill tidfästa den för Lenavisans skull. Som av det föregående (s. 202 f.) framgått tillbakavisar Hildeman framgångsrikt Schücks förflugna idé att Lenavisan skulle ha lånat från Margaretavisan och följaktligen vara yngre än denna. Att Hildeman behandlar Lenavisan i samma arbete om »politiska visor från Sveriges senmedeltid» beror i sin tur på att Schück daterat visan ifråga på sitt bekanta sätt men framförallt på att Sverker Ek (jfr I, s. 123 f.) ansåg den vara en politisk visa från 1400-talet. Hildeman anser också Lenavisan sakna aktuell politisk tendens – i detta fall säkert med rätta – men daterar den liksom Schück och Ek till 1400-talet. Just bristen på tendens gör det utifrån denna förutsättning, dvs. en datering till 1400-talet, naturligt att finna en tidfästning före 1450-talet, då Karl Knutssons veritabla propagandaministerium trädde i funktion. En sådan datering av Lenavisan styrks onekligen om den relativt sett yngre Margaretavisan kan placeras i ett skede som inte ligger alltför långt från 1400-talets mitt. Det är därför dateringsfrågan intar en så central plats i Hildemans undersökningar av Margaretavisan.

I kanske alltför hög grad har Hildeman därvid låtit föregångarna formulera själva problemställningen. Men Hildeman, som också behandlar verkligt politiska visor, har jämväl i avsnitten om Lenavisan och Margaretavisan anlagt mycket väsentliga synpunkter av metodisk art, fria från den subjektivitet som på de mest oväntade ställen kommer till uttryck i eljest balanserade framställningar av Schück och, inte minst, Sverker Ek. Jag har förståelse för om någon tycker att jag sitter i glashus när jag själv ägnar såpass stort utrymme åt Margaretavisan i en uppsats som trots allt har Lenavisan till huvudföremål. Men sambandet mellan de två balladerna är nu en gång obestridligt och det behöver ytterligare preciseras. Även om man som jag menar tidsskillnaden vara mycket stor mellan de båda, så stor att en datering av Margaretavisan inte har någon egentlig betydelse för datering av Lenavisan, måste detta dokumenteras eller demonstreras. Därtill kommer att vi här kan ge ett illustrativt exempel på ett förhållande, vars betonande utgör en av huvudtankarna i mitt kap. 2 om balladgenrens historia, nämligen existensen av två helt skilda huvudperioder i denna historia. Lenavisan hör till den första, Margaretavisan till den senare av dessa.

Nu åter till den citerade konklusionen ur Hildemans bok 1950. Han skriver där att det »är förenat med risker att hänföra den [: Margaretavisan] till senare tid än 1480-

[8] *Ibid.*, s. 73.

talet, då danska rimkrönikan och kanske Kronekan eller deras förlaga måste antas ha existerat». Ett tänkbart motiv för användningen av ordet »risk» i sammanhanget är att det inte längre förelåg något behov, någon marknad, för en ballad som Margaretavisan när ämnet fanns behandlat på snarlikt sätt i krönikorna. Härtill kan genmälas att den sjungna balladen kunde ha en annan funktion, kanske en delvis annan publik än de för läsning, inte minst högläsning, avsedda krönikorna, och att den dramatiskt utformade visan innehåller namn och sakuppgifter vilka på ett påtagligt sätt lyser med sin frånvaro i krönikeverkens mera kortfattade och, trots det anekdotiskt präglade ämnet, torrare framställningar. Att FDK existerade vid denna tid behöver eljest inte betvivlas, och denna danska krönika bör ha haft en icke helt obetydlig spridning, då det inte är plausibelt att rimkrönikören, författaren till »den plattyske Saxo» och Christiern Pedersen alla begagnat ett och samma exemplar. Att den sistnämnde hade tillgång till FDK visar att den existerade ännu så sent som, låt oss säga, åtminstone 1520; att Christiern föredrog den framför den då sedan länge tryckta och för honom välbekanta rimkrönikan saknar icke sin betydelse.

Men när Hildeman talar om »risker» förbundna med en datering av Margaretavisan till en senare tid än 1480-talet är orsaken den, att han anser Margaretavisan vara källan för ifrågavarande avsnitt i FDK. För denna åsikt framför han ett enda egentligt argument, nämligen att det inte är »metodiskt rådligt att lita på att en muntlig tradition skulle kunna leva kvar alltför lång tid». Samma åsikt redovisar Hildeman 1958, när han behandlar DgF 159, Margaretavisan, i tilläggsbandet *DgF* X [: 3]. Han framlägger där problemet på följande sätt:[9]

Hur skall visans ställning till krönikorna förklaras? Om visdiktaren bygger på någon av krönikorna, måste han ha supplerat sitt stoff med namnen van Vitzen, Parow, Lykke, Axvall och Västergötland, men ingen bevarad dansk historisk källa nämner dem alla. Återstår traditionen. Det vore tänkbart, om någondera krönikan skrivits så tidigt, att namnen ovan med någon sannolikhet alltjämt förbands med Åsleslaget. Det verkar inte särskilt antagligt, att något sådant var möjligt vare sig på Chr. Pedersens 1500-tal eller 1480–1490, då »de denschke kroneke» trycktes. [– – –] Och det är främst de två som kommer ifråga: den rimmade krönikan står längre bort från visan. [– – –] Att balladen skulle ha nyttjats av alla tre krönikorna oberoende av varandra är å andra sidan orimligt. Källäget talar i stället för [– – –, om FDK]. Mellan denna urkrönika och Margaretavisan bör ett samband ha förelegat.

Innehållet i den förlorade krönikan kan till en viss grad fastställas: där epigonkrönikorna – eller i vissa fall två av dem – stämmer överens, bör det bero på att de återger förlagans text.

Bygger visan på urkrönikan eller vice versa? – I det förra fallet måste visdiktaren ha supplerat material på samma sätt, som nyss ifrågasattes i samband med epigonkrönikorna. Vidare innehåller krönikestoffet en så pass klar balladformel som Albrekts »löndebrev». Den enklaste förklaringen vore, att krönikören använt visan.

Men varför har han då förbigått faktiska upplysningar, såsom egennamnen? Frågan kan inte besvaras med säkerhet, så länge vi inte vet, hur pass fullständig den visvariant var, som krönikören använde. Det är inte ens bevisbart, att han kände Margaretavisan direkt; även en tradition i sägenform, utgången från visan, kan ha varit tillräcklig.

Eftersom det åtminstone finns en sannolikhet för att krönikans tillkomstår utgör Margaretavi-

[9] *A.a.*, s. 396 f.

sans terminus ante quem, återstår det att datera det förlorade verket – eller snarare dess Margaretaparti, eftersom det kan ha tillkommit i etapper, liksom det hävdats beträffande danska rimkrönikan. Av epigonkrönikorna är rimkrönikan mest summarisk; förutom det lättåtkomliga datum för Åsleslaget återger den av sakstoff nästan enbart sägnen om Albrekt, Margareta och hättan. Resten är faktafri retorik. Chr. Pedersen och Kroneken fyller tomrummet med fantasibetonade och legendstereotypa belägg på drottningens fromhet. [– – –] Det vill starka skäl för att man skall lämna åsido den enklaste förklaringen: att krönikören tillhörde en så sen epok, att Margaretas tid mest var sägen för honom.

– – –

Säkert är endast, att alla de tre krönikorna för sina närbesläktade framställningar in på Kristian I:s tid. Då bör också en ev. gemensam nämnare ha gjort det. Att datera Margaretavisan till en senare epok är därmed inte rådligt.

Sammanfattning

Någon fast punkt för Margaretavisans datering går det alltså inte att finna. Tydligen tillhör den 1400-talet. Dess två sista årtionden, då rimkrönikan, dess förlaga och kanske också Kronekan existerade, kan i praktiken avföras från de rimliga dateringsförslagen: de medför alltför många riskmoment. Likaså skulle det förvåna, om en författare från seklets tidigaste decennier gett en så sägenpräglad och ur historisk synpunkt missvisande bild av läget. En muntlig tradition lär å andra sidan inte ha kunnat behålla så många rätt placerade namn någon alltför lång tid; Erslevs datering till Kristiern I:s tid sträcker sig där så långt man vågar gå. Å andra sidan går kärnstoffets tämligen moderata syn på »svenskarna» – unionsdrottningens motståndare – knappast ihop med Oldenburgarnas bittrare ton mot grannarna under deras energiska strid för unionens återställande och försvar mot det svenska nationalistpartiets sprängningssträvanden: erfarenheten borde ha skapat fränare stämningar och större lust att utnyttja ett så tacksamt ämne i deras tjänst, om unionskriserna, de hänsynslösa krigstågen och skövlingarna, propagandaoffensiverna och den ständiga oron från 1450- och 60-talen präglat diktarens samtid. Men det är ett bevis e silentio med ett sådant arguments svagheter, och en datering av Margaretavisan till tiden 1430–50 eller –60 blir därmed en sannolikhetskalkyl på beklagligt lös basis: den gissning som kan åberopa de flesta skälen för sig – men likafullt en gissning.

Jag skall börja med ett par detaljanmärkningar mot Hildemans nu citerade framställning. När han säger att den danska rimkrönikan anger »det lättåtkomliga datum för Åsleslaget», vill jag påminna om att dess datum är det felaktiga, från FDK övertagna 1384 (jfr ovan s. 231); Hildeman kunde ha besparat sig de långa resonemangen om rimkrönikans ålder, då han ingenstans syns mena att rimkrönikan tjänat som källa för FDK. Av större vikt är min kritik av ett hos Hildeman 1958 nytillkommet argument för att balladen skulle vara primär i förhållande till FDK: »krönikestoffet» innehåller, säger han, »en så pass klar balladformel som Alberts 'löndebrev'». Detta är emellertid icke med sanningen överensstämmande. Ingen av FDK:s tre »epigonkrönikor» talar om något »löndebrev».

Låt oss se på detta med breven. Rimkrönikan nämner bara ett brev, ett från Albrekt till Margareta (v. 4733 f.):

> Om syer screff han meg tijl syn acht
> ath han willæ mz meg stride [.]

Själva ordet »brev» förekommer således inte alls i texten. Lika litet är så fallet i »den plattyske Saxo»; här sägs blott att Albrekt »kundigede er vyantscop vnd wolde er

schaden dön vppe ore volk vnd land» samt att därpå »schreeff konikinne margrete em to dat he wolde vp ene benomede tyt vnd stede mit er stryden».[10] Albrekts skrivelse är (liksom i rimkrönikan) en krigsförklaring, Margaretas en begäran om fastställande av tid och plats för slaget. Inte heller Christiern Pedersen använder ordet »brev» i sammanhanget, trots att han nämner inte mindre än tre led i korrespondensen. Först har vi Albrekts krigsförklaring: »hand sende hinde openbarlige wndsigellss till, ath hand wille stride paa hendis land og riige, huor han kunde». En tid efter det att hon fått »disse thidinge» sände »dronigh Margrete bud till hannom, ath han ville biude hinde till, paa huad sted och tiid hand wille stride mod hende». Albrekt får alltså, som i »den plattyske Saxo», bestämma tid och plats. »Der hun fick suor her paa till bage igien», fortsätter Christiern Pedersen, »da gjorde hun sin folck rede och sende dennom til Suerige». Christiern har här en upplysning utöver FDK:s, nämligen att Margareta sände sina trupper till Sverige; varken rimkrönikan eller »den plattyske Saxo» nämner i vilket land slaget ägde rum. Christiern har väl denna uppgift snarare från Ericus Olai, vars framställning han något därefter återger, än från balladen – kanske från båda, dvs. om han alls kände balladen.

I sin ovannämnda uppsats om »Den danske rimkrønike og folkeviserne» kommenterar Helge Toldberg kortfattat Hildemans syn på Margaretavisans förhållande till krönikorna:[11]

> Derimod [: till skillnad från Grundtvig och Erslev] betvivler Hildeman afledning [: av rimkrönikan], fordi tekstens savner præcise overensstemmelser. I stedet dvæler han ved rimkrønikens lighed med Denscke kroneke og Chr. Pedersens danmarkshistorie på modersmålet, som har mere tilfælles med visen end rimkrøniken, og minder om teorien om den tabte danske prosakrønike som overordnet forlæg. Hertil er at sige, at de to yngre teksters nærmere forhold til visen kan skyldes sekundær supplering fra denne, jfr Chr. Pedersens ord om Albrekt, at han fangedes *i en standende striid*, en direkte genkaldelse af C-variantens begyndelselinje.

Toldbergs uttryck »præcise overensstemmelser» har en lätt maliciös biton och överensstämmer i varje fall inte precist med Hildemans betydligt modestare krav på »vokabulära likheter». Hildeman nämner 1958 (*DgF* X, s. 397) Toldbergs då helt nyligen publicerade uppsats men syns inte ha fäst sig vid vad Toldberg säger om Christiern Pedersens vändning »en standende striid» (utan noterar blott, att Toldberg inte där går »in på dateringsproblemet»); i det hela taget visar Hildeman föga intresse för att fastställa en säkrare *terminus ante quem* för balladen än vad FDK kan erbjuda. Att »den plattyske Saxo» (som jag med Erslevs term vant mig att kalla den) och Christiern Pedersens krönika skulle innehålla sekundära lån från balladen är för den förras del opåvisbart och *a priori* högst osannolikt.[12] Men beträffande Christiern Pedersen är Toldbergs iakttagelse viktig och måhända riktig. Det är inte bara inledningsstrofen i

[10] Hildeman ger i *Politiska visor*, s. 68–70, ett parallellt uppställt avtryck av de tre på FDK återgående krönikorna.

[11] *A.a.*, s. 8.

[12] Helge Toldberg, som så förtjänstfullt utgav den nya editionen av den danska rimkrönikan (varav tre volymer hann utkomma, 1958–1961, före hans bortgång 1964), syns mig otvivelaktigt ha överskattat dess ålder (på samma sätt som hans ambitiösa och intressanta försök, *ANF* 77, 1962, s. 125–197, att omdatera delar av det svenska s. k. rimkrönikverket icke övertygar).

DgF 159 C som har uttrycket ifråga.[13] Just där torde det för övrigt vara sekundärt, lånat från en senare strof. I 159 C: 1 är den första halvstrofen både kort och i sin verblöshet syntaktiskt egendomlig; det av redaktörerna insatta kolontecknet är till hjälp för ögat men ej för örat:[14]

> Enn standende Striidt y Suerge
> saa y Norge:
> konung Albritt och hans gode hoff-mendt
> the achtede thennom offuer thil Skaanne.

Ingen annan av Margaretavisans texter börjar heller på detta sätt. Däremot återfinns uttrycket i 159 C: 7:[15]

> Hun skreff hannom it anndit igien,
> som gudt gaff hinde thill lycke:
> »Enn standende striidt y nørre Jullannd
> befalder mig her Iffuer Lycke.»

Här möter vi drottning Margareta skrivande brev, och brevväxlingen är särskilt intensiv just i C-texten. Det var kanske en text liknande denna som inspirerade Christiern Pedersen till att införa tre brev mellan Albrekt och Margareta och fick honom att fästa sig vid uttrycket »standende striid», som han använder inte mindre än tre gånger.[16] Vi får här på köpet ett gott exempel på Christierns metod som historieskrivare. Han följer ganska nära sin källa; när han har flera källor till sitt förfogande väljer han att huvudsakligen följa en av dem men kan hämta smärre detaljer, kompletterande eller ersättande, från annat håll.[17] Att Christiern Pedersen känt balladen DgF 159 är väl det troligaste.[18] Ordet »lønnebreff» (DgF 159 A: 3, B: 4, C: 3, E: 4, jfr D: 2) använ-

[13] Påpekas skall, att den svenska texten i KB:s visbok i 8:o, nr 3 – som har precis samma början – är en ren översättning av Vedels tryckta danska text.

[14] Cit. efter Cb (Drottning Sofias visbok), *DgF* X, s. 390.

[15] »Norge» i C:1 och »nørre Julland» i C:7 förtjänar att något kommenteras. I botten ligger väl ett »Vestergylland» (:Västergötland) som på icke ovanligt sätt ersatts av det mera frekventa »Nørrejylland». Som vi av andra visor kan se, har av det sistnämnda ibland blivit »Nories land» e. d., i detta fall slutligen »Norge». (Jfr Grundtvig i *DgF* III, s. 566 n.) Huruvida uppgiften från Annales Scanici om norrmäns deltagande i Åsleslaget medverkat till förändringen får betraktas som synnerligen osäkert.

[16] Uttrycket »standende strid» förekommer sammanlagt minst sju gånger i Christiern Pedersens danska krönika (hänvisn. t. sida o. rad i Brandts ed., C.P.:s *Danske Skrifter* V, Kbhvn 1856): 439,30 (om Valdemar Sejr); 447,14 (om kung Abel); 484,14 (om Erik Puke); 487,36 (om Erik av Pommern); 466,22 och 467,34 samt 470,10 (om Albrekt och Margareta). Inte minst därför att C.P. använder uttrycket i ett avsnitt, som egentligen skall utgöra en översättning eller ett referat av Ericus Olais krönika, är det tydligt att det var eller kom att bli ett av de standarduttryck han håller sig till. Att han vid skildringen av Åsleslaget skulle ha lånat det från en text av DgF 159 är därför inte fullt så säkert som Toldberg trodde.

[17] Jfr ovan s. 231 n. 50.

[18] Men det är, som jag i det föregående antytt, långifrån säkert. Toldberg förutsätter det och anför ett skäl, som dock är mindre vägande än han trodde (jfr n. 16). Erslev och Hildeman daterar båda Margaretavisan till 1400-talet och diskuterar därför inte frågan huruvida Christiern Pedersen kände visan. Denne måste, om så var fallet, använt den mycket selektivt och främst beträffande det flitiga brevskrivandet mellan Albrekt och Margareta. Men t. ex. vedernamnet »munkedeje» förekommer inte i C.P.:s krönika, vilket bidrar till att Grundtvig (*DgF* III, s. 571) kan tala om C.P.:s »Kilder, blandt hvilke vi dog ej med Bestemdhed kunne gjenkjende vor Vise». Längre kanske man inte kan komma.

der han hursomhelst inte. Å andra sidan har visan, som redan påpekats, inte kunnat hämta detta ord från någon av krönikorna.

Att det föreligger ett samband mellan FDK och balladen anser jag liksom Hildeman vara tämligen självklart. Det finns traditioner av anekdotiskt slag om motsättningen mellan Albrekt och Margareta, i vilka det ovanliga faktum att hon var en kvinnlig regent blev ett tacksamt motiv med avsevärd livslängd; jag avser de hånfulla gåvorna från Albrekt till Margareta (slipstenen, fanan, spinnrocken) eller tvärtom (klänningen sydd av lappar ur hennes särk). Dessa traditioner, som är yngre än Margaretavisan och väl inte minst inspirerade av dennas (och den danska rimkrönikans) berättelse om hättan, har sedan länge observerats inom forskningen.[19] Själv har jag i det föregående pekat på vissa tidigare spår inom samma sfär (*Annales Scanici* om episoden vid Lagaholm, Ericus Olai om det egenartade myntet), och föga mer än ett decennium yngre än Ericus *Chronica* är den danska förlorade krönika jag kallar FDK. Att diktningen gärna förvandlar politiska motsättningar till mer eller mindre rent personliga är välkänt; Marsk Stig är det klassiska exemplet inom nordisk ballad. I Albrekts och Margaretas fall har det självfallet legat nära till hands att diktmässigt tillvarata könsmotsättningen och låta den pirrande skymta eller klart komma till uttryck. Om därför förutsättningar funnits för att historier som den med hättan (Albrekts Bragelöfte, Margaretas spotska hämnd) kunnat uppstå oberoende av varandra, är likheterna mellan FDK och DgF 159 så påfallande att ett samband är ovedersägligt. Frågan är hur detta samband skall förklaras.

Hildeman menar, som vi sett, »den enklaste förklaringen» vara att FDK:s författare känt balladen. Hans skäl är främst kronologiska och – sedan det visat sig att balladens term och företeelse »lönnbrev» saknar motsvarighet i krönikorna – uteslutande kronologiska: balladens alla namnuppgifter gör en mycket sen datering osannolik. Svårigheten för Hildeman blir då att ge ett plausibelt skäl för att FDK:s författare »förbigått faktiska upplysningar, såsom egennamnen» i sin supponerade källa, balladen. Hildeman tar sin tillflykt till argumenten att FDK:s författare bara känt balladen i en mindre fullständig skepnad eller rentav blott i form av en från balladen utgången sägen. Argumenten är inte särskilt starka och har en betänklig smak av nödlösning. Detaljlikheterna mellan balladen och den lydelse FDK måste ha haft är så många och stora – brevväxlingen och dess innehåll (vinnandet av både Danmark och Norge), hättans exakta tygåtgång (femton alnar vadmal), etc. – att en eventuellt mellanliggande muntlig prosasägen inte kan tilltros ha behållit dem på samma sätt som en dikt i bunden form eller en skriftligt fixerad berättelse.

Vår förvåning kvarstår därför över att författaren till en historisk krönika som FDK av striden mellan Albrekt och Margareta, den vars utgång skapade de politiska förutsättningarna för Kalmarunionen, blott återger föga mer än anekdoten om hättan om han haft tillgång till balladen som innehåller så många flera, faktiska upplysningar mitt i alla diktmotiv och poetiska utbroderingar. »Thi sende ieg mod hannum danmarcs macth/the torde wel stande oc bide/Ther grebe the hannum wthi thz slaw» är

[19] Erslev (*Hist. Afhandl.* I, s. 91–94); jfr Hildeman, *Politiska visor*, s. 73 n. 6. Se även Agnes Geijer, Anne Marie Franzen & Margareta Nockert, *Drottning Margaretas gyllene kjortel i Uppsala domkyrka*, Sthlm 1985, s. 42–46.

allt danska rimkrönikan säger om slaget; »leeth mit der hast to sammende komen alle der denen macht» och »do sloghen se rydderliken vnd strydeden ganz hartliken so dat se de sweden ouerwunnen vnd grepen konink Albrecht» är lydelsen hos »den plattyske Saxo»; »Danske mend stride siden mandeligh mod samme hindis fiender i Suerige och slow mange wtallige ihiell, bode Suenske och Tyske, och grebe kongh Albreth till fange i en standende striid», så återger den bättre underrättade Christiern Pedersen denna passus i FDK. Balladens »Axel-voldt» och »Iffuer Lycke» saknas, dvs. den angivna slagplatsen och den danska härens angivne överbefälhavare; att FDK:s författare utelämnat sådana uppgifter om han känt balladen verkar otroligt, ty alternativa historiska kunskaper och ens rudimentär källkritik tilltror man inte en skribent som blandar ihop Margaretas son Olav Håkonsson med Erik av Pommern. – Att i varje fall danska rimkrönikans författare känt Margaretavisan har Hildeman själv antagit. Allt det sagda syns mig starkt tala för att balladen är yngre än FDK och att FDK varit en av balladdiktarens källor. Det betyder, att balladen tillkommit tidigast o. 1480.

Till DgF 159 har FDK:s historia om hättan fått avge ramen, som utfylls med en skildring av slaget och dess förhistoria; därvid har, som vi nu i sådana sammanhang lärt oss förvänta och som vi delvis redan sett, Lenavisan i betydande grad tjänat som mönster. Detta skall jag strax ytterligare belysa. Men eftersom Lenavisan – så även enligt Hildeman – är äldre än Margaretavisan, är den inte till någon riktig hjälp vid Margaretavisans datering; jag utesluter medvetet möjligheten att Lenavisan skulle kunna erbjuda någon *terminus post quem* för Margaretavisan mellan Åsleslaget 1389 och FDK:s tillkomst.

Hildeman påpekade att »Oldenburgarnas bittrare ton mot grannarna» inte kommer till uttryck i DgF 159 med dess – som han säger i *DgF* X, s. 395 – »halvt novellaktiga syfte». Tilläggas kan att unionstiden, som först och främst präglades av en kamp mellan kungamakt och aristokrati och där de nationalistiska dragen ofta blott var den drapering i vilka denna kamp maskerades och legitimerades, också hade sina mera avspända faser, t. ex. vissa perioder under kung Hans regering. Gustav Storm (ovan s. 175) ville datera Margaretavisan till »Slutningen af 15de Aarhundrede». Jag tror rentav att en datering till något av 1500-talets två första decennier inte kan – och inte bör – uteslutas. Att vi då, och redan vid en datering till o. 1480, hamnar i tiden för vad jag kallar Danmarks *seconde chevalerie* är klart. Medveten om det s. k. induktionsproblemet vill jag inte just här åberopa en *a priori* sannolik dateringsgrund utan låta den följande utredningen avge sitt eget vittnesbörd.

Den av Hildeman uppställda ekvationen är, om icke löst, så dock hyfsad. Han utgår från det förhållandet att Margaretavisan innehåller ett antal sakuppgifter (huvudsakligen person- och ortnamn) och bygger sin datering, den för honom centrala frågan, därpå. Då alla dessa uppgifter icke kunnat inhämtas ur någon bevarad skriftlig källa, eller ens ur en kombination av flera sådana, måste de härröra från den muntliga traditionen. Dennas livslängd är starkt begränsad, något som talar för en relativt tidig datering.[20] Jag tror, att man här kan och skall använda ett i viss mån omvänt tillväga-

[20] Hildeman har i *Tillbaka till balladen*, 1985, s. 285 ff., utvecklat sin syn på den muntliga traditionens livslängd. »Medeltidshistoriker med gedigen sakkunskap om epoken – Nils Ahnlund, Ingvar Andersson, Sture Bolin, Sven Ulrik Palme – tillräknade orala källor snäva gränser, bl. a. i sina muntliga utsagor; det framgår

gångssätt. Man börjar då med att försöka ungefärligt datera och miljömässigt placera visan, och först därefter frågar man varifrån balladens diktare hämtat sina uppgifter och kanske fått incitamentet till visan. Dateringen sker genom en närmare analys av visans text, en som Hildeman faktiskt försummat att göra. Genom att tidsmässigt placera Margaretavisan före FDK har han dessutom frånhänt sig det viktiga indicium på var visans tillkomstmiljö är att söka som balladdiktarens nära kännedom om FDK utgör.

Vi har i verkligheten att göra med en metodisk principfråga, där jag – denna gång utan allvarligare reservationer – vill citera Paul V. Rubow:[21]

Det er en ubrydelig Regel for Studiet af ethvert Litteraturværk, til hvilken Art det end hører, at *den litterære Betragtning maa gaa forud for alle andre*, f. Ex. den kulturhistoriske, den texthistoriske, den saakaldte »udviklingshistoriske», forud for Forfatterbestemmelse, Kildeforskning osv. osv.

Först av allt bör vi fastslå, att DgF 159 till sin karaktär är *en dikt som glorifierar Iver Lykke.* Balladens början och slut, vad jag nyss kallade dess ram, är hämtad från FDK och har därför Albrekt och Margareta som huvudpersoner. Men i hela det mellanliggande partiet, det med balladen nytillkomna i berättelsen, det vari slaget och dess preludier skildras, är Iver Lykke den strålande hjälten, sin drottnings riddersman och räddare.

Det gäller visans samtliga texter. Hildeman har lämnat en utmärkt redogörelse för dessa och hur de skiljer sig från varandra.[22] Han konkluderar:[23]

Om således varianternas inbördes släktskap i viss mån går att gradera, är materialet samtidigt alltför mångtydigt och olikvisande för att diktens utveckling skall kunna kartläggas. Redaktionernas ställning till urversionen vet vi ingenting om; ingen av dem kan då heller lämnas åsido med säkra skäl.

Men Hildeman yttrar 1950 också: »Om koncentration och historiskt riktiga uppgifter vore bevis på ursprunglighet, måste B-variantens rangplats vara obestridd bland Margaretavisans texter.»[24] Åtta år senare redovisar han samma åsikt, nu något utförli-

också i deras arbeten. Ahnlund preciserade sig i en föreläsning till en maximalnorm om ca 120 år för en icke poesi- och ortsknuten muntlig traditionsuppgift, dvs. tre à fyra generationer. Efter mitt intryck är den marginalen generös. Men den är en höftning, obrukbar som regel och bedömningsinstrument. Varje enskilt fall kräver *sin* prövning. Den är ändå tjänlig som varning för stark tilltro till en muntlig och ostrukturerad traditions livskraft, ålder och halt, även om (eller just därför att) den tillhör en annan epok än vår.» Häremot finns föga att invända, även om svårigheten att generalisera kunde ha än starkare understrukits; släkttraditioners ofta dokumenterade seghet hade förtjänat ett omnämnande. – Ett uttalande i linje med dem Hildeman åsyftar gjordes av Curt Weibull rörande »den danske konungen Sven Estridsen» (som sagesman för Adam av Bremen): »Som så ofta annars visar sig vara fallet, har emellertid den kännedom om äldre förhållanden, som denne ägt, icke sträckt sig mera än omkring tre generationer eller ett århundrade tillbaka i tiden». (*Sverige och dess nordiska grannmakter under den tidigare medeltiden,* Lund 1921, s. 38.) Ahnlund har mera allmänt sysslat med dessa frågor, bl. a. i uppsatsen Folktraditionen som historisk källa (*HT* 1926, s. 342–363) och boken *Tradition och historia*, Sthlm 1956 (särskilt titeluppsatsen s. 7–17); jfr Erik Lönnroths rec. av den sistnämnda i *DN* 4/4 1956.

[21] P. V. Rubow, *Smaa kritiske Breve*, 1936, s. 18.

[22] *Politiska visor*, s. 61–64; *DgF* X, s. 391 f.

[23] *Politiska visor*, s. 63 f.

[24] *Ibid.*, s. 62.

gare, då han i *DgF* X, s. 392, bl. a. skriver, att 159 B visar »en koncentrerad form i sina 30 strofer, där 15 tillhör stamstoffet», och

> Uppteckнaren har tydligen varit betydligt mer pietetsfull mot sitt stoff än den ändringslystna KBF-skribenten [– – –] B-varianten är den historiskt bäst initierade versionen; den har de riktigaste namnformerna och de flesta kontrollerbara uppgifterna. Om man sökte »den pålitligaste varianten» av DgF 159, skulle det således finnas flera skäl att stanna inför redaktion B.

Texten 159 B är hämtad ur Svaning II. Att den förtjänar de goda vitsord Hildeman tillerkänner den beror på att den, liksom nästan alla andra texter i denna Vedels samlingsvolym, är en uppteckning ur den muntliga traditionen (jfr I, s. 164); den kan ha tappat strofer och utsatts för vissa förändringar under traderingen, men den representerar inte en skriftligt skapad omarbetning och utvidgning som t. ex. »den ändringslystna KBF-skribenten», dvs. 159 A ur Karen Brahes Folio. På 1950-talet, när Hildeman företog sina forskningar om Lena- och Margaretavisorna, hade man inte denna grundläggande skillnad mellan de två kategorierna av danska 1500-talstexter klar för sig.[25] Desto betydelsefullare är det, att även utan denna insikt Hildeman här (liksom t. ex. beträffande Lenavisan) behandlar en text ur Svaning II med största respekt. B-textens källmässiga särart måste beaktas vid varje analys av DgF 159, och vi behöver inte längre ha samma lätt resignerade syn som Hildeman på möjligheterna för en kritisk värdesättning av de olika varianterna. Ljus har kastats in i det mörker där alla katter är grå. Någon detaljerad analys kan det här inte bli frågan om, men uppenbart är att det Hildeman kallar visans »stamstoff», det som vi nu än tydligare kan urskilja, är mycket likartat utformat i de föreliggande texterna.[26] Variantbredden i visans traderade strofer är – till skillnad från vad fallet är i Lenavisan – påfallande liten. Detta är ett starkt indicium för att Margaretavisan är relativt ung.[27] Särskilt spridd i traditionen tycks DgF 159 inte ha varit: den finns trots det originella anekdotiska motivet inte uppteckнad utanför Danmark (jfr s. 251 n. 13 ovan), och är där inte originalt belagd senare än vid 1600-talets början (159 D, E). Den torde huvudsakligen ha hållit sig inom den danska 1500-talsadel för vilken den förmodligen primärt var avsedd.

Det för balladen jämfört med FDK speciella partiet handlar om ett slag och

[25] I recensionsuppsatsen Ballad på villovägar (*Samlaren* 1987), s. 70 f., uttrycker Hildeman skepsis mot Piøs 1985 gjorda indelning av Vedels källor i en adels- och en allmogetradition. Att själva grundidén hos Piø på denna punkt – dikotomien mellan en muntlig och en bearbetad skriftlig tradition – är riktig hyser däremot jag intet tvivel om, låt vara att motivering och tillämpning lämnar åtskilligt att önska. Piøs åsikt är emellertid inte bara en lösligt framlagd hypotes utan är baserad på en rejäl arbetsinsats nödvändig för varje seriöst försök till källvärdering. Jfr I, s. 53, s. 164 f. Tilläggas skall, att redan Hans Brix (*Vers fra gamle Dage,* 1918, s. 77) hade klart för sig att »Svaning-Haandskrifterne ikke er Visebøger, men Samlingsværker»; skillnaden mellan Svaning I och Svaning II förstod han emellertid ej.

[26] Vad vi kan se är att texterna (med undantag av B) i viss utsträckning och var för sig, bearbetats med användning av litterära källor eller andra ballader. Margareta som Kalmarunionens skapare har på ett särskilt sätt engagerat dem som nedskrivit och redigerat visan.

[27] I Margaretavisans fall ser det inte ut som om man skall räkna med att en tidig skillingtryckstext hjälpt till att normera och uniformera traditionen. Visan behandlas egentligen inte alls i Piøs *Nye veje* (omnämnandet på s. 55 att Vedels text utgavs i sena skillingtryck saknar betydelse i vårt sammanhang).

replierar, som i det föregående inpräntats, därför på Lenavisan. Till det som härvidlag framdragits på s. 202 f. kan några tillägg göras. Inte bara den första av nedanstående två strofer utan också den därpå omedelbart följande med dess angivelse av den danska härens storlek hör hemma i Lenavisan:[28]

DgF 159 B: 16. Det vor om en hellig søndag,
messen vor god at høre:
droningen foer til Øressundt,
sit folck lader hun ouer føre.

17. De droge offuer adt Axel-voldt
met XVIII tusinde heste:
tha tencte alle de suenske mend,
at iorden skulle under dem brøste.

Båda stroferna finns i Margaretavisans samtliga texter. Raden »De piill de staack saa høyet y sky» i B: 20 (»De pille de fløy saa vide» i D: 20) röjer också sitt ursprung i Lenavisans stridsskildring. Vi kan också observera att ett par enskilda strofer i enstaka texter av Margaretavisan hämtats ur Lenavisan:

159 A: 37. Kong Albrett hand suo seeg op y sky,
hand suo sytt folck mone faalde:
hand robtte paa Gud y Hemerig,
stuor sorig haade hand med alle.

159 E: 30. Ded meltte koning Albredt,
hand saa di folck saa falde:
»Chrest giffue, ieg ware paa Stockholm,
och puorten vare lest med alle!

31. Haffde ieg ded førre weest,
di danske ware saa haarde i striid:
ded sie i vor herre for kierdt,
ieg skulle haffue kommed hid!»

Härmed kan sammanställas:

DgF 136 B: 19. Op stoed Suerrighs konning,
sier haand offuer haabenn alle:
»Moene icke Suercke werre her neer?
hui moene medt folck saa falde?»

DgF 10 A: 18. Dett vor koning aff Blindeuinder,
hand tager till att kalle:
»Monne icke Viderick vere ner:
hui monne mit folck saa falde?»

[28] På många och sinsemellan heterogena ställen, där vi möter andra spår av Lenavisan, uppträder 18 000 som ett stående antal; det kan inte råda någon tvekan om att Lenavisan är den flitigt anlitade långivaren.

DgF 10: F: 15. Det var Blakmænds Konge,
Hand saae sig om blant alde:
»O mon icke Vidrik være hermed?
Hvi monne mit folk saa falde?»

16. Det var Blakmand Konge,
hand blev i kinderne bleg:
»O havde jeg det førre vidst,
Ieg havde skyet denne leg.»

Den citerade strofen 159 E: 31 är förmodligen lånad (jämte E: 30) från Lenavisan när den sistnämnda redan hybridiserats med balladtypen DgF 10 såsom fallet är med DgF 136 B; både DgF 159 E och 136 B är tagna ur den s. k. Anne Basses visebog (men sambandet ligger något led längre tillbaka i textgestaltningen).[29] Säkert mera ursprunglig i Lenavisan är den strof jag citerat från DgF 159 A: 37 och E: 30. Den har flera bottnar. Albrekt ser sitt manskap falla vid Åsle, såsom tidigare Sverker II vid det närbelägna Lena och ytterst Harald Hildetand vid Bråvalla.

Men också uppränningen till striden, rivaliteten mellan de två regenterna, uttrycks i Lenavisans ordalag. Liksom Sverker beklagade sig inför »kongen» klagar Albrekt nu, med begagnande av samma rimord:[30]

Konng Albritt hand sidder paa Axell-wold,
hand kier sin høgelig waande:
»Enn muncke-dey haffuer mig und-sagt,
hun will mig driffue aff lande.»
(159 Cb: 2; även som Ca: 2, A: 5, E: 2; jfr D: 8, E: 10)

Emellertid har även andra ballader påverkat Margaretavisan i traditionen eller levererat byggstenar till den redan vid dess tillkomst. Det kan tyckas vara svårt att avgöra med vilket av dessa alternativ vi har att göra. Stroferna 22 och 23 i B-texten lyder:

Fangen bleff koning her Albret
udaff saa fattige en suend:
sende de ham till Helsing-borg,
for droning Mergrette ind.

Dett melte droning Margrette,
der hun konning Albret saae:
»Er det icke en anderledis mandt,
de store ord gaar fra!»

Under det att B: 22 förekommer i alla texterna (A: 39, Ca: 23, Cb: 22, D: 21, E: 33), återfinns B: 23 endast i A som str. 40. Grundtvig, som observerat detta förhållande, känner igen dem från DgF 151, »Mindre-Alfs Endeligt (1290)»:[31]

[29] Förhållandet mellan Lenavisan och Ulf van Jern (DgF 10, TSB E 37, SMB 203) behandlar jag i kap. 9.

[30] Se DgF 136 och SMB 56 (några av texterna är avtryckta I, s. 162 ff.).

[31] Grundtvig i *DgF* III, s. 569. Jag följer återgivningen i DgF 151 A (*DgF* III, s. 436); när Grundtvig citerar stroferna i inledningen till DgF 159 har han företagit smärre ändringar i ortografien.

151 A: 8. Saa tog de liden Minder-Alff,
de slog hannem bolte om foed:
førde de hannem til Helsingborg,
den danske dronning imod.

A: 10. Da suarede danske droning,
det første hun Minder-Alff saa:
»Er det ick andet for en mand,
der saadane stor sagn gaar fra!»

Grundtvig bestämmer sig efter viss tvekan för att ortnamnet, som bevisligen är det rätta i DgF 151, är riktigt även i DgF 159 och därför »maatte hos Margretes Skjald vække Mindet om den ældre Vise [– – –] saa at hvad der først lød om Dronning Agnes, ny lyder om Dronning Margrete. Men vi se da tillige, at Sangeren over Ligheden ikke glemmer Uligheden, saa der i Margretes Vise intet Spor findes til, hvad der følger paa i Mindre-Alfs.» De historiska källorna – dit vi, till skillnad från Grundtvig, inte räknar balladen – lär oss dock, att Margareta mottog den fångne Albrekt på Bohus slott, varifrån han fördes till Lindholms slott i Skåne.[32] Hildeman skriver härom, att eftersom Grundtvig visat att det i DgF 159 rör sig om ett lån från 151, kan det »bli missvisande att såsom Storm och Erslev i den versen [: str. 22 i 159 B o. motsv.] se ett bevis på diktarens historiska orientering. Den poetiska tekniken och praktisk bekvämlighet kan ha vägt tungt.»[33]

Tydligen anser Hildeman liksom Grundtvig, Storm och Erslev att det är balladens ursprunglige diktare som gjort lånet, ej någon eller några sångare vid visans tradering. Jag tror de har rätt i denna sin uppfattning, och jag tror också det går att finna ett direkt stöd för den. Som Grundtvig påpekar överensstämmer inledningsraderna i DgF 159 A (»Thett sprenger nu saa wyde/offuer alld Suerigs krone») rätt nära med de motsvarande i DgF 149, »Ranild Jonsens Endeligt (1294)». DgF 149 A t. ex. börjar »Ded springer nu saa wide om land/adt Ranill ere thagen thill fange.» Grundtvig menar, att »Ranilds Vise» här är den långivande, och jag tror att han har rätt även häri (däremot inte när han utpekar vad han kallar »den langt ældre Vise om Regner Lodbrog», DgF 22, som den yttersta källan; här torde trafiken ha gått i omvänd riktning). Eftersom en med DgF 159 A snarlik början också finns i 159 E och, betydelsefullt nog, i 159 B är det troligt att vi i »Thett sprenger nu saa wyde» e. d. verkligen har Margaretavisans ursprungliga inledning. Att den hämtat sin början från Ranevisan är knappast någon tillfällighet, eller – rättare sagt – är det ingen tillfällighet att Margaretavisan lånat inledningsraderna från Ranevisan och en eller ett par strofer från visan om Mindre-Alfs avrättning. Ty mellan de två sistnämnda balladerna råder ett associativt samband (liksom det rådde ett släktsamband mellan visornas respektive huvudper-

[32] Vid sin lösgivning ur fångenskapen 1395 fördes Albrekt däremot till Hälsingborg, varifrån han avseglade för att inte återvända till Norden. Det torde vara denna omständighet som lett Visbykrönikören under 1400-talets andra decennium till uppfattningen, att Albrekt suttit fängslad där och inte på Lindholmen: Albrekt m. fl. »ad reginam versus Lodosiam per ipsam ad Selandiam et in Helsingaborch in captiuitate sunt transmissi» år 1389 (*AS* s. 324). Diktaren av balladen DgF 159 kan på sin tid ha dragit samma slutsats ur honom tillgängliga källor.
[33] *DgF* X, s. 395.

soner, enär den från Cecilienatten i Finderup lada 1286 bekante Rane Jonsen faktiskt var gift med en dotter till den norske jarlen, greven och fribytaren Alf Erlingsson).

DgF 151 berättar om hur Alf (»Mindre-Alf») grips och steglas 1290 i Hälsingborg (som jag föredrar att på nutidssvenska stava namnet i stället för det »skanska Helsingborg»), DgF 149 om hur Rane röner samma öde i Roskilde 1294. Balladen om Alf Erlingssons avrättning tillhör det äldre skiktet, den om Ranes olycksöde är kanske betydligt yngre men sjöngs dock i Sverige på Ericus Olais tid.[34] Margaretavisans diktare har uppenbarligen känt båda dessa ballader; ett lån han på grund av dess innehåll gjort från DgF 151 har fått honom att hämta inledningsfrasen från den därmed associativt förbundna DgF 149. Det har av vissa forskare gjorts gällande, att DgF 149 är en mycket ung visa och till formen sexradig. Som jag annorstädes sökt göra sannolikt är dock Ranevisan DgF 149 ursprungligen en fyrradig visa.[35] De två sista raderna i de sexradiga stroferna kan nämligen genomgående och undantagslöst uteslutas utan att visans innehåll alls påverkas. Dessa nytillkomna slutrader i stroferna har till huvudeffekt att visan får en tämligen känslosam anstrykning; Grüner-Nielsen har icke utan fog jämfört den med den sentimentala visan om Hans Faaborgs (»Hans Skriver») avrättning i Köpenhamn 1517 (*Danske Viser* nr 2).[36] Men i DgF 149 ser det således ut som om sentimentaliseringen och strofutvidgningen är sekundär, troligen gjord ungefär samtidigt eller inte mycket tidigare än när den sexradiga visan om Hans Skriver diktades, kanske med just DgF 149 som förebild. Stilistiska skäl talar för att själva inledningsraden i Ranevisan fått sin för oss kända utformning (»Ded springer nu saa wide om land») – med en omisskännlig klang av *Neue Zeitung* – i samband med visans allmänna nygestaltning, förslagsvis vid 1500-talets början. Detta skulle innebära, att inte heller Margaretavisan bör dateras tidigare än till något av 1500-talets två första decennier.

Sannolikt som en reaktion mot den nämnda förändring DgF 149 utsattes för under 1500-talets tidigare del skall man se förhållandet, att balladen ifråga – kanske först

[34] Ericus Olai skriver apropå mordet på Erik Klipping och de mot kungen sammansvurna (*SRS* II: 1, s. 67): *Postremo rotatus est quidam Rane, qui dicebatur unus eorum fuisse, de quo canticum est solenne.* Att med denna *canticum solenne* avses balladen DgF 149 är jag nu ännu mera övertygad om än när jag berörde frågan i *Svensk balladtradition* I, 1967, s. 19 och s. 740. Min där (på s. 740) levererade kritik mot Schück kvarstår (varemot mitt, med hänvisning till S. Axelsson, på s. 19 n. 18 gjorda omnämnande av *Chronologia Anonymi* kan negligeras; Sten Engströms undersökning av denna årbok var mig då obekant). Att visan om Rane Jonsens död levt i svensk tradition – till skillnad, såvitt vi vet, från de egentliga Marsk Stigvisorna (DgF 145) – kan ha sin sannolika förklaring däri, att Rane hade svenska ättlingar (*DN* IV: 586; *DgF* III, s. 929; jfr n. 39 strax härnedan), varom mera i min kommande skrift *Balladen och Akershus* (FA 2); jfr t. ex. E. Fjeld Halvorsen i *Ringerike* 1967–1968, s. 25 f., samt Lars-Olof Larsson, *Det medeltida Värend*, 2. uppl., Växjö 1975, s. 406 och där anf. litt.

[35] B. R. Jonsson, *Om strofformer och rim i den nordiska balladtraditionen*, Sthlm 1977 (Meddelanden från Svenskt visarkiv 29), s. 10–17. Som där omtalas hade Grüner Nielsen och Helge Toldberg utan vidare accepterat Brix' teori om en ursprungligen sexradig visa, framsatt av denne i *Vers fra gamle Dage*, 1918, s. 141–147. Jag vill här tillägga, att uttrycket *canticum solenne* hos Ericus Olai (se n. 34 härovan) inte säger något med avseende på strofformen; huruvida en sexradig strofform skulle vara mer »solenn» än en fyrradig i Ericus Olais öron vet vi ej det minsta om.

[36] Visan är på sexradig strof men nyttjar i betydande utsträckning balladens stil och formler, t. ex. i inledningsraden »Hans Schriffuer hand tiener i Kongens Gaard». Hans Faaborgs avrättning var en händelse, för vilken Povl Helgesen senare häftigt anklagade Kristian II.

mot århundradets slut – bearbetades på nytt med strikt beaktande av balladgenrens normala form och stil. En sådan text är den vi enbart känner från Anne Basses visbok (DgF 149 A); det förvånar ej att denna bearbetning inte minst innebar en mycket påtaglig förlängning. Härvidlag har Margaretavisan fått avge en liten strofsekvens:

DgF 149 A

14. Saa fanngedt di Ranni Ienssen
offuer den borgerss bord:
saa førdi di hanem thill Dronning-borig,
som Nielus Erickssen denem bad.

15. Ded ware Nielus Erickssen,
hand ind ad dørren thren:
Rani stander hanem op igien
med bolttenn om sine beenn.

16. »Wer well-kommen, Rani, hid thill migh!
fast haffuer iegh effter digh langedt:
Gud haffuer ieg beded saa inderlig,
adt du maatte vorde minn fannge.»

17. »Da haffuer nu Gud hørdt ederss bønn,
saa ilde maa ieg ded loffue:
benaader mig, Nielus Erickssen!
saa lided ere min formue.»

DgF 159

Saa thuog thy konng her Albrett,
thy spentte hanom boltenn om fuod:
saa sennde thi hanom till Helsing-borig,
droning Mergrett imod.
(A: 39)

Dett wor konng Albrit,
hannd ind adtt dørenn threnn:
thett war dronning Meregrit,
hun stannder hannem op i-gienn.
(C: 24)

I wer well-komen, kong Albrett!
meg haffuer well fast efter eder langgitt:
nu skaall y werre faader till th*ett* baarnn,
som ieg med munken haffuer fangitt.
(A: 41)

Suaridtt th*ett* kong her Albrett
med suock och sorig-fuld hoff:
»Benader meg, droning Mergrette!
saa lyden er myn formuffue.»
(A: 46)

Ernst von der Recke skriver härom: »Stropherne A 14–17 [i DgF 149], af hvilke her [i *Danmarks Fornviser,* nr 100] kun to gjengives, have en betænkelig Lighed med en Række i 'Dronning Margete'; se DgF 159 C 23–25, D 23, A 46, C 31, E 42. Vistnok besynger vor Vise en ældre Begivenhed; men til at tiltroe et Makværk som vor A Prioriteten er der ingen Grund.»[37] Vi som sett hur DgF 159 i detta avsnitt följer FDK kan inte annat än understryka riktigheten av von der Reckes antagande. Det rör sig således om ett sekundärt lån från DgF 159 till DgF 149, särskilt förklarligt om DgF 159 tidigare lånat sin inledningsrad från DgF 149.

Att Margaretaballadens diktare överhuvudtaget – *in the first place* – lånat en eller flera strofer från den nyssnämnda visan om Mindre-Alf (DgF 151) är lättförklarligt. Även här rör det sig, som redan Grundtvig insåg, om associationer. I DgF 151 förs den fängslade Alf Erlingsson inför den danska drottningen (: Erik Klippings änka Agnes), i DgF 159 är det Albrekt som – i detta fall i enlighet med säkra historiska källors vittnesbörd – nästan jämt ett sekel senare förs inför drottning Margareta (kung Håkan/Håkon Magnussons änka).[38] Svend Grundtvig kallar diktaren av DgF 159 för »Margretes Skjald», och man kan undra huruvida Grundtvig därvid tänkte sig att skalden föredrog sitt opus för drottningen; dessbättre glömde skalden inte den i förhållande till 1290 situationsmässiga »Uligheden, saa der i Margretes Vises intet Spor findes til, hvad der følger paa i Mindre-Alfs». Men de, eller åtminstone de viskunnigare av dessa, som på 1500-talet hörde den då nya balladen om Albrekt och Margareta – egentligen balladen om Iver Lykkes stordåd – kände förmodligen »hvad der følger paa i Mindre-Alfs Vise». Man tar nog inte fel om man gissar att det är denna fortsättning som jämte den allmänna motivlikheten fått Margaretavisans diktare att låna från och därutöver alludera på balladen om Mindre-Alf. När drottningen (: Agnes) uttryckt sin förvåning över att Alf var »icke andet for en mand» blir denne inte svarslös:[39]

DgF 151 A: 11. »Endog ieg er saa liden
dog er ieg saa køn:
aldrig leffuer du saa god en dag,
der du fanger saadan en søn.

[37] *A.a.* II, s. 425. Hur »Nielus Erickssen» kommit in i DgF 149 A förklarar jag nedan s. 275.

[38] Till saken hör att Margareta var sonsons dotter till Agnes.

[39] Det är egentligen ovisst hur gammal benämningen »Mindre-Alf» på Alf Erlingsson är. Enligt Ludvig Daae, *Norges Helgener*, Christiania 1879, s. 195, »antydede man stundom sin andægetige Erindring af mærkeligere Personers sørgeglige Endeligt ved at tillægge dem Prædicatet 'mild'. Dette Tilnavn faldt saaledes i Hr. Alf Erlingssøns Lod (F. Ex. i Bergens Rimkrønike [N. Mag. I. S. 25]), men blev som bekjendt siden forvansket til 'mindre'. Ogsaa Hertug Erik af Sverige, Haakon V.s Svigersøn, fik efter Døden det samme Tilnavn.» Även Vedel talar i inledningen till en av visorna om Alf (DgF 150) om »denne Mindre eller Milde Herr Alff Ellingssøn» (när det i DgF 151 B: 3 heter »God Morgen, god dag, Liden Milde Alff» är det dock tydligen Vedels egen ändring från »Goden dag, liden Minder-Alff» i 151 A: 3 ur Svaning II); möjligt är väl att Vedel enbart stöder sig på den av Daae nämnda rimkrönikan från 1554. Men att namnet »Milder Alf» har ganska gammal hävd framgår att han kallas så i ett brev från drottning Margareta 1390 (*DN* IV: 586; *DgF* III, s. 929), liksom hos Absalon Pedersøn. Troligen har formerna »Milder» och »Minder» levt jämsides under längre tid; att scenen mellan Alf och drottning Agnes – och därmed väl hela balladen DgF 151 – förutsätter formen »Minder», »Mindre» är uppenbart. Denna visas prioritet framför DgF 159 kan hursomhelst inte betvivlas.

12. Det vilde ieg giffue til min kaabe blaa,
er skort i roser oc lilie:
ieg maate en nat hoss eder soffue,
om det vaar beggis vor vilie.

13. Maatte ieg en nat hoss eder soffue
det vist ick uden eders terne:
det vil ieg for sanden sige,
i bade for mig saa gerne.»

Mindre-Alfs franka anspelning på sin sexuella förmåga (han avvisas av drottning Agnes, som otacksamt nog intar attityden *we are not amused*) är den centrala poängen i DgF 151. Stroferna har därifrån icke överflyttats till DgF 159, men ekot av dem har man kunnat avlyssna där. Det är sådant som kallas att förstå halvkväden visa.

Ekot har dock transsubstantierats – för att låna ett ord från en som i vår tid uppskattat DgF 151[40] – i en sång, nämligen Margaretavisan eller i varje fall en variantgren av den. DgF 159 A: 6 låter nämligen Albrekt säga

Wy will for-loffue wor kledder-sied
och aldrig byende suerdt wed sydde,
førind wy faar wonditt Danmarck til Suerig
och souffued huoss droningens sydde.

Strofen uppträder också som C: 9 (både i Ca och Cb), men den har säkert funnits också i E, ty där finns pendangstrofen (A: 44–45, Ca: 29, Cb: 28, E: 38) i visans slutparti. Margareta har ordet:

159 E: 38. I haffuer forloffued ederss kleder-seed:
vilde icke med suerd udridde,
førend i feck Danemarck thil Suerig
och soffuer hos vor sidde.

Den svaga men omisskännliga erotiska kolorit som traditionen förlänat relationerna mellan Margareta och Albrekt är här tämligen påtaglig.

Om visans och verklighetens Alf Erlingsson var en ny bekantskap för Agnes av Brandenburg, hade hennes sonsons dotter Margareta i realiteten träffat Albrekt tidigare än då han fördes som fånge till henne på Bohus. Nu var hon 36 år och änka, Albrekt tretton år äldre och änkling, men en politisk lösning genom ett äktenskap dem emellan syns icke ha varit aktuell. De var på relativt långt håll – i sjätte led – besläktade med varann, på samma sätt (och huvudsakligen genom samma led) som Margareta varit besläktad med sin man Håkon; denne och Albrekt var kusiner. Men Margareta och Albrekt hade blivit nära befryndade därigenom att Margaretas äldre syster Ingeborg 1362 gift sig med Albrekts bror hertig Henrik av Mecklenburg (deras son Albrekt IV var intill sin död 1388 pretendent på den danska tronen). I DgF 159 E heter det (str. 43):[41]

[40] Frans G. Bengtsson, Danmarks ballader (*Silversköldarna och andra essayer*, Sthlm 1931).

[41] Att det i denna strof talas om 16 alnar vadmal i st. f. 15 som i andra texter av visan (samt i de av FDK avhängiga krönikorna) tyder snarast, ehuru ej med nödvändighet, på ett avskrivningsfel i E-texten (Anne Basses hskr., nr 75).

Hunn lod thagge 16 allen waffmell,
och lod skiere den herre en hette:
saa sende hun hanem thil herttug Hendrick thil Mickelborig
och loede der strudenn thill sette.

Rätt var sålunda detta tänkt, fast det var fel. Ty hertig Henrik hade dött redan 1383.

Den historiska kunskap, som i detta fall någon i ätten Thott snarare än balladens upphovsman trots allt besatt, har en motsvarighet hos den som gett visan följande avslutningsstrof (nr 49) i den text som ingår i Karen Brahes Folio (159 A):

Tther skall y, konng Albrett, myn fange were,
ieg formaar eder well att fødde:
dog skaall y aldrig sueltiss y-hiell,
huerkend for øll eller brød.

Knappast rör det sig här om ett ställningstagande för human fångvård i största allmänhet eller ens om privilegier för en befryndad kunglig kollega. Efter Nyköpings gästabud 1317 svältes hertigarna Erik och Valdemar Magnussöner ihjäl, något som på ett nästan refrängartat sätt betonas i Erikskrönikan och som utpenslas i balladen DgF 154, vilken svårligen kan dateras tidigare än till 1500-talets början. Det är fyndigt att låta Margaretas föregivna yttrande alludera på denna välbekanta händelse: Albrekt var hertig Eriks dotterson.

Svend Grundtvig påpekar att Margaretavisans strof A: 33, C: 19, E: 27 och (Vedels) F: 30 »er en Bekjendt fra Niels Ebbesens Vise (Nr. 156 A: 27 o. s. v.)».[42] För Grundtvig var det självklart, att visan om en händelse 1340 ägde prioritet framför en om 1389 års händelser. Strofen ifråga hade lånats från DgF 156 till DgF 159. Fullt så självklart är det emellertid inte, så vi bör själva se något närmare på saken.

I DgF 156 är situationen den, att greve Gert av Holstein i slutet av sin långa ordväxling med Niels Ebbesen säger till denne (här cit. efter C: 23):

»Hør thu det, Niels Ebbissen,
och vilt du migh icke høre:
da skall ieg bryde min leiden offuer dig,
som ieg tør fuld-vell giøre.»

Niels Ebbesen svarar (C: 24):

»Aldrig saae du mig saa reed,
och det ieg torde io skielffue:
greffue her Giert, du see vell till,
mandelig leyde sig sielff.»

I Margaretavisan är det Fikke von Vitzen, som grips av onda aningar när han ser den danska härens uppmarsch: »Icke wille wy striide emod thennom y dag/thet gaar os thill

[42] *DgF* III, s. 569. – Strofen saknas, påfallande nog, i 159 B. Det däri inlagda ordspråket har måhända tett sig en aning dunkelt, särskilt för den som till äventyrs inte ägde kännedom om den latinska elementarbok som Peder Låles ordspråkssamling primärt ansågs vara.

liden fromme.» Detta leder till följande replikskifte mellan kung Albrekt och honom, kallad »Ficke Finndt Oluffsen» i 159 Cb, som jag här följer:

17. Melthe thet konng Albritt,
hand reed under grønnen linde:
»Est thu redder alt for thitt liff,
tha rid bortt offuer enn siide.»

19. »Aldrig saa y mig were saa redt,
ieg thorde ey fulduell skelffue:
konng Albritt, y seer well thill y dag,
y kunde foruare ether selffue!»

Grundtvig igenkände ett ordspråk i den strof som är gemensam för båda visorna. Det förekommer i den ordspråkssamling som går under Peder Låles namn och har där följande utformning (med åtföljande översättning till latin):[43]

Qui metuit tremere didicit nimis ille timere
Han ær møghet rædh som eij tørff skelffue.

»Han är mycket rädd, som ej törs skälva.» Det är i sin underfundighet ett utomordentligt ordspråk. Om ibland pregnanta uttryck i visor övergått till stående talesätt, kan det i föreliggande fall inte råda något tvivel om att det är balladstrofen som citerar eller rättare alluderar på ett befintligt ordspråk. Till Grundtvigs åsikt om att strofen ifråga primärt hör hemma i visan om Niels Ebbesen anslöt sig Sofus Larsen i en utförlig, något filiströs utredning.[44] Samma uppfattning möter hos Ernst von der Recke och Hans Brix.[45] Ingen har såvitt jag vet talat för Margaretavisans prioritet. De nämnda forskarna har förstås alla varit övertygade om att själva visan DgF 156 är äldre än DgF 159. Men de har, vad värre är, inte förstått ordspråket. De hade nämligen i så fall insett att det är i Margaretavisan allusionen har egentlig hemortsrätt.[46] Ficke uttrycker

[43] *Östnordiska och latinska medeltidsordspråk*, utg. av Axel Kock & Carl af Petersens I, Kbhvn 1889–1894, ordspråkssaml., s. 58 (nr 513), 97 (nr 882), 185 (nr 452), 219 (nr 784); II, Kbhvn 1891–92, s. 213 (kommentar).

[44] S. Larsen, *Niels Ebbesens Vise med kritisk Kommentar*, Kbhvn 1908, s. 53–61. Jfr n. 46 strax härnedan.

[45] H. Brix, Niels Ebbesens Vise (*Analyser og Problemer* III, Kbhvn 1936), s. 66: »Verset findes som Laan i DgF 159 A v. 33 (Dronning Margrethe, der altsaa er yngre).» – E. von der Recke, *Danmarks Fornviser* II, utesluter i enlighet med sina principer strofen ur sin edition av Margaretavisan (nr 108), då han tydligen anser den höra hemma i visan om Niels Ebbesen (str. 26 i hans nr 104).

[46] Han skriver (*Niels Ebbesens Vise med kritisk Kommentar*, Kbhvn 1908) bl. a. följande (s. 55 f.): »Men den vedføjede latinske Oversættelse og den ene af de svenske Opskrifter viser, at man i Almindelighed har forstaaet Ordsproget, som om *tørff* betød *tør*, altsaa:

Den er ræd, som ej tør (vover at) skælve

og der kan heller ikke være nogen Tvivl om, at i det 16. Aarh. og rimeligvis endnu længere tilbage i Tiden var man ikke klar over Forskellen. I det mindste forekommer i Datidens Dansk hyppigt *tør*, hvor Meningen utbetinget kræver *tørff* (*thørff*) og omvendt. Dog heller ikke gennem denne Fortolkning, der altsaa repræsenterer den sene Middelalders Opfattelse af Ordsprogets Mening, vindes en tilfredsstillende Forstaaelse deraf, fordi *det at skælve ikke er noget, man tør eller ikke tør; thi Skælven er en Refleksbevægelse og som saadan ganske uvilkaarlig.* Hvis derfor Ordsproget er overleveret i sin oprindelige Skikkelse, hviler det paa en mangelfuld Iagttagelse; men det gør disse Ordsprog ellers aldrig. Tværtimod – de udmærker sig netop ved en sjælden Friskhed og Skarphed i Opfattelsen af Livets Fænomener. Derfor er jeg tilbøjelig til at tro, at der har indsneget

Bild 16. Sofus Larsen (1855–1938). Fotografi i Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn.

sin ängslan – han vågar »skälva» – men just därmed visar han att han inte är alltför rädd:

159 Cb: 18. »Aldrig saa y mig were saa redt,
ieg thorde ey fulde-well biide:
thennd fremmerste mandt thend will ieg were,
ther først skall lade sitt liff.»

Niels Ebbesen säger bara, att han inte är rädd. Ordspråket har där ingen funktion, och den goda strofen har – det kan vi nu vara förvissade om – lånats från Margaretavisan till DgF 156, vars diktare inte kunnat motstå att använda den i en likartad dialogsituation, detta särskilt som han uppenbarligen använder ordspråk och ordspråksliknande vändningar som ett medvetet valt stilmedel, på samma sätt som kompilatorn/diktaren

sig en i formel Henseende ganske ubetydelig Fejl i Overleveringen, der dog har været stor nok til helt at omkalfatre Tankegangen. Ordsproget har vistnok fra først af lydt saaledes:

Han ær møghæt ræth, thær *e* thørf skælwæ.

ɔ: Den er meget ræd, *der stadig behøver* (føler Trang til) *at skælve*. Hvilket synes mig at give den rette Forstaaelse af Tankegangen, uden dog at afvige mer end et Haarsbred fra Overleveringens Ordlyd».

av »den lange Marsk Stig-vise» (DgF 145 A), av Henrik Schück kallad »den nordiska medeltidens största diktarsnille.»[47] Av det sagda följer, att Margaretavisan är äldre – försiktigare uttryckt: icke yngre – än visan om Niels Ebbesen. Därav följer dock i sin tur icke, att DgF 159 är särskilt gammal. Ty visan om Niels Ebbesen är liksom den långa Marsk Stig-visan en 1500-talsskapelse, ett verk av en didaktiskt lagd humanist.[48] »Diktarsnillet» bakom Marsk Stig A har f. ö., liksom »Margretes Skjald», använt scenen ur Mindre-Alfs visa (DgF 151) men där om samma drottning som i den sistnämnda balladen: Erik Klippings (då helt nyblivna) änka Agnes av Brandenburg.

Jag har redan (s. 228) utpekat vad jag kallar nyckelstrofen i Margaretavisan men citerar den en gång till (DgF 159 B: 20):

> De piill de staack saa høyet i sky,
> de glauinde ginge i stycke:
> »I drager nu fram, y edelige danske!»
> saa raber her Iffuer Lycke.

Som också nämnts ingår denna strof i samtliga texter av visan, något som förtjänar att understrykas även därför att den till sin uppbyggnad är ovanlig. Den är faktiskt unik i hela den danska balladlitteraturen, och jag kan inte erinra mig någon motsvarighet i övriga Norden heller. Forskningen syns inte ha beaktat denna egenhet, med ett undantag. Undantaget är icke oväntat Ernst von der Recke, vars egentliga styrka låg i detta slags observationer och som i kommentaren till sin redaktion av balladen (*Danmarks Fornviser*, nr 108) säger (II, s. 433): »Kun denne Strophe har en som sikker bevidnet, ellers ukjendt Særegenhed, idet dens Lin. 3 er en Replik, der kommenteres i Lin. 4.»

Att strofen undgått strukturella förändringar (och överallt har samma rimord) är ett utslag av den relativt ringa variantbredd i Margaretavisan vi tidigare konstaterat. Att strofen icke lett till någon efterbildning med samma uppbyggnad talar på sitt sätt för att DgF 159 skall placeras tämligen sent i genrens historia.

Av strofen finns dock en efterbildning, då i en annan sen ballad. Men efterbildningen gäller i mindre grad strofens struktur – i den är sålunda fjärde versraden ej en efterställd upplysning till den föregående utan bildar tillsammans med denna en normalt uppbyggd halvstrof – än dess funktion. När jag kallar den citerade strofen (med dess svaga men klart hörbara ekon av Lenavisan) om Iver Lykke, eldande de sina till segerrik offensiv, en nyckelstrof, avser jag förstås inte i första hand dess centrala ställning ungefär mitt i vistexten utan dess ställning i visberättelsen där den är, om icke dess peripeti, så likväl något av höjdpunkt. På samma sätt förhåller det sig med den nämnda efterbildningen. Niels Ebbesen och hans lilla skara har lyckats ta sig in i Randers och fram till det hus vari greve Gerhard II (Gert) av Holstein befinner sig:

[47] H. Schück, Marsk Stigs-visorna (*Ur gamla papper* 2, Sthlm 1894), s. 113; omtr. i Schück, *Svenska Bilder* 2, Sthlm 1940, där s. 110.

[48] Hans Brix ansåg att dessa båda visor hade en och samme upphovsman men trodde denne vara verksam på Valdemar Atterdags tid; se härom nedan s. 302 ff. och 422 f.

De støtte paa dør med glaffuen och spiud,
det naglerne ginge alle i støcke:
»Vaag op, greffue Gert! est du her inde,
vi ville dig en skaale til-dricke.»
(DgF 156 C: 44, jfr A: 52, D: 37)

Den vanliga formelstrofen för denna sorts situationer (ungefär: »de stötto på dörren med glaven och spjut/N. N. äst du härinne så gack nu ut» på tvåradig strof) har således i Niels Ebbesens visa getts en individuell gestaltning med stark lyskraft.[49] Rimmet och stilen har Margaretavisan furnerat. Strofen i DgF 156 har en drastisk uttrycksfullhet (»vi ville dig en skaale til-dricke») som inom samma sfär för tankarna till Vasavisans »starke porssöhl, som ähr ifrån Dahlarna fördt». Detta är icke 1340-tal, som Grundtvig trodde, utan senmedeltid och 1500-tal.

Jag skall roa mig med att föreslå en konjektur i Margaretavisans text. Inte i vanligt textrestituerande syfte utan för att söka demonstrera hur ett som jag menar obestridligt fel trängt sig in i visan på ett relativt tidigt stadium och uppträder i båda de bevarade texter, där vederbörande strof ingår. Efter drottningens hemställan till Iver Lykke att »drage i Suerig oc stande i striden for mig» följer denna strof:

Dett suarid her Iffuer Lycke,
hand vor en mand saa fast,
»Ieg vill drage i Suerig,
skulle dett end koste min halss.»
(DgF 159 B: 13)

Tthett suarid her Iffuer Lycke,
hand waar en mand saa fast:
»Ieg well seleff y stridenn for eder staa,
skuldde thett ind kaaste myn halsz.»
(DgF 159 A: 20)

»Kosta mitt liv» hade onekligen passat bättre i sammanhanget än (det föralldel fullt möjliga) »kosta min hals». Men »liv» ger inte rim eller ens assonans med »fast». Vi får därför se på en annan strof, som finns just i samma två texter (och bara där). Margareta hade först låtit budet gå till en annan än Iver Lykke:

Dett suarid herre Paril,
hand vor en mand saa falsk:
»Icke vill ieg udi Suerig faare
oc føre striden i marck.»
(DgF 159 B: 8)

Tthett tha suarid her Lauy Holck,
for hand wor y hiartet falsk:

[49] Att strofen icke inlemmats i Ernst von der Reckes restitution (*Danmarks Fornviser* nr 104) är påfallande; hans uppfattning av det historiska händelseförloppet – till sina detaljer huvudsakligen »känt» genom balladen – har härvidlag tagit överhanden över hans estetiska bedömning.

»Ieg wylde icke faare til Suerrig y aar
for XXX thusen marck.»
(DgF 159 A: 13)

Det är självfallet den vägrande som genom att väcka drottningens ogillande sätter halsen på spel.[50] Rimmet »hals»/»falsk» hör till balladgenrens fasta kombinationer. Stroferna bör ha lytt (jfr dock nedan s. 288 f.):

Dett suarid herre Paril,
hand vor en mand saa falsk:
»Icke vill ieg udi Suerig faare
skulle dett end koste min halss.»

Dett suarid her Iffuer Lycke,
hand vor en mand saa fast,
»Ieg vill drage i Suerig
oc føre striden i marck.»

Slutraden i resp. strof har tydligen bytt plats. Sekundärt har man i DgF 159 A (Karen Brahes Folio) på ett sofistikerat sätt sökt rädda meningen genom att utnyttja en homonym och därmed införa de 30 000 marken i Lave Holks replik, under det att 159 B (Svaning II) på »Parils» vägnar är okonstlat platt och mindre ändringsbenägen – en god illustration av skillnaden i dessa båda källors karaktär.[51] Enär episoden är gemensam för KBF och den muntliga tradition, som Vedel upptecknade eller lät uppteckna (Svaning II), ger den dessutom ett litet bidrag till kännedomen om ursprunget och arten av KBF:s balladtexter.

Felets uppkomst äger möjligen något samband med att det rått osäkerhet eller delade meningar beträffande den man, vars »falska» feghet skulle kontrasteras mot Iver Lykkes beredvilliga och käcka beslutsamhet. Mot B:s »herr Paril» svarar A-textens »Lave Holck». Grundtvig ser sig icke (*DgF III*, s. 570) »istand til at paavise nogen samtidig Herr Lave Holk», men en sådan är »om end ikke bekjendt, saa dog ingenlunde umulig, da der vid denne Tid findes flere Medlemmer af denne slesvigske Adelsslægt, og der kunde da heri ligge en Grund til, at Navnet Lave Holk i een Traditionsgren blev ombyttet med et andet [: »Paril»).» Eftersom vi frångått Grundtvigs kolartro på visans absoluta historicitet och dess samtidighet med 1388 och 1389 års händelser, kan vi se annorlunda på den utpräglade staffagefigur som »Lave Holk» (i viss skillnad

[50] Ernst von der Recke har vid sin restitution av visan (hans nr 108) och den därtill fogade kommentaren (*Danmarks Fornviser* II, s. 432 f.) inte insett detta.

[51] Jfr t. ex. n. 25 s. 255 härovan. – Apropå Svaning II kan vi observera att uttrycket »y edelige danske» i 159 B: 20 (återigen i det föregående) har en motsvarighet i DgF 136 B: 7 (»de eddelige danske»); det saknas i övriga texter av 159 och 136. De två nämnda texterna följer tätt på varann i Svaning II (nr 55 resp. 57, ingående i det parti som Piø, *Nye veje*, s. 300, kallar Sv. II: 5) och representerar med all sannolikhet upptecknings efter en och samme sångare. Ett liknande uttryck förekommer – med annan funktion – på ett par ställen i den danska rimkrönikan (v. 1801: »Iegh tacker the edhlæ danskæ men»; v. 4717: »Ieg tacker the ædelle danskæ men»). I v. 4717 är det »Margrete Woldemars dotter» som talar; jfr DgF 159 D: 28, vari möjligen en influens från rimkrönikan är för handen (»Ieg tacher Gud og min dandske mend»), se vidare s. 285 ff.

till »herr Paril», dvs. den historiske Henrik Parow) är. Som föga mer än en icke ogrundad gissning skall uppfattas, om jag säger att »Lave Holk» fått ersätta »Lave Brok», en historisk person som avled 1503, saknad av få men avskydd av många. Riddaren Lave Brok var en ökänd bråkmakare, 1496 förklarad som »tremarksmand og som sådan erklæret uværdig til at forfølge nogen sag for retten.»[52] Herr Lave kom i delo med bl. a. medlemmar av ätten Rosenkrantz – till dessa hörde Erik Ottesen, »hofmester» hos Kristian I och giftoman för kung Hans – och år 1468 slog han ihjäl den förmögne köpmannen Niels Paaske i Randers, vilket gav ämnet för balladen DgF 164 »Niels Paaskesön og Lave Brok».[53] Den girighet och ekonomiska företagsamhet för vilken han gjorde sig känd går onekligen väl ihop med de 30 000 marken i 159 A: 13. Intressant i sammanhanget är att Lave Brok i sitt andra äktenskap var gift med den åtskilligt yngre Kirsten Pedersdatter Høeg, som efter Laves död gifte sig med riksrådet och riddaren Peder Hansen Lykke, 1506–1511 länsherre på Varbergs slott.

*

När vi nu samlat allt fler indicier – av något växlande vikt – för Margaretavisans relativt sena tillkomst, ter det sig naturligt att sammanställa den med historiska ballader som bevisligen, på grund av sina ämnen, är unga. En sådan är DgF 166 om »Kong Hanses Bryllup» 1478, där det f. ö. är den ovannämnde Erik Ottesen som figurerar. Vi skall jämföra texterna:

DgF 166 C

1. Kong Hans hand sieder paa Købben-haffuen,
hand lader ty brøffue skryffue:
saa sender hand denom till Nor-Iyttland,
her Errick Ottesenn att gyffue.
– – –

3. Tthett wor here Errick Ottesenn,
ther hand thi løne-breff suo:
hand kaaste thy thaarning, hand skød thett thauel,
bad saadel ganger graa.

4. Tthett wor herre Errick Ottesenn,
hand sprang tell syn hest:
saa reid hand til kongenns gaard,
som hand kunde best.
– – –

6. »Her seeder y, worre vnge konge,
offuer eders brede boordt!
huad wilde y meg, mynn nadige herre,
men y haffuer sendt meg ordtt?»

[52] Se Henry Bruuns art. Lauge (Lave) Brok, *DBL* 2, 1979, s. 544 f.

[53] Balladen är behandlad i *DgF* X, s. 410 f., och Hildeman, Balladstilens utveckling och upplösning (*Om visor och låtar. Studier tillägnade Sven Salén 7 november 1960,* Sthlm 1960 [Skrifter utg. av Svensk visarkiv 2], s. 56–61; omtr. i Hildeman, *Tillbaka till balladen,* 1985, där s. 206–210).

DgF 159 A

15. Tthett wor droning Mergrette,
hun laader thi løne-breffue skriffue:
saa sende hun denom till Skaandelborig,
her Iffuer Lycke att gyffue.

16. Tthett wor herre Iffuer Lycke,
der hand thi løne-breffue suo,
hand skød fra seg thett brede buord,
bad saddell ganger graa.

17. Syldig om den afftten
feeck hand thy brøffue y hendde:
thend anden daag att moregen
daa mone hand droningen fyenndde.

18. Ind kaam her Iffuer Lycke,
och steddis hand for buord:
»Huad wylde y meg, myn naddige frw,
men y haffuer sendt meg ord?»

Båda texterna är hämtade ur Karen Brahes Folio (där DgF 166 C har nr 104 och DgF 159 A har nr 115). Likheterna mellan de återgivna strofsekvenserna ur de två balladerna är slående. Visserligen rör det sig i några fall om rena formelstrofer, men just följden av strofer gör det omöjligt att bortförklara ett samband vistexterna emellan.

Särskilt påfallande är likheten mellan 159 A: 16 och 166 C: 3. Om denna strof skriver von der Recke i sin kommentar till den restituerade redaktionen av DgF 159 i *Danmarks Fornviser* (nr 108): »Strophen forekommer foruden her kun i den af Samlingen udeladte, 50 Aar senere Vise om Kong Hanses Bryllup, der kun er plukværk fra ældre Viser; med nogen Grund kan man tiltroe vor Vise [: DgF 159] Prioriteten. Lin. 3 er derimod bedre opbevaret i den yngre Vise [: DgF 166].»[54] Den enda variant av DgF 166 utöver den i KBF som har uttrycket ifråga är A (Jens Billes visbok): »hand kaste dee terning oc skiødt var-taffuel» (str. 3). I von der Reckes rekonstruktion lyder raden: »Han skjød fra sig Tavlbord.» Det är uppenbarligen ordet »Tavl» i DgF 166 som Recke finner mera originellt och därför – enligt hans allmänna syn – vara det ursprungliga. Argumentet äger ringa bärkraft, men icke förty tror jag von der Recke har rätt i att formuleringen i 166 är primär i förhållande till den i 159. Mitt skäl härför är ett annat än Reckes, och i motsats till honom anser jag DgF 166 vara något äldre än DgF 159. Att Grundtvig hyste samma åsikt som von der Recke är en självklarhet, och han berör saken explicit i inledningen till DgF 166 (*DgF* III, s. 616): »Vi ere nu saa langt inde i vor Folkevises Jærnalder – dens Sølvalder gik vi ud af med Dronning Margretes Vise –, at det er ganske i sin Orden, naar vi her kun møde en mat Efterklang af den gamle Tone, hvor det gode ikke er nyt, og det nye ikke godt,» etc.

Till det nya i DgF 166 hör dess »lönnebrev». Hans Brix har alldeles rätt, när han i ett helt annat sammanhang (apropå DgF 259 »Lave Stisøn og Fru Eline») skriver: »For det

[54] *A.a.* II, 1928, s. 432.

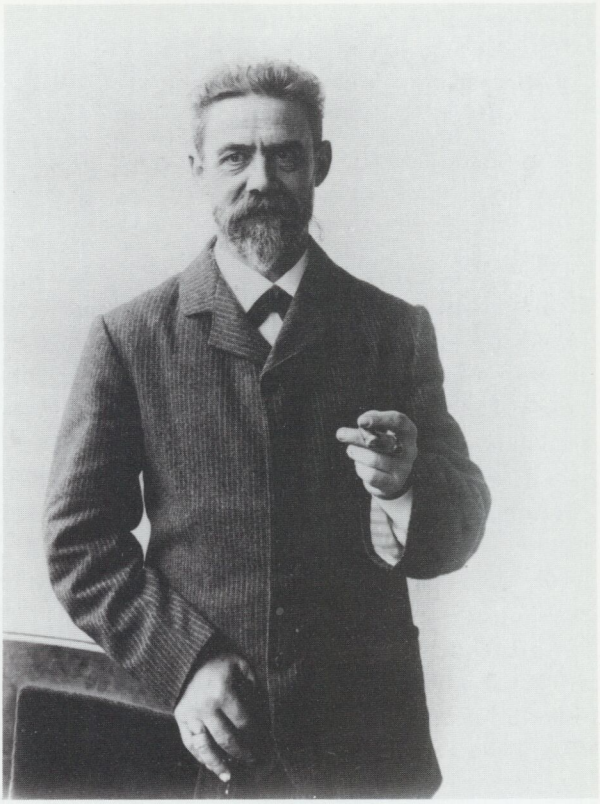

Bild 17. Ernst von der Recke (1848–1933). Fotografi i Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn.

første forekommer 'Lønnebrevene' kun i meget sene Viser.»[55] Och DgF 166 är otvivelaktigt en mycket sen visa: Hans var inte kung vid giftermålet 1478 och den blivande bruden Christine kallas genomgående i alla texterna *frøckenn*, något som snarare pekar mot tiden för den i visan så hyllade Erik Ottesens död 1503 än mot frieriet 1477 och bröllopet 1478.[56]

Om DgF 166 är en sen visa torde den icke desto mindre vara äldre än DgF 159 (låt vara att den absoluta åldersskillnaden är mycket ringa). Att det relativa åldersförhållandet dem emellan är detta framgår vid en analys och kontextuell undersökning av två strofer i den sekvens jag strax härovan citerat, nämligen de vilka i 166 C är str. 3 (den av von der Recke kommenterade) och 4.

Vi börjar med 166 C: 3. Att Erik Ottesen kastar tärning på tavelbord (vilket han, förmodligen i övningssyfte, gör också i de andra två texterna, A: 2 och B: 2) beror på att det är något han som chef för frieridelegationen måste göra längre fram i visan. Efter vederbörligt krusande från hans meddelegater Werner Parsbergs och Claus Rönnows sida kastar Erik Ottesen. Insatsen är hög och kastet avgörande (166 C: 30–31; jfr A 28–29, B: 26–27):

[55] *Analyser og Problemer* III, 1936, s. 42.

[56] Om Erik Ottesen Rosenkrantz se nedan s. 275 med n. 66.

Tthett wor her Errick Ottesenn,
thog therningen y syn haand:
»Hielp nu, Gud-fadder y Hiemmerig,
den lyly til Danmarks land!»

Saa kaaste hand thy thaarning fraa segg,
vdj denn thauffuell-buord rand:
thett wor her Errick Ottesen
och hand thend frøckenn wand.

Istället för att som i C begära hjälp enbart från »Gud-fadder y Hiemmerig» vänder sig herr Erik i Aa: 28 för säkerhets skull även till »herr sancte Lusies». St. Lucius var Roskilde domkyrkas skyddspatron. Hans legend, som ingår i Roskildebreviariet, lästes årligen i stiftets kyrkor 25 augusti, helgonets translationsdag. Legenden syns ha särskilt uppmärksammats vid tiden för tillkomsten av DgF 166: den illustrerades 1498 på ett altarskåp och 1511 på en väggmålning i Roskilde domkyrka (där som bekant drottning Margaretas sarkofag bevaras). Luciuskulten var överhuvudtaget särskilt intensiv de sista decennierna före reformationen.[57] Att just Lucius av alla helgon åkallas i balladen DgF 166 är enligt min mening ingen tillfällighet utan ett ganska skickligt drag av diktaren, syftande på att helgonets i Roskilde förvarade relik, dess hjärnskål, räddades från drunkning tillföljе en för hjärnskålen lyckosam lottkastning.[58] St. Lucii förekomst i balladen hänför den till förreformatorisk tid; symptomatiskt nog är det i den av Jens Bille ägda visboken Lucius (som till yttermera visso varit påve) lyckats hålla sig kvar, medan han fått respass i de annars närbesläktade texterna

[57] Litteraturen om Lucius har med tiden blivit tämligen riktig, från Henry Petersens uppsats i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1874 fram till det allra senaste bidraget: P. Hampton Frosell, *Pave Lucius' lange rejse*, Kbhvn 1992. Se om kulten bl. a. Frosell, *a. a.*, s. 27–33, och Tue Gad, *Legenden i dansk middelalder*, Kbhvn 1961, s. 185–187; jfr J. Oskar Andersens och Thelma Jexlevs art. om Roskildebiskopen Lave Urne i *DBL* 15, 1984, s. 187: »U. viste sin domkirkes bygning stort interesse; 1518 blev den helt dækket med kobbertag, og han lod den udsmykke med kalkmalerier, således de store billeder af pave Lucius, kirkens patron, og af Holger Danske; det sidste for fædrelandets historie.»

[58] Legenden om Lucius och »havtrolden i Storebælt» återges eller refereres i de i n. 57 nämnda arbetena, vidare bl. a. i *DV* IV, 1913–1919 (s. 106–108), Axel Olrik, *Nordens Trylleviser*, Kbhvn 1934 (s. 36–39, m. bilder), Bengt Holbek & Iørn Piø, *Fabeldyr og Sagnfolk*, Kbhvn 1967 (s. 446–448, m. bilder). Ett koncentrat ges i Tue Gad, *Helgener: Legender fortalt i Norden*, Kbhvn 1971, s. 177 f.: »Kirken i Roskilde, den største domkirke i Danmark, var grundlagt til ære for Treenigheden, men folket ønskede at have en patron blandt helgene. To kanniker blev sendt til Rom, hvor paven tog vel imod dem og viste dem hen til de hellige relikviers kapel. Der vor den ene kannik ind, og i søvne viste St. Lucius sig for ham og talte til ham. I St. Cæcilias kirke, blandt andre relikvier fra katakomberne, så de to danskere derefter St. Lucius' hjerneskal lyse og stråle som solen: den var det de skulle føre med sig. De rejste fra Rom med deres skat, men da de nåede til Østersøen, skete der et under: et havuhyre rejste en storm, så alle trodde skibet skulle gå under. En af de ombordværende skulle ofres, og loddet traf den der vogtede relikviet. Men han tog den hellige hjerneskal og skyllede den i en krukke, og vandet derfra kastede han ud på havet. Selv sprang han efter, som han måtte, men nu kunne han gå på havet, bølgerne lagde sig, og man hørte havuhyret jamre og klage over St. Lucii magt. Men de rejsende nåede frem til Roskilde og fortalte alt, og der har St. Lucius øvet talrige velgerninger. Når pest, krig og anden nød truer, bliver hovedskallen båret i procession, indfattet i ædelsten og det pure guld, og aldrig er præsteskab og menighed blevet svigtet af deres skytshelgen.» Lucius' huvudskål finns nu att beskåda i St. Ansgars kyrka i Köpenhamn; den undgick reformatorn Johannes Bugenhagens bildstorm i Roskilde (se Peter Linde, *Pavedømmets Minder i Danmark*, Kbhvn 1950, s. 23).

Ab–Ad. Billeättens medlemmar tillhörde så gott som genomgående – så t. ex. Jens fader Claus, dennes bror Torbern och deras kusin Århusbispen Ove – under reformationstiden den ärkekatolska falangen inom dansk högadel. – Om Lucius skrevs under den förreformatoriska delen av 1500-talet en dansk visa på sexradig strof (*Danske Viser* 37). En text av den ägdes av Vedel, som kände den både i dess ursprungliga utformning och med lätt protestantisk retuschering; den trycktes först 1695 av Peder Syv (»Om S. Lucio og den Trold i Belt»), som i sin efterskrift till visan bl. a. citerar vad »Lector Povild i sit Svar til Kong Gøstes Spørsmaal, skriver her om». Den »Lector Povild» som i korthet återgav legendens huvuddrag för Gustav Vasa var Povl Helgesen.[59]

DgF 166 är en i en rad inbördes sammanhängande ballader om frierier och bröllop inom det danska kungahuset från Valdemar Sejrs tid till Fredrik II:s.[60] I DgF 132, knuten till Valdemar Sejrs drottning Dagmar och troligen tillhörande det äldsta balladskiktet, ingår ett inslag med tärnings- eller tavelspel, och det är därifrån DgF 166 hämtat det.[61] Det hörde till rekvisitan i denna speciella subgenre.[62] Iver Lykke gjordes intet tärningsdobbel behov: »tavelbord» fick bli balladernas vanliga »bredan bord» men »bortskjutandet» kom att kvarstå. Att strofen lånats från DgF 166 till DgF 159 får betraktas som säkert.

Vi övergår till strofen 166 C: 4. Erik Ottesen sätter sig till häst och rider så snabbt han kan från »Nørrejylland» till Köpenhamn. Motsvarande strof DgF 159 B: 10 lyder:

> Sildig om den afften
> fick hand drotningens breffue,
> orlig om den morgen
> her Iffuer til hende reedt.

[59] Povl Helgesen hade i ett sändebrev hösten 1526 häftigt angripit Luther, vars läror han utpekade som orsak till det tyska bondekriget 1525. Denna pamflett spreds i avskrifter och detta även i Sverige (ett i och för sig viktigt konstaterande). Då möjligheten förelåg att Gustav Vasa, med tanke på verkliga och befarade oroligheter här i landet, skulle påverkas av Povls antilutherska budskap, skyndade sig Olaus Petri att i mars 1527 låta trycka ett *Swar uppå jtt ochristelighit sendebreff som en lögnactigh Munck hetandes Paulus Helie haffuer vthgåå latit emoot thz helga Euangelium som nw (aff gudz nådhe) är i liwset kommet.* (Omtr. i *Samlade skrifter af Olavus Petri* I, Uppsala 1914, s. 151–222). Bara några månader därefter utgav Olaus Petri *Swar på tolf spörsmål om noghon stycke ther then euangeliske lärdom och the papisters lärdom icke dragha offuer eens* (omtr. i *anf. ed.* I, s. 223–311); det var samma tolv, av Gustav Vasa uppsatta spörsmål som Povl Helgesen svarade 1527 och därvid hänvisade till Luciuslegenden. Den oförtrutlige Olaus Petri kände sig därför manad att ånyo bemöta Povl; han utgav 1528 *Jtt fögho sendebreff til Paulum Helie aff Carmeliters orden J danmarck/ther honom geffues swar til thet breff och spörsmål han för jt åår sidhen förscriffuit hadhe til högmechtig första her Götzstaff Sweriges och Götes etc. konung/om then förwandling her j riket skeedt är* (omtr. i *anf. ed.* I, s. 331–350). Olaus beklagar sig över att Povls »scriffulse» först 10 maj 1528 kommit honom tillhanda och att kung Gustav också var bland de sista som kunnat taga del av den. Att lägga märke till är att Povl Helgesens pamfletter spreds i avskrift, under det att Olaus Petris utkom av trycket, ett karakteristisk skillnad (av relevans också för vistrycken) mellan den katolska och den lutherska falangen. Den lutherska reformationen är otänkbar utan boktryckarkonsten.

[60] Jfr nedan s. 279 n. 77.

[61] För motivets förekomst i balladerna jfr Sverker Ek, Visan om Gångarpilten eller Liten båtsman (*Nordiskt Folkminne. Studier tillägnade C. W. von Sydow 21/12 1928*, Sthlm 1928, s. 57–70). Det är en uppslagsrik utredning (vari den äldsta sv. texten av SMB 191 trycktes f. f. g.); de däri framlagda synpunkterna och resultaten kräver dock numera en förnyad prövning.

[62] Se tablån i Hildeman, *Tillbaka till balladen*, 1985, s. 32.

Innehållsmässigt svarar denna strof helt mot 166 C: 4, men vid den verbala utformningen har en formelartad konstruktion kommit till användning.[63] Denna återkommer i 159 A: 17 och 159 D: 6, men till innehållet har strofen där, som vi redan sett, blivit skäligen orealistisk:

Syldig om den affttten
feeck hand thy brøffue y hendde:
thend anden daag att moregen
daa mone hand droningen fyenndde.

Att medelst en nattlig ritt ta sig från Skanderborg på Jylland till Helsingör, där drottningen föreställs uppehålla sig, må kallas en orimligt snabb förflyttning. DgF 166 har säkert den ursprungliga lydelsen, och det är där den är primär.

Men vill man förstå varför de fyra inledningsstroferna i DgF 166 inkorporerats i DgF 159 för att markera Iver Lykkes entré på scenen räcker det inte att se på de enskilda stroferna och konkludera att de primärt hör hemma i DgF 166. Lån ballader emellan antas alltför gärna ha skett på ett ganska mekaniskt sätt, t. ex. för att fylla tillfälliga minnesluckor hos sångarna, genom associationer orsakade av allmänna likheter i de besjungna situationerna eller för att balladernas upphovsmän helt enkelt valt ett bekvämt tillvägagångssätt. Understundom torde dock bekvämligheten eller fantasilösheten snarare vara att söka hos forskarna. Som jag beträffande inslaget i DgF 159 ur Mindre-Alfs ballad sökt visa måste vi beakta möjligheten att lånen egentligen är citat. De har då en kompositorisk funktion; diktaren vill leda åhörarnas associationer i bestämd riktning. Den citerade visan ger åt den nya balladen en resonansbotten eller en medklingande bordun. En sen eftertid har inte haft samma förmåga att höra allt som skulle höras, har förlorat en dimension.

I det konkreta fallet är det kanske bara en mycket eftertänksam nutidsläsare av DgF 159 som reflekterar över varför Iver Lykke satt på Skanderborg, när han fick drottning Margaretas brev. Det var en kunglig borg i Östjylland med anor tillbaka till 1100-talets slut, och givetvis kunde den historiske Iver Lykke 1388 ha hållit till där (sedan han flera år dessförinnan överlåtit Egholm till drottningen). Därom vet vi

[63] Ernst von der Recke använder i sin restitution av Margaretavisan (*Danmarks Fornviser* 108, str. 9) utformningen i A: 17 och D: 6: »Sildig om den Aften/Fik han de Breve i Hænde; Anden Dag ad Morgen/ Da monde han Dronningen finde.» Den ger en handlingens kontinuitet, medan B: 10 har en rent antitetisk uppbyggnad. Det är en strofstruktur med gamla anor i nordisk ballad, mycket äldre än DgF 166 och DgF 159, en som tillhör det äldsta, norska skiktet. Det kanske bästa exemplet är en strof ur balladen om Jon Regmodson (svåger till Lenavisans kung Sverker II):

I aften saa vilde vi drikke,
om vi kunde ølet faa,
i Morgen saa ville vi seigle,
om bøeren den blæse maa.
(*DgF* X, s. 813; nr 375 G)

Idén i denna strof är f. ö. densamma som i slutraderna i Horatii Ode I: 7 (som även, i förbigående, innehåller en hyllning till vad vi med Evert Taube kallar Anienes myrtenlund). Odet slutar nämligen:

O fortes peioraque passi
Mecum sæpe viri, nunc vino pellite curas;
Cras ingens iterabimus aequor.

emellertid ingenting.[64] Balladens diktare visste förmodligen inte mera än vi. Att Iver presenteras som sittande just på Skanderborg torde ha sin speciella förklaring, nämligen att Skanderborg förknippats med Erik Ottesens namn och Erik Ottesens väl inte minst med Skanderborg.[65] DgF 159 vill frammana bilden av Iver Lykke i samma framträdande position hos Margareta som Erik Ottesen hade haft under Kristian I.

Rikshovmästaren Erik Ottesen Rosenkrantz och riksrådet Werner Parsberg (men ej Claus Rönnow) ingick mycket riktigt i den delegation som Kristian I senhösten 1477 avsände till Tyskland för att förhandla med kurfurst Ernst av Sachsen om en förmälning mellan Kristians äldste son Hans och furstens dotter Christine. Trolovningen ägde rum i Dresden den 3 december 1477, och det var Erik Ottesen som på tronföljaren Hans vägnar då högtidligen fästes vid den blivande bruden. Påföljande sommar avhämtades Christine i Warnemünde (nu tillkom marsken Claus Rönnow, f. ö. besvågrad med både Erik Ottesen och Werner Parsberg), och bröllopet stod på Köpenhamns slott den 6 september 1478. Erik Ottesen hade med heder skilt sig från sitt uppdrag, och även efter det att han vid kung Kristians död 1481 lämnade hovmästarämbetet intog han en bemärkt plats i dansk inrikes- och utrikespolitik.[66] Han dog i januari 1503.

Erik Ottesen var länsherre på Skanderborg (efter sin svärfar Henrik Knudsen Gyldenstierne och sin far Otte Nielsen) från 1452 fram till 1488.[67] Till hans förläningar hörde också det s. k. »Ranes gods» uppe i Nørrejylland, en förläning som övergick på hans son Niels († 1516). Det är säkert därför en »Nielus Erickssen» uppträder som den vilken fängslar och låter avrätta Rane Jonsen († 1294) i den mycket sena balladtexten DgF 149 A; när den diktades hade man tappat kontakten med medeltidens verkliga historia.[68] Skanderborg däremot innehades efter Erik av sonen Holger Eriksen och dennes änka, innan länet 1500 tilldelades biskopen i Århus.[69] Det är förståeligt, att Skanderborg av eftervärlden, som jag antytt, förknippades med Erik Ottesen.

Hildeman, som i *DgF* X, s. 415, skrivit att Grundtvigs kommentar till DgF 166 »alltjämt är uttömmande» framförde 1985 egna synpunkter på visan. »Det är främst omkvädet som antyder att DgF 166 är ett hyllningspoem, som i stiliserad form uppvaktar drottningen.»[70] Omkvädet har i alla texterna samma lydelse: »Der komer aldrig

[64] Om Iver Lykke se Thelma Jexlevs art. om honom i *DBL* 9, 1981, s. 266. Jfr nedan s. 333.

[65] För Skanderborg i de historiska balladerna jfr ortnamnsregistret i *DgF* XII, s. 203.

[66] Om Erik Ottesen Rosenkrantz se Henry Bruuns art. om honom i *DBL* 12, 1982, s. 332 f.; Konrad Barner, *Familien Rosenkrantz's Historie I*, Kbhvn 1874, s. 183–211.

[67] Se Harry Christensen, *Len og magt i Danmark 1439–1481*, Århus 1983, s. 316.

[68] Arild Huitfeldt skriver (*Den anden Part Chronologiæ*, 1601, s. 193) om de efter mordet på Erik Klipping fredlösa: »Disse haffde oc vdi Judland it stort Gods oc Anhang, huilchet deris Gods derfaare bleff forbrut/ Oc kaldis alt det forbrudne Gods endnu Rannis Gods/ for hand vaar aff stort Slect.» (Denna notis hos Huitfeldt också cit. – där efter folioutg. – i *DgF* III, s. 409.) Ranes Gods nämns också – utan lokalisering – i drottning Margaretas brev till sin fränka Kristina Nilsdotter 11/11 1390 (*DN* IV: 586; *DgF* III, s. 929; jfr ovan s. 259 n. 34 och 261 n. 39).

[69] Harry Christensen, *a. a. o. s.* – Niels Eriksen var gift med Birgitta Olufsdotter, dotter till Oluf Axelsson Thott. Det är säkerligen ingen tillfällighet att DgF 149 A bara finns i Annes Basses visbok. Denna visbok är nämligen knuten till det Thottska Hjuleberg i Halland (*DgF* XII, s. 359).

[70] Hildeman, *Tillbaka till balladen*, s. 29.

saa rigen en iomffru tiill Danmarck.» Lydelsen, i sig intressant som vi senare skall se, kan självfallet inte tas till intäkt för att DgF 166 är en hyllningsdikt tillägnad drottning Christine, och bara några rader tidigare hade Hildeman själv framhållit att visans syfte är »att exponera de danska riksråden och deras ansvar och roll för ärendets lyckliga utgång, då främst Erik Ottesøns insats.» Häri är jag helt ense med Hildeman och kan därför i stort sett instämma i vad han strax därefter säger:[71]

> Hyllningarna rör inte enbart, eller ens främst, bruden. Huvudpersonerna är i drygt samma grad sändebuden, och först då Erik Ottesøn. Det är hela tiden han [sic], som vismakaren håller i fokus. De övriga aristokraterna får demonstrativt betona hans rang och huvudroll. Hovmästarvärdigheten markeras och avgörandet överlåts till honom, »for eder bør langt før end ieg» kasta den ödesmättade tärningen. Huruvida visförfattaren arbetar på uppdrag eller spekulerar i erkänsla från hovmästaren förblir en öppen fråga. Den reser samtidigt en annan, nämligen om dateringen. Balladen *kan* ha skrivits redan 1478, men en påminnelse om det inträffade kan likväl ha uppskattats av Erik Ottesøn och hans ätteläggar åratal efteråt; kanske också varit ett kort att spela med i något senare sammanhang.

Beträffande dateringen anser jag som sagt att åtskilligt talar för en datering till 1500-talets början; inte minst ordet *fröken* tyder avgjort härpå.[72] Ytterligare ett indicium för en sådan datering utgör med största sannolikhet strofen 166 A: 32. Det är en av dem i vilka Christine får goda råd av sin far före avresan till sitt nya hemland:

> »Wer kier att Iuder oc Skoninger!
> the ærre baade trøge oc tro;
> stund du aldriig effter Suerig!
> dett er icke lætt at faa.»

Varningen och spådomen rörande Sverige smakar *vaticinium post eventum*; efter att tappert ha försvarat Stockholms slott mot Sten Sture fick Christine i maj 1502 kapitulera och sedan tillbringa halftannat år i svensk fångenskap (hon ledsagades därefter till Hallandsgränsen av Sten Sture och Hemming Gadh i december 1503). Detta skulle snarast datera DgF 166 till 1503 eller därefter, dvs. till en tidpunkt efter Erik Ottesens död 7 januari 1503. Att visans egentliga syfte är att glorifiera denne syns mig höjt över alla tvivel.

Om DgF 166 är diktad Erik Ottesen *ad maiorem gloriam*, gäller det motsvarande för DgF 159 och Iver Lykke. Jag har härovan (s. 275) antytt, att diktaren av Margaretavisan parallelliserat Iver Lykke med Erik Ottesen, gett den förre en liknande roll hos

[71] *A.a.*, s. 30.

[72] Den från medellågtyskan inlånade titeln *fröken* är på sv. belagd först 1502 och begagnades tidigast »blott om prinsessor el. mycket förnäma unga damer» (Elof Hellquist, *Det svenska ordförrådets ålder och ursprung* II, Lund 1930, s. 569; jfr dens., *Svensk etymologisk ordbok* s. v. 'fröken', och – utförligare – dens., *Om namn och titlar, slagord och svordomar*, Lund 1918, s. 77 ff.) I Danmark var förhållandet likartat, men ordet fröken har där inte råkat bli belagt förrän 1548; se Söderwalls och Kalkars ordböcker. Symptomatiskt nog hänför sig det sv. belägget från 1502 (»kongen han foldhe sin dotther frögdeken in i lanter holsteten») just till den i DgF 166 uppträdande kungafamiljen: kungen var Hans och dottern var Hans' och Christines dotter Elisabeth, som vid tiden för Stockholms belägring bortgiftes till kurfurst Joakim av Brandenburg. – Peter Meislings förslag till datering av DgF 166 till en så sen tid som 1530- eller 1540-talet (*Sumlen* 1985, s. 131) avvisar jag nedan s. 423.

drottning Margareta som den senare bevisligen hade hos Kristian I. Det skulle häremot kunna invändas, att Iver Lykke icke företog någon utrikes friarfärd på Margaretas uppdrag; när hon i början av 1400-talet skulle skaffa en brud åt sin systerdotterson och adoptivson Erik av Pommern var Iver Lykke död sedan några år tillbaka. Men den som fick uppdraget var en Iver Lykke mycket närstående person, någon gång uppträdande tillsammans med honom i bevarade dokument: Ivers systerson Peder Lykke, då kanik och ärkediakon i Roskilde, 1409 biskop i Ribe, 1418 ärkebiskop i Lund.[73]

Peder var född på 1350-talet som son till Jon Nielsen Bille och en (till namnet okänd) syster till Iver Lykke. Men Billenamnet hade inte samma klang som på 1500-talet, och Peder Jonsen skrev sig konsekvent Lykke; liksom sin morbror använde han, vilket ännu var mycket ovanligt, ättnamn istället för patronymikon. Peder studerade vid Parisuniversitetet, bl. a. för Jean Gerson, och förvärvade där magistergraden. »Formodentlig gennem biskop Peder Jensen Lodehat og sin slægtning Iver Lykke, men især på grund af sin udmærkede uddannelse kom [Peder] L[ykke] ind i det offentlige liv og indlagte sig her stor fortjeneste ved den usædvanlige dygtighed hvormed han 1401–05 ledede de langtrukne og vanskelige forhandlinger der førte til Erik af Pommerns ægteskab med Philippa af England.»[74]

Jag tror vi nu förstår varför en strofsekvens ur DgF 166 använts av Margaretavisans diktare. Omvänt tror jag inte vi skall utesluta, att det är ett minne av Peder Lykkes roll vid äktenskapsförhandlingarna mellan Erik av Pommern (av engelska historiker vanligen i detta sammanhang kallad »the king of Norway») och Henrik IV:s dotter Filippa som ligger bakom den ogrundade uppgiften i DgF 166 C: 9 (den också på andra punkter anakronistiska texten i Karen Brahes Folio) att Erik Ottesen på sitt tyska frieriuppdrag ledsagades av en »errke-bespe aff Skaane». En sådan nämns också i den helt ohistoriska och sena frieri- och bröllopsvisan DgF 32 »Svend Felding of Dronning Jutte» (A: 5–6, nästan självklart Karen Brahes Folio), och i DgF 132 »Dronning Dagmar og Junker Strange» förekommer »Bespenn vd-aff Seeland» i A: 5 (Karen Brahes Folio) och B: 5 (den fyrradiga bearbetningen i Sophia Sandbergs visbok av samma text som i KBF); en sådan uppräkning av medresenärer enligt kungligt tillmötesgående har troligtvis hämtat mönstret från Lenavisan.[75] Man kan med fog fråga sig om det inte funnits en ballad om Erik av Pommerns giftermål med Filippa 1406.[76] Den

[73] Se Henry Bruun & Thelma Jexlev, art. Peder Lykke, *DBL* 9, 1981, s. 231 f.

[74] *Ibid.*, s. 231.

[75] Grundtvig menar förstås, att DgF 32 är en mycket gammal visa, som »vistnok modtaget et politisk Anstrøg fra en senere Tid, idet den har været brugt til at udtrykke Misfornøjelsen med tydske Dronninger og tydske Riddere i Danmark» (*DgF* I, s. 411); detta skulle ha skett på Erik Plogpennings tid eftersom Jutte var namnet på hans saxiska drottning. Det kan emellertid inte råda minsta tvivel om att visan och tendensen hör 1500-talet till (den står tids-, stil- och opinionsmässigt nära DgF 17 (»Kong Diderik og Holger Danske», den visa som Grundtvig med efterföljare kuriöst nog trott vara en av förebilderna för Lenavisan). Samtliga danska drottningar från Kristoffer av Bayerns och Kristian I:s Dorothea av Hohenzollern-Brandenburg (som för sin son Fredrik I introducerade det hohenzollernska Fredrik-namnet i den danska kungalängden) t. o m. Kristian VI:s Sofia Magdalena var tyskfödda furstedöttrar.

[76] För giftermålsförhandlingarna och deras politiska bakgrund se Kr. Erslev, *Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse*, 1882, s. 362–367; för bröllopet *ibid.*, s. 236 f. – För att en ballad om Erik av Pommerns frieri och bröllop verkligen funnits talar kanske ett stycke hos Christiern Pedersen i hans danska krönika (*Danske Skrifter*, ed. Brandt, V, s. 474): »Hand fick siden kongens datther aff Engeland till sin hustru som hede

svenska Karlskrönikan beskriver (v. 150–201) hur drottning Margareta tog att »huxa vppo» hur Erik skulle en drottning få, hur »biscope och riddarer» och »thöm manga helledhe froma» sändes till England och hur efter trolovningen

thera skip lotho the redho göra
och then jomfrw til dannemark föra
tha the komo for danska strandh
mz äre fördes then jomfrw a land
konung erik vntfik hona wel tha
drothninga margareta gjorde och swa

och hur själva bröllopet firas i Lund med allsköns festligheter:

the redhe sik wth som the best gatw
the waro ther glad j allo matw
manga edhle qwinnor tith och fara
mz manga högelica jomfruwor skara
pipara baswnara och altskens leek
man ther omneth höre fik
the dantze hoffere ware kathe
och giordhe thom glad j allo mate
mangt skönt öörs man ther framledde
mz gyllene stycke och sylke bredde
the herra ther a ridha dösth
och giordhe sik glädie och mygin losth
medhan thz hoffuet monde standa
the hade forgetet sorgh och wanda [.]

Bröllopsskildringen ansluter sig nära till motsvarande passager i Erikskrönikan. När hästarna sägs vara »medh sylke bredde» (v. 195) påminns man dock om att i balladerna

iomfru Philippa, hun wor edeligh och deiligh aff all sin hierte och thiente Gud ganske gierne. Alt det kongh Erick begynte effther hindis raad, det gick hand well igiennem effther hindis raad och want stuor priiss och ære. De aff Femeren sette sigh op mod hannom, och wille icke giffue hannom skath och skyld hid til kronen, som de waare wanne tilforne, thi ath Hensestederne och de andre Tyske herrer der om kringh styrckede dennom fast der till, ath the skulle were wlydige. Han gjorde sigh rede med mange skiib och foer till den. Der hand hagde kast sin ackere hart hoss landen, da gick bode quinder och karle wd paa strand backenn och kaste dieris kleder bagh op paa dennom och robede suarligh paa de Danske, och bad dem spegle dem i dieris bagstack. Kongen bleff suarligh wred for dette hoffmod, thi bad hand alle sin folck giffue sigh i land och sla ihiell bode mend och quinder piger och drenge. De gjorde och saa och sparde icke heller börn som i waage laa. Der med giorde hannd landen aldelis öde [. . .].»

I stycket finns vändningar som leder tankarna till ballader och det är plausibelt om Christiern Pedersen associerat till sådana, när han koncipierade det: »kongens datther aff Engeland», »want stuor priiss och ære», »börn som i waage laa» (detta kan, jämte det därpå omedelbart följande »landen aldelis öde», ha hämtats ur balladen om Henrik Tagesøn – DgF 162 – som Christiern obestridligen kände och i vars händelseförlopp kung Erik var indirekt involverad; jfr ovan s. 209 f.). Men särskilt åsyftar jag uttrycket »Der hand hagde kast sin ackere hart hoss landen» och där speciellt formen »ackere» är påfallande, se not 78. Då skildringen av Eriks kontrovers med Femerns invånare följer direkt på den av Eriks giftermål, kan en ballad om det sistnämnda ha färgat C.P.:s ordval i den lätt anekdotiska Femernberättelsen (som han blivit så förtjust i att han återger den en gång till, med »bagstack» och allt men utan ankarkastning: *anf. ed.*, s. 485). Ty eljest använder C.P. alltid den oassimilerade formen »kaste der dieris ancker» (s. 475,14), »thi kaste de anckere for Hammers huss» (s. 495,32).

om kungliga frierier och bröllop »silke» brukar vara »paa iorden bredt», då den blivande bruden leds ombord på (och/eller iland från) det skepp som skall föra henne till det väntande bröllopet. Kanske hörs ett eko från dessa ballader i versraderna 171–172:

tha the komo for danska strandh
medh äre fördes then jomfrw a land.

Jag tänker närmast på den strof som med mycket små variationer förekommer i dessa ballader (ex. ur Jens Billes visbok):

Kaste di deris acker
altt aa den huide sandtt:
dett var iomfru Daumaar,
hun tren der først y landtt.
(DgF 134: 11)

Kaste dee deris acker
paa den huide sand:
dee ædeliig reder aff Danemarck
dee løffte den frøcken paa land.
(DgF 166 A: 38)

Om det diktats en sådan ballad om Erik och Filippa, har den måhända mot slutet inkluderat en eller två strofer om Margareta, innehållsligt svarande mot vad Karlskrönikan komprimerat i raden »drothninga margareta giorde och swa» (v. 175); i DgF 166 finns nämligen två strofer (C: 48–49, E: 63–63) om Kristian I:s drottning Dorothea i samma svärmoderliga situation:

Saa fuldde thi frøckenn Kierstenn
op at hyffue-loffts bro:
thett worr droning Dorett,
hund gick hynd vd imuod.

Vd kaam droning Doritt,
saa well daa helsenett hun hinder:
»Wer well-komen, frøckenn aff Midsenlaand
och kerre dater myne!»

Att en ballad om Erik av Pommerns friarexpeditioner och bröllop existerat låter sig dock ej bevisas, ännu mindre att i så fall Peder Lykke nämnts däri; har han kallats ärkebiskop var visan inte helt samtida med händelserna. Högst sannolikt förefaller det under alla omständigheter, att Karlskrönikans författare haft någon bröllopsballad ringande i öronen när han skrev det citerade stycket. Äldst av dessa ballader torde f. ö. visan om Erik Menveds bröllop 1296 (DgF 153) vara, de motsvarande om Dagmar yngre.[77] DgF 153 är troligen norsk till ursprunget. Ovedersägligt är att strofen om

[77] Om vi hypotetiskt räknar med att en visa om Eriks och Filippas bröllop diktats inte särskilt långt efter 1406 (och då kanske nämnt »Bespenn vd-aff Seeland», sedan inlånad i den äldre DgF 132 A), fyller vi således – icke helt oväntat – en lucka i serien av danska kungliga frierier och bröllop. Den om kung Hans (DgF 166) har vi nu studerat och funnit vara diktad i början av 1500-talet. Kan den i viss mening kallas en sinnrikt hopkommen pastisch, bör den rena och avsiktliga pastischkaraktären ha varit uppenbar för publiken beträffande – de nu förlorade – visorna om Kristian II:s bröllop 1515 och Fredrik II:s 1572 (se *DgF* III, s. 616) liksom beträffande DgF 174 om prinsessan Annas bröllop 1574. Att alla de nu nämnda tillkommit i samma ordningsföljd som de i dem besjungna händelserna är självklart. Men hur med de ballader som handlar om de äldre evenemangen, dvs. Valdemar Sejr och Dagmar 1205 (DgF 132, DgF 133), Erik Menved och Ingeborg 1296 (DgF 153)?

Sedan forskningen övergett Grundtvigs tro på även dessa visors samtidighet med respektive händelser, har

ankarkastningen – i vilken ballad den än må ha först uppträtt – pekar i bestämd riktning. *Akker* 'ankare' uppvisar otvetydigt västnordisk nasalassimilation.[78] Detta av forskningen obeaktade faktum passar som hand i handske med den uppfattning om genrens historia jag framlagt i kapitel 2.[79]

Oavsett om ärkebiskopen Peder Lykke – som själv höll Margaretas minne levande[80] – figurerat i en bröllopsballad eller ej, har han och hans engelska underhandlingar säkerligen varit väl ihågkomna inte minst inom ätterna Bille och Lykke.

Men det är inte blott i Iver Lykke-partiet av DgF 159 som DgF 166 fått tjäna som förebild. Dess modell för brevskrivning har också kommit till användning i Margaretavisans inledningsparti, dvs. en del av den ramberättelse om Albrekt och Margareta som hämtats från FDK. I denna krönika förekom viss brevutväxling mellan de båda furstliga antagonisterna. När balladens diktare skulle återge detta har han hämtat mönstret från den då nya och i adelskretsar gouterade visan om Erik Ottesen Rosenkrantz (jfr citatet därur ovan s. 269):[81]

159 A: 3 Kong Albrett seder paa Axellwold,
hand laader thi lønebreff skriffue:
saa sende hand dennom til Helsingørr,
droning Mergrett luod hand denom gyffue.
– – –

A: 8 Tthett mellte droning Mergrette,
der hun dy brøffue suo: – – – [.]

denna fråga diskuterats mera förutsättningslöst. De viktigaste inläggen har gjorts av Hans Brix, *Vers fra gamle Dage*, 1918, s. 53–88, och Karl-Ivar Hildeman, *Tillbaka till balladen*, 1985, s. 13–41. Enighet syns i stort sett råda om att DgF 133 »Dronning Dagmar i Danmark» är en relativt sen visa, och detta torde vara ovedersägligen riktigt. Klart är emellertid, att också den fyrradiga formen av DgF 132 är ung; liksom i 133 kallas f. ö. Dagmar genomgående *fröken*. Den tvåradiga formen av 132 bör däremot vara gammal (men inte från 1205 då balladgenren inte existerade); den har stor nordisk spridning och uppvisar vissa ålderdomliga språkdrag. Den kan rentav vara jämngammal med DgF 153 (med dess »danske thunge» och ett amnestimotiv liknande ett i Erikskrönikan); båda är tämligen säkert till ursprunget norska och tillhörande den nordiska balladdiktningens äldsta skede. Härom närmare i kap. 9 och i min kommande *Balladen och Akershus*.

[78] En preliminär undersökning av hur ordet »ankare» skrivs i DgF 5, 26, 27, 32, 70, 71, 72, 78, 87, 125, 128, 132, 133, 134, 137, 146, 153, 166, 175, 221, 260, 302, 421, 474, 479, 480 och 489 har gett vid handen, att den nasalassimilerade formen »akker» är allenarådande i Jens Billes visbok, KBF och Drottning Sofies visbok samt starkt dominerande i Langebeks Folio, under det att »anker» är den enda förekommande formen i de yngre adelsdamernas visböcker (Anne Krabbe, Anne Basse, Anne Urop, Sophia Sandberg, etc.). I Vedels samlingsvolymer Svaning I och Svaning II med innehållet hämtat från olika håll förekommer icke oväntat båda formerna (i DgF 137 A ur Svaning I finns båda rentav i samma text: »ancker» i str. 4, »acker» i str. 13). I Svaning II har talspråkets »ancker», i Rentzel balladspråkets »acker» större frekvens än den andra formen; Vedel ändrar genomgående »acker» till »ancker», som är den form han själv använder. – Konklusionen blir således att den nasalassimilerade (västnordiska) formen »acker, akker» är de äldsta danska källornas form.

[79] Jfr H. Toldberg, Den danske rimkrønike og folkeviserne, 1958, s. 29 och s. 43 f. (n. 52, med litt. hänvisn.) som skriver att »fordelingen med *anker* i den norske tradition [:av Åsmund Fregdegævar] (der ganske vist er ung) og *akker* i den danske [:Rimkröniken v. 2167] overrasker, idet man skulle have ventet den omvendte.» Denna fördelning behöver således inte längre förvåna oss.

[80] Peder Lykke »fastholdt trofast retningslinjerne fra Margaretes tid; 1425 nævner han hende som den danske kirkes velgører og foreskriver stadig forbøn for hendes sjæl.» (*DBL* 9, 1981, s. 231.)

[81] Trots Margaretavisans lätt feministiska tendens bör man nog i första hand räkna med en manlig poet; kanske skall man därför uppfatta Margareta som en *belle dame sans merci*.

Eller i något annorlunda utformning:[82]

159 B: 4 Koning Albret sider y Suerige
oc lader de løne-bref skriffue:
sender hand dem dronning Margrette till Helssingborg
oc lader hinde striden till-biude.

B: 5 Dett suarid drotning Margrette,
det første hun breffuen saa: --- [.]

Jag anser mig övertygande ha visat att DgF 166 »Kong Hanses Bryllup» spelat en icke obetydlig roll för utformningen av Margaretavisan, DgF 159. Det finns skäl för att indraga ytterligare minst en ballad i sammanhanget, nämligen SMB 63 »Sten Sture d. ä. och dalkarlarna».

*

Kung Hans drottning Christine var som nämnts fånge i Sverige 1502–1503, således en dansk drottning i svensk fångenskap. (Att hon också vid distings- och kyndelsmässotid 3 februari 1499 kröntes till svensk drottning kan i detta sammanhang lämnas därhän.) Kanske har detta inspirerat till en ballad om en svensk kung i dansk fångenskap, vår vän Albrekt. Med andra ord: att DgF 159, främst ett ärominne över Iver Lykke, tillkommit under något av 1500-talets två första decennier är möjligen icke en tillfällighet. SMB 63 skildrar det händelseförlopp, Stockholms belägring 1501–1502, som resulterade i drottning Christines fångenskap. SMB 63, Sturevisan börjar så:[83]

1. Konogh hans han sitter vppå Stockholms Slott,
han dricker miöd och win,
her Sten han rider j Dalanom
och biuder vpå Bonner sin.
– ij Dalen ther k. T a. D.

2. Thett war her Sten ture
han talar till bönder sin,
Rida will iag till Stockholm
och Driffua konungen aff;

3. Suarade alle Dalakare
och alle dalebomen,
thet [stod] itt slag för rote Brod.
wij hoffue eij Glömt thet enn;

4. Thett war her Sten ture,
han Suaradhe thet Bonner så,
mig Till Gudh ij himnetidh
thet will well bether gåå [.]

[82] Man observerar i B-texten en parallellism mellan den citerade str. 4 och ett uttryck i visans slutparti, str. 29 (om hättan): I sender eder kierist den til Michel-borig, ladder hende struden til sette!

[83] Om textkällan för SMB 63 A se ovan s. 223 n. 29; jfr s. 293.

Sverker Ek skrev 1924 om Sturevisan bl. a. följande, sedan han citerat dess inledningsstrof (och därvid gett den omkvädet »I Dalom, där kommer det aldrig danskar»):[84]

Det satiriska momentet understrykes därav, att inledningsraden hämtats från en visa om kung Hans bröllop 1478 (DgF 166), som sjöngs till omkvädet: »Där kommer aldrig så rik en jungfru till Danmark.» Vår visas omkväde utgör en lätt parodi därav, samtidigt som det nära anknyter till det från dalvisan om Erik Pukes död nyss citerade: »I Dalom där kommer han aldrig.» Visan fortsätter med att herr Sten ber bönderna följa honom till Stockholm för att driva bort kungen, men i sitt svar erinra de om det svåra nederlaget vid Rotebro 1497.

Om tid och plats för visans tillkomst yttrade Ek:[85]

Sten Sture dog i dec. 1503, och visan har tydligen skrivits under hans livstid, eftersom den lämnar honom pokulerande på Stockholms slott. Hans Falster [nämnd i str. 19 och 20 som sittande på stegel och hjul] var en dansk fogde på Örebro slott, vilken 1501 blev ihjälslagen i Arboga, tydligen av dalkarlarna. När avrättsplatsen benämnes »allt söder under hus» är den orienterad med Dalarna som utgångspunkt. Visan har således med visshet diktats i Dalarne.

Karl-Ivar Hildeman, som flera gånger ägnat Sturevisan en närmare undersökning (1943, 1950, 1985), skriver angående Eks upplösning av förkortningarna i visans omkväde:[86]

Gissningen motiverar Ek med hänvisning till två andra ballader, varav ingendera är bevarad i svensk tradition, DgF 161 och 166. Den senare är en av de gängse bröllopsvisor, som firade danska fursteförmälningen, här just kung Hans. Dess första rad är parallell med Sturevisans – »Kong Hanss hand syder på Kiøffenhaffn» – och likheten *kan* vara avsedd. Men den är samtidigt en stående öppningsformel i genren, i lätt varierad form brukad rentav i ännu en ballad om kung Hans, DgF 169 (och i andra historiska visor som DgF 159, 165, 171). Omkvädet lyder: »Det kom aldrig saa rig en iomffru till Danmark» (»Kommer i *en* variant av DgF:s fem, där på *ett* ställe av två). Det ger inget stöd åt någon formulering »I Dalom, där kommer det aldrig danskar» ur bokstavsräckan ovan; ordet »aldrig» till trots, det andra gemensamma elementet.

Omkvädet i DgF 161 har inledningsorden identiska med Skaraupptecknings [SMB 63 A]: »I dalen der kommer hand aldrig» (dvs. en av de två versionerna har formen »vi» i st. f. »hand»). Flertalet forskare, som berört visan anser att den behandlar Karl Knutssons uppgörelse med Erik Puke 1437. I så fall bör den ha ägt dalaintresse, och associationen dit är då motiverad. Det är däremot inte uttolkningen av Skaraupptecknings avslutande »D» – »danskar». Sådana nämns varken i DgF 161 eller 166. De kan inte förankras i någonting annat än en ren gissning. Och det är ur dem »dalatonen» i Sturevisan då står att utläsa.

Sverker Eks idé att Sturevisan är en »politisk bygdevisa» från Dalarna är ohållbar. Det visade Hildeman övertygande redan 1943 och underbyggde ytterligare 1950. Synpunkten är Stockholmsborgarens, med ironiska slängar åt såväl »jutar» och tyska landsknektar som Sten Stures dalkarlar. I en handboksframställning från 1972 gjorde Peter Hallberg sig till tolk för sin lärare Sverker Eks gamla uppfattning.[87] Det är

[84] S. Ek, *Den svenska folkvisan*, 1924, s. 216; nära likalydande i S. Ek & E. Blomberg, *Svenska Folkvisor i urval*, 1939, s. 273.

[85] *Den svenska folkvisan*, s. 216; jfr *Svenska folkvisor i urval*, s. 272 f.

[86] Hildeman, *Tilbaka till balladen*, 1985, s. 175 f.

[87] *Nordens litteratur: Før 1860*, red. Mogens Brøndsted, Kbhvn, Oslo & Lund 1972, s. 107.

ganska tydligt att detta inte innebar någon förtäckt polemik mot Hildeman utan att Hallberg, som själv inte ägnat sig åt balladforskning, förbisett att Eks föreställningar om denna och andra »bygdevisor» effektivt torpederats av Hildeman. Emellertid var det Hallbergs formulering rörande »svenska historiska ballader av starkt nationell och patriotisk karaktär» och hans yttrande, att Sturevisan »av allt att döma tillkommit just i Dalarna», som uppkallade Hildeman till att ägna visan ifråga ett långt kapitel i sin bok 1985. Han presenterar där en mycket ingående, synnerligen klargörande och ovedersägligen korrekt undersökning av det till grund för visan liggande händelseförloppet samt av hur detta bör ha uppfattats av de däri involverade parterna. (Jag kan parentetiskt avslöja, att denna föredömliga framställning gör »Sturevisan än en gång» till mitt absoluta favoritkapitel i *Tillbaka till balladen*.)

Om omkvädet i Sturevisan har jag själv en gång sagt, att »Varje försök att upplösa denna förklaring måste bli en gissning, också Sverker Eks förslag . . .»[88] Hildeman har alltid ställt sig kritisk mot Eks reservationslöst framsatta tolkning, så också 1985:[89]

»Rekonstruktioner» av den art omkvädet har utsatts för kan leda vart som helst, t. ex. i detta fall till »I Dalom, ther kom Tijdender aff Danmark» eller »I Dalom, ther klagha the arma Dalcarla», såsom de gör i str. 10. Detta inte sagt för att hävda någon sådan formulering – tvärtom: för att visa det meningslösa i förfarandet. Det är begripligt som utfyllnad i en populärutgåva. Men sådan tankelek kan inte läggas som grund för visans proveniens. – Vi känner inte Sturevisans omkväde. Dess fragmentariska början rymmer, sannolikt, ortbestämningen Dalarna. Det är att vänta av en visa om Sten Stures agitationsresa dit upp. Men ingenting antyder, att den utgör något »utslag av dalfolkets självkänsla». Här ljuder inget omkväde, som »uttrycker dalfolkets stolthet». Det ljuder inget alls, utom ett otydbart anslag.

Det rör sig egentligen om två skilda frågor. En avser omkvädets verbala lydelse, den andra dess innebörd och syfte. Sverker Ek har inte riktigt hållit dessa isär. Lydelsen har han rekonstruerat med stöd i två andra visor (DgF 166 och DgF 161) men då för att få fram en tendens överensstämmande med hans åsikt om Stureballaden som en mot danskarna kritisk »dalvisa», och omkvädets supponerade lydelse får å andra sidan bli ett indicium för att visans karaktär är den han antagit. Ett rent cirkelresonemang är det dock inte, ty även visans uppgift att Hans (Jens) Falster dödades »allt söder under hus» klargör enligt Ek att »avrättsplatsen» Arboga är «orienterad med Dalarne som utgångspunkt» och visan följaktligen diktad i Dalarna. Detta argument saknar emellertid allt värde.[90] Sedan det jämte de andra argumenten för visans dalaproveniens bortfallit, framstår Eks omkvädesrekonstruktion som del i en *circulus vitiosus*, vilket

[88] *Svenska medeltidsballader*, Sthlm 1962 (1966, 1969, 1981), s. 215.

[89] *Tillbaka till balladen*, s. 176 f.

[90] »Söder» måste, i den mån det har någon bestämd mening överhuvudtaget, avse »avrättsplatsens» belägenhet i förhållande till Arbogahus och icke i förhållande till Dalarna. – Emellertid bör det övervägas huruvida vi inte har att göra med en variant *ad hoc* av balladformeln »söder under ö». Denna förekommer i västnordiska och svenska balladtexter men saknas helt (eller så gott som helt) i danska, i vilka uttrycket »under ö» (utan väderstrecksangivelse) på ett egendomligt sätt brett ut sig; se E. von der Recke, *Nogle Folkeviseredactioner*, Kbhvn 1906, s. 66 ff. Hans förklaring av dessa språkliga företeelser är ej i allo övertygande. Om man i motsats till honom utgår från att balladspråket inte är danskt utan norskt, eller i varje fall övervägande norskt, till sitt ursprung försvinner mystiken kring dessa formlers uppkomst.

delvis förklarar Hildemans starka kritik av Ek på denna punkt. Men det syns mig som om hans kritik härvidlag är alltför immanent, att Hildeman diskuterar på Eks villkor. Ty om vi numera är på det klara med att SMB 63 inte är någon »dalvisa» i Eks mening – förtjänsten härför tillkommer Hildeman – kan vi pröva Eks rekonstruktionsförslag mera förutsättningslöst. Hursomhelst bör vi se på omkvädets möjliga lydelse först och diskutera dess eventuella tendens efteråt.[91]

En av de förebilder Ek utpekade för Sturevisans omkväde var Pukevisans (DgF 161): »I Dalen där kommer han aldrig» (för föreliggande, jämförande ändamål anser jag mig kunna och böra återge omkvädena i modern svensk språkform och ortografi). Sannolikheten för att Pukevisan – bekant för Karlskrönikans författare på 1450-talet och kvarlevande i dansk muntlig tradition ännu på 1570- eller 1580-talet[92] – varit känd av Sturevisans diktare ökar om ett av Ek och Hildeman ej observerat förhållande beaktas, nämligen förekomsten på båda hållen av den i svensk balladtradition ovanliga bilden »bleknade som ett bast» (rimordet är på bägge ställena »fast»).[93] Om visan om Erik Puke och Karl Knutsson gjort sig påmind hos diktaren av Sturevisan är det lättförståeligt, ty liksom Sturen hade Puken värvat trupper i Dalarna, Arboga där Jens Falster avlivades (på ett sätt som erinrar om hur det gick för Jösse Eriksson under Pukefejden) var Erik Pukes stad varifrån han undsade Karl Knutsson i december 1436, och Sten Sture var Karl Knutssons systerson.

Den andra ballad som Ek menar ha utnyttjats av Sturevisans diktare är den ballad jag nyss behandlat: DgF 166 »Kong Hanses Bryllup». Sturevisans inledningsrad »Konung Hans han sitter uppå Stockholms slott» skall ha »hämtats» från dess motsvarighet i DgF 166 (»Kung Hans han sitter uppå Köpenhamn»), och Sturevisans omkväde (»I Dalen där», etc.) skall vara »en lätt parodi» på Hansvisans »Där kommer aldrig så rik en jungfru till Danmark», samtidigt som det »nära anknyter» till Pukevisans »I Dalen där kommer han aldrig». Hildeman påpekar att en av Pukevisans två (danska) texter, nämligen DgF 161 A, har »vi» i stället för »hand» i omkvädet (efter str. 1); jag undrar om han tänkt på att vi här, kuriöst nog, möter danskar som sjungit att de aldrig kommer till Dalarna! Ett sekundärt inflytande från Sturevisans omkväde är kanske föga troligt men ej helt uteslutet.

Som Hildeman framhåller, företräder inledningsraden »Kung Hans han sitter ...» en icke ovanlig typ av balladinledningar (även om vissa av de paralleller han uppräknar torde vara modellerade efter just DgF 166). Men att det är frågan om »Kung Hans» i båda fallen ökar betydligt sannolikheten för att Sturevisan här medvetet utformats efter DgF 166, något som Hildeman också medger. Därmed ökas också sannolikheten för att Sturevisans diktare avsåg att man i visans omkväde skulle höra ett eko från det i DgF 166. En trolig orsak härtill har tydligen inte slagit vare sig Hildeman eller Ek: bruden, »den rika jungfrun», i frieri- och bröllopsvisan DgF 166 var samma drottning Christine som försvarade Stockholm mot Sten Sture.

I den rent verbala utformningen anknyter dock Sturevisans omkväde – i den mån man vågar bygga på den enda och därtill kryptiska utformningen i Skarasångboken –

[91] Jfr för denna princip s. 254 ovan.

[92] Se ovan s. 210 ff.

[93] Jfr s. 220 ff. härovan.

närmare till Pukevisan än till DgF 166. Det gäller meningens syntaktiska uppbyggnad: »I Dalen där ...». Just syntaktiska skäl talar för att fortsättningens »k. T.» står för »kommer det (thet)», under det att sådana icke kan förebringas för ett därefter följande »aldrig» eller annat ord (t. ex. »alltid»); här är vi hänvisade till analogislut från DgF 161 och DgF 166. Vi skulle då få »I Dalen där kommer det aldrig D». Liksom 1962 betonande att det rör sig om en gissning, vill jag nu säga att det blivit en efterhand mera välgrundad gissning, om jag med Ek upplöser förkortningen »D» till »danskar». Men till skillnad från Sverker Ek tror jag att ett omkväde »I Dalen där kommer det aldrig danskar», knutet till en ballad om Sturevisans innehåll, attityd och stil, inte »uttrycker dalfolkets stolthet» och »självkänsla» utan markerar diktarens ironiska distans till samma »dalfolk». Dalmasarna, som inte rosade marknaden vare sig i Rotebro eller Stockholm, slapp dock danska anfall hemma hos sig! Sett på detta sätt är omkvädet ingen heroisk fanfar utan en stockholmares syrligt kommenterande refräng till händelseförloppet.[94]

Vi har hursomhelst funnit skäl för en förmodan att Sturevisans diktare, liksom Margaretavisans, känt DgF 166. Då inställer sig nästan ofrånkomligt frågan huruvida också ett bilateralt samband kan spåras mellan DgF 159 (Margaretavisan) och SMB 63 (Sturevisan). Frågan har veterligen aldrig tidigare ställts. Det är ett par bestämda motiv eller avsnitt som förtjänar vår uppmärksamhet. Därvid måste även den på Sturevisan baserade SMB 65 »Gustav Vasa och dalkarlarna» införas i diskussionen, särskilt som vi av Sturevisan (utom för en strofs vidkommande) förfogar över blott en enda text.

Albrekt utmanar Margareta, han vill vinna Danmark och »lader hinde striiden tillbiude»:

DgF 159 B: 5 Dett suarid drotning Margrette,
det første hun breffuen saa:
»Hielp Gud-fader y Himmerig,
det motte end bedre gaa!
(jfr A: 8, C: 4, D: 3)

B: 6 Det for-biude den offuerste Gud,
den sorrig skulle mig hende!
vill Gud oc de edelige danske mendt,
det fanger en bedre ende.»
(jfr A: 9, D: 4)

Sten Sture talar, som vi redan sett, till dalabönderna om sin avsikt att rida till Stockholm för att utdriva kung Hans:

SMB 63 A

3. Suarade alle Dalakare
och alle dalebomen,
thet [stod] itt slag för rote Brod,
wij haffue eij Glömtt thet enn;

SMB 65 A

3. Tå swarade the Dahlekarlar,
the swarade alle i sänder
Thet stodh itt slagh om longfredagh,
wij minnas dhett alle ähn,

[94] Omkväden av ironiskt innehåll är, ehuru icke särskilt vanliga, inte okända i balladerna; se omkvädesregistret i *DgF* XII, s. 62–92. T. ex. »I er lige nær, kommer aldrig der» (DgF 369 E).

4. Thett war her Sten ture,
han Suaradhe thet Bönner så,
mig Till Gudh ij himnetidh
thet will well bether gåå [.]

4. Så swarade ock Konungh Göstaf,
Han swarade för sigh så,
Wij bidie Gudh Fader i himmelrijk,
oss må nu full bättre gå [.]

Margareta söker en hövitsman för sina trupper:

DgF 159 E: 13 Ded suared her Iffuer Løche,
ded vare en mand saa wiis:
»I biuder den herre striden thill!
wi winder baade ærre och priis.»

E: 14 Ded suaredt droning Margrette,
hun suared edt ord der-thill:
»Ieg weed icke, huor ieg skal fannge den mand,
deris hoffued-baner føre will.»

E: 15 Ded da suared di edelige dannske,
di suaredt edt ord der-thill:
»Den skal i haffue thill høffuedtzmand,
den folcken lyde will.»

E: 16 Frem gick droning Margrette,
ractte ud sin huide haand:
saa giorde hun her Iffuer Løcke
thill alle deris høffuissmannd.

Efter segern tackar Margareta:

D: 28 Det var droning Magrethe,
hun var saa glad i sinde:
»Ieg tacker Gud og min dandske mend,
de lod hannem iche vinde.»

E: 46 Thack da haffue di dannske hoffmend,
di vilde icke for deris finnder flye:
loffued verred Gud-fader i Hemmerig,
som denem flyde thil bye!

Härmed kan jämföras följande strofer ur Vasavisan:

SMB 65 A: 5 Tå swaradhe och the Dahlekarlar,
the swarade altt för dhy
Welen i wara wår Höfwidzman,
altt in för Stocholms By,

A: 7 Gerna ähr iagh edher Höfwidzman,
Konungh Göstaff swarar så
Welen i wara migh troogne,
altt under min Faahna Blåå
– – –

A: 22 Konnungh Göstaf rijdher på högan häst,
i fältet aff och ahn
tacka will Jagh mina Dahlekarlar,
för edher trooheet san

A: 23 J hafwen medh migh ståndit,
Som troogne Swänske män
Will Gudh migh lijfwet unna,
Jagh gör edher godt igen [.]

Det är mera för fullständighetens skull jag inkluderat hela det senare avsnittet om »hövitsmannen» och om »tacksägelsen». Likheterna mellan DgF 159 DE och Vasavisan är kanske alltför allmänna för att ett direkt samband behöver föreligga. I DgF 159 är E-texten ur Anne Basses visbok ensam om flertalet av dessa strofer, och skulle trots allt ett samband finnas bör det nog förklaras som en påverkan från Vasavisan på de yngsta danska texterna av DgF 159. Det är i så fall ett exempel på en företeelse vars förekomst vi bör räkna med: diktaren av en bestämd ballad kände andra ballader från vilka han icke lånade hela strofer utan blott enstaka rader, vissa uttryck eller innehållsliga delmotiv. Ett påpekande som detta både låter och är trivialt i denna generella form men vinner i intresse om det tillämpas i speciella sammanhang som det nu aktuella, där det rör sig om dels danska, dels svenska visor.

Ett antagande att Sturevisans diktare känt balladen DgF 166 förutsätter nämligen inte, att visan om Erik Ottesens frieriuppdrag förelegat i svensk språkdräkt och levt i svensk tradition. Man har förstått danska visor i Sverige liksom svenska i Danmark; de små språkskillnaderna lade inga nämnvärda hinder i vägen. Vid sidan av de många ballader som föreligger på mer än ett nordiskt språk (bästa bilden härav får man numera i typkatalogen *TSB*) och beträffande vilka vi således måste förutsätta att en översättning gjorts eller en översättningsprocess ägt rum – här finns intressanta uppgifter för framtida forskning – har tvivelsutan åtskilliga ballader och andra visor, trots att de icke varit okända utanför det egna landets gränser, förblivit oöversatta. Sålunda har vi ingen anledning att tro, att den långa danska visan om kung Hans framgångsrika expedition i Sverige 1497 (DV 1 »Kong Hans og Sten Sture») någonsin översatts till svenska. Även om just denna operation, kulminerande i segern vid Rotebro och den därpå följande överenskommelsen mellan Hans och Sten Sture, ledde till en tillfällig avspänning i de dansk-svenska relationerna (Hans äntligen krönt till svensk konung annandag jul 1497) fram till Hans' sensationella nederlag i Ditmarsken 1500, kunde en visa om de danska militära framgångarna 1497 knappast bli särskilt uppskattad i Sverige. Som vi sedan skall se torde den dock ha varit känd av Sturevisans diktare.

För att återgå till de senast återgivna viscitaten menar jag det vara möjligt att vi i DgF 159 E (kanske DE) skall skönja en kännedom om Vasavisan. Betydligt intressantare och mer konklusiva är emellertid de oomtvistliga likheterna mellan strofer i DgF 159 A–D och strof 4 i SMB 63 A (och SMB 65 A). Om också Margaretas önskan att »det månde bättre gå» (i rim med »så») är tänkbar även utan bestämd förebild, måste det sägas att komparativen »bättre» är avsevärt mera motiverad i de svenska visorna, där det rör sig om en jämförelse med den olyckliga utgången av slaget vid Rotebro

respektive 1520 års långfredagsslag i Uppsala. Ett lån från Sturevisan inte bara till Vasavisan (som till så stora delar är en ren bearbetning av den förstnämnda) utan även till Margaretavisan framstår plötsligt som en möjlighet. Faktum är, att något dold i Margaretavisans texter finns en detalj som kan förvandla möjligheten till sannolikhet. Än en gång är det förbindelsen »fast»/»blekna som bast» som avger ett väsentligt vittnesmål.

Jag har ovan (s. 268 f.) diskuterat en konjektur i DgF 159 och därvid sökt göra antagligt, att en av de där behandlade stroferna haft det i balladerna högfrekventa rimmet »falsk»/»hals». För den andra av de ifrågavarande stroferna nöjde jag mig där att stanna vid en möjlig (på B: 8 och B: 13 baserad) lydelse

Dett suarid her Iffuer Lycke,
hand vor en mand saa fast:
»Ieg vill drage i Suerig
oc føre striden i marck.»

Men vi har nyss också sett strofen E: 13, som lyder

Ded suared her Iffuer Løche,
ded vare en mand saa wiis:
»I biuder den herre striden thill!
wi winder baade ærre och priis.»

Om i E: 13 »vis» är en smula förvånande som epitet till Iver Lycke, möter vi i den rekonstruerade B: 19 ett påfallande dåligt rim (och enbart assonansförbindelse skulle inte behöva vara tillfyllest för ett ord som »fast»); orsaken är inte att det är jag som utformat strofens lydelse. Dessa förhållanden gör att vi med särskild vaksamhet undersöker hur motsvarande strof ser ut när den annars uppträder i DgF 159. Stroferna A: 20 och B: 13 (återgivna och diskuterade ovan s. 267) är de som fått rimmet »fast»/»hals» genom en radutväxling med A: 13 och B: 8 om de fega kontrastfigurerna Lave Holk och »Paril»; detta radbyte är i sig ett suspekt fenomen. Misstänksamheten styrks när vi ser hur strofen ser ut i de återstående två texterna, C och D:

159 D: 9 Det suarit her Iffuer Lycke,
hand var enn mandt saa fin:
»Skulle vy y iaar thil Suerigh,
der blegner saa mangenn kindt.»

159 C: 20 Melte thett Yffuer Lycke,
hannd saa di suenske komme:
»Y dannske hoffmennd, y rider nu fast frem!
y maa well frilickenn stannde.»

C: 20 är en pendangstrof till C: 16, i vilken »Fincke Find Olloffsønn» uttalar sin ängslan, då han »saa di dannske mennd komme», och därför får anledning att svara kung Albrekt med ett ordspråk (s. 264 ovan). C: 20 har således en annan placering och funktion i texten än de motsvarande A: 20, B: 13, D: 9 och E: 13. Desto mer avslöjande är det att liksom i A: 20 och B: 13 förekommer i C: 20 ordet »fast»; ehuru undangömt

inne i tredje raden står det till minne av ett förlorat rim.[95] I D: 9 slutligen har den modige hjälten, den faste Iver Lykke, blivit menlöst »fin», men trots detta »blegnner saa mangen kindt» om han skulle komma till Sverige.

Vi ser sångare och skrivare vrida sig som mask på krok. De söker på alla upptänkliga sätt bevara en strof som vållar dem svårigheter men som de vet och anser höra till visan. Margaretaballadens diktare, som hört hur i Sturevisan de i dansk tjänst varande landsknektarna i Stockholm »blecknade såm itt bast», har svarat med en strof som – med all reservation för detaljerna – tydligen låtit

> Det suarit her Iffuer Lycke,
> hand vor enn mannd saa fast:
> »Ieg vill drage i Suerig,
> der blegner saa mangenn som bast.»

Margaretavisans karaktär av replik på Sturevisan – kung Albrekts fångenskap sedd som en retroaktiv revansch för drottning Christines – blir allt klarare, och vi leds vidare. Christine tillbringade sin svenska fångenskap i kloster, först hos gråbröderna i Stockholm och sedan i Vadstena. Margareta (som var en stor gynnarinna av Vadstena kloster och, i förbigående sagt, offrade en stor del av sin privata förmögenhet för att få Birgitta Birgersdotter helgonförklarad) säger till Albrekt (159 E: 39–40; jfr A: 4, E: 41):

> I kaldedt mig Margrette muncke-deie,
> ded giorde i med ingen erre:
> ded sømmer fuld ilde en fattige kuinnde,
> en sier en droning adt werre.
>
> Kunnde i haffue wonded den seier udi aar,
> adt ieg haffde bleffued ederss fannge:
> wand och brød skulle i mig giffue,
> och muncke skulle thille mig gannge.

Krönikan FDK och dess avläggare, bl. a. den danska rimkrönikan, gav spridning åt »Kong Brogeløs» som öknamn på Margareta; med betonandet av byxlösheten var möjligen förknippade tankar på det famösa myntet.[96] Beteckningen »munkedeje» på drottningen syns däremot vara en skapelse av Margaretaballadens diktare, och vi anar nu hur han kommit fram till den.[97]

[95] Om rimordets förflyttning till en plats inne i versraden jfr ovan s. 224 n. 30.

[96] Ericus Olai meddelar dock intet öknamn på Margareta, ej heller andra äldre källor trots deras ofta kritiska attityd till henne.

[97] För den pejorativa beteckningen »munkedeje» jfr Lis Jacobsen, *Kvinde og Mand, en Sprogstudie fra dansk Middelalder*, Kbhvn & Kristiania 1912, s. 208 f.: »I 13. Aarhundrede havde *Deje* været Nævn paa den overordnede Tjenstekvinde, Husholdersken; men siden da var Ordet undergaaet en Betydningsudvikling, der ikke taler til Gunst for Husholderskens Ærbarhed. *Deje* var i 15. Aarh. ikke Nævn for Husbondens Tjenstepige, men for hans Frille. Kun i et Par Sammensætninger *Mælkedeje* Malkepige, og *Rededeje*, Kokkepige, var den oprindelige Tyd bevaret. I den gamle Bibeloversættelse gengiver *Sengedeje* Vulgatas *concubina*, hvor Biblen 1550 har *Medhustru*. Hyppigt brugtes *Deje* og *Sengedeje* om gejstliges Friller, for hvilke man ogsaa havde dannet Særnævnene *Munkedeje* og *Præstedeje*.»

Den säkerligen svenska balladen om Erik Puke och Karl Knutsson blev spridd i Danmark – till synes t. o. m. i två olika versioner – och vi känner den faktiskt blott belagd på danska (DgF 161).[98] Men Margaretavisans diktare har knappast associerat direkt till den utan hämtat »fast»/»blekna som bast» från Sturevisan, där associationerna till både Erik Puke och Karl Knutsson osökt erbjöd sig (ovan s. 284); jag vill påminna om att i DgF 161 har uttrycket »blekna som (ett) bast» ställt till samma svårigheter som i DgF 159. Att man i Danmark anammat Pukevisan är inte särskilt anmärkningsvärt – Grundtvig trodde den rentav vara diktad av en dansk – medan det däremot är skäligen otroligt att Sturevisan och Vasavisan funnit någon egentlig publik där. För att anknyta till mitt föregående resonemang: de har knappast översatts till danska, vilket inte motsägs av att de i vissa danska kretsar säkerligen varit kända. Vad vi kan kalla den internordiska kulturkommunikationen var under unionstiden – och även tiden närmast därefter – mycket god, vartill inte minst adelns internordiskt bedrivna äktenskapspolitik bidrog. Man var starkt beroende av och höll sig välinformerad om fluktuationer i den politiska situationen. Vi har sålunda sett hur Margaretavisans diktare torde ha känt den då tämligen nya Sturevisan – upptäckten får konsekvenser för båda visornas datering – och använt den på sitt sätt. Däremot är det mindre sannolikt, att det är Margaretavisans ursprunglige diktare som är upphovsman till en strof (C: 33), vilken verkar ha Sturevisan som förutsättning:

> Konninng Albritt hannd gaar att Købenndhaffns gade,
> hannem sømmer bude priiss och ære:
> XV aff di suennske ridder
> di paa enn stang struden effter hannem bere.

I Sturevisan är det landsknektarna i Stockholm, som går sig »åtta gatorna fram» (str. 13), bleknar »såm itt bast» (str. 14) och (str. 15):

> Tuå the båre then Tredie
> vppå glaffue Stang [.]

DgF 159 A (KBF) förpassar Albrekt istället till balladborgen *par préférence*, »Skandelborig» (str. 48).

Förhållandet mellan Margaretavisan och Vasavisan (SMB 65) syns vara något mera komplicerat. I de yngre texterna (D, E) av DgF 159 – och bara i dem – har vi funnit vissa, ej alltför påtagliga likheter med SMB 65, vilka skulle kunna förklaras som sekundära lån till Margaretavisan från Vasavisan. Det finns å andra sidan ett par drag i SMB 65 som tyder på ett primärt samband mellan denna och Margaretavisan med den sistnämnda som givande part. Det ena är ett strukturellt grepp, det andra en möjlig allusion.

Jag har tidigare framhållit (s. 266) hur den jag benämner »nyckelstrofen» i DgF 159 har en unik uppbyggnad såtillvida som tredje versraden i en fyrradig strof utgörs av ett yttrande. Medveten om att det rör sig om en innovation med viss dramatisk effekt har

[98] Ovan s. 210 ff.

någon bakom texten 159 E (»Anne Basses ms») applicerat greppet en gång till (i str. 32), om det än skulle gå ut över rimmet:

159 E: 29 Di redde frem paa baade sidder,
deris glaffuend ginge alle i støcker:
»I thredder fast frem, i danske hoffmend!»
saa raabte her Iffuer Løcke.

E: 32 Di Suenske di thoge da thill adt flye
baade offuer marck och hiede:
»I griber thill fange, i danske hoffmend!»
saa raabte her Iffuer Løcke.

En variant härav uppträder i A-texten (KBF). Omedelbart efter nyckelstrofen (A: 35) följer

A: 36 »I threder fast frem, y danske hoffmend!»
saa rober her Iffuer Lycke:
»Kong Albrett hand blyffuer fangenn y dag,
her skaader rett aldrig ett stycke.»

Första strofhalvan är (påminnande om visor på s. k. upprepningsstrof typ C) hämtad från föregående strof, likaså rimkombinationen. Resultatet är innehållsmässigt mindre gott, i varje fall i den föreliggande texten, där sista raden förefaller tämligen dunkel. SMB 65 A: 7 har samma, eljest okända uppbyggnad:

Gerna ähr jag edher Höfwidzman,
Konungh Göstaff swarar så
Welen i wara migh troogne
altt under min Faahna Blåå.

Regeln i balladerna är att utsagan om den yttrande och själva yttrandet skiljs åt. I en fyrradig strof består i sådana fall antingen hela strofen eller hela halvstrofen (den första eller andra) av yttrandet. Till undantagen i Margaretavisan sluter sig således denna strof i Vasavisan. Helt utan relevans i sammanhanget är kanske inte, att Vasavisan liksom Sturevisans B-text saknar omkväde; i båda fallen upprepas istället andra halvstrofen, något som med tämligen stor säkerhet får tillskrivas melodiens struktur (en melodi till SMB 65 A föreligger händelsevis i nedskrift från 1600-talet, tryckt i *SMB*). Tydligen har vid någon tidpunkt Sturevisan börjat sjungas till en melodi liknande dess efterbildning Vasavisans, sannolikt samma. Vilken av de två texttyperna som först kombinerades med en sådan melodimodell låter sig svårligen bestämmas. I Sturevisans fall blev resultatet, att dess ironiskt hållna »dalaomkväde» försvann, kanske också därför att man ej längre förstod dess verkliga innebörd.

Innovationer som de DgF 159 uppvisar kan ses som ingående i ett större sammanhang, nämligen de allmänna tendenser till variation och förändring i formavseende för balladen som gör sig märkbara i Danmarks *seconde chevalerie*. Ovan (s. 259) har ett sådant experiment berörts: kanske genom att omkvädet »genomkomponerats» utvidgas och omarbetas en fyrradig strof till en sexradig (DgF 149 A). Särskilt märkbar är introduktionen av den s. k. upprepningsstrofen i dess olika former, väl främst marke-

rande en speciell uppförandepraxis med musikalisk-koreografiska aspekter.[99] Företeelsens frekventa period sammanfaller i tiden med den danska balladexporten till Island, där dessförinnan ett inflytande från företrädesvis norsk balladtradition gjort sig gällande.[1]

Möjligt är givetvis, att SMB 65 A: 7 fått sin speciella uppbyggnad oberoende av Margaretavisan, men särskilt troligt är det inte. För ett samband visorna emellan talar ytterligare ett drag, såsom nämnt en allusion. Strofen SMB 65 A: 20 lyder:

[99] Förtjänsten av att på allvar ha framdragit upprepningsstrofen till studium och diskussion tillhör Otto Andersson, som i ett antal uppsatser från 1951 och framåt (de viktigaste samlade och kommenterade i hans *Studier i musik och folklore*, Åbo 1964, s. 203–260) sökte göra gällande att strofformen ifråga tillhörde balladens tidigaste period. (En översikt av upprepningsstrofens olika former ges, jämte förslag till terminologi, i min *Om strofformer och rim i den nordiska balladtraditionen*, 1977 [Meddelanden från Svenskt visarkiv 29], s. 3 f.) Mot Anderssons uppfattning vände sig Margrethe Schiøler Mileck, Gentagelsesstrofen i dansk folkevisedigtning (*Danske Studier* 1955, s. 17–40), vilken ger »en smuk argumentation for gentagelsens sene frekvens i gennemgående sene viser» (Dal, *Nordisk folkeviseforskning*, s. 285; utmärkt referat av hela frågan *ibid.*, s. 282–286). Schiøler Milecks resultat har med full rätt blivit stående; jfr nästa not.

[1] Svend Grundtvigs datering av den nordiska balladgenrens uppkomst och äldsta skede var – det förtjänar att än en gång understrykas – baserad på hans uppfattning av de historiska balladernas ålder, deras samtidighet med de däri besjugna händelserna. »Vi vinde herved», säger han (*DgF* III, s. VII), »et vigtigt Udgangspunkt for Bestemmelsen af vor Folkevisedigtnings Tid. Naar nemlig den historiske Visedigtning hos os blomstrede i sidste Halvdel af 12te og gjennem hele 13de Aarhundrede, saa kunne vi ikke vægre os ved at henlegge Tilblivelsestiden for alle de egenlige Kæmpeviser og for den overvejende Mængde af Trylleviser til en tidigere Tid, der vel maa strække sig tilbage ud over 1ste Halvdel af 12te Aarhundrede og ind i, maaske helt igjennem 11te.» I Grundtvigs fortsatta resonemang spelar f.ö. Lenavisan en icke oviktig roll (ty »Visen om Sverkers Indfald i Sverrig og Slaget vid Lena Aar 1208» förutsätter existensen av kämpavisor, närmare bestämt »de til Didrikskredsen hørende Folkeviser»). Han kommer därefter in på frågan (s. XIII) »i hvilket Omfang og fra hvilken Tid dansk-historiske Viser ere optagne af de andre skandinaviske Folk», och härvidlag tillmäts Island en särskild betydelse. »Islands Forhold fortjener her en særlig Omtale. Det har modtaget en Række dansk-historiske Folkeviser fra 12te Aarhundrede (Nr 76, 121, 126, 127, 128, 131 og Ísl. fornkv. Nr. 20), men saavidt vides ingen fra 13de, endikke fra Begyndelsen af dette Aarhundrede, hvor vi have Viserne om Valdemar Sejer, Dagmar, Bengerd, Sverker og Sune Folkesøn. Heraf synes, at de dansk-historiske Viser fra 12te Aarhundrede ere udvandrede til Island inden de fra 13te Aarhundrede bleve til, det vil da sige: strax i Begyndelsen af 13de Aarhundrede; thi dersom vi tænke os de danske Folkevisers Udvandring foregaaet i en senere Tid, f. Ex. sent i 13de Aarhundrede, saa skulde det dog være sært, om der ingen senere var fulgt med [– – –] Islands Andel i den middelalderlige Folkevise er af mindre Omfang end noget andet skandinavisk Lands, og det er kjendeligt, at saa godt som alt hvad det ejer af denne Digtart, de saakaldte »Fornkvæði», er modtaget udenfra [– – –] Men netop fordi Island ikke paa dette Punkt har udfoldet nogen egen Virksomhed, men indskrænket sig til at modtage og bevare, saa have de paa Island bevarede Lævninger af danske Folkeviser en særdeles stor Betydning. De staa paa et langt ældre og oprindeligere Standpunkt end noget andet skandinavisk Folks. Dette gjelder utvivlsomt om Formen [– – –] Formen vil væsenlig være den samme som den var i 13de Aarhundrede». Trots att synen på de isländska balladernas importvägar och absoluta ålder skiftade, levde åsikten – direkt eller indirekt övertagen från Grundtvig – om deras relativa ålderdomlighet länge kvar inom forskningen.

Nu förhåller det sig så, att just upprepningsstrofen i dess något varierande utformningar är relativt sett mycket vanligare på Island än annorstädes. Otto Andersson trodde sig därför kunna dra slutsatsen, att upprepningsstrofen var något utmärkande för det äldsta skiktet av ballader: »Därest då, så resonerar jag, en visa med ett för de tidigare perioderna karakteristiskt innehåll förekommer exempelvis i Island med upprepningsstrof och i Danmark med tvåradig strofform måste den förstnämnda vara äldre. Jag går t.o.m. längre: om en visa i isländsk tradition har upprepningsstrof och finnes i Danmark i båda formerna, finner jag det någorlunda självklart att överföringen skett i den förstnämnda formen. Men då kan slutsatsen knappast bliva någon annan än att upprepningsformen kronologiskt sett ligger före både den tvåradiga och fyrradiga strofen i

Thett kommer man aff huuse
I Stocholms gatu longh
thett war stoor lust att skoda,
huru Juthen från hättan språngh [.]

»Hättor» förekommer inte eljest i balladerna, med ett givet undantag: den märkvärdiga hätta kung Albrekt fick av danskarna.[2] Att både hättan och Stockholmsgatan nämns i en och samma strof skulle kunna tyda på ett särskilt samband med den danska tradition som representeras av DgF 159 C; jag har härovan (s. 290) sammanställt 159 C: 33 med Sturevisan. Här skymtar en eventuell kontakt mellan Danmark och Västergötland som möjlig förklaring.[3] Detta kan vara av särskilt intresse därför att SMB 63 A är nedskriven i Västergötland, troligen i Skara; föreståndare för domkapitlets skola i Skara var på 1510-talet sedermera biskopen Sven Jacobsson, som då författade latinska dikter om politiska händelser i samtiden och till sina elever kunde räkna Povl Helgesen.

De förbindelser mellan danska visor och svenska vi nu har talat om är således någonting helt annat än vad Sverker Ek föreställde sig när han talade om att DgF 159, »skriven i Kristiern I:s dagar» hade »vandrat upp i Västergötland».[4] (Den hade inspirerat till Lenavisan, en »politisk allmogevisa».) Att man i Sverige ägde kännedom om den nämnda visan om 1497 års krigsföretag (DV 1) är tydligt, åtminstone gäller det Sturevisans upphovsman. Visan är lång, ett femtiotal åttaradiga strofer, men ser trots

Danmark.» (*Studier i musik och folklore*, 1964, s. 245.) Ännu 1956 kunde Erik Dal (*Nordisk folkeviseforskning siden 1800*, s. 214) skriva, att »indenfor det samlede problemkomplex om visernes vandringer til og i Norden er det af kapital betydning at klarlægge Fornkvæði's forhold. Stevstammer og gentagelsestrofer har i Norden størst frekvens på Island, næststørst i Danmark, men er næsten ukendte i de tre andre lande. Hvad betyder det for dateringen af de to fænomenen, af fornkvæði og af folkevisen overhovedet?» Yttrandet belyser tydligt hur famlande synen på den nordiska balladgenren då var.

Ett synnerligen viktigt bidrag till lösningen av »det samlede problemkomplex» lämnade Vésteinn Ólason i sin avhandling *The Traditional Ballads of Iceland*, 1982, vari han övertygande demonstrerade »the crucial importance of Norway in the history of the Icelandic ballad» (s.404) och om upprepningsstrofen skriver (s. 155): »this metre seems particularly to characterize ballads which contain other features that indicate that they have been transmitted directly from Denmark at a fairly late date.» Tron på Danmarks hegemoni inom den nordiska balladens äldre historia fick sig här en första allvarlig knäck, tanken om upprepningsstrofens anciennitet blev – särskilt när hänsyn tas även till Schiøler-Milecks resultat – definitivt avlivad (ett resultat Vésteinn kanske borde gett en något mera framträdande plats; jfr min rec. i *Arv* 39, 1983, s. 219).

[2] G. Storm, *Om den gamle norrøne Literatur*, Christiania 1869, s.5.

[3] Se Vésteinn Ólason, *The Traditional Ballads of Iceland*, 1985, s.292ff resp. s.291f. – Jfr *ibid.*, s. 204ff., om ÍF 21 Bjarnarsonar kvæði, vilken jag liksom Vésteinn betraktar som norsk och handlande om dråpet på baglerhövdingen Jón Dróttning i Bohuslän 1206, skildrat i *Bǫglunga sǫgur* (ed. H. Magerøy, II, 1988, s.47–50, med kommentar I, 1988, s.107). Denna visa har även behandlats av Sverker Ek i »Folklig visdiktning i västra Sverige» (D. Arill m,fl., *Folksägen och folkdiktning i västra Sverige*, Göteborg 1923), s.191ff., medan den därmed ofta i förbindelse satta DgF 144 Herr Jon og Fru Bodil berörs av Schück i »Marsk Stigs-visorna» (*Ur gamla papper* 2, Sthlm 1894), s.103 n., 105 n. Utan att här närmare gå in på de med ÍF 21 förbundna frågorna vill jag blott nämna, att ett visst inflytande från Sigurdsdiktningen (med Jón i Sigurds roll) ej kan uteslutas. I Bgl.s. dräper Trond Jón, som våldtagit hans hustru (jfr DgF 145CDE); detta historiska faktum har i balladen förändrats till att Jón dräps av sin kärestas anförvanter (trol. bröder) och att Ragnfrid, lik en annan Gudrun, sörjer hans död. Visan bygger inte på sagan utan är fritt diktad över traditioner knutna till Dróttningätten; en brorson till den dräpte Jón var lendermannen Jón Gunnbjarnarson Dróttning († 1274).

[4] Ek, *Den svenska folkvisan*, 1924, s. 214.

detta ut att ha traderats muntligt.[5] Existerat i svensk översättning har den knappast. Den omtalar kung Hans svenska kröning söndagen 26/11 1497 (»then søndag nest sancti Karrine dag», Aa: 46) och är säkerligen diktad – här är nog termen »skriven» på sin plats – icke särskilt långt därefter.[6]

Denna visa, »Kong Hans og Sten Sture», nämns icke av Sverker Ek, ej eller 1942 av Hildeman, som däremot 1950 uppmärksammar den men då utan att sätta den i samband med Sturevisan.[7] Det gör han emellertid 1985:[8]

> Det har ovan framgått, att S. Ek räknat med att Sturevisans diktare känt till andra visor och alluderar på t. ex. DgF 166, om kung Hans bröllop. En annan dikt från hans tid och från hans hov kunde med bättre skäl beröras. Det är en hyllningsvisa om 47 8-radiga strofer med anledning av kung Hans triumf i Sverige 1497 – eller snarare hans härs. Det utgör samtidigt en utförlig krönika på vers av företaget, upplagd i detaljerad kronologi under bastant förgyllning av fakta. Sådana relationer på rim finns också från senare tid; en parallell behandlar sonen Kristian II:s Sverigetåg. De tycks ha ålegat de sångare, som fanns anställda vid Oldenburgarnas hov. Från Kristian II:s expeditioner mot Sverige har vi olika belägg på »cantorernas» verksamhet. Också Sten Sture d. ä. och sannolikt hans yngre namne höll sig med sådana professionella sångare. Bland drottning Christinas hovtjänstemän under belägringen av Stockholms slott 1501–02 upptogs ju även »lechiara». I visan från 1497 formar sig slutstroferna till en gratulerande välgångsönskan riktad till »min kiæreste naadigste herre», kung Hans. De anger att visan skrivits i nära samband med hans framgång 1497. Uppenbart är den avsedd att framföras vid hovet. Den hyllar utförligt dels en rad danska adelsmän, dels och framför allt de tyska landsknektarna: »the Danske och Tyske bade» är den danskspråkige författarens hjältar. Men i sak agerar främst »thy lands kneckte» och massakrerar bönder vid Rotebro, trots att »som sne fulde Dalle pille» – på Sturevisans övliga sätt. Därpå rycker Stockholms borgare med herr Sten ut på Norrmalm: »thy actiid tha seger att vinde», liksom knektarna sedan gör i Sturevisan. Men slutet blir lika snöpligt för borgarna som sedermera i SMB 63 för deras motståndare: »The rende i staden huer oc en / oc huer som rende kunde» inför landsknektarnas vapen och »roffte jodutt». Visan slutar med att notera Sten Stures dagtingan i hånfulla tongångar.
>
> Kung Hans har knappast haft den dåliga smaken att låta den visan föredras inför svensk publik i Stockholm; den har likafullt haft goda möjligheter att bli citerad där efter segern. Det vore djärvt att med stöd i gemensamma ordalag hävda att Sturevisan tillkom som en replik och ett betalt för gammal ost. Men väl kan det faktum, att visor av den aktuella arten diktats, ha varit bekant och fått betydelse. [– – –] Likheterna kan vara tillfälligheter. Uppslaget att dikta segersången behöver inte vara lika oberoende av modeller från 1497, även om Sturevisan inte är någon hovsång av den danska krönikevisans art.

[5] Detta anser också H. Grüner Nielsen i *Danske Viser* IV, 1913–1919, s. 10.

[6] Visan – av vilken en text (Jens Billes visbok, nr 10) f.ö. är tryckt i *SRS* III:1, 1871–76, s. 147–151, efter Paludan-Müllers ed. i *Danske Magazin* 3:1, 1842 – har varit en huvudkälla för Arild Huitfeldts utförliga skildring av Sverigetåget 1497 (*Kung Hansis Krønicke*, 1599, s. 125–135). Detta påvisades av Erik Arup 1908 (En tabt kilde hos Hvitfeldt, [Dansk] *Historisk Tidsskrift* 8.R.V1, s. 383–394; Arup, *Udvalgte afhandlinger og anmeldelser* I, 1977, s. 195–206). Arup ansåg att Huitfeldt dessutom begagnat (sin morfars far) »Arvid Trolles optegnelser om kong Hans tog til Sverige», en uppfattning som blott vunnit tveksamt bifall i Paul Sjögren, *Släkten Trolles historia intill år 1505*, Uppsala 1944, s. 319 n. 2.

[7] *Politiska visor*, s. 278.

[8] *Tillbaka till balladen*, s. 191f., 193. Hildeman kallar Sturevisan helt riktigt TSB C 35, men han har råkat läsa fel i *TSB* och kallar visan genomgående för SMB 62 (skall vara SMB 63); jag har tillåtit mig att ändra 62 till 63 i det citerade stycket.

Mot Hildemans framställning har jag inga egentliga invändningar – den ligger helt i linje med de resonemang jag i det föregående fört – även om jag har en annan uppfattning om balladen om Kristian II:s Sverigetåg (DgF 172) och dessutom vill påpeka, att drottning Christines »lechiara» säkerligen inte var lekare, som Hildeman tror, utan läkare.[9]

En itinerarie- och krigsdagboksmässig uppläggning är konsekvent genomförd i DV 1, vari den skiljer sig från den mera impressionistiskt hållna SMB 63. Men detta hindrar icke att den danska visan innehåller åtskilliga av de lätt drastiska stildrag som utmärker Sturevisan (och som till dels återkommer även i Vasavisan), låt vara att de är glest utspridda i den faktiskt-realistiska och därmed allvarliga skildringen. Kung Hans »skreff sine breff vdt med en fartt» (A: 4) och uppbådar därmed sitt folk, ty »her Sten saa ville vy gieste». Om Kalmars borgare sägs (A: 12), när »her Eske» (Gøye) belägrar staden 21 juli, att »thy rædis allt for ett quiste badt» (: en risbastu) men ej vill uppge den därför »att øllidt vor ey brygtt/tiill saa mange fremede gieste». Så småningom blev det Stockholms tur (A: 23): »thi rædis y staden som høner for høg» och »therris glæde hun vor ey ver en løg» men ropar dock »offuer muren med spe oc spott» till belägrarna (A: 27):

»Huor effter ligge y her saa lenge,
her for verue y leditt gott
mett eders homle stenger.»

Dylikt är för tiden ganska typiska stildrag och kan inte tas till intäkt för att SMB 63 animerats till sådana av just DV 1.[10] Men frågan är hur det förhåller sig med denna strof (A: 33) i Hansvisan:

Saa sloge thy tiill tem trolig ind,
thy danske oc tyske bode,
ter blegnidt saa mangen bonde om kindt,
thi vorre ther stæds y vode;
broen kaste thy vdtt mett en hast,
thy ville ey lenger huille,
theriss buer oc arbørst brugde the saa fast,
som sne fulde dalle pille.

Hildeman skriver om uttrycket »som sne fulde Dalle pille» att DV 1 har det »på Sturevisans övliga sätt». Det kan man kanske säga, men här bör det handla om ett direkt lån, med Sturevisan som låntagaren.

[9] Källstället (om drottning Christines hovtjänstemän) citeras i *Tillbaka tilll balladen*, s. 170 (utropstecknet är Hildemans): »capellane och andre æmbitsmen, kocka, lechiara(!), stegera, förbötara, stalmestara och ... nagre faa smaasuene». Av verbet fsv. lækia 'läka' bildades vid sidan av det äldre nomen agentis *læckir* formen *lækiare* 'läkare'; båda formerna bildade helt enligt reglerna för 2. konjugationen (ja-konj.), se t.ex. E. Wessén, *Svensk språkhistoria* I, § 125. 'Lekare' är en språkligt omöjlig tolkning, vid denna sena tid även sakligt otrolig. – För DgF 172 se nedan s. 434 ff.

[10] Liknande uttryck finns här och var i den danska rimkrönikan, när strid kommer på tal, t.ex: »Ther han tha kom och saa myn hær / tha venthæ han seg fwll onth eth blær» (v. 769/70); »Ieg op tog eghen mz syn rodh / ieg slo them allæ som høner» (v. 1335/36); »The som bode i parises stad / Jag wil thz syæ the fingæ eth bad» (v. 2453/54).

Visserligen rör vi oss här, med »snön» i DV 1 och »haglet» i SMB 63 A: 8 och SMB 65 A: 12–13, inom den bildvärld som också är Lenavisans. Knappast troligt är emellertid, att de yngre visorna var för sig lånat bilden från Lenavisan eller – skall man tillägga beträffande DV 1 – från den danska rimkrönikan, vars skildring av Bråvallaslaget bygger på Lenavisans uttryck men där snö- och hagelbilden saknas. Bilden var ej längre ovanlig, men just dalpilarnas nämnande syns mig således tyda på ett direkt samband mellan DV 1 och Sturevisan. Hansvisans annorlunda strofform har omöjliggjort regelrätta stroflån därifrån till ballader och detta, jämte dess avvikande stil, gör att vi bör sänka våra anspråk när vi jämför DV 1 med balladerna.

Att den citerade strofen ur DV 1 ändå befinner sig i balladens närhet är märkbart. Tredje radens »blegnidt om kindt» sammanhållen med sjunde radens rimord »fast», förråder på ett utomordentligt fascinerande sätt hur hans diktarfantasis verbala sida fungerat; en gestaltpsykologisk förklaring ligger nära till hands. Jag betvivlar nämligen att han själv avsett att begagna uttrycket och rimmet »blekna som bast»/»fast» i sin visa (eller att det i detta fall försvunnit under visans tradering) men tror att i hans auditiva minne ett »blekna» dragit med sig ett »fast». I traditionen har dessa spår försvunnit; i den yngre texten Ba (Sophia Sandbergs ms) lyder strof 17:

Saa slog di sammen altt med eth sind
dy danske och suennscke bude,
der fald saa mange suenske bonnde omkrinng,
di var da sted y waade;
broenn kaste di vd med enn fartt
di haffde saa lidenn huile,
dieris bue och armbøst bruged di saa fast,
som sne søger dale och marcke.

Ej minst ur den berörda aspekten är DV 1 av stort intresse. Men inte bara ur denna. Jag skall citera de fyra sista raderna ur A: 8 och hela den påföljande strofen (A: 9):

– – –
saa droge the frem tiill Kalmer by
mett therris rætte herre,
the varre saa glade som fulle y sky,
thy suenske the reddis this værre.

Thy bønder giorde ett anskrig saa brat,
the saage att finderne ville kome,
her Laxmand stack op ett glauen mett en hatt,
then edeliig mand then frome;
hand roffte offuer herren mett høffuiske røst:
»Then fremerste vill ieg værre.»
Hand badt følle ec værre vell trøst
therris fiinde att søge mett ærre.

Känner vi inte igen detta? I DgF 159 heter det:

De piill de staack saa høyet i sky,
de glauinde ginge i stycke:
»I drager nu fram, y edelige danske!»
saa raaber her Iffuer Lycke.

Den »her Laxmand» det i DV 1 är fråga om är Poul Laxmand, rigshofmester sedan 1490. Han var brorsons son till Hans Laxmand som var ärkebiskop på Kristoffer av Bayerns tid (och krönte denne till »ärkekung») och således en av Peder Lykkes efterföljare. (Poul Laxmand mördades 1502, om inte på kung Hans uttryckliga befallning så med dennes goda minne eller i varje fall utan kungens ogillande; jfr härom nedan s. 374 n. 41. Att han i DV 1 skildras på sätt vi sett daterar ovedersägligen visan till en tidpunkt före mordet på Poul Laxmand.) Det är verkligen inte en långsökt tanke, att »nyckelstrofen» om Iver Lykke i Margaretavisan skapats med det återgivna stycket i DV 1 som en förebild.

Vi har i det tidigare sökt göra troligt, att Margaretavisan (DgF 159) är yngre än och beroende av visan om kung Hans giftermål (DgF 166) och den svenska Sturevisan (SMB 63). Till Margaretavisans förebilder kan vi nu tydligen foga även DV 1. De tre danska visorna DV 1, DgF 166 och DgF 159 hör uppenbarligen på visst sätt samman. Det är därför av vikt att kunna konstatera hurusom detta intryck av samband vinner stöd i det sätt varpå de förekommer i ett par av visböckerna. I Jens Billes visbok är DgF 166 Aa nr 9, DV 1 Aa nr 10, dvs. den sistnämnda är inskriven omedelbart efter den förstnämnda visan. I Sophia Sandbergs ms är på enahanda sätt DV 1 Ba nr 2, DgF 159 Ca nr 3.[11]

Vid varje försök att fastställa en *terminus post quem* för Margaretavisan måste, mot bakgrund av det resultat vi nu nått, en datering av Sturevisan spela en viktig roll. Sverker Ek byggde sin åsikt om visans nära samtidighet med det beskrivna händelseförloppet på presensformen »sitter» i slutstrofens »Her Sten sitter på Stockholms Slott»; Sten Sture dog i december 1503. Hildeman avvisar med rätta detta argument genom att påpeka hur vanligt presens historicum är i balladerna. Även han når emellertid, efter en noggrann avvägning av de olika skälen, till slutsatsen att visan diktats inte särskilt långt efter 1502 och knappast senare än 1508.[12] Jag ansluter mig helt till en sådan åsikt. En ur dateringssynpunkt icke oväsentlig detalj i vistexten tarvar dock en kort kommentar.

Det gäller den »junker Simon» (»med sin gullehatt»), som talar till sina »fromma» (: raska, tappra) landsknektar i SMB 63 A: 9 och A: 11. Hildeman skriver härom:[13]

Olaus Petri känner en junker Simon (till Essens och Wissmund), som förde ett högt befäl i Kristian II:s värvade invasionsarmé, och som stupade i långfredagsslaget vid Uppsala 1520, just

[11] DgF 166 Ab är Rentzel nr 2, DV 1 Ab är Rentzel nr 58. Rentzel nr 2 är införd av hand 1 (huvudhanden, Valentin Rentzel själv, som inskrivit visorna 1–27 och upplagt visboken), Renzel nr 58 av två Vedelska skrivare (en har skrivit str. 1–34, den andre str. 35–47). Vedel kallade volymen sin »Tomus tertius». Piø, *Nye veje*, s. 300, hänför Renzel (nr 1–27) till »menigmandsoptegnerne», vilket säkerligen är för onyanserat och delvis rent felaktigt; det skriftliga sambandet med Det større Stockholmske håndskrift är iögonfallande, se härom Karen Thuesen, Tabte folkeviseoptegnelser fra det 16. århundrede (*Danske Studier* 1986, s. 11–24). För Rentzels visbok se även Karsten Christensen, Lidt om det rentzelske visehåndskrifts overlevering og tilblivelse (*ibid*, s. 132–137). – Också Sophia Sandbergs hskr (särskilt i dess början) och Det større Stockholmske har vissa texter gemensamma, så DV 1 B men ej DgF 159 som ej alls finns i sistnämnda ms; Sophia Sandbergs version av denna ballad överensstämmer istället med den i Drottning Sofias visbok. För dylika samband och de konklusioner som därur kan dras redogör jag i min kommande *Balladen och det danska 1500-talet*.

[12] *Tillbaka till balladen*, s. 188 f.

[13] *Ibid.*, s. 189 f.

mot daluppbådet. Men om han var en veteran från 1501 vet vi inte. Han kan ha värvats och fått sitt befäl av andra och för oss okända orsaker. I avlöningslistor för år 1500 förekommer tillsammans med Johan von Grapendorp, som några månader senare var kommendant i Stockholm, bl. a. en »Fendrich Simon Bereni» och en »Sijmen van Webelinck». Ingendera förses där med titeln junker, inte heller med någon gullehatt. Från år 1501 och 1502 saknas räkenskaper.

Till detta vill jag anmärka, att en man som titulerades »Junker» år 1520 svårligen kunde ha uppnått vuxen ålder, än mindre någon ledande position, redan 1502. Ganska säkert är det emellertid den av Olaus Petri ihågkomne junker Simon av Essens och Wissmund som åsyftas i texten SMB 63 A. Man kan givetvis tänka sig, att stroferna ifråga sekundärt inkorporerats i Sturevisan från någon nu okänd visa om långfredagsslaget 1520, vilket desto lättare kunnat ske om en sådan supponerad visa liksom Vasavisan utgått från Sturevisan; att den historiske junker Simon figurerat i just Vasavisan är däremot inte troligt. Men då det alltid är äventyrligt och otillfredsställande att laborera med förlorade visor bör en annan möjlighet icke helt uteslutas, nämligen att junkern i Sturevisan ursprungligen hade ett annat namn och att »Simon» kommit in senare, efter 1520. Att sådana kondottiärer kunnat fästa sig i folks minne har vi ett exempel på i »Juncker Slentz» från Köln, befälhavare för det berömda saxiska »svarta gardet» som enrollerades av kung Hans inför angreppet på Sverige 1497. Arild Huitfeldt berättar om »den store Guardi ... huilcket Krigsfolck Juncker Jørgen Slentz/en Colnisk Herreman ... haffde ført ... dennem antog hand vdi Bestilning/ Huor aff det Sprock endnu er hos oss/Juncker Slentz/naar mand taler om en stiff Selle/Da bleff besluttet/at mand paa to Sider skulde falde Suerige an», etc.[14] Stora delar av det saxiska gardet gick till spillo, och junker Slentz med det, i Hans olyckliga tåg i Ditmarsken 1500. Intressant är det onekligen, att det på Huitfeldts tid (ungefär när SMB 63 A nedskrevs i Västergötland) fanns ett talesätt (»Sprock») i Danmark om »Juncker Slentz» i betydelsen »en stiff Selle», något som f. ö. passar bra på den roll »junker Simon allt med sin gullehatt» spelar i Sturevisan, i vars *båda* texter Sten Stures namn förvandlats till Sten Ture. Sistnämnda faktum visar, att namnförändringar kan äga rum i traditionen. Namnen bör därför inte bestämma vår uppfattning av visans ålder.

Tre av de visor som syns ha varit kända och begagnade av Margaretavisans diktare (DGF 166, DV 1, SMB 63) kan således med stor sannolikhet tidfästas till de allra första åren av 1500-talet. Särskilt om mitt antagande är riktigt, att drottning Christines fångenskap i svenska kloster varit ett av incitamenten vid Margaretavisans tillkomst, bör även denna (DgF 159) dateras till samma decennium, låt oss för dess vidkommande tentativt säga 1504–1510.

*

I det föregående (s. 263 ff.) har jag visat, att en kring ett ordspråk uppbyggd strof i DgF 156 »Niels Ebbesen» torde ha övertagits dit från DgF 159 och att Margaretavisans

[14] Huitfeldt, *Kong Hansis Krønicke*, 1599, s. 125 – På Tøjhuset i Köpenhamn finns den s.k. »Junker Schlentzs rustning» (som dock kanske härör från en något senare del av 1500-talet).

nyckelstrof om Iver Lykke tjänat som modell för en i viss mån motsvarande i DgF 156. Detta betyder, att jämväl denna välkända och berömda ballad skall dateras till 1500-talet.

Hvis man skulde nævne, hvilken Vise der har bragt de Danske mest Glæde, maatte det sikkert være Visen om Niels Ebbesøn. Den giver en skildring af Begivenheden i Randers den 1ste April 1340, der ikke blot levende tiltaler vor nationale Følelse, men som virker ved en indre Sandsynligheds Magt og en mærkelig talende Anskuelighed, hvorhos den, hvad der er vitterligt for Alle, ikke har nogen Kilde mod sig, der kunde bestemt bestride dens Rigtighed. Vi gribes uvilkaarligt af den Tro, at den Stemming, der raader i den, maa svare til den Følelse, som herskede umiddelbart efter Begivenheden.

Detta skrev Johannes Steenstrup 1891.[15] Redan då hade visan ägnats större uppmärksamhet än någon annan dansk ballad, möjligen med undantag för Marsk Stig-visorna, och det är med tanke på visans ämne och Danmarks 1800-talshistoria icke förvånande. Svend Grundtvigs inledning till visan är den omfångsrikaste han publicerade (*DgF* III, s. 476–516), förvisso präglad av patriotiskt patos men också föredömlig genom det generösa återgivandet av relevanta historiska källor. Den börjar:

Denne Vise er uden Tvivl den i historisk Henseende vigtigste af alle vore Folkeviser, baade fordi den Daad, den besynger, var af en for Fædrelandet saa afgjørende Betydning, og fordi Visen giver os ikke blot den livligste og udførligste, men ogsaa den i det hele taget troværdigste Beretning derom, som nu staar til vor Raadighed.

Att Grundtvig betraktade visan som samtidig med händelsen är självklart. Egendomligare är att, nästan för en gångs skull, den efterföljande forskningen delat hans åsikt i åldersfrågan, även om i andra avseenden synen på visan varit rätt skiftande, och forskningen har flitigt befattat sig med denna visa också under de hundra år som gått sedan Steenstrups bok utkom.[16] Först Iørn Piø bröt, som vi tidigare sett, 1985 med den gängse uppfattningen och daterade DgF 156 till 1500-talet.

I sin bok riktade Steenstrup, sin vana trogen, kritik mot vad A. D. Jørgensen skrivit om visan.[17] Men denna kritik skjuter över målet, och i sin iver att komma Jørgensen till livs har Steenstrup negligerat eller misstolkat vissa viktiga påpekanden från dennes sida. Jørgensen delade Grundtvigs grunduppfattning om de historiska visornas ålder och kunde därför begå gruvliga misstag rörande visor med ämnen från 1100-talet och Valdemar Sejrs tid, något som Steenstrup med besked och med fullt fog framhöll (ovan s. 183); jag kritiserar själv hans syn på Lenavisan. Men när det gällde Marsk Stig-visorna kom Jørgensen fram till en mycket riktigare uppfattning än Grundtvig, och vad beträffar just DgF 156 förstod han betydligt bättre än Steenstrup diktarens intentioner och insåg i vilket nära samband denna ballad står med den långa visan om Marsk Stig, DgF 145 A. Om den sistnämnda skrev han: »Hele det syn på begivenhederne, hvoraf den udspringer, er om ikke falsk, så dog i den grad ensidigt og poetisk frit, at det i alt væsenligt må kaldes uhistorisk».[18] På samma sätt talar Jørgensen om

[15] *Vore Folkeviser fra Middelalderen*, s. 297 f.

[16] Se den utförliga forskningsöversikten av Grüner-Nielsen i *DgF* X, s. 377–387; jfr även Piø, *Nye veje*, s. 86 f.

[17] *Bidrag til Nordens historie i middelalderen*, 1871, s. 135–163.

[18] *Anf. arb.*, s. 128.

Niels Ebbesen-visans »karakter som væsenlig uhistorisk.»[19] Ortografiskt radikal (som vi ser) var Jørgensen – själv en glödande sønderjydsk patriot – i dessa tillfällen också vetenskapligt radikal på ett sätt som stötte Steenstrup för pannan.

Enbart det faktum att DgF 156 delvis utformats med DgF 145 A som förebild var ett skäl att ifrågasätta den förras historicitet i enskildheter: »Medens den nemlig i hele sin form og sit anlæg er en efterligning af 'Marsk Stig', har den fuldstændig opgivet den historiske idé, der affødte Nils Ebbesens bedrift, og sat en anden istedenfor, et forhold, der som det synes er enestående i den hele literatur og da også i virkeligheden indebærer dens dødsdom.»[20]

Utan att nämna Jørgensens utredningar gjorde sig Hans Brix 1936 till talesman för åsikten om ett nära samband mellan DgF 145 A och DgF 156. Det skedde i två långa uppsatser om respektive 145 och 156 i boken *Analyser og Problemer* III. Brix gick dock ett steg längre än Jørgensen. Under det att denne i enlighet med sin grunduppfattning ansåg 145 A vara den äldre av de båda visorna – och just därför haft en menlig inverkan på historiciteten hos 156 – anser Brix dem vara ungefär jämngamla och rentav ha samme upphovsman. Han skriver sammanfattande om denne diktare:[21]

> Den ukendte Digter, der har forfattet Niels Ebbesen-Visen og komponerat Marsk Stig-Visen har ikke været nogen Folkevisedigter af gængs Sangertype, som man gerne forestiller sig dem.
>
> Han er i Henseende til Stoffets Behandling, Situationernes Udførelse, Replikkernes Formulering og Temaernes almindelige Belysning en decideret Kunstdigter. Og hans Øjemed ligger ikke i Retning af Underholdning for dansende Ungdom. Det svarer til Rimkrønikens og Anders Vedels.

Jag vill gärna knyta några principiella reflexioner till citaten från Steenstrup och Brix angående balladen om Niels Ebbesen.

Steenstrup fäster sig vid att visans uppgifter verkar riktiga, dvs. överensstämmande, så långt de låter sig kontrolleras, med de historiska – eller de övriga historiska – källornas vittnesbörd om det som är visans ämne. Slutsatsen brukar i sådana fall, förenklat uttryckt, bli, att vi antingen har att göra med en »samtidsvisa » (i Grundtvigs mening) eller med en senare, lärd produkt. Att Steenstrup här stannar inför den förra lösningen beror på att han finner »den Stemming, der raader i den, maa svare til den Følelse, som herskede umiddelbart efter Begivenheden». Att visan saknar omkväde (och, vill jag inskjuta, uppenbarligen aldrig haft något) borde ha berett Steenstrup bekymmer, eftersom han ägnar tjugofem sidor i sin bok (s. 88–112) åt att bevisa att »en Folkevise altid har Omkvæd»; i slutet av detta avsnitt måste han dock ta tjuren vid hornen:[22]

> Der findes nogle faa andre Viser uden Omkvæd, men hvor dette nærmest [!] maa betragtes som tabt. Den mærkeligste af disse er Nr 156 Niels Ebbesøn, en ægte Folkevise; ingen af dens fem Opskrifter, ei heller Vedels Text har noget Omkvæd. Denne Vise maa altsaa nævnes som en

[19] *Ibid.*, s. 150.
[20] *Ibid.*, s. 175.
[21] *Analyser og Problemer* III, s. 82.
[22] *Vore Folkeviser*, s. 111.

egentlig Undtagelse; dog er der vel ikke Tvivl om at kun en ulykkelig Hændelse har berøvet den hvad den oprindelig besad.

Att detta är en argumentation *ad hoc* och såsom sådan högst betänklig behöver knappast påpekas. Men den kritik jag vill rikta mot Steenstrup går djupare: jag anser att han vid sin bedömning av visan börjar i fel ända. I det konkreta fallet: han borde ha funderat över om inte avsaknaden av omkväde säger någonting om visans karaktär och ålder. Mera generellt formulerat: han borde ha börjat med en litterärt/stilistisk/språklig analys och därigenom skapat hållpunkter för visans datering; först därefter skulle han ha frågat hur det kommer sig att dess framställning »ikke har nogen Kilde imod sig». Steenstrup, vars bok ändock bär undertiteln *Studier over Visernes Æsthetik, rette Form og Alder*, skulle då ha insett att en datering av DgF 156 till 1300-talets mitt är en helt omöjlig tanke. Att bygga på visans »Stemning» och »den Følelse, som herskede umiddelbart efter Begivenheden» är däremot riskabelt, även om vi kände dessa känslor bättre (från annat håll än visans); inte var Shakespeare med i slaget på Bosworth Field 1485, men hans skildring i *Richard III* lämnar föga att önska av åskådlighet och stämning (och tilltalade dessutom just den »nationale Følelse» som man från Tudorhåll ville inympa).

Det nyss sagda sluter sig till vad jag skrivit på s. 254. Jag citerade där, med instämmande, Rubows »ubrydelige Regel» om »den litterære Betragtnings» primat; tilläggas skall att denna »regel» är av annan och högre dignitet än Schücks trivialare »filologiska regel».

I sin ovan citerade uppsats om DgF 156 lämnar Hans Brix en deklaration för sin utredning, som visar att hos honom den litterära analysen ges företräde:[23]

Forholdet til det historiske opfattes, ved denne Vise som ved den forrige, under en litterær Undersøgelse paa en anden Maade end af Historikerne. Her er den centrale Kendsgerning Visen. Med den som Udgangspunkt kan man undersøge de bevarede Levninger af Fakta og skønsvis afmaale Visens Nærhed ved Hændelserne. Men det er Digterværket der har Respekten. Det er kærkomment, naar en Vise med historisk Emne viser et personligt, vel grundet Kendskap til de historiske Træk. Vi mærker gerne Digterens Puls banke under Fortællingen og det giver Visen Kvalitet, at han taler med fortrolig Kundskab om det Drama, han skildrer. Paa den Maade finder vi Glæde ved at erfare Sagkundskab.

Strax därefter gör Brix en liten reservation, som dock icke avser DgF 156 utan DgF 145:

Den Mulighed maa anføres, at Digtet kan tale med to Stemmer. Lad os nævne Øhlenschlægers Hakon Jarl. Det har Oldtidens Stemme og Stemme af forrige Aarhundredes Gry. Der lyder vel ogsaa fra Marsk Stig-Visen to Stemmer, den ene fra det 13. Aarhundrede, den anden egentlig fra det 14. – nemlig Klagen over Folkets Nød under Strid mellem Konge og Herremænd. Selv om Visen fortæller om Marsken og Hjelm, maa man tænke sig Følelse tilført Emnet fra Striden mellem Valdemar Atterdag og Hr. Niels Bugge paa Hald og de jyske Herremænds genstridige

[23] *Analyser og Problemer* III, 1936, s. 61.

Selvstændighed overfor Kongen. Marsk Stig-Visen er en historisk funderet Digtning, men hvilende i to Tidsafsnit.

Med »Marsk Stig-Visen» menar Brix 145 A, »den store Vise om Marsk Stig» (som han anser primär i förhållande till CDE och HI): »Visens Tilblivelse vilde man – under Henblik paa Niels Ebbesen-Visen, der synes at maatte forudsættes som ældre samtidig – anslaa til anden Halvdel af det fjortende Aarhundrede.»[24] Under det att DgF 156 är tillkommen inte långt efter mordet på greve Gert 1340, skulle dess »Tvillingbroder» DgF 145 A vara diktad minst sextio år efter mordet på Erik Klipping 1286 och därför »hvilende i to Tidsafsnit», händelsens och diktarens. Den bygger, fortfarande enligt Brix, på 145 FG, på en äldre nu förlorad form av 145 B och eventuellt på 145 K; huruvida dess upphovsman dessutom haft tillgång till historiska källor – så som Shakespeare i mitt exempel till Holinsheds *Chronicle* – är en fråga Brix ej berör utan måhända överlämnar till »Historikerne».[25]

Brix presenterar utmärkta litterära analyser av båda visorna och särskilt den av DgF 145 A ger prov på goda psykologiska iakttagelser. Mycket av det Brix här skrivit behåller sitt värde, oberoende av hans syn på visornas ålder. Sin helhetsuppfattning av DgF 156 och dess budskap sammanfattar han efter att ha genomgått den långa dialogen mellan grev Gert och Niels Ebbesen:[26]

Saaledes slutter Visens første store Optrin, der afsætter det rigtige Indtryk af Forskellen paa jysk og holstensk Opfattelse af Vilkaarene mellem Herren og hans Undergivne. De hentes for det danske Standpunkts Vedkommende fra Forholdet mellem Herremand og Hovsvende, hvilket udenvidere overføres paa Forholdet mellem Landsherre og Herremand. Dette er Visens sociale Dogme, der i det følgende med ypperlig Kunst udvikles som poetisk Motiv. Maalet er at fremstille Danmark som Friheds og Ligheds Hjem. Det er mærkeligt, at en saadan liberal Humanisme finder poetisk Forkyndelse i vor Middelalder. Forklaringen findes i den stigende Organisation af Magtfaktorer i Storlandene. Herimod rejste sig en primitiv og individuel Uvilje i Udlande som Schweiz og Norden. Men usædvanligt er det, at en Digter har haft den Tanke at fremstille Frihedskravet poetisk og argumentere derfor ved en episk Beretning. Dette er altsaa gjort i Niels Ebbesen-Visen, som nu nærmere skal ses.

Man tycker, att Brix efter att ha gjort dessa reflexioner över det speciella i DgF 156 åtminstone borde ha diskuterat en alternativ datering, ha övervägt om inte denna hans egen beskrivning pekar mot en betydligt senare tid och indikerar att visan ifråga verkligen är »hvilende i to Tidsafsnit». Brix måste ändock ha varit medveten om att Grüner-Nielsen 1927 och 1931 velat datera Niels Ebbesen-visans »Tvillingbroder» DgF 145 A till 1500-talet.[27] Att Ernst von der Recke 1928 kallat samma 145 A en »skriftlig Compilation af en Art, der ligger helt udenfor vor Fornsangs levedygtige Periode» och »en Pastiche fra Romanvisetiden» kände Brix i varje fall till; han ogillade

[24] *Ibid.*, s. 45 f. Redan i *Vers fra gamle Dage*, 1918, där Brix behandlar visan på s. 115–140, framställer han åsikten att DgF 145 A (då med undantag av str. 50–91) representerar den äldsta visan om Marsk Stig.

[25] *Analyser og Problemer* III, s. 67.

[26] *Ibid.*

[27] Urvalet *Danske Folkeviser – Historiske Viser*, 1927, s. 251 (»en litterær Bearbejdelse fra 16. Aarhundrede»); *Nordisk Kultur* IX:A, 1931, s. 22 (»fra Tiden o. 1500»).

von der Reckes syn på visan, för att uttrycka det milt.[28] Ty liksom Henrik Schück, för att inte tala om Grundtvig, hade Brix höga tankar om DgF 145 A:[29]

Et stolt Digt. Vældige Skæbner, rystende Begivenheder og straalende Replikskifter. Beundring for de stærke, hjertelig Følelse for de svage. Flytte det Digt fra dets Æresplads i Nordens Digtning? Det vilde være Hærverk og det lader sig ikke gøre.

Tidsmässigt måste nog visan dessvärre flyttas, men inte behöver den förlora sitt värde som diktverk därför att den är halvtannat sekel yngre än Brix trodde.

Till den litterära analysen hör också den stilistiska. Brix tillkommer förtjänsten att på ett helt annat sätt än tidigare forskare betona ett för replikskiftena i DgF 156 och DgF 145 A gemensamt stildrag: förekomsten av ordspråk och ordspråksliknande talesätt. Ernst von der Recke nämner visserligen i förbigående (*Danmarks Fornviser* II, s. 112) apropå Marsk Stigs dialog med Erik Klipping i 145 A, att »betegnende er den i KBF. kjendte Brug af ordsprogligе Udtryk». Detta är tämligen vagt formulerat och hade tarvat exemplifiering ur andra texter i Karen Brahes Folio (vilket svårligen låtit sig göra på detta sätt annat än med Margaretavisan, DgF 159 A). De strofer i DgF 145 A det gäller är dessa (i alla är det marsken Stig Andersen som talar):

42. Tthett suaritt vnge her Maarsti,
hand wor icke møgitt glad:
»Thett er ett gambell ordsprog:
spotten och skaaden vel følgis att.

48. »Icke rider ieg saa sterck,
y kand io werre myn magtt:
haffuer y thett ike førre hørtt:
att størke ganger stien for magtt?

[28] E. von der Recke, *Danmarks Fornviser* II, 1928, s. 111. Han hade inte mycket till övers för DgF 145 B heller, ty den är »et ikke meget ældre, af Plukværk fra de følgende Viser, Banaliteter og Reminiscenser andetsteds fra sammenjasket Smøreri, som kun en ufattelig Blindhed til nu har kunnet tage alvorlig» (*ibid.*, s. 95). Brix, som kände sig träffad efter vad han själv skrivit i *Vers fra gamle Dage*, 1918, betraktar detta som ett exempel på von der Reckes »sædvanlige hysteriske Utaalsomhed» (*Analyser og Problemer* III, s. 22; jfr s. 15). – En annan visa, om vilken Brix och von der Recke hade vitt skilda meningar, är DgF 259 »Lave Stisøn og Fru Eline», av båda forskarna indragen i diskussionen om DgF 145. »Denne storslaaede Vise, der i sin concentrerede Fortellemåde og mesterlige Fremstilling hører til det Ypperste, som vor Fornsang kan opvise, bærer i den Grad Virkelighedens Præg, at man vanskeligt kan tage den for en blot digterisk Opfindelse, dens hele Charakter tyder paa, at en sand Begivenhed ligger til Grund for den», skriver Recke (*Danm. Fornv.* II, s. 210). Den skulle skildra en samtida händelse, antagligen i Skåne, »og turde være digtet i Tiden omkring 1300, hvorfra vore bedste Viser stamme.» Två »fortrinlige Stropher» i den har lånats till DgF 145 A (*ibid.*, s. 424). Hans Brix hade 1918 om DgF 259 yttrat, att »Marsk Stig er anvendt til Visens Begyndelse og i en Form, der danner et Mellemled mellem C-gruppen og den lange Vise» (*Vers fra gamle dage*, s. 122); i *Analyser og Problemer* III, s. 42 f., uppger han, med avståndstagande från Reckes åsikt, att »Lave Stisøn og Fru Eline er sekundær i Forhold til Marsk Stig.» Brix har i detta fall säkert rätt; von der Reckes omdöme har här svikit honom. Det kan nämligen inte råda något tvivel om att DgF 259 till stora delar är en ren imitation av DgF 145 CDE, något vi särskilt kan tillåta oss att säga sedan vi sett (nedan s. 000 f.) att 145 CDE är norsk till ursprunget och baserad bl.a. på en episod i Didrikssagan; namnet »Stisøn» i 259 är kanske inte heller tillfälligt valt. Oavsett detta behåller von der Reckes beskrivning av hur DgF 259 »successivt og i Sammenhæng sees udviklet til en aandløs Romanvise paa 90 Str.» sitt värde.

[29] Brix, *Analyser og Problemer* III, s. 59.

49. Iicke rider ieg saa sterck:
icke er ieg helder saa streng:
mand fynder dog thitt en mønde,
der løber att buode hiort och hinde.

50. Dragis thett well till minde,
att ieg haffuer eder vnd-sagtt!
thett komer saa thitt: en liden thue
hun weltter fuld stuor ett laass.

Om str. 42 skriver Brix:[30]

Marsken tyer over i de almindelige Fyndord for at udligne Situationen. Der er en litterær Tone over Udtrykket. Viserne bruger ellers aldrig Kategorien Ordsprog, selv om de enkelte Gange anvender dem. Men Marsken holder sig til Peder Laale.

Och efter str. 49 summerar Brix: »Tre Ordsprog fra Laale og endnu et Fyndsprog har Marsken anvendt i sin Tiltale.» Men ordspråksfrekvensen är minst lika hög i DgF 156:[31]

Som oftere omtalt er en fremragende Ejendommelighed ved Viserne om de to store historiske Herremænd den rige og snilde Anvendelse af Sentenser og Fyndord. Saaledes i Niels Ebbesen A: »du est en *kunstig* Mand og dertil *from.*» »Hvor du ikke kan over komme, rider du lang Vej om.» »Der er ingen sammen viet uden Munk og Kappe.» »Hovmand rider og Hovmand bier, hvor han kan tjene til Takke.» »Aldrig saa I mig saa ræd, jeg turde jo fuldvel skælve» (Peder Laale). »Tvende Kaar lagde han mig for og intet af dem var godt.» »De værste Raad er de bedste.» »Lægge vi ned den lange Tale og lade Sværdene bide.»

Og hertil saa endnu: »Først Natten er forgangen, faar vi Dag istad.» »Dagen kommer ikke før Solen skin.» (i C: »Dagen kommer, før Solen staar op» – vel Fejl?). Laale (Molbech 792) har i samme Aand: »Ofte kommer efter Regn Solskin og skin efer Moln klart Vejr»: Post nimbum reveni solet aura serena diei.» Replikken er aldeles i Digterens Aand, og Visernes Forbedrere plejer ikke at have stilistisk Sans. Ogsaa Panikskildringen: »Faaret bræger og Gaasen kæger og Hanen galer på Halde» er gjort med ordsprogligt Fynd.

Det är säkert riktigt, när Brix efter diskussion av ett par strofer med ordspråksinslag konkluderar, att de »maa altsaa skønnes oprindelige». De har från början hört hemma i DgF 156 och DgF 145 A, och trots att de ibland missförståtts och något förvanskats i traditionen (som skett med ordspråket i DgF 159) har de på ett påfallande sätt hållit sig kvar i texterna.

Sistnämnda förhållande stärker misstanken, att »Viserne om de to store historiske Herremænd» – under det att Stig Andersen var Danmarks rikes marsk var dock Niels Ebbesen en i sin samtid föga bemärkt jylländsk väpnare – inte är särskilt gamla och att traditionen i deras fall, särskilt beträffande den 108 strofer långa 145 A, i hög grad varit av skriftlig beskaffenhet.

Lika litet som idén om »Danmark som Friheds og Ligheds Hjem» (det är som hörde man N. F. S. Grundtvig), vilken Brix inläste i DgF 156, fick honom att vackla i tron på

[30] *Ibid.*, s. 50.
[31] *Ibid.*, s. 75 f.

att dessa båda visor hörde 1300-talet till, lika litet har den säregna anhopningen av ordspråk fått honom att tänka på vid vilken tid sådana började anses litterärt användbara, när de blev ett vedertaget litterärt stilmedel.[32] För Danmarks del är – om vi bortser från de på latin hos Saxo[33] – svaret: *Dyrerimene* och *Den danske Rimkrønike.*

Brix har själv skrivit:[34]

Rimkrønikeformen indføres til os over Sverrig, hvor *Lilla Rimkrönikan* forfattes omtrent 1450. [– – –] Indledningerne lægger megen Vægt paa didaktiske Regler for Konger, og man tør tro, at Værket har taget særlig Sigte paa det nye Dynasti – Oldenborgerne. Endog Aristoteles citeres (Erik Emune), ogsaa Bibelen (Valdemar I; herfra ogsaa: Den Snor, der lægges af Strenge tre –). Oftest er Visdommen hjemmegjort, enten Ordsprog (»E er Mus, som hun maa, i fattig Kones Pose», Laale) eller Almenforestillinger, der udformes jævnt og hjerteligt.

I samma arbete läser vi:[35]

Etisk farvet Litteratur i gammel Tid strømmer over af anvendte Ordsprog (hos Sakse Erik Maalspages Saga). De indsamles ogsaa systematisk. En af vor Middelalderlitteraturs Prydelser er den store tvesprogede, danske og latinske *Ordsprogsamling*, størst fra hin Tid i Europa, der gaar under *Peder Laales* Navn, paa ialt over 1 000 Stykker. Den er bevaret dels i Udgaver fra Begyndelsen af 16. Aarhundrede, dels i en skreven Overførelse til Svensk fra 15. Aarhundrede. [– – –] Allerede Christiern Pedersen, der har besørget en Udgave af Ordsprogene, formodentlig efter trykt Eksemplar og med Hidførelse af personligt huskede Varianter, fremhæver, at Værket ikke foreligger i oprindelig Tilstand. Dette er rigtigt, det fremgaar dels af Ordsprogenes Orden, der hviler paa alfabetisk System, dels af de latinske Rims Tilstand. [– – –] Vender vi os til det svenske Haandskrift, der ialt indeholder 100 Ordsprog færre end Laale, ses det, at de omtalte Gruppers Bestanddele her er anbragt paa de dem tilkommende Plaadser efter den alfabetiske Ordning. [– – –] Vi maa altsaa tænke os, at der i Beg. af 15. Aarh. foreligger en alfabetisk ordnet Tekst, hvorfra den svenske udgaar.

Det finns ingen orsak att datera samlingens tillkomst längre tillbaka än drottning Margaretas regeringstid.[36] En överföring från danska till svenska ter sig av flera skäl naturlig just i Kalmarunionens inledningsskede. Den dansk-latinska samlingen trycktes första gången i Köpenhamn 1506, nästa gång 1508 där. En något utökad och ymnigt

[32] Enstaka förelöpare finns naturligtvis. Från svenskt område skall nämnas biskop Thomas Simonsson, som i Frihetsvisans Engelbrektsparti – för att uttrycka det så – använder följande verspar (*Svenska Medeltids Dikter och Rim*, ed. Klemming, s. 388):

makt plägar opta klokskap winna
oc nödh kenner nakuda kona spinna[.]

Det första av dessa två ordspråk återfinns också, som vi sett, i den långa visan om Marsk Stig (DgF 145 A:48). Båda, det första blott i något varierad utformning, finns i Peder Låles samling, också i den fsv. översättningen (ed. Kock & af Petersens I, s. 144, nr 56, och s. 212, nr 716 – jfr II, s. 35 – resp. I, s. 197, nr 562). Kock & af Petersens har ej observerat beläggen hos biskop Thomas.

[33] Se Gottfrid Kallstenius, Nordiska ordspråk hos Saxo (*Studier tillägnade Axel Kock*, Lund 1929, s. 16–31); jfr Aage Hansen, *Om Peder Laales danske ordsprog*, Kbhvn 1991, s. 169–171.

[34] H. Brix, Oldtidens og Middelalderens Litteratur (*Nordisk Kultur VIII:A: Litteraturhistoria*, utg. av S. Nordal, Sthlm 1943), s. 20, 21. Brix' bidrag är författat 1930 (enl. s. 63).

[35] *Ibid.*, s. 33 f. Några smärre inadvertenser beroende på att uppsatsen trycktes i Sverige under kriget utan att förf. fick tillfälle att läsa korrektur har i citatet rättats av mig.

[36] Peder Låles ordspråkssamling är notoriskt svårdaterad. Se nu senast Aage Hansen, *Om Peder Laales danske ordsprog*, Kbhvn 1991, s. 6 ff.; jfr J. Kousgård Sørensens rec. i *Danske Studier* 1992, s. 137.

kommenterad upplaga utgav Christiern Pedersen i Paris 1515, tryckt hos Jodocus Badius, således samma officin som året dessförinnan tryckt den av Christiern ombesörjda *editio princeps* av Saxo.[37]

All sannolikhet talar för att det är till 1500-talets början, då Peder Låles ordspråkssamling utkom av trycket, vi skall tidfästa idén att låta balladgestalter införa ordspråk i sina repliker. Om vi till äventyrs skulle känna någon tveksamhet härvidlag, kan vi låta den fara. En språklig analys fäller avgörandet.

d) *Ordförrådet som dateringsinstrument*

När jag pläderar för att vid varje studium av en text, i vilket syfte det vara må, den litterära synpunkten skall ges företräde för alla andra, inkluderar jag den språkliga aspekten. Den måste beaktas allra först. Att Paul V. Rubow (som jag med förkärlek citerar i detta kapitel som i så stor utsträckning handlar om danskspråkiga texter) ansåg detsamma är visst, det vet var och en som läst hans *Saga og Pastiche.*[38] Det är denna sida som alltför ofta försummas också inom balladforskningen. Hans Brix är ett exempel så gott som något. Eller rättare: det bästa exempel som tänkas kan. Ty, som man kunde vänta av en första rangens kännare av dansk lyrik, har Brix i sina balladstudier alltid visat intresse för den språkliga detaljen, så redan i boken *Vers fra gamle Dage,* 1918. Hans anmärkningar är ofta fyndiga, i regel kunniga.[39]

Även i uppsatserna om DgF 145 A och DgF 156 redovisar Brix några smärre observationer av språklig art. Men han har underlåtit att beakta textens språkliga gestaltning vid sin datering av visorna. För Brix, som låter just åldern på en ballad vara ett avgörande kriterium för att den skall få behålla sin »Æresplads i Nordens Digtning», borde en sådan undersökning tett sig angelägen. Men uppenbarligen har han inte haft öra för egenheterna i de båda visornas ordförråd.[40]

[37] En kort karakteristik av Christiern Pedersens redaktion ges i Aage Hansen, *a.a.*, s. 15–19.

[38] Paul V. Rubow, *Saga og Pastiche. Bidrag til dansk Prosahistorie*, Kbhvn 1923 (Fotogr. optr. 1968).

[39] Det är tyvärr mer än man kan säga om alltför många av Sofus Larsens anmärkningar, bl.a. i hans digra böcker om DgF 156 resp. DgF 145. Några mindre välbetänkta hugskott från hans sida kommenteras i föreliggande kapitel. Skall jag ge ytterligare exempel väljer jag ett, som redan tidigare (i Helge Toldberg, *Marsk Stig – viserne*, 1963, s. 36) påpekats i litteraturen: Larsen vrakar str. 3 i DgF 145 G, då den innehåller uttrycket att man red i » then bundiis gaardt» utan att det upplyses »hvad det var for en Bonde, der sigtes til» (*Visen om Hr. Marsk Stig og hans Hustru*, 1937, s. 57.). Egendomligt är det , att Sofus Larsen efter så många års arbete med ballader inte observerat och förstått ett så vanligt stildrag. (Om konstruktionen ifråga jfr I, s. 101 n. 51.) Men han lärde sig heller aldrig, att balladerna helt undviker s.k. överklivningar mellan versraderna (*enjambements*); hans konstlat arkaiserande (och språkhistoriskt sett ofta dubiösa) textrekonstruktioner överflödar av sådana. Även detta har påpekats tidigare, bl.a. av Marius Kristensen (se hans rec. av Larsens nyssnämnda arbete i *Danske Studier* 1937, s. 175).

[40] När von der Recke kom till ett så annorlunda resultat beträffande åldern på DgF 145 A – »en omkring 1500 med Pennen foretagen Compilation» (*Danmarks Fornviser* II, s. 95); jfr ovan s. 000 – än Brix, använder han till dels språkliga iaktagelser (*ibid.*, s. 424, om »bestiller» och »hidsed»). Brix tycks inte ha förstått vikten härav. – Det syns inte ha varit tvivel på åldern av uttrycket »bønder og bomend» i DgF 145 och DgF 156 som fick Sofus Larsen att eliminera »bomend» utan därför att det »som Standsbetegnelse paa dette Sted er temmelig overflødigt». »Det var», säger han, »rimeligvis simpelthen Lydligheden mellem bomend og gode men, der gav Anledning til Forvekslingen af de to Ord her [: i DgF 156] som i Marsk Stigs Vise.» Den ursprungliga lydelsen bör enligt Larsen ha varit »riddæræ og gothæ mæn»! (*Niels Ebbesens Vise*, 1908, s. 159 f.)

Här är inte platsen för en mera djupgående undersökning, men jag skall i korthet visa vad jag menar, med exempel ur bägge balladerna och med hänvisningar till en så lättillgänglig kontrollkälla som Kalkars ordbok (och, i förekommande fall, Söderwalls).

Låt oss, som sig bör, börja med *ordsprog* i DgF 145 A: 42: »Thett er ett gambell ordsprog». Brix säger själv härom, att »Viserne bruger ellers aldrig Kategorien Ordsprog». Stället är mycket riktigt *hapax legomenon* i balladerna. Ordet förekommer heller inte i paleotyperna av Peder Låles samling (eller den fsv. övers.). Ordbildningen syns tillhöra bibelöversättningarnas tid. Kalkar har inga belägg äldre än Palladius och 1550 års bibel; ordet möjl. lånat från sv., där det finns i NT 1526 (se SAOB, ej hos Söderwall). *Salomos ordspråk* trycktes i Sthlm 1536 (fot. nytr. SSFS 62: 2, 1958); jfr GVB 1541.

Bomand (»bønder och buomend», 145 A: 4, också B: 6, B: 7 och I: 3; jfr H: 5–6) (»riider oc suene, bønder oc bomendt», 156 A: 3, också C: 3; jfr B: 2). De äldsta sv. beläggen från tiden o. 1500 (Söderwall jämte suppl.). Kalkar: »Bomand [2] = bokarl; ridder oc riddermændz mend, bønder och bomend. *Chr. Pedersen* V. 393. 6; *Grundtv., Folkev* III. 349 b; vor slagen aff hoffmendt og bomendtt. *Kortvending.* v. 2863; rig eller fattig, bønder eller bomend. *Hvitf.* VII.87». Synonymen *bokarl* är äldre och förekommer just i den fasta förbindelsen »bønder ok bokarle» i av Kalkar citerade källor från 1387 och 1417. *Bomand* finns i denna halft juridiska betydelse ej i andra ballader än 145 och 156, i betydelsen 'husstyrer, husfader' (Kalkar 3) däremot i DgF 222 »Jomfruen paa Tinge», också en 1500-talsvisa (på Island har den symptomatiskt nog formen UA); dess fyndighet tilltalade Axel Olrik, som dock helt missbedömde visans ålder.

Karl (»Ennd haffuer ieg 40 karlle mett mig», 156 A: 11, också A: 12, B: 10, B: 11; jfr Grundtvigs säkert riktiga kommentar *DgF* III, s. 499). Detta gamla nord. ord är i ifrågavarande betydelse ganska sent belagt i fsv. (1481), blir vanligare efter 1500 (en god parallell hos Hans Brask: »höffuidzmannen [och] the goda kara, honum fölgia» – se Söderwall suppl.) Kalkars äldsta belägg är från 1525. Tillhör ej balladernas ordförråd.

Konstig (»Niels Ebisøn, du est en konnstiig mand», 156 A: 9; jfr D: 15 *køndige,* B: 8 *lystig*) 'listig'. Medan sbst. *kunst* är äldre (finns bl. a. hos Peder Låle, så redan i fsv. övers), är Kalkars tre belägg på adj. hämtade från Christiern Pedersen, Povl Helgesen och DgF 156 – en händelse som ser ut som en tanke, för att låna ett uttryck från Sveriges förste balladforskare. *Konstig* är inget balladord och förekommer ej heller i andra gamla da. visor (ej uppt. i ordsaml. *DV* VII). Däremot kan Vedels 1591 tryckta text av DgF 156 (F), där str. 8 börjar »Niels Ebbissøn, du est en kaanstig Mand», kanske ha inspirerat till textbörjan av sångleken »Nils han var en konstig man» (*Svenska Fornsånger* III, s. 267 f.; D 36 i Svenskt visarkivs sångleksregistrant). Namnformen »Nisse» uppträder även, liksom i de danska texterna (S. Tvermose Thyregod, *Danmarks Sanglege,* 1931, nr 111), där uppfattat som appell. *nissen* 'tomten'; den yngre da. traditionen kan vara sekundärt inlånad från Sverige, under det att en äldre och ursprungl. da. försvunnit.
Selffgiord (»Hesitt sier ieg den seleff-giord kong», 145 A: 92, också A: 93). Ordet, eljest okänt i balladerna, uppträder enl. Kalkar V, s. 903 f., 758, tidigast hos Henrik Smith. Han tillhörde kretsen kring Christiern Pedersen.

Mot bakgrund av dessa exempel ter det sig överflödigt att närmare behandla även t. ex. 1400-talsgermanismer som *bestalde* 'belägra' (156 A: 48, 49; B: 43, 44; C: 42) och *bestille* (145 A: 56). Av vikt är att det genomgående torde röra sig om konstituerande, ej under traderingen inkomna ord. De båda balladernas tillkomst skall uppenbarligen inte placeras tidigare än till 1510-talet. Brix' datering av dem faller som ett korthus.

Därmed är inte sagt, att Brix' idéer rörande DgF 145 och DgF 156 är helt förfelade. För det första är hans uppfattning av DgF 145 A, den långa Marsk Stig-visan, som primär i förhållande till andra 145-texter delvis riktig. För det andra är det redan av A. D. Jørgensen uppmärksammade men än mer av Brix betonade sambandet mellan 145 A och 156 oförnekligt.

Brix har nog rätt i att DgF 156 är den först koncipierade av de båda. Jag har ovan (s. 265) framhållit, att strofen med ordspråket »Den är mycket rädd, etc.» bör ha lånats till 156 från Margaretavisan, där den har en verklig funktion att fylla.[41] Men diktaren av 156, sannolikt medveten om att strofen ej passat särskilt bra i dialogen mellan Gert och Niels Ebbesen, ser ut att ha begagnat ordspråket ifråga på ett annat sätt. Ty bipersonen Svend Trösts agerande kan ses som en praktisk tillämpning av detsamma: han visar sin ängslan genom att begära orlov från attacken på greve Gert men uppträder sedan desto dådkraftigare. Diktaren av 156 röjer också sin kännedom om en av de två äldre Marsk Stig-visorna, nämligen 145 FG. Han har därifrån hämtat tidsangivelsen »før solen gick til huile» (145 F: 11): »tiill solen gaar tiil huile» (156 A: 28, B: 26; jfr C: 25) och strofen om budbärarens belöning (145 G: 11, F: 14; 156 A: 50, B: 45, D: 35):

DgF 145 G: 11
»Thett skall thu haffue for thydingen,
dog thi er icke guode:
klede och føde y koningens gaardtt,
emeden wy leffue baade.»

DgF 156 A: 50
»Er thett sanden, du siiger mig,
tha er thett thiende guodt:
hest oc kleder udi min gaard,
then stund wi leffue bode.»

Innebörden av 145 FG – belöning trots att tidenderna är dåliga – får f. ö. anses som en, innehållsmässigt sett, *lectio difficilior* jämfört med den banalare tanken i 156.

DgF 145 FG har också begagnats för 145 A, därom råder full enighet inom forskningen sedan A. D. Jørgensens och Julius Martensens dagar. Detsamma har man trott om 145 HI, men Brix torde ha rätt i att dessa tvärtom utgår från 145 A. Utöver de av Brix anförda skälen vill jag framhålla *dels,* att HI är uppteckningar ur muntlig tradition (båda i ms Svaning II) och därför naturligen kortare än den säkerligen skriftligt traderade A, av vilka de utgör ett koncentrat, *dels* att det jämte drottningen (Agnes) är »kong Christoffer» (I: 9, 10; A: 95, 96 »hertug Chrestoffer») som landsförvisar Marsk Stig. »Hertug» är riktigare än »kong» i detta tillfälle, men om diktaren av A företagit en rättelse gentemot I borde han ha satt in »Erik» (Menved) i stället; nu är det tydligen A-diktaren på 1500-talet som tappat bort Erik Menved i sammanhanget och som inte vetat att den för honom mera bekante Kristoffer (den blivande Kristoffer II, kung efter broderns död 1319, far till Valdemar Atterdag och farfar till Margareta) vid tiden för Erik Klippings död var ännu yngre, bara tio år gammal.

När Brix, stick i stäv med då gängse mening, vill se även 145 CDE som avledda ur A, anser jag däremot han har fel. I själva verket är CDE, »Forførelsevisen», med all sannolikhet den äldsta Marsk Stig-balladen av alla.

Brix skriver:[42]

[41] Se ovan s. 000.

[42] *Analyser og Problemer* III, s. 19 f.

Bild 18. Hans Brix (1870–1961). Fotografi i Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn.

Ingen kan gennemgaa de ovenstaaende to Vise-Nedskrifter [: CD] uden at forbavses over deres Ufuldkommenhed, ja Invalididet. De fortæller Historien om Marskens Hjemkomst til den vanærede Hustru og deres Samtale, hvori hun afslører Kongens nederdrægtige Adfærd. Den slutter med hendes Forlangende om at Marsken skal dræbe Kong Erik. [– – –] Som Fortællingen er ordnet, skal herefter følge Kongens Død for Marskens Haand. Med største Forundring iagttager man, at Visen i begge Former bøjer udenom.

Något längre fram i sin text (s. 21) kallar Brix denna ballad följdriktigt »en udmærket Vise med en taabelig Udgang», nämligen om den skulle vara primär i förhållande till A, något som han alltså bestrider. Vad Brix saknar i CDE-balladen är motivet att Marsk Stig dräper kung Erik. Han har därvid råkat glömma, att marsken liksom grev Jakob av Halland och de andra som dömdes fredlösa på danehoffet i Nyborg pingsten 1287 förklarade sig oskyldiga till Erik Klippings död. Marsk Stig och sju andra fredlösa rymde till Norge, där de omedelbart togs i beskydd av kung Eirik Magnusson och hans bror hertig Håkon, vilka i ett brev av 25 juni 1287 (*DN* III: 23) uttryckligen nämner den orätt som begåtts mot de landsflyktiga herrarna. I Norge har man inte utpekat marsken Stig Andersen som kungamördare. Och balladen 145 CDE är diktad i Norge.

Om den 1286 dödade kung Erik Kristofferssons vedernamn skrev A. D. Jørgensen 1871:[43]

[43] *Bidrag til Nordens historie i middelalderen*, s. 134.

Det er historisk overleveret som en anke mod Erik Glipping, at han krænkede de stores hustruer, og hans tilnavn må uden al tvivl forklares som »forføreren» (oldnordisk: glepja, forføre); thi hvad man har søgt at udtyde det som: »den der glippede med øjnene», eller den der slog slet mønt (klippinger), eller »den rasende», savner enhver rimelig forklaring. Og når dette forholder sig således; når det er sandt, at kongen forførte marskens hustru, er det da ikke muligt, at netop det blev dråben, der fik bægeret til at flyde over ... [etc].

Jørgensen sätter otvivelaktigt alltför stor tilltro till historiciteten av CDE (och är alltför benägen att söka ett personligt-erotiskt motiv för ett troligen rent politiskt mord), men hans förklaring av tillnamnet »Glipping» är intressant och kanske riktig. Hans vederdeloman Johs. Steenstrup var av en annan åsikt:[44]

Det vilde være et nyt Bidrag til Kundskab om Kongens Karakter og hans Rygte, dersom der var tildelt ham et Tilnavn pegende hen paa Usædelighed. Det forekommer mig dog, at allerede sproglige Grunde kunde vække Betænkelighed ved at tyde hans Navn saaledes. Dansk og Svensk have ikke et Verbum at forføre af lignende Rod, og de have ligesaa lidt som Oldnordisk et Substantiv *Glepping* en Forfører, hvorimod vi i Dansk og Svensk have Udtrykket at gaa glip ... [etc].

»Nu er det saa, at, ligesom andre af vore Kongers Tilnavne, kommer dette forholdsvis sent frem i de skrevne Kilder», fortsätter Steenstrup, och det kan tilläggas att det inte förekommer i någon av Marsk Stig-visorna. Enligt Steenstrup skall namnet vara Klipping i betydelsen »et klippet Faareskind» och han uppräknar ett flertal personer som hette så, t. o. m. en borgare i Dortmund 1424.[45] Steenstrup har därvid förbisett, att det var till Norge de fredlösa, deras följen och anhängare tog sin tillflykt och att det var där ett öknamn på Erik Kristoffersson kunde ha särskild god jordmån. *Glepja* betyder mycket riktigt 'locka, förföra,' och en pejorativ nominalbildning *Glepping (Glipping)* är mer än tänkbar. DgF 145 C börjar:

Marsti hand ud aff landit foer
och vantt bode heder och ærre:
hieme bliiff kong Eriick,
hand lockitt hans hiertens-kierre.
– Men fruen sider i Sellandt, saa mangtt ther hun sørger.

Om jag med fog förebrår både Steenstrup och Brix – i deras egenskap av framträdande representanter för dansk balladforskning – att de genom förbiseenden totalt missbedömt åldern på balladen om Niels Ebbesen, kan jag inte gärna klandra dem för att de ej förstått den norska rollen i den nordiska balladgenrens historia eller för att de saknat en helhetsuppfattning av denna historia. Därvidlag är det inte fråga om

[44] *Vore Folkeviser*, s. 284 f.

[45] *Ibid.*, s. 285–288. – Steenstrup har inte, och mig veterligen inte heller någon annan, tänkt på att frågan kan ges en enkel fonetisk förklaring, nämligen att det initiala *G* övergått till *K* i ljudförbindelsen Erik Glipping (den tonlösa kakuminalen *k* har gjort den omedelbart påföljande sonantiska kakuminalen *g* tonlös), varvid resultatet blivit *Erik Klipping*. Att jag själv skriver Klipping är en ren eftergift åt konventionen; denna form syns ha blivit den bland danska historiker oftast använda. – Att ett vedernamn kunde syfta på vederbörandes sexuella beteende framgår av att kung Magnus Eriksson (vars farfar f. ö. var syssling till Erik Klipping och vars morfars mor var kusin till densamme) på grund av föregivna homosexuella böjelser kallades Magnus Smek.

förbiseenden; de har hyst den inom forskningen allenarådande uppfattning om den danska prioriteten som aldrig rubbats förrän i kap. 2 av föreliggande undersökning. Utifrån den där framlagda synen ter det sig helt i sin ordning, att den äldsta Marsk Stig-balladen är norsk.

Redan anklangen, den citerade DgF 145 C: 1, förråder genom den antitetiska uppbyggnaden sitt ursprung. Det finns fler exempel:

»Ieg red mig aff lannditt udtt,
ieg wantt bode Reffuell och Rin:
nu haffuer i, kong Eriick,
lockitt kierre høstru min.»
(145 C: 11)

»Ieg var mig y ledning,
for rigen att woffue mitt liff:
hiemme sad y, danner-kongen,
wold-tog min wenne wiff.»
(145 D: 13)

Dessa båda praktfulla strofer – i förhållande till varandra vad jag benämner synonymstrofer – utmärks till yttermera visso av en klart allitterativ tendens, märkbar även eljest i denna ballad.[46]

Man kanske vill invända, att samma slags antites förekommer i en ballad som DgF 354 »Ebbe Skammelsøn», betraktad som kanske den förnämsta av Danmarks »gamle Folkeviser»:

Ebby hand thiener y kongens gaard
buode for guld och erre;
hiem seder Pedder hans broder,
hand loker hans hiarttens-kierre.
-For-dy threder Ebbe Skamellsenn saa mange sty wylld.
(DgF 354 B: 6)

Likheten är, som synes, stor inte bara i komposition utan jämväl i innehåll. Det är nu inte så egendomligt. Ty »Ebbe Skammelsøn» är utan minsta tvivel en ursprungligen norsk ballad, liksom DgF 145 CDE och Lenavisan tillhörande det äldsta skiktet från tiden o. 1300. Namnet är hämtat från farfadern (Ebbe Skjalmsson) till den i Lenavisan besjungne Ebbe Suneson, handlingen bygger bl. a. på motiv ur St. Olavsmirakler, och vissa språkdrag är obetingat norska.[47] Hildeman skriver:[48]

Det självklara exemplet på riddarvisa är balladen om Ebbe Skammelsson (Arw. 33), ty högre har folkvisan och östnordisk medeltidslitteratur sällan eller aldrig nått. Den har kallats en isländsk saga i folkvisans form, och det är inte bara det svepande anslaget om Skammel och hans fem söner [...], som för tanken dit. Koncentration, behärskning, dramatiskt sting och episk kraft,

[46] I C-texten finns sålunda konsonantallitterationer i str. 2 (v), 4 (d, l), 6 (s), 8 (m), 10 (v,m), 11 (r) och 16 (s).
[47] Se om denna visa också i kap. 9.
[48] K.-I. Hildeman, Ballad och vislyrik (i: *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria* I, också som *Meddelanden från Svenskt visarkiv* 2), uup. 1, 1955, s. 253; uppl. 2, 1967, s. 257.

förmåga att ladda upp stämningen med ruvande känslospänning och göra katastrofen inte bara trovärdig utan psykologiskt ofrånkomlig: allt ställer Ebbe Skammelssons diktare i bredd med islänningarna.

Onekligen föreligger viss väsensfrändskap mellan balladen om Ebbe Skammelsson och norrön saga. Vi förstår nu varför.[49]

Om den mördade kung Erik Kristoffersson fått nidbenämningen *Glepping* och historier berättats om hans sexuella förehavanden, har det för en allmän opinion i Norge – liksom för t. ex. den lundensiske ärkebiskopen Jens Grand – legat nära till hands att sätta mordet i samband med hans erotiska vidlyftighet. För mången i de rätta kretsarna har dessa rykten om Erik efterhand kunnat associeras med ett där välkänt – säkerligen ofta högläst och avlyssnat – avsnitt i *Didriks saga av Bern,* en saga som i åtskilliga fall levererat stoff till ballader. Detta avsnitt (kap. 276–277) skildrar hur kung Erminrek sänder sin rådgivare Sifka bort i ett långväga uppdrag och under dennes frånvaro besökte och våldtog hans hustru Odila: »Erminrekr konungr ... segir henni, at hann vill hafa hennar vilja, sem hann hefir áðr fyrir ætlat oft. En hún vill þat víst eigi, ok þó þorir hún eigi annan veg vera láta en konungr vill, ok hann gerir svá sem hann hefir áðr ætlat, at hann á lag við hana». Sifka återvänder:[50]

Nú kemr Sifka heim ok hefir vel rekit erendi ok gengr nú heim í sinn garð ok í sín hús ok hittir konu sína, Odilam. En er hún sér Sifka, stendr hún upp ok gengr í móti honum ok veinar sér ok grætr allsárliga.

Ok nú mælti Sifka: »Hví grætr þú, frú? Ek hugða, at þú mundir heldr fagna, er ek væra heim kominn, en gráta eigi.»

Nú svarar hún: »þat er langt at segja, hví ek græt, en því veldr Erminrekr konungr ok hans illska. þat var eitt sinn, er þú vart i brottu farinn, er ek sat í minni lítilli stofu ok saumaða ek þína silkiskyrtu, en þar kom Erminrekr konungr, ok áðr hann færi þaðan í brottu, muntu aldregi honom fá goldit með illu þá ósæmd, er hann gerði mér,» – ok segir honum allt glöggliga, hversu farit hefir.

Nú svarar Sifka: »Ver kát, frú, ok lát sem þetta hafi ekki verit. En ek skal svá til haga, at konungr skal þessa gjalda med margs konar ósæmd, áðr en ek hætta.»

Sifka dödar inte kung Erminrek utan hämnas istället genom att på olika sätt få kungens alla tre söner dödade genom hans egen indirekta eller direkta försorg.

Att det existerar ett slags samband mellan dessa kapitel i Didrikssagan och DgF 145 gjordes gällande av Sophus Bugge i en utredning 1879.[51] Han påpekade, att historien

[49] En av de för vishandlingen centrala strofer Hildeman med rätta beundrar och citerar är den i vilken Ebbe bittert och stolt svarar sin fästmö:

Jag fäste Er ej till moder,
ej heller till min svära,
utan att vara min fästemö
och så min hjärtelig kära.

Ordet »svära (:'svägerska', annars också 'svärmor') är västnordiskt och svenskt men förekommer ej i danskan.

[50] Citaten hämtade, med obetydliga ortografiska avvikelser, ur *Þiðreks saga af Bern*, ed. Guðni Jónsson, Reykjavík 1952 (Íslendingasagnaútgafan) II, s. 374 f.

[51] Bidrag til den nordiske Balladedigtnings Historie. I. Marsk Stig. (*Det philologisk-historiske Samfunds Mindeskrift 1854–1879*, Kbhvn 1879, s. 64–74.)

också finns i *Das deutsche Heldenbuch,* tryckt redan 1477. Eftersom 145 CD (E) i vissa detaljer mest liknar Didrikssagan, i en annan mest Heldenbuch, drog Bugge slutsatsen att visan om marsk Stig och hans hustru inte bygger direkt på någondera utan på det lågtyska kväde som legat till grund för båda prosaframställningarna:[52]

Den danske Digter, der først besang Marsk Stig som sin Hustrus Hævner, kan hverken have kjendt den i Thidriks Saga eller den i Heldenbuch nedskrevne Fortælling om Ermenrik (Ementrich) og Sifka (Sibeche), men han har kjendt og benyttet en Vise, der behandlede det samme Æmne som disse Fortællinger. Ligesom Fortællingen i Thidr. sikkert forudsætter en nedertydsk Vise, saaledes tør vi tro, at den Vise om Ermenrik og Sibeke, som Marstigvisens Digter kjendte, i sin Oprindelse var nedertydsk. Men der er ingen Nødvendighed for at antage, at han havde hørt Visen i nedertydsk Sprogform; tværtimod taler Sandsynligheden for, at den Sibekevise, som her forudsættes, var overført til dansk Sprog, inden den afgav Vers til Marstigvisen.
[---]
Ligesom en Optegnelse af den danske Vise fortæller Thidr., at Hustruen gaar sin Mand grædende imøde, da han kommer hjem, og at han spørger hende, hvi hun græder, medens Held. intet véd derom. Her ligger endog Fremstillingen i Thidr. saa nær ved Ordene i den danske Vise, at vi mulig kan rette en Feil i denne efter Sagaen. Det heder i dansk B 18:

Hør i ded, skønne fruuv Mett-lille,
hui rinder [eder] taare paa kinnd?
och huii gredder i for kommenn,
och nu imod kommen min?

Her er Ordene *for kommenn* meningsløse. Efter *fagna* i Thidr. Kap. 277 formoder jeg i den danske Vise:

hvi græder I for Gammen
nu imod Komme min?

for Gammen d.e. istedenfor at vise Glæde; dette Ord bringer tillige Alliteration. Omvendt gjør den danske Vises Ord *kommen min* det sandsynligt, at Papirhaandskriftet B af Thidr. ved *minni heimkommu* har bevaret et oprindeligere Udtryk end Pergamenthaandskriftet, der har *er ec vera heim kominn.*

Fortællingen om Sibeke i Thidr. og Held. giver os ved flere Punkter Veiledning til at finde, hvilke Optegnelser af Marstigviserne har bevaret det oprindelige. Med rette har man antaget, at Forfatteren af der lange episke Digt, der er trykt som A hos Grundtvig, har benyttet flere ældre kortere Viser om Marsk Stig og Kong Eriks Mord, deriblandt den, hvis Omkvæd er »Men Fruen sidder i Sælland, saa mangt der hun sørger». Men den benyttede Form af sidstnævnte Vise har været fuldstændigere end de Optegnelser af den, som nu foreligge os. Dette fremgaar deraf, at Replikkerne om Skjorten i A 22, 23, der mangle i CDE, som paavist staa i Forbindelse med et Træk i Thidrikssagas Fortælling om Sifka. Sagaen giver os her endog et med andre Momenter samstemmende Vidnesbyrd om, at Optegnelsen af det lange episke Digt om Marsk Stig i Anna Munks Haandskrift ikke, ialfald ikke i alt, er afhængig af Optegnelsen i Karen Brahes Haandskrift. Ti alene Anna Munks Haandskrift har Udtrykkene »Skjorten af Silke» og »sømmer», der begge gjenfindes i Thidrikssaga.

Bugge har säkerligen rätt i att det är historien om Ermenrik, Odila och Sifka som gett uppslaget (och mer därtill) åt DgF 145 CDE, men sambandet skall lika säkert förklaras

[52] *A.a.*, s. 71–73. Bugges resonemang om *heimkommu* resp. *heim kominn* har relevans för Lenavisan; se härom i kap. 9.

på ett annorlunda sätt än det Bugge utifrån sin – och Grundtvigs – tids uppfattning föreslog.

Sophus Bugges teori avvisades kategoriskt av Steenstrup 1891.[53] Hans kritik har resulterat i, att därefter ingen tagit Bugges uppslag på allvar. Det refereras visserligen pliktskyldigast av Grüner-Nielsen i forskningsöversikten *DgF* X, s. 319–320, men förebigås eljest med tystnad i den omfattande litteraturen om DgF 145.

Steenstrup slår ned på olika punkter i Bugges resonemang. Namnlikheten Erminrek/Erik och Sifka/Stig, som Bugge sin vana trogen gjorde ett avsevärt nummer av, anser Steenstrup sakna egentlig betydelse. Om Bugges konjektur (i B: 18) »for Gammen», som åstadkommer allitteration i raden, säger Steenstrup: »Nu er imidlertid Alliteration, som foran paavist, aldeles ikke god Visestil, og Bugges Rettelse forekommer mig endvidere af den Grund uheldig, at den har frembragt en Linie, som uden Kommentar er aldeles uforstaaelig.» De tre viktigaste inslagen i Steenstrups kritik rör visans innehåll jämfört med Erminrekhistorien.

a (s. 267): Nu forekommer det mig imidlertid, at naar vore Visers egentlige Emne skal nævnes, saa er det H æ v n e n over den troløse Konge, der m e d s i t B l o d maa betale sin Usædelighed. At Hustruen forføres under Marskens Fraværelse er noget forholdsvis underordnet, medens paa den anden Side Marsk Stigs aabne Vedkjendelse af, at han er Drabsmanden, og hele øvrige ridderlige Optræden er et Hovedpunkt. Men den Skikkelse, som det fremmede Sagn viser os, er den t r æ s k e, »utro» Sibiche. Han lader ikke Kongens Blod være Betaling for Ugjerningen; han hævner sig paa den underfundige Maade, at han [etc.].

b (s. 270): Det ypperlige og skjønne Træk, at Ingeborg i Følelsen af sin Sorg og Ulykke i k k e k a n o g v i l g a a s i n Æ e g t e f æ l l e i m ø d e, og ligeledes det andet stolte Træk, at hun meddeler sin Ulykke ved at sige, at h u n n u e r D r o n n i n g i D a n m a r k – Intet af alt dette kan enten Thidriks Saga eller Heldenbuch rose sig af at indeholde. Nu siger Bugge: »Optegnelsen B har, som Overensstemmelsen med Sagaen viser, alene bevaret det Oprindelige.» Tværtimod, hint tarvelige og forkvaklede Vers i B har ikke nogetsomhelst Krav paa at gjøres til et oprindeligt, og der er ikke det Mindste til Hinder for at antage Versene i de fire andre Texter for ægte.

c. (s. 268f.): Da Erik træder ind i Høienloft for Ingeborg, siger han:

A 22. »Her sidder I, skjønne Fru Ingeborg!
og vil I være mig huld,
da syr I mig en Skjorte
og synker [ɔ: bræmmer, broderer] den med røde Guld!»

23. »Skulde jeg sy Eder en Skjorte
og sinke den med røden Guld,
saa Mænd ved, Dannerkongen,
da var jeg Her Marsti uhuld.»

Bugge sammenholder visse Vers med Ordene i Thidriks Saga »jeg sad i min lille Stue og sømmede Din Silkeskjorte», men herved synes atter overset, hvad der er b e t y d n i n g s f u l d t i den hele Fortælling og hvad der er aldeles uvigtigt. Thi i Thidriks Saga har denne Syning endnu ikke faaet den symbolske Anvendelse, som den har i Visen. Det var jo nemlig gammel Skik og Regel, at en ærbar Kvinde kun kunde sy en Skjorte til sin Elsker, sin Trolovede eller sin Ægtefælle; i Kong

[53] *Vore Folkeviser fra Middelalderen*, s. 265–272.

Eriks Anmodning ligger altsaa en Elskovserklæring. I Gisle Surssøns Saga beder Asgerd Aud om at skjære en Skjorte til hendes Mand, men Aud svarer, at det gaar lige saa lidt an, som hvis Asgerd vilde sy en Skjorte til Auds Broder. I Visen om Lave Stisøn og Fru Eline (nr. 259) siger Esbern Ottesen til Fru Eline, der under sin Ægtefælle Hr. Laves Ledingsfærd sidder ene hjemme:

B 6. »Hør I, Fru Elinsborg,
vil I være mig huld:
giver mig en Skjorte
og singler den vel med Guld.»

7. »Giver jeg Eder en Skjorte
og singler jeg den med Guld,
froer [erfarer] det Laue Stisøn,
han vorder mig aldrig huld.»

I Malfred og Magnus (Nr. 49):

B 49. Det var liden Malfred,
hun var Magnus Kongens Søn huld,
hun lod hannem Skjorter sy
og syede [singlede] dem med Guld.

I Elveskud (Nr. 47):

D 9. »Og hør, liden Ole, træd i Dansen med mig,
en Skjorte af Silke saa giver jeg Dig.»

10. »En Skjorte af Silke jeg selv formaar:
thi den har min Fæstmø foræret mig igaar.»

Bugge har netop selv andensteds givet mange Oplysninger om den Skik, at Fæstemøen syede en Skjorte til sin Fæstemand (Grundtvig III. 918), saaledes at dette Forhold er ham vel bekjendt, men netop derfor vilde det vistnok have været rigtigt, om Bugge havde betonet, at den Betydningsfulde i denne Skjortesyning aldeles ikke findes i Thidriks Saga, saaledes at man ikke tør sige, at Motivet er taget af den.

Om Steenstrups kritik av Bugge skall följande sägas. Beträffande namnlikheten instämmer jag med Steenstrup; möjligen kan den svaga likheten Erminrekr/Eiríkr ha bidragit till att historien ifråga utnyttjats av balladdiktaren. Allitterationens roll har Steenstrup här som eljest missuppfattat; att sådan i viss grad förekommer i DgF 145 CDE har jag förut nämnt, och Steenstrup syns inte ha tänkt på att det av honom särskilt framhållna uttrycket »Dronning i Danmark» är ytterligare ett exempel. Men förvisso är konjekturen »for Gammen» mer än lovligt luftig. De andra tre, tyngre vägande invändningarna kommenterar jag i tur och ordning:

a) Steenstrup förbiser att DgF 145 CDE icke nämner, att marks Stig dräpte kung Erik. Den enda antydan åt detta håll är att marskens hustru icke vill låta honom ligga med henne, förrän han »faar weiet konng Erick». Anmärkningsvärt är just uttrycket »faar weiet», som förekommer i alla tre texterna (C: 6, D: 8, E: 8) i motsats till »haffuer weyett» i B: 21 (A: 35, 36 följer CDE); det implicerar nämligen inte att marsken själv skulle döda kungen. (Detta har ej heller Brix observerat, när han *a. a.*, s. 19, skriver att CD innehåller »hendes Forlangende om at Marsken skal dræbe Kong Erik.») Skillnaden kan synas hårfin men är det avgjort inte. (Slutraden i C: 16, »thett raade

koninng Eriick meen», ger dåligt rim och är något dunkel: avses Erik Klipping eller efterträdaren Erik Menved?)

b) Det är väl mycket begärt, att Didrikssagan skall innehålla draget »Dronning i Danmark» eller motsvarande. Men när det gäller frågan huruvida marskens hustru undviker att möta sin man vid dennes hemkomst eller ej, syns mig Steenstrup icke ha fäst sig vid den verbala utformningen i sagan och balladen. Under det att den i balladerna vanliga formuleringen är »[gård]/ute för honom står» har DgF 145 uttrycket »stannde op emodt mig» (C: 3), »stannde ham op i-gien» (D: 4), »sta ham op i-gen» (E: 3), »staa hannom op igenn (A: 31), »staa op mod meg» (A: 32); jfr »hun ganger hannom gredende igien» (B: 17). Sagan säger »stendr hun upp ok gengr í móti honom ok veinar (sér) ok grætr (all) sárliga». Likheten är evident; den i flertalet vistexter uppträdande negationen är härvidlag oväsentlig. Steenstrup gör sig skyldig till misstaget att inte göra klar åtskillnad mellan i en visa ingående »uppgifter» och dessas verbala utformning: historikern förkväver den presumptive litteraturforskaren.

c) Den som utformade Didrikssagan och hans publik visste nog vad det betydde, att Odila satt och sömmade en silkesskjorta åt sin make. (Texten i Heldenbuch saknar varje motsvarighet.) Omsatt från den lakoniska prosan till versform i en ballad, där mer än hälften av stroferna helt eller delvis utgörs av yttranden, får framställningen bli en aning utförligare. Skjortsömnaden med sin symboliska innebörd förekommer i östnordisk medeltidslitteratur knappast utanför balladgenren; det är symptomatiskt att Hans Hildebrand i *Sveriges Medeltid* II, s. 273, kan uttala sin förvåning över att Daljunkern av sin norska fästmö – en dotter till fru Ingerd Ottesdotter på Austråt – fick något så enkelt som en skjorta i gåva. Från norrön diktning kan nämnas t. ex. det av Bugge (*DgF* III, s. 918) påpekade, välkända stället i *Orvar-Odds saga* (ed. Boer, Altnord. Sagabibl., s. 60): »En sídan gengr hann [Oddr] þangat, er Ingibjǫrg sat á stóli; hon saumaði Hjalmari skyrtu.» – Steenstrups exempel är ur hans egen synpunkt en smula olyckligt valda. »Lave Stisøn og Fru Eline» (DgF 259) är till sin första, här relevanta, hälft en ren imitation av just DgF 145. Den sena och mediokra romanvisan DgF 49 anser Grundtvig »stamme» från Norge och det må så vara; den är dock säkert diktad på danska men försedd med samma slags övertydligt norska kolorit som DgF 475 »Aslag Tordsøn og skøn Valborg» (och har dessutom lånat uttryck från DgF 145). Otvivelaktigt norsk är däremot DgF 47 »Elveskud». Gisli Súrssons saga talar för sig själv.

Sammanfattande skriver Steenstrup i denna fråga:[54]

Alt i Alt synes det, der bliver tilbage af Lighederne mellem Visen og det norske og tydske Sagn at være saa lidt, at det omtrent ene bestaar i, at en Konge bortfjerner sin Vasal for at have Leilighed til at forføre hans Hustru. Lige siden Kong David satte Urias paa den udsatte Post i Krigen for ved hans Død at kunne bemægtige sig Bathseba, har der været Konger og Herrer, som paa tilsvarende Maade søgte at bane Vei for deres lidenskabelige Ønsker. [– – –] Dertil kommer det Uheldige, at Heldenbuch er langt yngre end vore Viser. Bugges Antagelse er derfor ogsaa den, at Visens Forfatter hverken har benyttet den i Sagaen eller i Heldenbuch nedskrevne Fortælling, men derimod en nedertydsk Vise, der behandlede det samme Emne. Denne nedertydske Vise har rimeligvis allerede da været overført til dansk Sprog og saaledes kunnet afgive Vers til Marsk Stig Visen. Som vi have set synes ikke nogetsomhelst af Visernes Stof at være gaaet over fra de fremdragne Kilder, og Forbindelsen med den ukjendte nedertydske Vise kan saaledes næppe siges at have nogen Støtte.

[54] *A.a.*, s. 271 f.

Parallellen med David, Bathseba och Urias, som Steenstrup här framhåller och som sedan med jämna mellanrum återkommer hos mera lättviktiga danska skribenter, lider av den allvarliga svagheten att Urias av kända skäl icke fick tillfälle att hämnas. Inte ens Bugge, som eljest var särdeles rask i att finna bibliska och antika förebilder till balladmotiv, har därför infört Uriashistorien i sammanhanget.[55]

Steenstrups skepsis beträffande den roll »den ukjendte nedertydske Vise» kan ha spelat är befogad, och i rättvisans namn måste sägas att Bugge själv bäddat för åtskilligt i Steenstrups kritik. Ett av de grundläggande felen i Bugges uppfattning slog dock Steenstrup inte ned på, ty när det gäller den supponerade lågtyska visan är det snarare bristen på uppvisbara detaljlikheter Steenstrup vänder sig emot än mot själva tanken på att en sådan visa haft direkt betydelse för DgF 145.

Båda forskarna utgick från en mycket naturlig men icke desto mindre felaktig premiss, nämligen att DgF 145 CDE var dansk till ursprunget. Det har f. ö. alla trott, ända tills jag nyligen framfört en avvikande uppfattning.[56] Det är först och främst detta axiom som fick Bugge att skriva, att »den danske Digter» inte kan ha känt »den i Thidriks Saga ... nedskrevne Fortælling», ty intet talar för att den norröna Didrikssagan varit känd i Danmark; närmast som ett korollarium till detta axiom får betraktas Bugges understrykande av att sagan kallar Sifka kungens »ráðgiafi», medan han i Heldenbuch benämns *marschalk*. Här föreligger dock ett tankefel från Bugges sida, ty Ementrich kallas ej konung utan *keiser*. Kunde man ändra »keiser» till »kong», hade man likaväl kunnat ändra »ráðgiafi» till »marsk». Det var emellertid termen »marsk» – och av detaljer enbart den – som för Bugge definitivt exkluderade »den norske Saga» från balladens källor och jagade honom över ån efter vatten.

Vad Bugge föreställde sig var således en lågtysk visa om kejsar Ementrich och hans marskalk Sibiche, som översattes till danska men handlade om samma personer, en visa som »icke senere end i 14de Aarhundred fra det nordlige Tydskland er vandret over til Danmark og der er bleven omsat i dansk Sprogform.»[57] Senare bytte man i Danmark helt enkelt ut namnen Ementrich och Sibeche mot Erik och Stig: *voilà* DgF 145 CDE! Som den uppslagsrike filolog han var kunde Bugge dock inte låta bli att fästa sig vid detaljer i texterna. Han menade, som vi ovan sett, att med hjälp av lydelsen i en av de danska visstroferna, kunna avgöra att pappershandskriften B av sagan på en punkt hade en ursprungligare läsart än membranen (Mb).[58] Ett sådant resonemang är metodiskt försvarbart endast om det föreligger ett direkt samband mellan Didrikssaga och ballad men inte om man tyr sig till Bugges mera invecklade teori.[59]

[55] Jfr om Holofernes i min uppsats Kring Sophus Bugges balladuppfattning (*Eyvindarbók, Festskr. t. Eyvind Fjeld Halvorsen*, Oslo 1992), s. 158 f.

[56] *Ibid.*, s. 157 f.

[57] Bugge, *a.a*, s. 74.

[58] Bugge, *a.a*, s. 72 (ovan s. 313).

[59] Bugges svaghet för sinnrika men skäligen komplicerade teorier har jag berört i min uppsats från 1992 (se n. 55 strax härovan). Ofta, och jag tänker då inte enbart eller ens främst på balladområdet, bygger dessa på – eller tar sin utgångspunkt i – mer eller mindre påfallande namnlikheter, så troligen i det aktuella fallet; Bugge framhåller (s. 69f.) likheterna mellan Ementrich och Erik, Sifka (Sibiche) och Stig. Omöjligt är väl inte, att balladpoeten utifrån namnen i Didrikssagan faktiskt associerat på ett sätt liknande Bugges eget.

Tanken på lågtyska kväden som källor för nordiska, dvs. danska, ballader var viktig för Svend Grundtvig, och Bugge följde i dessa avseenden som i så många andra Grundtvig på balladens område. Även beträffande Marsk Stig-diktningen, där Grundtvig själv företrädde ett helt annat synsätt, tog således Bugge sin tillflykt till en grundtvigsk förklaringsmodell. Norges banbrytande roll inom nordisk balladdiktning förstod han ej.[60] Gustav Storms uppslag (jfr ovan s. 176 ff.) att det i många fall var nordiska sagotexter och icke tyska kväden som låg till grund för de nordiska balladerna accepterade Bugge inte, och onekligen hade Storm radikalt försvagat sin argumentation genom en kronologisk och kausal felsyn. Steenstrup undvek att ta ställning till Storms viktiga åsikter och inskränkte sig till att polemisera mot dennes uppenbara misstag i ett mera perifert fall.[61]

Om DgF 145 CDE är tillkommen i Norge medför dess anknytning till Didrikssagan intet problem. Man får nämligen inte resonera så som i detta fall särskilt Steenstrup gör, dvs. feltolka innebörden av olikheter som föreligger mellan saga och ballad. Det kan inte tillräckligt betonas, att balladernas diktare självfallet inte kände minsta skyldighet att till varje pris följa sina källor. De skapade poesi och skrev inte *Danmarks Riges Historie*. Gamle Vedels kloka ord härom, välkända som de är, glöms alltför lätt bort av de forskare som sysslat med de historiska balladerna.[62] Diktarna tog vad som passade dem och lät resten vara.

e) *Balladernas diktare*

Apropå sambandet mellan den skrivna Didrikssagan och en ballad som DgF 145 CDE bör också här något sägas om balladernas diktare. Vi har å ena sidan uppfattningen att balladerna skapats av »det ulærde danske Folk», att de tillkommit »paa Folkemunde», för att begagna två uttryck av Grundtvig. Tillfölje språkets makt över tanken – visorna ifråga var ju i alla fall »Folkeviser» – vidmakthölls denna romantiska tankegång mycket länge och ges förnyat liv då och då; romantik, om än med vänsterpolitisk färg, förblir dock romantik. Företrädare för den motsatta uppfattningen är däremot alltför benägna att i balladernas diktare se lärde män, studerande latinska annaler och krönikor i Sorö eller något annat kloster. Rättare sagt: de generaliserar på ett otillrådligt och otillåtet sätt ett förhållande som i åtskilliga fall må äga sin riktighet för Danmarks del vid 1400-talets slut eller under 1500-talet, balladens danska tid och Danmarks balladtid. Men bilden blir med all sannolikhet falsk om den projicieras bakåt till att gälla även genrens tillkomsttid och tidigaste period, den i norsk miljö. Visst kan somliga balladpoeter ha varit bokligt bildade, *litterati* eller, för att använda ett ord som med hänsyn

[60] Detta, för vilket han självfallet ej kan lastas, sammanhänger med hans uppfattning om »folkeviserne». Bugge kunde inte, lika lite som Grundtvig, tänka sig att de för sin tillkomst kunde tacka smaken för hövisk litteratur i norska högreståndskretsar på 1200-talet.

[61] Se s. 192 ovan.

[62] »Oc hues som holdes for Historiske dict, de ere fast stycket Historier, som icke ere fuldkommeligen bescreffne met alle Omstende, som det sig burde. Thi Poeten tager ickun aff den hele Historie, det besynderligste som hannem vilder oc tiener til sit Forsæt. Dette danner hand effter sin Poetiske art oc Frihed, oc lader saa huer dømme der om oc tage der aff huad hannem lyster.» (*Anders Sørensen Vedels Folkevisebog*, udg. af Paul V. Rubow, I, 1926, s. 21.)

till det inhemska språkets starka ställning gentemot latinet ter sig lämpligare, *meistara*. Men läsning var i allra högsta grad liktydigt med högläsning, och balladpoeterna behöver inte själva ha haft direkt tillgång till de dyrbara pergamenthandskrifterna eller ens ha varit läskunniga. Det räcker om de tillhört publiken, auditoriet, när den skrivna litteraturen höglästes gång på gång under de långa vinterkvällarna. I själva verket torde just avlyssnandet, det auditiva tillägnandet, ha varit det naturliga och det mest ändamålsenliga för en poet som själv skapar muntlig dikt för en lyssnande publik: han har hörselbilden, ej skriftbilden, i minnet. En smula tekniskt uttryckt; det rör sig om ett kretslopp av *aureal reception* och *oral production*.[63]

Detta betyder att det inte är särskilt svårförklarligt om en balladpoet i sin egen visa blandar element ur en skriven – men av honom avlyssnad – litteratur med sådana ur en företrädesvis eller uteslutande muntligt levande diktning. Sagans prosa, versromanens knittel och eddadiktens fornyrdislag behövde för honom inte framstå som väsensskilda annat än vad själva formen anbelangar, samtidigt som han i sitt eget skapande måste visa sig medveten om genrebegreppet, ha känsla för den egna genrens krav och konventioner.

Istället för att just här ge exempel på ballader med från olika håll hämtade ingredienser – den nyssnämnda »Ebbe Skammelsson» hör annars hit – vill jag peka på att det vidsträckta associationsfältet också kan ha haft en annan funktion. I det konkreta fallet, till vilket jag valt att knyta dessa allmännare reflexioner, har utgångspunkten varit en uppseendeväckande och efterhand allmänt känd händelse: det nattliga mordet på Erik Klipping 1286. Att i en norsk ballad om denne kung Erik »Glepping» historien om kung Ermanrik och Sifkas hustru fått avge huvudmotivet och flera detaljer kan mycket väl bero på att norrön tradition också kände ett nattligt mord på denne Erminrek/Jǫrmunrekkr.

Redan Bugge påpekade, »at Ermanrik efter andre Kilder bliver overfaldt om Natten og dræbt.»[64] Han nämner icke vilka dessa andra källor är. Steenstrup skriver härom: »Bugge omtalar, at Ermanrik efter andre Kilder bliver overfalden om Natten og dræbt; men at hiddrage nye Kilder til at supplere de Mangler, som der kunde være i de to Kilder, hvis Lighed paaberaabes, forekommer mig ikke at være tilladeligt.»[65] Denna kritik är principiellt riktig och kan bara rubbas av speciella skäl. Dilemmat för Bugge – det som väl var den egentliga orsaken till att han inte närmare diskuterade eller ens namngav de »andre Kilder» han åsyftade – uppstod genom att balladen enligt honom var tysk-dansk och att i den kontinentalgermanska (och engelska) Ermanariktraditionen varje uppgift om ett nattligt överfall saknas.[66] Detta motiv uppträder blott på norrönt område. Men om balladen är norsk försvinner Bugges dilemma, och samtidigt sätts Steenstrups invändning ur spel. Huvudkällan är eddadikten Hamðismál, men

[63] Jfr t.ex. I, s. 111 n. 78, och min uppsats Oral literature, written literature and the ballad (se s. 196 n. 68 ovan).

[64] Bugge, *a.a.* s. 267.

[65] *Vore Folkeviser*, s. 267

[66] Detta motiv finns ej heller i »Ermenrichs Tod» (*Deutsche Volkslieder mit ihren Melodien* nr 2), vilken troligen är en av källorna för »Kong Diderik i Birtingsland» (DgF 8), en egenartad 1500-talsprodukt ej utan likheter med visan om Niels Ebbesen (DgF 156); se nedan s. 000.

också andra källor är involverade, bl. a. Vǫlsungasagan där Jǫrmunreks onde »ráðgiafi» Bikki svarar mot Didrikssagans Sifka (jfr den förenande tyska namnformen Sibiche). Enklast är här att citera ur Snorres berättelse i *Skáldskaparmál* att Gudrun eggar sina söner till hämnd för Svanhilds död: »Hon lagði ráð fyrir þá, at þá er þeir kvæmi til Jǫrmunrekks konungs, at þeir skyldu ganga of nótt at honum sofanda.»[67]

Enligt Didriks saga av Bern, kap. 401–404, dör Erminrek av sjukdom, som förvärrades genom illasinnade råd av Sifka (vilken efterträdde honom som kung, varför – får vi förmoda – Odila blev drottning; Sifka faller snart därefter i ett slag mot Didrik). Men enligt det jag nyss utvecklat har balladpoeten känt och, om man så kan säga, gett företräde åt den norröna traditionen om Ermanriks död, den som för oss rakt in i sagan om nivlungar och gjukungar. Därmed riktas också vår uppmärksamhet inte bara mot Guðrúnarhvǫt, Hamðismál och Vǫlsungasagan – de dikter där hämnden mot Jǫrmunrek omtalas – utan också mot Sigurðarkviða in skamma, Brot af Sigurðarkviðu och det prosastycke, »Frá dauða Sigurðar», som i Codex Regius sammanbinder Brot och Guðrúnarkviða I. Prosan meddelar: »Enn sumir segia svá, at þeir dræpi hann inni í reccio sinni sofanda.»[68] Detta sägs om Sigurd. Vi börjar plötsligt förstå sammanhanget, vi anar vem som varit balladpoetens egentliga förebild i teckningen av marsk Stigs hustru. Vi förstår nu något som Bugge inte förstod, bunden som han var av den gängse föreställningen om den nordiska balladgenrens danska ursprung. Till lösningen återkommer jag strax.

Jag skall dessförinnan återge de strofer i DgF 145 CDE (samt sådana de förekommer i A och B) som innehåller vad marskens hustru yttrar till honom efter hans hemkomst från ledungen:

A

33. »Tthennd thid y vd aff landen fuor,
tha war ieg en riders frwe:
nu er ieg bleffuen droning y Danmark,
thett mone saa lidet dwe.

34. Thend tid y vd aff landen fuor,
daa war ieg en riders wyff:
nu er ieg bleffuen droning y Danmark,
thett angerer meg ald myn tid.

35. Nu skaall ieg aldrig søffuen suoffue
huosz eders huide syde:
førend y faar wieett kong Errik,
som meg haffuer giortt den quyde.

36. Nu well ieg aldrig søffnen suoffue
vdj eders huide aarum:
førend y faar wieett kong Errik,
som meg haffuer giort den harum.»

E

5. »Syste synæ i af landen for,
dha hafde ieg en reder tyl man:
nu er ieg dronyg i Dhanmark,
sa gas meg løken i han.

6. Syste synde i af landen for,
dha var ieg en reders froe:
nu er ieg dronyng i Danmark,
saa lyden er myn for-mue.»

8. »I skule aler søfnen sofve
paa myn hvyde arm:
før i fa vektt konyng Eryk,
som meg har gyort dhen harm.

9. I skul aler søffnen soffve
hos myn hvide sie:
før i faa væget kongæ Ereck,
som meg har gor dæn kvie.»

[67] *Snorri Sturluson, Edda*, ed. A. Holtsmark & Jón Helgason (Nordisk Filologi A:1, 2. uppl. 1970), s. 100; ed. Finnur Jónsson, Kbhvn 1900, s. 190.

[68] *Eddan*, Neckels ed., 3. Aufl. von Hans Kuhn, 1962, s. 201; jfr Bugges ed., s. 241.

C

4. »Thenn tiid i aff landit foer,
tha var ieg en riiders frue:
nu er ieg en drotning udi Dannemarck,
thett maa ieg fuld lidit loffue.»

6. »Ieg skall aldriig søffuen soffue,
hos ethers huide siide:
før i fannger weyt koningh Eriick,
som mig haffuer giortt thenn quide.»

D

7. »Thenn thid y ud aff lanndett foer,
da var ieg enn ridders frue:
nu er ieg dronning y Danmarck,
thett threder mig i min hue.

8. Menn ieg skall aldrig søffn soffue
udi ethers huide arm:
før y faar weiet konng Erick,
som mig haffuer giortt then harm.»

B

19. »Tennd tid i udaff landed drog,
daa war ieg enn ridders fruwe:
nu er ieg dronningk i Dannemarck,
ded maa ieg saa lidet loffue.

20. Rett aldrig skall i søffnen soffue
for indenn min huiden arm:
førennd y haffuer weyett konning her Erick
och skild mig ved denn harmb.

21. Rett aldrig skall i søffnen soffue
altt hoss minn huide siide:
førennd y haffuer slagett kong Erick ihiell
och skild mig wid denn quide.»

Som vi ser är stroferna mycket lika i alla texterna.[69] De utgör en integrerande del av visan CDE. Man kan utan vidare kalla dem visans kärna.

Det är också på tiden att ta del av en samlad bedömning av CDE. Axel Olrik skriver om den följande:[70]

Endelig faa vi den fjerde Vise. Tiden er gaaet. Den politiske Stilling i hin Tid er glemt; de andre fredløses Tilværelse er traadt i Baggrunden, og man husker kun Kongens Mord og Marsken som hans bitre Fjende. En Forestilling, som allerede fandtes i Samtiden, om at et Elskovseventyr var Grunden til Kongens Død, fæstner sig endelig ved den fredløse Høvding: Marsk Stig har øvet sin Daad for at hævne Kongens Forhold til hans Hustru. – Dette har faaet sin storartede Fremstilling i en ganske kort Vise: »M a r s k S t i g o g h a n s H u s t r u.» Forhistorien antydes kun (Opskrifterne af Visen bruge snart Udtrykket »han lokked», snart »han voldtog»); den egentlige Handling

[69] Det kan nämnas att texten 145 E (Jens Billes visbok nr 35) har införts av två olika händer. Str. 1–8 har införts av en hand (»hånd 8» med Sønderholms beteckning, *DgF*, s. 381), str. 9 av en annan (»hånd 12»); ingen av dem är Jens Billes egen. Då ett blad saknas just efter str. 9 (dvs mellan fol. 60 och fol. 61) kan man förmoda att hand 12 infört flera strofer. Växlingen av två skrivarhänder i en och samma text får i första hand tolkas som att den är en avskrift efter en skriven förlaga (ett svenskt exempel på samma företeelse är alternerandet mellan Karin Ulfsparres och Kristoffer Torstenssons händer i några ballader i Drottning Sofias visbok, se *Svensk balladtradition* I, s. 189 f.). Jens Billes visbok är som bekant en av de äldsta bevarade danska; det är därför intressant att se att den – ty växling mellan flera skrivarhänder förekommer där i flera visor än nr 35 – bygger på (ovisst hur mycket) äldre förlagor.

[70] A. Olrik, *Danske Folkeviser i Udvalg*, 1899, Indledning, s. 53 f. Stycket återkommer oförändrat i senare upplagor.

begynder med, at hun sidder ubevægelig ved sin Herres Hjemkomst; Marsken venter, at hun skal gaa ham i Møde i Gaarden, men hun kommer ikke; han venter hende i Døren, men hun rejser sig ikke; han staar tavs i Undren og Uhygge. (Visen adskiller sig heri fra Sangernes almindelige Fremstilling, hvor *Samtale* fører til Handlingens Spænding; her lægger Tavsheden et saadant Højtryk.) Endelig brydes Tavsheden, da hun med bitter Fortvivelse nævner sig som »Dronning i Danmark»: som Kongens Frille, og koldt og kort beder om Hævn. Hendes Husbond drager – ganske i Visens Aand *uden at svare* – hen at kræve Ugerningsmanden til Regnskab. Kongens indsmigrende Forsoningstilbud afslaar han, og han undsiger ham paa Livet. – Saaledes lyder Visen, der paa en eller anden Maade synes at danne Indledningen til en Vise om Finderup-Mordet. Forholdet til den historiske Virkelighed er ret svagt (saaledes vistnok ogsaa det, at Handlingen stadig tænkes at foregaa paa Sjælland); mulig er dog Marskens Undsigelse Minde om hans Vægring ved at hylde den unge Kong Erik Aaret før Kongemordet. Hovedsagen har været den rent digterske Opgave, at fremstille den i sin Harme og Sorg storladne Kvindeskikkelse, Hovedpersonen i den mærkelige Indledningsscene og stadig mindet gennem Omkvædet: »Men Fruen hun sidder i Sjælland, saa mangt der hun sørger.»

Man kan göra invändningar mot somliga detaljer i Olriks framställning, men hans övergripande syn på visan är otvivelaktigt riktig: »Hovedsagen har været ... at fremstille den i sin Harme og Sorg storladne Kvindeskikkelse». Vem är denna i sin harm och sorg storslagna kvinnogestalt? I DgF 145 CDE är marskens hustru namnlös. I 145 A kallas hon Ingeborg (som måhända var namnet på en hustru till den historiske Stig Andersen), i B däremot Mettelille. Men litteraturhistoriskt sett heter hon Brynhild.

Att den eller de som utformat den norska Didrikssagan inte slaviskt följt sin tyska förlaga är sedan länge observerat.[71] På åtskilliga punkter har den norröna traditionen påverkat motiv och uttryckssätt. Omvänt har Didrikssagan spelat en icke obetydlig roll för skriven isländsk litteratur.[72] Att den haft mycket stor betydelse för nordisk balladdiktning är något som inte minst torde framgå av föreliggande arbete.

Den grundläggande svårigheten vid varje undersökning av Didrikssagan är att vi inte förfogar över dess direkta, tyska förlaga utan är hänvisade till *Nibelungenlied* och andra tyska källor som i olika avseenden kan avvika från den nämnda förlagan. I vissa speciella fall gör sig saknaden av förlorade eddadikter märkbar även i detta sammanhang; Vǫlsungasagan tjänar inte alltid som tillräcklig ersättning.

Jag skall nu bli mera konkret. Vi har ovan (s. 312) läst Didrikssagans berättelse om Erminrek, Odila och Sifka och sett hur Sifka efter hemkomsten tröstar Odila – »lát som þetta hafi ekki verit» – och lovar att hämnas. Nu skall vi se på ett stycke ur sagans kap. 343–344, som handlar om Brynhild (det skall nämnas, att Grimhild här motsvarar

[71] Se t.ex. E. Fjeld Halvorsen i *KLMN* 3 (1958), sp. 75 f., och Theodore M. Andersson, An interpretation of Þidreks saga (*Structure and meaning in Old Norse literature*, ed. J. Lindow, L. Lönnroth & G.W. Weber, Odense 1986, s. 347–377)

[72] Hit hör bl.a. Vǫlsungasagan, ett förhållande av särskilt intresse i vårt sammanhang. »Áhrifa hennar á íslenzkar bókmenntir gætir svo snemma, að hún sé fremur rituð fyrir miðja öldina en síðar», skriver Guðni Jónsson i inledningen (s. XII) till sin ed. av Didrikssagan, varefter han ger åtskilliga exempel på sagans inflytande. Hans åsikt att Didrikssagan snarare tillhör tiden före 1250 än efter verkar väl grundad. Om prologen är lika gammal – vilket är osäkert – och då haft samma lydelse som i mss A och B – vilket är ännu osäkrare – rörande de »kvæði» med vilka »Danir ok Svíar» underhöll mäktiga män, kan dessa kväden inte ha varit ballader, så som Grundtvig (*DgF* III, s. VIII) syns ha menat. En förklaring lämnar jag i kap. 7 D.

den nordiska traditionens Gudrun, syster till Brynhilds make Gunnar). Det börjar med den bekanta trätan mellan de två svägerskorna.[73]

Nú er þat eitt sinn, at dróttningin Brynhildr gengr í sína hǫll ok þar sitr fyrir henni Grímhildr, systir Gunnars konungs. Ok þá er Brynhildr kemr til síns sætis, þá mælti hún til Grímhildar: »Hví ertu svá stolz, at þú stendr eigi upp í gegn mér, dróttningu þinni?»

Grimhild svarar, att Brynhild sitter i det högsäte där Grimhilds mor satt och att hon själv hade samma rätt som Brynhild att sitta där. Brynhild uttalar sig nedlåtande om Grimhilds man Sigurd och säger sarkastiskt: »þar til ertu nú komin betr en vera dróttning í Niflungalandi.» Grimhild vredgas och säger bl. a.:

»Nú hefr þú upp þenna leik, er þú munt vilja, at vit talim fleira okkar á milli, hvat þér er til sæmdar eða ósæmdar. Seg nú mér fyrstu spurning, er ek spyr þik: Hverr tók þinn meydóm, eða hverr er þinn frumverr?»

Brynhild svarar, att hennes man Gunnar också var hennes förste älskare (frumver).

Nú svarar Grímhildr: »Nú lygr þú þat, er ek spurða þik, sem mér var ván. Sá maðr, er þinn meydóm tók fyrsta sinn, heitir Sigurðr sveinn.»

Nú svarar Brynhildr: »Ek varð aldrigi Sigurðar kona ok aldri hann minn maðr.»

Þá mælti Grímhildr: »þat skýt ek hér til þessa fingrgulls, er hann tók af þér, þá er hann hafði tekit þinn meydóm. Þetta sama gull tók hann af þinni hendi ok gaf mér.»

Ok nú er Brynhildr sér þetta gull, þá kennir hún, at hún hefir átt, ok nú kemr henni í hug, hversu farit hefir [---].

Brynhild går ifrån Grimhild och ser några män komma ridande, bland dem hennes man kung Gunnar och hans bror Högne.

Hún gengr í móti þeim ok veinar ok grætr allsárliga ok rífr sín klæði. Gunnarr konungr ok hans bródir Hǫgni hafa riðit þenna dag á skóg at veiða dýr, ok er þeir sjá Brynhildi dróttning, hversu hún lætr, ok þar vitu þeir eigi, hvat hana mun harma, ok stǫðva nú hesta sína.

Þá mælti dróttningin: »Ríki Gunnarr konungr, ek gaf mik upp í þitt vald, ok fýrirlét ek mitt ríki ok mína vini ok mína frændr. Þetta allt gerða ek fyrir þínar sakar. Hvárt skaltú eða annarr maðr hefna mínar svívirðingar? Ok ef þú vill eigi hefna mín, þá máttu þó hefna sjálfs þín. Sigurðr sveinn hefir rofit ykkur trúnaðarmál ok sagt sinni konu Grímhildi allt, hversu þú lagðir þinn trúnad undir hann, ok þá er þú fekkt eigi sjálfr mitt lag ok lézt Sigurd svein taka minn meydóm. Þat sama færði Grímhildr mér i brigzli í dag fyrir ǫllum mǫnnum.

Þá svarar Hǫgni: »þú rika dróttning Brynhildr, grát eigi lengr ok haf engi ord um ok lát sem þetta hafi eigi verit.»

Brynhild fortsätter emellertid att klaga, nu genom att tala nedlåtande om Sigurds låga börd.

Þá mælti Gunnarr konungr: »Frú, eigi skaltú gráta, ok þegi þú þegar i stað. Sigurðr sveinn mun eigi lengi vera várr herra ok mín systir Grímhildr mun eigi vera þín dróttning.»

Genom detta relativt utförliga citat ur Didrikssagans kap. 343 och 344 har jag velat belysa två, delvis sammanhängande omständigheter. För det första, att sagan är mycket explicit och entydig beträffande vad Sigurd gjorde den gången han i Gunnars

[73] *Þidreks saga af Bern* (som i n. 50 strax härovan), s. 466 ff.

skepnad besökte Brynhild. För det andra, vilket torde ha det första som förutsättning, att sagan genom ett antal verbala likheter i viss mån parallelliserar berättelsen om Erminrek, Odila och Sifka med den om Sigurd, Brynhild och Gunnar.

För att börja med det sistnämnda: om Odila sägs, att hon vid Sifkas hemkomst »gengr í móti honum ok veinar (sér) ok grætr allsárliga», om Brynhild att hon vid åsynen av Gunnar och de andra »gengr í móti þeim ok veinar ok grætr allsárliga». (Om Brynhild tilläggs »ok rífr sín klæði»; måhända skall då också någon vikt läggas vid att det om Odila i samband med våldtäkten berättas »at í sundr rifnuðu hennar klæði».) Sifka säger, som jag redan framhållit, till Odila: »Ver kát, frú, ok lát sem þetta hafi ekki verit. En ek skal svá til haga, at konungr», etc. Högne säger till Brynhild: »þú ríka dróttning Brynhildr, grát eigi lengr ok haf engi orð um ok lát sem þetta hafi eigi verit.» Gunnar tillägger: »Frú, eigi skaltu gráta», etc. – Sambandet mellan de två avsnitten är (fastän, mig veterligen, inte påpekat tidigare) ovedersägligt. Även i avsaknad av Didrikssagans förlaga kan vi nog utgå ifrån, att det är Sigurdsdiktningen som på ifrågavarande punkter skall tillerkännas prioriteten. *Das deutsche Heldenbuch* har i varje fall intet motsvarande; framställningen är där mycket kortfattad:

Da nu sibich ir man her heim kam da seit jm die fraw wie die sach ergangen was. Da sprach sibich nu bin ich allewegen ein getrüer frumer man gewesen, vnnd ward mir der nam geben der getrüw sibich. nu will ich werden der ungetrüw sibich.

Det bör ha varit Didrikssagans redaktör som gjort avsnittet om Erminreks våldtäkt och dess närmaste efterspel fylligare och åskådligare genom lån från partiet om Brynhild.

Diktaren av DgF 145 CDE har från Didrikssagans Odila-episod upptagit draget med skjortsömnaden – även om det nu inte finns i CDE utan enbart i det ifrån denna ballad lånade avsnittet i 145 A – och mötet mellan den våldförda hustrun och hennes hemvändande make. Sannolikt är det visans ursprunglige upphovsman som turnerat »stendr upp ok gengr í móti honum» till det onekligen verkningsfullare »icke stannde op emodt», även om »ganger honnom gredende igien» i B: 17 gör en annan tolkning möjlig.[74]

Den redan i Didrikssagan företagna parallelliseringen mellan Odila och Brynhild har gjort det än lättare för en balladpoet att från våldtäktsmotivet i kap. 277 associera till Sigurdsdiktningen. Därmed är vi inne på den ovan antydda uppfattningen om den fysiska relationen mellan Brynhild och Sigurd, den varom hon i Didrikssagan talar klarspråk sedan hon genom Gudruns försorg blivit en livsbestämmande illusion fattigare: Gunnar »lézt Sigurd svein taka minn meydóm». Det är som sagt denna sexuella akt som – trots skiljaktigheterna – ökar likheten mellan hennes öde och Odilas, och det är säkert med detta *in mente* diktaren av vår ballad bildat sin uppfattning om Brynhild och hennes traktan efter hämnd.

Som bekant finns det en avvikande tradition, enligt vilken Sigurd respekterade Brynhilds jungfrulighet när han nått fram till henne efter ritten genom eldslågorna: hon lade sitt bara svärd Gram emellan dem i bädden. Det är denna tradition vi möter i *Nibelungenlied* – och i det därpå byggda scenariot hos Richard Wagner – samt på

[74] »Stannde op emodt» gör ett avgjort västnordiskt intryck, vartill jag icke funnit danska paralleller i Kalkars ordbok (III, sp. 364 f. eller annorstädes).

nordiskt område i Vǫlsungasagans kap. 29 (också detta verk f. ö. begagnat av Wagner). Motivet med det kyskhetsbevarande svärdet återfinns även i Tristansagan.[75]

Icke desto mindre fyller dess motsats, deflorationsmotivet, en viktig funktion även i Vǫlsungasagans handlingsgång. Till skillnad från vad fallet är i Didrikssagan utsätts Brynhild visserligen inte för vad som kunde ses som en sexuell oförrätt; detta framgår klart såväl av den döende Sigurds ord som av Brynhilds egen bekännelse efter Sigurds död. Men dessförinnan, då Brynhild efter trätan med Gudrun eggar Gunnar till att få Sigurd dräpt, hade hon inför Gunnar framställt saken annorlunda: Sigurd hade förfarit svekfullt mot både henne och Gunnar, då denne lät Sigurd komma i hennes säng (»Sigurðr hefir mik vélt ok eigi síðr þik, þá er þú lézt hann fara í mína sæng»). Vǫlsungasagan är en prosaparafras på bevarade och, helt eller delvis, förlorade eddadikter. Under det att det kyskhetsbefrämjande svärdet sägs ha haft önskad effekt i *Sigurðarkviða in skamma*, str. 68, och *Brot af Sigurðarkviðu*, str. 19, omtalas i dialogen mellan Gripir och Sigurd i *Grípisspá*, str. 47–48, Brynhilds falska händelsebeskrivning, och av *Brot*, str. 2, framgår att Gunnar fäste tilltro till denna. Kanske skall man emellertid med Theodore M. Andersson tänka sig att Vǫlsungasagans Brynhildsavsnitt främst är baserat på den förlorade *Sigurðarkviða in meiri*.[76]

Men det är några meningar i Vǫlsungasagans kap. 32 som – med en vändning som är nära identisk med den vi mött i Didrikssagan – ger det hela *in nuce*:[77]

Gunnar segir Sigurð deyja skulu, – »Eða mun ek deyja ella.»

Hann biðr Brynhildi upp standa ok vera káta. Hon stóð upp ok segir þó, at Gunnarr mun eigi koma fyrr í sama rekkju henni en þetta er fram komit.

Nú rœðask þeir við brœðr. Gunnar segir at þetta er gild banasǫk at hafa tekit meydóm Brynildar, – »Ok eggjum Guttorm at gera þetta verk.»

Gunnar »mun eigi koma fyrr í sama rekkju henni en þetta er fram komit» – Gunnar får inte dela hennes bädd förrän dådet var utfört. Jag erinrar om DgF 145 (E):

[75] Om Tristansagans utomordentligt stora betydelse för europeisk medeltidslitteratur behöver här ej ordas. – För Nordens del se bl.a. Álfrún Gunnlaugsdóttir, *Tristán en el Norte*, Reykjavík 1978; för balladerna (bl.a. DgF 132) se mitt kap. 9.

[76] Andersson, *The Legend of Brynhild*, Ithaca & London 1980 (Islandica XLIII), flerstädes, bl.a. s. 70. Samma uppfattning har dessförinnan framförts av Heusler och Helmut de Boor. Den sistnämnde antog (till skillnad från tidigare forskning), att Brinhildar táttur i Sjúrðar kvæi (CCF 1) byggde på »Meiri» (*Die Färöischen Lieder des Nibelungenzyklus*, Heidelberg 1918, s. 83–109), men som Andersson framhåller (*a.a.*, s. 65 ff.) är det troligare att Vǫlsungasagan varit den färöiska balladens källa.

I vårt sammanhang har betydelsen av en eller ett par strofer (innehållande vad vi med de Boor kan kalla *das Motiv der Verweigerung der Bettgenossenschaft*) i Brynhildståten särskilt intresse. Efter trätan med Gudrun säger

Brynhild till Gunnar:
Tú fært einki yndi av mær,
ei mást tú tað trá,
fyrr enn tú fært svein Sjúrða
av hesum lívi frá.

(CCF 1 D:II:189; jfr 1 Aa:II:176, 178; 1 Ba:II:162; 1 Bb:II:188; 1 Ca:[II]:226, 228; 1 D:II:188; 1 G:[II]:239, 241; 1 H:II:185, 188.) Trots att likheten med DgF CDE är betydande, föreligger knappast ett direkt samband mellan visorna men väl ett indirekt, egentligen lika intressant.

[77] *The Saga of Volsungs*, ed. & transl. by R.G. Finch, London & Edinburgh 1965 (Nelson's Icelandic Texts), s. 57 f.

I skule aler søfnen sofve
paa myn hvyde arm:
før i fa vektt konyng Eryk,
som meg har gyort dhen harm.

Det är långtifrån omöjligt, att det flitiga talet om drottningvärdigheten, applicerad på båda kvinnorna, i det relevanta Brynhildpartiet i Didrikssagan (se citaten ovan) är det som gett balladens diktare uppslaget till uttrycket »drottning i Danmark» om marskens hustru.

Att balladen 145 CDE tillkommit i Norge är höjt över allt tvivel. Den bygger på Didrikssagan, ej på dess avläggare den svenska Didrikskrönikan. Därjämte röjer den kännedom om eddadiktningen och väl även om Vǫlsungasagan.[78] Den är i detta avseende en parallell till en annan norsk ballad, handlande om en i samma Brynhildsavsnitt av Didrikssagan förekommande person, nämligen Sigurd. Han bär i balladen samma namn som i sagan: »Sigurd svein». Jag avser förstås balladen TSB E 50 »Sigurd Svein», som innehåller drag från dels Didrikssagan, dels eddadiktningen (bl. a. med säkerhet *Grípisspá*).[79] Sambandet med eddakvädena förbjuder en sen datering av dessa ballader. De tillhör säkert det äldsta skiktet inom genren. De behöver å andra sidan inte dateras tidigare än till o. 1300, eftersom vi av fynden från Bryggen i Bergen vet att eddadikter då var kända där (jfr I, s. 110 f.).

Tidigare forskning har undantagslöst trott balladen DgF 145 CDE vara dansk och därtill ganska ung. I ljuset av vad jag nu påvisat om dess ålder och härkomst kan det ha sitt intresse att se vad Andreas Heusler, som ändock ägnat en bekant och grundläggande undersökning åt *die Lieder der Lücke* i Codex Regius, skriver i en ofta åberopad skrift om bl. a. balladerna om Marsk Stig.[80]

Diese drei Dichtungen [: DgF 145 FG, K, HI] stehn in lebendiger Anschauung der geschichtligen Vorfälle. Ein viertes Lied, CDE, wahrscheinlich ein gut Teil jünger, führt einen völlig neuen, ungeschichtlichen Hauptgedanken ein, das Lucretiamotiv: Stig hat an dem König die Verführung seiner Frau zu rächen. Aus der weiblichen Nebenrolle in HI ist eine beherrschende Figur geworden. Wie schon in HI ist Stig der alleinige Königsgegner, aber jetzt, nach der neuen Begründung, kann er als Königs*mörder* ins Auge gefasst werden: »ich will nicht eher in deinen Armen schlafen, als bis du König Erich erschlagen hast», sagt ihm die Gattin. Doch darauf folgt nur die offene Absage Stigs an den König – der Mord wird nicht erzählt.

Inte heller Heusler såg Brynhild bakom den »beherrschende Figur» han talar om. Han har heller inte läst eller förstått texten rätt då han, liksom flera andra forskare, menar

[78] Några spår i vederbörande avsnitt av den svenska Didrikskrönikan har balladen DgF 145 inte avsatt; visan har knappast varit känd i Sverige på samma sätt som DgF 7 (även om Ericus Olai kände vad som torde vara DgF 149 om Rane Jonsens död; att denna varit bekant här i landet kan ha speciella orsaker, se s. 259 n. 34 ovan). – Vǫlsungasagan är motsägelsefull såtillvida som den räknar med en tidigare, verklig sexuell kontakt mellan Brynhild och Sigurd, en som resulterade i dottern Aslög. Detta säkert yngre drag sammanbinder Vǫlsungasagan med sagan om Ragnar Lodbrok, vilket i sin tur gör att den norska kungaätten kunde föra sina anor tillbaka till Sigurd.

[79] Jan de Vries, Folkevisen om Sigur Svein (*Edda* 19, 1923, s. 144–198); Knut Liestøl, *Den norrøne arven*, Oslo [1970], s. 24–36. Jfr n. 84 strax härnedan.

[80] A. Heusler, *Lied und Epos in germanischer Sagendichtung*, Dortmund 1905 (s. 43) och senare uppl.; här cit. efter uppl. Darmstadt, 1956, s. 52 f.

att marsken personligen skall döda kungen (»bis du König Erich erschlagen hast»). Den verkliga formuleringen »får veiet» e. d. ansluter till Sigurdsdiktningen: Gunnar eggas av hustrun till att få Sigurd dödad, men det är någon annan (Guttorm, Hǫgni) som utför dådet åt honom. Kanske återspeglar balladen i diktens förklädnad den uppfattning man i Norge kunde hysa om marsk Stigs roll vid mordet på kung Erik 1286 och i sådant fall saknar den inte helt betydelse som historisk källa.

I varje fall har balladen sin betydelse som en indirekt representant för Brynhildsdiktningen. Genom sin spridning till Danmark och sitt införlivande i den beundransvärda 1500-talskompilationen DgF 145 A har den berikat dansk litteratur med en bemärkelsevärd kvinnogestalt. Det måste sägas vara en av de mera påfallande missbedömningarna i Piøs »Nye veje», när han hänför DgF 145 CDE till kategorien »Skillingsviser i markedsvisens stil».[81]

Man erinrar sig att Brynhildgestalten en gång förut tagits i bruk för en skildring av ett historiskt sammanhang, nämligen i de isländska historieskrivarnas bild av Sigrid Storråda eggande sin (andre) man Sven Tveskägg mot Olav Tryggvason.[82] Att med Lauritz Weibull därav dra slutsatsen att Sigrid Tostesdotter ej alls existerat är knappast motiverat; hennes roll – förvisso skiljaktig från den hon tilldelas i sagorna – som viktig bricka i det nordiska spelet med dess växlande konstellationer åren närmast före 1000 torde ha varit betydligt mera reell än marskens hustrus vid kungamordet 1286. Närmare balladen i tillkomsttid ligger *Laxdölasagan,* vars teckning av Gudrun Osvivsdotter också influerats av Brynhildgestalten.[83] I själva verket syns diktningen om nibelungarna (volsungarna, gjukungarna) ha spelat en stor och fascinerande roll i pseudohistoriska och historiska framställningar, en fråga vilken jag utförligare behandlar i kap. 7 D.

Under det att den nyssnämnda »Sigurd Svein» med sitt antydda fadershämndsmotiv räknas till kategorien kämpavisor (den är också, som vi sett, placerad under E i *TSB*), hör den på samma slags källor baserade DgF 145 CDE inte hit; om den inte handlat om historiska personer och haft en historisk-politisk händelse som utgångspunkt, skulle den ha hänförts till riddarvisorna (D i *TSB*). Dessa båda visor illustrerar därför vad jag utvecklat i kap. 2: en kämpavisa som »Sigurd Svein» (E 50) behöver inte per definition vara särskilt ung utan bör tvärtom tillhöra balladgenrens äldsta skikt, och det är å andra sidan inte bara kämpavisor som har norskt ursprung. Balladen E 50 har levat kvar i Norge, där icke så få bildframställningar kunnat bidraga till att Sigurdstraditionerna hölls vid liv, och den fick efterhand en speciell utformning genom upptagandet av motivet med den vilda jakten. Dessförinnan hade den kommit att bli en av grund-

[81] Piø, *a.a.*, s. 285, 246.

[82] Lauritz Weibull, *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000*, Lund 1911 (omtr. i hans *Nordisk historia* I, Lund 1948, till vilken mina sidhänvisn. görs), s. 310–321.

[83] Se t.ex. Anne Heinrichs, *Annat er várt eðli*: the type of the prepatriarchal woman in Old Norse literature (*Structure and meaning in Old Norse literature*, ed. J. Lindow, L. Lönnroth & G.M. Weber, Odense 1986, s. 110–140), särskilt s. 123 ff. Anne Heinrichs borde dock i forskningsöversikten s. 123 f. ha nämnt att Alexander Bugge året före Weibull refuterat R.C. Boers omöjliga teori om Sigrid Storråda som modell för Brynhild (istället för omvänt). Jfr även Jenny Jochens, The Female Inciter in the Kings' Sagas (*ANF* 102, 1987, s. 100–119). Se vidare i mitt kap. 7 D.

ingredienserna i den färöiska kvadcykeln Sjúrðar kvæði.[84] DgF 145 CDE bevarades däremot, sitt ämne likmätigt, i dansk muntlig tradition tills den på 1500-talet upptogs och inkorporerades i den långa dikten 145 A. Parallellen med Lenavisan är given: också denna ballad anknyter till äldre norrön diktning och tillhör genrens tidiga skikt. Dess ämne är danskt eller svensk-danskt, och visan bevarades därför i dansk och svensk tradition. I Danmark sammanarbetades den med kämpavisan »Ulf van Jern» till en text som DgF 136 B.

DgF 145 CDE låter sig naturligtvis inte exakt dateras. Kanske är den tillkommen efter – måhända rentav med anledning av – marsk Stigs död 1293, men låt oss mera försiktigt säga o. 1300, i alla händelser när balladgenren var relativt ny. Då man daterat visan till en betydligt senare tid beror det – förutom på att forskningen, liksom i Lenavisans fall, ej observerat eller ens övervägt dess samband med norrön diktning – på dess innehållsliga karaktär: en diktares fria behandling av ett historiskt ämne (se t. ex. citaten från Olrik och Heusler härovan). Sistnämnda faktum skulle, så resonerar man, nästan *a priori* förbjuda en datering till en tidpunkt någorlunda nära den behandlade händelsen (i detta fall 1286).

Det misstag som även här begåtts är att inte ge det litterära betraktelsesättet företräde framför de andra (jfr ovan s. 254 och 301); beroendet av vederbörande norröna prosa och poesi gör en sen datering helt osannolik. Det kriterium man istället använt för balladens datering är uppenbarligen – just i ljuset härav – oanvändbart och i det aktuella fallet missvisande. Omvänt kan vi nu dra vissa slutsatser om relationen mellan en ballads ålder och dess behandling av ett »historiskt» ämne.

f) *Danmarks »seconde chevalerie». Ätterna Lykke och Bille*

I anslutning till det senaste yttrandet skulle det kanske vara på sin plats att motivera varför jag tror DgF 145 FG – allmänt betraktad som den äldsta Marsk Stig-visan och tillkommen omedelbart efter kungamordet 1286 – vara yngre än den nyss behandlade 145 CDE. Men detta gör jag istället i samband med en mera generellt hållen diskussion längre fram.[85] Att FG liksom CDE begagnats av den som skapat 145 A är emellertid obestridligt. Jag har ovan förklarat mig enig med Hans Brix i att de föreliggande texterna 145 HI torde vara sekundära i förhållande till 145 A. En annan sak är att en visa någorlunda motsvarande HI med dess inledande drömmotiv dessförinnan kan ha använts för 145 A, och frågan är om icke en sådan ballad, liksom CDE, varit norsk till ursprunget. Detta speciella problem får jag nu helt lämna därhän, ty det är hög tid att återvända till dateringen och placeringen av DGF 145 A, DgF 156 och DgF 159.

Min invändning mot Johannes Steenstrups behandling av visan om Niels Ebbesen, DgF 156, var att han låtit sig förledas av dess stämning, åskådlighet och detaljrikedom till att tro den vara en samtidsvisa. Efter att på dessa grunder först ha daterat den, sökte han bortförklara vad som talade mot hans datering (det saknade omkvädet). Han

[84] Jfr mitt bidrag i *Nordatlantiske Foredrag, Seminar om nordatlantisk kulturforskning i Nordens Hus på Færøerne 27.–30. august 1990*, Tórshavn 1991, s. 134–136. Se också n. 79 strax härovan.

[85] Se s. 451.

Bild 19. Hakon Grüner-Nielsen (1881–1951). Fotografi i Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn.

underlät att fästa sig vid stilistiska drag såsom den riktiga förekomsten av ordspråk, och han observerade inte att visans ordförråd var påfallande modernt.[86]

Till skillnad från historikern Steenstrup ägnade litteraturhistorikern Hans Brix DgF 156 och DgF 145 en litterär och stilistisk analys. Men av sina iakttagelser – att DgF 156 präglas av »liberal Humanisme», att båda visorna utmärker sig för bruket av »Sentenser og Fyndord» – drog han inte den för dateringen naturliga slutsatsen, och inte heller Brix lade märke till ordförrådets vittnesbörd om sen tillkomst.

Uppenbarligen gjorde de uppsatser Brix 1936 publicerade om de båda visorna i *Analyser og Problemer* III ett starkt intryck på Hakon Grüner-Nielsen. Denne hade tidigare betraktat den långa Marsk Stig-visan 145 A som ett ganska sent alster. Den är »vistnok, som den nu foreligger» skrev han 1927, »en litterær Bearbejdelse fra 16. Aarhundrede.»[87] Och 1931 hade han ungefär samma uppfattning: »Vistnok fra Tiden o. 1500 er det betydelige Kunstværk, der kaldes 'den lange Vise om Marsk Stig', der ser ud til at være en litterær Sammensmeltning af Viseformer, ikke væsentlig forskelli-

[86] Jfr ovan s. 307.

[87] *Danske Folkeviser: Historiske Viser*, s. 251.

ge fra de nu bevarede.»[88] Men när Grüner-Nielsen 1948 i *DgF* X, s. 323 f., efter att synnerligen utförligt ha refererat den mycket omfattande forskningen om DgF 145, ger en något tröstlös resumé, skriver han:

Resultatet af de mange Undersøgelser bliver da i Korthed, at de bevarede Opskrifter A–K ganske vist hver for sig giver sit Bidrag til Belysning af ældre middelalderlig Visedigtning om Marsk Stig, men de bevarede Opskrifter er i Antal for ringe til, at det er muligt ud fra det overleverede med Sikkerhed at skitsere Digtningens Udviklingshistorie. Vanskeligheden øges derved, at den lange Viseform A er et Kunstprodukt fra ubestemd Tid (maaske dog samtidig med Niels Ebbesensvisen? jf. S. 387).

Att visan om Niels Ebbesen var en samtidsvisa hade Grüner-Nielsen aldrig betvivlat, vare sig 1927 eller 1931.[89] Härvidlag hade han därför inte ändrat åsikt, när han skrev följande avslutning (*DgF* X, s. 387) på sin långa forskningsöversikt för DgF 156:

Skal vi nu til Slutning uddrage Hoved-Resultatet af de sidste 80 Aars Forskning, bliver dette da, at vi i de bevarede Opskrifter staar overfor Levninger af en særdeles underholdende, politisk Tendensvise, digtet indenfor det Tidsrum, da den jyske Adel (Niels Bugge, Stig Andersen m. fl.) under de urolige Tider paa Kristoffer II.s og Valdemar Atterdags Tid følte sig fritstillet i Troskab til Landets Overherrer, enten det nu var en holstensk Greve eller Landets Konge. Visen er blevet til indenfor det samme politiske Parti, der tillige digtede de to efterfølgende Viser om Niels Bugges Død [DgF 158] og dennes Vennesælhed overfor skibbrudne [DgF 157]. [---] Det er sikkert, at vi staar overfor [en] Levning af et indenfor dansk Visedigtning særpræget og afrundet, nationalt Kunstværk med udmærkede Repliker og skarpt karakteriserede Hoved- og Bi-personer; et uforligneligt kulturhistorisk Tidsbillede fra en af Danmarkshistoriens mange sørgelige Perioder. Visen er mere fri Digtning end rimet Krønikeskrivning, og i sin Opbygning og i sin Fortællemaade er Niels Ebbesensvisen stærkt paavirket af den lange Marsk Stig-vise; maaske har begge samme Forfatter. Da Sandhed of Digtning i Visen synes blandet mellem hinanden, kan det være vanskeligt nok for Historieforskerne at finde ud af, paa hvilke Punkter Visen giver Oplysning af virkelig Værdi i Forhold til Krønikernes og Dokumenternes Vidnesbyrd.

Under det att Brix säger att diktarens syfte »svarer til Rimkrønikens og Anders Vedels» – fastän han skulle ha varit verksam vid mitten av 1300-talet(!) – menar Grüner-Nielsen som synes visan vara »mere fri Digtning end rimet Krønikeskrivning». Att den kanske har samme författare som DgF 145 A och att därmed även den sistnämnda tillhör 1300-talet är däremot en idé Grüner-Nielsen nu upptagit från Brix.

Utan att detta är ett enstaka undantag får det sägas, att Brix icke blivit särskilt inflytelserik som balladforskare. Han hyste livslångt intresse, man kan säga kärlek, till »Folkevisen», och han har otvivelaktigt gjort ett betydande antal väsentliga iakttagelser rörande enskilda ballader och grupper av ballader. Det vilar emellertid något nyckfullt över hans balladstudier, medan hans översikt av genren i *Danmarks Digtere* som väntat är livfullt skriven men till sitt innehåll tämligen konventionell.[90]

I vissa avseenden alltför konventionell, och detta gäller inte minst hans syn på de

[88] *Nordisk Kultur IX A: Folkevisor*, utg. av Knut Liestøl, Sthlm 1931, s. 22

[89] *Danske Folkeviser: Historiske Viser*, 1927, s. 259; *Nordisk Kultur IX A*, 1931, s. 23.

[90] »Folkevisen synes at være kommet her til Landet ved Midten af det tolvte Aarhundrede, altsaa i Absalons, Kong Valdemars og Sakses Dage.»

historiska visornas ålder. Sålunda anser han balladen om dråpet på Erik Emune 1137 (DgF 116) kunna vara tillkommen strax efter händelsen: »Hvem vilde senere bryde sig om Erik Emun?»

Med denna fråga ställde sig Brix, säkerligen medvetet, i tyst opposition mot Steenstrup, som i sin undersökning av DgF 116 uttalat: »Visen behandler de historiske Forhold med en Ubekymrethed, som kun en sildig Sanger vilde tillade sig. Og den Overensstemmelse, som findes mellem Visen og enkelte historiske Kilder, synes at tyde paa, at dens Forfatter ingenlunde var ubekjendt med dem.»[91] Steenstrup har säkert kommit sanningen närmare än Brix.[92] Någon ballad från 1100-talets mitt kan det givetvis inte vara tal om, men Brix räknade faktiskt med att balladgenren (»Folkevisen») kommit till Danmark just vid denna tid.

På ett helt annat sätt än Brix har Johannes Steenstrup säkrat sig en plats i den nordiska balladforskningens historia. Hans långa uppsats från 1919 om genrens ålder och ursprung (se I, s. 58) är viktig, men framförallt måste hans bok *Vore Folkeviser* från 1891 betecknas som en klassiker på området. Det betyder inte att den är sakrosankt; exempel på kritik mot den har vi mött i det föregående. Kanske har jag mer än någon tidigare forskare kritiserat såväl detaljer som delar av grundsynen i Steenstrups bok. Ovedersägligt syns mig vara att den (liksom vissa av Henrik Schücks framställningar) alltför länge betraktats med alltför stor respekt. Sålunda kan t. ex. Karl-Ivar Hildeman inte helt frånkännas en sådan attityd. Tydligen är det Steenstrups egenskap av historiker av facket som gett honom en särskild nimbus inom balladforskningen, och visst har denna hans kapacitet avhållit honom från extrema åsikter och svagt underbyggda hypoteser av ett slag som kan möta hos Grundtvig, Brix och Sverker Ek, för att nämna några. Men därvid förbises lätt, att man inom historieforskningen redan för länge sedan (Erslev, bröderna Weibull, Arup) utsatte Steenstrups källuppfattning, bl. a. rörande Saxo, och hans inte så litet nationalistiska historiesyn för stark kritik.[93] Det är förvisso symptomatiskt att han mycket längre varit fredad inom den seriösa balladforskningen, som i brist på nya idéer och egentlig helhetssyn varit tämligen stillastående under lång tid. (Det är detta stillastående som å andra sidan, paradoxalt nog, i vår tid möjliggjort framsättandet i Danmark av orealistiska ytterlighetsteorier av Togebys och Sønderholms typ, vilka säkerligen och med fog skulle ha tett sig totalt osannolika i Steenstrups ögon.)

Att DgF 145 A och DgF 156 står varandra nära är obestridligt, däri hade A. D. Jørgensen, Brix och (1948) Grüner-Nielsen rätt. Hade den sistnämnde bibehållit sin

[91] *Vore Folkeviser fra Middelalderen*, s. 214.

[92] Till Steenstrups mening ansluter sig uttryckligen von der Recke i *Danmarks Fornviser* IV 1929, s. 417. Jfr dock att Grüner-Nilsen i DgF X:[3], 1943, s. 243, inte finner det »umuligt at Folkevisen [:DgF 116] har været benyttet som en enkelt af Knytlingasagans Kilder, saaledes at Visen altsaa maa være digtet før 1260.» Detta är samma tanke som sedan framfördes i Gustav Albeck, *Knytlinga*, Kbhvn 1946, s. 214–219; se härtill den kritiska genomgången i Vésteinn Ólason, *The Traditional Ballads of Iceland*, 1982, s. 89 ff. Albecks sammanställning av vissa ballader med Knytlingasagan finner jag alltjämt »mycket intressant» (*Svensk balladtradition* I, 1967, s. 28 n. 63), även om jag inte längre tror på balladgenrens existens o. 1260; vi har tydligen att göra med dels sena danska visor (som i fallet Lyschander och DgF 118, se nedan s. 000), dels betydligt äldre men då av norskt ursprung (DgF 121).

[93] Det må här vara tillräckligt att hänvisa till Curt Weibulls *Saxo* (1911).

tidigare dateringsåsikt beträffande 145 A och därför daterat de båda till 1500-talet hade han nått ett riktigt resultat; nu fördes han istället på villospår av Brix. Ty att dessa visor hör 1500-talet till torde tydligt framgå av det föregående. De är båda yngre än Margaretavisen, DgF 159, som i sin tur får dateras till 1500-talets början, snarast dess första decennium.

Om jag således vill datera Margaretavisan till efter 1501–03 års händelser (Stockholms belägring 1501–02, drottning Christines svenska fångenskap 1502–03) och därtill knutna visor (DgF 166 och SMB 63) – varvid både händelser och visor påverkat diktaren av DgF 159 och vi därigenom fått en *terminus post quem* – är det å andra sidan befogat att fråga varför den inte är ännu yngre än 1500-talets första decennium, då såsom redan Grundtvig framhållit det första helt säkra belägget på visans förekomst är parafrasen hos Erasmus Lætus 1573.

Vid besvarandet av denna fråga vill jag inte som i det föregående nöja mig med att understryka aktualiteten just åren 1502–03 – och så småningom sammanställa sannolika belägg betydligt äldre än från 1573 – utan skall peka på ett indicium av helt annat slag, ett som även kan belysa visans tillkomst. Jag anknyter till ett uttalande om DgF 159 av Grüner-Nielsen jag redan citerat: »Imidlertid er det meget tænkeligt, at Iver Lykke trods de historiske Kilders Tavshed virkelig har spillet nogen Rolle under Felttoget, selv om Parow stadig maa fastholdes som Hovedleder. Der maa sikkert være en eller anden personlig eller national Grund til, at Visedigteren saa stærkt har ønsket at fremhæve den danske Iver Lykke paa den tyske Hr. Parows Bekostning.»[94]

Grüner-Nielsen kom inte att vidareutveckla den tankegång, åt vilken citatets sista mening ger uttryck, så ej heller Hildeman. När jag ovan (s. 229 f.) återgav citatet framhöll jag riktigheten av denna problemställning men kopplade den då till problemet rörande visans ålder. Ty vilka personliga eller nationella orsaker som kan anses ha legat bakom visans innehåll kan inte avgöras innan vi åtminstone ungefärligen vet till vilket tidsrum den skall hänföras, detta i enlighet med den metodiska grundsyn jag i det föregående flerstädes förfäktat. Först sedan vi nu på andra grunder nått fram till en approximativ datering, kan vi nalkas det av Grüner-Nielsen uppställda problemet i hopp om att kunna ge det en tillfredsställande lösning, som i detta fall *sekundärt* kan ytterligare inringa tidpunkten för visans tillkomst.

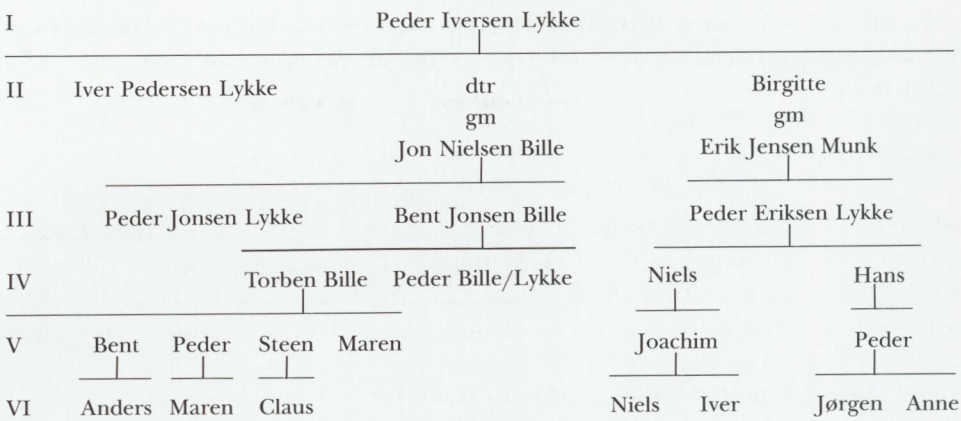
Någon särskild »national Grund» för att just Iver Lykke framställs som ledare för Margaretas styrkor föreligger knappast, då visan som helhet ger uttryck för danska nationella stämningar (efter förlusten av Stockholm 1502) såtillvida som den – oriktigt – beskriver slaget vid Åsle som en strid mellan danska och Albrekts »svenska» trupper.[95] För att Iver i visan skulle kunna tilldelas denna militära huvudroll måste Henrik Parows roll i motsvarande mån förringas eller helt elimineras; »den tydske her Paril» får stå som en klenmodig eller falsksinnad kontrast till Iver och kunde som sådan ersättas av den danske Lave »Holk» (Brok?) i DgF 159 A.

Däremot finns det otvivelaktigt »en eller anden personlig Grund» till att Iver Lykke

[94] *Danske Folkeviser: Historiske Viser*, 1927, s. 261 f.

[95] Men Grüner-Nielsen har naturligtvis rätt i att visans dansknationella tendens blir ytterligare skärpt genom att den placerar en dansk man – oavsett vem – och icke en tysk i rollen som Margaretas härförare.

Tablå 1

blir centralfiguren i visan, enkannerligen i det parti som inramas av den berättelse diktaren hämtat från FDK.[96] Liksom i visan »Kong Hanses Bryllup» det inte är Hans och Christine som är de egentliga huvudpersonerna utan Erik Ottesen Rosenkrantz, är som jag framhållit DgF 159 en glorifiering av Iver Lykke, vilken roll han än må ha spelat eller inte spelat vid Åsle. Därför skulle vi i DgF 159 kunna se en tillämpning av ett förhållande som Grüner-Nielsen i ett mera allmänt sammanhang beskrev med orden: »Der er ogsaa Grund til at tro, at fornemme Folk har sat Pris paa at faa en eller anden berømt Forfader besunget.»[97] Med andra ord: Margaretavisan, en ballad om Iver Lykke, kan vara diktad till ära för ätten Lykke. Det finns därför anledning att säga något om denna ätt.

Balladens hjälte, riksrådet och riddaren Iver Pedersen Lykke, hade visserligen sönerna Erik och Jens men med dem utdog den äldre Lykkeätten på svärdssidan. En syster till Iver gifte sig med Jon Nielsen Bille till Solberg och fick med honom sonen Peder, som upptog moderns ättbeteckning Lykke och sedermera blev ärkebiskop († 1436; nämnd i det föregående s. 277 ff.). En annan syster till Iver, Birgitte Pedersdatter, gifte sig med Erik Jensen Munk till Stadsgård. Deras barn begagnade ätten Lykkes vapen (ett hjul), och denna yngre Lykkeätt utslocknade på manssidan först 1701.

Den ovannämnde Jon Nielsens övriga söner, ärkebiskopens bröder, kallades Bille men ännu sonsonen Peder Bentsen Bille kallas någon gång istället Peder Lykke. Ätterna Lykke och Bille var på detta sätt i viss mening sammanvävda, och detta samband hölls vid liv genom äktenskap dem emellan i senare generationer. En släkttavla kan vara oss till hjälp:[98]

Dessa senare äktenskap inträffar, när Joachim Nielsen Lykke (tab. 1, generation V) under 1500-talets första decennium gifter sig med Maren Pedersdatter Bille och när

[96] Ovan s. 276 f.

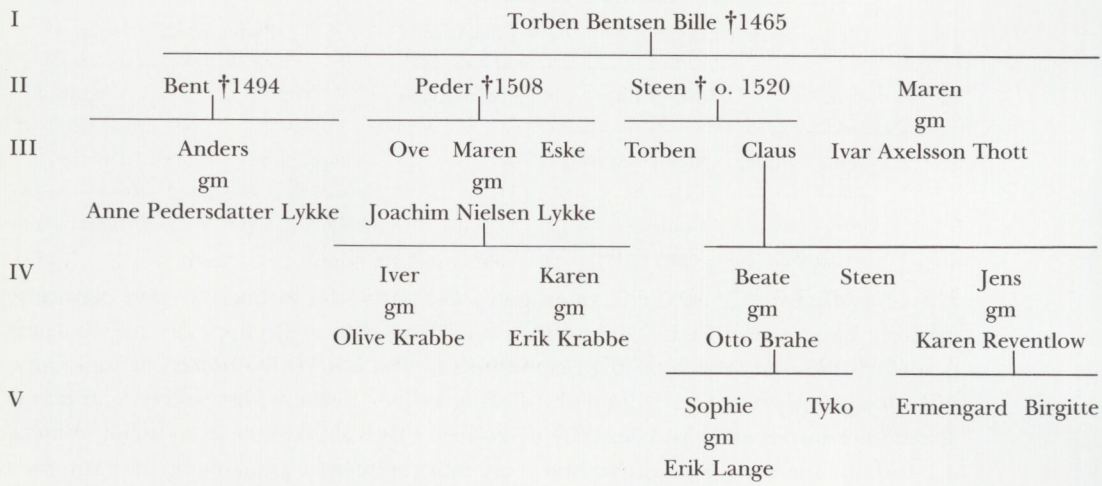
[97] *DgF* X, s. X.

[98] Tilläggas kan att Erik av Pommerns bekante Dalafogde Jösse Eriksson (Jens Eriksen) var systerson till ärkebiskop Peder Jonsen Lykke – en klar merit – och således systerdotterson till balladens Iver Lykke.

Anders Bentsen Bille 1537 gifter sig med Anne Pedersdatter Lykke (båda i generation VI).

En än bättre belysning av den genealogiska miljö det handlar om ger oss följande tablå (liksom nr 1 selektiv) över ättlingar till Torben Bentsen Bille (generation IV i tablå 1):

Tablå 2

Tablå 2 för oss verkligen in i centrum för 1500-talets danska balladkällor. Erik Krabbe, som 1539 gifte sig med Karen Joachimsdatter Lykke (generation IV), var själv poet och blev i sitt andra äktenskap med Margrethe Reventlow far till den lärda Anne Krabbe. Jens Clausen Bille (gen. IV) var ägare av den bekanta visbok, i vilken bl. a. brodern Steen (under vars namn visboken uppträder i *DgF*) har infört en visa (dock ej ballad). Systern Beate Bille blev mor till astronomen Tyko Brahe, som i sin ungdom hade Anders Sørensen Vedel till preceptor; Beate spelade en icke oviktig roll för Hundredvisebogens tillkomst. Hennes kända dotter Sophie var gift med den egendomlige Erik Lange, vars syster Margrethes namn är knutet till Karen Brahes Folio. Även Jens Billes döttrar Ermengard och Birgitte var visintresserade, liksom hans kusin Anne Skave (dotter till hans faster Elline Steensdatter Bille). Det verkar ytterst sannolikt att visintresset inom denna stora släktkrets, nu belagt först i generationerna IV och V (tab. 2), går längre tillbaka än de bevarade källorna ger vid handen.

Även om den jylländska ätten Lykke i likhet med ätten Bille tillhör vad som plägar benämnas »uradeln» och icke saknade vare sig gods eller social status tidigare, startade bådas egentliga uppmarsch mot politiskt inflytande först under senare delen av 1400-talet. Ätterna, som tillsammans bildade ett slags släktkonfederation, tillhörde vad man med Troels Dahlerups term kan kalla »den højere adel» men strävade efter att komma i paritet med verkliga magnatsläkter som Gyldenstierne, Rosenkrantz och Thott. Härvid spelade giftermålsförbindelser en viktig roll:[99]

[99] Troels Dahlerup, Danmark (*Den nordiske Adel i Senmiddelalderen. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971*, Kbhvn 1971, s. 45–80), s. 73.

Følgelig udgør ægteskabet på een gang en vigtig faktor for den sociale mobilitet og en indikator for den opnåede sociale position. Medens magnatslægterne synes ret standsbevidste ved fortrinsvis at vælge ægtefæller indenfor en forholdsvis snæver kreds af ligestillede, ses »den højere adel», der umiddelbart før reformationen var ved at nå til tops, i mange tilfælde at have ført en næsten målbevidst ægteskabspolitik, hvad ikke mindst Billesslægten afgiver flere vidnesbyrd om.

Som exempel kan nämnas, att Bent Torbensen Bille (tab. 2, gen. II) ingick äktenskap med Ermengard, dotter till Eggert Frille och änka efter Filip Axelsson Thott, under det att Bents syster Maren var gift med den sistnämndes än mer namnkunnige bror Ivar Axelsson (i hans andra äktenskap, före det med Karl Knutssons dotter Magdalena). Om anknytningen till Axelssönerna momentant kunde vara politiskt tveeggad i Kristian I:s tid gav den otvivelaktigt höjd status. Här är inte platsen att beröra de andra och djupare liggande orsakerna till att det i Danmark »fremstår da på reformationstiden en højadel, der foruden medlemmer af de gamle magnatslægter (Rosenkrantz, Gyldenstierne, Thott) nu rummer et jævnbyrdigt element af slægter, der først i løbet af århundredets sidste halvdel er rykket op (f. ex. Bille, Ulfstrand, Gøye)».[1] Vi får nöja oss med att dels stanna vid den genealogiska aspekt som i detta sammanhang befinner sig i fokus, dels konstatera att såväl Lykke- som framförallt Billeätten rönte framgång i det spel om makt och position där vinsterna var en plats i riksrådet, ett episkopat (som fram till 1536 automatiskt gav plats i rådet), riddarvärdighet, innehavet av ett slottslän. År 1533 tillhörde inte mindre än åtta riksråd ätten Bille (och sex andra var besvågrade med dem).

En »hovedstrømning» som den, vilken jag benämner Danmarks *seconde chevalerie*, utmärks nästan per definition av ett starkt intresse för, en fascination och stundom en icke ringa idealisering av en svunnen tid, dess seder, händelser och personer, varvid främst balladen blev den form som fick bära upp ett sådant innehåll. Om detta gäller adeln i stort, är det förståeligt och logiskt att en socialt och politiskt uppåtstigande ätt eller släktkonfederation – lika väl som en nation på väg att bli stormakt – dessutom söker få sin identitet bekräftad och sin ställning legitimerad genom framhävandet och, åtminstone till viss grad, skapandet av ett eget ärorikt förflutet. Riddaren herr Iver Lykke som *champion* i slaget mot Sveriges kung Albrekt kunde vara till glädje och fördel för en Lykke och en Bille vid 1500-talets början. Särskilt påtagligt var sannolikt detta, när ätterna på nytt sammanbands genom att Joachim Lykke något eller några år före 1510 gifte sig med Maren Pedersdatter Bille. De döpte sitt förstfödda barn, en son, till Iver.

Joachim – också kallad »Jacob» – Nielsen Lykke (tab. 1, gen. V) var i sitt första äktenskap gift med Helvig Pedersdatter Høeg (och hans kusin Peder Hansen Lykke med hennes syster Kirsten sedan hon blivit änka efter den ovan s. 269 nämnde Lave Brok). Joachim och Helvig fick sonen Niels, känd från svensk och norsk historia.[2]

[1] *Ibid.*, s. 75.

[2] Niels Lykke spelade jämte Claus Bille en utåt framträdande roll vid Stockholms blodbad; det var han som på Stortorget (från rådhusets burspråk) »hadhe ordet til folket, som tå på torghet stodh, och badh aat the icke skulle förfäras offuer thet straff som ther skedde» (Olaus Petri *Crönika*, ed. Sahlgren, s. 293). Niels höll fast vid Kristian II och följde honom i landsflykten, men genom Ove Billes och Peder Lykkes förmedling togs han 1527 till nåder av Frederik I. Ett giftermål arrangerades 1528 mellan honom och Eline Nilsdotter, dotter till fru

(Peder och Kirsten fick, förutom den p. g. a. sitt äktenskap med Anders Bille förutnämnda dottern Anne, sonen Jørgen om vilken mera strax härnedan.) Det var som änkling efter Helvig som Joachim Lykke gifte sig senast 1510 – troligen o. 1508 – med Maren Bille (tab. 1, gen. VI; tab. 2, gen. III).[3] När deras äldste son gavs namnet Iver är det, såvitt jag kunnat finna, första gången det uppträder i den yngre Lykkeätten; ingen hade då hetat Iver Lykke sedan balladhjältens död någon gång mellan 1385 och 1397.[4] Det är ett mycket rimligt antagande att Iver Joachimsen Lykke uppkallats efter den genom balladen aktualiserade Iver Pedersen Lykke.[5] Vi skulle sålunda härigenom – och det är då beklagligt att Iver Joachimsens födelse blott ungefärligen kan tidfästas – få en *terminus ante quem* för balladen DgF 159.

Denna ballad skulle något senare på 1500-talet, som vi snart skall se, komma till användning i en poetisk hyllning till en medlem av ätten Lykke. Jag har förut nämnt det redan av Grundtvig påpekade förhållandet att Erasmus Lætus (Rasmus Glad) i sin dikt *Margaretica* från 1573 avslöjar kännedom om Margaretavisan. Det rör sig om ett hexameterepos på latin, omfattande inte mindre än 6 666 versrader, tryckt sagda år i Frankfurt under titelen *Margareticorum Danorum Reginæ auspiciis, Albertus Megapolensis, Sueciæ Rex, captus regnoque exutus est, – libri decem* och tillägnat drottning Elisabeth av England. Verket är således tillkommet blott några år efter Nordiska sjuårskrigets slut och uppenbarligen skrivet i syfte att bemöta och aktivt motverka den danskfientliga historieskrivningen hos Johannes Magnus.[6] I sin utformning anknyter det nära till sina antika förebilder: Iliaden, Lucani *Pharsalia* och Vergilii Æneid. Till innehållet är det en utförlig parafras på Margaretavisan; den danska hären leds av »Lyckeus» och på

Ingerd på Austråt (det var Eline som året dessförinnan varit trolovad med Daljunkern, ovan s. 000), och Niels blev länsherre och riksråd i Norge, där han involverades i den komplicerade och växlingsrika dansk-norska politiken. Sedan Eline dött 1532 förälskade han sig i hennes syster Lucie, med vilken han 1535 fick en son; detta betraktades som incest, och när han ville rättfärdiga sitt handlande med hänvisning till Bibeln kunde han också uppfattas som kättare. Därför och av politiska skäl lät ärkebiskop Olav Engelbriktsson, med vilken han tidigare varit allierad, fängsla honom. Hans släktingar – inklusive fadern Joachim, fru Ingerd och svågern Vincens Lunge – stötte honom ifrån sig, och utan stadfäst dom »röktes» Niels Lykke ihjäl på biskopens Steinvikholm julaftonen 1535. – Niels är kanske mest bekant från Henrik Ibsens ungdomsverk *Fru Inger til Østråt* (1855); för en vetenskaplig behandling av hans år i Norge se H. Koht, *Olav Engelbriktsson og sjølvstende-tapet 1537*, Oslo 1951.

[3] Uppgiften i *Danmarks Adels Årbog* XX, 1903, s. 266 ff., att också den ovannämnde Niels († 1535) skulle vara född i Joachim Lykkes andra äktenskap (med Maren Bille) är felaktig och måste bero på en ren lapsus.

[4] Iver Joachimsen Lykke gifte sig 17/8 1539 med Olive Tygesdatter Krabbe, och 1/2 samma år hade Olives bror Erik gift sig med Ivers syster Karen. Ove Bille uttryckte 11/10 1538 i ett brev till sin bror Esge, som varit verksam för dessa förbindelser, förhoppningen »ath then handell, emellom Her Tygge Krabbes børnn, wor kierre frende, och wore søstre børnn anheffuet er, motthe komme Gud tiill loff» (Rørdams *Monumenta* I:1, s. 472). Karen Lykke dog emellertid 1540, och 1542 gifte sig Erik Krabbe på nytt, nu med Margrethe Reventlow (i detta äktenskap föddes 1552 den sedermera så lärda och visintresserade dottern Anne). – Iver Joachimsen omtalas 5/4 1555 som död.

[5] Det ter sig icke troligt, att han uppkallats efter Ivar Axelsson Thott.

[6] Se Karen Skovgaard-Petersens uppsats Margaretica, et bidrag til den dansk-svenske pennefejde i det 16. århundrede (*[D]HT* 1987:2, s. 209–237), för bakgrunden även Axel Nelson, Peder Swarts gensvar 1558 (*Uppsala Universitetsbiblioteks minnesskrift 1621–1921*, Uppsala 1921, s. 139–166) och Kurt Johannesson, Retorik och propaganda vid det äldre Vasahovet (*Lychnos* 1969–70, tr. 1971, s. 1–60).

Albrekts sida varnar »Fickfindius» (: Ficke von Vitzen) förgäves för en olycklig utgång av slaget.[7]

I den senaste större handboken i dansk litteraturhistoria skriver Karsten Friis-Jensen och Minna Skafte Jensen om *Margaretica*:[8]

Da Svend Grundtvig i forrige århundrede udgav Margarethe-visen, var han overbevist om, at den var forfattet umiddelbart efter begivenhederne. Men der er siden da sket sådan et skred i opfattelsen af denne type visers datering, at man end ikke med sikkerhed tør sige, at Margrethe-visen er ældre end Lætus' digt. Det kan teoretisk forholde sig omvendt. Det rimeligste er dog nok at se lighederne mellem dem som et resultat af Lætus' udnyttelse af visen som kilde. Men hvor paradoksalt det end lyder, er de to digte, det ene på små 7 000 vers og det andet på mellem 29 og 50 strofer i de kendte opskrifter, det ene på latin og det andet på dansk, begge karakteristiske produkter af den nationalhistoriske intresse i Danmark i 1500-tallet, blot udformet ud fra to vidt forskellige poetiske modeller.

Den här framförda tanken att balladen eventuellt bygger på hexameterdikten istället för tvärtom får kallas förflugen. Sedan jag avvisat Grundtvigs tro på att visan tillkommit i slutet av 1300-talet samt Erslevs, Schücks, Eks och Hildemans placering av den till Kristian I:s tid (eller i Hildemans fall rentav något tidigare) måste jag här till omväxling vända mig mot tanken på en alltför sen datering. DgF 159 föreligger dock i flera texter som inte är senare än från 1580-talet (A, B, Cb), och även om variantbredden i visan är relativt liten är dock skillnaderna mellan dessa texter alltför stora för att ha hunnit utbildas i en splitter ny, tidigast 1573 diktad visa. Mindre troligt är dessutom att någon från *Margareticas* namnformer kunnat sluta sig till de bakomliggande (»Fickfindius» – »Ficke van Fintze» – »Ficke von Vitzen») eller i visan insatt den av Erasmus Lætus utelämnade »her Paril» (Parow). De senast citerade danska forskarna betvivlar själva den av dem framkastade hypotesen och når i sin konklusion faktiskt fram till en riktigare förståelse av Margaretavisans *Sitz im Leben* än de som enbart ägnat sig åt balladen. Det är bara det, att det nationalhistoriska intresset i Danmark kan föras längre tillbaka än till Frederik II:s tid.

I förlängningen av det goda avsnittet om *Margaretica* i *Dansk litteraturhistorie* ligger en utmärkt specialundersökning av Karen Skovgaard-Petersen, utgiven 1988.[9] Även denna forskare snuddar vid möjligheten att balladen är sekundär i förhållande till eposet:[10]

Lætus har kendt begge disse beretninger [:Ericus Olai, den danske Rimkrønike] og særlig udnyttet Ericus Olais oplysninger om svenske forhold. Langt det vigtigste forlæg for Margaretica er dog den danske folkevise om Margrethes sejr over Albrecht. Det blev allerede påvist af Svend Grundtvig i hans udgave af visen, og Erslev fulgte ham heri, selv om han afviste Grundtvigs opfattelse af visen som en samtidig kilde til slaget. Strengt taget ved man ikke hvor gammel

[7] Karen Skovgaard-Petersen redogör för eposets innehåll i sin uppsats från 1987 (se föreg. not) men gör en utförligare analys i sin bok från 1988 (se n.9 strax härnedan).

[8] Karsten Friis Jensen & Minna Skafte Jensen, Latindigtningens spejl (*Dansk litteraturhistorie 2: Lærdom og magi 1480–1620*, Kbhvn 1984, s. 368–438), s. 438.

[9] Karen Skovgaard-Petersen, *Erasmus Lætus' Margaretica. Klassisk epos og dansk propaganda*, Kbhvn 1988 (Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning nr 312).

[10] *A.a.*, s. 15.

Margrethevisen er, og teoretisk kan Lætus' digt være visens forlæg. Det omvendte er dog langt det sandsynligste, og efter gennemgangen af Margareticas indhold skal jeg anføre nogle forskelle mellem de to digte, der taler for at Lætus har ændret Margaretica i forhold til visen [– – –].

I Karen Skovgaard-Petersens fall får man säga, att hennes försiktighet beträffande balladens prioritet ter sig särskilt onödig. Inte nog med att hon övertygande påvisar drag som styrker att visan är primär. Hon har också framdragit en i sammanhanget förut obeaktad källa, nämligen en dikt som Erasmus Lætus publicerade redan 1551: *Carmen gratulatorium in reditum Christiani III*. Om denna hyllningsdikt till kungen, Frederik II:s far och företrädare, skriver Karen Skovgaard:[11]

I sit tidligste digt, *Carmen gratulatorium* fra 1551, hylder Lætus rigsrådsmedlemmet Jørgen Lykke ved at genfortælle historien om Albrechts overgivelse til Lykke (i 16 vers); også med denne korte version lægger Lætus sig tæt op ad folkevisen.

Redan 1551 visar sig alltså Erasmus Lætus känna balladen DgF 159 (närmast i en utformning som 159 A, vari Iver Lykke är den som griper Albrekt). Att istället balladen diktats på grundval av den korta och detaljfattiga skildringen i *Carmen gratulatorium* får betraktas som uteslutet.

Riksrådet Jørgen Pedersen Lykke var syssling till Iver Joachimsen. Den hyllning som 1551 kom honom till del är på sitt sätt en parallell till – om man så vill en repris på – hur enligt min mening Margaretavisans diktare ett knappt halvsekel tidigare haussat Lykke- och Billeätternas aktier genom att i poetisk form hugfästa riksrådet Iver Pedersen Lykkes hjälteroll i slaget 1389.

Lika litet som *Carmen gratulatorium* 1551 har en liten dansk årbok från samma tidsskede observerats av den hittillsvarande balladforskningen. Jag avser »En dansk Aarbog fra 1158 til 1560», tryckt 1873 i Rørdams *Monumenta*.[12] Som Rørdam meddelar rör det sig egentligen om en tidsmässigt utvidgad form av Roskildeårbogen 1448–1549; dess längsta notis för 1300-talet lyder:[13]

Miii^{c}lxxxiiii konning Albrit aff Suerige sette siig op mod drottning Margrete oc kallede hinde konning Brogeløs oc sende hinde vndsielse breff oc ther til suor, att hand icke schulle binde suer viid siide, før hand fick vundit Dannemarck tiil Sueriige, men hun sende hannom Dannemarckis mact imod, oc greffue konning Albrit oc vunde Suerige tiil Dannemarck oc førde hannom bunden tiil drotning Margrete, oc siden lod hun hannem skere en hette ny aff vadmel vel xv alne, men struden ther kom xix alne y, att liidden schulle icke falne; thette schede Sancte Matthie dag.

Det är lätt att se varför notisen kunnat bli så utförlig: den bygger på den vid det här laget sedan länge tryckta danska rimkrönikan (varifrån den rentav medtagit rimmen »hette ny/alne y» och »alne/falne» och därjämte fått det felaktiga årtalet 1384). Sambandet med rimkrönikan nämns i Rørdam (s. 560). En detalj har han icke lagt märke till eller förstått vikten av: Albrekt »sour, att hand icke schulle binde suer viid siide, før hand fick vundit», etc. Hättan omtalas således icke i detta sammanhang. I rimkrönikan heter det (v. 4729 ff.):

[11] *Ibid.*, s. 99 (n.28)

[12] *Monumenta Historiæ Danicæ. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie, især fra det 16. Aarhundrade*, udg. af Holger Rørdam, I, Kbhvn 1873, s. 557–570.

[13] *A.a.*, s. 563.

Han iætte theth stadelig oc soor ther aa,
han skullæ ey gaa meth hette
Før han finge wundet meg danmark fraa,
och norgis rigæ meth slætte.

Albrekts bragelöfte inkluderar i rimkrönikan inte svärdet. Så är däremot fallet i DgF 159 (A: 6):

Wy well for-loffue wor kledder-sied
och aldrig byende suerdt wed sydde,
førind wy faar wonditt Danmarck til Suerig
och suoffued huoss droningens sydde.

Uttrycket »byende suerdt wed sydde» (allitererande och utan artiklar vid substantiven) är säkert lånat från balladen till årboken ifråga.

Detta belägg på balladens existens (och en detalj i dess utformning) är icke oviktigt – det ligger före *Margaretica* och de äldsta bevarade balladtexterna i KBF, Svaning II och Beate Urnes (den s. k. Drottning Sofias) visbok – men väl så intressant är ett annat, möjligt spår av DgF 159 från ungefär samma tid. Under det att den nyss citerade årboken är en anonym kompilation, rör det sig i det fall vi nu skall behandla om ett arbete av en man som liksom Rasmus Glad skall räknas till Danmarks 1500-talshumanister men tillhörande generationen före honom: Henrik Smith från Malmö.

I Henrik Smiths årbok finns under 1389 följande notis, som bör återges i sin helhet:[14]

Mathiæ dag stod den strid mellom kong Albert aff Suerige och dronning Margrete, effter ath kongen haffde weret y Suerrige y xxvj aar, wdj huilken strid kong Albert, hertug Erich hans søn, hertug Albert aff Mekelborg, kong Alberts fader, bisp Rodolphus aff Scare, greffuen aff Holsten, greffuen aff Rapin bleffue fangede, och der bleffue nitten riddere for wden andre friborne mend slagne, och othe danske riddere. Her Iffuer Løcke wor øuerst for dronning Margretis stridzffolck. Albret Krantz Suetiæ lib. 7, cap. 41. Sebast. Munsterus.

I denna annalnotis[15] – ej heller den beaktad vare sig av Erslev eller inom senare forskning – utpekas Iver Lykke, liksom i balladen, som befälhavare för Margaretas trupper.

Uppgiften om Iver Lykke kan härröra direkt från DgF 159, men Henrik Smith kan också ha övertagit den från någon av de skriftliga källor han begagnat. Vi bör därför undersöka vilka dessa verkar ha varit. Till att börja med skall sägas att hänvisningarna till Albert Krantz och Sebastian Münster saknar relevans i sammanhanget.[16] Då det

[14] *Monumenta Historiæ Danicæ I, s. 571–650.*

[15] *A.a.*, s. 595. Det är givetvis för att den är så sen och – i jämförelse med andra 1500-talsårböcker, framförallt den flitige franciskanermunken Peder Olsens (Petrus Olai) samlingsband – innehållande få unika notiser som den inte beaktats för den tidsperiod det här gäller.

[16] Den förra hänvisningen avser den 1546 tryckta *Chronica regnorum aquilonarium* (posthumt utgiven; Krantz dog 1517). Påpekas bör emellertid att dess innehåll (eller delar därav) torde ha varit känt i Norden betydligt tidigare och att Krantz å sin sida hade åtskilliga nordiska informanter, inte minst under sin tid som professor i Rostock; om hans bekantskap med Hemming Gadh se Gottfrid Carlsson, *Hemming Gadh, en statsman och prelat från Sturetiden*, Uppsala 1915, s. 5 n.2.

sägs, att nitton riddare stupade på Albrekts sida och åtta på den andra, är detta något som pekar mot svensk tradition – rimkrönikans Förbindelsedikt eller den därav influerade Ericus Olai – där just dessa numerärer anges. Vi vet med säkerhet att Christiern Pedersen känt Erici Olai krönika och översatt ett långt stycke därur för avsnittet om drottning Margareta i sin egen krönika; Henrik Smith tillhörde kretsen kring Christiern Pedersen och åberopar honom (»M. Christiernus») flerstädes i sin »årbog». Det förvånar därför icke, att Henrik ser ut att ha använt både Ericus Olai och Christiern Pedersens fördanskade utdrag. Namnformen »Albert» tyder på en latinförlaga (så skrivs namnet t. ex. hos Ericus Olai, i de svenska annalerna och *Annales Scanici*); betydelsefullare är ett Ericus Olai men ej Christierns utdrag – åtminstone i den bevarade texten (Vedels) – har uppgiften om de åtta stupade på Margaretas sida (*ex parte Reginæ VIII, milites*). Om bl. a. dessa detaljer torde ha hämtats direkt från Ericus Olai, kan uttrycket »andre friborne mend» (för *satellites* hos Ericus) vara myntat på Christiern Pedersens krönika, ty där står: »der bleff xix Suenske ridder slagne, och mange andre friiborne Tyske och Suenske mend.» Men då Smith ofta använder »friborne» för *nobiles* får frågan lämnas oavgjord.

Den rätta dagen (»Mathiæ dag», 24 februari) för slaget har Henrik Smith kunnat hämta ur den tryckta danska rimkrönikan (Ericus Olai och, i hans efterföljd, Christiern Pedersen, har felaktigt Matthei dag, 21 september). Men varifrån kommer uppgiften om Iver Lykke, som ej finns i någon av de nämnda källorna? Kanske, som sagt, direkt från balladen. Indicier föreligger dock för att Smith här begagnat ytterligare en skriftlig källa. I en sådan, också den obeaktad av historikerna (med ett undantag: P.-E. Hansen 1943) och balladforskarna med avseende på Åsleslaget, uppträder faktiskt Iver Lykke som »øuerst for dronning Margretis stridzffolck». Källans upphovsman är Povl Helgesen.

I dennes verk *Regum Daniæ Historia* eller *Compendiosa historia*, som den vanligen kallas, står om drottning Margareta bl. a. detta:[17]

Regnauit autem post mortem mariti sui Haquini annis 32. Bellum enim ab Haquino marito coeptum aduersus Albertum regem Sueciæ illa gloriose perfecit. Anno enim domini 1389, misso ex Dania grandi exercitu, sub principe belli domino Iuaro Lycke, pugnatum est in Asle aduersus Albertum regem Sueciæ, cessitque fortuna ipsi Margaretæ victoriam, captusque est Albertus in prælio, vna cum filio suo Erico duce, simulque cum illis capti sunt Rodolfus Episcopus Sacarensis; Dux Magnopolensis, regis Alberti pater, Comes Holsatiæ et Comes de Reppin, alijque multi Barones et proceres, interfectis multis milibus plebis. Nam equites aurati ibidem cæsi fuerunt 19, exceptis alijs nobilibus, qui nominati non sunt. Nam vt erat gloriosa victoria, ita præcesserat axtrox bellum. Captus est igitur Albertus et in Daniam ductus, sex annis in captiuitate durat.

Herr Iver Lykke var *princeps belli*. Användandet av denna term, liksom av *proceres* (i st. f. *satellites*) och *equites aurati*, belyser jämte den rikliga förekomsten av konstruktioner med ablativus absolutus (»misso ex Dania grandi exercitu») att vi har att göra med humanistens klassicierande latin, så skilt från språket och stilen i medeltidsannalerna.[18] Henrik Smiths »överste för stridsfolket» passar bra som översättning av just

[17] *Skrifter af Paulus Helie VI*, udg. af Marius Kristensen & Hans Ræder, Kbhvn 1937, s. 41. Jfr ovan s. 233 f.
[18] Se nedan s. 353.

princeps belli. Men det är inte bara detta drag – och förstås nämnandet av Iver Lykke – som förenar notisen hos honom med den motsvarande hos Povl Helgesen. Som jag ovan (s. 233 f.) berört, har den sistnämnde ej enbart här i *Compendiosa historia* utan också i den av honom – förmodligen något tidigare – utformade årboken 826–1415 missuppfattat det för honom föreliggande epitetet på Skarabiskopen (Dux Magnipolensis) såsom istället syftande på en särskild person, nämligen den långt tidigare avlidne hertig Albrecht av Mecklenburg, svenske kungens fader. Detta misstag dyker endast upp hos Povl Helgesen, och det är svårt att tro att Henrik Smith (eller någon annan hans förlaga) skulle ha kommit på samma idé. Men skulle någon tvekan kvarstå om att Henrik Smith här följer Povl Helgesen, undanröjs den genom en blick på en av de kringstående uppgifterna (se också nedan s. 367 n. 17).

Compendiosa historia

Cumque multis annis regnasset
Waldemarus, mortuus est in arce
Gorra a se extructa, sepultus
Soræ cum patre suo, Anno domini 1375.

Liberatus est [:Albertus] autem
a captiuitate anno domini
1395, circa festum beati Michaelis, hac lege, vt præfixo termino
aut solueret reginæ 60 marchorum milia argenti puri, aut fieret
deditio ciuitatis Holmensis, aut
rediret, in captiuitate perduraturus.

Henrik Smiths årbok

1375. Døde konningh Valdemar paa
Gurffue.

1395. Kom konning Albrit om Michaelis
dags tid løs med wilkor, ath hand
skulle giffue lx^{m} marck purt
sølff eller offuerandtuorde
Stocholms stad och slott y dronning
Margretes hender, eller hand och
hans søn skulle komme til sit
fengsel igen.

Notisen om att Valdemar Atterdag dog på Gurre kan Henrik Smith föralldel lika gärna ha hämtat från Christiern Pedersen (uppgiften finns f. ö. bara hos honom, i *Compendiosa historia* samt, långt dessförinnan, i *Annales Scanici*), men den om Albrekts frigivning 1395 och villkoren härför kan i sin lydelse blott härröra från *Compendiosa historia*. Att Henrik Smith ingenstädes i årboken anför Povl Helgesen (»M. Paulus», »Paulus Helie», e. d.) som källa är begripligt. Efter reformationen i Danmark 1536 skulle en hänvisning till den katolska kyrkans siste stridbare förkämpe i landet varit högst inopportun.

Till följd av konstaterandet att Henrik Smith kan ha – och därför troligen har – övertagit uppgiften om Iver Lykkes roll i Åsleslaget från *Compendiosa historia* förskjuts vårt intresse helt till detta verk och dess författare, Povl Helgesen från Varberg.

*

Historia compendiosa ac succincta serenissimorum Daniæ regum, ab incerto auctore conscripta trycktes i Leyden 1595 efter ett av de två kända manuskripten (det i Hamburg); utgivare var den gottorpske bibliotekarien Erpold Lindenbrug. En ny upplaga utgavs av Stephanius 1629, också den tryckt i Leyden. Efter Lindenbrugs edition och ms H 112 i Uppsala UB trycktes den senare delen – om de historiska kungarna – av H. F.

Rørdam 1887 i *Monumenta* II: 2.[19] Rørdam hade då hunnit ta del av en uppsats av A. D. Jørgensen i *Historisk Tidsskrift* 1886 om författarskapet till *Compendiosa historia*, varför den i *Monumenta* inte behövde presenteras som ett anonymt arbete.

I den nämnda uppsatsen, »En upåagtet krønike af Povl Helgesen», visade Jørgensen på ett övertygande sätt att *Compendiosa historia* skall tillskrivas Povl Helgesen.[20] Hans argumentation har ytterligare underbyggts av bl. a. Ellen Jørgensen.[21] Något tvivel beträffande författarskapet till verket behöver ej föreligga. Det trycktes också 1937 i band VI av Povl Helgesens *Samlede Skrifter*.[22]

Compendiosa historia behandlar 103 danska kungar från den eponyme Dan till Kristian II. För sagokungarnas del – och även för åtskilliga av de efterföljande – har Saxo, den danska rimkrönikan och en kungalängd i Billeättens ägo varit Povls källor.[23] För den historiska delen har därjämte Ericus Olai och inte minst den av Povl Helgesen själv utformade årboken 826–1415 utnyttjats. Den torrare annalistiska stilen har knappast varit i Povls smak, och det syns mig troligt att det är därför han inte brytt sig om att föra årboken längre fram i tiden utan istället övergått till att skriva *Compendiosa historia*.[24] Han kunde där ägna sig åt en mera pragmatisk historieskrivning och regelrätta karakteristiker av regenterna. Om nr 98 skriver han sålunda.[25]

Margareta Waldemari filia nonagesimo octauo loco regnauit, mulier crudelissima et inferno digna, Suecorum sententia, verum Danorum opinione Christiana et religiosa valde, et adeo potentia, fortuna, victorijs, diuitijs et prudentia gloriosa, vt fortunatissimos viros videatur non solum æquasse, verum etiam longe superasse.

Compendiosa historia har med all sannolikhet för regenterna fram till Oldenburgarna skrivits under tiden 1515–1520, återstoden mellan 1527–1532.[26] Liksom författaren i den inarbetat delar av årboken 826–1415, har han på samma sätt i slutavsnittet av *Compendiosa* begagnat det arbete han nu börjat med, hans mest kända och värdefullaste historiska verk, den s. k. Skibykrönikan, en lidelsefullt utformad samtidshistoria präglad av Povl Helgesens ideologiska ståndpunkter och personliga temperament. Det är förståeligt och icke omotiverat att *Compendiosa* forskningsmässigt hamnat i skuggan av Skibykrönikan.[27]

[19] *Monumenta Historiæ Danicæ*, udg. af Holger Rørdam, II:2, Kbhvn 1887, s. 423–451.

[20] *A.a.*, omtr. i A.D. Jørgensen, *Historiske Afhandlinger III*, Kbhvn 1898, s. 133–143.

[21] Ellen Jørgensen, *Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800*, Kbhvn 1931, s. 78 n.1.

[22] Se n.17 strax härovan. *Compendiosa historia* upptar s. 1–50 i bd VI. Kommentaren finns i bd VII, 1948, s. 148–153.

[23] Paul-Erik Hansen, *a.a.*, s. 37f.

[24] En annan och lika trolig förklaring är att hans rent annalistiska källor icke heller förts längre än till slutet av drottning Margaretas regeringstid eller haft blott få notiser om senare händelser. Så är fallet med årboken 916–1430 (*AS*, s. 293–301), som har ett direkt eller indirekt samband med *Chronologia Anonymi*.

[25] *Anf. ed.*, s. 40f.

[26] Att i varje fall stycket om nr 203, Kristian II, inte skrivits före 1522 är tydligt: »Erat enim famosus tyrannus. . .».

[27] Om Skibykrönikans tillkomstsätt har diskussionen varit livlig, se Mikael Venges forskningsöversikt i *Danmarks historie*, red. Aksel E. Christensen m.fl., 2:1, Kbhvn 1980, s. 283f., 313. Venge skriver där (s. 313): »Historiografisk har Poul Helgesen spillet en rolle omtrent svarende til Ciceros i den sene romerske republik – en politisk mindre betydelig skikkelse, som imidlertid i kraft af sit forfatterskab i voksende omfang har formået at fængsle eftertiden for til sidst, i historikernes udlægning, nærmest at dominere sin tid.»

Att författaren av *Compendiosa historia* känt Lenavisan påpekades av Grüner-Nielsen 1948 (*DgF* X, s. 294): »Naar en Notits fra Kristian II.s Tid i Compendiosa Reg. Dan. Hist. (H. Rørdam: Monumenta historiæ Danicæ 2. R. II (1887, S. 433) fortæller, at Ebbe Sunesøn og hans Broder Laurentius hjalp Sverker med en Hær paa '18000 Mand', er denne overdrevne Talopgivelse vel et laan fra Sverkervisen.» Hildeman instämmer, med hänvisning till Grüner-Nielsen, häri.[28] Observationen är tvivelsutan riktig, särskilt som meningen ifråga i *Compendiosa* inleds med det säkert på balladens inledningsstrof baserade påståendet »Huic Suerchero auxilium a Waldemaro postulanti».[29] Varken Grüner-Nielsen eller Hildeman visar kännedom om vem som skrivit *Compendiosa;* förmodligen har en äldre excerptnotis för DgF 136 stått till Grüner-Nielsens förfogande i Dansk Folkemindesamling. Någon motsvarande notis för DgF 159 har tydligen inte stått Hildeman till buds vid arbetet med *DgF* X: V.[30] Att *Compendiosa*, dvs. Povl Helgesen, och i anslutning härtill Henrik Smith nämner Iver Lykkes deltagande i Åsleslaget har därför, som jag redan antytt, hittills undgått balladforskningen. Med den rådande synen på Margaretavisans datering skulle förmodligen heller ingen ha tillmätt namnets förekomst hos Povl Helgesen samma betydelse som jag.

Under det att avsnitten i *Compendiosa* om Lenaslaget 1208 och Åsleslaget 1389 är något utvidgade och fått några i vårt sammanhang väsentliga detaljer tillagda jämfört med motsvarande notiser i årboken 826–1415, är skildringen av mordet på Erik Klipping 1286 så gott som likalydande i årboken och *Compendiosa*. Skillnaden består framförallt däri, att i kungakrönikan berättelsen om mordet inleds med en kort och mycket kritiskt hållen karakteristik av kungen. Stycket om denne kung Erik har där följande lydelse:[31]

94. Ericus Klipping, Iste erat multis flagitijs opertus, sacrilegijs, violentis oppressionibus, ac infami libidine ita notatus, vt omnibus haberetur inuisus. Igitur Anno domini 1286 cum ruri ageret venationem, ac nocte beatæ Ceciliæ dormiret in villa Findetorp Wibergensis diocesis, iaceretque cum multis in horreo quodam grauiter soporatus, ingressi sunt clam septem viri præuia laternula, studio armati, quorum vnus regis caput manui innixum graui pugione crudeliter transuerberat, ceteri vero inuadentes regis cadauer iam exanime intulerunt illi vulnere 70 in ultionem perfidiæ ipsius regis, ac præcipue nefandæ libidinis, qua expugnauerat corruperatque multarum nobilium matronarum pudorem, inter quas etiam fuerat stuprata vxor domini Stigoti Andreæ, regni Marschalchi. Iste Ericus dedit filiam suam, nomine Sophiam, Waldemaro regi

[28] Hildeman, *Politiska visor*, s. 24.

[29] *Anf. ed.*, s. 33. Varken uppgiften om härens storlek (»octodecim milia») eller uttrycket »postulanti» finns hos Ericus Olai eller någon annan av de skriftliga källor som stått till Povl Helgesens förfogande.

[30] Han begagnar sig på flera ställen Rørdams Monumenta I–II i *Politiska visor* men har uppenbarligen inte observerat att Iver Lykke nämns (som anförare vid Åsle) av Povl Helgesen och Mogens Madsen (*Monumenta* II:2, s. 442 resp. s. 140f.). Den sistnämnde (Magnus Mathiæ) bygger säkert på Povls *Compendiosa historia*, både för härens storlek vid Lena som för berättelsen om Åsleslaget (men har från annat håll hämtat den felaktiga dagen 21 september – Compendiosa historia ger ej datum – och Mogens Madsens tveksamhet i frågan har sedan fått Huitfeldt att ostentativt ta ställning och därvid hamna fel, se s. 239 n.85). Mogens Madsens *Regum Daniæ Series* saknar således, i motsats till vad Grüner-Nielsen och efter honom Hildeman trodde, självständigt värde vad Lenavisan anbelangar.

[31] *Anf. ed.*, s. 36.

Sueciæ vxorem, qui ob stuprum sororis eiusdem Sophiæ e regno pulsus, habuit Magnum Ladelaass fratrem suum regni successorem.

Det som genast faller en i ögonen är den sista meningen (som saknas i årboken). Povl Helgesen har här råkat förväxla Erik Klipping med dennes farbror Erik Plogpenning (och dessutom, liksom Erikskrönikan, trott att den sistnämndes dotter Sofia gifte sig med Valdemar Birgersson före faderns bråda död 1250).[32] Detta är långtifrån det enda faktiska misstag Povl gjort sig skyldig till; ett annat har vi f. ö. tidigare mött.[33]

När jag här något uppehåller mig vid Povl Helgesens berättelse om mordet på Erik Klipping är det därför att den kan tänkas förråda kännedom om balladdiktningen kring mordet, DgF 145. Julius Martensen närmade sig i sin grundläggande undersökning 1873–74 en sådan uppfattning.

Att Povl Helgesen åtminstone på en punkt baserar sin framställning på muntliga traditioner framgår, om inte av *Compendiosa* så av årboken. Ty där heter det att Erik dräptes *in ultionem, ut ferebatur, nefandæ libidinis, qva corruperat et expugnaverat multarum etiam nobilum matronarum pudorem, inter qvas fuerat etiam stuprata uxor Domini Stigoti Marschalci regni*, dvs. som hämnd för, som det påstås (*ut ferebatur*), den skändliga åtrå, i vilken han förförde och våldtog även många adliga fruar, bland vilka till och med hustrun till rikets marsk herr Stig blev kränkt.[34] Skillnaden mellan årboken och *Compendiosa* består här, förutom i nyckeluttrycket *ut ferebatur*, däri att marsken i årboken liksom i visorna saknar patronymikon: Herr Marsk Stig.

När Martensen berörde förhållandet mellan »de svensk-danske Annaler» (som jämte »den dansk-svenske Aarbog» och *Chronologia Anonymi* varit ett gängse namn på årboken 826–1415) och Marsk Stigvisorna, förutsatte han att årboken var tillkommen just 1415 eller strax därefter. Det skulle betyda att den är äldre än t. ex. den s. k. Visbykrönikan och Ericus Olai. Häri ligger orsaken till att Martensen tillmäter vår årbok så stor vikt och *Chronica regni Gothorum* mindre. Sålunda skriver han: »Men foruden den poetiske Skildring [: DgF 145] af det natlige Overfald have vi ogsaa fra Middelalderen en prosaisk. Den findes i de svensk-danske Annaler, og samme Annalers Forfatter er tillige den Første, der meddeler, hvorfor Kongen hiin Nat laae i Finderup. Kongen havde været paa Jagt i Viborg Egnen, en Tradition, der ogsaa forekommer i Visen om Marsk Stig, og om hvis Rigtighed der ikke er nogen Grund at tvivle.»[35] Detta hade dock Povl Helgesen inhämtat hos Ericus Olai, som skriver:[36]

Alibi invenies ita scriptum: Anno Domini MCCLXXXVI, Ericus rex Daciæ, filius Christophori, in nocte S. Ceciliæ, cum caussa venationis in Jucia demoratus, apud quoddam oppidum quievisset,

[32] Vi har här ett indicium – bland åtskilliga – att Povl Helgesen känt Erikskrönikan.

[33] Ovan s. 233 f. om *dux Magnipolensis* 1389 som varande *regis pater* (ett fel som inte bara Henrik Smith utan även Mogens Madsen övertagit från P.H.). Ett fel av liknande art är när han anger (*Comp. hist.*, s. 40) Kristoffer av Bayern vara kusin till Erik av Pommern – de skulle vara söner till två systrar; här bakom anar man ett missförstått danskt »søskendebarn» eller latinskt »aliam filiam». En anakronism är det när marsk Stig A. i *Comp. hist.*, s. 36, kallas »Marscalchus regni» (men, riktigt, »Marscalchus regis» på s. 37; jfr *Chronologia Anonymi*, *AS*, s. 385).

[34] *AS*, s. 385; *DMA*, s. 306; *AD*, s. 141.

[35] Julius Martensen, »Erik Glipping og Marsk Stig i Middelalderens Annaler og Viser» (*[D]HT* 4. R. IV, 1873–74, s. 90–158), s. 127.

[36] *SRS* II:1, s. 67.

cum nimium soporatus, in horreo quodam, aperto ostio, dormivisset, cunctis, qui secum erant, dormientibus, intraverunt cum parva laternula VII viri armati, quorum unus Regis caput, cum manu supposita grosso trusorio perforavit. Deinde alii subsecuti, LXX vulnera ei inferentes, et ejus viscera extrahentes, crudeliter occiderunt. Qui autem hi fuerint, penitus ignoratur.

Om man jämför detta stycke hos Ericus Olai med motsvarande hos Povl Helgesen – årboken eller *Compendiosa*, sinsemellan praktiskt taget likalydande – får man en klar bild av hur Povl förvandlar förlagans medeltidslatin till elegant humanistlatin. Det råkar f. ö. vara just detta avsnitt som Sten Engström tagit som ett särskilt gott exempel på hur Povl Helgesens ordförråd och stil avviker från den normala prosan i andra annalverk och hos Ericus Olai.[37]

Tydligen kan vi av likheterna mellan Povl Helgesens texter och DgF 145 vad skildringen av de yttre omständigheterna kring kungamordet anbelangar (kung Eriks jakt, *horreo* 'ladan'), inte sluta oss till någotsomhelst rörande Povls egen kännedom om ballader härom. Det kan vi inte heller på dessa kriterier beträffande Ericus Olai, ty han meddelar själv att han i sin tur citerar en skriftlig källa; det är denna källa som i så fall bygger på en ballad. Att Ericus icke desto mindre känt någon eller några ballader ämnesmässigt knutna till kungamordet 1286 är en annan sak.[38]

Citatet från Ericus Olai inleddes, som vi såg med ett »Alibi», och det beror på att han omedelbart dessförinnan lämnat en något skiljaktig version, hämtad från ett annat håll:[39]

Nota, quod rex Ericus Daciæ, filius Christophori, qui contemporaneus erat regi Magno Ladulaas, de quo superius sæpe est facta mentio, occisus fuit in Norra Jucia, anno Dni, MCCLXXXVII. in nocte S. Ceciliæ, in villa quæ vocatur Finnetorp, a Palnone Litzla, socero Dni. Stigoti militis Marscalci, ad instigationem ejusdem Stigoti, propter uxorem suam.

Denna version har Ericus Olai säkerligen tagit ur Visbykrönikan.[40]

I förbifarten har vi nu tagit ställning till några gamla och välbekanta tvistefrågor inom svensk medeltidshistorisk forskning. Det har av det sagda framgått, att Ericus Olai varit en av källorna för Povl Helgesens årbok (och därmed, indirekt, för *Compendiosa*).[41] Det kan däremot knappast göras gällande att Povl känt de svenska rimkrönikorna.[42] Omvänt kan givetvis, av kronologiska skäl, årboken inte ha fungerat som källa för Karlskrönikan.[43] Slutligen är det uppenbart, att Ericus Olai begagnat Visbykröni-

[37] Se nedan s. 353.

[38] Jfr ovan s. 259 n.34.

[39] *SRS* II: 1, s. 67; *AS*, s. 363 f.

[40] Jfr nämligen *AS*, s. 319 f. Göte Paulssons påstående, *ibid.*, s. 182, att Ericus Olai här har »detaljer, som saknas i Visbykrönikan», håller inte stick.

[41] Jfr nedan s. 414 ff.

[42] Se härom nedan s. 417.

[43] Ingvar Andersson ville i *Källstudier till Sveriges historia 1230–1436*, Lund 1928, s. 263ff., göra gällande att i Karlskrönikans förra del författaren hämtat material från *Chronologia Anonymi* eller »denna annalgrupp». I sistnämnda begrepp ligger en – delvis från K.G. Westman ärvd – fälla inbakad, och överhuvudtaget borde Andersson, som tillmäter annalerna sådan betydelse, ha ägnat dem en mera ingående analys än den i sin art goda översikten på s. 20–24. Han visar sig själv (s. 24) vara medveten härom men väljer istället det metodiskt tvivelaktiga tillvägagångssättet att repliera på »hela annalmaterialet» och sedan »på varje särskild punkt» anföra »den utförligast avfattade notisen». Att författarna till EK och KK haft tillgång till en sådan samlad *pool* av

kan som en källa vid sidan av de för honom väsentligare, t. ex. de svenska rimkrönikorna.[44] För sin ena version om kungamordet 1286, den som Povl Helgesen följt, har han haft tillgång till en för oss okänd skriftlig källa.

Om vi således kan säga att Povl Helgesen med säkerhet kände Lenavisan och med största sannolikhet Margaretavisan – på vilket sätt skall strax diskuteras – framgår det däremot ej av hans skrifter att han känt visdiktningen om Marsk Stig. Att så varit fallet är icke desto mindre troligt. Men eljest är det påfallande att i Povls framställning kung Eriks beteende mot marskens hustru icke är något isolerat fall (kungen »expugnauerat corruperatque multarum nobilium matronarum pudorem»). Man kan härmed jämföra den utförligare skildringen i Christiern Pedersens krönika:[45]

Wed detta pass begynte kong Erich megit at ophöye en horkone, som hand da bolede med, offuer alle de andre iomfruer och fruer her wdi rigit, thi begynte ridderskab at knurre derfor mellom dennom selffue, och wille giöre opstöd mot konningh derfore. Der hand det fornam, strax giorde Mand ith allmindeligh wdbud wd offuer then ganske riige, ath alle som kende dennom fri och frelsse skulle fare till Suerigh i strid mod kongh Valdemar. Der almuen och ridderskabet komme til hannem, da sette hand en aff thi ipperste ridder till höffutzmand for dem och bad dennom fölge hannom, det giorde hand meest fordi hand hagde gierne siet, ath de hagde alle bleffne slagen paa samme reise. Der de vor aff sted, lod hand hente dieris fruer och höstruer till

annaluppgifter kan inte förutsättas och ter sig *a priori* osannolikt. Synsättet ifråga påminner något om ett Sverker Ek tillämpade inom balladforskningen och för vilket han med fog kritiserades av Curt Weibull (Folkviseforskning, *Scandia* 1932, s. 89): det går inte an »att 'lägga tillsamman' alla källorna.»

Den kritik Kjell Kumlien 1933 riktade mot Anderssons tro på KK:s annalberoende – varvid han på ett intuitivt riktigt sätt avvisade tanken på *Chronologia Anonymi* som källa för KK – kritiserades i sin tur i Erik Lönnroth, *Sverige och Kalmarunionen*, 1934, s. 347ff. Då jag utförligare (med anledning av en däri dels citerad, dels parafraserad visa) behandlar delar av Karlskrönikans Engelbrektsparti (Engelbrektskrönikan) i kap. 7 D, vill jag här blott säga att såväl Kumlien som Lönnroth skjuter en aning över målet; Andersson och Lönnroth – vilkas syn på KK:s tillkomst sedermera fått delvis revideras (se Herman Schück, *Rikets brev och register*, 1976, s. 255–280) – har rätt i att KK bygger på skriftliga källor i högre grad än Kumlien ansåg, men förhållandet mellan KK och annalerna är av delvis annan beskaffenhet än vad de utifrån den då dominerande åsikten om *Chronologia Anonymi* antog.

För Povl Helgesens annalnotiser jfr nedan s. 414 ff.

[44] Jfr n. 40 härovan. Att Ericus Olai använt Visbykrönikan har tidigare framhållits av Sven Axelson, särskilt i uppsatsen Förhållandet mellan Visbykrönikan och Ericus Olai verk Chronica Gothorum (*HT* 1963, s. 278–288); se också *dens.*, Källförhållandet mellan Visbykrönikan, Förbindelsedikten och Ericus Olai verk Chronica Gothorum (*HT* 1961, s. 1–34). Axelsons resultat har ifrågasatts i Göte Paulsson, *Annales Suecici*, 1974, s. 181ff., men Paulssons kritik syns mig inte tillräckligt beakta att Ericus haft tillgång till flera källor. Medges skall emellertid att Axelsons utredningar är skäligen stelbenta och dessutom överspelade i den mån de förutsätter att *Chronologia Anonymi* är äldre än Ericus Olai *Chronica* (en tanke Axelson ogärna övergav, se *PHT* 1975, s. 145ff., och *PHT* 1976, s. 49–52). Paulsson har också, till skillnad från Axelson, klart för sig att Visbykrönikan i åtskilliga fall innehåller uppgifter som återgår på muntlig tradition, bl.a. den om mordet på Erik Klipping (Paulsson, *a.a.*, s. 135ff.). Men han har inte insett att detta även gäller t.ex. uppgiften om den 1280 avrättade »Holingerus miles». Paulsson upptar honom i registret *a.a.*, s. 407, som »Holmger Karlsson (Lejonbalk)»; i själva verket torde det nästan med säkerhet röra sig om »(S:t) Hollinger», dvs den 1248 avrättade Holmger Knutsson (vars mor drottning Helena ligger begravd i Skokloster). Denna min åsikt, som kullkastar en av Erland Hjärne uppbyggd konstruktion av genealogisk och rättshistorisk art (*Från Alsnö och Sko*, 1951), motiveras utförligt i min kommande *Folkungar, brudrov och ballader*. Annaler som källor har beaktats betydligt mera än frågan om varifrån annaluppgifterna ytterst härrör.

[45] Christiern Pedersen, *Danske Skrifter*, udg. af C.J. Brandt, V, Kbhvn 1856, s. 448f.

sigh, och belaa dem alle sammen, den ene epther then anden, som före hagde forthalit hans bole. Siden giorde han en stuor giestebud och böd saa alle de fruer der till. Der maaltid wor giort, och de sad alle i deris störste gledskab, da sagde hand till dennom alle: huilcken aff ether som icke er en hore saa well som dene min bole, her sidder hoss migh, da gange sigh strax hid, och sette sigh nest hoss min siide offuer hende. De thage alle sammen stille, thi huer aff dem wiste well selff, huad hinde wor sket tilforn aff hannom.

Under det att Povl Helgesen (åtminstone i årboken) garderar sig med ett »ut ferebatur», återges denna anekdot med dess smak av vandringssägen av Christiern Pedersen utan reservation och som faktisk historia; man erinrar sig att enligt Christiern var det en »älvekung» i Skelskör som tog livet av kung Kristoffer av Bayern.[46] Jämfört med Erik Klippings tilltag torde Kristian II:s affär med Dyveke ha för Christiern Pedersen, kung Kristians trofaste anhängare, framstått som förlåtlig.

I anslutning till vad jag i det föregående skrivit om Erik Kristofferssons vedernamn Glipping (i st. f. »Klipping») bör sägas, att traditioner av nyss återgivet slag kanske mycket tidigt förknippats med hans namn. Det saknar i sammanhanget icke intresse att rykten av liknande innehåll – beskyllning för att ha förfört stormännens fruar – spreds, inte minst från kyrkligt håll, om den engelske kungen Johan (»utan land», Lackland) samt att dessa kan ha varit kända i Norge, om inte annat så genom Matthew Paris (som starkt ogillade King John), och där i sinom tid överflyttats på kung Erik.[47]

Christiern Pedersen berättar också slutet på historien:

Der de dannske riddere och suenne komme ind i Suerigh, da wonde de stuor priss och ære med dieris stuore mandom som de der giorde. De sette kongh Valdemar plat wd aff med mact, och giorde en anden der till konge igien som hed Mogens. De kronede hannom strax med sadan wilckor, ath hand skulle orligh giffue kongh Erick i Danmarck skat aff Suerigis rige. Der med fore de till bage igien och mente, ath the skulle fanget stuor tack aff kongen for thieris wmage. Men hand achtede dieris thro thieniste och stuore mandom inthet, thi wiste hand dennom huercken tack eller ære. Der de komme hiem til deris egit, da bleffue alle thieris hustruer still sidindis och ingen aff dennom willde stande op mod sin husbund eller giöre hannom nogen heder eller ære, som de wore för wan ath giöre, men huer aff dem kallede sigh dronningh, paa det ath hindis

[46] Christiern Pedersen, *Danske Skrifter V*, s. 491: »Der kongh Christopher hagde werred konge her i riiged i viij aar, da foer hand till Skielsköör och wille der ligge i Graa brödre closter, da sagde nogre till hannom: herre! rider icke diid, thi der er en elffue konge paa den sted, som icke will stede nogen knege med sigh. Hand suarede: ieg er en christen mand, ther for frycter iegh icke for trolden. Der hand red deden om morgenen, da fick hand en slagh mellom sine herder, ath hand hagde moxen falled död aff hesten och ingenn saa huo hannom slo. Saa lod hand strax före sigh till Hellsinborgh, der bleff den eddelig förste död.» Berättelsen är viktig att känna, då den belyser ett åskådningssätt på 1500-talet, sammanhörande med de naturmytiska balladernas. I detta fall leds tankarna främst till »Elverskud» / »Herr Olof och älvorna» (se om denna visa B.R. Jonsson, Sir Olav and the Elves, *Arv* 1992, s. 65–90). – C.P.:s förkärlek för historiska anekdoter är påfallande: jfr ovan s. 277 f., n. 76 och framförallt nedan s. 413 n. 23.

[47] Det kan apropå Matthew Paris, som under sitt besök i Norge fick klart för sig att kung Håkon Håkonsson var *vir bene litteratus*, i förbigående nämnas att en berättelse i hans *Chronica Majora* kan ha varit en källa för den ursprungligen norska balladen »Ravengaard og Memering» (DgF 13). Det ser ut som om denna i Danmark sekundärt bearbetats med hjälp av den sena versromanen *Den kydske Dronning* (1483). Paul Christopherson, *The Ballad of Sir Aldingar*, Oxford 1952, s. 49f., skriver att detta »would mean that the ballad was reshaped between 1483 and 1550, at a time when ballad-making was becoming a dying art in Denmark.» Så döende var balladproduktionen nog inte, som vi har sett; frågan är istället om den i Danmark varit ymnigare än just då.

husbunde skulle heffne den hoffmod, som hinder wor giort aff kongen. Der disse gode mend dette fornumme, da sette de dem strengeligh fore i thieris hierter, ath the wille sla kongh Erick ihiell der fore, det förste de kunde det giöre med lempe.

Det citerade stycket innehåller otvetydiga överensstämmelser med DgF 145: hustrurna »kallede sigh dronningh» och ville inte »stande op mot sin husbund» – balladens singularis har av kontextuella skäl förvandlats till pluralis. Väsentligt är att ifrågavarande motiv och uttryck finns inte bara i den »långa» 145 AB utan redan i 145 CDE, dvs. den visa jag ovan utpekat som gammal och av norskt ursprung. Christiern Pedersen behöver inte ha replierat på »den långa visan om marsk Stig». Är det istället så att det rentav är han som kompilerat/diktat den?

Iørn Piø har utpekat honom som möjlig upphovsman till visan om Niels Ebbesen, och själv har jag (I, s. 67 n. 53) angett ett antal andra visor som skulle kunna tillskrivas honom »eller någon hans gelike», som jag på andra ställen försiktigare uttryckt saken. Vi har sett hur Rasmus Glad (Erasmus Lætus) begagnat Margaretavisan i olika sammanhang. Vésteinn Ólason har framkastat möjligheten att Claus Lyschander diktat balladen »Kongemødet i Roskilde 1157» (DgF 118).[48] Och i det föregående har upprepade gånger Povl Helgesen figurerat. Har dessa 1500-talshumanister, som visat sig äga kännedom om och intresse för ballader, också haft med deras tillkomst att göra?

g) *Den danska 1500-talshumanisterna och balladerna*

Frågan om de danska 1500-talshumanisternas roll i balladdiktningen har aldrig ägnats någon egentlig undersökning och har väl f. ö. – i enlighet med Grundtvigs trohjärtade romantiska syn – inte ansetts vara av större betydelse. Men mot bakgrund av att så många ballader, inte minst sådana med historiska ämnen, nu visat sig ha tillkommit under Danmarks *seconde chevalerie* och enkannerligen på 1500-talet, ter sig en sådan undersökning i hög grad önskvärd. Någon uttömmande och mera djupgående behandling kan det dock inte bli tal om här; jag hoppas kunna återvända till frågan i annat sammanhang.[49] I det följande sätts naturligt nog de historiska visorna i fokus.

I inledningen till sin nyutgåva 1926–27 av Vedels Hundredvisebog skriver Paul V. Rubow:[50]

Den Interesse som Renæssancebevægelsen førte med sig, hvor den kom hen, for den enkelte Nations Historie, Sprog og Litteratur, var i Danmark i Vedels Dage saa brændende som nogenstedts. Reformationstidens Litteratur var skreven paa Dansk for Tredjestand, nu viste det sig i den sidste Halvdal af Reformationsaarhundredet, at Adelen var moden til at overtage Førerskabet i alt hvad der angik Modersmaalet og Fædrelandet. Blandt Lensbesidderne fik Riget flere Generationer af Mæcener og Forskere. Men i Midten af denne store tid i vor Aandsdannelses Historie staar dog en Gejstlig, Anders Sørensen Vedel, udgaaet af Borgerstanden, opdraget af en ærlig luthersk Præst af det første Kuld efter Kirkekampen, og beskyttet af de store adelige Herrer, hjulpet af deres Damer. Det er om ham, den hele af de forskellige Stænder baarne litterære Bevægelse samler sig.

[48] *The Traditional Ballads of Iceland*, 1982, s. 96 n.38. Jfr nedan s. 370 ff.

[49] I *Balladen om det danska 1500-talet* (FA 3).

[50] *Anders Sørensen Vedels Folkevisebog*, udg. af Paul V. Rubow, I, Kbhvn 1926, s. VII.

Og i Modsætning til de fleste Forfattere i de Lande Renæssancen kom fra, og til den senere Renaissancebevægelse, der overskyllede Danmark i det syttende Aarhundrede, var den brave Mester Anders hvad man i vore Dage vilde kalde Traditionalist. Med sit Forfatterskab vilde han knytte Baandet mellem det gamle Danmark og det nye.

För vårt ändamål behöver vi konkretisera och komplettera den bild som Rubow på ett så utmärkt sätt skisserat. Framförallt måste vi förlänga tidsperspektivet bakåt, ungefär etthundra år.

Utmärkande för hela skedet är en fortgående *sekularisering* på lärdomens och litteraturens områden, en som på ett påtagligt sätt inleds i slutet av Kristian I:s regeringstid. Grundandet av Köpenhamns universitet 1479 kan sägas symbolisera skeendet: den högre undervisningen förblev – på sikt – icke enbart en kyrkans angelägenhet. Något år dessförinnan tillägnades Kristian I den danska rimkrönikan. Notabelt är såväl dedikationen till monarken som att danska blivit språket i en utförligare historisk skrift. På danska skrevs även den nu förlorade prosakrönika (»FDK»), som på ett egendomligt sätt är förbunden med rimkrönikan, för vilken den tjänat som en källa, och som parallellt med rimkrönikan har fått ett tillägg täckande de få åren fram till kung Kristians död 1481. Det är säkert mer än en tillfällighet att inte bara rimkrönikan översattes till lågtyska – Kristians modersmål – utan att detsamma gäller FDK; jämte de latinkrönikor som täcker äldre tidsskeden (*Compendium Saxonis* och den s. k. jyske krønike) ligger den till grund för *De denscke kroneke* (»den plattyske Saxo»), tryckt o. 1490. År 1485 trycktes, som första danska bok, den danska rimkrönikan. Sin monologform torde den ha lånat från den svenska Lilla rimkrönikan; nu kom den omvänt att influera de yngsta svenska rimkrönikorna.

Till sekulariseringen i den vida mening jag använder ordet hör bruket av folkspråket på latinets bekostnad men jämväl boktryckarkonstens entré: klostrens scriptorier förlorar avgjort i betydelse. Så gör i någon mån också deras bibliotek; en privat storman som Erik Ottesen Rosenkrantz lät sålunda 1476 åt sig avskriva en Saxobearbetning, och senare var Claus Stensen Bille († 1558) ägare till den nu förlorade samlingshandskrift som bar hans namn (»Claus Billes rulle») och i vilken bl. a. en kort kungakrönika och en avskrift av Essenbækannalerna ingick.

Det är, som jag tidigare nämnt (I, s. 65 ff., 88 ff.), till tiden o. 1480 vi också skall sätta början på Danmarks *seconde chevalerie:* versromanernas tid och tiden då adelns balladintresse vaknar och tar sig nya, aktiva uttrycksformer.

Rimligen har de som diktat de nya balladerna (och bearbetat de äldre) i stor utsträckning själva tillhört adeln. Härför talar visböckernas vittnesbörd, och vi känner namnen på adliga poeter under 1500-talet, t. ex. Erik Krabbe (Anne Krabbes far), även om det här inte rör sig om ballader. Till balladerna knyts aldrig några författarnamn, och detta får inte ses som en olycklig tillfällighet utan fastmer som något ofrånkomligt: *anonymiteten* – och avsaknaden av akrostikon – har tydligen räknats till genrens karakteristika.

Men utöver balladdiktarna inom adelns egna led bör det ha funnits andra, de mer eller mindre yrkesmässigt verkande diktarna/sångarna, som nu fick en ny och mera välbeställd publik än tidigare. Därtill kommer den kategori, som jag nu skall ägna uppmärksamheten, nämligen den som jag, med Julien Bendas bruk av ordet, be-

nämner *klerkerna*. Det är skrivarna, sekreterarna, de man också kan kalla de intellektuella. Med sin utbildning i latin och retorik, med sin kännedom om auktorer på vers och prosa, med sin tillgång till och förmåga att tillgodogöra sig annaler och krönikor förenade de en större eller mindre kunskap om muntliga traditioner *in the vernacular*. Hit hör t. ex. upphovsmännen till *Konung Alexander*, till den svenska Didrikskrönikan och – för att återgå till det sena 1400-talets Danmark – den danska rimkrönikan: de hade ballader ringande i öronen när de utarbetade sina texter. Uteslutas kan inte, att det är de omisskännliga balladinfluenserna i rimkrönikan som fäst uppmärksamheten på balladens potentiella egenskaper som en skriftbunden, litterär genre och därmed bidragit till uppkomsten av den balladrenässans vi nu diskuterar. Detsamma gäller de danska översättningarna av Eufemiavisorna, som innehåller betydligt flera balladinfluenser än de svenska originalen. I föreliggande sammanhang må tanken väckas, att någon sådan översättare kanske själv börjat dikta ballader. Föga sannolikt är detta beträffande den Jep Jensen som 1483 producerade versromanen »Den kydske Dronning», ty han är, för att använda ett uttryck av utgivaren pastor Brandt, »ingen behændig Poet»; upphovsmannen till »Persenober» (i motsats till vad Brandt ansåg säkerligen en annan än Jep) är skickligare och dessutom mera verserad i balladens formelförråd.[51]

Men det jag här skall ventilera är i vad mån skribenter som Christiern Pedersen och Povl Helgesen kan tänkas ha haft med balladers tillkomst att göra.

*

Christiern Pedersen föddes, troligen i Helsingør, i slutet av 1470-talet.[52] Han gick i skola i Roskilde, inskrevs 1496 vid universitetet i Greifswald, blev senast 1505 kanik i Lund men tillbringade åren 1508–1515 i Paris, där han blev magister. Under Paristiden utgav han bl. a. Saxos *Gesta Danorum* (1514) och en edition av Peder Låles ordspråk.[53] Åter hemma i Lund översatte han Saxos historieverk till danska och skrev en fortsättning därpå (»Den Danske krönicke fra Saxonis tid indtil kong Christiern den förste») – det är den jag flerstädes citerat i det föregående.[54] Han blev 1522 kansler hos ärkebiskopen Johann Weze, som 1523 följde med Kristian II i landsflykten. Efter några svåra år förenade sig Christiern 1526 med dem i Berlin och tillbringade de närmaste fem åren i det nederländska Lier som kung Kristians kansler. Sedan Kristians

[51] Jfr I, s. 89.

[52] För hans biografi se H.A. Hens' art. *DBL* 11, 1982, s. 202–205. Huvudverket är fortfarande C.J. Brandt, *Om Lunde-Kanniken Christiern Pedersen og hans Skrifter*, Kbhvn 1882. För C.P. som historiker se även Ellen Jørgensen, *Historieforskning och Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800*, Kbhvn 1931, s. 69–75. Han behandlas givetvis också i de litteraturhistoriska handböckerna samt i arbeten rörande 1500-talets danska bibelöversättningar; av de sistnämnda kan nämnas Allan Karkers uppsats Da Christiern Pedersen udskrev Bibelen (*Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance: Festskrift til Poul Enemark*, Århus 1983, s. 327–341).

[53] Om den lärda miljö i Paris i vilken C.P. vistades se Michael Linton, Christiern Pedersens Saxo (*Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance: Festskrift til Poul Enemark*, Århus 1983, s. 311–326).

[54] Saxoöversättningen blev lågornas rov vid branden i Köpenhamn 1728. Ett skäl till att inga avskrifter existerar är säkert att Vedels översättning utkommit av trycket 1575. Jfr nedan s. 384 f.

norska expedition 1532 misslyckats och kungen förrädiskt fängslats och förts till Sönderborg, var utsikterna inte särskilt ljusa för Christiern Pedersen. Om hans trohet mot Kristian II var en svår belastning, torde emellertid Christierns litterära meriter och kanske inte minst hans senast 1529 manifesterade övergång till lutheranerna ha tjänat till hans fördel; kung Fredrik I utfärdade i varje fall ett skyddsbrev för honom och han fick tillstånd att bedriva ett boktryckeri i Malmö (där han fick användning för viss typografisk materiel han nyttjat redan i Paris). När Grevefejden utbröt 1534 engagerade sig Christiern ånyo för Kristian II:s återinsättande på tronen och han var då aktiv som sekreterare åt den stridbare Malmöborgmästaren Jörgen Kock. Efter att fejden slutat 1536 med Kristian III:s seger och kröning upphörde Christiern Pedersen med sin boktryckeriverksamhet men kvarstannade tills vidare i Malmö. Han hade 1529 utgett sin översättning av Nya Testamentet efter Vulgata, nu översatte han hela Bibeln efter Luthers tyska version. Den blev färdig 1543, och strax därefter flyttade Christiern till en släkting i Helsinge på Själland, där han dog i januari 1554.

År 1534, under den politiskt och kyrkligt oroliga perioden mellan Fredrik II:s död 1533 och Kristian III:s trontillträde 1536 – adelsrepublikens och Grevefejdens tid – utgav Christiern Pedersen (fortsättningsvis kallad C. P.) från sitt tryckeri i Malmö *Karl Magnus Krønike* och *Kong Olger Danskes Krønike*. Den förstnämnda är en språkligt bearbetad version av Ghementrycket från 1509 (jfr ovan s. 221). Den andra återgår på ett franskt original, som C. P. lät översätta till latin och som han från latinet själv översatte till danska, ty trots sina många år i Paris behärskade han ej franska[55] – ett memento, förvisso, för dem som trott balladgenren ha införts till Norden genom danska Parisstudenter.[56] Det är i företalet till denna C. P. om Olger Danske skriver: »Den menige mand her i Riget viste icke før andet, en at han hagde all eniste verit en dansk kempe, som want seger aff Burmand, som den gamle kempevise lyder: Olger dansk han want seyer aff Burmand».[57] Detta är enda gången C. P. explicit hänvisar till en ballad.[58]

Povl Helgesen (Paulus Helie) var med största sannolikhet några år yngre än C. P., men det är faktiskt svårt att ens ungefärligt fastställa hans födelseår. Överhuvudtaget är vi synnerligen illa underrättade om hans levnadslopp.[59] Kyrkohistorikern J. Oskar Andersen har, visserligen med ett relativt klent argument, nått till det i och för sig plausibla resultatet, att »antagelig ligger P. H.'s Fødselsaar næppe bag 1485.»[60] Vad vi säkert vet, är att Povl (fortsättningsvis kallad P. H.) var född i Varberg, att hans far var

[55] Jfr Brandt, *a.a.*, s. 175, 272.

[56] Se I, s. 65.

[57] Härtill knyter Ek i *Norsk kämpavisa*, 1921, s. 79, följande kommentar: »När den 1534 kallas 'den gamle kæmpevise', vill Grundtvig däri se ett intyg om dess ålderdomlighet, men uttrycket vittnar nog snarare om att visan var i var mans mun, d.v.s. nyligen insjungen.» Att »gammal» egentligen betyder »ny» låter som ett vackert exempel på Orwellskt nyspråk (*Newspeak*).

[58] Den visa om Karl Knutssons härjningar i Skåne 1452 som C.P. nämner i sin danska krönika (*Danske Skrifter* V, s. 505) kan ha varit en ballad men troligare är att det varit en visa i den svenska Gotlandsvisans art.

[59] Se Kai Hørbys artikel om honom i *DBL* 6, s. 210–212, samt J. Oskar Andersen, *Paulus Helie I* [a.u.], Kbhvn 1936.

[60] J. Oskar Andersen, *Paulus Helie* I [a.u.], Kbhvn 1936, s. 8.

dansk men hans möderne svenskt.[61] Hans svenska påbrå hindrade honom inte från att inta en mot Sverige och svenskarna kritisk attityd, ty P. H. var en varm anhängare av den nordiska unionen men självfallet en union under dansk ledning (och det kan man, med tanke på 1400-talets svenska historia, knappast förtycka honom).

P. H. blev lektor och *baccalaureus* i teologi 1519, men över hans tidigare studiegång vilar ett påfallande dunkel. Han var karmelitmunk och har säkerligen fått en del av sin utbildning i denna ordens kloster i hemstaden Varberg. Intet tyder på att han studerat utomlands, t. ex. i Leuwen eller vid något av de nordtyska universitet (Rostock, Greifswald) dit annars nordiska studenter ofta begav sig; promotionen till *baccalaureus* kunde karmelitorden själv ombesörja. Praxis bjöd att en lektor skulle ha minst nio års högre studier bakom sig.

I ett brev till Gustav Vasa 28/4 1528 rörande reformationen i Sverige vänder sig P. H. med skärpa mot Olaus Petri, Laurentius Andreæ och Sveno Jacobi, vilka han betraktar som förlupna kristna och kyrkans förrädare. Det var i den sistnämndes fall en aning orättvist, även sett med katolska ögon, ty Sven Jacobsson i Skara var och förblev katolik – den siste katolske biskopen (från 1530) i svenska rådet – men anhängare av en humanistisk reformkatolicism i Erasmi anda, just som P. H. själv.[62] Det är f. ö. tänkbart att impulserna från humanismen förmedlats till P. H. av Sven Jacobsson, ty i det nämnda brevet till Gustav Vasa kallar han Sven »Mester Swendt aff Skare, min gamble scolemestere». Sven har tydligen varit P. H.:s lärare. Var och när detta ägde rum har diskuterats, utförligast av J. Oskar Andersen, som i sin något inkonsekventa framställning konkluderar: »Da Karmeliterne ikke sender sine Medlemmer til Studier ved Domkapitler, er det udelukket, at P. H. har nydt Svend Jacobssons Undervisning i Skara.»[63] Detta är alldeles för kategoriskt uttryckt, och Andersen tvingas till ganska långsökta förklaringar för att undvika den enklaste slutsatsen, nämligen att P. H. faktiskt varit Sven Jacobssons elev i Skara. Vi får inte glömma, att P. H. var svensk på mödernet och att han hade ett välbekant föredöme att följa: Birger Gunnersen, ärkebiskop i Lund 1497–1519, var född i Varberg och gick i skola i Skara.[64] Kanske skall P. H.:s studier i Skara snarast förläggas till tiden o. 1510, då Sven återvänt från Rostock som *baccalaureus* och – troligen – magister.[65]

[61] Hans kunskaper om och intresse för halländska förhållanden är flerstädes tydliga i hans skrifter, se nedan s. 418 f och 422.

[62] Om honom se F. Ödberg, Om magister Sven Jacobi, den förste protestantiske biskopen i Skara stift (*Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift* 1897, s. 17–93). Senare forskning har påvisat att lektor Ödberg något misstolkat Svens syn på reformationen, se t.ex. O. Hellströms art. i *Svenska män och kvinnor* 7, 1954, s. 382; jfr även Sten Engström, Om tillkomsten av den s.k. Chronologia anonymi (*Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundets i Uppsala Årsbok 1963–1964*, s. 1–80), s. 43ff.

[63] J. Oskar Andersen, *a.a.*, s. 31 n.1.

[64] Henry Bruun, *Poul Laxmand og Birger Gunnersen*, Kbhvn 1959, s. 12f. Om förbindelser mellan Skara och Varberg talar även förhållandet att borgmästaren i Varberg 1545 kunde komma ifråga som rätt arvinge till »den gamle domprosten mäster Olof i Skara» (F. Ödberg, *a.a.*, s. 55).

[65] Ett annat förslag har framsatts av Sten Engström, *a.a.*, s. 44f. Han »vill hålla för troligt, att det varit under perioder av fred eller åtminstone stillestånd mellan Sverige och Danmark som Paulus Helie lättast kunnat upptaga eller uppehålla kontakt med någon svensk kyrkoman. Ur denna synpunkt är man böjd att helst hänföra Paulus' studier för Sven till ett så tidigt skede som kung Hans' korta regeringstid i Sverige [1497–1501].» Povl Helgesen skulle då ha undervisats av Sven före sitt inträde i karmelitorden. – Arnold Heise räknade med att P.H. var född »omtrent 1480» (*Skibykrøniken paa Dansk ved A.H.*., 1890–91, s. 1).

Om P. H. kan jag här med fördel återge Sten Engströms komprimerade beskrivning:[66]

Hans skrifter vittna om bibelhumanistiskt färgad teologisk lärdom, åtskillig förtrogenhet med klassiska auktorer och förmåga till elegant latinsk stilisering. 1519 blev han »regent» för sin ordens nyinrättade kollegium i Köpenhamn med skyldighet till undervisning även vid universitetet. 1522 flydde han till Jylland undan Kristian II:s vrede, som han väckt genom frimodighet i tal och skrift, återvände efter tronskiftet 1523 men blev snart lika besviken på den mot lutheranerna tolerante Fredrik I som på den blodbesudlade »tyrannen» Kristian. Reformkatolik i Erasmus' anda, hade han till en början hälsat Luthers framträdande med sympati och skarpt fördömt förfallssymptomen inom kyrkan, men utvecklingen drev honom snart nog över till försvar av dennas enhet, ärvda ordning och lära. Också i Sveriges reformationshistoria har han som bekant inskrivit sitt namn genom sitt 1528 tryckta svar på Gustav I:s 12 spörsmål. Fredrik I:s död torde ha ingett honom förhoppningar om en katolsk reaktion i Danmark, men grevefejdens förlopp gäckade dem. Under år 1535 försvinner han från skådebanan, sannolikt drabbad av en plötslig död.

Vi har i det föregående haft anledning att citera några av Povl Helgesens historiska skrifter (Årboken 826–1415, *Compendiosa historia*). Hans av forskningen mest uppmärksammade arbete, den s. k. Skibykrönikan, är i huvudsak en samtidshistoria, en temperamentsfull kommentar till dagens strider.[67] En sådan, fast till skillnad från de nämnda verken skriven på danska och dessutom på vers, är hans diatrib mot Kristian II: *Christiern den andens rimkrønike*.[68]

Den välvilja P. H. mött hos Kristian II kom till ett brått slut i början av 1522. Kungen hade ålagt P. H. att till danska översätta en skrift – man vet inte vilken men har oftast gissat på Machiavellis *Il Principe* i latinsk ms-version – som P. H. emellertid fann högst olämplig; istället presenterade han kungen en översättning av Erasmus av Rotterdams *Institutio principis christiani* (översatt till svenska 1518 av Peder Månsson, »Barnaboken»), vilken han försåg med ett tämligen frispråkigt förord.[69] Ännu frispråa-

[66] Engström, *a.a.*, s. 35f.

[67] *Skrifter af Paulus Helie VI*, udg. af Marius Kristensen & Hans Ræder, Kbhvn 1937, s. 51–149; kommentar i bd VII av Kristensen (†) och Niels Knud Andersen, 1948, s. 154–179. Krönikan tidigare utgiven av Rørdam i *Monumenta Historiæ Danicæ I*, 1873, s. 1–107 (med tillägg i form av brev från P.H., m.m., s. 108–132). En dansk översättning utgavs av A. Heise: *Lektor Povl Helgesens Historiske Optegnelsesbog, sædvanlig kaldet Skibykrøniken*, Kbhvn 1890–91 (omtr. 1967; ett utdrag härav ingår i *Fra Saxo til Povl Helgesen, Udvalg af danske Historikere fra Middelalderen*, udg. af Knud Fabricius, Kbhvn 1928–30, s. 195–226). Den vetenskapliga behandlingen inleddes med den klassiska debatten mellan C.T. Engelstoft och C. Paludan-Müller om krönikans datering, tillkomstsätt och pålitlighet. Utförliga studier rörande dessa frågor – med sinsemellan mycket skiljaktiga resultat – framlades på 1940- och 1950-talen av P.-E. Hansen, J. Oskar Andersen och C.O. Bøggild-Andersen; se ovannämnda kommentarband VII (s. 154–157) samt härför och senare forskning Kai Hørbys litteraturförteckning i *DBL* 6, 1980, s. 212, samt densammes redogörelse i *Danmarks historie 2: Tiden 1340–1648*,I, 1980, s. 283f.

[68] Se n.71 härnedan. Krönikans slutparti (som jag citerar) innehåller i stor utsträckning samma invektiv som avsnittet om Kristian II i *Compendiosa historia* (att de har samme upphovsman är tydligt), där det bl. a. heter: *Erat enim famosus tyrannus, quia omnibus tyrannis superiorum seculorum maior, crudelitate, impietate, periurio, sacrilegijs et perfidia adeo infamis, vt qui Neronem, Phalaridem et Syllam cum hoc contulerit, is semiunciam cum asse contulerit.* Ord och inga visor.

[69] Se härom särskilt Kai Hørby, Skibbykrønikens politiske tendens (*Festskrift til Povl Bagge på halvfjerdsdagen 30. november 1972*, Kbhvn 1972, s. 109–128), vari inflytandet från Erasmus av Rotterdam framhålls.

kigare var den offentliga predikan han midsommardagen 1522 höll inför Kristian II över temat Herodes och Herodias.[70] För att undgå konungens vrede fann P. H. det säkrast att lämna Köpenhamn och ta sin tillflykt till Jylland, där han befann sig när den jylländska adeln förberedde sin kupp mot Kristian II. Sedan denna lett till att kungen i april 1523, »når vinden havde føjet sig», gått i landsflykt, skrev P. H. sin rimkrönika om Kristian II.[71] Den är som den danska rimkrönikan hållen i monologform. Som prov återger jag dess slut:

Om the gierninger ieg haffuir giortt
ijncker och vndrir bode himmil och iordtt
Vtij bland alle tijrannir fands icke mijn lijge
fordij vil ieg ingin ij grumhedtt vige
Fallaris Silla Nero och andre mange
the kunde mig icke nermere gange
Vdij tijrannie stijcke och mange onde gierning
endtt es kand gaa en ses paa terning
Nu er ieg rømmitt aff Dannemarck vdtt
fordij ieg actijdtt huerckin mand eij gudtt
Nu raadir mig gud huor thet vil gange
Jeg frøctir som spaadtt er aff forlange
Medin huor thet vil nu fremdelis gaa
thet skriffuis vell op ij allen vraa.

För P. H. måste försöket att återinsätta Kristian II på tronen – Grevefejden – ha tett sig som ett dödligt hot, och det är inte förvånande att han i den situationen föredrog hertig Kristian (som blev Kristian III), trots dennes starkt prolutherska hållning.[72] Grevefejdens slut torde P. H. icke ha upplevt, ty allt talar för att han dog 1534 eller senast 1535.

Povl Helgesens verksamhet som översättare och författare på det teologiska områ-

[70] Parallellen till Kristian och Dyvekes mor Sigbrit gav sig själv: det är inte enda gången P.H. söker historiska paralleller till personer och företeelser i hans egen samtid.

[71] *Skrifter af Paulus Helie* I, s. 165–174. Rimkrönikan är olämpligt nog tryckt utan genomgående versradsnumrering; den omfattar 246 rader. Krönikan finns också i två svenska översättningar, tryckta av Klemming i *Svenska Medeltidens Rimkrönikor* III, s. 213–230 (se också s. 212); de har intressanta inskott, olika i de två sv. texterna, vilka båda omfattar 274 rader. Den danska versionen var för Klemming okänd (*a.a.*, s. 302), trots att en text av den publicerats av Suhm 1795; inte heller Rosenberg, *Nordboernes Aandsliv* II, s. 381f., visar kännedom om den. Senare uppfattades den danska versionen som översatt från svenska, så – kategoriskt – i J. Paludan, *Danmarks Literatur mellem Reformationen og Holberg*, Kbhvn 1896, s. 47 n.13 (i polemik mot Helveg och P. Hansen). Det är emellertid lätt att se, att de båda sv. texterna representerar var sin översättning av P.H:s da. original; redan språket, inte minst rimmen, skänker prioriteten åt den danska utformningen. Som Oluf Friis, *Den danske Litteraturs Historie* I, 1937–1945, s. 229, uttrycker saken: »For at bearbejde Stemningen blandt Menigmand skrev han [P.H.] u Rimkrønikens Form et Digt om Cristian den Anden, der især skildrer ham som Almuens store Udpresser og Skattetyran.» En yngre sv. redaktion (Klemming, *a.a.*, s. 231–236) är försedd med ytterligare, delvis utförliga, tillägg; en ännu otryckt variant av denna finns i den Stierneldska handskriftsvolymen E 133 i Uppsala UB (se *1500- & 1600-talens visböcker* III, s. 86). De forskare som behandlat ifrågavarande svenska rimkrönikeverk – *Cronica Swecie* – har icke vetat att det här rör sig om en översättning av Povl Helgesens krönika (G. Landberg, Om källorna till vår yngsta rimmade rimkrönika 1452–1520, *Samlaren* 1926, s. 137f.; Hildeman, *Politiska visor*, 1950, s. 168f.).

[72] Hertig Kristian nämns två gånger i Skibykrönikan (under år 1534), båda gångerna utan ogillande.

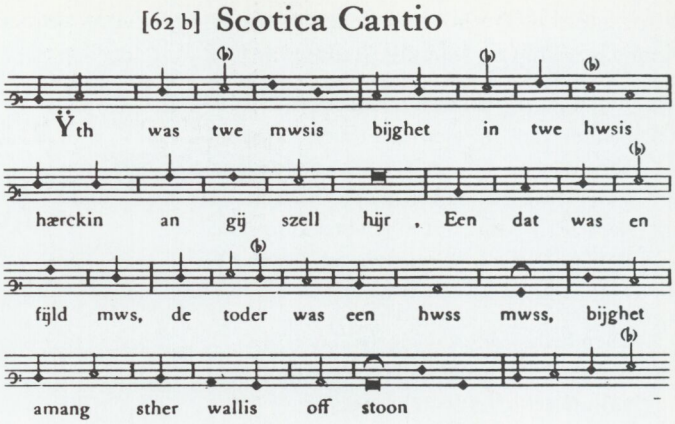

Bild 20. En skotsk visa, egenhändigt införd av Povl Helgesen i hans »Optegnelsesbog». Ur Paulus Helie, Samlede Skrifter VI, Kbhvn 1937, s. 199.

det skall här förbigås. Sägas skall dock att han diktade eller bearbetade ett antal andliga visor, som föreligger i hans egen nedskrift, i några fall med tillhörande melodier.[73]

Det har föga uppmärksammats, att P. H. i sin s. k. Optegnelsesbog infört en strof jämte melodi av en skotsk folkvisa (se bild 20).[74] Det fanns skottar i dansk tjänst vid denna tid – ett faktum som vi strax får kommenterat – och dessutom hade Danmark handelsförbindelser med Skottland (vi erinrar oss att kung Hans' syster Margrethe var gift med Jacob III av Skottland). Ett skotskt inflytande var märkbart inte minst i Helsingør de år P. H. tillbringade i därvarande (byggnadsmässigt ännu mycket välbevarade) karmelitkloster; o. 1510 skänkte skotska köpmän en altartavla, illustrerande legenden om St. Ninianus, till Olaikyrkan i staden.

Har Povl Helgesen även diktat världsliga visor?

Som *Danske Viser* nr 3 har Grüner-Nielsen publicerat en visa han gett titeln »Christian IIs onde Regimente».[75] Den är på sjuradig strof efter mönster av tysk mästersång (två *Stollen* och en *Abgesang*).[76] Visan föreligger i tre versioner: den första (DV 3 A) om fjorton strofer i Rentzels handskrift (Vedels *Tomus tertius*), den andra (DV 3 B) nu i två yngre ms men troligen återgående på en nedskrift från 1500-talet, även den; den omfattar blott sju strofer. I flera avseenden bäst är den tredje, från o. 1550, vilken tryckts bland tilläggen i *DV* IV (och av utg. mindre lämpligt kallad Ab istället för C); trots att ms är ofullständigt består texten av tolv strofer. Grüner-Nielsens omdöme om texterna är ovedersägligen riktigt: »Visen er os daarligt overleveret. Baade A- og B-formen bærer saa stærke Spor af Forvanskning, at de øjensynligt begge er optegnet

[73] Se förteckningen i *Samlede Skrifter af Paulus Helie VII*, 1948, s. 179–187. Jfr Rørdams *Monumenta I*, s. 123ff. – Om P.H:s Mariavisor jfr nedan s. 362 f.

[74] *Samlede Skrifter af Paulus Helie VI*, 1937, s. 199. Såvitt jag kunnat finna är visuppteckningen nämnd blott i J. Oskar Andersen, *a.a.*, s. 39. Denna visa om en skogsmus (field mouse) och en husmus är mig eljest obekant.

[75] *DV* I, s. 14–17; II, s. 24–27; VI, s. 127–129.

[76] Om strofformen ifråga se t.ex. Hildeman, *Medeltid på vers*, 1958, s. 68ff.

efter mundtlig tradition.» Att under traderingen visan slitits och rimschemat kapsejsat framgår tydligt av följande strofer ur 3 A:[77]

2. Koning Christian vdaff Danemarck
hanum wilde ieg giernne prisse,
vor thet iche saa møgitt hans wnde regementt.
som offuer alle land siigis,
hans adell och raadtt monne hand forsmaa,
thyranner och throlquinder och skalcke
wiill hand sin land mett raade.

3. Then helliig kiercke och alle hindis
haffuer hand mangfoldiig besuoritt,
altt presteliig rett och preuelegie
altt wnder siig besuoritt
y alle hans thre kongeriige,
ingenn erckibisper, loffbisper haffuer hand fordre ffritt,
thre aff thennum døde for suerdtt.

4. Den christeliig førstrinde,
drotning Elizabett,
hinde dragiis wthen thuiffuell thill minnde,
handtt handlitt mett hinde icke rett,
den edeliig skøne drotning nøgis hand icke mett,
som er ssaa ssore høgliig becklagitt,
som inthett duer aff att quede.
– – –

15. Thre hundre thussind ind flere
da samlis mett en hast,
the wilde koning Christiann brede
then kobermønthe skatt,
her Thigi Krabe wor theriis høffuizmand,
ssa motte koning Christiann røme
wd aff ssin fadernne landtt.

Grüner-Nielsen säger i sin kommentar, att »I ett Krønikerim om Christian II ... findes en Begyndelse, der minder noget om Visens Vers 1 ...», och han påpekar ett flertal verbala likheter mellan visan och uttryck i »det jyska Raads Opraab til Almuen 20/1 1523» resp. »Rigsraadets Manifest af 1523». Ett exempel är uttrycket »thyranner och trolquinder och skalcke» (2: 6), jfr »Wi see det daglige faar Øyne/at slig Folck/som er Skotter/Hollender/Tydske/Skalcke/Tyranner oc Troldquinder/de elskis/fremdragis/oc affholdis/oc erre nu mest vdi hans Raad/oc regærer nu altingist.» (De jylländska rådens öppna brev till folket av 20/1 1523, här cit. efter Huitfeldt, *Christiern den Anden,* 1596, s. 247.) Till de av Grüner-Nielsen framdragna exemplen kan åtskilliga andra fogas, jämväl ur rimkrönikan. Denna kände Grüner-Nielsen blott fragmenta-

[77] *DV* I, s. 15f. I B-texten (str. 5) har ett drag från Lenavisan kommit in: »Saa drog hand vdaff Stockholm / med atten tussinde heste».

riskt, och han visste inte att den attribuerats till Povl Helgesen.[78] Han nämner ej heller, att det var P. H. som förde pennan i de mot Kristian II riktade skrivelserna från den jylländska oppositionsfalangen och från riksrådet. Grüner-Nielsen konkluderar: »Utvivlsomt er Visen digtet i 1523 umiddelbart efter Christian IIs Fordrivelse af en dansk Adelsmand, der har staaet Rigsraadspartiet meget nær.»[79]

Det ter sig tvärtom ganska osannolikt, att denne supponerade adelsman skulle lagt samma vikt vid Kristians övergrepp mot kyrkan som P. H. bevisligen gör. Med hänsyn till att visan så in i minsta detalj använder samma argument, synsätt och uttryckssätt som P. H. får man säga, att Grüner-Nielsen oavsiktligt gått över ån efter vatten. Den naturliga slutsatsen är, att visan diktats av Povl Helgesen själv.

Mycket möjligt är att denna visa – och P. H.:s rimkrönika om Kristian II – ganska snabbt kommit till kungens kännedom, ty i ett av Grüner-Nielsen framdraget yttrande i kungens försvarsskrift till Lübeck i februari 1524 heter det: »Quot emissi adversum nos famosi libelli? quot cantiones de nobis effictæ, quæ non credulitas, quæ non tyrannis nobis impactat.»[80]

I den senaste danska litteraturhistorien ger Jens Globe-Møller en träffande karakteristik av P. H. som skribent, där han beklagar att

> sine evner som humanistisk forfatter for lægfolk fik han måske ikke brugt fuldt ud. Men at de har været der, mærker man endnu med det samme, man læser et af hans skrifter. Helgesen skriver et for den tid usædvanligt klart, retoriskt fyndigt og samtidigt folkeligt dansk, der bl. a. udmærker sig ved, at lærdommen formidles i stedet for at sprænge fremstillingen.
>
> Når hans bøger er spændende at læse, hvad enten man sympatiserer med hans anliggende eller ej, skyldes det også, at de er skrevet med en langt mere udviklet sproglig fantasi end f. eks. Christian Pedersens, og at dansk humor næsten for første gang kommer på skrift [. . .].[81]

Ett exempel på den språkliga fyndigheten tror jag vi finner i den visa vi nyss behandlat och vilken jag således som den förste vill tillskriva P. H. En strof (A: 4, återgiven ovan) behandlar Kristians äktenskap; för jämförelsens skull citerar jag den nu ur den äldsta texten (»Ab» eller C):[82]

> Then mectighe och edeligh fførste indhe
> ffru Elissebeth aff keisserligh sleth
> hensers drages vdhen tuil til myne,
> han handeledh icke meth hyne reth;
> then edeligh skønne dronigh nødes han icke medh,
> er høgheligh och ssorgeligh til bekladhe,
> ther aff duer intidh ad quedhe.

Strofen anspelar på Kristians välbekanta *liaison* med Dyveke. För P. H. framstod kung Hans som en god regent (hans allvarligaste invändning mot Hans rör de med Poul

[78] *DV* IV, s.24. Detta är inte så egendomligt, jfr n.71 strax härovan.

[79] *DV* IV, s. 25.

[80] *DV* IV, s. 27.

[81] »Paul Helgesen» (*Dansk litteraturhistorie 2: Lærdom og magi 1480–1620*, Kbhvn 1984, s. 109–120), s. 113.

[82] *DV* VI, 1930–31, s. 128.

Laxmands död förbundna omständigheterna), och han sätter ofta dennes tid i motsättning till sonens onda regimente. I linje härmed intar P. H. en relativt förstående attityd till kung Hans' affär med Edele Jernskæg; det är i detta sammanhang P. H. i Skibykrönikan gör det ofta citerade uttalandet att äktenskaplig trohet är något mycket sällsynt hos furstliga personer (*que res in principibus est rarissima*).[83] Men när det gäller Kristian och Dyveke är han – och den riksrådskrets vars språkrör han var – starkt fördömande. Det har framkastats att man skulle lättare ha tolererat en kunglig mätress av adlig börd än denna holländska borgardotter, men indignationen orsakades väl nästan uteslutande av den makt Kristian tilldelade Dyvekes mor Sigbrit Willums, en enastående politisk maktposition som självfallet var en nagel i ögat på rådsaristokratien; Torben Oxes avrättning förstärkte ytterligare animositeten mot henne.[84] Det är *Sigbrit mutter* som är trollkvinnan i DV 3 och P. H.:s övriga agitation. I den sist citerade visstrofen ligger en allusion på Dyveke, den lilla duvan (due) – *Columba Christierni regis concubina* kallas hon i Skibykrönikan – inbakad i sista raden, en ordlek: »ther aff d u e r intidh ad quedhe». Trots förslitningen i muntlig tradition har alla texterna symptomatiskt nog bevarat denna dubbeltydiga formulering ograverad.[85]

En impuls – den behöver inte ha varit, och torde knappast ha varit, den första – till att föra fram sina åsikter om politiska händelser även i visform kan P. H. ha fått från sin lärare i Skara, Sven Jacobsson. Denne skrev några korta dikter på latin om Åke Hanssons (Thott) fall i Fantehålan 1510, om Kristian II:s angrepp på Skara 1511, om branden i Varnhem 1513, om angreppet på Skara och branden där 1520; helt uteslutet är väl inte att Sven – som faktiskt satt i den domstol som utfärdade kättardomarna före Stockholms blodbad – också är författaren till en niddikt om Kristian 1520.[86]

Jag anser att man skall attribuera också en visa av något annat slag till Povl Helgesen, nämligen den välkända och flitigt diskuterade *Løgn og Sandhed* (DV 9), som länge och allmänt tillskrevs hans vederdeloman Hans Tavsen; senast argumenterade Hans Brix för denna uppfattnings riktighet.[87] Men i en skarpsinnig och övertygande

[83] I *Den syge Messe*, tryckt 1533 (om vilken se s. 367 f. nedan), uppträder P.H. som »Broder Dirick wendekaabe», och där finns några rader (S. Birket Smiths ed., 1893, s. 34) som med Birket Smiths ord (inledn., s. XL) är »en ret ondskabsfuld Hentydning til hans Forhold til Kvindekønnet». »Broder Dirick» hade nämligen varit i skärselden »oc snackit met nogre aff syne qwinde» och där glömt »sin sorte hette».

[84] En »Sigbrits (Sibret) Vise» är melodiangivelse för en visa om Grevefejden (DV 10, se *DV* IV, s. 41). Sigbritvisan är ej bevarad, men att den varit en mot henne riktad visa, kanske av nidvisekaraktär, kan ej gärna betvivlas.

[85] En visa som måste vara avsedd att främst traderas skriftligt är DV 6 med akrostiken »Christiernus Sekundus Rex i Danmark» (jfr *DV* IV, s.32–36).

[86] Detta sista är naturligtvis i högsta grad osäkert, det förutsätter att Sven (liksom Povl) ändrade attityd mot kungen efter blodbadet, då bl.a. biskop Vincent i Skara avrätttades. Alla de nämnda dikterna är – jämte ett sorgekväde över Sten Sture d.ä. från 1503 – tryckta i G.E. Klemmings edition *Latinska sånger från Sveriges medeltid IV: Cantiones morales, scholasticæ, historicæ in regno Sueciæ olim usitatæ*, Sthlm 1887, s. 109–124. Se även *Historiskt Bibliotek*, utg. af Carl Silfverstolpe, V, Sthlm 1879, s. 151–155: »En hittills okänd svensk krönikeskald från medeltiden.»

[87] *Analyser og Problemer IV*, 1938, s. 195–200: »Visen om Løgn og Sandhed». Viss tvekan rörande Hans Tavsens författarskap till visan yttras i J. Paludan, Visen om Løgn og Sandhed (*Danske Studier* 1912, s. 76–86), men

studie har Peter Meisling nått resultatet att visan är ett uttryck för en reformkatolsk åskådning.[88] Det är endast i en tillagd – f. ö. stilvidrig och ganska klumpig – slutstrof som kategorien »Papister» blir måltavla för visans kritik.

Det är onödigt att här upprepa bevisföringen i Meislings uppsats, till vilken jag istället hänvisar den intresserade, också för dess forskningshistoriska redogörelse. Blott skall sägas, att grundläggande i hans analys är en »sammenligning med Poul Helgesen» (s. 41–46), och han konkluderar också att visan »er i slægt med det som Poul Helgesen stod for» (s. 46). Meisling avvisar med fog tanken på Hans Tavsens författarskap till visan men snuddar, märkligt nog, inte ens vid möjligheten att den istället diktats av P. H.

Man kan förmoda, att det just är den falska attribueringen till Hans Tavsen som fått Meisling att avstå från ett eget försök till författarbestämning. Till denna attityd har han uppenbarligen inspirerats av Karl-Ivar Hildemans uppsats om den svenska Trohetsvisan.[89] »Der er», säger Meisling (s. 50), »en klar parallelitet mellem det ærinde Hildeman er ude i og det jeg er ude i». Jag tror Meisling gjort klokt i att också på denna punkt överge auktoritetstron och att något dämpa sin reservationslösa beundran för Hildemans förvisso mycket viktiga undersökning, vars resultat dock ifrågasatts eller avvisats långt före det att Meislings uppsats publicerades.[90]

Biskop Thomas Simonssons Trohetsvisa hade tidigare behandlats främst som ett unikt, historiskt dokument med potentiella anspelningar av aktuell politisk natur, under det att dess litterära genrebestämning ägnats ringa intresse. Hildemans pionjärinsats klargjorde att Trohetsvisan skall inrangeras i en allegorisk genre med europeisk utbredning och därför i sin allmänna karaktär är betydligt mindre originell än man trott. Men Hildeman går avgjort för långt när han vill göra gällande att visan förmodligen saknar anknytning till en bestämd tidssituation och ej har en säkert identifierbar författare. Det finns ingen orsak att betvivla riktigheten av uppgiften att visan diktats av »Thomas Episcopus Strengenensis».[91] Hildemans placering av visan i dess litteraturhistoriska sammanhang – ett företagande helt i överensstämmelse med min flerstädes i det föregående gjorda plädering för det litterära betraktelsesättets primat – borde ha kompletterats med en närmare analys av Trohetsvisans egen text. En sådan ger vid handen, att visan inte bara är ett stycke belletristik utan, som vi kunde vänta, har ett klart och påtagligt syfte. Visans ord om »Tron som gjorde ett mord ifjol» alluderar

Paludan dövar sina tvivel genom att i Tavsen se översättaren av något utländskt original. Avvisande till Hans Tavsen som visans upphovsman var däremot , symptomatiskt nog, kyrkohistorikern J. Oskar Andersen (Paludan, *a.a.*, s. 78; Meisling, i nästa not *anf. arb.*, s. 34). Trots sin riktiga uppfattning härvidlag och trots sin ingående kännedom om Povl Helgesen slogs Andersen icke av tanken att istället P.H. kanske diktat visan (med undantag av slutstrofen); J. Oskar Andersen tänkte inte i den sortens banor.

[88] Den forstødte sandhed (*Danske Studier* 1985, s. 25–56).

[89] Trohetsvisan och dess genre (*Medeltid på vers*, 1958, s. 116–152). Hildeman påpekar (s. 140), att slutstrofen i DV 9 till skillnad från de föregående är antipapistisk men gör intet försök att ideologiskt placera dessa.

[90] Gottfrid Carlsson, Kring biskop Tomas Simonssons diktning (*Septentrionalia et Orientalia. Stvdia Bernhardo Karlgren dedicata*, Sthlm 1959, s. 78–82; Magnus von Platen, *Tvistefrågor i svensk litteraturforskning*, Sthlm 1966, s. 18f.; Erik Lönnroth, *Biskop Thomas av Strängnäs*, Sthlm 1966, s. 47ff.

[91] Jfr den i föreg. not anf. litt. samt ovan s. 219 n.17.

säkert på en konkret händelse.[92] Vilken denna är kan diskuteras.[93] Allt syns mig dock tala för att det är avrättningen av Erik Puke 1437 som avses.[94] Visan torde i så fall vara diktad 1438. Då Thomas Simonssons *Frihetsvisa* tillkom 1439, skulle biskopens (kända) poetiska produktion var koncentrerad till en kort men för honom betydelsefull period då han haft praktiskt bruk för sin diktarbegåvning; i detta avseende liknar han en man som Lars Wivallius.

En skillnad mellan Trohetsvisan och visan om *Løgn og Sandhed* är således den, att den förra aldrig attribuerats till någon annan än dess verklige författare, om vars identitet icke minsta tvivel kan råda, medan den danska visan falskeligen tillskrevs lutheranen Hans Tavsen. I det sistnämnda förhållandet ligger något symptomatiskt: den humanistiska reformkatolicismens kritik av kyrkliga missförhållanden övertogs av dem som helt bröt med kyrkan, de s. k. reformatorerna. Om, såsom Meisling gjort sannolikt, *Løgn og Sandhed* utgavs i ett skillingtryck 1530, har dess ursprunglige upphovsman kunnat läsa sin egen visa försedd med den tillagda, antikatolska slutstrofen. Det förlorade Malmötrycket från 1530 torde, liksom det bevarade Köpenhamnstrycket från 1547, därjämte – något Grüner-Nielsen (*DV* V, s. 36) och Meisling (s. 40) framhåller – ha innehållit visan *Om Muncke Cappen* (DV 92). I sammankopplingen av just dessa två visor låg otvivelaktigt en avsedd infamitet mot P. H., »Lectorr Powell wendekaabe» som han kallas i en direkt mot honom riktad visa (DV 8), även den tryckt i Malmö 1530 (detta omfångsrika, agressivt antikatolska vistryck är bevarat). Den speciella infamiteten ligger däri, att munken Povl Helgesen – Povl Vendekaabe – självfallet, dristar jag mig att säga, är den som diktat *Løgn og Sandhed* (vari f. ö. – A: 8 – en »Muncke cappe» figurerar).

Efter att ha citerat P. H.:s replikskrift mot den lutheranska s. k. Malmøbogen av 1530 skriver Meisling (s. 44):

> Sandheds-visen rummer ingen eksplicit stillingtagen til denne 1530-uenighed om klostrenes fremtidige skæbne hvor en Poul Helgesen og en Hans Tavsen står stejlt over for hinanden og drager hver sin konklusion på nogenlunde de samme præmisser. Det er der den simple grund til, tror jeg, at den er en del ældre end 1530. Allersenest fra midten af 1520erne hvor det lutherske røre lige var begyndt og standpunkterne endnu ikke trukket klart op. Men skal den indrangeres på en af siderne vil jeg mene at det må blive på Helgesens side.

Här har Meisling den rätta lösningen i handen. Men, förvillad av Hildemans åsikt om Trohetsvisan, låter han den undslippa. Anknytningen till P. H. och 1520-talet tappar

[92] Under det att »Tro» eljest i visan är kopplat till verb som betecknar flykt o.d., heter det som bekant i str. 9 med ett transitivt verb att »tro giorde eth mord». Tron är således skyldig eller medskyldig till ett brott, och ordet har en något annan mening i denna strof än i visan för övrigt.

[93] För de olika förslagen se Hildeman, *a.a.*, s. 124ff. Han nämner inte, att Nils Ahnlund i Till biskop Thomas minne (*Svenskt och nordiskt från skilda tider.*, Sthlm 1943, s. 57–66) närmast tyr sig till uppfattningen om att det är Pukens fängslande och avrättning som åsyftas (s. 63): »Med viss sannolikhet är det denna händelse som framkallat hans andra stora kväde, sången om den besvikna troheten. Med sina snabba takter och flämtande bilder låter den en upprörd själ bikta sig.» Efter Hildemans bok har de i n.90 härovan nämnda arbetena utkommit; i dem alla berörs frågan, med iver dock blott av Carlsson som här liksom tidigare emfatiskt pläderar för att mordet på Engelbrekt 1436 åsyftas (en teori som först framfördes av Hans Hildebrand 1876 med stöd av en undermålig dikttolkning, mot vilken Hildeman med rätta vänder sig).

[94] Ovan s. 219 n.17.

han ur sikte och nöjer sig (s. 49) med en såpass vag datering som »til perioden 1470–1530».[95]

Løgn og Sandhed (DV 9) är diktad i samma sjuradiga strofform som visan om *Kristian II:s onde Regimente* (DV 3). Men det är även – så när som att rad 7 rimmar på rad 2 och 4 – visan om *Povl Vendekaabe* (DV 8). Den mot P. H. riktade visan har således samma versform som de visor han själv diktat. Man tar knappast fel om man antar DV 8 sjungits på samma melodi som DV 9 – däri ligger en speciell nidvisefiness. Det är emellertid texten i DV 8 som är avslöjande.

De som före Meisling granskat DV 8 och DV 9 har väl sett dem som parallella, prolutherska visor och därför inte förvånats över vissa likheter i uttrycken dem emellan. I ljuset av Meislings evidenta resultat om tendensen i DV 9 måste dessa likheter förklaras på annat sätt, nämligen så att DV 8 innehåller polemiska allusioner på DV 9. P. H.:s ord och uttryck vänds således emot honom själv. Att han författat DV 9 har säkerligen varit välbekant bland de hans kolleger och elever, som kom att bli hans bittraste fiender (och som han, å sin sida, förvisso inte skonade i sin Skibykrönika).

Jag skall ge några exempel på denna illasinnade parodikonst. *Løgn og Sandhed* (DV 9) börjar: »I Fordom tiid vor sandhed mechtig oc bold»; str. DV 8: 3 inleds med »Fordom wor gutz ord i hans mundt». Men framförallt är det förstås »sandhed» och »løgn» med vilka DV 8 tryfferas: »Muncke løgn oc docters store naffn» (str. 11), »Han er ny ypperst i theriss raadt, som sandhedt mestt foracte» (5), »modt sandhedt monne han scriffue ... oc dicther løgn saa offuerbratt» (7), »Løgn oc tidende haffuer han kier» (10), »Men the elske løgn oc gaa i mørcke, sandhedz liwss the ey haffue» (13). När det i DV 9 A: 11 heter »Sandhed, du est bode sulten og maffwer» skall därmed jämföras DV 8 A: 3: »sandhedt er hannom nu fallen aff/saa giffue gudt hans legomme straff/hanss bug han maa saa swencke». En sådan hänsyftning på hans *eloquentia corporis* är väl ej helt unik i den mot P. H. bedrivna kampanjen men ingenstädes så fyndigt turnerad som här.[96]

När P. H. skrivit – det är säkert rätt term i sammanhanget – *Løgn og Sandhed* är svårt att bestämma. Redan 1517 var han i varje fall kritisk mot kyrkliga missförhållanden, ty då vände han sig i en (förlorad) skrift mot simonien. Kanske är dock en datering närmare, låt oss säga, 1526 den troligaste.

De sex första stroferna av visan – de som saknar alla anspelningar på förreformato-

[95] Den bortre tidsgränsen 1470 är satt utan egentlig motivering. Huruvida någon språklig analys, t. ex. av ordförådet, ligger till grund för dateringen framgår ej; hursomhelst är det så att Kalkars äldsta belägg för ordet *patron* (i str. 11) härrör från 1464. Intressantare är emellertid *prisoon* 'fängelse' (två ggr i samma str. 11). Kalkars äldsta belägg (III, s. 512) kommer från *Hellige Kvinder* men de andra är från 1530 och framåt; ett av dem är hämtat just ur vår visa.(»Psd. I. 35 b»). Det är uppenbart ett ord som kommit i egentligt bruk i samband med kyrkostriden på 1520- och 1530-talen. Det är då av betydelse att Povl Helgesen använder ordet i sin starkt antilutherska satir *Decem precepta euisdem [: Martini Lutheri]*; ett av budorden lyder nämligen: »Æsthu mwnck eller nwnne, saa løb aff thin pryswn, thet er closter thu fanges wdi.» (Rørdams *Monumenta I*, s. 127, *Samlede Skrifter af Paulus Helie VI*, s. 171.)

[96] På Carl Blochs kända målning *Hans Tavsen beskytter Bisp Joachim Rønnow*, 1876 (i Köpenhamns universitets stora festsal) är Povl Helgesen avbildad bland åskådarna t.h. Han har där givits ett troligen alltför magert utseende och en sardonisk min; Bloch har uppenbarligen porträtterat honom med Voltaire som modell. (Att Povl inte hade mycket till övers för vare sig Hans Tavsen eller Joachim Rønnow är säkert.)

riska förhållanden – föreligger i svensk översättning som nr 82 i den västgötske knapadelsmannen Bröms Gyllenmärs' visbok, i vilken den införts på 1630-talet.[97] Gyllenmärs bodde i Kind, varigenom vägarna gick upp från det danska Halland. Det är emellertid knappast Bröms som själv översatt texten, enär den uppvisar mycket få av hans annars så påfallande västgötska språkdrag; tydligen har han följt en skriftlig förlaga.[98] Visan är en av de lyriska visor i Gyllenmärs' visbok som föll Atterbom i smaken: i lätt bearbetad form publicerade han den i *Poetisk Kalender för år 1816*, s. 84–86, under titeln *Sanningens landsflygt*. Den uppskattning Atterbom härigenom visade den motsvaras av danska litteraturhistorikers syn på *Løgn og Sandhed:* den »er den eneste af Reformationskampens Viser, der har poetisk Værd.»[99] Härmed rimmar gott vad Hans Brix, som också beundrade visan men fasthöll vid tron på Hans Tavsen som dess diktare, skriver (en smula aningslöst, vågar vi väl nu säga):[1]

At den ikke er nogen Oversættelse, tør man dristigt paastaa. Oversætterkunsten stod, som de ældste Salmebøger viser, meget lavt paa den Tid. De Oversættelser, der foretoges efter Vers-Tekster, er altid fejlfulde og sprogligt ubekvemme, paa nær Poul Helgesens efter Luthers Salmer.

Peter Meisling anser (s. 49), att »en hjemlig forudsætning som Paludan og Brix ikke har bemærket» för *Løgn og Sandhed* är *Tros Forsvinden* (DV 119). Detta är en dansk översättning av Thomas Simonssons Trohetsvisa, åtminstone i de bevarade texterna (varav den i Rentzels visbok är äldst) bara omfattande Trohetsvisans sex första strofer (se *DV* V, s. 161 ff.).[2] Meisling känner sig visserligen, influerad av Hildeman, »ikke overbevist om at det er biskop Tomas der har digtet denne vise og at den er indvandret fra Sverige til Danmark, hvor den er forkortet.» Nu får vi nog, som jag framhållit i det föregående, acceptera att visan diktats av Thomas Simonsson. Den har således översatts till danska, ehuru det är tveksamt om »indvandret» är rätt uttryck i sammanhanget.[3] Det är mycket möjligt att den spelat en viss roll för P. H., såvida han känt den eller dess svenska original. Utan att göra gällande att det är han som gjort översättningen/fördanskningen – en eljest icke orimlig förmodan – vill jag framhålla, att det vore föga förvånande om P. H. med sina svenska kontakter och sin kunskap om svenska historiska källor känt Thomas Simonssons diktning.

Povl Helgesen har diktat en Mariavisa, som utgivits och analyserats av Ernst Frandsen.[4] Man kan blott instämma i vad Frandsen säger om P. H.:s försök i denna genre:

[97] *1500- och 1600-talens visböcker* I, utg. af Adolf Noreen & Henrik Schück, Sthlm & Upsala 1884–94, s. 269f.

[98] Om visboken se B.R. Jonsson, *Svensk balladtradition* I, 1967, s. 180–185.

[99] Oluf Friis, *Den danske Litteraturs Historie* I, 1937–1945, s. 266f.

[1] Brix, *Analyser og Problemer* IV, s. 199.

[2] *DV* V, s. 164. – Ett exempel på det omvända förhållandet är kanske visan om »Konstens och dygdens förakt» (*Sv. medeltids dikter och rim*, s. 398ff.; en text i KB ms F.a. 18:2 är nämnd och delvis cit. i Hildeman, *Medeltid på vers*, s. 136ff., men förlagan för denna text – och för Trohetsvisan – finns i Aschanei ms F.b.6, som jag tidigare påpekat i *Svensk balladtradition* I, s. 46 n.43 och *Sumlen* 1976, s. 20 n.2). En dansk motsvarighet, vars strofform snarast är fyrradig till skillnad från den sv. visans sexradiga, är tryckt i *DV* V, s. 164. Grüner Nielsen säger i sin kommentar att den sv. formen, »i kunstigt 6-liniet Versemaal» är den »oprindeligste» och han får reserverad anslutning av Hildeman (*a.a.*, s. 138). Väl så troligt är emellertid att den sv. visans form är sekundär, en omformning efter Trohetsvisans mönster.

[3] En visa som denna har säkert överflyttats från svenska till danska på skriftlig väg.

[4] E. Frandsen, *Mariaviserne*, Kbhvn 1926, s. 25ff. (nr 15), s. 171–174.

Som Karmelitermunk og god Katolik har han følt Trang til at vise Madonna sin Hyldest, men han er egentlig paa Fremmed Grund her, han bringer sin Stridbarhed med, og naar der blandes Polemik ind i en Digtning till Guds Moder, bliver den disharmonisk.

Visan slutar nämligen:

Giff thenom y werden plage,
att the icke fleer bedrage
meth løghen saa mangelwndt.

Samma slags förbannelse avslutar den antilutherska visan Salmer og Lovsange (DV 89):

Gud giffue thenom sorge oc hiertte wæ
oc aldrig glede y brøste,
oc lade thet vare saa lenge hoesz thenom,
indtil wij skulde thenom thrøsthe.

Troligen har även denna visa P. H. till upphovsman.[5] I str. 7 och 8 spelar den på motsättningen mellan »sandhed» och »løgen», detta grepp hos P. H. som hans religiösa antagonister särskilt tycks ha skjutit in sig på.[6] Han har uppenbarligen för lutheranerna framstått som deras främste litteräre motståndare, rentav den ende av betydelse.

Jag skall inte nu diskutera huruvida ytterligare ett antal visor bör attribueras till P. H., t. ex. de säkerligen sena helgonvisorna DV 37–40.[7] Den gjorda genomgången får för tillfället räcka.

Bilden av Povl Helgesen som skribent och diktare har efterhand förändrats och klarnat. För föga mer än etthundra år sedan var hans namn huvudsakligen förknippat med hans tryckta skrifter i religiösa ämnen och med den samtidshistoriska Skibykrönikan. Men 1886 kunde A. D. Jørgensen visa, att P. H. var författaren till *Compendiosa historia*, under det att Sten Engström så sent som 1964 publicerade sin visserligen sedan länge förberedda utredning om P. H. som mannen bakom *Chronologia Anonymi* (Årboken 826–1415). Inom visforskningen har intill nu Engströms resultat inte beaktats; märkligare är, att detsamma måste sägas om Jørgensens.

[5] I sin kommentar till DV 89 påpekar Grüner Nielsen (*DV* V, s. 30) hur visans str. 4 ger uttryck åt samma vedervilja mot menighetens psalmsång som P.H. framför i *En kort Undervisning* (1534) och hur, som vi sett, ett par rader i str. 9 påminner om en passus i en av P.H.:s Mariavisor. Möjligheten att DV 89 diktats av Povl Helgesen diskuterar Grüner Nielsen inte.

[6] Se s. 361 strax härovan. – Den antikatolska visan DV 91 »Munkenes falske Handel» (tryckt i Malmö 1530) har i str. 1 raden »foruden arbeidet hint swree», som kan vara en illvillig allusion på ett uttryck i »Løgn og Sandhed», str. 10 (»Och inthet arbeide er oss saa sure», A; »Ad Arbejdet oss ey bliffuer for suhr», B). I så fall, kan tilläggas , ger även skillingtrycket med DV 91 året 1530 som en *terminus ante quem* för »Løgn og Sandhed». Trycket ifråga utkom från Olof Ulrikssons officin, således tryckt av den svenske präst som tidigare förestått biskop Hans Brasks tryckeri i Söderköping. Nu vorden lutheran kunde han 1530 trycka också en visa som »Antikristen og hans Tilhængere» (DV 90) med dess utfall mot biskoparna, bl. a. mot Børglum-bisparna Niels Stygge och Stygge Krumpen som »ride i theriss frenckerss sadle». I just denna kritik kunde Povl Helgesen instämma, ty enligt honom såg man Niels Stygge »aldrig glad og fornøjet, uden naar han var omgiven af en skare adelige Bolersker eller af Spasmagere, Gøglere og Smigrere» (*Skibykrøniken*, Heises översättn., s. 173).

[7] Det skulle väl snarast vara DV 37 om »Sancte Lucius» som kan misstänkas ha diktats av Povl Helgesen. Mot attribueringen talar kanske att i DV 37 kallas odjuret i Stora Bält genomgående för »drage», under det att P.H. i sitt svar på Gustav Vasas spörsmål talar om ett »Trold».

När det gäller P. H.:s produktion i bunden form erinrar vi oss att ännu Grüner-Nielsen av rimkrönikan om Kristian II blott kände ett kortare utdrag. Om den fullständiga texten av denna jämförs med visan om Kristians »onde regimente» (DV 3), måste ett samband konstateras och lättast förklaras med att P. H. även författat visan; att någon annan begagnat hans otryckta rimkrönika eller P. H. för krönikan använt en befintlig visa är en onödig och osannolikare hypotes. Ty vi visste förut, att P. H. diktat visor. Till de förut bekanta har jag nu försökt lägga inte bara DV 3 utan också några andra, främst den betydande *Løgn og Sandhed* (DV 9), i sistnämnda fall fullföljande ett uppslag av Peter Meisling.

Ju mer forskningen sysselsatt sig med Povl Helgesen desto större har hans produktivitet och mångsidighet således visat sig vara. Han var teolog men också historiker, »en författarprofil, som antagligen saknar motsvarighet i 1500-talets nordiska historieskrivning» säger Göte Paulsson och fortsätter:[8]

I Danmark var Paulus Helie den sista store vapendragaren för den apostoliska kyrkan i kampen mot reformationen. Engagemanget i samtidens kyrkopolitiska maktspel återspeglas i hans historieuppfattning. Paulus Helie framstår som en kompromisslös anhängare av kyrkans fri- och rättigheter och han fördömer ytterst skarpt alla angrepp mot kyrkan. På samma sätt angriper han flitigt den världsliga maktens övergrepp, trolöshet och våldsutövning.

Den tid varunder P. H. är skriftligt verksam var i utpräglad grad en konflikternas tid, då många motsättningar av skiftande slag – inrikespolitiska, författningsmässiga, dynastiska, regionala, religiösa, ekonomiska och sociala – bildade ett svåröverskådligt och hastigt växlande mönster. P. H. blev under dessa omständigheter den stridens man vartill hans läggning syns ha predestinerat honom. Hans personliga ställningstaganden sammanföll tidvis med olika politiska grupperingars. P. H.:s syn på Kristian II förändrades radikalt, inte minst tillfölje Stockholms blodbad, men snart nog kom han att starkt ogilla efterträdaren för dennes i strid mot handfästningen visade kryptolutherska inställning; *sacrilegus rex* är den stående titeln på Frederik I i Skibykrönikan.

P. H. spelade sin i politiskt avseende överlägset viktigaste roll efter brytningen med Kristian II. Som ovan nämnts ställde han sin litterära förmåga i tjänst hos den jylländska adeln i dess uppror mot kungen och engagerades därefter i riksrådets försvar för kungens avsättning. De intressen för vilka han här var pennförare var i stort kongruenta med hans egna.

Påfallande är att P. H. begagnar så många olika uttrycksmedel: latinsk och dansk prosa, rimmad krönika, visor med skilda stilvalörer. Har han till äventys också diktat ballader? Det är en fråga till vilken jag återkommer.

*

Povl Helgesen skaffade sig tydligen den av Christiern Pedersen ombesörjda Saxoeditionen av 1514 tämligen snart efter det att den utkommit. I sitt ännu (i Oslo UB) bevarade exemplar har P. H. infört notiser om några 1518 inträffade händelser, bl. a.

[8] *Annales suecici medii aevi* (*AS*), 1974, s. 229.

Kristian II:s bröllop.[9] Att P. H. så snart försåg sig med ett exemplar av Saxoutgåvan förvånar inte med tanke på att hans provincial i karmelitorden, Anders Christensen, var en av dem som sökte förse C. P. med ett Saxomanuskript inför tryckningen.[10] Saxos *Gesta Danorum* blev en av källorna för P. H.:s *Compendiosa Historia.*[11]

Frågan huruvida det förekom några personliga kontakter mellan C. P. och P. H. – icke oviktig i vårt sammanhang – har besvarats olika. C. J. Brandt reser icke frågan utan konstaterar endast, att C. P.:s namn inte förekommer i P. H.:s Skibykrönika, vilket tyder på »at det ikke stod paa det sorteste Bræt.»[12] J. Oskar Andersen skriver: »At P. H. gennem Anders Christensen er kommet i Forbindelse med Christiern Pedersen, der var saa stærkt optaget af dansk Historie, synes mig ogsaa højst sandsynligt.»[13] Utan att nämna Andersens åsikt framför Paul-Erik Hansen en motsatt uppfattning.[14] Efter att ha påpekat vissa likheter mellan uppgifterna om gotertåget i C. P.:s danska krönika och P. H.:s *Compendiosa* yttrar Hansen:

> Man havde kunnet vente, at Povl Helgesen havde haft Lejlighed til at benytte Chr. Pedersens Samlinger og Forarbejder til den danske Krønike; dette synes imidlertid ikke at være Tilfældet. Der findes kun paa ganske enkelte Steder Lighed mellem de to Værker, og dette skyldes, at de begge benytter den samme Kilde som f. Eks. Ericus Olai eller den svensk-danske Aarbog til 1415.

I ljuset av vad vi numera vet om den nämnda årboken till 1415, dvs. *Chronologia Anonymi*, hamnar Hansens uttalande härom i en litet skev dager. Men även bortsett från detta tål hans yttrande att åtminstone modifieras. Vissa likheter mellan C. P.:s krönika och *Compendiosa* låter sig inte förklaras genom en hänvisning till Ericus Olai eller någon annan gemensam källa.

En sådan likhet har vi redan mött, nämligen uppgiften om Erik Klippings erotiska företagsamhet visavi de adliga fruarna. Väl så slående är emellertid, att C. P. och P. H. använder samma numrering i den danska regentlängden. Det finns ett betydande antal danska medeltida kungalängder bevarade (tryckta i Gertz, *Scriptores minores* I, s. 145–176) – Hansen har (s. 37 ff.) förtjänstfullt påpekat att en av dem (nr IV, ingående i Claus Billes »Rulle») anlitats av P. H. – och regenterna, inklusive sagokungarna, är numrerade, till skillnad från hos Saxo och i Saxokompendiet, även i ett annalverk som Rydårboken. Men ingenstädes, utom hos C. P. och P. H., har Erik Plogpenning nr 91, Margareta nr 98 (därefter skiljer de sig åt, då P. H. menar att Oluf Håkonsson dog *nondum accepto regno*, och C. P. överhoppat numret 102). Då numreringen ej heller stämmer med den danska rimkrönikans är det inte troligt, att numreringen hämtats ur den förlorade danska krönika som jag betecknar FDK, ifall den överhuvudtaget numrerat regenterna. Slutsatsen kan inte bli någon annan än att P. H. känt C. P.:s krönika (avslutad medan C. P. ännu var katolik), kanske genom C. P. själv, eller att både C. P. och P. H. baserar sin numrering (och därmed väl mera) på en nu förlorad källa – detta alternativ är, med den kunskap vi trots allt förfogar över, mindre

[9] *Skrifter af Paulus Helie* VI, s. 203.

[10] Brandt, *Om Lunde-Kanniken Christiern Pedersen*, s. 41f.

[11] Se härom särskilt Paul-Erik Hansen, *Povl Helgesens historiske Forfatterskab*, s. 23ff.

[12] Brandt, *Om Lunde-Kanniken Christiern Pedersen*, s. 393.

[13] Andersen, *Paulus Helie* I, s. 35.

[14] Hansen, *a.a.*, s. 44.

sannolikt – eller att omvänt C. P. känt *Compendiosa* (jfr s. 234 n. 61). Danska historiker har, såvitt jag vet, i övrigt inte kommenterat förhållandet.

Om Christiern Pedersen och Povl Helgesen stått i personlig kontakt med varandra bör det ha varit mellan 1515 – efter C. P.:s återkomst från Paris – och P. H.:s flykt undan Kristian II 1522. Därefter har de politiskt och religiöst företrätt konträrt motsatta uppfattningar, och när C. P. efter Kristians fängslande 1532 återkom och slog sig ner i Malmö, denna den borgerliga protestantismens högborg, var all förbindelse dem emellan otänkbar, även om P. H. säkerligen icke kunde ogilla C. P.:s utgivning av *Karl Magnus* och *Olger Danske* 1534 ifall han alls hann se dem före sin död.

*

I Malmö, som enligt P. H. i Skibykrönikan av borgmästarna Jørgen Kock och Jep Nielsen förvandlats till en rövarkula och en fristad för alla förtappade och avfällingar (*latronum spelunca omniumque desperatorum et apostatarum asylum*), utgavs de antikatolska skillingtryck vi ovan stiftat bekantskap med (trycket från 1530 med bl. a. den mot P. H. riktade »Lectorr Powell wendekaabe» är f. ö. det äldsta bevarade danska vistrycket). Malmö var, jämte Köpenhamn, den stad där Kristian II hade sitt starkaste stöd och där man, sedan han 1523 gått i landsflykt, såg fram emot hans återkomst som segrare. Ur borgerlig miljö i Malmö härstammar två i Rostock utbildade humanister, vilka på var sitt sätt förtjänar vår uppmärksamhet, nämligen bröderna *Henrik Smith* och *Herman Weigere*, båda mycket aktivt verksamma för Kristian II:s sak.

De var söner till stadens »vägare» (vågmästare), därav namnet Weyger, Weygere, Weigere, som dock främst bars av Herman, under det att Henrik kallade sig Smith (latiniserat: *Faber*). Henrik torde ha varit född o. 1495, Herman o. 1500.[15]

Henrik Smith immatrikulerades vid Rostocks universitet 1514 och blev redan samma år *baccalaureus* där, fortsatte sina studier i Wittenberg varvid han tog starka intryck av Luther och Melanchton, samt uppehöll sig 1517–18 i Leipzig där han ombesörjde nyutgivningen av några av Christiern Pedersens skrifter. Han följde Kristian II i landsflykten som medhjälpare till Hans Mikkelsen, och det är osäkert om han återvände till Danmark före Grevefejdens slut. Strax därefter var han i varje fall tillbaka i Malmö, och där förblev han till sin död 1563. Han kom där att bekläda sin fars »vejer»-befattning men var dessutom outtröttligt engagerad i skriftställeri av högst skiftande art. Litteratör hade han varit redan tidigare: 1520 hade han utgett en latinsk synonymordbok, och han hade även medverkat i Hans Mikkelsens – av Povl Helgesen i sarkastiska ordalag kritiserade – översättning av Nya Testamentet 1524.[16] Efter återkomsten till Malmö utgav han skrifter i medicin (flera läkarböcker, en örta- och

[15] Se om dem H.E. Hens' art. i *DBL* 13, s. 527f.(Henrik Smith) resp. Carl S. Petersens *ibid.* 15, s. 367f.(Herman Veigere).

[16] Även Henrik Smith omnämns, med en karakteristisk ordlek, i Povls kritik av Hans Mikkelsen: »thet er thijn seed, ath forføre folck fraa liff oc welferd, till hwilcket tw haffde tha een god smed, som wij pleije ath sije paa wort maal, nar nogen thet wdscriffuer ther hand er icke sielff mester fore.» (*Skrifter af Paulus Helie* II, s.49).

kokbok, alla dessa samlade i den posthumt utgivna *Henrick Smids Lægebog*, 1577, många gånger omtryckt och hans mest kända arbete) och teologi (en katekes och en bibelkonkordans) samt en latinsk-dansk ordbok. Otryckt förblev däremot hans edition av Skånelagen liksom det verk som här främst intresserar oss, hans *Chronica*.

Så benämner han själv, i ett brev 1555, det annalistiskt upplagda verk som brukar kallas *Henrik Smiths årbog* och som vi tidigare (s. 339 ff.) stiftat bekantskap med. Då gällde det årbokens notis om Åsleslaget och Iver Lykke. Den visade sig vara övertagen från Povl Helgesens *Compendiosa*. Ser vi nu närmare på Henrik Smiths årbok finner vi dess beroende av P. H.:s arbete ytterligare styrkt.[17] Vi finner ävenledes, att Smiths årbok – till skillnad från *Compendiosa* och Christiern Pedersens krönika – fullständigt saknar notiser som på minsta sätt kan anknytas till ballader. Den flitige och mångsysslande Henrik Smith syns ha haft en praktisk och prosaisk läggning. Härvidlag skiljer han sig i så fall något från sin yngre bror Herman.

Herman Weigere immatrikulerades i Rostock 1518 men det är ovisst huruvida han där avlade någon examen. Han återvände hursomhelst (senast 1527) till Malmö, där han blev köpman och, under Jørgen Kocks styre, även rådman. Liksom brodern Henrik var han en trogen anhängare till Kristian II och anlitades under Grevefejden av Kock för utländska diplomatiska uppdrag. Sedan detta inbördeskrig slutat med Kristian III:s seger 1536, flyttade Herman Weigere till Köpenhamn, där han bl. a. drev en tydligen förstklassig värdshusrörelse på Amagertorv fram till sin död 1556 eller 1557. Som litteratör, dvs. i hans fall som översättare från tyskan, framträdde han utåt först mot slutet av sin levnad: 1552 med en räknelära och 1555 med det arbete, som gjort honom berömd, *En Ræffue Bog, som kaldes paa Tyske Reinicke Foss*. Det ligger naturligtvis nära till hands att tro att han redan tidigare varit litterärt verksam, och förslag i denna riktning har icke saknats men ej blivit allmänt accepterade. »Når man i nyere tid i ham har set den danske bearbejder af Nicolaus Manuels satire om den syge messe, der udkom 1533 i Malmø, og tillagt ham forfatterskabet til ørnevisen om Christian II, er begge dele blot gisninger», skriver Carl S. Petersen i *DBL*.

Satiren om »den syge Messe» – titeln lyder *Dialogus, En greselig ond tiende som Pauen fick til Rom om den Papistiske Messe*, etc. – är en bearbetning av en av de många diatriber målaren och diktaren Niclaus Manuel i Bern riktade mot den katolska kyrkan och dess prästerskap. Just denna hade utkommit 1528 och var känd i Danmark senast 1530; den nämnda danska versionen trycktes i Malmö 1533.[18] Originalet är på prosa (fastän Manuel också var vidsdiktare), men den danska bearbetningen framträder i parrimmad knittelvers. Povl Helgesen figurerar i en biroll som »Broder Dirick wende ka-

[17] Bl.a. återkommer några av felaktigheterna i P.H:s arbete hos Henrik Smith, såsom när det om Kristoffer av Bayern står att han var »konning Erichz moder søster søn» (Rørdams ed., s. 599).

[18] Några år tidigare, förmodligen 1530, gjordes en dansk bearbetning av ett annat tyskt verk på vers med samma antikatolska tendens, *Eyn gesprech zwyschen vyer Personen* (Erfurt 1523 el. 1524). Den danska bearbetningen, *Peder Smed og Adser Bonde*, betraktades ända till 1907 (då den tyska förebilden utgavs i nytryck) som ett originalarbete (så t.ex. av Svend Grundtvig, vars edition av det utkom 1880). Det äldsta trycket, från något av 1530-talets första år, syns ej bevarat; en facsimilutgåva av 1559 års upplaga utgavs av Svend Mogensen, Aarhus & Kbhvn 1936 (UJDS 312). I vårt sammanhang är det av intresse, att även i denna skrift får Povl Helgesen figurera bland motsidans företrädare: »lector Pouel i Helsingør» (fol. A4 r.).

abe.»[19] »Bearbejderen har», skriver Julius Paludan, »for sin Tid været en Mester i Sprogets og Versenes Behandling; man har ment at kunne gjætte paa Rævebogens senere Oversætter Herman Weyger, saa meget mere som Satiren udkom i Malmø.»[20] Förmodligen skulle en närmare undersökning av språket (t. ex. den eventuella förekomsten av skånska dialektdrag – jag har inte funnit några säkra sådana) och stilen i »Den syge Messe» resp. »Rævebogen» kunna bidraga till problemets lösning. Även om ballader inte påverkat stilen i *Dialogus*, har dess bearbetare varit intresserad av dem, ty han låter en kantor i en av sina repliker säga »Da skulde ieg der aff haffue roo oc lisse/oc glede mig saa met Raness wisse.»[21] Om därför Herman Weigere på språkliga och stilistiska kriterier kunde anses vara möjlig eller trolig upphovsman till den danska *Dialogus*, skulle onekligen sannolikheten något öka för att det är han som diktat balladen om »Christian den anden og Adelen 1523» (DgF 173), den s. k. *Ørnevisen*. Detta har icke Kjeld Galster tänkt på, när han i en uppsats 1936 framförde teorien att Herman Weigere är författaren till Ørnevisen; det är Galsters uppsats Carl S. Petersen åsyftar i sin ovan citerade artikel i *DBL*. Till denna ballad återkommer jag i det följande.

Här skall vi istället gå vidare till en humanist tillhörande generationen efter Henrik Smith och Herman Weigere, nämligen Rasmus Glad (1526–1582), mera känd under det latiniserade namnet *Erasmus Lætus*. Vi har tidigare (s. 336 ff.) mött honom som författare till det väldiga verseposet *Margaretica* och konstaterat att han därvid haft Margaretavisan (DgF 159) som utgångspunkt för sin latinska parafras 1573 men att han också i en redan 1551 skriven hyllningsdikt förråder kännedom om balladen ifråga. Han visar emellertid, framförallt i *Margaretica*, att han också kände andra ballader, alla med historiska eller pseudohistoriska ämnen.

Rasmus Glads levnad saknar de dramatiska inslagen hos den föregående generationens humanister.[22] Bondson från trakten av Grenå i Jylland gick han i skola i Århus, fortsatte sina studier vid universiteten i Köpenhamn och Rostock och innehade sedan olika professurer (pedagogik, dialektik och – efter kompletterande studier i Wittenberg – teologi) vid Köpenhamns universitet. Han kom att intaga en inofficiell ställning som *poeta laurata* hos Fredik II, och det är därför inte förvånande att han skrev en drygt hundra strofer lång visa om dennes seger över svenskarna vid Falkenberg 1565 (DV 24).[23] Denna, hans enda kända dikt på danska – latinet var hans naturliga språk – är skriven i fyrradiga kryssrimmade strofer och röjer i syntax och ordförråd ett begränsat men omisskännligt inflytande från balladgenren.

[19] Se ovan s. 358 n.83.

[20] J. Paludan, *Danmarks Literatur mellem Reformationen og Holberg*, Kbhvn 1896, s. 77.

[21] S. Birket Smiths ed. (*Niclaus Manuel's Satire om den syge Messe*, Kbhvn 1893), s. 22.

[22] Se Øjvind Andreasens art. om honom i *DBL* 9, 1981, s. 275f., samt Karen Skovgaard-Petersen, *Erasmus Lætus' Margaretica*, 1988, s. 9–11.

[23] Om denna (DV 24), se Grüner Nielsen i *DV* IV, s. 77f. J.G. Sadolin säger 1569 i sin *Epigrammaton liber* om slaget vid Falkenberg: *Cuius pugnæ historiam clarissimus Vir C. Erasmus Michaëlius Lætus Theologiæ Doctor et Poëta nobilis patria lingua artificiosè composuit.* »Maaske hentyder Sadolin her dog til et nu tabt, mere kunstfærdigt Digt», anmärker Grüner Nielsen på sitt försiktiga sätt. Försiktigheten är i detta fall obefogad och torde bero på bristande litteraturhistorisk insikt, ty sina »kunstfærdige» dikter skrev Erasmus Lætus självfallet på latin; danska sådana tillhör först Anders Arrebos tid.

Det är dock främst genom sina i de latinska diktverken inlagda allusionerna som Erasmus Lætus, Anders Vedels vän, demonstrerar sin balladkännedom. Det rör sig, förutom Margaretavisan, om »Dronning Dagmar i Danmark» (DgF 133), »Dronning Bengerd» (DgF 139), »Niels Ebbesen» (DgF 156) samt »Folke Lovmandsøn og Dronning Helveg» (DgF 178).[24] Mycket möjligt är att Erasmus själv författat ballader. Nära

[24] Se härom Grundtvig i *DgF* III, s. 692f., 921, 924, 930f. Piø, *Nye veje*, s. 67, har en annan uppfattning beträffande en av dessa, DgF 178: vad Erasmus 1574 alluderar på är i detta fall inte visan utan »et sagn». Piø skriver: »Som nævnt var dette sagn kendt i det sekstende århundrede, og når Grundtvig mener, at Erasmus Lætus kender det fra folkevisen, er det en påstand, der i virkeligheden bygger på hans almindelige opfattelse: at alle viser i folkevisestil var meget gamle. Da man imidlertid efter min opfattelse her har at gøre med en nyere folkevise, så er det tale om, at det er en skillingsviseforfatter, der har kendt sagnet, ligesom Erasmus Lætus gjorde det. De har blot brugt det på to forskellige måder.» Piøs argumentation syns mig ohållbar, hans slutsats minst sagt tvivelaktig.

Att Piø missuppfattat själva visämnets art – och förekomsten av Folke Lovmandsøns (:Algotssons) namn – har redan påpekats av Hildeman i *Samlaren* 1987, s. 73f; det rör sig om ett internationellt vismotiv av novellistiskt slag. (TSB D 233). Mina egna anmärkningar är av mera principiell karaktär.

Visan finns i ett bevarat skillingtryck från 1578 (DgF 178 Cx), men Piø förutsätter – i detta tillfälle med fog – att den redan tidigare förelegat i skillingtryck. Den naturliga slutsatsen blir då, att Rasmus Glad (om han inte, visintresserad som bevisligen var, känt den på annat sätt) läst visan i ett sådant tryck. Hypotesen att han istället skulle ha stött sig på »et sagn» blir därmed opåkallad och överflödig. Piøs förklaring strider mot såväl vedertagen historisk metod som elementär logik. När han säger att »dette sagn» var »kendt i det sekstende århundrede» har han förbisett, att det enda danska 1500-talsbelägget just är raderna hos Rasmus, som Piø tolkar på sitt sätt; han begagnar sålunda ett rent cirkelbevis. Överhuvudtaget bör teorien att ballader är baserade på lokala »sagn» användas med stor försiktighet och icke utan särskilda skäl. Axel Olrik syndade gärna mot denna princip, och Piø har nog i detta som i andra hänseenden haft för stor tilltro till Olriks idéer. DgF 178 är uppenbarligen ett av många exempel på den motsatta gången, på det som Liestøl kallade »heimfesting av folkevisor»: visan och dess händelseförlopp har sekundärt lokaliserats till olika platser och visan därmed sägnifierats. I detta fall har visan också knutits till en svensk lokal, nämligen kyrkogården i Vrigstad, Jönköpings län (se *DgF* III, s. 697ff.). Jag kan tillägga, att redan ett par notiser hos Bureus från tidigt 1600-tal knyter »Folke Lagmansson som sägz hafwa belägrat en drotning» till en runsten på Vrigstad kyrkogård. Så även om vi av metodiska skäl får lämna Rasmus Glad därhän vad sägnen beträffar, kan vi konstatera att visan, åtminstone i Sverige, torde ha ortfixerats och sägnifierats senast på 1500-talet. Till Petter Rudebecks berättelse (1693) om Folke och Vrigstad är fogad en text av visan (SMB 118 A), som – vilket är avgörande – starkt avviker från de danska versionerna. Rörande en sådan flerfaldig vislokalisering och förhållandet mellan visa och prosasägner har E. von der Recke träffat huvudet på spiken, när han (apropå DgF 152) skriver: »Selve disse Stedfæstelser, der paa en nær maa være urigtige – følgelig skylde Visen deres Tilblivelse – ere imidlertid svage Argumenter for dennes Troværdighed: det sees ikke, hvorfor de ikke alle skulde stamme fra denne Kilde» (*Danmarks Fornviser* II, s. 199). Detta argument träffar t.ex. Olriks (och Piøs) syn på »Ebbe Skammelsson» som baserad på en lokal sägen samt Piøs syn på DgF 178.

När det gäller DgF 178 är Piøs önskan att förankra den i en sägen kopplad till hans lust att betrakta denna ballad som diktad av en »skillingsviseforfatter» på 1500-talet. För att få patiensen att gå ut måste han laborera med en invecklad teori om flera olika danska skillingtrycksversioner. Det är emellertid tydligt, att vi – särskilt om vi till skillnad från Piø beaktar det nordiska perspektivet och ser även till de svenska texterna – har att göra med ett fall, där visan inte *introducerats* genom skillingtryck utan där en skillingtrycksversion påverkar, *normerar*, en redan befintlig muntlig tradition i Danmark och även i Sverige (hos »Hadorphii döttrar»: SMB 118 B). Att – i så stor utsträckning som Piø vill göra gällande – skillingtryckens balladtexter skulle representera en ren nydiktning och inte en (ofta bearbetad) kodifiering av existerande visor är en orealistisk och skäligen anakronistisk tanke. Han talar visserligen (s. 287) om »genlanceringer» i skillingtryck av befintliga, äldre visor men tonar ned företeelsen och menar att den »med rimelig sikkerhed» kan påvisas blott i ett enda fall (DgF 378).

till hands ligger i så fall att tänka på den – ej bevarade – som diktades till Frederik II:s bröllop 1572.[25]

Principiellt viktigt i föreliggande sammanhang är att Erasmus Lætus ger en indirekt illustration av de skäl som kan ligga bakom diktandet av historiska ballader. Jag tänker på hans två olika behandlingar av Margaretavisan och dess tema. När han 1551 skrev hyllningsdikten till Kristian III, som samtidigt var en hyllning till Jørgen Lykke, är det Åsleslagets härförare Iver Lykke som lyfts fram till glädje för ätten och till glorifiering av troheten mot kungahuset.[26] När Erasmus 1573 skrev *Margaretica* var den utrikespolitiska situationen en annan, och dikten får ses som ett efterspel till den dansk-svenska litterära fejd som åtföljde – och bidrog till att utlösa – Nordiska sjuårskriget.[27] Dikten behandlar ett historiskt ämne, som den ger en samtidsaktuell, antisvensk tendens. Personer från diktarens eget 1500-tal får med sina namn uppträda vid sidan av huvudpersonerna från 1300-talet.[28] Som jag ovan (s. 338) antytt torde Erasmus ha förstått varför Iver Lykkes roll betonades i Margaretavisan och 1551 följt dess exempel. Vad *Margaretica* beträffar kan han istället ha haft andra ballader i åtanke, sådana som diktats på 1500-talet om äldre händelser men med en dagsfärsk tendens.

Något bör också sägas om *Claus Christoffersen Lyschander* (1558–1624), yngst av de humanister jag här behandlar.[29] Han var född i Norra Vram i Skåne och bedrev sina första studier i Herrevads klosterskola, studerade sedan i Rostock och därefter i Wittenberg, där han blev magister 1586. Hemkommen erhöll han, inte minst tack vare Arild Huitfeldt, ett fett pastorat på Själland som han behöll till sin död. Mera historiskt än teologiskt intresserad utsågs han 1616 till kunglig historiograf, vilket fick honom att 1622 utge det något äventyrliga verket *De Danske Kongers Slectebog*. Värdefullt är hans posthumt utgivna danska författarlexikon. Lyschander var dock framförallt en god poet. Hens säger i *DBL* att hans dikter har »en fart og en friskhed som smukt udtrykker den levende historiske og nationale sans som var et så fremtrædende træk i datidens danske åndsliv» och kallar Lyschander »den sidste (virkelig) betydelige danske digter i gammel stil.»

Av intresse för oss är att Lyschander hade nära kontakter med Billeätten; på Billesholm i hans födelsesocken Norra Vram bodde Jens Bille († 1575), bekant för sin ännu bevarade visbok. Man tar nog inte fel om man förmodar att denne hade stött den unge Claus Christoffersens studier, liksom brodern Sten Bille († 1586) på Herrevadskloster (denne fick tidigare felaktigt ge namn åt Jens Billes visbok; han har däri blott infört en enda visa). I varje fall författade Lyschander 1598 *De Billers Iensis Sønners XVI Aner og Slectebog*, av eftervärlden vanligen benämnd *Billeslægtens Rimkrønike*.[30] Det är ett verk delvis rimmat *aBaB*, delvis *aaBccB* liksom partier av den danska rimkrönikan och liksom denna hållen i monologform men stilistiskt starkt balladpräglat. Samma

[25] Se om denna visa *DgF* III, s. 616f.

[26] Av relevans är kanske, att Jørgen Lykkes far Peder (jämte dennes kusin Joachim Lykke,, far till Iver Lykke d.y.) tillhörde den krets av jylländska adelsmän som ledde upproret mot Kristian II 1522 och inkallade Kristian III:s far Frederik.

[27] Se i n.6 ovan s. 336 anf. litt.

[28] Karen Skovgaard-Petersen, *Erasmus Lætus' Margaretica*, s. 14.

[29] Se om honom H. A. Hens' art. i *DBL* 9, 1981, s. 246f.

[30] Utg. av H.F. Rørdam: *Klavs Lyskander, Billeslægtens Rimkrønike*, Kbhvn 1888.

rimflätning har hans poetiska huvudarbete *Den grønlandske Chronica* (1608), som träffande kallats en »søroman i folkevisestil».

Palle Lauring har vid ett tillfälle dragit fram en av Lyschanders dikter ur glömskan.[31] Den slutar (i modern ortografi):

Så svinder hen verdens ære og navn,
med rygte, gerning og møde,
Når ingen det skriver og gør af savn
før tiden har lagt det øde.

Man kan mot bakgrund av vad vi vet om Lyschander undra huruvida han själv författat ballader. Det är en öppen fråga; omöjligt är det inte. Vésteinn Ólason har, mera i förbigående, framkastat förslaget att Lyschander diktat »Kongemødet i Roskilde 1157» (DgF 118):[32]

I cannot resist the temptation to point out the possibility that the author of the ballad could have been influenced by Knýtlinga saga. In her youth, the first owner of the only manuscript in which the ballad is found, Ida Giøe, moved in the same circles as the historian Arild Huitfeldt and the historian and poet Claus Christophersen Lyschander. Both these gentlemen knew of *Knýtlinga saga* and its contents; and from 1588 Huitfeldt owned *Codex Academicus*, the chief ms. of the saga. If we want to point out a likely author of the ballad, Lyschander is as good a candidate as any we can think of !

Det är viktiga observationer och reflexioner Vésteinn här redovisar. Resultatet borde ha fallit hans opponent Erik Sønderholm på läppen – i verkligheten kommenterar han inte saken – men kan icke förty vara riktigt. Jag tror att det, om vi ett ögonblick dröjer vid denna ballad, kan underbyggas med ytterligare ett argument.

Johannes Steenstrup har ägnat DgF 118 ett avsnitt i *Vore Folkeviser*, varvid han avvisar Grundtvigs och framförallt A. D. Jørgensens uppfattning om visans samtidighet med blodgillet i Roskilde 1157. Han sammanställer balladens berättelse med Saxos, Helmolds, Sven Aggesons och Knytlingasagans skildringar av händelseförloppet ifråga. Steenstrup finner likheten med Sven Aggesons krönika särskilt påfallande; han konkluderar: »Jeg har ikke med denne Redegjørelse villet paastaa, at Visen netop har sat Svend Aagesøns Krønike paa Vers, men kun at den stærkt har benyttet Kundskaber hentede fra denne og andre Kilder.»[33] Steenstrup menar emellertid, att »Visen er en meget god Middelaldersvise, om den end, fordi den først er nedskreven i det 17de Aarhundrede, og kun findes i et eneste Haandskrift, har faaet moderne Udtryk (V. 18: tredive Drauanter, et Ord, som ogsaa Anders Vedel i sin Oversættelse af Saxo benytter ved Fortællingen om Mødet, Kalkars Ordbog har ikke Exempler ældre end 16de Aarhundrede; V. 23: alle velbyrdige Svende.) Men med det 12te Aarhundrede har den intet at gjøre; endnu mindre er den samtidig, og allermindst er det den Vise, som blev sungen paa Grathehede.» Steenstrup har således här gjort vad han eljest ofta underlåtit (för vilket jag klandrat honom), nämligen tittat i Kalkars

[31] P. Lauring, *Danmark i Skåne*, Kbhvn 1952 (fot.optr. 1961), s. 145f.

[32] Vésteinn Ólason, *The Traditional Ballads of Iceland*, s. 96 n.38.

[33] Steenstrup, *Vore Folkeviser*, s. 221.

ordbok; han har uppenbarligen gentemot DgF 118 intagit en mera kritisk attityd än mot »Niels Ebbesen», som väckt hans patriotiskt betingade hänförelse. Men han har inte varit tillräckligt kritisk, vilket varit desto mer befogat som visan föreligger i en enda version och saknas i Vedels Hundredvisebog (något som i sig är ett memento).

Vedel använder, som Steenstrup påpekar, ordet »Draffuantere» i sammanhanget (*Den Danske Krønike*, 1575, s. CCCL); Saxo har här (14: XVIII: 8, ed. Olrik & Ræder, s. 406) *satellites*, Sven Aggeson *catholiciani* (vilket Gertz, sneglande på Vedels Saxo, faktiskt översätter med »livdrabanter»). Nu har inte, vilket torde ha föresvävat Steenstrup, Vedel lånat »drabanter» från DgF 118; lånet bör ha gått i motsatt riktning. Det vore anmärkningsvärt, om visan i traditionen råkat inkorporera precis samma 1500-talsterm på samma ställe som Vedel, och Vedel syns inte heller i övrigt ha begagnat visan. Att Lyschander, för att återgå till Vésteins hypotes, haft tillgång till Vedels Saxoöversättning får betraktas som en självklarhet. Den har säkert varit välkänd för varje historieintresserad dansk av Lyschanders kaliber. Därtill kommer i hans fall ett särskilt skäl. Den danska högadeln var den främsta målgruppen för Vedels Saxo, och vi kan lugnt förutsätta att exemplar av den fanns både på Jens Billes Billesholm och Sten Billes Herrevadskloster, detta särskilt som Vedel varit preceptor för herrarnas systerson Tyko Brahe (det var f. ö. vid ett besök hos morbrodern på Herrevadskloster som Tyko 1572 gjorde sin bekanta observation av den nya stjärnan i Cassiopeja).

Vad Sven Aggesons *Brevis historia regum Dacie* beträffar har den varit väl bekant för Lyschander. I själva verket är det tack vare honom som det lyckades M. Cl. Gertz att skapa sin – inte helt oomstridda – textrecension av Sven Aggesons arbete. Gertz skriver:[34]

> Men der findes dog endnu den Dag i Dag et overmaade mærkeligt Haandskrift af Svens Værker, nemlig i den Arnamagnæanske Samling paa Universitetsbibliotheket, numereret som 33, 4to. Det har, som Paaskriften paa Indersiden af dets Papbind viser, tilhørt *Klavs Kristoffersen Lyskander* (1558–1624), og efter Skriften at dømme er det sandsynligvis ogsaa skrevet af ham med egen Haand. Men er dette Tilfældet, saa viser Haandskriftets Beskaffenhed, at han kun kan have skrevet det som ganske umoden Yngling, antagelig medens han i Aarene efter 1570 opholdt sig i Herrisvad Klosterskole, hvor han fik sin Ungdomsundervisning. Hans Interesse for Historien er vistnok vaagnet tidlig, og han har da formodentlig i det gamle Klosterbibliothek, som ogsaa har ejet andre sjældne historiske Haandskrifter, fundet et Haandskrift af Sven Aggesøns Værker, stammende fra 14–15. Aarh., og taget sig for at afskrive det, saa godt han dengang formaaæde; sin Afskrift har han siden bevaret i sin Bogsamling, uden at han dog senere er kommen til at benytte den videre, og efter hans Død er den saa til sidst, hvordan det nu end er gaaet til, havnet i Arne Magnussons Samlinger.

Det verkar dock som om Claus Lyschander »senere er kommen til at benytte» sin avskrift. Med hjälp av den, av Vedels Saxoöversättning och av Knytlingasagan bör det inte ha varit omöjligt för historikern och poeten Lyschander att åstadkomma balladen om blodgillet i Roskilde. Vedel torde ha känt till vem som skrivit den, och har visan förelegat före 1591 har han naturligt nog valt att inte inkludera ett så nytt alster i sin Hundredvisebog.

*

[34] *Sven Aggesøns historiske Skrifter*, oversatte af M. Cl. Gertz, Kbhvn 1916 (optr. 1967), s. IV.

Söker vi nu överblicka de hittills nådda resultaten rörande de på 1500-talet diktade balladerna med historiska ämnen kan vi säga att alla de vi diskuterat ser ut att ha tillkommit i humanistkretsar. De ballader som tillkommit i seklets början är kanske svåra att knyta till någon bestämd person, om vi menar att varken t. ex. Christiern Pedersen eller Povl Helgesen – skada att hans födelseår inte kan fastställas säkrare – varit så tidigt ute. Omvänt kan en uppenbarligen mot seklets slut (väl tidigast 1575) diktad visa som DgF 118 med stor sannolikhet attribueras till Claus Lyschander.[35]

Vi skall nu närmast se på historiska ballader som möjligen, troligen eller säkert skall dateras till 1520- och 1530-talen, denna konvulsiviska tid i Danmarks historia.

Först »Ørnevisen» (»Christian den anden og Adelen 1523»), DgF 173. Som ovan nämnts har den 1936 av Kjeld Galster tillskrivits Herman Weigere.[36] Galster har gjort en god analys av den. År 1950 ägnade Hans Brix en essay åt denna ballad utan att känna eller i varje fall nämna Galsters undersökning.[37] År 1955 behandlades visan av Örjan Lindberger, som inte observerat vare sig Galsters eller Brix' insats.[38] Slutligen har Karl-Ivar Hildeman 1958 i *DgF* X sökt sammanfatta resultaten.[39] I Iørn Piøs *Nye veje til Folkevisen* är visan överhuvudtaget icke nämnd.

Denna fågelallegori är till sin syftning, tendens och tillkomsttid evident. Att den handlar om Kristian II, starkt tar parti för honom och är diktad under hans landsflykt 1523–1531 kan ej betvivlas. Därför har forskningen huvudsakligen uppehållit sig vid att diskutera visans, närmast den allegoriska formens, litterära förutsättningar samt frågan om var författaren skall sökas.

Svend Grundtvig skriver i sin korta men utmärkta inledning till visan i *DgF:* »Det er ikke blot en historisk, men en i strengeste Forstand politisk Vise, hvori vi høre Folkets Klage for den fordrevne Konge og over de strænge Herrer, som satte den slesvigholstenske Hertug paa Danmarks Trone, for selv at kunne raade for Bønders og Borgeres Hals og Haand.» Han kallar den riktigt för en »Partivise» men en som senare levt kvar »uden Hensyn til sin historiske Anledning ... thi Smaafolk have sikkert altid haft en Følelse af, at denne Vise – ligesom 'Rævebogen' – var noget for dem, hvori mangt et stille Suk over Trykket, de led under, kunde faa Luft.» Grundtvig påpekar också att visan »har den allegoriske Inklædning tilfælles med den lidt ældre om Nederlaget i Ditmarsken (vor Nr. 170)» samt framhåller, liksom tidigare Abrahamson, att Vedel gör »en Slags Undskyldning» för inkluderandet av en så adelsfientlig visa i sin Hundredvisebog. Allt detta är förträffligt utom tron på att vi i visan hör »Folkets Klage», något som för Grundtvig var en självklarhet utifrån hans romantiska grunduppfattning att alla ballader tillkommit »i Folkemunde». Detta säger han uttryckligen om den nämnda visan om nederlaget i Ditmarsken (DgF 170): »den er bleven til i Folkemunde»

[35] Ovan s. 371 f.

[36] Kjeld Galster, Ørnevisen (*Edda* 36, 1936, s. 450–471). Rektor Kjeld Møller Galster (1885–1960) var eljest en kännare av Ingemann och utgav 1922 studien *Ingemanns historiske Romaner og Digte*; jfr Marita Akhøj Nielsen, Om kilderne til B.S. Ingemanns Valdemar Sejr (*Danske Studier* 1988, s. 85–114).

[37] Visen om Christian II (*Analyser og Problemer* VI, 1950, s. 101–106).

[38] Anteckningar om symbolik och tendens i några historiska visor från 1500-talets början (*Danske Studier* 1955, s. 41–62), s. 43–47.

[39] *A.a.*, s. 432f.

(*DgF* III, s. 651). Ingen av de forskare som senare behandlat DgF 170 delar denna åsikt, låt vara att Brix kallar den »et usyngeligt Rimeri, sammenfusket af en Amatør.»[40]

Jag skall här inte uppehålla mig vid den i sitt bevarade skick dunkla och förvirrande DgF 170.[41] Det är möjligt, att den betytt något för diktaren av DgF 173 men idén till en fågelallegori kan denne ha hämtat från annat håll, något som också framhålls av Galster, Brix och Lindberger. Tilläggas bör, att man nog inte skall glömma existensen av skämtvisor i vilka de mänskliga rollerna spelas av djur, ibland parodier på riddarvisor (idén är gammal; redan de gamla grekerna använde den: *Batrachomyomachia* som parodi på Iliaden). Det har förbigått de nämnda forskarna, att inledningsraden i strof 17 (»Katten hunn ligger y gaarden sygh») torde vara ett lån från den gamla och över hela Norden kända skämtvisan »Kattens död och begravning».[42]

Ytterligare ett par detaljer i texten av DgF 173 förtjänar att observeras. Det är »denn simpel due» som (i str. 9) varnar örnen/kungen för hans fiender och därigenom får honom att (i str. 10) »rømme aff lunde». Galster säger (s. 461), att »Duen er Trofasthedens Symbol; derfor er det hende, der kommer og advarer Ørnen, da Høgene samler sig». Men frågan är om vi inte också eller snarare har att göra med en allusion i ordlekens form på »den lille dues», Dyvekes, mor Sigbrit; hon spelade, naturligt nog, en viktig roll vid Kristians avresa till Nederländerna (och hennes inflytande på kungen var som bekant en bidragande orsak till att han överhuvudtaget måste gå i landsflykt).[43] Vidare lägger vi märke till att »bode hanns øgen dy runde» på

[40] Hans Brix, *Analyser og Problemer* VI, 1950, s. 101.

[41] Se Hildemans utförliga behandling (*DgF* X, s. 423ff.) och där anf. litt. – Man skulle möjligen kunna undra huruvida det inte i denna visa – en fågelallegori liksom Ørnevisen – kommit in en strof ur en visa om en annan händelse vilken lik det olyckliga slaget vid Hemmingsted 1500 kunde läggas kung Hans till last, nämligen dråpet på rikshovmästaren Poul Laxmand 1502 (om händelsen se Henry Bruun, *Poul Laxmand og Birger Gunnersen*, Kbhvn 1959, s. 82ff.). Det bör ha legat nära till hands att av försiktighetsskäl skildra dråpet och deras efterspel – med kung Hans i en minst sagt tvetydig roll – i allegorisk form. Ett uppslag till en djurallegori gav traditionerna kring själva dråpet (eller, kanske riktigare, mordet): gärningsmännens lugubra skämt med offret när han sårad vräktes ner i vattnet från Højbro i Köpenhamn (»Du hedder Laxmand, løb nu udi Vandet, som din Art er»). En av de båda dråparna hette till yttermera visso Bjørn (Andersen); den andre och huvudansvarige var Ebbe Strangesen. »Ebbe gied och saa hand hed ... mand mienes hand bleff skildt ved Paradiss» (DgF 170 B, jfr C:8, D:9). En eventuell visa om dråpet på Poul Laxmand kan ha varit äldre än DgF 170. – Örjan Lindberger tvivlade, enligt min mening således med all rätt, »på ursprungligheten av stroferna B 7 och C 8» (*Danske Studier* 1955, s. 54). Han berör str. A:9 (*a.a*, s. 55), som Hildeman (s. 423) kallar »en omarbetad folkviseformel». I själva verket rör det sig – helt naturligt med tanke på visans ämne och slagets utgång – om ett direkt lån från Lenavisan:

De vor vel xviii M sterck,
de ructe emod baner hin brede,
ther kom ingen tilbage igien,
uden det vor iii och trøssuer fem [.]

[42] H. Grüner Nielsen, *Danske Skæmteviser (Folkeviser og litterær Efterklang) efter Visehaandskrifter fra 16.–18. Aarh. og Flyveblade*, I, Kbhvn 1927–1928, s. 47ff. (nr XVII), s. 311f.; P.A. Säve, *Gotländska visor*, utg. av E. Noreen & H. Gustavson, Uppsala & Sthlm 1949–1955, s. 282ff. (nr 219), s. 471 (med hänvisn. till nord. belägg).

[43] »Kere frwe moi vede at her er eth vnderlig regemente her vti landet oc skylde the enghen ther fore wden sibrit moder Thij bede wij ether kerlighen ati tage hynne till ether oc undervisse henne hemmelig at hun holler mwnnen pa segh», skrev Kristian til sin hustru drottning Elisabeth i ett brev från Middelfart på Fyn 4/2 1523. Kungens egenhändiga brev är återgivet i facsimil i *Danmarks Riges Historie* 3, 1900–1906, s. 250, och i (Politikens) *Danmarks Historie* 5, 1963, s. 427.

örnen/kungen, då han bestämmer sig för att »rømme»; man kommer osökt att tänka på kanslisekreteraren Jørgen Brochmands berömda och säkert snart i kungatrogna kretsar kända berättelse (här återgiven i modernt referat):[44]

Da sekretæren kom tilbage til København, ville kongen have at vide, hvad man sagde om ham. Mester Jesper undslog sig, han havde kort før siddet fængslet på grund af Sigbrits nederdrægtighed. Men kongen trængte ind på ham, og til sidst fortalte han, hvad han havde hørt. Kongen gik ut af gemakket, mens tårerne trillede ned ad kinderne på ham. Fra et vindue så han på vejrhanen over slottet. »Så snart vinden føjer sig, sejler Vi», sagde han.

Visdiktaren kan ha varit väl initierad och väl placerad.

Slutstrofen har formen av en bön. Den lyder:

> Gud hannd thaa hielpe thenn fattige ørn,
> som flyffuer offuer wiildenn hiede!
> hand ved sig huercken ly eller led,
> huor hand thør bygge sin rede.

Brix, den ende forskare som kommenterat strofen, säger (s. 106) att man »sendte ... dette Suk med Vinden ud til Kongen i det fjerne». Det är i så fall en tämligen innehållsdiger suck, ty enligt min mening kan det knappast betvivlas att strofen är ämnad att ge associationer till ett bekant ställe i evangelierna, nämligen Matt. 8: 20 och Luk. 9: 58. »Rävarna hava kulor, och himmelens fåglar hava nästen, men Människosonen har ingen plats där han kan vila sitt huvud.»[45] Det är med andra ord en diskret antydan om att kung Kristian för Danmark är något av en Kristus. Att en sådan uppfattning – som kan tyckas ha varit djärv, nästan blasfemisk – i varje fall icke varit Christiern Pedersen, då alltjämt kanik i Lund, främmande framgår av ett brev han den 1 september 1524 skrev till sin överordnade, den med kungen landsflyktige ärkebiskopen Johann Weze:[46]

Gud er mit Vidne, at alle Danske (undtagen de adelige) vente og haabe paa Kong Christierns Komme, ligesom Fædrene i Dødsriget ventede paa Christi. Derfor maa eders Naade lægge hs. kongl. Majestæt paa Hjærte, snarest muligt at vende tilbage til sine Riger for at fri og frelse sine arme Undersaatter fra disse Sorger og overvættes Plager. Thi mange have for hans Skyld allerede mistet Hals og Hoved. Gid han trøstig vilde komme! Med Guds Hjælp skulde alt gaa godt og efter Ønske lykkes. Der vil ingen eller liden Modstand møde; thi hele Almuen over alt Riget er for hs. kgl. Majestæt og haaber stadig paa hans Tilbagekomst, ja raaber til Gud, at han vil føre hs. Naade tilbage og lykkelig bevare ham.

[44] (Politikens) *Danmarks Historie* 5, 1963, s. 437.

[45] 1524 års danska översättning: »Reffue haffue hulle oc himmelske fule reder/ men menniskens søn haffuer icke huor hand kand henbøuge sit hoffuit.» 1529 års översättning: »Ræffue haffue graffuer/ oc hiemmelsens fule haffue reder/ Men menniskens søn haffuer icke ath bøye sit hoffuit till.» Kristian III:s bibel 1550: »Ræffue haffue graffuer/oc Fulene vnder Himmelen haffue rede/ Men Menniskens Søn haffuer icke/ der som hand kand legge sit Hoffuit.» *Vulgata*: Vulpes foveas habent et volucres caeli nidos (tabernacula), Filius autem hominis non habet, ubi caput reclinet.

[46] C.J. Brandt, *Om Lunde-Kanniken Christiern Pedersen*, s. 157–159. Själva namnet Kristian inbjöd till associationer med Kristus eller ordlekar med adjektivet *christianus*, något som f.ö. ej var heller Povl Helgesen främmande (fast i hans fall gällde det förstås inte Kristian II utan Kristian I); se Kai Hørby, Skibbykrønikens politiske tendens (*Festskrift til Povl Bagge på halvfjerdsdagen 30. november 1972*, Kbhvn 1972, s. 109–128), s. 117.

De skaanske Bønder er meget oprørske imod de adelige og vil ikke svare Kongen Skat, men raaber hver Dag: o, gid dog vor Konge Christiern vilde komme tilbage til os, ham vilde vi gjærne give mange Skatter og vove vort Liv for hans Bedste! Jeg tror fuldt og fast, det ved Gud, at det har den Helligaand selv lært dem; thi alle er de rede til at dø for hs. Majestæt, og til Lægfolk er de ikke bange for offenlig at sige det.

De adelige raabe imod mig og sige: den Forræder vilde rejse til Kong Christiern for at underrette ham om, hvordan Bønderne sætte sig op imod os. Saa forhadt er jeg bleven dem, de kalde mig baade en Landsforræder og deres Forræder. O, hvor meget har jeg lidt for hs. Majestæt og eders Naade! Gud alene har frelst mig af deres Hænder. Jeg, eders Naades fattige Tjener, er intet Sted sikker, men dog er jeg mere bedrøvet for hs. kgl. Majestæts og eders Naades Modgang og Gjenvordighed, end over min egen Skade og Sorg. Det er mit Haab, at den almægtige Gud snart vil føre Kong Christiern tilbage til Danmark, da vil han befri os fra alle disse Elendigheder. Nu er det Tid at vende tilbage til Danmark ad Søvejen, thi hvor som helst Kongen vil styre sine Skibe til Land, der vil Folket glad strømme til, for at føre Kongen ind med Hæder og Ære.

Det är den inledande meningen i citatet som innehåller parallellen Kristian/Kristus; *Omnes Dani (exceptis nobilibus), Deum testor, expectant et sperant regis Christierni, sic uti patres in Limbo expectabant adventum Christi* lyder originaltexten.[47] Men jag har citerat så mycket mera av brevet, eftersom det i sin helhet är genomsyrat av samma till Kristians återkomst knutna förhoppningar som Ørnevisen, där det om »de smaa fugel» heter i str. 15:

dy haffuer nu myst deris deylig sang,
naar Gud wiill, saa fanger dy denn igienn.

I anslutning till just dessa rader ur visan återger även Galster (s. 458 n. 1) stora delar av det citerade brevet »fra en anden af hans [: Kristian II:s] ivrige Tilhængere Christiern Pedersen», tämligen övertygad som han visar sig vara att Herman Weigere är Ørnevisens författare. Att det lika gärna kan ha varit Christiern Pedersen själv som diktat visan är en tanke som tydligen inte fallit Galster in. Detsamma gäller Hans Brix, som skriver (s. 105 f.): »Mange var de gode Mænd, der uden at vakle i Landsflygtighedens Aar underkastede sig Farer og Døden for hans [: Kristians] Skyld under hans Fraværelse: Søren Nordby, Skipper Clement, Christiern Pedersen den store Skribent, og Ambrosius Bogbinder.» Brix döper avslutningsvis själva visan till »en navnløs Røst fra Folket» men har tidigare (s. 104) fällt det därmed väl blott med svårighet förenliga yttrandet om ett i visan inlagt ordspråk ur Peder Låles samling att »Digteren har kendt det fra Latinskolen.» Christiern Pedersen, »den store Skribent» och utgivaren av Peder Låles ordspråkssamling, sätts av Brix inte i samband med »den sidste tidfæstede gode Folkevise».

Örjan Lindberger framhåller (s. 46) att Ørnevisens upphovsman inte kan ha varit någon »olärd allmogediktare» och att »den genomgående fromma tonen och författarens kunskap om latinsk fabeldiktning» närmast pekar på en präst. Även om fågelallegorien bara indirekt återgår på antika förebilder vill jag påpeka att Christiern Peder-

[47] *Ibid.*, s. 414.

sen hade kunskap om och intresse för sådana; han översatte – visserligen först på äldre dagar – Stainhöwels tyska Æsopus till danska (utgiven posthumt 1556).[48]

Vad som är positivt i Brix' uppsats är framhållandet av att Ørnevisen innehåller eller parafraserar ett flertal ordspråk som finns i Peder Låles samling. Galsters undersökning av visan är betydligt mera givande och får betraktas som den hittills viktigaste. Detta stod klart för Hildeman, när han (*DgF* X, s. 433) presenterade sin kommentar till visan. Han har föga att tillägga ur egen fatabur och anser uppenbarligen att man inte kan komma längre än – eller ens så långt, om dock i rätt riktning, som – Galster:

> Så långt torde man våga följa Galsters initierade undersökning, att visan om Kristian II och adeln innehåller ett agitatoriskt element, som ingenstans inom Danmarks gränser kan ha ägt större gehör än just i den krets han vänder sig till: Malmös adelsfientliga borgerskap, där Kristian II rekryterat de pålitligaste anhängarna för sin sak. Malmöborgarnas benägenhet och förmåga att begagna visor för att sprida sina politiska åsikter är dessutom dokumenterad från 1530-talet. (Jfr Hildeman, Politiska visor från Sveriges senmedeltid (1950), s. 183 ff., och de där omtalade stridsskrifterna). Det är ingen orimlighet att räkna med att Ørnevisen har skrivits där: den speglar borgarnas syn och önskemål. Åtskilliga av dem ägde en bildning, som gjorde dem väl ägnade att begagna pennan och tillämpa även mer speciella uppslag än det allmängods, som djursymboliken i nr 173 utgör. Att välja något särskilt namn i kretsen blir däremot ett företag, som alltid stannar på spekulationens ståndpunkt, ett steg bortom det bevisbara, även när valet verkar bestickande. (Jfr Carl S. Petersen, Dansk biografisk Leksikon XXV, s. 276).

I de annotationer till Ørnevisens text jag ovan redovisat ingick indicier för att Christiern Pedersen kan ha diktat visan. Det finns därför all orsak för mig att skärskåda de skäl som fick Kjeld Galster att istället attribuera visan till Herman Weigere.

Galsters argument är tvenne. Det ena är, att Herman Weigere demonstrerat poetiska talanger genom att översätta rävromanen. Det andra är att han genom sina aktiva insatser på Jørgen Kocks sida under Grevefejden visat sin positiva attityd till Kristian II.

För Herman Weigere var *Reinicke Foss*, säger Galster (s. 466), »hans Livs Kjærlighed». Detta är en interpolation. Det är sant, att *Reinke de Vos* utgavs i Rostock 1517 och, som vi ovan sett, Herman Weigere kom till Rostock 1518. Men hans egen översättning från 1554 (tryckt 1555) är gjord efter Ludwig Dietz' version, tryckt 1539. Att han känt 1517 års edition är icke omöjligt men heller icke säkert. Än mindre vet vi om han under de mellanliggande decennierna sysselsatt sig med rävromanen; att han »År efter År syslet med den indtil han endelig i 1554», etc., är en ren frihandsteckning

[48] *Æsops levned og fabler. Christiern Pedersens oversættelse af Stainhöwels Æsop*, udg. af Bengt Holbek, I–II, Kbhvn 1961–1962. (Om C.P. och hans översättning II, s. 120–126.) – Brix är den forskare som mest fäst sig vid förekomsten av ordspråk och ordspråksallusioner i Ørnevisen, och han hänvisar för str. 11 om vipan till Peder Låles samling. Det rör sig mycket riktigt om en parafras på ett ordspråk där (ed. Kock & af Petersens, I, s. 126, nr 1165): »Wijben wil wæriæ all marcken oc hwn kan eij wæriæ syn eghen reedhe.» Galster påpekar istället likheten med stycket om vipan i *De gamle danske Dyrerim* (ed. Brøndum-Nielsen 1908, s. 23); i kommentaren s. 107 hänvisar Brøndum-Nielsen till Peder Låle och andra belägg, bl.a. DgF 145, men ej till Ørnevisen). Kock & af Petersens, II, s. 414f., syns inte ha observerat bildens förekomst i Dyrerimene och Ørnevisen men däremot i »Jørgen Møntirs krönicke» (jfr. n. 60 strax härnedan).

av Galster. Ingenstädes i sin omständliga »Fortale» antyder Herman något sådant. En passus däri (1915 års utg., s. 15) kan ges en rakt motsatt tolkning:[49]

Och haffuer den Euige Gud aff sin besynderlige godhed/nøt och tuungit mig til dette arbede/ och haffuer visselige selffue som den øffuerste verckmester brugit mig der til/som sit arme reskaff det samme at fuldkomme. Thi den lille gnist som aldelis var skyult i mig lige som Ild i en haard Flintesten mig ganske vuitterlige/haffuer han i endelige villit aabenbare/Och haffuer smucht effter hans Guddommelige vilge och godhed borttagit och aff veign lagt det mig her vdinnen kunde forhindre/som er Rigdom Gotzs och Pendinge/Thi ieg befinder vdi sandhed at der som ieg haffde bleffuit i min handel oc Købmandskab som ieg var først ieg bleff gifft/Daa hadde ieg aldri tagit mig slig vmage eller stunder etc. Gud er en retuis och goder Gud/som gør ingen ting vden orsage.

Jag tror Galster inte riktigt förstått den egentliga innebörden i vad Herman Weigere här, något inlindat, säger. Så länge han själv var köpman hade han naturligen inte känt sig trakterad av tendensen i »Reinicke fos», som inte minst är ett tydligt angrepp på köpmännen och köpmannamoralen.[50] Först sedan yttre omständigheter (»Gud») gett honom en ny syn på hans gamla hantering som köpman, har han kunnat uppskatta romanens satiriska udd; detta har fått en för honom själv dold poetisk ådra att springa i dagen.

Reinicke Fuchs (för att begagna det högtyska namnet) var ett verk som innehöll revolutionärt sprängstoff. Det vände den feodala samhällspyramiden upp och ner. Återgående på ett nederländskt original (dock ej Willems gamla flamska mästerverk *Van den Vos Reinaerde* från o. 1250 utan en mycket senare, enklare och robustare behandling av ämnet) trycktes det på lågtyska i Lybeck 1498 och, som vi sett, i Rostock 1517. Det artikulerade tankar som inom kort blev ideologiskt bränsle i de tyska bondekrigen 1524–1525. Om – låt oss med Galster ponera det – den unge studenten Herman Weigere läste Rostockupplagan av år 1517 och då fäste sig vid det roande i boken, har nog den förmögne borgarsonens och köpmannens entusiasm under det följande decenniet övergått i en mera reserverad attityd. Borgerskapets intresse för revolutionära teorier torde ha märkbart svalnat efter 1525: Luther men icke Müntzer! Den radikala samhällskritiken i »Reinicke fos» var icke längre tilltalande. Dess djurallegoriska grepp kunde förnöja och locka till efterföljd. Men Ørnevisens dagsaktuella politiska tendens skiljer sig från rävromanens, och dess fågelallegori har intet med den att skaffa.

Kjeld Galster (s. 464) finner det orimligt, att Ørnevisens diktare skulle vara »en almindelig Mand fra Gaden eller Gården»; han »havde Kræfter i sig til at give Tidens Tanker Udtryk» och bör ha tillhört dem som »også ellers betød noget». Detta kan man hålla med om. Men när Galster finner det lika orimligt, »at en så betydelig og særpræget Digter som Ørnevisens, som den politiske Situation pludselig har kaldt

[49] *En Ræffue Bog som kaldes paa Tyske Reinickæ Foss /Oc er en deylig oc lystig Bog met mange skønne Historier/ lystige Rim/ Exempel/ och herlige Figurer/ som aldri føre haffuer værid paa Danske/ nu Nylige fordanskit aff Hermen Weigere/ Borgere vdi Cøbnehaffn*, Lübeck 1555. Nyutg. av Niels Møller, Kbhvn 1915–1923.

[50] För en allmän orientering om boken och genren se L. Bødkers art. Rævebogen (*KLNM* 14, 1969, sp. 616ff.). Bødker uppehåller sig dock inte alls vid verkets egenskap av samhällssatir, en som avgjort förstärktes i den lågtyska översättningen 1498.

frem, derpå ligeså pludselig skulde forsvinde i Mørket for aldrig mere at lade sig høre», får man säga stopp. Ty »den politiske Situation» förändrades förvisso och därmed kanske diktarens motivation. Och diktaren kan rentav ha gått och dött. Att Herman Weigere var poetiskt verksam i början av 1550-talet är således ingen garanti för att han var det – allraminst i en stilistiskt väsensskild genre – tjugofem eller trettio år tidigare.

Om Galsters på litterära grunder fotade argument för Herman Weigeres författarskap till Ørnevisen framstår som föga hållbart, gäller detsamma i än högre grad hans syn på Malmörådmannens politiska hemhörighet och dess eventuella uttryck i diktens form.

Galster återger (s. 456 f.) delar ur ett mycket bekant historiskt aktstycke, nämligen den proklamation Kristian II den 23 maj 1525 utfärdade till sina »Kiere Undersåtter», närmast med anledning av de militära framgångar hans trogne anhängare Sören Norby haft samma vår i spetsen för det skånska bondeupproret. Galsters kommentar lyder:

> Denne Proklamation har de samma Momenter som Ørnevisen: den onde Adel, der ukristeligt og tyrannisk kuer og tvinger den fattige Bonde og Borger; Kongen antager sig deres Sag, og for sin store Kærlighed til menige Almue bliver han drevet af Lande af Prælater og Ridderskab.
>
> Så nær ligger Visen op ad Kristian II's egen agitatoriske Fremstilling, at man næsten kan sige, at Ørnevisen er Proklamationen sat på Vers; den landsflygtige Konges og den danske Digters propaganderende Tendens dækker hinanden. Det er set, hvorledes Hans Mikkelsen deltog direkte i Agitationen. Skulde der mon være Forbindelse mellem den nærmeste og mest trofaste Kreds om Kristian II, der ledede Propagandaen, og Ørnevisens Digter?

Hans Mikkelsen, som varit borgmästare i Malmö och sedan o. 1517 Kristians – jämte Sigbrit Willums – främste politiske medarbetare, följde kungen i landsflykten. Från Kristians exilresidens i det nederländska Lier utgick en ström av skrivelser och pamfletter pläderande för kungens sak, författade av bl. a. holländaren Cornelis Scepper.[51] Hans Mikkelsens mest uppmärksammade bidrag till denna genre var förordet, daterat Antwerpen 1524, till den i »Leipzig» (i verkligheten Wittenberg) tryckta översättningen av NT (jfr ovan s. 366). Det hade formen av ett brev till »alle danske Mænd og Qvinder, unge og gamle», utmärkt av – med Allens ord – »Lidenskabelighed og Indblanden af Politik paa et Sted, hvor den ikke hørte hjemme.»[52] Det är mycket sannolikt, att Hans Mikkelsen också haft ett finger med i författandet av den nämnda proklamationen våren 1525; dess stil vederlägger inte ett sådant antagande. Incitamentet till detta öppna brev gavs av Sören Norbys segerrika aktioner i Skåne, men den rapport om folkstämningen där som Christiern Pedersen lämnade till Johann Weze (ovan s. 375 f.) kan ha bidragit till dess innehållsliga art.

Det skall icke fördöljas, att i kretsen kring Kristian II i Lier ingick också Herman Weigeres bror Henrik Smith som Hans Mikkelsens »Svend». Men jag tror lika litet på denne prosaiske man som på hans yngre bror i rollen som Ørnevisens diktare.

Av vikt är att ha kronologien klar för sig. Det syns mig som om inte minst Galster

[51] Allen, *De tre nordiske Rigers Historie*, 4:2, s. 464ff.

[52] *Ibid.*, s. 461.

något förbisett denna sida, och överhuvudtaget lönar det sig här som annorstädes att vara precisare. Galster skriver (s. 456): »Da Hr. Søren Nordby i Foråret 1525 havde rejst den fordrevne Konges Banner i Skåne, blev der på de forskellige Tingsteder, før han på sin Konges Vegne modtog Folkets Hyldning, oplæst et Brev, Kristian II havde sendt sine 'Kiere Undersåtter'.» Rikligt så förhåller det sig inte.

Kristians proklamation är som sagt daterad 23 maj. Även om Huitfeldts nog felaktiga datering till 23 april (*Frederik I*, 1597, s. 95) skulle vara riktig, kan skrivelsen knappast ha hunnit uppläsas i Skåne före 28 april, då Johan Rantzau i slaget vid Lund i grund besegrade Sören Norbys underanförare Otte Stigsen (Hvide) och därmed situationen radikalt förändrades; blodbadet vid Bunketofta 4 maj betydde bondeupprorets definitiva nederlag.[53]

Två veckor tidigare hade Sören Norby tvingat Tyge Krabbe och hans trupper att ta sin tillflykt till Malmö, under det att Sören stannade i Lund:[54]

I Lund forblev Søren Norby nogle Dage. Her infandt sig hos ham Fuldmægtige fra alle Skaanes Herreder, undtagen Oxeherred, hvori Malmø ligger, og hyldede ham paa Lunde Landsthing paa Kong Christierns Vegne. Ogsaa Kjøbstæderne i Skaane gick over til ham, med Undtagelse naturligtvis af Malmø samt de to smaae Trelleborg og Falsterbo, og imod Nord Helsingborg, som holdtes i Ave af Slottet. Malmø, der var besat af de Kongelige, kunde ikke røre sig; men der synes heller ikke at have været nogen stærk Stemning hos Borgerne til at slutte sig til Opstanden, da de Lidelser, man i den sidste Feide havde udstaaet, endnu var i frisk Minde. Desuden var den tvetydige Jørgen Kock imod det, da han nu bedst fandt sin Regning ved at slutte sig til dem, der havde Magten.

Bland dem i Lund som vid detta tillfälle hyllade (»bifællede») Sören Norby på kung Kristians vägnar var kaniken Christiern Pedersen, och det förvånar inte att han efter slaget 28 april »udrømte af Lund til Rigens Fjende, Søren Norby og hans Hob»; båda sakerna skulle inom kort användas i anklagelserna mot honom. När efter förlikningen i Landskrona 29 juni Sören Norby blev Frederik I:s hövitsman på Sölvesborgs slott höll sig även Christiern Pedersen där, till dess han påföljande vår eller sommar (1526) kunde återförenas med Kristian II, som då var på besök hos sin syster i Berlin. Tydligen reste C. P. dit i Sören Norbys ärende.[55]

Kristians proklamation innehåller hans tack till dem som förblivit honom trogna genom att gå herr Sören tillhanda, »Besynderlige i Trofaste Skaanske Mendt», som

[53] Huitfeldt (*Frederik* I, 1597, s. 98f.) lämnar följande notis om Otte Stigsens flykt vid Bunketofta lund: »Vdi det samme da vndrende dennom deris tro Fører Otthe Stissen/oc lod det fattige Folck bliffue vdi løbit/oc ihielslais. Om hannom quad mand vdi de Dage. Otthe Stissen met hans blachede Hest/Oc det sagde Pelle vor Grande/Jeg troer at Skowen er os best/Hand lackit flux effter de andre/&c.» Strofen är härifrån citerad av Allen (5, s. 55), men nidvisan ifråga har jag ej sett kommenterad någonstädes. Den är på kryssrimmad fyrradig strof, och dess tredje rad (»Jeg troer at Skowen er oss best») har klara paralleller i balladerna, särskilt DgF 145 B:33 (»Marsk Stig»): »Nu tyckes mig i tancker min, att skougenn hannd er mig best.» Jfr även DgF 287:32 (»Nu tøkkes os udi vort sind, At skoven skyvler os best») och DgF 318 A:10 (»och daa tøcktte ieg y tancke min/at skoffuin hund [sic] skiuler mig best») samt en sv. text av »Ebbe Skammelsson» (SMB 125 C:45, efter Ingierd Gunnarsdotter): »nu måste han åth Skogen rymma/och Skogen skyler honom bäst.»

[54] Allen, *De tre nordiske Rigers Historie* 5, s. 17f.

[55] För det närmast föregående se Allen, *a.a.*, 5, s. 100 och Brandt, *a.a.*, s. 160ff.

gjort motstånd mot Tyge Krabbe.[56] Den har otvivelaktigt kommit till C. P.:s kännedom, men Ørnevisen har han kunnat dikta den förutan.

Under detta skånska bondeuppror – som börjat redan före Sören Norbys ankomst från Gotland men fick sin militärt målmedvetna inriktning vid hans entré på scenen – förhöll sig Malmö och dess borgerskap passivt. Det är inte ur denna miljö Ørnevisen emanerar. När man som Galster kan hysa en motsatt åsikt beror det inte minst på en alltför odifferentierad syn på perioden 1523–1536 i dansk historia; företeelser och attityder från Grevefejden kan inte utan vidare projicieras bakåt till 1520-talets mitt.

Malmö och dess borgerskap hade – självfallet – hållit fast vid Kristian II när han gick i landsflykt 1523 (och Jørgen Kock efterträdde Hans Mikkelsen som borgmästare). Först efter lång belägring kapitulerade Malmö, samtidigt som Köpenhamn, i januari 1524 och erkände Frederik I. När greve Christoffer av Oldenburg – på uppdrag av Lybeck under dess radikale borgmästare Jürgen Wullenwever – med sina värvade landsknektar 22 juni 1534 landsteg på Själland och därmed den s. k. Grevefejden inleddes, skedde detta i maskopi med Malmös borgerskap, som redan den 28 maj hade lyckats bemäktiga sig Malmöhus. Ett mål – eller åtminstone en utåt nödvändig förevändning (ty den oldenburgske greven var icke fri från egna ambitioner, och för Malmö fanns lockelsen att bli en relativt självständig »riksstad» efter lybskt mönster) – var att återinsätta Kristian II på den ledigvarande danska tronen. I detta inbördeskrig, där motsättningarna var av så skiftande och växlande art – karaktären av klasskamp var regionalt och tidvis mycket tydlig – intog Jørgen Kock en nyckelposition.[57]

Dessa historiska fakta har varit välbekanta för alla som haft anledning att sysselsätta sig med tidsskedet ifråga (1523–1536). Däremot har det tydligen varit lätt att förbise – tanken på Kristian II som borgarkungen har nog spelat in härvidlag – att Jørgen Kocks Malmö från 1524 stod i ett ostentativt gott förhållande till Frederik I under hela dennes återstående regeringstid (dvs. till april 1533). Detta har klart framhållits redan av t. ex. Allen och har av senare forskning ytterligare poängterats.[58]

Några illustrationer får här vara tillfyllest. Jørgen Kock fick behålla borgmästarämbetet och blev genast Frederik I:s myntmästare liksom han tidigare varit Kristian II:s. Frederiks möte med Gustav Vasa 1524 förlades till Malmö, och Gustav bodde då i Kocks hus (det än idag bevarade). Som vi ovan sett förhöll sig Malmö lojalt mot Frederik under Sören Norbys skånska krigsoperationer, och kort därefter adlades Jørgen Kock. Han medverkade aktivt till att den landsflyktige legitimisten Hans Mikkelsens egendom 1527 konfiskerades och hans familj utvisades; Kock blev därvid

[56] Jfr Allen, *a.a.*, 5, s. 20ff. och Galster, *a.a.*, s. 456f.

[57] Under Grevefejden var det närmast skipper Klements resning i Nordjylland som antog den nämnda karaktären; även om syftet var att stödja grev Kristoffer och, indirekt, Kristian II framstår den adelsfientliga inriktningen som särskilt påfallande. Tio år tidigare var det i Skåne, i anslutning till Søren Norbys uppror, som adelns gårdar brändes (och Tyge Krabbe i gengäld anställde rena massakrer på bondebefolkningen). – Däremot är det svårare att placera Jørgen Kock in i ett klasskampsschema; se härom Ole Peter Grells uppsats Jørgen Kock – En studie i religion og politik i reformationstidens Danmark (*Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance: Festskrift til Poul Enemark*, Århus 1983, s. 113–126). Grell vänder sig mot framställningen i Benito Scocozza, *Feudalismen (Klassekampen i Danmarks historie I)*, Kbhvn 1976, s. 152ff. (där dock Kocks namn inte förekommer).

[58] Härom senast i Grell, *a.a.*

inte lottlös för egen del. Att Jørgen Kock och hans regim kom att av Kristian II:s anhängare betraktas som förrädare är förståeligt.[59]

Vi har inga skäl för antagandet, att Malmököpmannen Herman Weigere (trots brodern Henriks uppslutning kring Kristian II) skulle ha intagit en annan politisk attityd än Jørgen Kock under Frederik I:s tid; senast 1530 hade Herman blivit rådman och som sådan delaktig i stadens beslut. Att han under Grevefejden var Kocks betrodde, nära medarbetare har redan nämnts. Kock och Herman Weigere skärs också över en kam i en smädeskrift från 1535, *Jörgen Möntirs kronicke*.[60] Herman »Ljugaren» har uppenbarligen fungerat som Kocks pennförare och propagandaskribent:[61]

––– Hermand Lijuffwere, wor tro raadmandt:
Nor hannd vill, da sziger hannd sannt.
–––
Hermand Liugir kannd merkelig dicte och skriffue
Slig falske breffue i Jörgenn Möntirs stuffue,
Och lesse thennem siden for viss oc sant,
Paa vor raadhus for den menige mandt.
Slig lögenn och skalckhed at skriffue oc digte,
Thet lerde hannd aff mesthir Diderick
Thennd tiidt hannd redt med hannem om landt,
Med thre afflads breffue vdj huer handt,
Och bedrog saa arme sijmpill folck
Som en amagtig fortuifflet skallck.
–––
Niells Allmoug suor om helig trekongir:
Wij dör huer mannd aff sult oc hongir
Om wi tro lenngir paa Hermand Liugirs tant:;
Dit er fluwemenns Lögenn och sist mere gant.
All den fortröstning hannd haffuer hiemfört
Er obennbar lögen huer eniste ordt
Och hieme giort dict i Jörgen Möntirs kamir.
Saa hollir the os paa med lögenn och klamir
Och med deris forredelig falske funndt
Saa lennge, at wi ere alle forderffuet i grundt.

Om uppgiften rörande »mesthir Diderick» är riktig, ger den oss ett bidrag till Herman Weigeres biografi. Han skulle således i sin tidiga ungdom ha deltagit i Diderik Slaghecks avlatshandel åren före Stockholms blodbad.[62]

[59] Christiern Pedersens syn på Jørgen Kock torde ha skiftat flera gånger.

[60] Jörgen Möntirs krönicke. Efter handskriften i svenska riksarkivet meddelad af Elof Tegnér. (*Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning. Tidskrift, utgifven af Föreningen för Skånes fornminnen och historia genom Martin Weibull*, 1871, s. 28–56). Editionen har en något dilettantisk karaktär; varken Tegnér eller Weibull har förstått att en rimkrönika måste radnumreras, och inte heller bör textemendationer blandas med realkommentarer.

[61] *Anf. ed.*, s. 31.

[62] Om Didrik, som efter blodbadet i Stockholm hann bli både biskop i Skara och ärkebiskop i Lund innan han 24/1 1522 brändes på bål på Gammeltorv i Köpenhamn, se M. Venges art. i *DBL* 13, 1983, s. 504f.

Herman Weigere har tydligen ägnat sig åt en sorts litterär verksamhet under Grevefejden. Men den behöver knappast ha varit av poetisk art: »dict» syns i sammanhanget närmast vara synonymt med 'lögn' och produkterna snarast ha varit brev. Att dikta danska visor har han i varje fall näppeligen kunnat lära sig av Diderik Slagheck.[63]

Om emellertid Herman under dessa år producerat alster i bunden form ligger det närmast till hands att tänka på pamfletter i stil med »Jörgen Möntirs kronicke» men med motsatt, adelsfientlig tendens; just 1535 bedrevs en våldsam litterär kampanj mot den skånska adeln. Skulle Herman Weigere ha varit involverad häri, hade han all anledning att tala tyst därom i sin dedikation till Kristian III i *Ræffuebogen*.

Att en Malmöborgare som Herman Weigere under Frederik I:s tid skulle ha diktat en av så innerlig längtan efter Kristian II:s återkomst präglad visa som DgF 173 är i högsta grad osannolikt.[64] Annorlunda ställer det sig med en man som blivit Malmöborgare i tid för Grevefejden och som likt Herman Weigere blev Jørgen Kocks »anden Haand og Secreterer vdi Feyden» men som 1524–1532 verkligen engagerat sig i Kristian II:s sak: Christiern Pedersen.[65]

Skäl för denna min åsikt om C. P. som Ørnevisens författare har jag gett i det föregående. Hans brev till Johann Weze syns mig särskilt relevant i sammanhanget. Förekomsten av ordspråk i visan binder naturligtvis inte denna till C. P. men försvagar förvisso inte hans kandidatur: som utgivare av Peder Låles samling 1515 var han tidens kanske främste danske ordspråkskännare.[66]

Christiern Pedersen fick efter det skånska upproret 1525 umgälla sin trohet mot Kristian II. Han angavs för Fredrik I för förräderi, sökte i ett (förlorat) brev från Sölvesborg 10 augusti 1525 fria sig från anklagelserna men blev 23 december av utvalde ärkebiskopen i Lund, Åge Jepsen Sparre, exkommunicerad och frändömd alla sina ägodelar (som skulle tillfalla domkapitlet), eftersom han överbevisats om majestätsförbrytelse (*crimen læsæ maiestatis*).[67] Redan i mars detta år hade biskop Lave Urne i Roskilde – en av dem som på sin tid hade befrämjat och bekostat C. P.:s Saxoutgåva – skrivit till Åge Sparre och varnat honom för att »Mester Chresten» skulle förråda honom och andra, om kung Kristian återvände.[68]

Anklagelserna mot C. P. har tvivelsutan gått ut på att han stått i förbindelse med Lier och 1525 anslutit sig till Sören Norby. Troligen har det mot C. P. därjämte

[63] Povl Helgesen hade intet till övers för Didrik Slagheck, för att uttrycka det milt; denne representerade genom sin avlatshandel ett av de missbruk inom kyrkan som Povl kraftigt vände sig emot. Didrik omtalas i Skibykrönikan i de mest pejorativa ordalag, »denne Forbryder, der havde gjort sig fortjent til Galgen og Helvede» (Heises övers., s. 70). Långtifrån omöjligt är det inte, att Povl Helgesen författat rimkrönikan om Jørgen Kock. Hursomhelst var det föga smickrande för Herman Weigere att i rimkrönikan knytas till Didrik Slaghecks person.

[64] Hermans bror Henrik hade valt landsflykten med Kristian II. Detta faktum belyser brödernas skiljaktiga ställningstagande; Herman syns istället ha valt att följa Jørgen Kock i dennes synnerligen flexibla politik.

[65] Om C.P. som boktryckare i Malmö se Brandt, *a.a.*, s. 242ff., 250ff.

[66] Om Christiern Pedersen och hans utgåva av Peder Låles ordspråk se Brandt, *a.a.*, s. 81–102; jfr *Östnordiska och latinska medeltidsordspråk*, ed. Kock & af Petersens, I, Kbhvn 1889–1894, inledn., s. 17–35, och Aage Hansen, *Om Peder Laales danske ordsprog*, Kbhvn 1991, s. 16–19.

[67] Brandt, *Om Christiern Pedersen*, s. 162f.: Allen, *De tre nordiske Rigers Historie* 5, s. 69.

[68] Brandt, *A.a.*, s. 164f.

anförts, att han propagerat för Kristians återkomst, och det ligger i så fall inget orimligt i att Ørnevisen varit ett av de propagandaalster som lades honom till last.

Redan före ärkebiskopens dom, blott ett par veckor efter slaget vid Lund, frändömde kung Frederik (som så sent som i mars 1524 tagit honom under sitt beskydd) C. P. hans prebenda (knuten till altaret för de heliga 3 kungar i domkyrkan) och överlåtit den på magister Johan Friis, sedan 1524 Frederiks sekreterare.[69] Även om altaret i Lund endast innebar en extrainkomst för den blivande kanslern, har denne säkerligen – också i sin egenskap av kungens sekreterare – varit välinformerad om anklagelserna mot prebendans förre innehavare. Jag tror, att detta färgat hans – och, genom honom, Huitfeldts och Vedels – syn på Christiern Pedersen.

Under år 1554 har Huitfeldt (*Christian III*, 1595, fol. Vv ii verso) följande notis:

Dette Aar døde Mester Christen Pedersen/Canick vdi Lund/hos en hans Frende vdi Sieland i Helsinge/oc ligger der begraffuen. Hand vaar fordum Jørgen Mynters anden Haand oc Secreterer vdi Feyden/Men om Bogelige Konster oc vore Danske Historier/vel forskylt/Hand vdsette først *Saxonem Grammaticum*, oc andre mange Bøger paa Danske/saa vel vdi den hellige Skrifft/ som Verldslig Handel.

Man fäster sig vid det »Men» som följer på upplysningen (en jag redan citerat) om C. P.:s roll i Grevefejden; Arild Huitfeldt var bevars ingen beundrare av Jørgen Kock. Huitfeldt nämner dock uttryckligen C. P.:s Saxoöversättning.[70] Det är mer än vad Vedel gör i förordet til sin egen översättning 1575. Han kan visserligen inte fördölja, att Saxos historia är »vdgaaen paa Prenten til Parijs/ved Mester Christiern Pederssøn Kanick vdi Lund» men gör ett större nummer av de »Danske Adels Personer» som stödde utgåvan 1514 och av Erik Krabbe (Tyges son) som ombesörjde ett nytryck 1534. Sedan skriver Vedel om behovet av en översättning av Saxos svåra latin:

Huorfaare det er offte ynsket oc begeret/aff mangen fin Dansk Mand/at mand maatte faaet denne Krønicke vdsæt paa vort Danske Maal/at den kunde læsis baade aff Ædel oc Wædel/oc alle dennem som Danskt Sprock forstaa. Men her er allegeuet ingen befunden/som haffuer tord fordriste sig til detta Arbeide/at det er dem icke lyckedis som det skulde/enten at de ickon haffue offuerløbet Krønicken/oc dragen en Sum der aff/eller giort en Paraphrasin der paa/det er/sæt ti ord/for it som findis vdi Latinen.

Herom/saa vel som om megen anden merckelig ting/haffuer ieg offte hørt talis aff salige oc lofflige Hukommelse/Erlig oc Velbyrdig Johan Frijs den gamle Canceler, [– – –] Iblant andet/ laante hand mig en gang/en stor screffne Bog/vdi huilcken fandis Saxo vdsæt/oc nogle andre gamle smucke Historier/oc atspurde mig/huad mig siuntis om saadan en Bog. Der wi haffde talet frem oc tilbage her om tilsammen/oc der formercktis at Saxonis mening vaar icke ret dræbt/men giort langt videre oc aff veyen/ia offte tuert der imod/da begerede hand/at ieg vilde hielpe den om mueligt vaar/eller ocsaa tage mig faare aff runden Rod/at vdsætte Saxonem paa vort Danske Maal.

Den kritik av C. P.:s nu förlorade översättning – ty det kan knappast betvivlas att det är den som avses – som här levereras var kanske befogad, men det är svårt att undgå

[69] *Ibid*, s. 161ff.

[70] Anders Sørensen Vedel var naturligtvis mera en man i Huitfeldts smak. Vedels saxoöversättning vände sig främst till den danska adeln, vars språkrör han i viss mening får sägas vara.

intrycket att kritiken är inte så litet illasinnad (den drabbar f. ö. i viss mån Vedels egen översättning, som förmodligen i icke ringa grad bygger på C. P.:s). Christiern Pedersen var för Johan Friis icke *persona grata*.[71]

Det är, menar jag, mot denna bakgrund man skall läsa Vedels ingress till visan i Hundredvisebogen (»Koning Frederich den Første anammes effter Kong Christian II til Koning vdi Danmarck.»):

EFter at Koning Christian II. vaar rømt aff Danmarck, bleff hans Farbroder Koning Frederich I. vald igien vdi hans sted Anno Domini 1523. Oc vaar da lang tid stor indbyrdes Wenighed her vdi Riget, at nogle end da lode sig forføre oc opholde paa hans Haand, Huilcke haffue dictet denne Vise her om, huilcken wi lade bliffue ved sit værd, som den i mange Aar er siungen her i Riget. [– – –].

Vedel visste eller misstänkte nog, genom Johan Friis, vem dessa »nogle» var som »opholdet sig paa hans [: Kristian II:s] Haand» och som »dictet denne Vise», nämligen »de» (pluralen här osäker) som »giort en Paraphrasin» på Saxo. Med andra ord: Vedel torde ha trott sig veta att Ørnevisen diktats av Christiern Pedersen.

Att Vedel inte namnger visans diktare är som det skall vara. Han uppger aldrig (till skillnad från efterföljaren Peder Syv) namnet på någon visförfattare i Hundredvisebogen; trots att han säkert visste vem av hans samtida som skrivit visan om slaget vid Falkenberg 1565 – troligen Erasmus Lætus (ovan s. 368) – säger han intet därom.

Det låter sig förvisso sägas, att de mycket ståndsmedvetna adelsmännen Johan Friis och Arild Huitfeldt – och deras talesman Vedel gjorde i mångt och mycket deras protestantiskt feodala ideologi till sin egen – haft ett kritiskt öga till C. P. för hans politiska ställningstagande, oavsett om han låtit detta komma till litterärt uttryck. Men C. P.:s praktiskt politiska betydelse var väl knappast så stor, att enkom den förklarar deras svala attityd mot honom.

Jag anser således, att vi med nästan till visshet gränsande sannolikhet kan utpeka Christiern Pedersen som diktaren av Ørnevisen, DgF 173 (»Christian den anden og Adelen 1523»). Det enda alternativa namn som hittills framförts – Herman Weigere enligt Kjeld Galsters förslag av år 1936 – syns mig däremot knappast kunna komma ifråga.

*

Galsters förslag om Herman Weigere som Ørnevisens diktare har, såvitt jag vet, inte reservationslöst accepterats av forskningen. I (Politikens) *Danmarks Historie* 5, 1963, s. 467, säger Johan Hvitfeldt om »den mærkelige vise om ørnen, høgen og de små fugle» (den berörs, naturligt nog, i så gott som alla framställningar av denna tids danska historia) bl. a. följande:

Det var i Skåne, at hadet mod adelen var størst, og det er nok her, at Ørnevisen er blevet til; måske er den skrevet af *Herman Weigere*, en borger i Malmö, som senere udgav »Rævebogen», en

[71] Efter Christiern Pedersens död fick Johan Friis, i sin egenskap av rikskansler, att ta ställning i tvistemål om arvet efter C.P. som dennes tyskfödde svärson Bastian Hülsenbrock initierade.

oversættelse af en plattysk dyrefabel. Herman Weigere var broder til den tidligere omtalte humanistiske skribent Henrik Smith, som på denne tid havde fulgt Christian 2. i det fremmede.

Huruvida Hvitfeldt läst vad Hildeman skrivit om visan i *DgF* X, 1958, är väl osäkert, och hans »måske» är närmast att jämställa med Carl S. Petersens uttryck »gisning» (ovan s. 367) om Galsters hypotes.

Hildeman ansluter sig, som vi erinrar oss, till Galsters åsikt såtillvida som han anser att visan snarast återspeglar inställningen hos borgerskapet i Malmö, vars »benägenhet och förmåga att begagna visor för att sprida sina politiska åsikter är ... dokumenterad från 1530-talet» (se citatet ovan s. 377). Detta menar jag, som jag utvecklat i min kritik av Galster, vara en felsyn, orsakad av att Frederik I:s tid inte hålls isär från Grevefejdens beträffande uppslutningen kring Kristian II. Under Frederiks sista år, 1530–1533, trycktes i Malmö visor som förvisso gav uttryck åt borgarnas åsikter, men det rörde sig därvid om prolutherska inlägg i kyrkostriden. De riktade sig inte mot kung Frederik, som i denna strid kom att intaga en notoriskt tvetydig hållning, men de kunde uppfattas – och uppfattades säkert också – som indirekta angrepp på den övervägande katolska adeln (inte minst den skånska) och de högadliga prelaterna. Åtminstone i viss grad var det fråga om en borgerskapets protest mot adeln, en politisk kampanj i religiös drapering.[72] Men det är inte dessa visor Galster och Hildeman åsyftar.

Det jag nu skall diskutera är emellertid den sista meningen i Hildemans kommentar till visan, DgF 173. Han anser den således vara diktad av en Malmöborgare:

> Att välja något särskilt namn i kretsen blir däremot ett företag, som alltid stannar på spekulationens ståndpunkt, ett steg bortom det bevisbara, även när valet verkar bestickande.

Jag håller gärna med om att det inte kan vara lätt att utpeka en särskild Malmöborgare – staden hade vid denna tid ca 8 000 invånare – som Ørnevisens diktare (och den av Galster utpekade personen hade inte lämnat några säkra spår av skribent- eller diktarverksamhet förrän han ungefär trettio år senare kunde framlägga en översättning av en tysk Rävroman). Men dessbättre slipper vi detta vanskliga val.

En meningsfrände fick Hildeman tjugo år senare i en yngre dansk musikforskare. I sin uppsats *Klassekamp på vers* ägnar Jens Henrik Koudal 1978 ett relativt utförligt avsnitt åt »den berømte Ørnevise».[73] Han finner det »ikke usandsynligt, at visen har været trykt som flyveblad allerede i 1520'rne», något som jag däremot betraktar som osannolikt; allegorien är såpass genomskinlig – och måste vara det för att visan skulle fylla sin politiska funktion – att det torde ha varit alltför riskabelt för boktryckare och

[72] En visa med motsatt tendens, en som förhärligar den skånska adeln och uttryckligen riktar sig mot Jørgen Kock är »Grevefejden» (DV 10), diktad strax efter fejdens slut; jfr om denna visa Koudal, *a.a.*, s. 50f. Visan ifråga, som undviker att beröra den religiösa motsättningen, överensstämmer nära med den på latin skrivna prosaredogörelsen *Seditionum Daniæ liber*, se Grüner Nielsens kommentar i DV IV, s. 42f.

[73] Jens Henrik Koudal, Klassekamp på vers: politisk visesang omkring feudalismens krise i Danmark i første halvdel af 1500-talet (*Modspil* 3, 1978, s. 31–77). Detta är en i flera avseenden viktig uppsats, och jag finner det märkligt att Piø inte alls nämner den i *Nye veje til Folkevisen*.

visförsäljare att hantera den.[74] Att den cirkulerat i handskrift är å andra sidan tämligen säkert.

Koudal ger en utmärkt analys av visan:

> Visen er altsaa stærkt Chr. II-venlig, men på en yderst raffineret måde. Balladeformen giver præg af »de gode gamle dage» og af noget fortroligt. Visen er imidlertid lyrisk dvælende, ja næsten patetisk samt stærkt personlig i sin skildring af folkets og den fordrevne konges trængsler. Et par steder optræder endog et jeg – allt sammen virkninger, der er ganske fremmede for balladen. Visen kan ses som en udløber af middelalderlige dyrefabler og dyrerim, men er samtidig gennemsyret af folkelige træk så som parallellisme mellem versene, skarpe modsætninger og ikke mindst brugen af ordsprog. Ingen ulærd digter kan have skabt Ørnevisen. Den henvender sig på raffineret vis til både borgere og bønder. Den *kan* være skabt af en latinkyndig Chr. II-sympatisør et sted i kongeriget. Men mere sandsynligt er det, at der er tale om direkte agitationsvirksomhed fra borgerlige kredse enten omkring kongen i udlændigheden eller i Malmø. Galster ser visen som led i strømmen af strids- og smædeskrifter omkring Chr. II's fordrivelse – heriblandt Poul Helgesens smædevers mod den »ukristelige tyran». Galster sidestiller endda Ørnevisen med det åbne brev, som Chr. II lod udfærdige til oplæsning på tingstederne under det såkaldte Søren Nordbys oprør i Skåne 1525. Malmø's tidligere borgmester Hans Mikkelsen, der fulgte kongen i eksil, deltog aktivt i agitationsvirksomheden i disse år og var et bindeled mellem kongen og Malmø. Vi ved, at malmøborgerne omkring Grevefejden drev systematisk propagandavirksomhed, og det er meget sandsynligt, at Ørnevisens forfatter var en malmøborger, og at visen er blevet til 1523–25. Den afspejler i hvert fald malmøborgernes interesse, syn og håb til fremtiden. Galster prøver at pege på en bestemt person (rådmanden Herman Weigere); men det er nok at gå for vidt.

Inte heller Koudal har sålunda tänkt på att den som diktat denna »nästan patetiska och starkt personligt hållna» visa kunde vara den latinkunnige lundakaniken Christiern Pedersen, sannerligen patetisk i sin trohet mot Kristian i alla väder. Det är riktigt att nämna Galsters teori rörande Kristians öppna brev 1525 (så som tidigare Sverker Ek och senare Karl-Ivar Hildeman på olika sätt framhållit likheterna mellan Vasavisan och ett öppet brev från Gustav Vasa 1523; vi är här inte särskilt långt från Ørnevisens tid). Men Koudal har lika litet som sina föregångare haft sin uppmärksamhet riktad på den som rapporterade till Lier om folkstämningen i Skåne, den stämning som sedan Kristian spelar på i sin proklamation.

Även Koudal tror på en Malmöborgare som Ørnevisens diktare. Det har alltid varit ett marxistiskt dilemma att placera in de »intellektuella» i ett klasskampsschema; en klerk med adelsfientlig inställning som C. P. faller särdeles lätt utanför schemat och därmed utanför den sociala verkligheten. Men Koudal kan härvid också gripa tillbaka på Galster och Hildeman, vilka dock ej insett att Jørgen Kocks Malmö var ett annat än Hans Mikkelsens och som därför föreställer sig ett i det turbulenta förloppet statiskt malmöitiskt borgerskap.[75] Vad den politiska visdiktningen i Malmö under den städse åberopade Grevefejden anbelangar, är det faktiska läget säreget såtillvida som vi inte

[74] Koudal, *a.a.*, s. 53. Samma uppfattning möter tidigare i Oluf Friis, *Den danske Litteraturs Historie* I, Kbhvn 1937–1945, s. 110: »Den er rimeligvis digtet som Flyvebladsvise og omdelt for at agitere for den fordrevne Konge.»

[75] Jørgen Kock skulle (liksom Tyge Krabbe) förtjäna den beteckning, »Vendekaabe», som med föga rätt gavs åt Povl Helgesen. Jfr nedan s. 430.

äger en enda visa återgivande borgerskapets syn på skeendet (däremot adelns: DV 10–12); detta framgår också av den nyttiga förteckning Koudal (s. 44–45) lämnar över visor, »hvis tekst omhandler politiske personer og begivenheder i Danmarks historie 1497–1540». Att sådana visor icke desto mindre existerat vet vi uteslutande genom att adeln 1536 beklagade sig däröver.[76] Vi känner därför ej deras utformning och kan inte heller exakt datera dem.[77]

Galsters försök »at pege på en bestemt person (rådmannen Herman Weigere)» är, säger Koudal, »nok at gå for vidt». Det är i sak detsamma som Hildeman sagt därom: »ett steg bortom det bevisbara». Båda forskarna finner – till skillnad från mig – Herman Weigere i sin egenskap av Malmöborgare icke vara omöjlig i rollen som Ørnevisens diktare men vill ändå inte utpeka honom som författaren. Bakom deras attityd i det konkreta fallet ligger, syns det mig, mindre en skepsis mot Galsters indicieföring än en principiell inställning. Detta är särskilt tydligt i Hildemans uttalande, som har en rent programmatisk klang: »ett företag, som *alltid* (min kurs.) stannar på spekulationens ståndpunkt, ett steg bortom det bevisbara». Det gäller att med åberopande av strikt metodik reagera mot detta oerhörda: att namnge författaren till en folkvisa!

Den stora förtjänsten i Galsters undersökning ligger enligt min mening just däri att han gick i bräschen för en mera realistisk syn. Att han tog miste vid utförandet betyder mindre härvidlag. Implicit i Hildemans och Koudals syn ligger nämligen ett medvetet eller, troligare, omedvetet arv från romantikens uppfattning av »folkvisorna», företrädd framförallt av Svend Grundtvig. Det ter sig som ett etikettsbrott att utnämna en bestämd person till balladpoet. Uppfattningen kläds hos Koudal i vagt marxistisk dräkt, hos Hildeman i klart positivistisk, men är i grunden densamma.

Jag påstår inte, att Hildeman och Koudal är ensamma om sin uppfattning. Tvärtom torde den ännu vara den gängse. Under det att de båda citerade forskarna ansett sig böra ta ställning till ett förslag som Galsters, har de flesta andra valt att helt enkelt inte låtsas om dess existens. Föreställningen om balladernas absoluta anonymitet sitter djupt.

Att visorna definitionsmässigt är anonyma och uppträder som sådana betyder dock inte, att inte anonymiteten teoretiskt sett skulle kunna upphävas genom forskning. Men i praktiken kan det ske blott i ett mycket begränsat antal fall, av vilka intet är äldre än från 1500-talet. I ett enstaka tillfälle som DgF 174, »Prindsesse Annas Bryllup 1548», innehåller visan själv en författaruppgift:

Den aller-mechtigste herre och Gud
sende eder huer hiem til sit hus!
denne visse haffuer Offue Lauritzsøn giort,
Frandtz Dyre var och der hoes.

Den bryter därmed mot en av genrens egna lagar.

Vi får i alla andra fall klara oss utan sådana interna författarangivelser, och ingenstä-

[76] Jfr Hildeman, *Politiska visor*, s. 187, och Koudal, *a.a.*, s. 65.

[77] De kan alla ha varit tyska, även om detta kanske är mindre troligt. Någon har väl snarast liknat »Adelsregimente» (DV 4) från Frederik I:s tid, omöjligt är inte att denna visa tillhör de åsyftade.

des i balladerna kommer ett akrostikon till vår hjälp. Författarattribueringen måste göras på annat sätt; i regel blir den svårare och osäkrare än för andra 1500-talsvisor. Men balladgenrens så att säga principiella anonymitet får inte förleda oss att tro, att 1500-talets balladdiktare därför är principiellt oåtkomliga. Åtminstone för åtskilliga ballader från denna tid bör det vara möjligt att – med en formulering Liestøl gjort i ett annat sammanhang men som fäst sig i mitt minne – få »ein glytt av den diktar-individualitet som gøymer seg attum so mange slør av umdiktningar og forvendingar i den munnlege tradisjonen, og som so lett vert avbleikt ved stereotype vendingar og ålmenne episke drag.»[78] Individualiteten kan möjliggöra en sannolik identifikation, något som naturligtvis underlättas om avståndet i tid mellan en visas tillkomst och dess äldsta uppskrift inte är alltför stort, om traditionens »slør av umdiktningar» inte är alltför massiva.

Det är väl balladens karaktär av folkvisa – i teknisk mening: avsaknaden av känd och säker arketyp, förändringarna i traditionen – som gjort, att författarfrågan betraktats på ett annat sätt för balladerna än för 1500-talets andra anonyma visor, där dessa egenskaper i mindre grad eller inte alls föreligger. För dem som därutöver hyste idén att »folkeviserne» alltid diktats av »folket» (»det ulærde danske Folk», med Grundtvigs ord), mer eller mindre kollektivt uppfattat, måste utpekandet av en bestämd person som upphovsman till en ballad te sig som en absurd tanke, som att svära i kyrkan.

Den som ställt sig på en sådan ståndpunkt skulle förmodligen kunna ha invändningar mot – eller till äventyrs acceptera – mitt förslag att attribuera visan »Løgn og Sandhed» (DV 9) till en känd skribent; försöket skulle hursomhelst anses som legitimt. Men om jag skulle säga, att samme framstående och flitige skribent ser ut att ha diktat en eller annan ballad, bleve det tvivelsutan uppfattat som synnerligen äventyrligt.

Svend Grundtvig ansåg alla »historiska» ballader vara samtida med de däri skildrade händelseförloppen, som var välkända för gemene man. En dylik inställning låter sig inte förenas med tanken på att ifrågavarande visor kan ha diktats långt efteråt av enskilda personer, »lärda» eller i varje fall på något sätt kunniga om en förfluten tids gestalter och skeenden. Inställningen har således relevans inte bara för visornas datering utan jämväl för frågan om vem som diktat dem. Särskilt mot idén att balladerna kunde stå i beroendeförhållande till litterära källor värjde sig Grundtvig med iver, ja med sådan frenesi att man i psykologiens ljus anar att han efterhand började bli osäker och behövde övertyga sig själv (man observerar hans frontförkortning i frågan om Didriksballaderna). När en reaktion mot den grundtvigska synen inträdde, efterhand förstärkt under intryck av Joseph Bédiers teorier, borde den, kan man tycka, ha medfört försök att positionsbestämma och eventuellt identifiera balladpoeterna vad de historiska visorna anbelangar. Då så egentligen inte blev fallet, torde orsaken därtill främst vara att söka i den rådande osäkerheten i dateringsavseende eller – paradoxalt nog – dess motsats, den olyckliga tendensen att hänföra praktiskt taget alla visor till 1400-talet. Den sistnämnda gäller givetvis inte sådana med ämnen från 1500-talets historia, men 1500-talet sågs främst som seklet när visorna började samlas och nedskrivas, under det att de då tillkomna visorna gärna betraktades som ointressanta eller som rena degenerationsprodukter; balladen om prinsessbröllopet

[78] Knut Liestøl, Vestnordisk og austnordisk folkevisediktning (*Edda* XVI 1921), s. 40.

1548 var ett talande exempel. Med all reverens för »den berømte Ørnevise», vars speciella och genremässigt något aparta karaktär betonades, lämnade man frågan om dess författare därhän. Först Kjeld Galster vågade sig på försöket. Det skulle dröja ända till 1982, innan nästa gång en ballad föreslogs vara diktad av en bestämd, till namnet känd person: Vésteinn Ólasons mycket tentativa attribuering av DgF 118, »Kongemødet i Roskilde», till Claus Lyschander (ovan s. 371 f.).

Ørnevisen är en partsinlaga i dagens politiska strid. Den handlar om – och handlar i – sin absoluta samtid. Den är en samtidspolitisk visa ungefär som på sin tid Pukevisan, DgF 161 (ovan s. 210 ff.); historiska visor i egentlig, icke-grundtvigsk mening blir dessa först så småningom. Helt annorlunda förhåller det sig med DgF 118 om blodgillet i Roskilde 1157. Den är från början en rent historisk ballad, diktad i underhållande och än mer undervisande syfte, speglande humanistens intresse för det egna landets historia; någon politisk tendens kan svårligen upptäckas i denna visa. Vi har emellertid också en tredje typ: visor om historiska ämnen men med mer eller mindre tydliga allusioner på händelser eller förhållanden i diktarens egen samtid. Till denna typ hör enligt min i det föregående utvecklade mening t. ex. Margaretavisan, DgF 159, varvid drottning Christines svenska fångenskap 1502–1503 gett incitamentet till en skildring av kung Albrekts nederlag och fångslande 1389.[79] Sådana visor – aktualitetsanalogier – kan ha haft en klar politisk tendens eller ideologisk funktion i sitt tillkomstskede utan att dessa egenskaper alltid stått klara för eftervärlden, för vilken visornas andra kvaliteter var tillräckliga.

Dessa distinktioner är viktiga att ha i åtanke när vi nu fortsätter vår undersökning rörande danska 1500-talshumanister som potentiella balladpoeter.

Tredje gången en namngiven författare utpekas är när Iørn Piø 1985 i *Nye veje*, s. 72–92, vill göra sannolikt att en bestämd ballad diktats av Christiern Pedersen. Det gäller inte Ørnevisen – vilken Piø, som jag ovan sagt, inte alls berör – utan DgF 156 »Niels Ebbesen».

Till Piøs argumentation återkommer jag under hand. Men först vill jag nämna, att Karl-Ivar Hildeman som 1958 ansåg utpekandet av en bestämd författare till Ørnevisen vara ett omöjligt och principiellt dubiöst företag, ställde sig mycket positiv till detta avsnitt i Piøs avhandling (mot vilken han i övrigt är tämligen kritisk):[80]

Förmåga att kombinera iakttagelseskärpa och fantasi med realistisk avvägning demonstrerar han förträffligt i ett avsnitt av sitt kapitel om visan om Niels Ebbesen (DgF 156), frihetshjälten som dräpte den utländske inkräktaren (s. 87 ff.). Inledningsvis spökar visserligen det ominösa »skil-

[79] Enligt Sverker Eks uppfattning skulle Lenavisan vara en ripost på Margaretavisan. Mera i linje med vad jag här utvecklar ligger vad Gustav Albeck yttrar: »En vise, der muligvis er skrevet med henblik på aktuelle begivenheder i digterens samtid, er *Slaget ved Lena*. Den er tidligst digtet i 1400-tallets sidste halvdel, men omhandler en begivenhed fra 1208, et frygteligt nederlag for danske stridskræfter.» (*Dansk Litteraturhistorie* I, 1964, s. 115.) Albeck antyder inte vilka de »begivenheder» är som kunnat framkalla visan. Att jag själv hyser en annan uppfattning om just denna visas ålder torde jag inte här behöva framhålla. När Helge Toldberg (»Den danske rimkrønike og folkeviserne», *Danske Studier*, 1958, s. 38) påstår, att »Hildeman har endelig godtgjort at Lena-visen (DgF nr 136) er en aktualitetsanalogi fra det 15.årh.» kan jag således inte följa honom; remarkabelt nog bör även Hildeman ha invändningar att göra, ty att DgF 136 skulle vara en aktualitetsanalogi har han aldrig föreslagit. Toldbergs allmänna resonemang kring dessa frågor är annars lovvärda.

[80] K.-I. Hildeman, Ballad på avvägar (*Samlaren* 1987, s. 69–75), s. 74 f.

lingsvisekriteriet» programmatiskt, men det blir en fråga utanför mallarna, som fångar hans uppmärksamhet och energi: vem skrev balladen? Det problemet angriper Iørn Piø med helt annan skärpa i en skarpsinnig och välavvägd källundersökning, en jämförelse mellan visans framställning och krönikornas. På den vägen kan han göra troligt, att skribenten var historikern Christiern Pedersen eller någon hans kollega ur samma tidiga 1500-tal. Här iakttas all nödig boskillnad mellan fakta, sannolikhet och möjlighet. »Chr. Pedersen *kan* have skrevet visen, og han kan have gjort det efter reformationen . . .». Absolut, konstaterar man efter Iørns Piøs övertygande analys.

Det finns också anledning att här upprepa delar av vad jag själv skrev i föreliggande undersökning (I, s. 67 n. 53):

Piø, *Nye veje*, s. 72–92, framför hypotesen, att Christiern Pedersen är författaren till visan om Niels Ebbesen (DgF 156, TSB C 25); Hildeman (*Samlaren* 1987, s. 74 f.) förklarar sig övertygad av Piøs analys. Även jag tror att Piø härvidlag kan ha rätt – språkliga skäl styrker uppfattningen att visan är ung [– – –] och känner mig frestad att fortsätta på den av honom inslagna vägen. Den s. k. långa visan om Marsk Stig (DgF 145 A), som H. Toldberg, *Marsk Stig-viserne*, 1963, vill tillskriva Vedel, kan mycket väl vara sammanställd av Christiern Pedersen, liksom textversionen bakom DgF 30 A samt visan om Longobarderna (DgF 21, TSB D 388), baserad på den Danska Rimkrönikan, som han själv utgav 1534 (jfr Piø, *Nye veje*, s. 106–110). Han kan också ha författat den allegoriska kämpavisepastischen Kong Diderik og Holger Danske (DgF 17, TSB E 17 [– – –] Och hur med Christian den anden og Adelen (»Ørnevisen», DgF 173)? [– – –] Christiern Pedersen drev ett boktryckeri i Malmö 1532–35 och hade, åtminstone teoretiskt, möjligheten att utsända sina visor från denna officin. Frågan blir föremål för utförligare behandling i min kommande skrift om balladen och det danska 1500-talet.

Till detta skall nu sägas, att då Lenavisan av så många forskare daterats till 1400-talet men av knappast någon till 1500-talet, hade jag tänkt att i föreliggande framställning blott flyktigt beröra 1500-talet, som jag skulle spara till den nämnda *Balladen och det danska 1500-talet* (FA 3; jfr I, s. 60 n. 35). Emellertid har jag fått tänka om på denna punkt. De uppslag jag i förbigående utkastade i den nyss citerade fotnoten har väckt betydande intresse och lett till olika förfrågningar samt, beträffande just DgF 156, resulterat i en mot Piøs, Hildemans och mina åsikter riktad gensaga av Peter Meisling.[81] Det har därför synts mig lämpligt att hit överflytta avsevärda partier ut mitt manuskript till *FA* 3, vars publicering inte är omedelbart förestående. Detta ter sig desto mera naturligt som så många till 1400-talet hänförda historiska ballader visat sig istället vara tillkomna på 1500-talet och sålunda de två århundradena, vad denna fråga anbelangar, bäst behandlas i ett sammanhang. En oundviklig följd härav är att detta mitt kapitel 7 B blivit betydligt längre och digressionsrikare än ursprungligen avsett var.

Piø förser avslutningsvis (s. 92) sin behandling av DgF 156 med en liten reservation:

Hvis det ikke er Chr. Pedersen, der er forfatteren, er det i al fald én, der i begyndelsen af det sekstende århundrede havde den samme historiske indsigt, den samme interesse for viser, og den samme lyst til at skrive for den menige mand.

[81] P. Meisling, Christiern Pedersen som forfatter til balladen om Niels Ebbesen? (*Sumlen* 1990–91, s. 159–162). Någon polemik mot detaljer i Meislings uppsats – vars huvudsynpunkt varit mig bekant sedan 1985 – har jag inte ansett mig böra rycka in här.

I anslutning härtill talar Hildeman, som vi sett, om »skribenten och historikern Christiern Pedersen eller någon hans kollega». Själv har jag stundom i det föregående talat om C. P. »eller någon hans gelike». Men jag medger gärna, att jag i I, s. 67 n. 53 trots reservationer och frågetecken uttryckt mig alltför elliptiskt/kategoriskt: C. P. fick där stå som representant för de danska 1500-talshumanister som kan komma ifråga och vilkas namn figurerar i närvarande kapitel. Jag borde dock ha nämnt Povl Helgesen i sammanhanget men var då inte alls så övertygad om hans roll som jag senare – under arbetet med *FA* 3 – blivit; jfr vad jag skrivit i I, s. 54, om den fortgående processen. Emellertid menade jag då och menar alltjämt, att just Christiern Pedersen är den sannolike upphovsmannen till flera av de i noten uppräknade balladerna. För Ørnevisens del har jag härovan framlagt mina skäl. De ballader jag i noten uppräknade och som här skall kommenteras är – förutom Ørnevisen, DgF 173 – följande: DgF 17 Kong Diderik og Holger Danske, DgF 21 Longobarderne och DgF 156 Niels Ebbesen samt A-texterna av DgF 30 Holger Dansk og Burmand och DgF 145 Marsk Stig. Låt oss börja med longobardervisan.

Svend Grundtvig talar i inledningen till visan (DgF 21) – *mirabile dictu* – om dess »folkelige Oprindelse» och vänder sig mot Rasmus Nyerups åsikt att »disse Riim ere vistnok forfattede i samme 16de Seculum, hvori de tryktes af A. S. Vedel». Nyerup med sin *common sense* av 1700-talssnitt såg dock här betydligt klarare än Grundtvig, som i detta fall i särskilt hög grad hemföll åt ett romantiskt fantasteri. I ett senare tillägg (*DgF* III, s. 797 f.) nämner Grundtvig vad han i *DgF* I hade »forsømt», nämligen att det finns mycket stora likheter mellan DgF 21 och ett motsvarande parti i den danska rimkrönikan (v. 2083–2130). Ett samband måste föreligga:

> Vi have da klarlig kun Valget imellem de to Alternativer: e n t e n maa Visen være ligefrem digtet efter og ud af Rimkrøniken sidst i de 15de Aarh., e l l e r Rimets Forfatter maa have kjendt og flittig benyttet Visen. Alt vel overvejet, tror jeg ikke, at nogen vil kunne give det første af disse Alternativer Fortrinet. Hvad der mest kunde synes at tale for det, er vistnok de i nogle af Visens Vers forekommende Rim i 1ste og 3dje Linie, som jo ellers ikke tilkomme Folkeviserne.

Gustav Storm (*Sagnkredsene*, 1874, s. 176) opponerade sig starkt mot Grundtvigs åsikt: visan var »ufolkelig» och säkerligen baserad på rimkrönikan, vars rimflätning med »sammenslyngede Rim» den övertagit. Den var ett exempel på »at Visedigterne kan have hentet sine Emner fra skrevne Bøger.» Grundtvig återkom till frågan i *DgF* IV, s. 757, och vidhöll där sin tidigare uppfattning i frågan som han ansåg sig ha behandlat »med større Grundighed og modnere Overlæg end Dr. Storm». Han säger nu, att han aldrig »har villet hævde Visen nogen særdeles høj Ælde eller i den se en umiddelbar folkelig Overlevering fra Hedenold.» Trots att han förnekar det, innebär detta en viss reträtt från Grundtvigs sida och tydligt är att hans grundinställning här försatt honom i ett dilemma, som börjat inge honom betänkligheter.[82] Att det – med Storms ord – rör sig om »Sagnet om Langobarderne, som Saxo har laant fra Paulus Diaconus, henført til Sagnkongen Snjo og optaget i den danske Historie» är nämligen också Grundtvig på det klara med.

[82] Grundtvig hade efter hand börjat komma fram till en annan syn på balladgenren; se härom min uppsats Sir Olav and the Elves (*Arv* 1992), s. 72f.

Diskussionen mellan Grundtvig och Storm om DgF 21 är en parallell till den de förde om DgF 7 och är i verkligheten inflätad i den debatten. Problemet är detsamma: är krönikan (på prosa eller vers) primär eller sekundär i förhållande till balladen ifråga? Det grundläggande misstaget hos båda dessa forskare – och så många andra – är deras benägenhet att generalisera utan hänsynstagande till den tidpunkt det gäller. Ett av huvudresultaten av mina föreliggande undersökningar rör just detta: prioritetsfrågans rätta lösning är avhängig av kronologien. Vad som är riktigt för 1400-talet är det inte för 1500-talet. I det konkreta fallet kan ingen tvekan råda. Storm, och för den delen redan Nyerup, hade rätt gentemot Grundtvig. Att DgF 21 har upptagit rimkrönikans för balladgenren främmande rimstruktur avgör saken.

Att saken var avgjord syns man också länge ha ansett. Visan ägnades överhuvudtaget föga intresse, och symptomatiskt nog har Grüner-Nielsen ingenting att säga om den i *DgF* X.[83] Men 1958 vigde Helge Toldberg ett utförligt avsnitt åt den i sin uppsats »Den danske rimkrønike og folkeviserne».[84] Han kommer fram till, att visan och rimkrönikan innehållsmässigt och i någon mån verbalt bygger på en gemensam källa, men att rimkrönikans författare dessutom begagnat visan. Toldberg påpekar, att liksom hos Paulus Diaconus är det i visan var tredje man (en tredjedel av folket) som genom lottkastning bestäms att utvandra, under det att i rimkrönikan är det var nionde. (Det kan tilläggas, att det är var nionde dansk även i Rydårboken; Saxo och Saxokompendiet saknar ifrågavarande talangivelse.) Frågan om den speciella rimflätningen (kryssrim) i DgF 21 löser han *ad hoc*: »Rimene i de ulige linjer må anses for oprindelige, selv om de strider mod gængs opfattelse af en folkevisestrofes rette bygning.» Häri har Toldberg säkert rätt, men förklaringen är lika säkert att visans diktare övertagit rimmen från rimkrönikan.[85]

Toldbergs åsikt är en kompromiss mellan Grundtvigs och Storms ståndpunkter. Hans argumentation är skäligen klen. Den har heller inte övertygat Thorkil Damsgaard Olsen, som efter Toldbergs död fick uppdraget att författa artikeln om den

[83] Ernst von der Recke skriver att visan är ett »Makværk fra Optegnelsestiden, hvad alt er sagt af Nyerup og N.M. Petersen, paa hvis Imødegaaelse Grundtvig spilder en uhyre Lærdom: selve Visens Totalitet er ikke til at tage feil af. Den foreligger i 3 Optegnelser fra 11 til 13 str., hvis Udvidelse hos Vedel til 38 illustrerer deres halvlærde Oprindelse fra Krønikeerindringer.» (*Danmarks Fornviser* IV, s. 415.)

[84] *Danske Studier* 1958 (och *Meddelanden från Svenskt visarkiv* 7), s. 13–20.

[85] Det som uppenbarligen fått Toldberg att räkna med att ballader kunde se ut nästan hur som helst vad strofform och rimflätning anbelanger (ha »usædvanlig struktur») är Hans Brix' undersökning av DgF 149 »Ranild Jonsens Endeligt». Toldberg citerar som »forskningens sidste ord» vad Brix därvid konkluderar: »Det er af Betydning at fastholde, at Viseformen her har godtgjort sin Evne til *at omskabe et Digt af en anden lyrisk Type i sit eget Billede*, saaledes at det gradvis tvinges til at antage den firliniede Form med Omkvæd.» (*Vers fra gamle Dage*, 1918, s. 144.) Som jag flerstädes framhållit är den av Brix förfäktade åsikten om DgF 149, av vilken han drar en så vittgående slutsats, tvivelaktig (*Sumlen* 1977, s. 64; *Om strofformer och rim*, 1977, s. 10–18; ovan s. 259); i den sexradiga formen 149 BCD kan nämligen de två sista raderna i varje strof elimineras utan att visans innehåll förändras. Att 149 A innehållsligt återger en mycket ung utformning är en annan sak. Brix tror (*a.a.*, s. 146f.), att »Nilus Eriksen» inkommit i visan genom »Indvirkning fra Niels Ebbesen-Visen», medan det i själva verket rör sig om Niels Eriksen Rosenkrantz (ç 1516) som ägde »Ranes gods» och genom giftermål lierade sig med ätten Thott, till vars gods Hjuleberg i Halland den visbok (Anne Basses) är knuten som innehåller texten DgF 149 A; jfr ovan s. 275. Den sexradiga strofen i 149 BCD är en annan typ av innovation, här avseende formen, från Danmarks *seconde chevalerie*.

danska rimkrönikan i *KLNM* (bd 4, 1969, sp. 299–303), ty han skriver att »Longobardervisen er sandsynligvis afledt fra R.». Iørn Piø svävar inte på målet härvidlag, när han i *Nye veje*, s. 106–110, analyserar DgF 21: Toldbergs hypotes avfärdas och rimkrönikans prioritet fastslås utan prut. Visan »er skrevet o. 1500 af en skillingsviseforfatter, der har haft et eksemplar af den populære, trykte udgave af Rimkrøniken liggende foran sig.» Piøs uppfattning är säkerligen – i princip – den riktiga. Men den tål att modifieras, kompletteras och, menar jag, preciseras.[86]

B er den version, der uden al tvivl har de fleste overensstemmelser med teksten i Rimkrøniken. Det er derfor nærliggende at forestille sig, at det er en skillingsviseforfatter, der på grundlag af krøniken o. 1500 har skrevet B som en nyere folkevise delvis i den gamle stil. Og den blev så vel modtaget af menigmand, at en senere viseforfatter pudsede den oprindelige skillingsvise lidt op og udsendte den i et nyt tryk.

Så lyder Piøs sammanfattning (s. 110). När han anser, att visan först publicerats i ett skillingtryck, varvid textutformningen närmast motsvaras av DgF 21 B, är jag helt ense med honom. Att därutöver räkna med ytterligare en skillingtrycksversion (21 C) är dock en onödig teori, ty mellan Ca (Rentzel) och Cb (Sophia Sandberg) föreligger säkert ett indirekt skriftligt samband – att texterna i Rentzels visbok genomgående skulle vara uppteckningar ur muntlig tradition, efter »menigmand» eller ej, är en missuppfattning. Huruvida »menigmand» (i Piøs mening) kunnat uppamma något större intresse för langobarderna får f. ö. anses högst tvivelaktigt, även om visans författare kanske hoppats på detta.

Naturligtvis kan man kalla en författare till en i skillingtryck publicerad visa för »skillingsviseforfatter», men beteckningen ger gärna något felaktiga associationer. I föreliggande fall torde den ha fått Piø själv att bortse från den närmast till hands liggande möjligheten, nämligen att visan diktats av Christiern Pedersen.

Piø talar i sammanhanget (s. 106) om »den danske Rimkrønike, der blev udsendt af bogtrykkeren Gotfred af Ghemen i 1495 og som kom i nye oplag i 1501, 1504 og 1508». Han borde emellertid ha nämnt, att den också utgavs 1533 och 1534. Den sistnämnda av dessa upplagor ombesörjdes av Christiern Pedersen, som underkastat texten en språklig bearbetning; boken trycktes av Johan Hochstraten, faktor vid Christiern Pedersens officin i Malmö. Den publicerades således samma år som C. P.:s

[86] I sin rec. av Piøs *Nye veje* (*Jahrbuch für Volksliedforschung* 32, 1987, s. 192) nämner Otto Holzapfel, uppenbarligen i kritiskt syfte, som ett exempel bland många på Piøs idéer: »Balladenhaft klingende Ausdrücke einer Reimchronik deuten nicht auf ältere Liedvorlagen, sondern die Ballade wurde von dem broadside-Hersteller nach der Chronik verfasst (S. 107).» Det gäller just DgF 21. Holzapfel gör sig här skyldig till en felsyn, intressant ity den är symptomatisk för nästan all tidigare balladforskning. Ovedersägligen innehåller den danska rimkrönikan åtskilliga balladinfluenser – Holzapfel har själv påvisat några sådana (Folkeviseformler i den danske rimkrønike, *Danske Studier* 1968, s. 94–97) – men krönikan är en 1400-talsprodukt från tiden strax före det att Danmarks *seconde chevalerie* väcker ett annorlunda och aktivare balladintresse till liv; att sedan situationen blir delvis skiljaktig under humanismens 1500-tal har H. icke riktigt insett. Detta något ohistoriska betraktelsesätt och en alltför odifferentierad syn på källorna gör vissa resultat i hans eljest förtjänstfulla och viktiga arbete *Det balladeske* (Odense 1980) problematiska, något som ej uppmärksammas i Hildemans utförliga rec. av boken ifråga (*Sumlen* 1981, s. 148–150). Hildeman påpekar däremot (s. 149) Holzapfels misstag (*Det balladeske*, s. 27) rörande den »svenske rimkrønike på latin», som kunde tolkas som att krönikorna varit förf. en aning främmande; sannolikt rör det sig här dock om en ren *lapsus calami*.

edition av *Keyser Karl Magnus Krønicke* och hans *Kong Olger Danskis Krønicke*. Att C. P. ingående känt rimkrönikan är uppenbarligen höjt över allt tvivel. Om han i visform gjort ett utdrag ur denna – ty DgF 21 får egentligen främst karakteriseras på detta sätt – rörande den för dansk nationell historieuppfattning så ärofyllda koloniseringen av Lombardiet, är det en insats ideologiskt helt i linje med översättningen av krönikan om Olger Danske och, självfallet, med C. P.:s verksamhet i stort som historiker och pedagog. Vad »longobarderne» beträffar kände han inte blott Saxos behandling av ämnet utan även med säkerhet den hos Paulus Diaconus. Den sistnämndes *De gestis Langobardorum*, källa redan för Saxo, var ett välkänt och genom många handskrifter spritt arbete, som till yttermera visso hade utgivits i tryck 1515 av den tyske humanisten Conrad Peutinger. Det har därför icke varit svårt för C. P. att ändra rimkrönikans »hwer nyænde man» (v. 2108) till »tridie parten aff folcken» (DgF 21 B: 2), en direkt översättning av uttrycket hos Paulus Diaconus; Piø berör icke denna av Toldberg påpekade men ej förklarade egendomlighet.[87] Vi vet, skall slutligen tilläggas, att C. P. hyste ett särskilt intresse för berättelsen om langobardernas föregivna utvandring från Danmark.[88] Allt talar för att Christiern Pedersen är författaren till DgF 21.

*

Jag övergår till A-texten av DgF 30 »Holger Danske og Burmand» men är därvid nödsakad att först, om än mycket kortfattat, klargöra visans historia; någon helt tillfredsställande utredning föreligger nämligen inte. I själva verket ger denna visa ett skolexempel på de många – olikartade – misstag den hittillsvarande forskningen begått, genom underlåtenhet att rätt värdesätta källorna och till följd av bristande helhetssyn på genren. När det gäller denna visa är det särskilt vissa postulat och förutfattade meningar hos Sverker Ek som bör uppmärksammas.

Forskningen rörande denna kämpavisa har i stort sett genomlöpt samma utveckling som beträffande Didriksvisan eller -visorna (DgF 7), vilken jag relativt utförligt skildrat i kap. 7 A (ovan s. 173 ff.). Det betyder att det även för DgF 30 är Grundtvig, Storm och Ek som svarat för de viktigaste insatserna och att deras respektive grundsyn är densamma här som avseende DgF 7. Men jämfört med den sistnämnda uppvisar alla tre forskarna några avvikelser i sina resonemang och det är speciellt dessa vi skall se närmare på; de har relevans såväl för frågan om Christiern Pedersens roll i sammanhanget som, indirekt, för bedömningen av Lenavisan.

Trogen sin romantiska grundåskådning ansåg Svend Grundtvig visan vara mycket gammal. Den är, säger han (*DgF* I, s. 390), »en ene gjennem folkelig Tradition fra Land til Land indvandret Lævning af de Viser, som vi vide gik forud og laae til Grund for selv det ældste franske Kunstdigt om Holger Danske.» I enlighet härmed avvisar Grundtvig tanken på att den nordiska balladen, som han givetvis förutsätter vara

[87] Toldberg, *a.a.*, s. 16.

[88] Huruvida den »Udvandrer-Krønnike» som Brandt tryckte i C.P:s *Danske Skrifter* V, s. 334–353, är författad av C.P. får väl alltjämt anses något osäkert; Brandt själv uttryckte senare sin tveksamhet härvidlag (*Om Lunde-Kanniken C.P.*, s. 144ff.). Att Christiern Pedersen ägt denna krönika, som förutom om langobarderna handlar bl.a. om Holger Danske, behöver hursomhelst inte betvivlas.

dansk till ursprunget, skulle vara diktad efter »den gammeldanske Karlskrønike»; det bör »være tilladt at antage, at den danske prosaiske Bearbeidelse her snarere har laant af den danske Vise, end at det omvendte skulde være Tilfældet.» Lika förutsebar som Grundtvigs åsikt är Gustav Storms. Visan har drag som måste återgå på den norska Karlamagnussagan (namnformer uppkomna genom felläsning av dennas redaktör, jämförda med den franska förlagan), men visan bygger inte direkt på sagan utan på dess 1400-talsavläggare, »den svensk-danske Krønike»:[89]

Det er heller ikke tvivlsomt, at Visens Kilde er Krøniken – ikke Sagaen –, thi Visen har ligesom Krøniken enkelte Træk, som ere tildigtede i Strid med det franske Digt: Holger og Burmand hvile under Kampen, og da Burmand spørger Olger om hans Æt, svarer denne »bliver du spurgt der at, naar du kommer til helvedes, hvo dig dit sende, da sig at Olger danske giorde det», hvilket Visen ordret gjengiver. Herefter maa da Sv. Grundtvigs Mening afvises, at Krøniken har laant fra Visen, som skulde være ældre.

Visan skulle således vara tillkommen på 1400-talet, en datering så olik Grundtvigs som gärna är möjligt.

Sverker Ek vände sig 1921 såväl mot Grundtvigs principiella syn som mot Storms alltför sena datering. Stödd på en analys av de svenska texterna, vilka han jämför med otvivelaktigt norska kämpa- och trollvisor, kunde han övertygande visa att balladen är norsk till ursprunget och baserad på den norska sagan.[90]

Så långt följer forskningens fortgång det för kämpavisorna normala schemat, och för sitt huvudresultat förtjänar Ek allt erkännande. Men till skillnad från vad fallet var beträffande DgF 7 menar han sig inte att, som Grundtvig, böra räkna med ett inflytande från balladen på 1400-talskrönikorna. Det är häri Eks misstag ligger. Ty Storms påvisande av gemensamma drag i visan och »den svensk-danske Krønike» – sådana utan motsvarighet i sagan – behöver inte innebära, att visan är den lånande parten. För en oförvillad blick är en motsatt förklaring den naturliga:[91]

In the version of this branch which is preserved in D, there are several additions to the original *þáttr*, i.e. a description of the precious stones in Burnament's helmet, and the conversations between Udger and Burnament. Some of these additions are also found in the ballad, and Storm therefore thought that the ballad was based on D. To me another solution seems more likely: the ballad is based on the *Kms* in its original form, and like so many ballads, it has become popular in all the Scandinavian countries, and has reached Denmark in the Middle Ages; the author of the *Chronicle* knew the ballad, and Oddgeir being a Dane, he was particularly interested in the branch of the saga, which described his prowess; finding certain details in the ballad which the *Kms* did not mention, he added them in his account of the battle between Oddgeir and Burnament.

[89] *Sagnkredsene om Karl den store og Didrik af Bern*, 1874, s. 184. Storm anser, att den svenska (blott delvis bevarade) krönikan är ett mellanled mellan den norska sagan och den danska krönikan, en uppfattning som senare fått stöd genom P. Lindegård Hjorts undersökning; se ovan s. 221 n.23 och nedan s. 404.

[90] *Norsk kämpavisa i östnordisk tradition*, s. 69–77.

[91] E.F. Halvorsen, *The Norse Version of the Chanson de Roland*, Kbhvn 1959 (*Bibliotheca Arnamagnæana* XIX), s. 51. Med »D» och »the Chronicle» i citatet avses den danska Karl Magnus Krønike. Eks undersökning var tydligen okänd för Fjeld Halvorsen. Utan kännedom om Fjeld Halvorsens bok framsatte Monica Sköld (Lantz) funderingar i samma riktning i en otryckt seminarieuppsats vid Stockholms universitet 1962 (*Balladen om Holger Dansk och Burman*, s. 23f.; ex. i SVA:s bibliotek).

Bild 21. Sverker Ek (1887–1981). Fotografi i Svenskt visarkiv.

Visan finns i tre autentiska danska texter: 30 A (Karen Brahes Folio, KBF), 30 B (Svaning II) och 30 C (Rentzel); Vedels text (30 D) är en kombination av B och C, som båda var i hans ägo. De viktigaste svenska texterna är två: Bröms Gyllenmärs nr 14 (SF 7 A; SMB 216 A) och en text publicerad i många skillingtryck från åtminstone 1675 och framåt (SF 7 B; SMB 216 B); skillingtryckstexten har avskrivits i flera visböcker och på densamma återgår också några 1800-talsuppteckningar ur muntlig tradition, ett par av dem med melodier.[92] Härtill kommer att omkvädet »Hollager dans han wan siger af Burman» finns återgivet under en bildframställning av visans motiv o. 1480 i Floda kyrka, Södermanland.[93] Omkvädet förenar samtliga texter, svenska såväl som danska.

Storm påvisade (s. 185f.) att 30 A »har undergaaet en ny Bearbejdelse efter Chr. Pedersens Olgerskrønike» från 1534. Riktigheten av denna observation är ovedersäglig och den mottogs också »med Tak» av Grundtvig (*DgF* IV, s. 782). Till förklaring av förhållandet återkommer jag.

[92] Förteckningen i *Svensk balladtradition* I, s. 720, bör numera kompletteras med ett antal 1700- och 1800-talstillägg. Den 1800-talsuppteckning med melodi från Värmland, som varit i Geijers ägo (KB ms Vs 2:1, s. 35–39) är intressant i ett speciellt avseende. I skillingtryckstexten har två dialogstrofer lyfts fram till visans början och därmed fått karaktär av ministrelstrofer (»Jag vill eder om Burman säga», etc.). Enligt den värmländske upptecknaren har dessa två strofer sjungits »recitativo» till skillnad från de efterföljande (se 7 B i mel.bil. till SF I; Drake har utbytt »recitativo» mot »deklamatoriskt»). Här ville man verkligen ha haft närmare besked om sångare och upptecknings situation.

[93] *Svensk balladtradition* I, frontispiecen samt s. 26f.

Ek skriver (s. 81): »Är det sålunda klart, att dansk B omdiktat den på svenska föreliggande texten med hjälp av Ghemens tryck av Karlamagnus krönika, så utgör dess texthistoria ett direkt motstycke till dansk A, som utvidgat d.B. genom omfattande tilldiktningar ur Chr. Pedersens till franska källor återgående översättning av 'Kong Olger Danskis Krønike', 1534.» Uttalandet är på flera sätt avslöjande. I verkligheten torde det vara den oomtvistliga omarbetningen av 30 A efter en tryckt krönika som fått Ek att överhuvudtaget, utan erforderlig kritik och i strid med sin egen åsikt om visans ålder och hemland, acceptera Storms trosföreställning att också 30 B är beroende av en tryckt krönika; att t.o.m. Grundtvig godtagit Storms åsikt om 30 A har i Eks ögon legitimerat Storms påpekanden om 30 B. Men Ek syns även, medvetet eller omedvetet, ha anammat något av Storms syn på vistexterna som rent skriftliga dokument då han säger att »dansk B omdiktat den på svenska föreliggande texten». Ek har i hastigheten glömt att det rör sig om sjungna visor och för muntlig tradition utmärkande variantbildning.

Det är således DgF 30 B det nu i första hand gäller. Grundtvig kom efterhand till slutsatsen (*DgF* IV, s. 782), att den lånat namnet »Udgierd» från Ghementrycket. Ek skriver till detta (s. 77), att »då böra också de andra två [:Karvel, Gloriant] få samma förklaring.» Men han går ett steg vidare (s. 79): »B-texten har såsom vi förut sett ur Ghemens tryck upptagit tre namnformer, men jag anser, att den dessutom grundligt omarbetats med ledning härav.»

På namnformerna i visan kan nog inte just det byggas som Ek trodde. För det första har Ghementrycket inte »Udgierd» utan »Udger» (»Vdger»), och för det andra är Karvel och Gloriant den norska sagans former; varför de svenska texternas »Gloria» skulle vara den för balladen riktiga klargörs inte.[94] Eks uppfattning om visans vandringsväg har påverkat hans indiciesammanställning istället för tvärtom. Ännu tydligare är detta beträffande den »grundliga omarbetningen». Ty när han talar om »omarbet-

[94] Det kan påpekas att Holgers namn i texten Bröms Gyllenmärs 14 omväxlande skrivs »Holger» och (oftare) »Holgerdh», något som ej framgår av textens återgivande som SF 7 A (enbart »Holger»). – I Codex Bildstenianus, från 1400-talets förra hälft, av *Fornsvenska legendariet* (ed. G. Stephens, II, 1858, s. 746f.) uppträder formen »ødger dan» (väl från Karlamagnussagan; jfr Storm, *Sagnkredsene*, s. 141; intressant nog sägs hans moder vara »thyri danaboot» som »byghde dana virke»). Om vi där har en från »Oddgeirr» avledd form, kan å andra sidan »Holger» och andra utvecklingar ur ett äldre »Holmger» beläggas i Sverige under 1300-talet (utöver Lundgren, Brate & Lind, *Svenska personnamn från medeltiden* har jag kunnat repliera på Arkivet för ordbok över Sveriges Medeltida Personnamn). Man kan nämna bröderna Johan och Birger Holmgersson (Rörik Birgerssons ätt; *ÄSF* I, s. 187); vid upprättandet av sitt testamente 1332 (DS 2910, original) skriver sig Johan »Ego Johannes holgersson» och även brodern har samma patronymikonform, under det att deras bevarade sigill visar en vacklan mellan olika former (Hildebrand, *Svenska sigiller* 3:325, 360, 410, 413): Holmgersvn, Hongerss(on), Holgris, Hulmgeri (Hulgeri?); jfr DS 2915 (Hungersson). Deras brylling, Uppsalakaniken Ulf Holmgersson (Ama; *ÄSF* I, s. 110) som dog 1335, skrivs i en anteckning på testamentet s.å. »hulngersson» (DS 3130), medan det på sigillet (*Svenska sigiller* 3:448) står »Holmgers son»; hans far Holmger Ulfsson, död senast 1323, skrivs »Holgeri Vlphsons» (gen., DS 2375, avskr.). Holmgernamnet torde de nämnda – allesamman ättlingar till den vid Gestilren 1210 stupade Folke jarl (som efter Lenaslaget 1208 efterträdde sin bror Knut som Erik Knutssons jarl) – ytterst ha ärvt från Holmger Filipsson, sonson till kung Erik Jedvardsson och enligt min mening svåger till Folke (härom utförligt i min kommande *Folkungar, brudrov och ballader*). Namnet på Holmger Filipssons sonson, den 1248 av jarlen Birger Magnusson avrättade kungasonen Holmger Knutsson, utvecklades i den legendartade traditionen till »Hollinger»; jfr ovan s. 346 n. 44. För namnets i stort sett likartade utveckling i Danmark se *Danmarks gamle Personnavne* I, sp. 571ff.

ning» är det i förhållande till de svenska texterna som obefogat upphöjs till norm. Ek har tydligen inte kunnat tänka sig att i vissa traditionslinjer visan behållit mera av den ursprungliga historien (som sagans A-redaktion tillhandahöll) än i andra. Den i slutet rumphuggna DgF 30 C, en text Ek tar alltför lätt på, representerar i detta avseende ett slags mellanform.

När vi använder ett uttryck som »mellanform» får vi emellertid akta oss för att däri inlägga en strikt temporal betydelse, ty då hamnar vi lätt i samma fälla som Ek. Det alltför primitiva evolutionistiska tänkande som också eljest gjort sig gällande hos honom (se I, s. 62, 112) har här lett honom till ett rent lineärt betraktelsesätt: en svensk text har (eventuellt via 30 C) »omarbetats» till 30 B, som i sin tur »omarbetats» till 30 A. Denna åskådning, orimlig i sig, förenas med en oklar uppfattning om källornas ålder och karaktär. Ek skriver på ett par ställen, att Grundtvig menat 30 B vara den äldsta danska texten. Detta säger denne aldrig explicit, vilket inte hindrar att han hyst en sådan åsikt, eftersom han oriktigt antog att »Svaning»-volymerna verkligen ägts av Vedels svärfar historikern Hans Svaning; å andra sidan placerade Grundtvig även KBF alltför långt tillbaka i tiden. Men att skrivaren av KBF haft tillgång till den i Svaning II fixerade texten och »omarbetat» denna (30 B) var en för Grundtvig främmande tanke.

Sedan vi numera anser oss veta, att volymen Svaning II helt eller till allt övervägande delen utgörs av uppteckningar ur muntlig tradition, blir vi givetvis försiktigare att utläsa för mycket ur detaljer såsom stavningen av personnamn. Hur sångaren uttalade »Udger», »Udgierd» e.d. vet vi inte; det är upptecknarens eller renskrivarens former vi ser (i str. 19 förekommer f.ö. »Holgerd»). Hur sjunger man »VIII aar» (str. 7)?

Att 30 B finns just i Svaning II ökar inte sannolikheten för att vi – i alla fall omedelbart – har att göra med en lärd krönikebaserad tradition. Hellre än att uppehålla oss vid spekulationer härom skall vi dock angripa kärnproblemet: har 30 B lånat från en krönika eller har krönikan lånat från den vistradition för vilken 30 B är en yngre representant?

Vi har sett Storms och Eks svar, men vi har också mött Fjeld Halvorsens skepsis mot Storms lösning och hans eget alternativa förslag. Det sistnämnda är *a priori* det riktiga. Ek har uppenbarligen aldrig ställt sig frågan varför den danska eller svensk-danska krönikan, som genomgående är en förkortad version av den norska sagan, har olika tillägg i avsnittet om Holger Dansk och varför just dessa tillägg återkommer i balladen. Den naturliga förklaringen är att krönikeredaktören haft en kompletterande källa och att denna källa är balladen.[95]

Den metod som här måste komma till användning är att närmare analysera krönikans text (i Børglumhandskriften från 1480 och i Ghementrycket) jämförd med de båda redaktionerna av Karlamagnus saga. Sverker Ek har försummat detta. Han har nöjt sig med att dra slutsatser från de få exempel Grundtvig och Storm framdragit. Ek skriver (s. 79):

[95] Ett liknande fall finns i den svenska Didrikskrönikan, där avsnittet om Högnesonens hämnd på Attila broderats ut jämfört med motsvarande passus i förlagan, den norska Didrikssagan; även här torde en ballad ha levererat tilläggsstoffet och vissa formuleringar. Se kap. 7 D.

Grundtvig har anfört tre slående parallellställen mellan visa och krönika; av dessa återfinns två i Karlamagnus saga, och dessa måste ha inarbetats i visan antingen i Danmark eller tidigare; först under den senare förutsättningen finnes det en möjlighet för Grundtvigs teori, att krönikan i det tredje fallet lånat från visan. Nu saknas alla tre ställena i den svenska visan, liksom också i dansk C, och därav drar jag den slutsatsen, att de alla i Danmark överförts från krönika till visa.

Vad Ek på detta något egendomliga sätt egentligen tillkännager är att str. 30 B:19 enligt hans mening lånats från krönikan. Strofen lyder (med Grundtvigs interpunktion):

Daa suarde goden Holgerd Dansk,
hand ypped først den kiiff:
»Først du komer til helffued,
sig, Udgierd sende dig did.»

Krönikans text lyder på motsvarande ställe: »om thw worder ath spwrdh tha tw kommer till heluede hwo teg tyth sendhæ tha sygh ath wdger danske giørde thet.»[96] Det krävs starka skäl för att frånkänna balladens – därmed inte nödvändigtvis arketypens – pregnanta uttryck prioriteten. Påfallande är att det är i denna strof och enbart där som 30 B har namnformen »Holgerd» (annars »Udgerd»); detta talar närmast för ett sammanstrålande av olika traditionsgrenar hos sångaren.

De övriga två av de »tre slående parallellställen mellan visa och krönika» som Grundtvig enligt Ek har anfört tål också att skärskådas. Det är i *DgF* III, s. 803f., som Grundtvig jämför några av visans strofer med den av C.R. Unger 1860 utgivna första (och i sitt, kritiska, slag hittills enda) editionen av *Karlamagnus saga*. Ett av dessa ställen rör den strof i 30 B som har nr 18 (och sålunda närmast föregår »helvetesstrofen»):

Det vor goden Burmandt Kammp,
hand talled til Udgierd Danske:
»Viltu troo oppaa min Gudt,
daa vill ieg tage dig til fange.»

Sagans A-redaktion har här (Ungers ed., s. 117):

En ef þú vilt gefa upp vápn þin ok neita guði þínum, ok segst yfirkominn sem þú ert, þá skal ek gefa þér líf fyrir sakir konungs dóttur, því at hon hefir árnat þér miskunnar við mik, ef þú vilt þiggia.

Børglumhandskriften av krönikan (och efter den Ghementrycket och Christiern Pedersen) lyder (Lindegård Hjorts ed., s. 72):

burnamant worth vredh ok sprongh wp snarth, ok sagdhe jeg will teg icke lenger skone for k dotther skyld thy tw haffuer tegh sielffuer for brøth tw haffuer fortalet myn gud [.]

Helt klart är, att visan här står mycket närmare sagan än vad krönikan gör; Eks åsikt att 30 B här bygger på krönikan är befängd.

Det andra av de ställen Ek åsyftar rör str. 10–11 i 30 B, beskrivningen av Burmans natur:

[96] Citatet från Børglumhskr. Krönikans texter citerar jag efter Poul Lindegård Hjorths edition *Karl Magnus' Krønike*, Kbhvn 1960 (i detta fall s. 72).

10. Manden er gram, oc hesten er grum,
det siger ieg eder for sant:
ieg haffuer hørt, at dett er vist:
hand bider med ulffuens tand.
11. Hand vill icke andet æde,
end kiød aff christen mandt:
icke vill hand andet dricke,
end blod med eeder blend.

I den danska krönikan heter det om Burnemant då han införs i berättelsen (*a. ed.*, s. 60):

alle hans dage hadde han waretth i krygh ok orloff all hans madh skulle blandhes met blodh han haffude øghen som en katth ok sogh bæther om natthen en vm dagen wore han her i landhet tha wore han lyger en troll [C.P. 1534: ith trol].

På samma ställe i texten heter det i sagans B-redaktion (Ungers ed., s. 108):

En Burnament hefir um allan aldr verit i bardögrum, hann var mikill vexti ok illr kosti, svartr á hár ok hörund; hann má engan mat eta nema hrán [*cb*: hrátt] ok eigi vín drekka nema blóði væri blandat; hann hafði gul augu sem kettir, ok þó enn skygnri um nætr en daga. Þessi maðr var fullr galdra ok gerninga ok flærðar, ok mundi hann tröll kallaðr vera, ef hann kœmi norðr hingat i heim.

Som synes är det fråga om rent ordagranna likheter mellan dessa båda prosastycken.[97] I den danska krönikan finns emellertid också en annan passus med liknande grundbetydelse (*a.ed.*, s. 72), men där lagd i munnen på Udger då han svarar på Burnaments fråga om hans släkt och födelseort:

ther som jegh ær fødh kunne the engen troldom ok icke ædhe the rooth kødh ok drikke blodh ther stridde the met rydderskab ok ey met trolldom som tw giør [.]

Grundtvig förbryllades av likheterna mellan saga, ballad och krönika, men eftersom han inte lät dem rubba hans tro på visans överlägset höga ålder sökte han inte ge någon egentlig förklaring. Ek har, som jag antytt, inte själv gått till prosatexterna utan enbart hållit sig till de av Grundtvig gjorda citaten; det är därför han talar om »tre slående parallellställen», under det att det i själva verket rör sig om vad man kan kalla ett enda. Detta framgår tydligt när vi nu citerar vederbörande krönikeavsnitt i dess helhet (och för lättläslighetens skull hämtar det ur Christiern Pedersens textversion; *a.ed.*, s. 72f.):[98]

Siden settis de neder oc huiltis, Burnemant sagde, Aff huad slecht est dw, eller huor est du fødder. Olger swarede, der som ieg er fødder der kan man ingen troldom, Oc icke æde de helder raath kød, oc ey dricke de heller blod som dw gør, Oc der stride de met ridderskafft, oc ey met

[97] Till detta förhållande återkommer jag i det följande.

[98] Christiern Pedersens version av detta stycke skiljer sig reellt från Børglumhskr. och Ghementrycket på två punkter: C.P. använder namnformen »Olger» och han låter Olger säga att han är »en konge søn», där de andra tvärtom har »hwerken ær iegh koning eller hertuge søn». C.P. var nämligen övertygad om Olgers historiska existens och att denne var son till kung Götrik; det var denna övertygelse som föranledde honom att utge sin egen textversion av Karl Magnus' krönika och att översätta Kung Olger Danskes krönika.

troldom som dw gør, Vilt dw wide min slect, da er ieg en konge søn, Men bliffuer dw spurder ath naar dw kommer till helffuedis huo dig dit sende, da sig at Olger danske giorde det Burnemant bleff wred, och spranck op snart, oc sagde, Ieg wil dig icke lenger spare for kongens dotter skyld, Thi dw haffuer dig selff forbrudet, dw haffuer fortalet min Gud[.]

Med stöd av de slutsater vi ovan dragit beträffande str. 18 och 19 i DgF 30 B vågar vi säga att hela det nu citerade stycket torde vara en sammanhängande parafras över fyra strofer i vistexten. Ty det kan inte betvivlas, att den som skrivit Børglumhandskriften (och/eller hans föregångare) känt balladen. Strax före det redan citerade avsnittet heter det nämligen (*a.ed.*, s. 70):

burnament sade stat op wdger her mo icke lenger hwilæs Jeg will nw syge thet santh ær jeg haffuer engen fwnnet tin lyghæ ok slogis anneth synne So ath thet motthæ Høres iiij walske mylæ so smal thet pa theris skiøllæ ok hielmæ burman hiøg til wdger pa thet hordhæ steen i hielmen swa ath wdger gyk i knen [etc.]

Mitt i denna livliga kampskildring med flera balladeska drag kallas Udgers motståndare plötsligt och för en enda gångs skull »Burman», ett namn som eljest bara förekommer i balladen. Enbart denna detalj borde i sig vara avgörande.[99]

Jag nämnde att kampskildringen innehöll flera drag, vilka jag med ett av Otto Holzapfel lanserat adjektiv kallade balladeska. Undersöker man kröniketexten finner man utan svårighet balladreminiscenser i hela det avsnitt som svarar mot sagans *Oddgeirs þáttr danska.* Självfallet styrker detta den av mig förfäktade åsikten att krönikören känt balladen ifråga, och särskilt är detta fallet om dessa balladeska drag i krönikan kan knytas till just denna ballad. Det ter sig naturligt att lägga Børglumhandskriftens text i Lindegård Hjorts edition till grund för analysen, i vilken främst de svenska texterna av balladen måste beaktas.[1] Resultatet presenteras punktvis och blott i sina huvuddrag.

1. Tvekampen mellan Holger och Burman – för att använda dessa namnformer – beskrivs mycket utförligare i krönikan än i sagan. Den är bara i krönikan indelad i tre duster: de »slogis anneth synne» (70:14), »tha slogis the thet iij syn» (72:18). Jfr »Thet första dust the samman ginghe» (SF 7 A:18), »Then första resa the samman rede» (SF 7 B:20). Ett svagt spår härav är möjligen »Saa fictede de i stunde thoo ock end paa den tridie» (DgF 30 B:17).

2. En viktig detalj är beskrivningen av Holgers svärd: »Holgerdh dragher sin brune brändh/ Han glimma som gulet thet rödha» (SF 7 A:20). Jfr krönikans »thette swærd... thy glymmær thet som gwld» (66:19–21), Ek, *a.a.*, s. 72, kommenterar uttrycket i visan men har ej observerat stället i krönikan. Lindegård Hjorth, *Filologiske studier over Karl Magnus' krønike*, 1965, s. 224f., konstaterar att »glime» är mycket ovanligt i da. och »synes overhovedet ikke kendt i norrøn litteratur»; han har svårt att förklara ordets förekomst. Det rör sig om ett direkt lån från vår ballad. Ordet förekommer även i den starkt balladinfluerade skildringen längre fram i krönikan (s. 90ff.). C.P. 1534 ändrar till »skinde» (67:30).

[99] Sverker Ek skriver (s. 78), med hänvisning till Brandts ed. av krönikan som har ett fullständigt namnregister), att man påträffar »endast ett enstaka Burman». Ek har ej insett betydelsen av denna enda men talande förekomst av namnformen.

[1] För enkelhetens skull citerar jag de svenska balladtexterna ur Arwidssons *Svenska Fornsånger* (SF).

3. »Odger redh fraa slotthet» (68:8); jfr »ridher af stadhen ut» (SF 7 A:5), »ridher för staden vp» (SF 7 A:21), »rider för slottet up» (SF 7 B:3), m.fl. Namnformen »Odger» just här är, liksom »Burman» (70:15), iögonenfallande.

4. »Thin fadher hauer giffuet tegh eth trooll som bwrnament hether jomfrv blegnede som etth bast» (62:1–2). Uttrycket »blekna som bast» har jag behandlat ovan s. 220ff.

5. Utan kommentarer nämner jag följande uttryck, varav några kan knytas till vår ballad, andra i varje fall är höggradigt balladeska: »wdger satth i store iern» (54, 1) »Sigh myn feste man gode nath» (56:13); »enghen hedningh wynner segher aff hannum» (58:5–6); »nw haffuer tw leget her eth iaffnth orr» (58:9–10); »bant eth swärd weth syn sydhæ» (60:6; 66:16); »thette swærd worth hærth i orms blodh» (66:19–20); »thet motthæ Høres iiij walske mylæ» (70:14–15); »keyser karl ræddis fast» (72:18); »pa then øø» (72:19); »hiøg hans hoffuet aff ok banth wetth hans sadelboge» (74:9–10).

I sin avhandling om krönikan skriver Lindegård Hjorth: »Man har længe været opmerksom på, at D's Udger Danske-bog rummer karakteristisk plusstof i forholdet til N [:den norska sagan]. Bogen falder uden for vore undersøgelsesområder, og det er ikke tanken her at drøfte de særlige problemer, der knytter sig til dette plusstoff».[2] Men han snuddar i alla fall (s. 308) vid »overvejelserne over, hvorvidt Udger Danskebogens afvigelser fra den bevarede N-version, fremfor alt den kraftige udvidelse af Burnemand-episoden, skyldes en dansk eller en vestnordisk bearbejder» och har därvid en not:

En digression: For en del bærer D's Udger Danske-plusstof de sekundære udvidelsers præg; meget er stereotyp-situationer, som den med genren fortrolige, måske dog en vestnordisk bearbejder (jf. f.eks. de islandske epigonsagaer i Editiones Arnamagnæanæ B XX (1962)), kunne konstruere uden hjemmel i nogen udenlandsk kilde. Men det må ikke overses, at D her rummer i alt fald ét træk, som forudsætter kendskab til den karolingiske digtcyklus, nemlig det kun i D overleverede navn på Udgers hest, *Bursant*, der må være en mindelse om de franske digtes *Baucan* (*Baucant, Bausant* osv., jfr. Langlois).

Av det föregående torde ha framgått att det nytillkomna i den danska krönikans Burmanepisod – dess pluspartier och pluselement – utgörs av lån från den på sagan baserade balladen om samma ämne samt, symptomatiskt nog, då också av andra balladeska vändningar. Så förvånande är väl egentligen inte detta.[3] Att det inte klargjorts tidigare beror nog delvis på att i de danska balladtexterna DgF 30 ABC, som man i första hand vänt sig till, kampskildringen har en betydligt diskretare prägel än i de svenska. En annan orsak är väl de åsikter som så kategoriskt framförts av Storm och Ek; så olika dessa uppfattningar än är rörande visans ålder och ursprung har de det gemensamt att de tilldelar krönikan en enbart givande, icke en mottagande roll.

[2] *Filologiske studier over Karl Magnus' krønike*, Kbhvn 1965, s. 86.

[3] Jfr Fjeld Halvorsens ovan cit. yttrande. Han var då tydligen ännu obekant med Sverker Eks bok (så ej i *KLNM* 8, 1963, sp. 290). När det gäller »the precious stones» måste impulserna ha kommit från annat håll än balladen; kanske skall man mindre tänka på ett egentligt lapidarium (jfr Peter Foote, Steinbøker, *KLNM* 17, sp. 115–118) än på verk som Elucidarius eller Presbyter Johannes (sistn. har f.ö. viss anknytning till Holger Danske genom Mandevilles resor; se H. Toldberg, Traditionen om Presbyter Johannes i Norden, *ANF* 76, 1961, s. 256f.).

Sverker Ek var den förste att ägna de svenska texterna av »Holger Dansk och Burman» ett mera ingående intresse, och otvivelaktigt är deras vittnesbörd oumbärligt för en rätt förståelse av visans historia och norska ursprung. Men säkert är också att Ek överdriver deras betydelse i så måtto att han i praktiken betraktar dem som visans arketyp. Då DgF 30 B avviker från de svenska texterna måste den enligt honom ha underkastats en plötslig, »grundlig omarbetning», och genom att förutsätta vad som egentligen skulle bevisas lyckas han övertyga sig själv om tesens riktighet, varvid han på ett synnerligen spekulativt sätt flyttar, tillägger och utesluter strofer (*a.a.*, s. 80f.). Han övertygar därför knappast den kritiske läsaren, i den mån vederbörande alls orkar tillgodogöra sig den mer än lovligt invecklade framställningen.[4] Avgörande är emellertid, att själva premissen var felaktig. Genom att missbedöma den danska krönikan berövade Ek sig själv en värdefull källa för kännedomen om visans historia.

Detta är särskilt påfallande emedan Ek, liksom de flesta vid denna tid, var övertygad om att den danska krönikan icke var översatt direkt från den norska sagan utan från ett svenskt mellanled, den i så fall blott ofullständigt bevarade svenska krönikan om Karl Magnus.[5] Det var förutsättningen för hans uppfattning att Holgerballaden hela tiden åtföljt sagan/krönikan från Norge via Sverige till Danmark. Man kan tycka att Ek därför borde ha undersökt den danska krönikan på jakt efter från dess svenska förlaga kvarstående drag, sådana som kunde kasta ljus över balladens väg. En sådan undersökning, liknande den jag redovisat härovan, företog han emellertid inte.

Som bekant har det sedan starkt dragits i tvivelsmål huruvida den danska krönikan passerat ett svenskt mellanled; den skulle istället ha översatts direkt från ett norskt original.[6] Lindegård Hjorths undersökning av den danska krönikan mynnar dock ut i en försiktig återgång till Storms tanke om den svenska krönikan som dess omedelbara förlaga.[7] I ty fall kunde Burmanepisodens pluselement och balladeska uttryck ha funnits redan i den svenska krönikan, förutsatt att denna innehöll även *Oddgeirs þáttr danska*. Vår nu gjorda undersökning av balladinfluenserna talar onekligen härför; inte minst gäller detta förekomsten av verbet »glimma» och uttrycket »blekna som bast». Det skulle faktiskt betyda att den svenska Karl Magnus varit mera omfattande än vi hittills vetat samt att den tjänat som mellanled mellan den norska sagan och den danska krönikan; förvisso resultat av vikt, än en gång visande att balladgenren måste fullt beaktas även vid studiet av annan nordisk medeltidslitteratur.

Den svenska Karl Magnus' krönika dateras av David Kornhall med vägande skäl till

[4] Det är i anslutning till sin bedömning av just detta avsnitt i Eks bok som Anton Blanck skrev: »En läsare som icke känner materialet på förhand kan omöjligen få fram tankegången ens i dess huvuddrag och vissa punkter torde alltid trotsa även den välvilligaste specialists tolkning.» (*Sakkunnigutlåtanden rörande sökandena till professuren i litteraturhistoria med poetik vid Göteborgs Högskola*, Gbg 1932, s. 72.)

[5] Storm hyste denna uppfattning och skriver att »den danske Krønike ved adskillige Sprogformer viser, at dens Kilde er *svensk*» (*Sagnkredsene*, s. 161). Det måste vara ett rent förbiseende när E.F. Halvorsen, *The Norse Version of the Chanson de Roland*, 1959, s. 58, om Storm säger: »He pointed out that the Danish *Karl Magnus Krønike* must be derived from the saga in its original Norwegian form».

[6] David Kornhall, *Den fornsvenska sagan om Karl Magnus*, Lund 1959, s. 298ff., ger en forskningsöversikt. Kornhall själv avvisar tanken på att den danska krönikan bygger på ett svenskt mellanled.

[7] Se s. 221 n.23 ovan.

1400-talets början.[8] Här har vi således en trolig *terminus ante quem* för Holger Danskballaden i Sverige. Beträffande Danmark får vi först konstatera, att balladen tydligen varit bekant för skrivaren av Børglumhandskriften 1480; namnformerna »Odger» och »Burman» torde vara vittnesbörd tillfyllest.[9] Men åtskilligt tyder på att balladen funnits i dansk tradition avsevärt tidigare än så.[10] Ingenting säger att den skulle ha nått Danmark i krönikans släptåg som Sverker Ek förfäktade:[11]

> När vi nu helt kunna överblicka Holgervisans vandringar från Norge över Sverige till Danmark, kunna vi fastslå, att den tagit alldeles samma väg som dess skrivna källa Karla-Magnus saga, och detta är av det största historiska intresse, då det synes ange, att den skrivna och muntliga litteraturen vandrat jämsides. Då den skrivna litteraturen under 1300- och 1400-talen huvudsakligen kommit från Norge till Sverige och från Sverige till Danmark, ger detta en god bekräftelse på vår syn på folkvisans vandringar under nämnda sekel [sic].

Tanken att visan vandrat jämsides med sagan/krönikan rimmar dåligt med det helt riktiga resultat Ek själv framlagt i samma arbete rörande ballader som bygger på Didrikssagan; dessa åtföljde inte sagan från Norge till Sverige utan hade föregått den, vilket är förutsättningen för att de kunde influera »redaktören» av den svenska Didrikskrönikan. Men överhuvudtaget kan inte spridningen av muntlig dikt på detta mekaniska sätt kopplas till handskriftsvolymers förflyttning och avskrivning.

Sammanfattningsvis kan sägas att »Holger Dansk och Burman» är norsk till ursprunget och att den diktats på basis av *Karlamagnus saga*, så som Ek antog.[12] Den har sedan delats i olika variantgrupper, varav en hållit sig relativt nära ursprungsutformningen/sagan, en annan utvecklats i burleskt drastisk riktning under påverkan från norska trollvisor. Det går inte an att som Ek betrakta den sistnämnda formen som den ursprungliga. Därför haltar hans parallellisering av denna ballad med Torsvisan (DgF 1, TSB E 126), där vi verkligen kan se hur i dansk adelstradition det skett »en omdigtning af den oprindelig ikke danske kjæmpevise om Tors hammerhentning til en riddervise», för att citera det arbete av Sophus Bugge och Moltke Moe som gett Ek uppslaget till hans hypotes.[13] Förebilden, Trymskvida, har en annan karaktär än

[8] *A.a.*, s. 102f.: »Vi kan säga att S rimligen tillkommit i slutet av 1300- eller början av 1400-talet och inte senare än 1420-talet.»

[9] »Odger» står till yttermera visso först i sitt kapitel; dess initiala O är »større end tekstens øvrige majuskler» (Lindegård Hjorths ed., s. 68); »Burman» kan inte gärna oreflekterat ha övertagits från en förlaga enär namnet överallt eljest i ms – dvs ett stort antal gånger – är »Burnamant».

[10] Det är tveksamt huruvida Ek observerat att »Holger Danske og Burmand» avsatt ett litet men ganska tydligt spår i ett par andra danska balladtexter (DgF 133:15 och DgF 290 A:16), något som framhölls i Brix, *Vers fra gamle Dage*, 1918, s. 78f. Brix påpekade även ett intressant samband mellan DgF 133 och (två svenska texter av) DgF 290 (TSB D 372, SMB 167) beträffande den fångne »biskop Valdemar».

[11] *Norsk kämpavisa*, s. 83.

[12] Av patriotiska skäl vidhålls tanken på balladens danska ursprung i Knud Togeby, *Ogier le Danois dans les littératures européennes*, Kbhvn 1969, s. 199ff. När Togeby kallar Eks argumentation *extrêmement curieuse* kan jag delvis instämma med honom, men i övrigt demonstrerar Togeby blott sin skäligen dilettantiska syn på den nordiska balladgenren. – E. von der Recke (*Danmarks Fornviser* I, s. 148) kallar strofen DgF 30 C:3 »charakteristisk norsk». Ordet »ogifven» i SF 7 B:23 bör snarast uppfattas som en norvagism (det enda fsv. belägget hos Söderwall kommer från *Tröghbolagh* och är minst sagt osäkert, se Birger Lundberg, *Tröghbolagh*, Uppsala 1952, s. 56).

[13] S. Bugge & M. Moe, *Torsvisen i sin norske form*, Chra 1897, s. 64.

Burmanepisoden i Karlamagnus saga och i Torsvisan är säkert den burleska utformningen den ursprungliga.

Sverker Ek stöder sin »rätt sena datering för visan» (s. 77) med en hänvisning till »tidpunkten för visans utbredning», dvs hans speciella idé att »sagan över allt gått före visan». Det är svårt att skönja någon hållbar datering av visans tillkomst på sådana grunder (som till på köpet torde vara felaktiga), men Ek har också ett annat argument:

> Antar man, att visan tillkommit vid en tidpunkt, då ämnet [:kamp mot troll och jättar] redan var utbildat som vismotiv, så är det fullt naturligt, att visförfattaren lade det till rätta för sig efter de vidtagna formerna och därigenom blev ganska oberoende av sagan. I så fall behöver han endast ha hört sagoepisoden i muntlig form, något som Liestøl i sin undersökning Norske Trollvisor og Norrøne Sogor anser vara det typiska.

Detta förutsätter å sin sida, än en gång, att vad Ek kallar »den norsk-svenska bondvisan» (s. 82) är identisk med arketypen, trots att den har tappat en god del av själva fabeln (varför Holger Dansk fanns på plats som fånge förklaras t.ex. inte).[14] Men härtill kommer en inkonsekvens hos Ek. Under det att han på ett ställe (s. 73) föreställer sig »att visförfattaren känt sagan från en B-text» (där en detalj omnämns två gånger), säger han alltså i det citerade stycket att denne endast behöver ha hört »sagoepisoden i muntlig form, något som Liestøl», etc.

För en datering av balladen är det givetvis av vikt att kunna avgöra om det är sagans A- eller dess yngre B-version som varit utgångspunkten för visan; det är i verkligheten en ganska komplicerad fråga.[15] Viktigare för Ek var nog åsikten att balladens diktare »hört sagoepisoden i muntlig form». Han hänvisar härvid till Liestøl, som dock inte yttrade sig om »Holger Dansk och Burman»; det är Ek själv som jämställer denna med de trollvisor Liestøl behandlade. C. J. Brandt, den förste utgivaren av Børglumtexten, tänkte sig att hela Karlamagnus saga levt i muntlig tradition, en absurd tanke som redan Grundtvig fann oacceptabel. Men inte heller de enskilda kapitlen eller episoderna torde ha levt vidare i form av mer eller mindre ostrukturerade prosaberättelser; idén påminner om den i sitt renodlade skick övergivna föreställningen om germanska »Heldensagen» i obunden form. Balladpoeterna har hört sagan uppläsas och sedan diktat sin egen version av de avsnitt de funnit lämpliga för sitt syfte. Det betyder, som jag flerstädes framhållit, att de tillhört eller rört sig i en miljö där sagomanuskripten fanns. När Ek talar om »bondvisan» har han förväxlat dess tillkomstsituation med dess senare liv i traditionen, och det finns heller ingen orsak att datera »Holger Dansk och Burman» till en senare tid än Rolandsvisan som bygger på samma saga; den sistnämnda balladen tidfäster Ek till »1200-talets slut» (s. 9).

Det stöd Ek ansåg sig finna i Knut Liestøls arbete med fornaldarsagor och trollvisor är knappast så starkt som han förmenade. Dels hänför Liestøl nog i många fall dessa

[14] Hur mycket av sagans berättelse som visan ursprungligen omfattat kan diskuteras. Jfr härom E. von der Recke, *Danmarks Fornviser* I, s. 146f. Han skriver också (s. 147) att visan »er bleven til i Norge» och tillägger »Til Danmark har Visen neppe som Sagaen taget Veien over Sverig, men er rimeligviis gaaet rum Tid forud for denne.» I dessa båda yttranden instämmer jag således.

[15] Jfr ovan s. 221f. och framförallt min utredning i kap. 7 D.

sagor till en alltför sen tid, dels torde förhållandet mellan saga och ballad (och *ríma*) ofta ha varit ett annat än Liestøl trodde.[16] Han var en huvudföreträdare för den s.k. friprosateorien inom sagaforskningen. Sedan hans tid har vi kunnat studera hur denna teori utträngts av dess motsats, bokprosateorien, och hamnat långt under pari. Även om en försiktig revalvering skett under senare år, torde tanken på fornaldarsagor levande i rent muntlig tradition få anses vara ganska äventyrlig, något som avgjort talar emot Eks sena kämpavisedateringar.

När Ek tyckte sig se att kämpavisorna i Danmark omarbetats i riddarvisans stil »mot medeltidens slut» är hans iakttagelse riktig; felaktig är däremot hans konklusion att de alla dittills varit okända där. Det skede han avser är det jag kallar tiden för Danmarks *seconde chevalerie*, då förvisso en (till stor del skriftlig) omarbetning skedde av visor som förut levt i muntlig tradition, under det att andra förblev obearbetade. Uppenbarligen hämtade man åtskilliga visor från balladens ursprungsland Norge såsom jag tidigare nämnt (I, s. 79f.). Men de flesta visorna upptogs ändock ur den danska tradition i vilken de redan tidigare fanns (oavsett ursprunget). Att just kämpavisorna kommit till Danmark först fram emot sekelskiftet 1500 är ett rent postulat. Sålunda observerade Ek t.ex. inte – det visserligen ej heller av någon annan upptäckta – förhållandet, att ett stycke i avsnittet om »Gorm Haraldssøn» i den danska rimkrönikan är en ren parafras på den typiskt norska trollvisan »Kappen Illugjen».[17] Då Ek (s. 10) talar om »den norska kämpavisan, när den omkring 1400 i större antal sökte sig ut över landets egna gränser» avser han enbart Sverige; även här är tidsangivelsen helt gripen ur luften men har påfallande nog tagits för god vara inom forskningen.[18] Att dessa visor skulle ha åtföljt skrivna sagor till Sverige och Danmark är en omöjlig hypotes; Ek har härvidlag också råkat glömma vad han yttrat om fornaldarsagorna.

Vi lämnar nu Sverker Eks åsikter om DgF 30 genom att citera vad han redan inledningsvis i sin bok skriver:[19]

> I min undersökning av den norska kämpavisan om Holger Dansk och Burman visar jag, hur den i Danmark underkastats upprepade bearbetningar, tills den blivit den »R i d d e r l i g h e d e n s Vise mere end nogen anden,» som Olrik så vältaligt analyserat i inledningen till Danske Folkeviser i Udvalg.

[16] Jfr Stephen A. Mitchell, *Heroic Sagas and Ballads*, Ithaca & London 1991, chapter 4 (s. 137ff.). – Framhållas skall att Liestøl i *Upphavet til den islendske ættesoga*, Oslo 1929, s. 119, om dem som »utformat» de isländska ättesagorna skriver: »Dei må som folkevisediktarane ha stade høgt socialt, og helst høyrt heime millom stormennene eller i fylgjet deira»; frågan är om Liestøl någonstädes i sina balladarbeten uttryckt sig så entydigt.

[17] Se härom närmare i kap. 7 D. – Sverker Ek (*a.a.*, s. 99) nämner emellertid Grönlandsstrofen hos Claudius Clavus från 1400-talets förra del: »den visar hur tidigt vissa norska kämpavisor utvandrat.» Just detta exempel är kanske mindre välvalt, då Claudius kan ha hört visan i Norge och då strofens språkform snarast är norsk, se I, s. 87 n.7.

[18] Hildeman tror inte att dateringen behöver »justeras i någon nämnvärd utsträckning» (När kom kämpavisan till Sverige? *Medeltid på vers*, 1958, s. 155.) – Man kan undra vad det var som fick Ek att tänka på tiden o. 1400. Kanske Kalmarunionen? Men de norsk-svenska förbindelserna var som bekant väl så starka tidigare under 1300-talet.

[19] *Norsk kämpavisa i östnordisk tradition*, s. 6.

Sedan vi nu eliminerat den första av de två upprepade bearbetningar Ek åsyftar, nämligen den som skulle ha kommit till synes i DgF 30 B, återstår den i DgF 30 A. I gengäld torde denna vara resultatet av två olikartade »bearbetningar».

Gustav Storms påpekande, att DgF 30 A innehåller ett antal strofer som bygger på den av Christiern Pedersen 1534 utgivna Olger Danskes krönika, var avgörande för att Grundtvig skulle förändra sin syn på den vishandskrift där texten ingår: Karen Brahes Folio (KBF). I regel hade dittills Grundtvig satt dess texter på hedersplatsen A inom respektive vistyp. Men i DgF IV, s. 781f., skriver han:

Denne Bemærkning [:Storms] er rigtig, og den har en videre Rækkeevne, da den giver et vigtigt Bidrag til den rette Bedømmelse af K a r e n B r a h e s F o l i o h a a n d s k r i f t, det rigeste og i alle Maader betydeligste Folkevisehaandskrift, noget Land har at opvise. Vel har jeg tidlig været opmærksom paa, att der kunde forekomme meget afledte Texter, der viste sig som forholdsvis sene Bearbejdelser (saaledes vor opskr. *B* af Nr. 29 om Gralver Kongens Søn); men først efterhaanden som slige Tilfælde bleve hyppigere, har jeg faaet Syn paa, at dette mærkelige Haandskrift har en gjennemgaaende Tendens til at udvide og bearbejde de traditjonelle Texter, hvilket i Regelen er gjort med et Herredømme over Formen, som let skuffer Kritikken. (Se f. Ex. ved vore Viser Nr. 166, 258, 259, 262, navnlig det V, S. 60 bemærkede.) Men det er jo meget sjældent, at man, som her, kan med Sikkerhed paavise, n a a r og h v o r f r a der er gjort Laan til saadan Udvidelse eller Omarbejdelse.

Det har sedan dess tagits för givet att hela omarbetningen i DgF 30 A efter Olger Danskes krönika utförts för Karen Brahes Folio. Jag skall inte förneka, att vissa uttryck i texten bär en omisskännlig doft av detta ms, men vill när det gäller den innehållsliga förändringen ifrågasätta logiken i den gängse åsikten. Ty att texten 30 A innehåller ändringar och tillägg av ett slag som möter även eljest i KBF bemyndigar oss inte att plötsligt tillskriva KBF förändringar av en art den annars inte brukar uppvisa. Vi bör med andra ord urskilja de för KBF typiska mutationerna (såsom str. 42–44) och hänföra textens övriga särdrag vad stoffet beträffar (str. 6–11, 13–18) till KBF:s förlaga. Ernst von der Recke, som för DgF 30 A syns ha accepterat Grundtvigs lösning och generellt hade synnerligen låga tankar om KBF, kommer beträffande ett inslag i en av visorna om Marsk Stig till en liknande slutsats:[20]

Stropherne tyde jo paa, at KBF. ikke i Et og Alt er Opfinder af dette Afsnit; men det maa herved tages i Betragtning, at Haandskriftet i sin Behandling af 200 Viser ikke med Rimelighed kan troes overalt at have været deres første Samler og eneste Bearbejder.

Vi vet att skillingtryck ibland varit KBF:s förlaga.[21] Det ter sig synnerligen plausibelt att så varit fallet även beträffande DgF 30 A. Det bör heller inte råda något större tvivel om vem som skapat den historiserande nya textutformningen och haft särskilt goda möjligheter att få denna spridd: Christiern Pedersen. Att han hyste ett utomor-

[20] *Danmarks Fornviser* II, s. 113.

[21] Piø demonstrerar i *Nye veje*, s. 118–120, på ett utmärkt sätt hur KBF:s text (A) av DgF 88 »Kong Apollon af Tyre» avviker från en supponerad skillingtrycksförlaga; detta menar jag vara ett särskilt tydligt parallellfall till DgF 30 A. – Att en skillingtryckstext av DgF 30 verkligen förelegat och att 30 C inte är helt opåverkad av denna torde framgå av benämningen »kong Olger» (str. 18).

dentligt stort intresse för Holger Danskes gestalt är ett obestridligt faktum liksom att han hade en stark ambition att till sina landsmän förmedla en riktigare bild av denna än den de tidigare känt; att C.P. då sökt sprida upplysning inte blott genom sina båda prosakrönikor utan också genom en »rättad» version av balladen är nästan självklart. I sådant fall bör utgivandet av vistexten, med andra ord ett »skillingtryck», från hans tryckeri i Malmö (o. 1534) ha varit den väg han valt.

Piø har i annat sammanhang (*Nye veje*, s. 90, angående DgF 156) diskuterat frågan huruvida C.P. överhuvud taget kan tänkas ha varit balladdiktare. Han fäster sig vid ett uttalande av C.P:s biograf, C.J. Brandt, som (s. 280) apropå författarskapet till »Den syge Messe» (jfr ovan s. 367f.) säger att Christiern Pedersen »ingensteds har givet Prøver paa, at han kunde skrive flydende Vers.» Trots detta menar Piø, att C.P. »er en oplagt mulig forfatter till Ebbesen-visen»:

> Han var, som Brandt understreger, en betydande »Folkeskribent» på den tid. Han skrev et ligefremt og smukt dansk, og alt hvad han skrev, skrev han for den menige mand. De to krøniker han udgav – om Olger Danske og om Karl Magnus – blev de mest populære og læste i folkebøger genem mere end 300 år. Og ifølge hans egne udtalelser lå – nøst efter Evangeliet – »intet ham saa varmt på Hjærtet som det at pleje Fædrens Hukommelse og dermed kaste Glans paa hans dyrebare Fædreland».
>
> Og Chr. Pedersen havde den viden, der var nødvendig for at kunne skrive Ebbesen-visen.

Piø förbigår i sitt resonemang frågan huruvida C.P. »kunde skrive flydende Vers». Det syns mig emellertid som Brandts attityd härvidlag är alltför negativt formulerad, ty apropå psalmen »Wor Gud han er saa sterck en borg» skriver han om C.P.: »Men Bemærkningen ovenfor om hans ikke stærke Sans for Enderim hindrer i det Fald ikke Antagelsen, at han baade har indført, og maaske selv kan have oversat Luthers berømte Kampsang; thi i dens ældste danske Skikkelse, her i Malmø-Psalmebogen 1533, er det just ikke de nøjagtige Rim, der udmærker den, og Paastanden gik heller ikke saa vidt, at han ikke skulde kunne finde dem, naar han gjorde sig nogen Flid.»[22] Det är väl inte utan att Brandts krav på strikta helrim är en smula anakronistiska; i varje fall nöjer sig som bekant balladerna ofta med assonanser.

Det paradoxala i situationen är att vi aldrig med säkerhet kan få veta om en bestämd person diktat en ballad, detta på grund av genrens principiella anonymitet, tydligen alltid accepterad och respekterad av vederbörande. I Christiern Pedersen fall kan vi tillägga, att även om han utgett några ballader i skillingtryck – vilket jag således anser vara möjligt och sannolikt – har han säkerligen inte i dessa tryck uppgett sig själv som visornas författare eller bearbetare. Givetvis hade det styrkt min (och, för den delen, Piøs) argumentation för C.P. som balladpoet ifall han liksom t. ex. Povl Helgesen, Erasmus Lætus och Claus Lyschander även författat poesi av mindre opersonligt framträdande och därför mera attribuerbar art, men vi får alltså hålla tillgodo med skäl utan anknytning till det poetiska hantverket.

C.J. Brandt säger (s. 281) om C.P. att »Kæmpeviserne lød for hans Øre, saa snart han kom til et Æmne, de behandlede – baade om Olger Danskes Kamp med Burmand og de historiske fra Valdemars-Tiden nedefter til Christoffer af Bayern og

[22] C.J. Brandt, *Om Lunde-Kanniken Christiern Pedersen*, s. 290f.

Karl Knudsen». Detta påtagliga balladintresse hos C.P. (jfr flerstädes ovan, t. ex. s. 278 n.) betyder självfallet inte *per se* att han själv diktat ballader, blott att han väl kände genren, ett nödvändigt rekvisit för en balladpoet. Brandt, som var Grundtvigs något äldre samtida (född 1817) och bekant med honom (han försåg Grundtvig med upplysningar rörande C.P:s arbeten, se *DgF* I, s. 386), hade naturligtvis inte, lika litet som denne, en tanke på att C.P. diktade ballader, »folkeviser». Som jag i det föregående nämnt bröts obenägenheten att utpeka bestämda individer som upphovsmän till ballader – för en så sen tid som 1500-talet närmast ett slags pryderi – i Christiern Pedersens fall först av Piø. Själv vill jag således till C.P. attribuera DgF 173 (Ørnevisen) och DgF 21 (Longobarderne) samt mera tentativt föreslå att han »korrigerat» texten bakom DgF 30 A (Holger Danske og Burmand). Dessa visor faller, om vi ser till syftet, i två helt skilda kategorier: DgF 21 och DgF 30 A är – eller rättare, avsågs vara – visor om äldre dansk historia, under det att DgF 173 är ett propagandistiskt inlägg, i allegoriens form, i den dagsaktuella politiska situationen. Den sistnämda speglar C.P:s engagemang för Kristian II:s sak o. 1524, de andra ingår i hans nationellt historieundervisande – om man så vill, folkbildande – verksamhet i Malmö åren mellan Kristians fängslande och Grevefejdens utbrott. Till skillnad från DgF 173 med sitt politiska sprängstoff kan de andra ha spritts i skillingtryck från det tryckeri C.P. förfogade över. – DgF 17 diskuterar jag ej här utan i kap. 7 C.

*

Visan om Niels Ebbesen (DgF 156) är den enda Iørn Piø i *Nye veje til Folkevisen* vill hänföra till Christiern Pedersen. Han betraktar den som en nationell upplysningsvisa av »folkeskribenten» C.P., dvs han räknar den till samma kategori till vilken jag fört DgF 21 och DgF 30 A. Låt oss se varför Piø attribuerar DgF 156 till C.P.

Utgångspunkten är – och måste vara– en bestämning av visans ålder. Lika litet som Steenstrup och Brix företar Piø någon språklig analys, så som jag gjort härovan. Han använder ett annat argument för en – helt säkert riktig – datering till 1500-talet, nämligen den ringa variantbredden. Därvid ansluter han sig till ett uttalande av Sofus Larsen, att de bevarade texterna går »alle tilbage til en enkelt Redaktion, der tilhører Tiden nærmest omkring 1550», och ett av von der Recke, att de stammar från en »skriftlig Kilde, der først sent er bleven tilgængelig for en lidt større Kreds». Båda dessa forskare räknar (liksom tidigare Grundtvig, Steenstrup, Erslev och Olrik) icke desto mindre med att visan härrör från 1300-talets mitt, ett med hänsyn till det beskrivna textläget onödigt och äventyrligt antagande som Piø inte gör: det finns ingen orsak att sätta visans tillkomst tidigare än till 1500-talet. Piø framhåller, att den av von der Recke påvisade bristen på formler pekar, jämte avsaknaden av omkväde, i samma riktning.

Jag är som sagt enig med Piø i hans datering av visan till 1500-talet; min undersökning av ordförrådet kompletterar och styrker hans uppfattning. Beträffande den närmare tidfästningen skriver Piø först (s. 72), att visan »næppe er ældre end begyndelsen af det sekstende århundrede», men kommer sedan (s. 91 f.) till följande konklusion:

Chr. Pedersen *kan* have skrevet visen, og han kan have gjort det efter reformationen, for hans Danske krønike, er fra før 1534. Under sit arbejde med at finde kilder til folkebogsvisen, har

han så eftersporet lidt mere lokaltradition, end den han kendte, da han skrev om ham [:Niels Ebbesen] i sin krønike: han finder frem til, at man på Randers-egnen fortalte, at lunden hed *Fruerlund*, og at Ebbesens gård var *Nørringris*, der lå godt 20 km syd for Randers.

Hvis det ikke er Chr. Pedersen, der er forfatteren, er det i al fald én, der i begyndelsen af det sekstende århundrede havde den samme historiske indsigt, den samme interesse for viser, og den samme lyst til at skrive for den menige mand.

Varför C.P. skulle ha diktat visan »efter reformationen» är icke, med ett danskt ord, »indlysende». Häri ligger nog mest ett symbolvärde för Piø (jfr dock nedan s. 412) vars strävan är att datera så många ballader som möjligt till en tid efter »middelalderens» slut. Den som i likhet med mig finner det möjligt att Claus Lyschander diktat DgF 118 tar inte anstöt av principen, men nog ter sig en datering av DgF 156 till 1536 eller senare mindre sannolik, om C.P. är dess diktare; efter Grevefejdens slut syns han ha varit helt engagerad i arbeten med den danska bibelöversättningen och, de sista åren av sitt liv, med Æsopusöversättningen. Och även om DgF 156 skulle vara yngre än C.P:s danska prosakrönika – vilket i och för sig kan ifrågasättas – behöver visan inte dateras till en senare tid än 1520-talet, då författandet av (den ofullbordade) prosakrönikan torde ha upphört.

Dateringen av DgF 156 till 1500-talet nödvändiggör Piøs andra slutsats, nämligen att visdiktaren ägt synnerligen goda historiska kunskaper; jfr att von der Recke kallar balladen »den eneste i strengeste Forstand historiske, vi besidde fra vor Fornsangs Glanstid» (!). Om ock vår bild av skeendet präglats just av balladen ifåga – och detta i högre grad än t. ex. Steenstrup velat inse – kan balladen knappast ha diktats (på 1520-talet) utan stöd av skriftliga källor. Vissa traditioner bör visserligen ännu ha fortlevt i Randerstrakten om en så uppseendeväckande händelse som mordet 1 april 1340 på Jyllands reelle herre (när Piø, *Nye veje*, s. 90, talar om »en hændelse i Danmarkshistorien, som var ganske ubetydelig» är det onödigt tillspetsat, ty det var dock greve Gerts plötsliga död som banade vägen för Valdemar Atterdags kungadöme; huruvida den inte »ændrede historiens gang» är en historiefilosofisk fråga jag lämnar därhän). Detta är, som vi sett, också Piøs mening även om han med full rätt betonar och demonstrerar sambandet med skriftliga krönikor på latin, tyska och danska. Hur pass detaljerade de lokala traditionerna varit tål att diskuteras.

Piøs förstahandsförslag är således, att den historiskt välunderrättade författaren till DgF 156 varit Christiern Pedersen. Han reserverar sig en aning på denna punkt men uppger intet alternativt namn; det rör sig i så fall om någon med mycket likartad läggning och motsvarande kunskaper. Peter Meisling avvisar i sin uppsats i denna volym av *Sumlen* helt tanken på C.P. som upphovsman till DgF 156 (och överhuvudtaget till ballader). Med ett undantag skall jag här inte upprepa de argument han levererar mot Piøs åsikt om DgF 156, ty inte heller jag tror att Christiern Pedersen diktat just denna ballad.

Undantaget ifråga är det ideologiska argumentet. Meisling skriver om C.P:

Og kigger man på det ideologiske må man ligesåvel komme til den konklusion at det umuligt kan være ham der har skabt Ebbesen-visen. Han var som bekendt en af Christiern II's trofaste tilhængere og fulgte denne i landflygtigheden. Efter sin hjemvenden til Danmark blev han i borgerkrigsårene 1534–36 Malmø-borgmesteren Jørgen Kocks højre hånd. Han er kort sagt på

kongemagtens og borgerskabets side og ikke på adelns. Men *Niels Ebbesen* har jo en ridder eller ihvertfald væbner som helt, og den nævner påfaldende nok ikke det mindste om at drabet på grev Gert førte til kongemaktens genetablering. Grev Gert fremtræder som en udbytter og voldshersker der egentlig ligeså godt kunne være konge, en *rex tyrannus* som det hed i middelalderen. Skulle en mand som Chr. Pedersen – sjællænder iøvrigt – virkelig give sig til att glorifiere en 14. årh.'s skikkelse fra den nørrejyske adel, når det netop var den nørrejyske adel der havde opsagt huldskab og troskab overfor hans kære fyrste Christiern II i 1523 og dermed banet vejen for dennes landflygtighed og senere fængsling?

Meislings återgivna tankegång är enligt min mening ovedersägligen riktig – och viktig. Den som på 1520-talet, om vi håller oss där, valde att dikta en visa om Niels Ebbesens mord/dråp (stryk det som ej önskas) på grev Gert av Holstein kan inte gärna ha gjort det utan att associera till den politiska situationen i hans egen oroliga samtid. Men man kan gå ett steg längre. Meisling säger inte, att visan är tillkommen som en aktualitetsanalogi, ehuru i förlängningen av hans tanke en sådan lösning ligger nära till hands. Balladen om Niels Ebbesen skulle med andra ord vara en politisk visa, vars historiska dräkt döljer en allusion på ett händelseförlopp från 1520-talet.

Iørn Piø har inte i första hand föreställt sig en dylik förklaring. Han placerar visan i den kategori (den enda han på allvar räknar med) vilken jag i min ovan företagna genomgång av C.P:s ballader beskriver som den nationellt historieundervisande (Longobarderne, Holger Danske), under det att den i verkligheten torde höra till den politiska kategorien (Ørnevisen). Men i så fall utesluts – på av Meisling anförda grunder – C.P. som dess presumptive författare.

Emellertid har Piø längre fram i *Nye veje* (s. 285) själv börjat tänka längs något liknande linjer. Det är i ett avsnitt, till vilket han inte hänvisar i sin utförliga behandling av DgF 156 (s.72–92) och som därför kan ha undgått Meislings uppmärksamhet; denne nämner det i varje fall inte. Piø talar här (s. 285) om DgF 21 Longobarderne (skriven av »en lavlitterær [!] forfatter») och »en række andre viser, som på en enkel måde fortæller *Historier fra Danmarkhistorien for den brede befolkning*:»

> Mesterværket er her visen om Niels Ebbesen (DgF 156), hvor forfatteren – muligvis Christiern Pedersen – skaber den første, ægte danske eller rettere jyske nationalhelt. Visen kan være blevet skrevet efter 1534, hvor Johan Rantzau – som en anden grev Gert – med 4500 landsknægte og fire rytterregimenter hærgede i Jylland. Skipper Clement gjorde sit for at opildne de jyske bønder mod ham, men det var ikke nok. Man savnede en Niels Ebbesen. Og det gav Christiern Pedersen dem så.

Riktigt nog tillhörde Skipper Klement dem som – i likhet med Sören Norby – i det längsta stred för Kristian II:s sak och därför säkerligen hade C.P:s sympati. Utfallet av striden mellan honom och Johan Rantzau blev emellertid, som Piø antyder, det omvända mot i DgF 156 (jfr den bekanta bilden på Marcus Jordans karta 1585/1588 med Rantzau – krigsguden Mars – trampande på den fångne Klements huvud). Visan skulle således ha diktats till tröst och uppmuntran för bönderna i Nørrejylland, men deras resning var först och främst riktad mot den lokala adeln (som de tillfogade ett svårt militärt nederlag vid Svenstrup 1534), och det är föga sannolikt att de – lika litet som C.P. – känt någon samhörighet med Niels Ebbesen, som på sin tid var en företrädare för just denna adel. Piøs hypotes syns mig därför oantaglig.

Jag tror visan om Niels Ebbesen tillkommit i en annan situation och i annat syfte. Författaren? Med stor sannolikhet Povl Helgesen.

*

Det kan måhända anses anmärkningsvärt att tillskriva just Christiern Pedersen och Povl Helgesen ballader. Men egentligen är det inte särskilt egendomligt. De två var de flitigaste skribenterna i sin samtid, intensivt engagerade på de områden de gjorde till sina. Båda var nationella historiker i humanismens anda – C.P. därjämte med folkupplysande ambitioner – och båda tog deciderad och orädd ställning på var sin sida ifråga om Kristian II (och Luther). Att de inte skulle ha använt balladens form – välkänd för dem båda – för sina respektiva syften vore faktiskt mera anmärkningsvärt.

Om C.P. diktade DgF 173 med dess i allegorisk form förklädda ställningstagande för den landsflyktige Kristian II, diktade dessförinnan – också enligt min mening – P.H. en ballad (DgF 156) med ämnesanknytning till den händelseutveckling som ledde till kungens landsflykt. Han valde att genom en historisk parallell legitimera skeendet senhösten 1522, då den jylländska adeln uppsade Kristian tro och loven. Meisling anade knappast hur nära han var den rätta lösningen, då han apropå DgF 156 talar om att »det netop var den nørrejyske adel der havde opsagt huldskab og troskab overfor» Kristian II och då han även kallar greve Gert en »voldshersker» och ironiskt nog »en *rex tyrannus*» – det är Povl Helgesen som mer än någon annan bidrog till att fästa tyrannepitetet vid Kristian II:s namn.

h) *Povl Helgesen – en balladpoet?*

Svend Grundtvig har i *DgF* III, s. 480ff., återgivit (i original och/eller översättning) de relevanta krönikepassagerna för att visa hur välunderrättad den, enligt honom, med händelsen samtida visan 156 är; Piø gör i *Nye veje*, s. 87–90, detsamma (i utdrag) för att visa att en 1500-talshistoriker kunnat dikta visan med hjälp av dessa krönikor. Piø konstaterar därvid (s. 89):

> Den meget lange dialog mellan greven og Ebbesen er frit opspind, for ifølge krønikerne mødtes de slet ikke, før Ebbesen trængte ind i grevens sovekammer og dræbte ham. Men dialogen er et mesterstykke i folkelig historieskrivning: visedigteren gør det fortidige nærværende ved at lægge det, han vil fortælle om den politiske situation, der førte til drabet, i munden på dramaets to hovedpersoner, som han gennem replikker, der er fulde af fyndord og viis tale, profilerer markant over for hinanden.

Vad som krävts av visans diktare är således dels historiska kunskaper, dels en förmåga till självständig tolkning och framställning av ett historiskt händelseförlopp.

Att Christiern Pedersen haft sinne för episoder är obestridligt; hans danska krönika har bitvis en klart anekdotisk prägel.[23] Att ej heller Povl Helgesen varit främmande

[23] Vi har mött exempel på detta i det föregående (s. 277 f. och 347 n. 46). Belysande är också ett annat, om varför Erik av Pommern »rymde» till Gotland 1436 (C.P:s danska krönika, ed. Brandt, s. 488). »Der den edeligh förstinnde dronningh Philippa wor död, da regerede kongh Erick ganske illde, thi hand gick siden obenbarlige till senge med hindis thieniste möö Cicilie, med huilcken hand bolede för linge.» Erik ville inte tillmö-

för en sådan syn har framgått av hans berättelse om Erik Klippings leverne och död; i allmänhet tillåter dock hans mera kortfattade framställningar ej utvikningar av detta slag. Han har emellertid, till skillnad från C.P., en uppenbar benägenhet att dra historiska paralleller till företeelser i samtiden. Som exempel kan nämnas att han i rimkrönikan om Kristian II jämförde denne med bl.a. Nero och att han i sin predikan inför Kristian 1522 hade djärvheten att implicit likna honom och Sigbrit vid Herodes och Herodias.[24] Att parallellisera en nordjylländsk opposition mot greve Gert 1340 med en mot Kristian II 1522–23 bör för honom ha legat nära till hands.

Piø berör inte frågan huruvida kännedom om samtliga av Grundtvig citerade krönikor varit nödvändig för visans upphovsman, egentligen ej heller om Christiern Pedersen känt dem alla. Att Povl Helgesen för sitt historiska kompilationsarbete och författarskap haft åtskilliga källor till sitt förfogande har vi sett i det föregående.[25] Innan jag går in på frågan om källorna för visan om Niels Ebbesen skall jag dock säga ytterligare något om P.H:s källkännedom och, icke minst, hans källbehandling – Povls stundom fria källbehandling måste nämligen beaktas vid fastställandet av vilka källor han begagnat. Alla hans historiska arbeten bör därvid föras in i bilden.

Genom Sten Engströms ovedersägligen riktiga resultat, att *Chronologia Anonymi* inte är en årbok från 1400-talets förra hälft utan skall tillskrivas Povl Helgesen, har förutsättningarna för vår bedömning av den och av P.H:s övriga historiska skrifter blivit helt förändrade, såväl av förhållandet dem sinsemellan som av deras kronologiska och kausala relation till externa verk. Det är sålunda, för att nämna det kanske viktigaste exemplet, icke Ericus Olai som använt *Chronologia Anonymi* utan tvärtom Povl Helgesen som i stor utsträckning stöder sig på *Chronica regni Gothorum*. Att Povl sedan skiljer sig från Ericus i den verbala utformningen är blott vad vi kan förvänta oss, likaså att Povl ofta tillfogar sina egna värdeomdömen om människor och händelser i det förflutna även i ett annalistiskt arbete som *Chronologia*; han har icke kunnat eller velat hålla tillbaka den subjektivitet och det synsätt som vi så väl känner från *Compendiosa historia* och Skibykrönikan.

tesgå riksrådets önskan att han ingick ett nytt äktenskap med »en erlig förstinde» för att få en tronarvinge. »Paa den tiid wor her en ridder i landet som hede her Oluff Axelssøn och hagde mange megtige ridder till brödre, bode her i riget och i Suerige, hand mötte samme Cicilie en dagh paa Höffue bro i Kiöbnehaffn, som hun skulle gange fra kircken op till slottet. Hand spurde henne ath, om hun wille were hans bud till kongenn, hun sagde ia, saa slou hand hinde bagh paa sin loor med sin haand och sagde: sigh min herre konge, at denne skiögi arss skall driffue hannom wdaff Danmarck. Hun sagde kongen strax same ord, saa giorde hand sigh strax hemmeligh rede och foer till Kallunborgh och thogh der Danmarckis ipperste klenodie [——] och rymde saa borth till Gulland och bleff der siden i mange aar.» Denna, vågar vi väl säga, förenklade framställning av orsakerna till Eriks flykt ligger i linje med balladernas tendens att transponera politiska skäl till personliga. Anekdoten ifråga återkommer f.ö. hos senare historieskrivare, i Sverige sålunda (något varierad och verbalt förmildrad) i E. Tunelds *Engelbrekt Engelbrektssons Historia* (1784) och därifrån i B. Waldén, *Engelbrektsfejden*, Sthlm 1934, s. 140ff. C.P:s *faiblesse* för anekdoter får en att tänka på att han var samtida med den franske novellförfattaren Bonaventure des Periers († 1544), om vilken Rubow skriver (i efterordet till en dansk övers. av dennes *Nouvelles récréations et joyeux devis*): »Det virker paa os, men virkede ikke paa Samtiden, som et Paradox, at denne gennemuartige Fortæller var Medarbejder paa den franske Bibeloversættelse, der udkom i Neuchâtel 1535», etc.

[24] Jfr ovan s. 354.

[25] Ovan s. 344 f., 364 f.

Av de svenska annalforskare som behandlat *Chronologia Anonymi* efter Engström, enkannerligen Göte Paulsson och Sven Axelson, vägrade den sistnämnde att acceptera Engströms slutsats; det är däremot den förre benägen att göra men drar inte den fulla konsekvensen därav. Axelsons viktigaste argument är att om P.H. självständigt sammanställt *Chronologia* borde årboken ha innehållit notisen om ärkebiskop Jens Grands fängslande 1294 och Danmarks läggande under interdikt 1299; Axelson finner det också »egendomligt» att uppgifter om drottning Filippas, Engelbrekts och Kristoffer av Bayerns död »saknas i Chronologia Anonymi, om denna är en 1500-tals kompilation.»[26] Detta är en argumentation *e silentio* och kan inte tas på allvar. Axelson har heller inte förstått skillnaden mellan Povl Helgesen och den genomsnittlige medeltida annalredaktören som pedantiskt och tämligen mekaniskt »öser» ur sina förlagor; en lidelsefull författare som P.H. torde överhuvudtaget ha varit någonting främmande för Axelsons lätt abderitiska synsätt.

Göte Paulsson sammanfattar sin mening om *Chronologia Anonymi* sålunda:[27]

I Compendiosa framträder Paulus Helie som en författare, som starkt beroende av ett fåtal ännu bevarade källor. Accepterar man Engströms antagande om Paulus Helie som den anonyme kompilatorn bakom Årboken, blir en av konsekvenserna, att Paulus Helie först har hämtat uppgifter ur Chronica Gothorum och utformat dem på ett självständigt sätt i Årboken. I vissa stycken har han dessutom haft tillgång till samma material som Ericus Olai. Senare, vid utarbetandet av Compendiosa, ha så Paulus Helie dels utnyttjat sina Ericus Olai-sammanställningar i Årboken dels gjort nya utdrag ur Chronica Gothorum, denna gång i en form, som i flera fall röjer uppgifternas ursprung. Dessa omständigheter synes röja ett flertal kompilationsskikt i Årboken. Att tilldela Paulus Helie en roll i detta sammanhang är knappast en självklarhet. Dock kvarstår att Årboken i nuvarande form bär prägel av Paulus Helies stil.

Den tveksamhet rörande Povl Helgesens upphovsmannaskap till *Chronologia* som Paulsson här uttrycker har satt sin prägel på hans behandling av årboken. Han förtecknar förvisso de »textställen, där annalistens ställningstagande gentemot olika historiska personer klart framgår».[28] Och han skriver också (s. 229):

Årboken består i grunden av medeltida stoff. Det olikartade materialet har likväl stöpts till ett, ur stilistisk synpunkt, enhetligt verk, samtidigt som en del notiser försetts med kommentarer av en typ, som också är Paulus Helies. Förhållandet kan ges tolkningen, att Årbokens kompilator varit en anonym föregångare till Paulus Helie. De personliga kommentarerna skulle kunna tillskrivas varje dogmatisk anhängare av den apostoliska kyrkan. Den stilistiska släktskapen mellan Årboken, Compendiosa och Skibykrönikan förefaller dock vara av en sådan omfattning, att den får tillmätas avgörande betydelse. Antar man sålunda, att Paulus Helie är Årbokens kompilator, erhålles en utgångspunkt för en fortsatt diskussion om verkets förlagor.

I den påföljande diskussionen om *Chronologias* förlagor syns Paulsson emellertid ha råkat glömma vad han nyss skrivit och gör (s.230) en distinktion mellan »Paulus Helie» och »Årboken». Därvid sätter han avgjort för stor tilltro till Paul-Erik Hansen

[26] Sven Axelson, Är Chronologia Anonymi (826–1415) en årsbok från 1400- eller 1500-talet? (*PHT* 1976), s. 49.

[27] *Annales Suecici medii aevi*, s. 233.

[28] *Ibid.*, s. 215f.

och påstår i dennes efterföljd P.H. vara »starkt beroende av sina förlagor, vilket visas av verbala överensstämmelser.»[29] Att Povl Helgesen i *Compendiosa* inte framfört några egna synpunkter på alla sagokungarna hos Saxo är inte särskilt märkligt, men bl.a. härav drog Hansen en felaktig slutsats.[30] Att P.H hyste större respekt för Saxos klassicistiska språk än för det enklare latinet i annaler och yngre krönikor tänkte inte Hansen på, men det borde Paulsson – efter Engströms utredning – ha beaktat. Normalt skall man räkna med att P.H. inte utan vidare följer sina förlagors verbala utformning. Det är därför obefogat att ifrågasätta Engströms åsikt att P.H. jämväl för *Chronologia* utnyttjat Ericus Olais krönika; Paulsson tänker sig istället möjligheten att P.H. för såväl *Chronologia* som *Compendiosa* begagnat Ericus Olais källor, främst de svenska rimkrönikorna.[31] Lika litet som Sven Axelson tycks Paulsson på allvar ha insett att ordval och syntax i Povl Helgesens latin är annorlunda än hos Ericus Olai.[32]

Av visst intresse är frågan om förhållandet mellan *Chronologia Anonymi* och de svenska rimkrönikorna. Denna fråga har givetvis kommit i ett nytt läge efter Sten Engströms omdatering av årboken; den stora förändringen därvidlag består i att årboken är yngre än Ericus Olais *Chronologia regni Gothorum* och haft denna som en huvudkälla för sina svenska notiser. Innan man blivit klar över detta tillmättes *Chronologia* ett stort källvärde överhuvudtaget, och dess notiser sammanställdes med motsvarande passager i rimkrönikorna. Det sistnämnda är framförallt fallet i Ingvar Anderssons doktorsavhandling.[33] Utgående från K.G. Westmans idé om »*Annales Triplices*», varav *Chronologia Anonymi* skulle vara en, antog Andersson den sistnämnda på vissa punkter återge den gemensamma stomme som kan ha tjänat som källa för Erikskrönikans författare. Andersson avtrycker därför parallellt notiser ur *Chronologia* och passager ur Erikskrönikan.[34] I ljuset av vad vi numera vet och kunnat konstatera är det lätt att se hur P.H. utöver en annal av typ årboken 916–1430 flitigt begagnat Ericus Olais krönika, för vilken i sin tur Erikskrönikan varit en mycket viktig källa. Att P.H. också haft tillgång till nu förkommet svenskt källmaterial är tydligt.[35] Kanske skall man i sammanhanget särskilt tänka på det dominikanska Olavsklostret i Skara

[29] *Ibid.*, s. 229.

[30] Hansen, *Povl Helgesens historiske Forfatterskab*, 1943, s. 23–44. Hansen ville göra gällande att Skibykrönikan blott var en av P.H. gjord bearbetning av en krönika skriven av Hans Henriksen, biskop Ove Billes sekreterare. Forskningen har med rätta avvisat Hansens hypotes och återgått till den tidigare rådande åsikten, nämligen att Hans Henriksens krönika är ett utdrag ur P.H:s Skibykrönika.

[31] Paulsson, *a.a.*, s. 233, 234.

[32] Beträffande notisen om dråpet på tyskarna i Skåne 1332 anser Paulsson (s. 232), att Ericus Olai haft tillgång till material utöver sin huvudkälla, Jylländska krönikan. Detta låter sig säga (man lägge märke till uppgiften om kyrkan i Lund), men däremot är det svårt att instämma i vad Paulsson i anslutning därtill skriver: »Den bristande verbala överensstämmelsen mellan Ericus och Årboken ger i sin tur fog för uppfattningen, att Årboken också utnyttjat ett sådant material.» Hos Ericus Olai heter det: »Unde Scanenses contra Alemannos erecti, multos eorum occiderunt in Helsingborgh et Lundis, etiam in Ecclesia Lundensi.» I *Chronologia Anonymi* lyder notisen:»Interfecta est magna multitudo Alemannorum in ecclesia Lundensi.» Som synes innehåller *Chronologia* här intet utöver vad Ericus meddelar (Paulsson konstaterar själv, s. 231, att den »ter sig närmast som ett sammandrag från Ericus Olai» och därmed borde han låtit sig nöja); för den påföljande notisen (om Magnus Erikssons förvärv av Skåne) följer *Chronologia* närmast Jylländska krönikan.

[33] *Källstudier till Sveriges historia 1230–1436*, Lund 1928.

[34] *A.a.*, s. 62ff., 74ff.

[35] Från en sådan torde härröra uppgiften (*AS*, s. 386) att fångslandet av de svenska biskoparna 1303 ägde rum *circa festum Magdalenæ*; dagsangivelse saknas annorstädes. Kanske har P.H. från denna källa hämtat skäl för sin

(till detta betydande kloster förlade f.ö. kung Hans ett nordiskt riksrådsmöte 1499); härifrån finns ingenting av denna art – annaler, diarier – bevarat.

Erikskrönikan har således indirekt, via Ericus Olai, avgett stoff till *Chronologia Anonymi*. Emellertid tyder vissa svaga och osäkra spår på att P.H. kanske själv känt EK.[36] Att han i så fall ändock föredragit att repliera på Ericus Olais prosaparafras bör ej förvåna oss; olika språkliga skäl kan ha spelat in, men viktigt är att Ericus Olai till skillnad från EK årtalsdaterar händelserna och därmed lagt materialet tillrätta för annalistiskt bruk.

Om det av kronologiska skäl blott var med utgångspunkt i hypotesen om *Annales Triplices* som *Chronologia Anonymi* kunde införas i diskussionen om Erikskrönikans källor, ställde det sig – fortfarande före Engströms omdatering av årboken – annorlunda med dess förhållande till Karlskrönikan; årboken eller i varje fall de för årboken unika uppgifterna kunde direkt ha influerat en rimkrönika från 1400-talets mitt. Därför blev den för Ingvar Andersson ett viktigt indicium för Karlskrönikans beroende av annalnotiser.[37] Även härvidlag har naturligtvis situationen förändrats sedan *Chronologia* hänförts till Povl Helgesen.[38]

aversion mot Tyrgils Knutssons historiska gestalt. – *Chronologia* nämner (*AS*, s. 390) riddaren Karl Elinason (Sparre av Aspnäs) som en av ledarna för resningen mot kung Birger 1318 (»Dominus Carolus Elene filius dictus Kolpöye»); Erikskrönikan kallar honom på motsvarande ställe (v. 3984) »herra Karl aff Kalmara» och Ericus Olai i EK:s efterföljd »Dominus Carolus de Calmarnia». Visserligen omtalar EK tidigare (v. 2338) »Karl Elinason» (som sårad i striden vid Agnabro 1305), men EK ensam möjliggör inte en identifikation av Karl 1318 (utan metronymikon) med Karl 1305; P.H. bör ha haft tillgång till en för oss okänd källa (Ericus Olai behandlar striden vid Agnabro men nämner inte Karls deltagande; Karl förekommer överhuvudtaget inte i någon annan årbok). Egendomligt är Karls tillnamn »Kolpöye» i *Chronologia*. L.Fr. Läffler (*PHT* 1904, s. 67ff.) trodde sig häri se ett annars icke belagt ord »Kolpöga», vilket skulle betyda »att mannen ifråga haft ovanligt utstående ögon», dvs han företrädde enligt Läffler »en degenererad aristokratisk typ». Förklaringen ter sig, milt sagt, föga övertygande (jfr S. Kraft i *HT* 1931, s. 54 n.3, och Arne Stade, *Bugge, »Smålands konung», redivivus*, 1939, s. 36f.). Med gamle Langebek och Stade tror jag att det rör sig om ett avskrivningsfel (och felupplöst abbreviatur) för »(de) Kalmare», måhända – vill jag tillägga – gjort av den opedantiske Povl Helgesen själv.

[36] Göte Paulsson anför inte något konkret exempel på att *Chronologia* använt EK. Ingvar Andersson menade (i motsats till Rolf Pipping) att EK i sin skildring av Nyköpings gästabud bygger på *Chronologia* och lämnar (*a.a.*, s. 74ff.) ett parallelltryck ur båda verken. Vi kan emellertid konstatera, att *Chronologia* kunnat få ifrågavarande uppgifter via Ericus Olai. Ett möjligt undantag är uppgiften om att kung Birgers män samlade ihop hertigarnas ägodelar (*compilato universo ipsorum thezavro*), där *thezaurus* kan vara en översättning av »fatabur» (eller »fatabur» och »söma») i EK v. 3911; Ericus Olai har ingen direkt motsvarighet härtill. Men P.H. kan eventuellt ha hämtat uppgiften från samma källa som gav honom Karl Elinasons metronymikon (se föregående not).

[37] *A.a.*, s. 263ff. – Andersson citerar därvid notisen i *Chronologia* om giftermålet mellan Erik av Pommern och Filippa. Om en annalnotis här varit källa för Karlskrönikan, vilket är troligt men långtifrån nödvändigt, är det självfallet (kan vi nu säga) inte den i *Chronologia* (som P.H. torde ha hämtat från Ericus Olai, snarare än från årboken 266–1430). Andersson kommenterar (s. 265): »Åt dessa händelser ägnar krönikan en ganska utförlig skildring på ungefär femtio rader. Om dessa och särskilt om bröllopsskildringen gälla emellertid Erslevs ord: 'det er en nydelig Skildring af en fyrstelig Bryllupsfest, men alle Trækkene ere holdte i saaden Almindelighed, at man faar det stærkeste Indtryk af, at Forfatteren om dette bestemte Bryllup ikke har vidst et Ord mere end at det stod i Lund'. Detta är otvivelaktigt fullt träffande. De enda faktiska uppgifter, som rimkrönikören meddelar om giftermålet, är att Ture Bengtsson reste för att underhandla om giftermålet, att bruden är den engelske kungens dotter och att bröllopet stod i Lund, allt detaljer, som stå i annalen. Vad författaren för övrigt vet att berätta, har sitt upphov, visserligen ej direkt i författarens fantasi, som Erslev menar, men i de stilistiska klicheer, som hans förebild, Erikskrönikan, lämnat honom.» Till detta vill jag foga, att krönikeförfattaren verkar ha kunnat begagna en ballad om frieriet och bröllopet ifråga; se ovan s. 277 ff.

[38] Det är inte enbart ett uttryck av efterklokhet om man finner Anderssons resonemang diskutabelt när han

En notis i *Chronologia*, den om Abraham Broderssons avrättning »1411» (:1410) har av forskningen ägnats särskild uppmärksamhet. Då den även i vårt sammanhang är av intresse skall den här kommenteras. Den lyder:[39]

Ericus rex cum obsideret arcem Synderborgh non sine gravi suarum copiarum jactura, decollari fecit etiam qvendam eqvitem avratum nomine Abraham Brodersson. Qvi cum esset pene præcipuus in regno, egit tam crudelem tyrannum (ut ferebatur) contra nobiles, pavperes, episcopos ac clericos fueratqve tota vita sua magnus virginum et puellarum stuprator; habet etiam nunc in Hallandia viventes filios et nepotes.

Att Abraham enligt ryktet (ut ferebatur) varit en grym tyrann mot »episcopos et clericos» har väckt Povl Helgesens indignation mot honom (liksom, av samma skäl, mot Tyrgils Knutsson). Han har därför tillagt en annan anklagelse, att Abraham hela sitt liv varit en »magnus virginum et puellarum stuprator». Uppgiften om Abrahams tyranni mot bl.a. prästerskapet torde P.H. ha hämtat från årboken 266–1430.[40] Att Abraham Brodersson var »en stor skändare av jungfrur och unga kvinnor» är däremot något som för första gången i skrift omtalas i *Chronologia*.[41] Karlskrönikan, som (v. 210ff.) nämner Abrahams avrättning utan att ange orsaken till denna, säger att han var »then manlikeste ridder» kung Erik ägde och »lenge scal man tolken lethe/som er swa wis ok saa rike». Det är en något annorlunda karakteristik. Icke förty anger Ingvar Andersson uttryckligen *Chronologia* vara Karlskrönikans källa för detta avsnitt men fogar därtill följande anmärkning (*a.a.*, s. 265f., 266 n.2):

För frågan om de olika uppgifternas tillförlitlighet se Erslev, Dronning Margrethe, sid. 320ff. Erslev påpekar, hur man på Karl Knutssons tid helt glömt den tidigare uppfattningen om herr Abraham, »for at man kunde rejse en Klage mod Kong Erik.» Snarare är det så, att rimkrönikans författare medvetet ändrat annalens uppgift, vars tendens var hans egen motsatt. Karl Knutsson var nämligen i sitt första äktenskap gift med en dotter till Abraham Broderssons enda äkta avkomling, Brita Abrahamsdotter. Se härom G. Carlssons utredning i Sv. Biograf. Lexikon, 4, sid. 149.

Erslevs idé kan omöjligen vara riktig; Ericus Olai, som på denna punkt eljest följer Karlskrönikan, inskjuter nämligen att Abraham avrättades p.g.a. *demerita*. Anderssons

(*a.a.*, s. 22 n.4) om *Chronologia* skriver: »Då den dels är nära besläktad med övriga annaler och dels företer en rikedom på gentemot dessa självständiga uppgifter, kan den dock ej uppfattas som en sen kompilation.» Han anser däremot att »man måhända bör hålla möjligheten öppen, att den underkastats en senare bearbetning.»

[39] *AS*, s. 400f.

[40] *AS*, s. 291: »... decollauit crudelissimum militem nomine Habram Brodhersson et liberauit de iugo seruitutis sue milites et militares, pauperes et egenos, episcopos et clericos».

[41] Visbykrönikan uppger att Abraham halshöggs »pro forefactis suis», för sina förbrytelsers skull (*AS*, s. 325) utan att dessa specificeras lika litet som hos Ericus Olai (»pro suis demeritis», *SRS* II:1, s. 123; *AS*, s. 373); Ericus kände Visbykrönikan. Den officiella anklagelsen mot Abraham (som i rikedom och makt kunde ha utvecklats till en ny Bo Jonsson) gällde ett ospecificerat fredsbrott på Als. »Senere tales der om Voldtægt, og den holstenske Krønike, der er en Menneskealder yngre, paastaar, at Kongen lod Abraham anklage for en Kvindes Skyld; en svensk Aarbog karakteriserer ham ogsaa som en stor Vellystning.» (Erslev, *Dronning Margrethe og Kalmarunionens Grundlæggelse*, 1882, s. 321.) Den »svenska» årbok Erslev åsyftar är *Chronologia Anonymi*, den holstenska krönikan är den av »Presbyter Bremensis» från 1448. Omöjligt är icke, att Povl Helgesen känt den sistnämnda.

uppfattning må däremot äga sin giltighet, fastän krönikans tendentiösa korrigering inte avser just *Chronologia*.

Det är knappast någon tillfällighet att *Chronologia* lämnar överskjutande uppgifter om den inte minst till Halland knutne Abraham Brodersson; Povl Helgesen var själv hallänning.[42] Han bör ha känt florerande traditioner om Abrahams verksamhet som kvinnoskändare; i högsta grad troligt är att han känt visan om Abraham (förmodligen handlande om kvinnorov).[43] Uppgiften i *Chronologia* att Abraham »habet etiam nunc in Hallandia viventes filios et nepotes» användes tidigare som ett argument för en tidig datering av årboken; numera har man insett att »filios et nepotes» inte behöver fattas bokstavligt utan rätt och slätt betyder »avkomlingar».[44] P.H. avsåg nog inte att lämna genealogisk information men ville konkretisera sin tes om herr Abrahams sexuella vidlyftighet.

I detta fall kan P.H. således ha använt en – troligen – svensk visa som stödjande källa för en notis i *Chronologia* på samma sätt som han för notisen om Rane Jonsens avrättning 1294 delvis bygger på balladen DgF 149; i likhet med visan men i strid med verkligheten betraktade han Kristoffer II (istället för Erik Menved) som dansk kung vid denna tid.[45]

I tillägg till de relativt fåtaliga källor Paul-Erik Hansen påvisat för *Compendiosa historia* – däribland sannolikt Margaretavisan, DgF 159 – ger en analys av *Chronologia Anonymi* vid handen, att Povl Helgesen känt danskt annalistiskt material, Jylländska krönikan, Själländska krönikan och eventuellt också Bremerprästens holstenska krönika.[46] Han kan också ha känt Christiern Pedersens danska krönika (jfr ovan s. 365). P.H. var otvivelaktigt väl rustad att dikta en ballad om Niels Ebbesen, om han så ville. Han behöver inte ens ha stött sig på lokala traditioner om denne, vilka han eljest mycket väl kan ha träffat på under sitt påtvingade Jyllandsuppehåll 1522/23.

Efter sin brytning med Kristian II 1522 flydde som sagt Povl Helgesen för sitt liv till Jylland, och han blev där engagerad i kampen mot kungen. Vi har tidigare mött prov på hans mot »tyrannen» riktade alster i bunden form. En utmärkt helhetsexposé över P.H. som politisk journalist och opinionsbildare har Erik Arup lämnat, och jag kan inte låta bli att därur citera valda delar:[47]

Mogens Munk havde let nok for at finde stof til sin store tale, thi dette var allerede da samlet, gennemarbejdet og formet af en langt større aand end hans. Først i sammensværgelsebrevet, saa i opsigelsesbrevet, saa som fortale til den nye konges haandfæstning, og endelig et par dage efter Mogens Munks tale som proklamation til fynboerne. Kan disse anklageskrifter og andre se-

[42] Som Sten Engström, *a.a.*, s. 40f., påpekar, är den halländska anknytningen ett indicium för P.H:s författarskap till *Chronologia*. Årboken »är ensam om notisen, att Falkenbergs slott förstördes 1346; författaren skriver i lutter distraktion Lagaholm i stället för Ringstadaholm (1318), och han hört lokalt skvaller utpeka en eller annan hallänning som avkomling på sidolinjen till Abraham Brodersson.»

[43] Jfr om visan ovan s. 242 n. 93.

[44] Sten Engström, *a.a.*, s. 33f.

[45] År 1294 »Captus est Rane Jonsen a Christophoro rege Danorum et ante Roschildiam rota percussus occubuit in ultionem patris dicti Christophori scilicet Erici regis, cuius idem Rane fuerat cubicularius.» (*AS*, s. 385; *DMA*, s. 306). Jfr ovan s. 234 (233 f.) n.57.

[46] Jfr n.41 strax härovan.

[47] Erik Arup, *Danmarks Historie* II, Kbhvn 1932, s. 391ff.

nere være affattet af flere forfattere, saa ensartade i deres glimrende lidenskabelige sprog og saa politisk følgerigtigt de skrider frem i deres argumentation? Var der dengang flere i Danmark, der saa fuldkomment beherskede det danske sprog? Nej, der er i dem alle een pen, og der er i Danmark i aarene 1522 og 1523 kun een mand, der med saa stor klogskab kan have ført denne pen, det er *Povl Helgesen*, den første store politiske journalist i Danmark. Han var i sommeren 1522 rejst til Jylland, rasende forbitret paa *Christiern 2.*; han har naturligtvis søgt tilknytning til oppositionen mod kongen, hans virksomhedstrang har ikke tilladt ham att staa ligegyldig overfor det arbejde for at styrte kongen, der nu skulde gøres; han har selv senere sagt, at han havde en væsentlig andel deri.

Ikke blot sproget, men selve indholdet af anklageskrifterne mod kong Christiern viser hen til ham. Han har sikkert været med i decbr. 1522 i Viborg og allerede da stillet sig til raadighed for det adelige oprør. Han har herved maattet underordne sig de adelige herrer, der nedlod sig til at tage hans pen i deres tjeneste; men det er dog lykkedes ham at overbevise dem og efterhaanden ogsaa sig selv om, at maalet var at formulere angrebene paa kong Christiern og hans borgerregering saaledes, at de kunde gøre indtryk paa og føles som rigtige af selve kong Christierns egne tilhængere, borgere og bønder.

Viborgherrerne vidste meget vel, at de havde rejst oprøret for at gennemføre haandfæstningsreglen om, at den danske adel skulde have eneret til landets len. Povl Helgesen var klar over, at udfra detta adelens brutale og egoistiske synspunkt kunde man ikke rejse nogen folkestemning mod borgerregeringen, man maatte give klagen et nationalistisk anstrøg; derfor hed det i sammensværgelsebrevet: »tyranner, skalke, troldkvinder, og andre udlændingsfolk indsættes og tilskikkes over alle aandelige og verdslige, hvilke os alle fordærve skulle; den frihed, vore forældre og os svoret og beseglet er, tages os vældeligen fra, ridderskabet imod deres evige frihed beskattes som andre bønder.» Povl Helgesen følte selv, at dette vilde være lidet virkningsfuldt overfor borgere og bønder, der ikke kunde være synderlig ked af, at adelen maatte skatte som andre bønder.

Men P.H. lät detta stå kvar också i inledningen till Frederik I:s handfästning 26 mars 1523, vari det bl.a. klagades över att »adel og ridderskab er blevet forhadet, forsmaaet og fortrængt af trælle og skalke, som fru Sigbrit har fremdraget». I detta aktstycket fick emellertid P.H. »indsmuglet sine egne anklager mod kongen, som han mente dog vilde have større vægt i den offentlige mening, anklagerne for luthersk kætteri og for tyranni.» Arup fortsätter:

Nu er det ikke mere kongens overgreb mod adelen, men hans kætteri og særligt fru Sigbrits tyranni, der gøres til hovedanklagen mod kong Christiern, og læser man de opsigelsesbreve, der i dagene omkring 26. marts tilstilledes kongen fra forskellige adelsmænd, vil man se, at alle de adelige herrer har fulgt den parole, der nu var udgivet af Povl Helgesen om, at hovedangrebet mod kongen skulde gaa ud paa, at han maatte formodes af fru Sigbrit at kunne tilskyndes til en hvilkensomhelst pludselig voldshandling. Denne anklage er jo ganske ubegrundet og usandfærdig, men den finder helt hysteriske udtryck i de adelige opsigelsebreve, selv Mogens Gøye siger, at »jeg befrygtede mig, at hun skulde lyve mig min hals af, thi hun haver før ganget derefter», og Erik Krummedige: »dersom Sigbrit skal være min dommer og bøddelen min retter uden al redelig aarsag, da vil jeg værge min hals det bedste gud giver mig lykke til.» Alt dette var kun udslag af en af Povl Helgesen klogeligt tilrettelagt propaganda mod kongen, som de adelige herrer gladeligt sluttede sig til.

Men snart fandt den kloge journalist, at selv ikke disse anklager vilde rigtig fænge i borgernes og bøndernes sind. Saa lidt som de brød sig om kongens overgreb mod adelen, brød de sig om at høre om hans kætteri og tyranni, de billigede det altsammen. Saa skrev da Povl Helgesen en-

gang omved 1. apr. for den oprørske adel en proklamation til Fyenboerne: »kong Christiern har paalagt skat udover skat, ikke blot dobbelt skat eller pengeskat, som sjeldent hans herre fader paalagde, men mangfoldige og utaalelige skatter, baade pengeskat, sølvskat, madskat, byestold, cise, forbud og saa desuden krig og orlog, udbud til hest, til skibs og til fods, og ryttere og skalke at indtage hos eder. Eders næring, bjergning og købmandsskab undenlands og indenlands, er rent fordærvet, saa hvor I komer hen, maa I lide for hans skyld og forsmaaes blandt udenlandske købmænd. Han har afskaffet eder guld og sølv og derimod indført denne skændelige fordærvelige mønt klippinge, der dog aldeles intet duer til at handle med udenlands eller indenlands. Dertil har han begyndt en ny ordinants udi alle købstæder med skultus, profos og galge for hver mands dør.» Se dær var Povl Helgesen endelig kommet paa en tale, som kunde have udsigt til at skaffe sig gehør hos borgere og bønder. Og da han var kommet saa vidt i sin journalistik, da han saa helt havde forladt sine adelige arbejdsgiveres og sine egne standpunkter i sit lidenskabelige had til kong Christiern, gik han videre endnu; netop disse betragtninger over kong Christierns regering omsætter han i en vise, vel vidende, at en smædesang, der let kommer paa alles læber, er mere virksom som agitation end en højtidelig proklamation.

Den »vise» eller »smædesang» Arup åsyftar torde vara P.H:s rimkrönika om Kristian II, av vilken han och Grüner Nielsen blott kände en mindre del (jfr ovan s. 354). Jag har i det föregående dock sökt göra sannolikt, att P.H. därjämte skrivit en strofisk visa mot Kristian, nämligen »Kristian IIs onde Regimente» (DV 3). Som ytterligare en framträdandeform för P.H:s propaganda mot kungen vill jag således tänka mig en aktualitetsanalogi i den historiska balladens dräkt: DgF 156 »Niels Ebbesen».

I ingressen till sin redaktion av visan (156 F) skriver Vedel:

Bland andre haffuer denne ærlige Danske Heldt oc velbyrdige Ridder, Herr Niels Iepssøn, sæt sig op imod Greffue Gert, der hand kom ind vdi Iutland, Anno Domini 1340, Ellefue tusinde mand sterck, oc lagde sig vdi Randers, saa gaat som mit vdi Landet, oc loed brende oc røffue alleuegne omkring sig. Herr Niels er selff vdi egen Person dragen til hannem, oc der de icke ere vorden ens met huer andre om dagtingen, haffuer hand redeligen vndsagd hannem, oc der met offuerilet hannem ihiel vdi Randers, den 1. Aprilis, Anno Domini 1340.

Vi lägger här märke till (förutom namnformen »Iepssøn», som i Bremerprästens krönika) hur Vedel talar om »Herr Niels» och i enlighet därmed benämner honom »velbyrdige Ridder». Herrtiteln appliceras på Niels i visan enbart i Vedels egen text och i dess källa DgF 145 E (ur Svaning II).[48] Viktig är Vedels uppfattning att Niels »redeligen vndsagd» greven. Denna uppfattning måste han ha fått av visan, ty ingen av de historiska källorna ger något besked på denna punkt.[49]

En egendomlighet i DgF 156 har, såvitt jag kan erinra mig, inte påpekats tidigare.

[48] Göte Paulsson skriver (*a.a.*, s. 232 m. not 20) om *Chronologia Anonymi*: »I ett så pass sent verk som Årboken har man att räkna med inflytande från folktraditionen. Detta framgår av Årbokens presentation av Niels Ebbesen som *nobili quodam viro*, vilket kan ställas mot Jyllandskrönikans *militaris Jutensis*. – Årboken överensstämmer här med Ericus Olai (s. 102) [Nicolaus Ebbesen, nobilis quidam de Iuthia]. Det är genom folkvisetraditionen, som Niels Ebbesen gjorts till adelsman.» Det sista påståendet låter sig således av flera skäl starkt betvivlas.

[49] I Själländska krönikan står att det tvärtom var greve Gert som undsagde Niels Ebbesen: »Sed per Nicolaum Ebbesøn, quem ipse prius diffidauerat, sabbato, quo Sitientes cantatur, est interfectus» (*DMA*, ed. Kroman, s. 123). Att *quem* skulle vara ett avskrivningsfel för *qui eum* görs osannolikt av det följande *ipse*.

Det är en detalj, vilken liksom avsaknaden av omkväde, bryter mot praxis i balladgenren. De två första stroferna i 156 B lyder:

1. Greffuenn foer thill Dannemarck,
   det loedt hand sig raade:
   det vor hannem for langenn spaat,
   hand skulle sitt liff der lade.

2. Icke wille hand det lade,
   hand wille dett bedre friste:
   ridder och suenne, borger och bønnder,
   dennum haffde hand act att gieste.

Vi observerar en koppling mellan stroferna: »hand skulle sitt liff der lade»/ »Icke wille hand det lade». Ännu tydligare är denna koppling i A och C, där första raden i den andra av de två stroferna lyder »Icke vilde hand det lade fordi», där »fordi» understryker det upplysande, didaktiska draget i visan. Detta drag kommer även till synes i en strof (A:21, B:19), vari Niels Ebbesen undervisar greven (och diktaren sin publik):

B:19 »Det er saa seed y Dannemarck,
haffuer verrit y gammel dage:
ner enn suendt icke lenger thienne vil,
saa maa hand orloff haffue.»

På liknande sätt i strofen A:23 (B:21, C:20, D:12):

A:23 »Der er ingen samen wyitt,
uden muncken och hans kappe:
hoffmand riider, och hoffmand komer,
huor hand kand thienne tiill tacke.»

Det Niels Ebbesen här i förbifarten upplyser greven om, nämligen munkens skyldighet att förbli munk, är som ett uttryck för Povl Helgesens bestämda uppfattning, den han vid denna tid – på förekommen anledning – explicit lät komma till uttryck annorstädes.

En detalj som denna talar onekligen för att P.H. är diktaren av DgF 156. Flera sådana finns, t.ex. förhållandet att han i *Compendiosa* talar om »Nicolai Ebbonis, patriæ libertatis studiosissimo».[50] Det finns också strofer i DgF 156 som står i ett klart samband med visan om Palle Bosons brudrov, strofer som inte är sådana allmänna »balladklichéer» man vanligen tycks tro. Jag anser liksom Sverker Ek att denna visa har en särskild anknytning till Halland.[51] Och Halland var, som vi vet, Povl Helgesens hemlandskap.

Frågan huruvida P.H. är upphovsmannen till DgF 156 skall jag inte här diskutera inför öppen ridå. Det gör jag annorstädes.[52] Där diskuterar jag också om inte P.H. också är diktaren/kompilatorn av den långa visan om Marsk Stig, DgF 145 A. Mycket

[50] *Samlede Skrifter* VI, s. 38.

[51] Jfr Sverker Ek, Visan om Palle Bosons brudrov (*Halländsk bygdekultur*, Gbg 1925, s. 203–222).

[52] I mitt kommande arbete *Balladen och det danska 1500-talet* (FA 3).

talar nämligen för detta. I bägge balladerna står motivet om den legitima »undsägelsen» av en kung/furste centralt, det som i Danmark (och Sverige) kan föras tillbaka till Kalmar recess 1483.[53] Det finns också traditioner knutna till oppositionen mot Kristian II, där han – måhända via den där kanske för första gången gjorda sammanställningen av myntbenämningen »klipping» med det icke längre förstådda öknamnet »Glipping» – beskrivs som en vällusting som förgrep sig på adliga hustrur.[54] I DgF 145 A finns också ett sägeninslag, som är knutet inte minst till Halland; jag skall gärna ta upp den av Bengt af Klintberg kastade handsken.[55] Jag bör emellertid redan nu avslöja, att helt konklusiva bevis för att P.H. är mannen bakom DgF 156 och DgF 145 A inte kan förebringas, men att sannolikheten härför är förvånande stor. Några trots allt säkrare fall skall jag strax presentera.

I min definition av »folkvisa» utgör anonymiteten ett viktigt rekvisit, gällande också balladen som en av många folkevisekategorier. Denna principiella anonymitet vidlåder även balladerna från medeltidens slutperiod och från reformationstiden – det är först senare som författare i eget namn eller under lätt avslöjbara pseudonymer publicerar ballader (balladpastischer) – men det är en anonymitet som det understundom bör vara möjligt att undanröja. Jag har i det föregående vänt mig mot uppfattningen att det *a priori* skulle vara ogörligt att identifiera författare till enskilda ballader när vi är framme vid en så sen tid som 1520-talet, och jag anser mig ha framlagt mycket goda skäl för att till Christiern Pedersen attribuera dels ett patosfyllt inlägg i den dagspolitiska situationen 1525 (»Ørnevisen», DgF 173), dels några »skrifter til folkeoplysningens fremme» rörande händelser och personer ur gammal dansk historia eller pseudohistoria (»Longobarderne», DgF 21; »Olger Danske», DgF 30 A), där mediet var vistryckets, formen balladens och andan Saxos. Povl Helgesen har genom min undersökning visat sig vara en ännu viktigare och ännu mera mångsidig författare än vi tidigare trott. Mycket talar för att han också diktat ballader, i så fall när den politiska situationen – uttrycket taget i vid mening – förmått honom därtill.

Men trots att således enligt min mening anonymiteten ibland kan upphävas får icke jakten på enskilda balladförfattare skymma det viktigare förhållandet att vi på allvar upptäckt humanisternas roll vid tillkomsten av sena historiska ballader i Danmark. Vi börjar få en klarare bild av hela skedet från inledningen av Danmarks *seconde chevalerie* – där också en till synes prosaisk person som hertig Frederik (den blivande kung Frederik I) kan passas in, eftersom han 1490 på Kalundborg inköpte en »Rolandes bok» för en rhensk gyllen[56] – fram till reformationstidens religiösa och politiska tumult. Vi kan säga att denna period varade ännu betydligt längre, men av intertextuella och allusionsmässiga grunder får vi inte datera somliga ballader alltför sent. Ett eljest intressant försök att föra DgF 166 om Erik Ottesen Rosenkrantz (»Kong Hanses Bryllup») till 1530- eller 1540-talet kan jag därför inte biträda.[57]

[53] Gottfrid Carlsson, *Kalmar recess 1483*, Sthlm 1953 (KVHAA Historiskt arkiv 3).

[54] Jfr Allen, *De tre nordiske Rigers Historie* 3:2, 1867, s. 345f.

[55] B. af Klintberg, Några sägner i Bureus' »Sumlen» (*Inte bara visor. Studier kring folklig diktning och musik tillägnade Bengt R. Jonsson den 19 mars 1990* [Skrifter utgivna av Svenskt visarkiv 11], Sthlm 1990, s. 250.

[56] Georg Galster, Fra hertug Frederiks hof (efter regnskaberne 1488–1512) (*Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1967, s. 5–26), s. 8; dens., *Danmarks middelalderlige Regnskaber* I:1, Kbhvn 1953, s. 298.

[57] P. Meisling, Der kom aldrig så velbyrdig en jomfru til Danmark (*Sumlen* 1985, s. 129–132).

Sedan kommer den antikvariskt motiverade samlingsperioden med Vedel och t.ex. Anne Krabbe, men den skall ej ses som en speciell »balladrenässans», en sådan inleddes således omkring ett sekel tidigare.[58] Specialundersökningar av de bevarade danska visböckernas och deras förlorade men rekonstruerbara förlagor kommer otvivelaktigt att styrka en sådan uppfattning. Här är det emellertid viktigt att differentiera och värdera källorna.[59]

Om jag berövat Danmark förstfödslorätten till den nordiska balladgenren, tror jag mig å andra sidan ha kastat nytt ljus över dess speciella roll i genrens sista riktigt produktiva skede. Möjligt är att en av min framställnings huvudpersoner, Povl Helgesen, skall tillerkännas ännu flera ballader t. ex. Margaretavisan. Denna diskussion skall emellertid inte föras här.

Dock skall jag inte underlåta att behandla ett litet diktkomplex, vid vars tillkomst P.H. uppenbarligen spelat en viktig roll. Det gäller DgF 171 A och/eller DgF 171 B om Tyge Krabbe och slaget i Fantehålan 1510. Balladen – eller, rättare, balladerna – ifråga har (jämte den tredje, DgF 171 C) synnerligen utförligt behandlats av Hildeman (*Politiska visor*, 1950, s. 149–200; *DgF* X:5, 1958, s. 426–429). Mot hans grunduppfattning – föregripen redan av Arnold Heise – att B är äldre än A kan knappast några invändningar göras; den har också godtagits av Lindberger (*Danske Studier* 1955, s. 56ff.). När det gäller så sena visor som dessa är det givetvis inte förhållandet i sig att B är på tvåradig, A på fyrradig strof som ligger till grund för den relativa dateringen, däremot att vissa B-strofer i ganska slentrianmässigt uttänjd form ingår i A; härtill kommer innehållsliga skäl. Möjligen borde det dock ha diskuterats huruvida skillnaden i strofform röjer att de båda visorna haft något olika funktion eller vänt sig till olika auditorier, B i så fall till en bredare publik. Inte heller kommenterar vare sig Hildeman eller Lindberger det faktum att A (hos Anne Krabbe) har en melodiangivelse: »som den wisse: her Erich Ottesen hintter droning Kierstin.» Därmed avses (den i det föregående analyserade) DgF 166 »Kong Hanses Bryllup», som f.ö. borde ha getts samma titel i *DgF* som hos Anne Krabbe, då dess huvudperson är Erik Ottesen Rosenkrantz. Han var farfar till Tyge Krabbes hustru Anne Rosenkrantz (vars far Niels Eriksen är den, som – väl medvetet – anakronistiskt får figurera i DgF 149 A »Rane Jonsens Endeligt»), och kopplingen till en visa om Erik Ottesen betonar därför än mer förhållandet att 171 A främst vänder sig till Tyge Krabbes egen släkt och hans närmaste verkningskrets inom den skånska adeln. Att den liksom 171 B är en propagandadikt för Tyge Krabbe har inte betvivlats av någon (utom, förstås, Svend Grundtvig).

Detsamma gäller även 171 C, men där torde det röra sig om en posthum propaganda. C är baserad på A och B, och Hildemans förslag att det är Tyge Krabbes viskunniga, historieintresserade och släktmedvetna sondotter Anne Krabbe som sammansatt C är ytterst plausibelt. Frågan är emellertid hur B och A skall dateras. Lindberger ytt-

[58] När K-I. Hildeman (*DgF* X:5, 1958, s. 431) talar om »folkvisans renässans» menar han slutet av 1500-talet, en tidskarakteristik gripen ur luften, för sen om man därmed avser vad jag kallar Danmarks *seconde chevalerie*, för tidig om man åsyftar de preciösa 1600-talsdamernas litterära lek.

[59] Otto Holzapfel, *Det balladeske*, Odense 1980, väljer alltför många exempel ur en källa som Magdalene Barnewitz' handskrift, där just »det balladeske» odlas intill överdrift.

rar sig inte om B men frambär goda skäl för att A tillkommit i samband med herredagen i Köpenhamn sommaren 1533, två månader efter Frederik I:s död, under det att Hildeman helst vill hänföra A till Grevefejdens tid, således något senare (1534–1536).[60] Själv anser jag att mycket talar för Lindbergers alternativ.[61]

DgF 171 B är äldre än A, så mycket är klart. Hildeman vill datera B till 1520-talet. Han skriver (*DgF* X, s. 426f.):

Uppslaget till B-visan kan dess författare ha fått från »Den yngsta svenska rimkrönikan», Cronika Swecie (Svenska medeltidens rimkrönikor III, s. 193f; utg. av G.E. Klemming 1868), antingen direkt eller via en nu förlorad visa om striden, som finns omtalad i äldre svenskt material (jfr nedan s. 429). Ett samband existerar nämligen mellan visan och krönikan, och redan Heise noterade en del likheter (a.a.[:Familien Rosenkrantz's Historie II, 1882] s. 107). Viktigare är en vokabulär överenskommelse:

Krönikan, om Åke Hansson.
Han stak honom död aff hesten ned
all Sweriges macth hon gaffz ther wed.
(Vers 5615)

B-visan, om Brynte Bertelsson.
Her Brynte hand falt aff hesten nedt
her Thryggj hand thog det hoffuit banner wedt
(Strof 14)

Han wende Roden op och thoppen ned
den suenske macht hun gaaf siig der ved.
(Strof 16)

Vändningen tillhör krönikans formelförråd och tycks vara hämtad dit närmast från den svenska visan om Tord Bondes mord 1456. »Det vore underligt, om B-visans danske författare skulle ha känt uttrycket från annat håll och råkat använda det på samma ställe som krönikören, til vilkens formelrepertoar det hörde» (Hildeman, a.a. [:*Politiska visor*] s. 161). B-visan tycks således vara låntagaren.

[60] Det rör sig om en nyansskillnad mellan Hildemans och Lindbergers åsikter härvidlag. Frågan om A:s datering skiljer sig eljest inte från motsvarande problem beträffande vilken odaterad urkund som helst (*Diplomatarium Suecanum* erbjuder många exempel), och det verkar därför något säreget när Hildeman efter redogörelsen för denna relativt obetydliga åsiktsskillnad (*DgF* X, s. 429) utbrister: »vi hamnar som vanligt ytterst i balladforskningens enda trygga slutsats: att ingenting är orubbligt.»

[61] Lindberger, Anteckningar om symbolik och tendens i några historiska visor från 1500-talets början (*Danske Studier* 1955, s. 41–62), s. 59f.: »Strax före midsommar [1533] var en herredag samlad i Köbenhavn för att diskutera kungavalsfrågan efter Fredrik I:s død. Samtidigt trolovade Tyge Krabbe med stor ståt sin dotter Elsebe med Peder Skram. Ceremonien ägde rum den 18 juni i Frue Kirke, och alla biskoparna och hela riksrådet var närvarande, såsom framgår av Elsebe Krabbes uppteckningar om sin mans liv, vilka just börjar med en detaljerad beskrivning av trolovningen. Samma dag ägde en avgörande schism rum inom rådet. Majoriteten beslöt – såsom framgår av det brev som denna dag utfärdades till rådet i Norge – att uppskjuta kungavalet under ett år. Bakom beslutet låg främst motviljan mot hertig Kristians protestantism. [– – –] I händelserna kring herredagen har vi en situation, där A-versionen av visan om Tyge Krabbe kunnat fylla en bestämd uppgift. Redan den ståtligt iscensatta trolovningen var givetvis en manifestation av Tyge Krabbes och hans vänners resurser, vars propagandavärde inte var att förakta. Det är av speciellt intresse att ceremonien ägde rum i Frue Kirke. Lokaliteten var ägnad att uppliva minnet av den högtidlighet, då Tyge Krabbe under kung Hans regering fått bära in det erövrade svenska baneret i kyrkan.» Jfr nedan s. 431.

B-visans samband med Cronika Swecie ger också hållpunkter för dateringen. Rimkrönikan har tillkommit på 1520-talet: den första avdelningen förs fram till Sten Sture d.y.:s död 1519, det senare partiet till Kristian II:s flykt ur Danmark 1523. Den klart antilutherska tendensen talar också för 1520-talet: tidigare bör man då inte heller datera B-visan. Datumgränsen uppåt i tiden ger A-visans tillkomsttid, varom mera nedan.

Att B-visans diktare känt *Cronica Swecie* (för att använda denna benämning) är, som Hildeman 1950 och här visat, väl ovedersägligt. Ty även om denne diktare själv känt visan om Tord Bondes mord, vilket är långtifrån otroligt, är placeringen av uttrycket med rimmen ned/wed (nidher/vidher) på samma plats i B-visan som i krönikan ett talande faktum. Vid den tid och den miljö det här är fråga om är – till skillnad från vad fallet var under större delen av 1400-talet – ett lån från krönika till visa både möjligt och sannolikt.[62]

När Hildeman räknar med eventualiteten att B-visan inte lånat direkt från krönikan utan från ett mellanled, »en förlorad visa om striden», torde han däremot vara på villospår. Till grund för hans uppfattning ligger en annalartad notis från 1500-talets slut i den i vissammanhang välkända Stjerneldska handskriften E 133 i UUB. Notisen lyder: »Anno domini MDX, bleff her åche hansson slaghen i skåne for helsingborg, lass froste het hans baneman epter som i wison står.»[63] Härtill knyter Hildeman följande kommentar (*DgF* X, s. 427; jfr *Politiska visor*, s. 161):

Genom den yngsta svenska rimkrönikan, Cronika Swecie, från 1520-talet, vet vi, att Åke Hansson mycket riktigt fälldes av »lasse fröst». Men i de bevarade DgF-balladerna är dennes namn okänt. Den visa som Stjerneldshandskriften hänvisar till, måste således vara någon annan, nu förlorad dikt – eller åtminstone variant.

Nu är det emellertid så, att ordet »wisa» inte minst på 1500-talet förutom i den nuvarande betydelsen av 'strofisk dikt med melodi' också användes i betydelsen 'stikisk

[62] Jfr nedan s. 455. – Helge Toldberg (Erikskrönikans omarbejdelse og fortsættelse, *ANF* 77, 1962, s. 125–197), s. 193 n.1, s. 195, lutar mest åt den osannolika hypotesen att »Stora Rimkrönikan» är källan för visan om Tord Bondes mord. Ett av hans argument är att »de to linjer der berører visen sikrest» [:de ovannämnda med rimmen nidher/vidher], »går igen som et tilbagevendende tema i S-K [:Sturekrönikan] og derfor må anses oprindelige i den». Detta kan svårligen betecknas som annat än ett slags tankefel; de två mycket pregnanta versraderna i visan om Tord Bondes mord har givetvis kunnat komma till användning i de efterföljande krönikorna också i andra sammanhang än just vid skildringen av detta mord (jfr t.ex. n.65 strax härnedan om hur uttryck rörande Harald Hildetands sista strid appliceras på Brunkebergsslaget 1471 samt de upprepade lånen från Frihetsvisan i Sturekrönikan: »fasth»/»thz som förre brasth», v. 375/76, 733–737). I Sturekrönikan 1452–1470 uppträder lånet från visan till yttermera visso mycket tidigt i texten (v. 199/200); att det rör sig om ett lån från visan om mordet styrks dessutom definitivt av att i *Cronica Swecie* (v. 4265–4270) raderna på det i krönikorna vanliga associativa sättet omedelbart följs av ett lån från en annan visa, nämligen Gotlandsvisan. (Hildeman, *Politiska visor*, s. 218 n.3, syns på ett sent stadium ha observerat sambandet med Gotlandsvisan; han drar, *ibid.*, s. 232, i varje fall inte konsekvensen därav då han uttalar viss tvekan om i vilken riktning lånet gått. Denna Hildemans tveksamhet tar sedan Toldberg till intäkt för sin åsikt.) Hela Toldbergs – ambitiösa och ej ointressanta – uppsats torde f.ö. bygga på ett allvarligare tankefel, nämligen att marsken Karl Ulfsson till Tofta inte visste vad hans farfar drotsen Åbjörn Sixtensson hette eller – alternativt – att Karl trodde sig kunna lura i sina samtida att denne välkände och diplomatariskt (med utsatt patronymikon) mycket välbelagde man istället hette Åbjörn Nilsson.

[63] Hildeman, *Politiska visor*, s. 161 med n.3 (egendomligt nog syns Hildeman inte ha tänkt på, att denna »finska handskrift från 1500-talets senare del» är densamma som han hänvisar till i n.2 omedelbart ovanför; notisen ifråga är införd av samma hand som skrivit visorna, bl.a. den om Tord Bondes mord); *DgF* X, s. 429.

dikt' dvs krönika.[64] Notisen i E 133 syftar därför med alla sannolikhet just på *Cronica Swecie*. Någon förlorad visa om striden i Fantehålan finns det således ingen anledning att räkna med.

Att *Cronica Swecie* skall dateras till 1520-talet är säkert; från detta decennium härrör också den äldsta bevarade handskriften.[65] När det gäller »det senare partiet» vet vi något som Georg Landberg och Hildeman inte visste, nämligen att det är en översättning av Povl Helgesens rimkrönika om Kristian II (jfr ovan s. 354), vilket förklarar »den klart antilutherska tendensen». Denna danska krönika har varit de nämnda forskarna obekant; den berörs däremot av Lindberger (*a.a*, s. 48f., 58), som å andra sidan ej syns ha observerat att den i översättning ingår i *Cronica Swecie*. Om P.H.:s rimkrönika så snabbt hunnit nå Sverige – vid en tid då svenska och danska intressen sammanföll i kampen mot »tyrannen» Kristian – har omvänt förra delen av *Cronica Swecie* trots sin antidanska tendens mycket tidigt kunnat bli känd i vissa danska kretsar, däribland för diktaren av DgF 171 B; vi har i det föregående mött exempel på unionstidens och reformationstidens internordiska litteraturkontakter. Denna del av krönikan går f.ö. till 1520 och ej 1519, som Hildeman i det citerade stycket genom en *lapsus calami* uppger vara Sten Sture d.y:s dödsår.

Vilken kan orsaken vara till att det strax efter 1520, och först då, diktades en ballad (B-visan) om Tyge Krabbes seger i Fantehålan 1510? Hildeman konstaterar fullt riktigt (*Politiska visor*, s. 170) att visans »förhärligande av Tyge Krabbe återfinns inte i några andra källor. Visserligen är segern i Fantehålan ofta knuten till hans namn, men någon personlig insats i kampen omtalas aldrig.» Vidare (*ibid.*, s. 173): »Det finns många grundade skäl att betvivla sanningshalten i B-visans framställning av Tyge Krabbes bravader.» Där man hos Hildeman förväntar sig en förklaring till varför dessa bravader, till på köpet i överdrivet skick, skulle poängteras på 1520-talet, har han istället följande utläggning (*Politiska visor*, s. 173):

> Visan handlar om Tyge Krabbe, hans hustru och hennes frände. Händelsernas medelpunkt och författarens observationsplats under visans senare del är Hälsingborg; visan slutar med herr Tyges hemkomst men intresserar sig inte för det officiella triumftåget i Köpenhamn. Författaren återger en episod av familjekaraktär – sammanstötningen mellan Tyge Krabbe och fru Anna –

[64] Sålunda benämner Sturekrönikan sig själv *wysar*, 'visor' (v. 3744), och två stikiska bröllopsdikter från 1578 resp. 1581 kallas i samtida handskrifter för visor (G.O. Hyltén-Cavallius & G. Stephens, *Sveriges historiska och politiska visor*, 1853, s. 187–190); jfr B.R. Jonsson, Visa och folkvisa – några terminologiska skisser (*Visa och visforskning*, red. Ann-Mari Häggman, Helsingfors 1974, s. 27–41), s. 29f.

[65] Se G. Landberg, Om källorna till vår yngsta rimmade rimkrönika 1452–1520 (*Samlaren* 1926, s. 133–149), s. 133. – När Landberg (s. 146ff.) anser att *Cronica Swecie* »har bevarat resterna av en gammal visa om den händelse, som utgör ett av de stoltaste minnena från vår medeltid» (Brunkebergsslaget 1471) syftar han icke på den bevarade Brunkebergsvisan utan på »en livfull folklig visa, skriven tämligen omedelbart efter den stora segern och under det friska intrycket av denna». Ett av Landbergs exempel är v. 4829ff: »Ther war sådan ynckeliig ry/att longhen wägh hördes gall och gny/Fwcth och dåm i wäderett stod/marken stod all fwll mz blod». Han säger härom (s. 146): »Det är flykt och fart över rader som dessa». Emellertid rör det sig inte om direktlån från någon förlorad visa utan om ett lån från den danska rimkrönikans skildring av Bråvallaslaget (v. 1745ff.), troligen via Lilla Rimkrönikan (*SMRK*, ed. Klemming, I, s. 264). Detta har observerats av Erik Lönnroth (Slaget på Brunkeberg och dess förhistoria, *Scandia* 1938, s. 212f.; omtr. i hans *Från svensk medeltid*, 1959, där s. 179, 219f.; jfr också S.U. Palme, *Sten Sture den äldre*, 1950, s. 62). Jag vill bara tillägga, att den danska rimkrönikan härvidlag i sin tur lånat från Lenavisan (se kap. 8).

vars kärva repliker visserligen är en påtaglig poäng, men som strängt taget har ganska litet med den övriga handlingen att göra. – Mycket talar för att B-visan kunnat påräkna intresse huvudsakligast inom Krabbesläkten. Därifrån är steget kort till misstanken, att det finns ett direkt samband mellan visans tillkomst och Krabbeätten.

Att det finns ett direkt samband mellan visans tillkomst och Krabbeätten vill jag inte betvivla. Tvärtom röjer visan kännedom om fru Annes släktskap med den stupade Åke Hansson Thott (de var sysslingar: hon dotterdotter till Olof Axelsson, han sonson till Olofs bror Åke Axelsson). Men att replikskiftet mellan herr Tyge och hans hustru skulle vara något som haft intresse »huvudsakligast inom Krabbesläkten» är enligt min mening en felbedömning. Stroferna lyder f.ö.:

21. Det melte frue Anne i skarlagen rød:
»Gud giffue, min fiende var fangen och icke død!»

22. Her Thyggi hand suared saa wredelig dertil:
»Ieg sier fast heller, det war hannem end mig!»

Det låter sig visserligen sägas, att dessa strofer »strängt taget har ganska litet med den övriga handlingen att göra», men just sådana replikskiften hör balladstilen till och hjälper till att fängsla publiken, i det här fallet mindre herr Tyge själv och hans hustru än det större auditorium som skulle övertygas om att också Tyge Krabbe kunde uppvisa militära meriter i kamp mot svenskarna (och detta, märk väl, när Hans var den också i Sverige krönte unionskungen.) Enligt min mening kan det nämligen inte råda något tvivel om att det är Otte Krumpens formidabla Sverigetåg 1520 – där Sten Sture blev dödligt sårad – som fick Tyge Krabbe att utan onödig blygsamhet låta påminna om sina egna insatser på området.

I sin Skibykrönika framhåller Povl Helgesen påfallande kraftigt den roll Karl Knutsson (Tre Rosor) spelade under Sverigetåget 1520, då Tyge Krabbe, som varit med redan i slaget vid Rotebro 1497, sköts åt sidan; i strid med andra källor jämställer P.H. denne son till Knut Alfsson rentav med Otte Krumpen, uppenbarligen för att i motsvarande grad förminska den sistnämndes gloria. Jag kan blott instämma i vad Paul-Erik Hansen skriver härom:[66]

Grunden til, at P.H. fremhæver Karl Knudsen ved Siden af Otto Krumpen, maa være det spændte Forhold, der herskede mellem P.H.s Beskytter, Tyge Krabbe, og Otto Krumpen. Tyge Krabbe var ifølge hele sin Natur ikke en Mand, der kunde bøje sig under Chr. II:s Vilje, og hans Godsrigedomme og Antallet af hans Forleninger fik ham til at se med meget ublide Øjne paa Chr. II.s Lensreform. Allerede fra 1518 finder man da ogsaa Tyge Krabbe i aaben Strid med Kongen, og Resultatet blev, at Tyge Krabbe bland andet mistede sin Forlening, Helsingborg, der blev givet til Otto Krumpen, og at han, der var selvskrevet som Anfører paa Toget til Sverige 1520, maatte vige Pladsen for Otto Krumpen. Tyge Krabbe tilgav aldrig Kongen denne Forhaanelse, og med fuld Ret ansaa Kongen og hans Venner Tyge Krabbe for Hovedmanden i det jyske Oprør. Endnu saa sent som ved Affattelsen af Skibykrøniken, ca. 1534–35, sporer man

[66] P.-E. Hansen, *Povl Helgesens historiske Forfatterskab*, 1943, s. 146. För Tyge Krabbes förhållande till Kristian II, berört i det föregående, kan, förutom till gängse historiska handboksframställningar, hänvisas till Astrid Friis' art. om Tyge i *DBL* 8. En kortfattad men skickligt gjord skildring av hans karriär och karaktär ger Hildeman i *Politiska visor*, s. 151f.; jfr också *ibid.*, s. 183ff.

Tyge Krabbes Forbitrelse i det Forsøg, der i Skibykrøniken gøres paa at forklejne Otto Krumpens Andel i Æren for det vellykkede Felttog. Man har samtidig et ny Bevis for, hvor mange Faktorer, der har spillet ind ved Affattelsen af Skibykrøniken, og for, at de modstridende Synspunkter og Stemninger, der kommer til Orde, ikke skyldes P.H.s egne Svingninger og Krønikens Affattelse i forskellige Redaktioner til forskellige Tider, men simpelthen den Kendsgerning, at P.H. har gaaet andre Mænds Ærinde ved at forfatte denne Krønike.

Den sista meningen i citatet syns mig, i förbigående sagt, vara ett klokt inlägg i den redan av Engelstoft och Paludan-Müller inledda debatten om Skibykrönikans tillkomst (detta sagt utan att jag i övrigt långtifrån kan dela Hansens uppfattning om denna).

Allt tycks tala för att DgF 171 B diktats på Tyge Krabbes egen beställning, om inte förr så 1523, då herr Tyge fick sin revansch. Redan vid sin handfästning (några veckor före Kristian II:s flykt) utnämnde kung Frederik honom till riksmarsk, och i juli detta år återfick han (det flerstädes i B-visan framhävda) Hälsingborg i förläning. Det finns all anledning att tro, att Tyge Krabbe önskade få visan spridd i vida kretsar; den tvåradiga strofformen, den i dansk folktradition föredragna, talar också på sitt sätt härför. Att visan nu enbart är känd från Anne Krabbes samlingar får inte förvilla oss härvidlag. Utan hennes kombinerade släkt- och visintresse hade vi inte känt den alls. Förhållandet är – nästan – likartat, som vi snart skall se, beträffande visan om Otte Krumpens Sverigetåg (DgF 172). Just existensen av sistnämnda ballad, som bevisligen levat i muntlig tradition på 1500-talet, kan ha gett det avgörande incitamentet till diktandet av DgF 171 B.

Övergår vi så till frågan om vem som diktat B-visan, får vi konstatera att mycket talar för att Povl Helgesen är dess upphovsman. P.H. såg i Tyge Krabbe en trosfrände och ett värn mot lutherdomen, och han uttalar i Skibykrönikan aldrig någon kritik mot honom; herr Tyges roll vid sveket mot Kristian II 1533 förtiger P.H. helt, och hela skulden lägger han istället på biskop Knud Henriksen Gyldenstierne (som han av religiösa skäl ogillade, för att uttrycka saken milt). P.H. stod i nära kontakt med Tyge Krabbes familj:[67]

Povl Helgesen stod i nøje Forhold til Tyge Krabbes Svigermoder, Fru Birgitte Olufsdatter Thott til Vallø, Enke efter Kristiern II's Hofmester, Niels Eriksen (Rosenkrantz), og til dennes Søn, Rigsraad Oluf Nielsen Rosenkrantz til Vallø,hvem han 1526 tilsendte sin Bearbejdelse af Luthers Bedebog med en Fortale, hvori han gør nøjere Rede for sit Forhold til Luther. Ogsaa til Tyge Krabbe udgav han i Trykken et »Sendebrev», hvori han udtaler sig nærmere om Lutherdomens sociale og revolutionære Farer. Tyge Krabbe var selv af samme Grund en ivrig Modstander af Lutherdommen og havde allerede i et Brev, skrevet for Lejren for Aahus i Marts 1525, i stærke Udtryk advaret Frederik I herimod.

Efter sin brytning med Kristian II hade Povl Helgesen också hatet mot denne gemensamt med Tyge Krabbe. Såsom ett komplement till sin verksamhet 1522/23 som »politisk journalist» för den mot kung Kristian fientliga adeln kan P.H. mycket väl – och snarare än någon annan – ha diktat en visa till förmån för herr Tyge personligen.[68]

[67] A. Heise i sin övers. av Skibykrönikan, Kbhvn 1890–91, s. 102 n.3.

[68] Innan vi lämnar DgF 171 B skall jag kommentera ett par detaljer i texten. Den innehåller, liksom A och C, vad Grundtvig (*DgF* III, s. 657) kallar »Stumper af ældre Viser» utan att ange vilka dessa äldre visor är. Han

Då inställer sig osökt nästa fråga: kan P.H. även vara mannen bakom DgF 171 A? Onekligen bör det ha legat nära till hands för Tyge Krabbe att vända sig till samme person 1533 som tio år tidigare för att få sin seger i Fantehålan vederbörligen besjungen men nu i lätt reviderad version, anpassad efter den aktuella situationen och riktad till en något annorlunda publik. Under denna förutsättning kan indicierna för att P.H. diktat A- resp. B-visan ömsesidigt stödja varandra.

Som antytts delar jag Lindbergers uppfattning att DgF 171 A bör dateras till 1533. Det är nog riktigt, som Hildeman framhåller, att Tyge Krabbe också när Grevefejden närmade sig sitt slut och den blivande Kristian III:s seger var säkrad behövde allt det opinionsmässiga stöd han kunde få; en visa som gav en positiv bild av honom hade här en roll att spela. Men nu räckte det knappast att erinra om och förgylla herr Tyges förtjänster från 1510. Vad som nu krävdes var en apologi för hans tvivelaktiga och hållningslösa handlande under själva Grevefejden, däribland det minst sagt plötsliga sidbytet vid Hälsingborg 1535 då »der Eerloss trewloss bösewicht Tüke Kraba» svek sin ed till greve Kristoffer och vände slottets kanoner mot sina egna allierade; om »Vendekaabe» är en orättvis benämning på Povl Helgesen är den desto mera passande för Tyge Krabbe. Den advokatyr i visform han behövde fick han också: »Tyge Krabbe og Marcus Smed» (DV 12), även denna tillvaratagen av den okritiskt pietetsfulla sondottern Anne Krabbe. Det är ingen ballad utan en omkvädeslös visa på femradig strof, polemisk och drastisk. Men trots att den försvarar inte blott Tyge Krabbe utan också Anders Bille, för vilken P.H. säkert kände sympati, och trots att P.H. i stridsskrifterna mot Kristian II och i Skibykrönikan inte sparar på invektiven, skall man knappast tillskriva honom författarskapet till DV 12. Stilen är inte hans, och sannolikt var vid visans tillkomst Povl Helgesen redan död.

Men 1533 var han i livet och starkt engagerad både av den politiska situationen efter Frederik I:s död och den därmed sammanvävda danska kyrkoschismen. Han har i Skibykrönikan en ganska utförlig passus om herredagen i Köpenhamn, dess beslut att uppskjuta kungavalet och dess splittring i den kyrkliga frågan:

Da der nu fremdeles intet var, som vakte større Uenighed end den ved Lutheriets Troløshed fremkaldte Adsplittelse i Kirken, idet Meningerne paa begge Sider stode stærkt mod hverandre, saa indsaa nogle af de forstandigere baade blandt de gejstlige og verdslige Raader, at der paa Grund af Lutheriet vilde opstaa de største Ulykker i Riget.

kunde för B:s vidkommande i sin uppräkning ha inkluderat str. 4 med sin från brudrovsvisorna hämtade antitetiska uppbyggnad. Str. 13 är, som Hildeman i förbigående (*Politiska visor*, s. 167) nämner, ett lån från Bengerdsvisan, DgF 139; intressant är att denna visa tydligen varit bekant för både Povl Helgesen och Christiern Pedersen (att den sistnämnde diktat 171 B med dess lovprisning av Tyge Krabbe är f.ö. otänkbart). I str. 5 och 6 uppträder en »Bonne Byrial» som spion, under det att vederbörande i Hans Svanings bekanta *Refutatio* sägs ha varit en bonde vid namn Tord (jfr Grundtvig i *DgF* III, s. 656, 657). Hildeman, *Politiska visor*, s. 167 n.3, skriver härom: »Namnet Byrial kan – särskilt i denna alliterérande sammanställning – återgå till folkvisans stående namnrekvisita, men är ovanligt i DgF. Svanings uppgift, att spejaren hette Tord, är 50 år yngre än slaget och bör därför också behandlas med någon reservation.» Det är riktigt att namnet Byrial är ovanligt i *DgF* (se personnamnsreg. i *DgF* XII), men tanken att det istället skulle kunna tillhöra »folkvisans stående namnrekvisita» saknar allt fog, oberoende av vilken innebörd Hildeman inlägger i termen »folkvisa». Vad beträffar »bonden Tord» hos Svaning är förklaringen kanske den enkla att därmed avses Tord Bonde. Liksom rader ur visan om honom direkt eller indirekt lånats till DgF 171, kan hans namn – kanske just därför – ha inkommit i den sägenbildning man spårar hos Svaning.

Heise, ur vars översättning av Skibykrönikan (s. 160) jag hämtat citatet, fogar därtill kommentaren att med de »förståndigare» medlemmarna av riksrådet avses »de egentlige katolske Biskopper med Biskop Ove Bilde i Aarhus i Spidsen og af det verdslige Rigsraad navnlig den stærkt katolske Bildeslægt, samt Rigsmarsken Tyge Krabbe med flere.» Det var nu, sommaren 1533, som Tyge Krabbe den 18 juni – i närvaro av bl.a. Otto Krumpen – högtidligen celebrerade inte bara dottern Elsebes utan också sonen Mogens' respektive giftermålsavtal i Vor Frue kirke, samma kyrka dit det svenska huvudbaneret förts efter segern i Fantehålan 1510; sistnämnda faktum understryks starkt i 171 A (till skillnad från i B). Vi har i det föregående sett hurusom de danska 1500-talshumanisternas ballader innehåller allehanda underfundiga allusioner – t.ex. till Lucius i DgF 166 – och denna vår nyvunna lärdom stärker tron på att 171 A skall, som Lindberger föreslagit, dateras just till detta andra, solenna evenemang i Vor Frue kirke. Att balladen till detta tillfälle diktats på den solennare fyrradiga strofen är bara som sig bör.

Hildeman, som alltså vill datera A-visan senare, skriver (*DgF* X, s. 428): »Det enda säkra årtalet är emellertid 1533, det år då rimkrönikan om kung Hans kom ut. Tidigare är det inte rådligt att datera A-visan, eftersom den kan ha lånat från krönikan.» Att ett samband råder mellan DgF 171 A och denna lilla rimkrönika på 930 rader är obestridligt. Påfallande är att krönikan ägnar så stort utrymme, ungefär tjugofem rader, åt striden 1510 och därmed förbundna reflexioner. Det centrala partiet härom (v. 641–666) har avtryckts av Lindberger i *Danske Studier* 1955, s. 57, efter Chr. Molbechs edition av den danska rimkrönikan (1825), där Hanskrönikan ingår som ett tillägg (s. 259–296).

Mycket riktigt trycktes Hanskrönikan 1533, även då som tillägg till en edition av den danska rimkrönikan. Privilegiet för denna krönikeedition utfärdade Frederik I genom Ove Lunge i Köpenhamn den 11 april 1532 (torsdagen efter första söndagen efter påsk), dvs nästan på dagen ett år före sin död på Gottorp 10/4 1533. Det verkar något misstänkt, men privilegiedateringens riktighet får vi kanske inte betvivla; säkert är att boken trycktes 1533. Huruvuda den var färdigtryckt före 18 juni, då trolovningen i Vor Frue kirke ägde rum, är något som Lindberger ej berör. För att den i varje fall inte förelåg före Frederiks död talar måhända Hanskrönikans rubrik: »Hans then første konning i Danmarck aff thet naffn.» Ty det är ett välkänt faktum, att biskoparna och den katolska majoriteten av de världsliga riksråden, med Tyge Krabbe i spetsen, helst såg Frederiks yngre son Hans (mycket yngre än den lutheranske halvbrodern Kristian) som sin fars efterträdare; han kunde ges en garanterat katolsk uppfostran och fram till dess han blivit myndig skulle i praktiken Danmark vara en för Tyge Krabbe och hans ståndsbröder tilltalande adelsrepublik. Denne Hans, för vars kandidatur biskop Ove Bille aktivt verkade, skulle då bli Hans II. Att, om tankegången beträffande markeringen »then første aff thet naffn» är riktig, tidsmarginalen för att boken förelegat 18/6 1533, är mycket knapp eller rentav otillräcklig, behöver emellertid inte ändra vår datering av DgF 171 A till nämnda dag. Det kan nämligen inte råda något större tvivel om att också rimkrönikan om kung Hans är författad av Povl Helgesen.

Som författare till denna rimkrönika föreslogs förr Erik Krabbe, en lärd och historiskt intresserad man, därtill psalmdiktare; han var son till Tyge och far till Anne.

Han har sedan länge bortförts ur diskussionen. Att hans namn överhuvudtaget blev aktuellt torde kanske främst bero på krönikans framhävande av Tyge Krabbes förtjänster. Men dessa kunde minst lika bra poängteras av Povl Helgesen. Hans namn har skymtat i diskussionen men skäl har framburits mot attribueringen till honom. Paul-Erik Hansen skriver (*a.a.*, s. 92f.):

> Kong Hans' Rimkrønike maa være forfattet efter 1520, da Ove Bille omtales som Biskop, og allerede Molbech har i sin Udgave gjort opmærksom paa, at Forfattaren har været en Chr. II venligsindet Mand. Man tager sikkert ikke Fejl ved at anse Ove Bille og Ove Lunge, der begge nævnes i Kong Hans' Rimkrønike, som de Mænd, efter hvis Synpunkter Forfatteren rettede sig.

Enligt Hansen kan P.H. för Skibykrönikan ha använt Hanskrönikan och han tycker sig »spore en Genklang af den danske Rimkrønikes Ord i Skibykrøniken.» Det är nu lätt att förstå varför. Att Hansen, som ändå så starkt betonar biskop Ove Billes betydelse för P.H. och rentav menar (s. 136) »at Skibykrøniken i sin hele Opbygning er formet som et Defensionsskrift for Billeslægten og dens Tilhængere, især Tyge Krabbe», icke tänkt på att P.H. kunnat vara författaren jämväl av rimkrönikan om kung Hans måste bero på att han i Christian Molbechs efterföljd uppfattat dess tendens som vänlig mot Kristian II. Detta syns mig vara en ren missuppfattning. Rimkrönikan låter kung Hans på dödsbädden yttra (v. 813–818):

> Jeg lood her Christiern ing till meg kalde;
> thet hørde mitt Raad oc gode mend alle.
> Jeg gaff hannum raad, thet beste ieg viste,
> att hand skulde ey paa wdlendinge driste.
> Men till Danske mend sette sin liid,
> som meg hafde tient for wden swig.

Det är inte svårt att häri se en kritisk antydan om att Kristian II inte följde faderns råd: han satte sin lit inte till »Danske mend» utan främst till en holländsk kvinna. Att rimkrönikan utan fördömanden nämner Kristian (v. 467ff.) i samband med de straffexpeditioner han under faderns livstid företog i Norge och Sverige ändrar därvid ingenting; dessa nämns ej alls i Skibykrönikan. Eljest är det slående i vilken hög grad rimkrönikans skildring av kung Hans överensstämmer med Skibykrönikans, t.ex. i synen på Knut Alfssons mord 1502 och i berättelsen om det olyckliga tåget till Ditmarsken 1500.

Hildeman säger ingenting om vem som kan ha skrivit Hanskrönikan annat än att den »skrevs i danska adelskretsar på 1530-talet» (*DgF* X, s. 421); Povl Helgesens namn förekommer, så vitt jag funnit, överhuvudtaget inte i *Politiska visor*, och i *DgF* X nämner Hildeman honom enbart på s. 425 och då i ett referat rörande DgF 170 av Lindberger. Den sistnämnde låter däremot P.H. figurera på flera ställen i sin här berörda uppsats (s. 48ff., 58). Om rimkrönikan skriver Lindberger (s. 58):

> Vem som skrivit krönikan om kung Hans har inte kunnat fastställas, även om det framkommit en del förslag som visat sig föga hållbara. Något namn skall inte här framföras; men så mycket kan dock sägas, att någon person i Ove Billes omgivning sannolikt är författaren. Han förde t.ex. med sig flera Aarhus-kaniker till herredagen i Köpenhamn 1530. Povl Helgesen, som stod i beröring med honom och långa tider vistades i Aarhus, har, som ovan nämnts, författat en tyd-

ligt tendentiös rimkrönika om Kristian II. Detta innebär ej någon antydan om att Helgesen skulle ha skrivit rimkrönikan om kung Hans; den sistnämnda är betydligt mjukare i sina formuleringar än Skibykrönikan. Men de allmänna dragen i rimkrönikans bild av kung Hans stämmer ganska bra med Skibykrönikans. Också rimkrönikan klandrar tåget mot Ditmarsken, och den snuddar vid det av Povl Helgesen påtalade förhållandet att vissa adelsmän givit kungen egennyttiga råd, men gör det på ett så diskret sätt att ingen skugga faller över adeln: »Oss tilrodde monge for eghen nytte; the actede ther at faa stort bytte.» (331–32).

Lindberger är den enligt min mening rätta lösningen tätt i hälarna, och kanske hade han uttalat sig mera kategoriskt om han känt t.ex. Paul-Erik Hansens bok om Povl Helgesen (nu hänvisar han inte till vare sig den eller J.Oskar Andersens biografiska torso utan bara till jesuitpatern Ludwig Schmitts tämligen ensidiga biografi från 1893). Rimkrönikor produceras – liksom ballader – anonymt enligt kutym »som i the gambla tijder haar myket gängse waret», såsom Johan Hadorph uttrycker saken i företalet till sin edition av de svenska rimkrönikorna. Men för sena ballader och för sena rimkrönikor bör forskningen kunna häva anonymiteten, så som skett beträffande Povl Helgesens rimkrönika om Kristian II. Att tonen i rimkrönikan om Hans är annorlunda än den i rimkrönikan om Kristian är bara vad vi kan förvänta oss, inte minst i ljuset av den helt skiljaktiga behandling och bedömning de båda kungarna ges i Skibykrönikan. DgF 171 A är knuten såväl till 171 B som till rimkrönikan om Hans, och det ter sig nästan långsökt att förklara detta samband på annat sätt än genom hänvisning till en gemensam nämnare: Povl Helgesen.

Ytterligare ett förhållande förtjänar att nämnas för förståelsen av DgF 171 A. Dess glorifiering av inte blott Tyge Krabbe personligen utan av hela den skånska adeln bör leda i erinran händelser från en tid som ligger mellan 1523 och 1533, nämligen kriget i Skåne 1525, då verkligen med få undantag den skånska adeln stod enad mot Kristian II:s försök att genom Sören Norby och Otte Stigsen återvinna detta landskap; jag har ovan s. 380 f. behandlat detta skånska krig, då närmast sett ur Christiern Pedersens synvinkel. En avgörande insats på kung Frederiks sida i denna slakt på skånska bönder utfördes emellertid inte av den skånska adeln – trots Tyge Krabbes excesser i Lund – utan av Johan Rantzau och hans tyska legoknektar. Som holstenare och därtill lutheran, hertig Kristians läromästare och anhängare, var denne inte någon av Tyge Krabbe eller Povl Helgesen uppskattad person. Både Heise och P.-E. Hansen har påtalat P.H:s tystnad i Skibykrönikan om dennes roll 1525. En förnyad och något annorlunda kolorerad skildring av slaget i Fantehålan 1510 hade den fördelen att i ett längre historiskt perspektiv Johan Rantzaus skånska krigsbragder kunde te sig mindre betydelsefulla.

Om DgF 171 C, den troligen av Anne Krabbe gjorda kompilationen av A-och B-visorna, vill jag blott tillägga att den som åstadkommit denna femtiotvå strofer långa text har varit väl hemmastadd i balladgenren ty den vimlar av lån, citat, allusioner och parafraser. När Åke Hansson beger sig hemifrån ger han sin fästmö ett Bragelöfte i ordalag vi känner igen från visan om Marsk Stig och hans hustru:

9. Ieg skal aldrig søffnen soffue
alt wed eders huide side,
førind ieg faar wondet Skaane,
om de danske tør os bide.

10. Ieg skal aldrig søffnen soffue
i eders huide armb,
førind ieg faar slaget de skaanske adel
och skielt os ved den harmb.

Eftersom en stridsskildring ingår har, nästan obligatoriskt, Lenavisan fått dra sina strån till stacken. Den mer än skymtar bakom en strof som 39:

Saa falt de suenske, saa tych som høe
om høsten for leen mon falde,
huor-for de lod ad Suerig staae
och tourde ey lenger duelle.

På samma sätt och av samma skäl har Lenavisan tjänat som mönster för en strof (A:25) i en annan ballad (DgF 172), där transponerad till det bekanta långfredagsslaget vid Uppsala 1520:

I Sueriige stod aldriig sliigtt ett slaug,
ther nogen mand kand tencke:
thii er ther saa mongent faderløss barn,
saa mongen fattiig encke.

Det är denna ballad om Otte Krumpens Sverigetåg 1520 som jag menar kan ha varit ett av incitamenten till diktandet av DgF 171 B. Jag skall avsluta detta kapitel med ett avsnitt om denna intressanta visa, »Christian den anden i Sverrig».

Visan har ofta utnyttjats i historiska framställningar (t.ex. hos C.F. Allen) genom att strofer ur den citerats, och detta med all rätt, ty DgF 172 A ger trots genrens konventioner en sakligt välinitierad skildring av händelseförloppet. Däremot hade den, väl på grund av sin blygsamma ålder, ägnats föga intresse från visforskningens sida innan Karl-Ivar Hildeman 1958 kommenterade den i *DgF* X:5. Den blev på 1980-talet föremål för en animerad debatt mellan Hildeman och Iørn Piø, en som är av stort principiellt intresse och till vilken jag i det följande tar ställning.

Visan föreligger i två texter. A, som har trettio strofer, ingår som nr 38 i Jens Billes visbok från 1550-talet. B omfattar bara elva strofer och finns i Vedels samlingsvolym Svaning II (nr 39). A-texten börjar:

1. Vylle y lyde och høere,
ieg wiill eder quede en wiisse
aff koningh Christiern, then høgborne første,
ieg wiill hannum loffue och prisse.
– Fordii wunde the Sueriige mett stor ære.

2. Ther mand skreff M, D,
och paa thett atthene aar,
koning Christiern lod sitt folck samen komme
y Skaane paa Helsingborge.

3. The komme tiill-samen baade tydske och danske,
well widt 11 M mend:
her Otthe Krompinn, then welbyrdiig mand,
hand bleff høffuissmand for them.

Visan är som synes på fyrradig strof med slutomkväde, men vi ser också att inledningen med sin uttryckliga lovprisning av Kristian II i str. 1 och årtalsangivelsen i str. 2 är av klart balladfrämmande art. Detsamma gäller hela slutstrofen i A:

30. Loffuidtt wære Gud-fader y Hemmeriigh,
the danske mendtt haffuer undtt then ære!
Gudt giiffue oss roo y Hemmeriigh,
hoss siigh euyndeliigh att wære!
– Ther skeer oss lycke och stor ære.

Det är en typ av avslutningsstrof som senare Vedel gärna använde (och som f.ö. uppträder i skillingtryckstexten SMB 56 C). Man lägger också märke till att omkvädet i denna strof getts en helt annan utformning, även det ett säkert tecken på att det i 172 A rör sig om skriftlig tradition. Sammanfattande kan om A-texten sägas, att den till sin stil är en hybrid mellan balladen och den på tyska mönster återgående »nyhetsvisa» som vi förut mött i DV 1 om kung Hans' Sverigetåg 1497. Om stilen i B-texten är det anledning att tala senare.

Innehållsligt och även verbalt svarar de tio första stroferna i B ganska nära till str. 2–12 i A, men B har en slutstrof (nr 11) utan motsvarighet i A; den handlar om den sårade Sten Sture:

De lagde her Steen udi sleden ned,
til opsal monne de stunde:
de Danske stundet effter baade dag oc nat,
de monne fast effter hannem for-lange.
– Fordi vand de Danske Suerig met ære.

B har också det rätta årtalet i sin inledningsstrof (»Der man skreff tusind fem hundre aar, oc paa det tiuende aar»); A, har, som vi sett, 1518.

Hildeman gav en kort och korrekt beskrivning av DgF 172 i *Politiska visor*, 1950, s. 277, men det är i *DgF* X:5, 1958, han ägnar den en utförlig behandling. Han påvisar med paralleller ur tyska historiska visor att stilen i A anknyter nära till »den tyska genren» och fortsätter (s. 430f.):

Formlerna röjer, att det är d e n och inte den inhemska kröniketekniken, som i detta fall påverkat balladen. Men till en viss grad bibehålls folkvisans ram: versmåttet hör dit, ett eller snarare två omkväden förekommer, och balladklichéerna uppträder alltjämt i avgjort större antal än tyska visformler. Detta gäller hela tiden version A, ur Jens Billes handskrift från 1550-talet, en mansålder efter Sverigetåget. Variant B, ur Svaning II från tiden upp mot 1590, visar en utveckling i annan riktning. Delvis kan olikheterna bero på tidsavståndet till händelserna. B följer häären till slaget vid Bogesund och slutar där med Sten Stures fall. Det kan vara en tillfällighet, men det behöver inte tydas så, ty med de händelserna når skeendet en naturlig klimax och de litterärt sett tacksammaste fermenten är därmed förbrukade. I vilket fall: av de tyska stereotyperna återstår i B bara en, dateringen; en tendens mot dialogteknik är skönjbar och texten håller en något striktare balladton och anknyter närmare till folkviseformlerna än A. Ett annat inflytande från klassisk balladstil speglas i B-textens ökade objektivitet; uttalad tendens saknas. Folkvisans renässans har inträtt: balladen återerövrar mark, där den en eller två generationer tidigare tvingats vika. Men till god folkvisestil är vägen givetvis alltjämt lång.

Hildeman företar därefter en analys av visans »tendens»:

Den tendens, som präglar nr 172 och särskilt dess äldre form, proklameras högt i inledningsstrofen till variant A. Diktarens syfte är, säger han själv, att besjunga Kristian II: »Ieg will hanum loffue och prisse». Kungen behandlas med en reverens, som i A går ut över folkvisestilen: »The suarede alle: Naadiste herre» (v 5, l.1). »The stockholmske» får »beede» kungen att ta dem »tiill syn naade», och han »hørde thøriis bøn/thii hand wor wiis y sinde». Stroferna 3 och 4 i B röjer, att betoningen av kungens roll inte heller varit främmande för den yngre versionen. Allt detta skulle bäst passa ihop med en hovdikt av hyllningskaraktär.

Efter att ha framhållit hur välunderrättad visdiktarna varit om händelseförloppet går Hildeman in på författarfrågan (s. 431):

Det militära intresset dominerar: förf. går från strid till strid, vilket ger en viss ensidighet åt epiken, men det rubbar inte intrycket av tillförlitlighet. Det kunde under sådana omständigheter verka troligt, att en deltagare i Sverigetåget skrivit visan. Men den slutsatsen löper alla risker att vara förhastad. Mitt i sin militära krönika kastar diktaren plötsligt, och som vanligt kronologiskt riktigt, in ett diplomatiskt schackdrag: herredagen i Uppsala. Han noterar som en följd därav Sturepartiets motattacker på propagandans område och ser däri orsaken till dalkarlarnas offensiv mot Uppsala. Det är en förmåga att urskilja sammanhang utanför slagfälten, som man inte tror vilken soldat som helst om att prestera. Håller man däremot fast vid visans karaktär av hovdikt utbjuder sig en annan förklaring: förf. kan ha utnyttjat officiella källor, såsom relationer och rapporter från krigsskådeplatser och förhandlingsbord.

Under rubriken »Hovsångarna och deras roll» redogör Hildeman sedan för »ett material, som det är frestande att sammanställa med denna visa», nämligen ett som rör de tyska sångarna vid Kristian II:s hov. Dessa hade 1518 fått en latinsk relation, upprättad av en Laurentius Werman, om det danska (den gången flottburna) tåget till Stockholm 1518 (som ledde till det ur dansk synpunkt olyckliga slaget vid Brännkyrka):

Wermans relation måste vara upprättad efter fälttågets slut, tidigast hösten 1518. I vilket syfte? Man har svårt att inse, vartill kungens sångare behövde ett sådant aktstycke, om inte för att därur hämta stoff till en dikt om händelserna, en sång att föredra. Sådana visor – i en relationsstil, som påminner om nr 172, och som ofta överträffar den i detaljerad epik och tangerar prosaisk libellstil – var ju commune bonum i sångarnas hemland (jfr. Liliencron, a.a. passim). [——] Det förefaller rimligt, att Kristian II hållit sig med hovsångare 1520 likaväl som 1518 och 1519. Men bland faktorer, som avråder från att hänföra nr 172 till dem, står det faktum, att de sångare vi känner till namnet tycks vara tyskar. Och visan är inte bara danskspråkig; diktaren är spontant danskpatriotisk. Hans dikt blir inte främst en hyllning till Kristian II utan till »the danske». Visserligen nämner A 2, 1, att hären bestod av »baade tydske och danske» – däremot tigs de dyrt värvade franska legotrupperna ihjäl – men på slagfälten är det i motsats till den äldre visan om kung Hans' tåg 1497 enbart »the danske», som triumferar. Och inför dem stannar diktaren i slutstrofen i A med ett tack till Gud för den ära han unnat »the danske mendtt» – »Gud give oss ro i himmelrik»! Och har kungen haft d a n s k a hovsångare, så tiger i vart fall källorna om dem.

Men också om de tyska hovsångerna därmed kopplas bort ur det direkta sammanhanget,kan både de och Wermans relation ha belysningsvärde för visgenrens öden och för visdiktningens ställning. Deras blotta existens är en faktor, som markerar och förklarar ett viktigt kapitel i balladens historia och i den nordiska visdiktningens över huvud taget.

Så långt Hildeman 1958. Han utvecklade i stort sett samma synpunkter 1960, en framställning jag tillsvidare lämnar därhän, eftersom den uppenbarligen var okänd för Piø, när han 1985 behandlade DgF 172 i sin avhandling *Nye veje til Folkevisen.*

Piø placerar DgF 172 inom sin kategori »skillingsviser», och eftersom det är den först behandlade av balladerna under rubriken »Skillingsvisetradition indkredses» får hans åsikter om den en lätt programmatisk karaktär. Han skriver bl.a. (s. 61f.):

Denne skillingsvise har været kendt i folketraditionen i det sekstende århundrede, hvor den imidlertid er blevet kortere, og den typiske markedssangerstrofe, der indledte visen, er sløjfet. Nu er det historien, det gælder, uden omsvøb [——] Al kongerøgelsen og al den patetiske taksigelse erindres ikke i traditionen. Glemt er også en række af skillingsvisens næsten pedantiske detaljer, som var nødvendige i en nyhedsvise. Den folkelige tradition husker blot visen som historien om Christian den Anden og hans hær, der slog svenskerne på flugt, og som ramte Sten Sture allerede med det første skud, de affyrede. Det er en god historie, der fortælles. Skillingsvisen er blevet til en kontant fortalt folkevise.

Piø redogör därefter för Hildemans åsikt om »visans karaktär av hovdikt» och om att den kan ha diktats av någon bland kung Kristians hovsångare. Han finner »Hildemans teori tankevækkende, men bl.a. med den nye viden *in mente*: at B er en folkelig sangers version af A, er det dog næppe sandsynligt», att någon av dessa hovsångare är visans diktare; de sjöng, säger han i anslutning till Nils Schiørring, förmodligen »hvad der var fremme i tiden af messer og motetter.» Piø konkluderar därpå (s. 63):

Men hvis de – i så fald på kongens opfordring og med oplysninger à la Wermans i hånden – har digtet visen, så må de have ladet den udsende som skillingstryk. Hvordan skulle den ellers nå uden for det kongelige cantori til det brede publikum, hvoriblandt en af Vedels optegnere senere nedskrev den mundtlige tradition?

Intet taler imidlertid imod, at det er en af tidens ukendte skillingsviseforfattare, der har skrevet den på grundlag af oplysninger om togtet, som han kan have fået fra en eller flere af de deltagende soldater. Disse forfattare holdt næsten altid med den til hver tid herskende klasse.

När jag nyss kallade debatten mellan Hildeman och Piø om DgF 172 för animerad, borde jag kanske ha preciserat det därhän, att det är för Hildeman frågan om just denna visa blivit något av en hjärtesak. Den spelar nämligen en viktig roll i hans uppsats »Balladstilens utveckling och upplösning», som först trycktes i festskriften till Sven Salén 1960, *Om visor och låtar*, och som sedan kom att utgöra kap. 7 i *Tillbaka till balladen*, 1985 (där försedd med ett nyskrivet litet slutparti, som berör DgF 172 B). Den sistnämnda boken utkom bara några månader före Piøs avhandling. Lika litet som Piø därför kunde beakta *Tillbaka till balladen* (och Salénfestskriften har han helt råkat förbise), kunde Hildeman 1985 ta ställning till Piøs åsikt om visan. Det gjorde han istället 1987 i sin vidräkning med Piøs helhetssyn på balladgenren:[69]

För Piø är detta redan i presentationen en »skillingsvise»; den har »været kendt i folketraditionen i det sekstende århundrede». Det vet vi ingenting om. Piø tror det, därför att en yngre ver-

[69] Karl-Ivar Hildeman, Ballad på avvägar (*Samlaren* 1987, s. 69–75), s. 73.

sion återfinns i en av Vedels visböcker från 1580-talet, nedtecknad av en hand som också skrivit in kämpavisor och därmed utnämnts till »menigmandsoptegnere» av Piø. Hur mycket den slutsatsen är värd har påvisats ovan. Såvitt jag kan bedöma utifrån visdiktarens egna ord tycks det snarare vara ett opus avsett att höja stämningen vid hovet; den äldsta uppteckningen uppträder också i den högadliga Jens Billes visbok från 1550-talet. På 1520-talet befinner vi oss fortfarande långt från det äldsta bevarade skillingtrycket på danska. Och det finns orsak att *förutsätta* skillingtrycksmarknad för rimmen; hovet kan ha varit publik nog.

Som synes är det inte bara DgF 172 diskussionen gäller utan, åtminstone i förlängningen, balladgenren i stort; Piø säger också (s. 62) – och det är menat som kritik – att Hildeman »deler de øvrige DgF-udgiveres grundopfattelse af folkeviserne som en oprindelig højerestandsdigtning». Det går därför inte att i den följande framställningen helt separera problemet DgF 172 från den mera generella frågan. Jag försöker emellertid att till en början hålla mig till den aktuella visan.

Varken Hildeman eller Piø säger någonting om visans samband med andra ballader. Hildeman skriver blott att »balladklichéerna uppträder i avgjort större antal än tyska visformler». Det något lättköpta uttrycket »balladklichéer» döljer kanske ett metodiskt grundfel hos Hildeman, iakttagbart i många andra tillfällen, och det kan nog enbart förklaras av en otillräcklig kännedom om balladgenren i stort; han är en framstående specialist inom en mycket smal sektor, och de iakttagelser han där gör tillmäter han en otillbörligt generell giltighet. Paradoxalt nog leder den förklarliga osäkerheten beträffande de uppåt åttahundra nordiska ballader (i *TSB*) han inte närmare studerat till att han inte heller alltid drar de rätta slutsatserna ur de texter han själv behandlar; Lenavisan är bara ett exempel. Uttryck som återkommer i ett antal ballader behöver inte vara allmänna »klichéer»; balladerna ifråga kan tillhöra ett och samma *motiv- och betydelsefält* med en uppsättning gemensamma bilder och metaforer.

Så förhåller det sig med DgF 172. Strofer eller delar av strofer i denna visa återfinns i andra ballader, varav de flesta är äldre men åtminstone en något yngre än 172. Alla tillhör gruppen historiska visor, och de fogar på olika sätt in i varandra. Jag behöver dessbättre inte ge exempel här, eftersom jag i det föregående visat hur bl.a. Lenavisan, Margaretavisan, Sturevisan och Vasavisan genom lån hakar i varann; här nöjer jag mig med att visa att också DgF 172 hör hemma i detta sammanhang. Att A:25 hämtats ur Lenavisan har jag redan påpekat; detsamma torde gälla A:6, rad 1–2, och A:8, rad 1–2. Men vi finner också ett påtagligt samband med Margaretavisan (DgF 159) och Vasavisan (SMB 65):

DgF 172 B:3
De red ud aff Helsing-borrig
oc ind til Engel-holm:
kong Chresten fulde der selff met,
hand bad dennem Gud vel fare.

DgF 159 A:26
Dy danske drog vd fraa Hellsyngborrig,
thy waar attenn thusinn y skare:
droningen stuod och sut der-paa,
hun bad denom alle well faare.

DgF 172 B:4,5; jfr A:4,3
Kong Christen fulde der selff met
hand bad dennem alle Gud vel fare:
Thet første i kommer udi landet igen,
ieg vil eder saa erlig forlenne.

SMB 65 A:23
I hafwen medh migh ståndit,
som troogne Swänske män
Will Gudh migh lijfwet unna,
Jagh gör edher godt igen

	SMB 65 A:8
Der til suaret baade danske og tydske	Så swarade the Dahlekarlar,
de vaare saa høffuisk i sinde:	the swarade all' een man,
Vi ville oss beuise som erlige mend,	Wij blodh och lijfwet wåga
det skulle i bode spørge oc finde.	moot een så grym Tyran.

Vissa av dessa gemensamma drag mellan de förutnämnda balladerna har väl tillhört respektive visas ursprungsform: diktaren har anknutit till subgenrens speciella formeluppsättning. I andra fall syns en assimilering ha ägt rum under visornas muntliga tradering; detta är en företeelse som bör kunna säga oss åtskilligt om arten av denna tradering. Någon gång kan vi kanske utpeka den visa, som inlett mönsterbildningen; för skildringen av krigståg och slag är det otvivelaktigt Lenavisan.

At A-texten av DgF 172 är den som står närmast ursprungsformen behöver inte betvivlas. Men den förut citerade strofen B:11 om Sten Sture i släden har rimligen varit med från början. Hildeman säger ingenting härom, under det att Piø menar att »det fine billede med den sårede Sten Sture liggende på slæden er sangerens», vilket kan starkt betvivlas. Draget är historiskt riktigt: herr Sten fördes på släde från Bogesund till Strängnäs (och sedan vidare därifrån, något vi alla minns från C.G. Hellqvists målning 1880: »Sten Sture d.y.:s död på Mälarens is»). A-textens felaktiga årtal 1518 ökar misstron mot att den helt oförändrat och *in extenso* återger den ursprungliga lydelsen. Man kan tänka sig att årtalet 1518 kommit in genom en sammanblandning av kung Kristians båda Sverigetåg (trots deras olika utgång) och detta hos någon som känt till båda två, kanske därför att en anförvant varit med bägge gångerna. Detta gäller Jens Bille, som egenhändigt infört A-texten i sin visbok. Ty hans far Claus Bille var sannolikt med 1518, och han var bevisligen en av de ledande vid tåget 1520 (liksom vid det efterföljande blodbadet i Stockholm); för släktskapen se tabellen s. 334. Varken Hildeman eller Piø har tänkt på detta, när de uttalat sig om DgF 172 A.

Att visan utgivits i tryck vill jag till skillnad från Hildeman inte utesluta. Danska vistryck från 1520-talet finns ju, även om de inte innehåller vad Hildeman ibland kallar »ädelballader». DgF 172 är heller ingen »ädelballad». Jag är inte säker på att den för den skull är en hovdikt, lika litet som t. ex. DV 13 »Oprør i Norge (1535–36)». Låt mig ge en parallell från Sverige och en senare tidpunkt på 1500-talet.

Det gäller visan om slaget mellan Sigismund och hertig Karl vid Stångebro 1598 (Hyltén-Cavallius & Stephens, *Sveriges historiska och politiska visor*, nr 34). Hildeman framförde 1960 följande åsikt om denna visas tillkomst: »Synvinkeln är det hertigliga hovets, och den påfallande ryggmjukheten för hertigen talar också för att det är ett av verktygen i hans omgivning som omsätter hans synpunkter på rim.»[70] Men i en senare samma år skriven uppsats har jag, som jag menar med framgång, kunnat identifiera visans författare med en danskfödd (!) man i Mjölby, som i ärkebiskop Abrahams bekanta räfst 1596 karakteriseras sålunda: »En Jute, benemdh Toor, kan göra efter däd, som stulit ähr, gifuer sigh vth stundom för en bockabindare, stundom för en präst, stundom för en student. En wrakfogel.»[71] Det är i högsta grad troligt att Toor

[70] *Politisk rimdans. En viskavalkad genom svensk historia från Karl Knutsson till Karl Gerhard*, sammanställd av Karl-Ivar Hildeman, Sven G. Hansson och Bengt R. Jonsson, Sthlm 1960, s. 45.

[71] B.R. Jonsson, Visan om Stångebro slag (*Om visor och låtar. Studier tillägnade Sven Salén 7 november 1960* [Skrifter utg. av Svenskt visarkiv 2], Sthlm 1960, s. 73–95).

fick en dusör av hertig Karl för sitt alster. Något skillingtryck av denna visa finns inte bevarat, men för att ett sådant funnits talar såväl visans spridning som framförallt denn rubrik den har över A-texten, införd i en vis- och anteckningsbok av den högadlige Hans Johansson Ekeblad på Stola.

Utan att vilja göra gällande att även DgF 172 A diktats av en »wrakfogel» syns mig parallellen värt allt beaktande också i vårt sammanhang. De tyska sångarna kan vi säkert utesluta, något som även Hildeman till sist är benägen att göra. Skrev de en (i så fall väl förskönande) dikt om Kristians svenska expedition 1518, skrev de den säkert på tyska för en publik i t.ex. Lybeck, där man noga följde vad som rörde sig på den nordiska scenen dessa år. Att en tysk musikant eller sångare behärskat den nordiska balladkategori det här är fråga om är, särskilt sedan vi nu lärt känna dess höggradiga intertextualitet, är otroligt.

Att den tyskinspirerade visstilen i ett antal av stroferna i DgF 172 A skulle ha varit särskilt knuten till »hovet» måste vara en missuppfattning. Inte är alla de tyska nyhetsvisor hos Liliencron, till vilka Hildeman hänvisar, någon hovdiktning; snarare har de tilltalat landsknektarna och deras läskunniga befälhavare. Många sådana enrollerades under Oldenburgarnas fanor.

Allt detta betyder att jag beträffande DgF 172 A har en åsikt liknande Piøs, även om jag tror att visan kunnat spridas genom handskrivna viscirkulär istället för eller vid sidan om ett eventuellt skillingtryck.

Även beträffande 172 B har Piø otvivelaktigt rätt. Hildeman vill se skillnaden mellan A och B som utslag för skilda tidsepokers smak inom samma danska adelsstånd. Men Svaning II är ingen adelsvisbok utan innehåller så gott som enbart uppteckningar ur muntlig tradition av visor som inte alls förekommer i adelsvisböckerna eller, när de gör det, i utformningar som skiljer sig från de i adelsvisböckerna gjorda, skriftliga fixeringarna (jfr I, s. 164). Att under den muntliga traderingen de balladfrämmande inslagen slipas av är naturligt. Man kan härmed jämföra förhållandet att från Tyskland under 1500-talet importerade visor i annan stil än den nordiska balladens hos oss succesivt påverkas av den inhemska traditionens tryck, något jag annorstädes visat.[72]

Att jag beträffande DgF 172 tagit Piøs parti gentemot Hildeman betyder, som säkerligen klart framgår av hela min föreliggande undersökning, inte att jag delar Piøs åsikt om balladgenrens ursprung och tidigare historia, ej heller hans tro på skillingtryckens roll i den utrerade form han givit den. Även jag anser, liksom Hildeman, att balladen är en »oprindelig højerestandsdigtning»; i mitt fall skall emellertid bestämningen »oprindelig» betonas. Ty lika väl som Piøs förklaring av genrens uppkomst inte är någon förklaring överhuvudtaget, har den dittills gängse forskningens syn på hela genrens långa historia som i första hand en angelägenhet inom den danska adeln, visat sig ohållbar. Den torde ha bidragit till uppfattningen att forskningen nått till vägs ände och därigenom minskat intresset för balladen inom alla de relevanta vetenskapsgrenarna (filologi, folkloristik, historia, litteraturhistoria och musikveten-

[72] Ett Pyramus och Thisbe-motiv i Sverige (*Arv* 1961, s.57–86; också som *Meddelanden från Svenskt visarkiv* 15); Ältere deutsche Lieder in schwedischer Überlieferung (*Festschrift für Erich Seemann = Jahrbuch für Volksliedforschung IX*, 1964, s. 45–51).

skap, för att nämnda de viktigaste i alfabetisk ordning). Det är inte minst vår nyvunna förståelse för växlingarna i genrens historia (geografiskt, miljömässigt, socialt, mediemässigt) som gör att balladforskningen nu blivit ett så spännande forskningsfält.

i) *Några konklusioner*

Ernst Frandsen inleder sin bok *Folkevisen* från 1935 med följande ofta citerade passus:[73]

> Med Svend Grundtvig og hans nærmeste Efterfølgere naaede Studiet af den danske Folkevise sin Højde. Det store Materiale blev fremlagt i en forbilledlig Udgave, og som altid, naar et Emne gribes rigtigt an, rejste Problemerne sig tæt omkring det, for mange og for vanskelige til at Kritiken i første Omgang kunde overvinde dem alle. Og anden Omgang er aldrig kommet, Arbejdet er gaaet i Staa. Vistnok strejfer endnu en og anden Specialundersøgelse ind paa dets Omraader, den store Udgave videreføres kyndigt, Melodistoffet tages med. Men det for Litteraturhistorien centrale Spørgsmaal om *Genren* og dens Forhold berøres ikke.
>
> Det er vel Opgaven selv, som skræmmer. Enhver der har gjort sig fortrolig med Forskningens Standpunkt i Dag og er begyndt at se sig om efter Midler til at fortsætte, hvor de Gamle slap, har erfaret, hvilket tungt og genstridigt Stof Folkevisen er. Man undgaar ikke en radikal Tvivl om selve Muligheden af at aftvinge det yderligere Resultater af Betydning.
>
> Man kan blive stikkende i denne Tvivl, med frelst Samvittighed, vistnok med de flestes Bifald. Eller man kan gøre et Forsøg paa at ophæve Tvivlen. Det sidste er Hensigten med denne Afhandling.

Den sista meningens frejdiga fanfar var inte tomma ord. Frandsen försökte verkligen att skissera balladgenrens historia, dvs egentligen blott dess äldsta historia, och historia var för honom liktydigt med utveckling. Frandsens bok möttes väl redan vid utgivningen av viss kritik av skiftande slag, men inte minst genom sin förnämliga och lätta stil verkade den då och länge efteråt övertygande på mången. Den fyllde också en lucka i dansk och nordisk forskning just genom att sätta själva genren i centrum; den sågs därför som ett komplement och en motvikt till det monografiska betraktelsesättet i *DgF* (och till Grüner-Nielsens nyttiga men försiktiga översikt i *Nordisk Kultur* IX A, 1931). Frandsen räknade med genrens existens redan före år 1200 och ansåg sig kunna urskilja olika utvecklingsstadier under 1200-talets lopp, detta på vad man vågar kalla rent spekulativ väg. Hans exposé sträckte sig egentligen inte längre än till o. 1300. Detta betyder att Frandsens konstruerade utvecklingsschema slutar ungefär vid (eller inte långt efter) den tid när genren enligt min mening tillkom. Balladens verkliga historia i Danmark kom på detta vis att falla utanför hans framställning.

Liksom något tidigare Sverker Ek, men i än högre grad än denne, bygger Frandsen sin utvecklingsmodell på premissen att den tvåradiga strofformen är äldre än den fyrradiga, inte bara typologiskt utan också i det reella bruket. Till skillnad från Ek tolkar han denna dikotomi enbart i kronologiska (och psykologiska), ej i sociologiska termer. Frandsen har rätt när han anser balladen – »Folkevisen» – som litterär genre vara en högreståndsdiktning; förvisso kunde han ha varit mera explicit på denna punkt, men något tvivel om hans grundinställning kan knappast råda. För Ek däremot var

[73] *A.a.*, s.[7].

Bild 22. Ernst Frandsen (1894–1952). Fotografi i Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn.

tanken att citera t.ex. Chrétien de Troyes i sammanhanget helt främmande; för honom var namnet »folkvisa» inte blott en hävdvunnen, från romantiken ärvd benämning utan en adekvat beskrivning: det rörde sig om en tvärs genom Europa vandrande, folklig genre.

Trots att Ek häri misstog sig – den fascinerande växelverkan mellan mondänt/höviskt och folkligt inom en i princip muntlig genre som faktiskt ägt rum skall, som vi sett, förklaras på annat sätt än han gjorde[74] – tillkommer således Ek en förtjänst som Frandsen saknar, nämligen att söka anlägga en sociologisk aspekt på genren. Men då Ek, övertygad om genrens folkliga ursprung, identifierar denna aspekt med den kronologiska, blir hans försök föga mera givande än den syn som vi möter implicit hos Frandsen och många andra balladforskare: den oskuldsfulla, på sitt sätt romantiska men framförallt egendomliga idén att »adeln» lyckades behålla balladen som sin exklusiva egendom ända tills man sent omsider såg genren som gammalmodig och då överlät den till »folket» (allmogen, gemene man) så som bättre bemedlade skänker sina avlagda kläder till behövande fattiga. Varför »folket» nu men icke tidigare kun-

[74] För ett konkret exempel tillåter jag mig att även i detta sammanhang hänvisa till min uppsats »Sir Olav and the Elves» (*Arv* 1992, s. 65–90).

nat tillgodogöra sig eller estimera detta slags visor förblir oförklarat och oförklarigt.[75] Undantag gjordes visserligen ofta för de suspekta legendvisorna och framförallt för de »rustika» och »grovkorniga» kämpavisorna, en enligt hittills gängse mening sen balladkategori, i vilken »1400-talets» norska Bjørnsonbönder av sitt »nationella kynne» (gärna exemplifierat genom hänvisning till Asbjørnsen & Moe) manats att omsätta muntliga sagor på vers. Här har man då överdrivit åt motsatt håll och negligerat eller feltolkat sambandet med skriven norrön litteratur.[76] Man har försummat att hålla isär diktskapande och reception.

Som jag antytt räknar Ek med att den tvårradiga strofen representerar ett inte bara äldre utan också »folkligare» skikt än »den stora riddarvisan» på fyrradig strof; till det äldre skiktet skulle »jungfruvisorna» höra. Så långt har Ek sett rätt som att ballader på tvårradig strof i östnordisk allmogetradition klart dominerar över de fyrradiga. Här är det väl dels fråga om just reception, dels om produktion: den tvåradiga strofen har längre varit produktiv. Den ger försångaren en mindre framträdande roll och kollektivet – det aktivt medverkande auditoriet, dramats kör – en större vid framförandet än vad fallet är med fyrradingen. Tvåradingen lever mera genom memorering än yrkeskunnig improvisation; den kräver mindre av försångaren – det är inte utan fog som Piø tentativt kallar tvåradingen »folkesangerstrofen».[77] Mycket annat vore att tillägga om skillnaden mellan två- och fyrradig strof.[78] Men när Ek (liksom Frandsen) på evolutionistiskt sätt anser den tvåradiga strofformen representera ett kronologiskt avgränsbart stadium har han, som jag flerstädes påpekat, misstagit sig. De tvåradiga balladerna skulle i stor utsträckning vara »jungfruvisor», men vi vågar nog förmoda att det fanns jungfrur inte blott på 1100-talet utan även på 1300- och 1400-talen; Eks intressanta uppslag om en speciellt kvinnlig balladsfär är eljest värt att uppföljas: man kan tänka på de svenska visor som i finsk språkdräkt knutits till *Ritvalan Helka* och å andra sidan på att måhända ballader sjungits när jungfrurna inte längre var jungfrur, dvs vid de exklusivt kvinnliga barnsängsgillena och deras rättframma anspelningar på med konceptionen sammanhörande företeelser (vissa skämtballader kan höra hit).[79] Att själva genren skapats för dessa lovvärda ändamål ter sig däremot absurt.

Frandsen behandlade således på sitt vis det »for litteraturhistorien centrale Spørgsmaal om *Genren* og dens Forhold» (varvid han förbisåg vad Ek skrivit härom).[80]

[75] Yttranden sådana som Schücks (ovan s. 195) kan illustrera vad jag åsyftar, likaså den i besläktad anda starkt negativa reaktionen hos Hildeman mot Piøs riktiga uppfattning – som föralldel kunde ha bättre underbyggts – att delar av Vedels 1500-talssamlingar representerar uppteckningar gjorda efter »menigmand».

[76] Piø hänför utan vidare dessa norska visor till de danska »markedssangere», som enligt honom skapat hela genren.

[77] Piø, *Nye veje*, s. 22f., 276ff. Hildeman (*Samlaren* 1987, s. 71) betecknar Piøs term som en »opåkallad nyskapelse», och i vilken utsträckning den kan komma att begagnas är förstås beroende av problemställningen. Den är ett bidrag, om inte direkt till tvåradingens genesis som Piø anser, så dock till beskrivningen av dess tradering och funktion.

[78] Jfr I, s. 62.

[79] Jfr Olav Solberg, *Den omsnudde verda*, Oslo 1993, s. 86ff.

[80] I sin mycket positiva men långtifrån okritiska rec. av Frandsens bok (*Folkminnen och Folktankar* XXII, 1935, s. 195–198) reagerar Ek (s. 197) mot Frandsens ord om att genreaspekten försummats; de är »förbluffande, då det gäller en forskning, som väsentligen inriktat sig på att utreda den förut opåaktade skillnaden mellan riddarvisa och kämpavisa.»

Naturligtvis är detta verkligen den centrala fråga, utan vars lösning all balladforskning blir starkt lidande. Ty – det förtjänar att alltid betonas och behöver uppenbarligen ständigt framhållas – vi har att göra med *en bestämd genre*. Som sådan är den redan kvantitativt imponerande – en blick i *TSB* bär syn för sägen – och tämligen unik. De brittiska »ballads» i Childs samling är mycket färre och betydligt heterogenare, och de tyska »Volksballaden» bildar en synnerligen blandad kompott; för de sistnämndas del kan man inte ens tala om en *genre* i egentlig, strukturell mening. Det är därför föga genomtänkt att, som ibland sker, utan vidare överflytta synpunkter och programförklaringar rörande utforskningen av tysk *Volkslied* – under senare år främst Ernst Klusens i och för sig intressanta bok med samma titel – på den nordiska balladen. I Tyskland höll sig Herders och Grimms romantiska folkviseuppfattning länge kvar; den naturliga reaktion häremot som nu (dock redan hos John Meier) är märkbar där, inträdde i Norden så tidigt som med Storm, Steenstrup och Schück. Att det litteraturhistoriska och historiska betraktelsesättet hos dessa (och hos Frandsen, som explicit meddelar »Vi har intet Nyt at sige Folkloristerne») måste förenas med ett traditionsvetenskapligt anser jag vara självklart: det gäller sannerligen att det ena göra och det andra icke låta.[81]

Min uppfattning rörande genrens tillkomst och huvuddragen i dess historia fram till slutet av 1400-talet har jag presenterat i kap. 2. I föreliggande kap. 7 B har jag framlagt ytterligare detaljindicier för genrens norska ursprung, varav påvisandet av att DgF 145 CDE om Marsk Stig och hans hustru är gammal och bygger på Didrikssagan och Völsungasagan kanske är det mest talande (och förmodligen mest uppseendeväckande). Att även en annan av de som klenoder inom dansk balladdiktning betraktade visorna, den om Ebbe Skammelsson, torde vara tillkommen i Norge har jag i förbigående sökt visa, detta på språkliga och stilistiska grunder (ytterligare skäl redovisas i kap. 9). Härvidlag vänder jag mig inte bara mot den konventionella uppfattningen utan också mot Iørn Piøs avvikande och emfatiskt framförda åsikt att den är en sen »skillingsvise», baserad (som redan Olrik trodde) på en prosasägen; otvivelaktigt är de till olika lokaliteter knutna sägnerna om Ebbe Skammelsson istället sekundära i förhållande till en gammal och vittspridd visa, precis som fallet är vid ortfixeringen av t.ex. »Harpans kraft» och »Herr Töres döttrar».

Mitt huvudärende i detta kapitel har emellertid varit att analysera ballader som behandlar historiska händelser från tiden mellan 1300-talets mitt och 1520-talet. Några av dem har jag blott flyktigt berört, under det att andra ägnats en mera ingående behandling. En aning schematiskt kan de indelas i två kategorier:

1) samtidsvisor;
2) visor som diktats en ansenlig eller mycket lång tid efter de beskrivna händelserna.

Kategori 2 är de egentliga »historiska balladerna», om man i »historisk» inlägger samma betydelse som när vi talar om Walter Scotts och Ingemanns »historiska romaner». Det är en balladkategori som enligt Svend Grundtvig inte existerade: »hvis en

[81] De försök, som då och då under avsevärt buller görs att sätta studiet av *kontexten* i direkt motsättning till studiet av *texten* – båda termerna tagna i vid mening – kan givetvis inte kallas annat än kvalificerat nonsens. Jag kan säga detta med desto större rätt som jag själv gått i bräschen för kontextuella forskningar: *Svensk balladtradition* I, 1967, och *Balladtraditionen i Telemark* (1977 ff., ms i SVA).

Tildragelse ikke finder sin Sanger i sin Samtid, bliver der aldrig nogen Folkevise af den.» Men detta gäller, väl att märka, endast »naar Talen er om ægte Folkeviser». Såväl »ægte» som »Folk» har här sin bestämda innebörd: »Folket optager ikke til Besyngelse det alt afblegede historiske Minde, men dets Sang slutter sig umiddelbart til dets Tale» (*DgF* III, s. VI). Äkta är de visor som diktats av »det ulærde danske Folk», såsom Grundtvig annorstädes gärna uttrycker saken; de har tillkommit »paa Folkemunde». Han räknade visserligen med att det kunde finnas »Krønikeviser», ett slags »lærd» diktning, men inte i balladens, »Folkevisens», form och stil; sådana »ufolkelige, ved Pennen forfattade» skulle lätt kunna skiljas från dem han medtog i DgF.

Detta var nu Grundtvigs och hans tids romantiska uppfattning, sedan länge övergiven. Vi har inte att göra med »folkdiktning» i Grundtvigs mening men väl med en muntligt traderad diktning; det är därför som balladerna bör studeras med användning av traditionsvetenskapliga metoder fast, vill jag inskärpa, icke utan ingående kännedom också om den tid – nordisk hög- och senmedeltid – då de diktades. Men dessutom krävs en helhetsuppfattning av genrens historia, utan vilken varje monografisk undersökning lätt blir hängande i luften och ur balladforskningssynpunkt gärna – vilket värde den eljest må ha – ter sig perifer.

Likaväl som det finns historiska romaner av olika slag, är de historiska visorna i kategori 2 skiljaktiga på ett sätt och i en utsträckning man hittills kanske inte haft riktigt klart för sig. Och liksom faiblessen för att skriva historiska romaner som bekant är mycket mera påtaglig under vissa perioder än under andra, är inte benägenheten och motivationen för att dikta ballader om historiska ämnen jämnt utbredd över tiden.

Här är inte platsen att dröja vid historiska romaner, och om jag på måfå nämner några bekanta verk – *Ivanhoe, Erik Menveds Barndom, Les Trois Mousquetaires, Henry Esmond, Kristin Lavransdatter* och Maurice Druons tetralogi *Les Rois Maudits* – torde det ändock vara tillräckligt för att påminna om spännvidden och om hur olika deras författare gått tillväga (Druon med anlitande av expertis från Bibliothèque Nationale) för att ge en bild av det förflutna. Att historiska romaner ofta är aktualitetsanalogier med ett mera eller mindre tydligt budskap till samtiden är välkänt; Mobergs *Rid i natt* är ett exempel. Jag vill givetvis inte göra för mycket av parallellen med de historiska romanerna; avsikten har blott varit, förutom att belysa Grundtvigs felbedömning, att peka på att även beträffande de historiska balladerna bör vi ha blicken öppen för att de till sin art och tillkomstsätt kan vara nästan lika skiljaktiga sinsemellan som romanerna. Även såtillvida måste vår balladuppfattning avsevärt skilja sig från Grundtvigs.

Ty visserligen är balladen, som jag nyss starkt understruktit, en enda genre med bestämda formella och stilistiska kännetecken, men det är en mångskiftande genre och en genre som genomlöpt sin egen historia.[82] Sålunda har dess förhållande till den

[82] Trots de allmänna likheter som förefinns mellan den nordiska balladen och dess utomnordiska motsvarigheter – och som gör att den på sitt sätt kan ses som en del av »the European balladry» – måste den nordiska genrens egen historia, den som vi nu lyckats fastställa i sina huvuddrag, alltid hållas i minne; detta gäller paradoxalt nog inte minst när »international ballads» avgett ämnen för nordiska ballader. Att ett direkt och historiskt förklarbart samband råder mellan nordisk och skotsk ballad kan därför inte tas till intäkt för att betrakta

skrivna litteraturen artat sig på olika under skilda tider. De historiska balladerna tilldrar sig härvid särskilt intresse.

Sedan Storm, Steenstrup och Schück förkastade Grundtvigs åsikt om de historiska visorna – något jag redogjort för i kap. 7 A (ovan s. 174ff.) – och därmed existensen av vad jag för enkelhets skull kallar kategori 2 blev ett av forskningen accepterat faktum, kom frågan om dess beroende av skriftliga källor att sättas i fokus. Om en visa diktats lång tid efter den händelse den beskriver bygger den antingen på muntliga traditioner om händelsen och personerna eller på litterära källor (krönikor, annaler, etc.). Detta utnyttjande av litterära källor har man på ett något oreflekterat sätt föreställt sig äga rum kontinuerligt under genrens hela historia; orsaken är förstås att man inte haft någon egentlig uppfattning av denna i alla dess växlingar. Istället för Grundtvigs »ulærde danske Folk» såg man framför sig generation efter generation efter generation av personer som diktade ballader om längst hänfarna tider och då begagnade sig av krönikor och annaler för den erforderliga informationen. I ljuset av den uppfattning av genrens historia jag framlagt i kap. 2 är den sistnämnda åsikten lika ohållbar som Grundtvigs, något som styrkts och illustrerats av genomgången i föreliggande kapitel.

Ett allvarligt fel som begåtts är att se de historiska balladerna i isolation från övriga balladkategorier. Ty på samma sätt som de historiska visorna kan ge upplysningar av största värde rörande genren i sin helhet, kan andra kategorier belysa de historiska balladernas villkor. Kämpavisorna är ett gott exempel på det senare.

När Gustav Storm gentemot Grundtvig pläderade för balladernas beroende av skriftliga källor, gällde detta såväl historiska visor som – och i första hand, hans ämne likmätigt – kämpavisorna: Didriksvisorna byggde på den svenska Didrikskrönikan från 1400-talets mitt. Det kan inte råda minsta tvivel om att det är denna föreställning som fick Storm att dels betrakta just 1400-talet som det centrala århundradet för balladdiktningen, dels tro att de då diktade visorna i hög grad baserades på skrivna källor. Som vi numera vet, misstog sig Storm beträffande Didriksballadernas ålder och litterära grundval. De är, som Sverker Ek klargjort (ovan s. 179f.), diktade på basis av den norska Didrikssagan från 1200-talet, och dessa ballader har varit bekanta för den eller dem som på 1400-talet ombesörjde sagans översättning till svenska (Didrikskrönikan). Men innan Ek år 1921 framlade sitt evidenta och allmänt accepterade resultat hade Storms idéer om balladdiktningen på 1400-talet hunnit slå rot och, applicerade på de historiska visorna, hållit sig levande intill nu. Forskningen har inte tagit konsekvenserna av att Ek ryckt undan marken för Storms huvudargument. Detta gäller i viss mån – ironiskt nog – Ek själv, och det gäller ävenledes Karl-Ivar Hildeman som, på egen risk, med få undantag sysslat enbart med historiska visor. Att Storms syn på Didriksvisorna hade mycket generella implikationer och inte minst träffade de historiska visorna var något som Grundtvig insåg; därav hans häftiga angrepp på Storms idéer.[83] Men på samma sätt som vi för Didriksvisornas och andra kämpavisors vidkom-

all nordisk och engelsk-skotsk balladdiktning som en odifferentierad enhet, något man hittills ofta gjort med åtskillig förvirring som följd.

[83] Även om, som jag nämner på s. 180, Storms ärende i avhandlingen om *Sagnkredsene* 1874 inte var att närmare behandla historiska visor, kom han icke desto mindre att beröra dem ur principiell synvinkel (*a.a.*, s. 176ff.); se det långa citatet ovan s. 173ff. med dess slutkläm: »Ere vi allerede af almindelige Betragtninger

mande inte kan acceptera vare sig Grundtvigs eller Storms åsikt – båda hade rätt i somligt, fel i annat – får vi för de historiska visornas del inte okritiskt anamma Storms syn bara för att vi förkastar Grundtvigs.

Storms tankar om 1400-talet som balladdiktningens höjdpunkt och om de då diktade balladernas grundval i skriven litteratur upptogs och renodlades av Henrik Schück. Det var med anledning av Schücks syn på Lenavisan som en 1400-talsvisa jag (ovan s. 206) fann det befogat att i föreliggande långa exkurs (kap. 7 B) söka en gång för alla klarlägga hur det egentligen ligger till med 1400-talets historiska ballader.

Schücks uppsats i *HT* 1891 om »Våra äldsta historiska folkvisor» har i rena forskningssammanhang otvivelaktigt varit mera inflytelserik än partierna om ballader i hans litteraturhistoriska handboksframställningar. Det är i denna uppsats (utförligt behandlad ovan s. 193ff.) Schück dels lämnar ett längre citat från Gaston Paris, dels fäller följande yttrande (s. 312):

Då nu de historiska visorna äro de enda, hvilkas ålder med en något så när stor visshet kan bestämmas, har detta resultat väl ock betydelse för frågan om folkvisediktningens ålder i allmänhet, då man kan antaga, att det, som gäller om de historiska visornas ålder, också gäller om de icke-historiskas.

Givetvis erbjuder de historiska visorna en unik dateringsmöjlighet såtillvida som de däri besjungna händelserna levererar en *terminus post quem*, men om man överger Grundtvigs tanke om att alla dessa visor är samtidsskildringar och därmed också hans tro att »Visernes Aldersfølge» sammanfaller med »de historiske Æmners Tidsfølge» blir möjligheten till närmare datering ringa om man inte sätter de historiska visorna i relation till vad man tror sig veta om genren i dess helhet. Utan att han explicit anger det har Schück i sistnämnda avseende tagit starka intryck av Storms preferens för 1400-talet, en datering för vilken han pläderar under mild kritik mot en annan efterföljare till Storm, Johannes Steenstrup, som inte så gärna ville släppa 1300-talet ur sikte. Ytligt sett är Schücks åsikt – att de historiska visorna ger de primära dateringsmedlen – en omvändning av Storms tes (att kämpavisorna kan belysa jämväl de historiska visornas ålder) men i den praktiska tillämpningen får de båda synsätten komplettera varandra, så även hos Schück.

Det avsnitt Schück 1891 (s. 312f) citerar från Gaston Paris (*Journal des Savants* 1889), »hvars ord i dylika frågor väger tyngre än andras», är skrivet apropå franska och piemontesiska folkvisor; det lyder:

Je rapelle seulement que, si je ne me trompe, aucun des groupes mentionnés n'a une antiquité sensiblement différente de celle que j'ai cru pouvoir attribuer au nôtre: la critique a peu à peu rapproché considérablement de nous les dates qu'on se plaisait à assigner aux *romances*, aux *gwerziou*, aux *ballads*, et aux *kämpeviser*. Sauf exceptions isolées et qu'il faudra solidement établir, on peut dire que toute cette extraordinaire floraison de poésie lyrico-épique surgit à peu près en même temps, c'est-à-dire au XV:e siècle ou au plus tôt au XIV:e, dans les differents pays d'Europe.

beføjede til at anse alle disse Viser [:de historiska balladerna], ialfald i sin bevarede Form, for nyere, vil en Sammenligning med de svensk-danske Krøniker om Kejser Karl og Didrik af Bern vise Berettigelsen dertil.» (Om Lenavisans ålder uttalade sig Storm mera obestämt, men man får intrycket att han inte ansåg just denna visa vara särskilt ung; se ovan s. 172 och s. 180.)

Jag har i det föregående (s. 198f.) berört detta yttrande och påpekat, att Gaston Paris här tänker på »folkvisor», »chansons populaires», i genetisk betydelse och att hans dateringsförslag – där han beträffande de nordiska visorna (»kämpeviser») ytterst torde bygga på Storm – saknar egentlig relevans för den nordiska balladen. Ty Paris förstod inte – och inte heller Schück – att denna som genre betraktad skall sammanföras med *chansons d'histoire* (och, på ett sätt, med *chansons de geste*), ej med den brokiga skaran *chansons populaires*. Det är, som jag nyss med (dessvärre behövlig) skärpa betonat, genrebegreppet som är det viktiga; det är också därför jag än en gång velat belysa hur Schück 1891 – trots sin kritiska attityd till »Grundtvig och dennes skola» – följer Gaston Paris långt på väg i hans syn på en över Europa florerande »folkvisediktning». Dock tillfogar han en liten men viktig reservation (s. 313):

I likhet med Steenstrup (sid. 319) tror jag, att tidsgränsen för de nordiska visorna – samt sannolikt ock för de tyska – möjligen är något för knapp. Äfven om hufvudmassan af våra ballader tillhör 1400- och 1500-talen, är det dock så godt som säkert, att icke så få nå upp till 1300-talet, en eller annan t.o.m. till slutet af 1200-talet. Denna åsikt synes mig – så vidt ett dylikt resultat genom en partiell undersökning kan vinnas – hafva bestyrkts af den kritik, jag sökt underkasta våra historiska visor.

Uttalandet om »de tyska» visorna belyser Schücks dåvarande brist på genremedvetande; dateringen av de äldsta nordiska balladerna till 1200-talets slut är däremot beundransvärt riktig, även om Schücks härtill knutna resonemang är, som vi strax skall se, långtifrån invändningsfria.

Bara några år senare, 1896, hade Schück nått fram till en annan uppfattning: »den äkta balladen är i hvarje tum en aristokratisk dikt» och »Slutet af 1200- och hela 1300-talet var tydligen balladdiktningens gyllene tid både i Danmark och Sverige.»[84] Detta innebär ett stort framsteg, inte bara dateringsmässigt utan också därför att balladen nu sätts i samband med »det litterärt-ridderliga intresset ... i Eufemiavisorna samt Erikskrönikan.» Efter att ha ägnat avsnitt åt dels »historiska», dels »historiserande» visor skriver han (*a.a.*, 1896, s. 15):

De dikter, hvilka nu omnämnts, göra allesamman mer eller mindre intryck af att tillhöra balladdiktningens blomstringstid, hvilken vi i rundt tal torde kunna sätta till 1275–1425. Åtminstone hafva de ballader, som af ett eller annat skäl kunna räknas till medeltidens afslutningsår, ett ganska olika skaplynne. Historiska händelser behandlas fortfarande, men framställningen är torrare, mera lärd och krönikeartad; så t.ex. i den svenska visan om *Slaget vid Lena*, som skrifvits icke efter traditionen, utan efter historiska källor, och så i den ursprungligen danska visan om *Slaget vid Falköping*, hvilken likaledes diktats långt efter själfva händelsen. I andra dikter gör sig en bigott ton gällande...[etc.].

Sin åsikt om Lenavisans sena tillkomst vidhöll han således (och skulle göra det framgent).

Trots sin nyvunna, betydligt riktigare syn på såväl genrens litterära placering som dess ungefärliga datering kom Schück aldrig fram till den riktiga lösningen. Trots att

[84] Schück & Warburg, *Ill. sv. litteraturhistoria* I, 1896, s. 137 (2. uppl. 1911, s. 205).

han efterhand blev allt mer uppmärksam på att Norge kunde ha spelat en viktig roll vid genrens tillkomst, var hans tilltro till Danmarks hegemoni alltför stark för att han skulle drivas till det radikala men ofrånkomliga steg jag själv tagit. Om Schücks brottning med dessa frågor har jag förut skrivit (I, s. 115); här koncentrerar jag mig på hans åsikt om de historiska balladerna.

När Schück daterar de äldsta balladerna till o. 1275 beror det inte på att han, som jag gjort, sätter in själva genrens tillkomst i en bestämd miljö och en bestämd tidsepok utan på att han anser tre enskilda ballader härröra från denna tid. Det är en diskutabel metod, särskilt som hans datering av just dessa ballader icke var oantastlig. (För mig är den givetvis oantagbar.)

Två av dem handlar enligt Schück om kung Valdemar Birgersson och hans drottning Sofia: DgF 137 »Den danske Kongedatter i Sverig» och den över hela Norden utbredda TSB D 258 »Valdemar og Tove» (SMB 129). Schücks åsikter om dessa har redan på ett övertygande sätt tillbakavisats av forskningen, och de behöver därför inte bekymra oss här.[85] Den tredje är DgF 155 »Herr Lavrents og Bengta Sunesdatter» (av Grundtvig först felaktigt döpt till »Kong Birgers Søster Bengta»). Jag berör denna visa närmare i kap. 9.[86] Då emellertid Schücks argumentation är av principiellt intresse inte minst i närvarande sammanhang skall jag kort redovisa och kommentera dess huvudpunkter nu.

Balladen ifråga handlar om hur östgötalagmannen Lars Petersson 1244 rövar Sune Folkesons dotter Benedikta ur Vreta kloster och rymmer med henne till Norge, där han efter ett femårigt barnlöst äktenskap avlider, varpå Benedikta återvänder till Sverige och försonas med sin släkt. Visans väsentliga uppgifter stämmer med de historiska källornas, men då ingen källa ensam innehåller samtliga fakta bör visan istället bygga på muntlig tradition och ha diktats inte alltför långt efter det skildrade händelseförloppet.[87] Härom kan ingen tvekan råda. Frågan är bara: hur långt efter?

[85] För den förstnämnda se Lis Jacobsen, »Hur Valdemar Birgersson låter hämta Sofia». Et bidrag til folkeviseforskningens historie (*Scandia* 1934, s. 144–159) och Grüner Nielsen i *DgF* X, s. 296f.; för den andra se t.ex. Grüner Nielsen i *DgF* X, s. 252ff., och Vésteinn Ólason, *The Traditional Ballads of Iceland*, s. 306ff.

[86] Min uppfattning om denna och de andra historiska brudrovsvisorna har jag i korthet framlagt i »De hjältar de ligga slagne» (i *Från hymn till skröna*, red. Alf Härdelin, 1989), s. 156ff.

[87] När Schück (*HT* 1891, s. 292 med n.1),liksom bl.a. Grundtvig, tror sig i Håkon Håkonssons saga (kap. 266) finna en bekräftelse av att Lars Petersson, »konungens frände», vistades i Norge 1249, tar han emellertid fel, något som senare forskning påtalat (på ett sätt som inte saknar sina poänger och som jag annorstädes ämnar belysa). Notisen i Håkonssagan avser istället Lars Peterssons farbror Filip Larsson, och den konung med vilken sagan anger den svenske flyktingen vara befryndad är inte Erik Eriksson, som Schück tycks tro, utan Håkon Håkonsson. Filip Larsson hade, i likhet med sin bror Peter, varit gift med en dotter till Knut Eriksson, dvs brorsdöttrar till kung Sverres drottning Margareta. Filip och Peter var dessutom dottersöner till Filip Birgersson, Sverres jarl och – enligt Sverres uppgift om sin börd – kusin; Sverre var Håkon Håkonssons farfar. – När omvänt Henrik Schück (s. 293) ifrågasätter riktigheten av balladens uppgift att Benediktas första äktenskap var barnlöst,med hänvisning till att i DS 1085 från 1293 nämns en *Birgitta filia Laurencii legiferi*, har han även här misstagit sig. Denna Birgitta var inte östgötalagmannen Lars Peterssons dotter utan hans faster (dotter till hans farfar och namne,lagman i Tiundaland); hon hade vid hög ålder avlidit peståret 1291. Kuriöst nog föreslog Henriks son Adolf Schück (»Ängel-ätten» i *Historiska studier tillägnade Sven Tunberg*, Sthlm 1942, s. 117 och s. 139), att hon var dotter till Lars Johansson Ängel. Denne kallas dock ingenstädes lagman; att Birgitta Larsdotter efter sin död nämns i DS 1085 (Magnus Johansson Ängels gåvobrev till klostret i Sko) beror på att hon var syssling till Johan Ängels barn.

Schück svarar (*HT* 1891, s. 291), att den »efter alla tecken att döma värkligen tyckes hafva diktats ungefär samtidigt med själfva den händelse, hvilken den besjunger», ett uttalande som efter någon pressning kan förenas med vad han säger några sidor längre fram (s. 293), nämligen att vi tvingas »hänföra denna visa till 1200-talets slut, då händelserna inom släkten ännu stodo i friskt minne.» (Om Schück skrivit »ännu stodo i friskt minne inom släkten», hade han snuddat vid den rätta lösningen, inte bara beträffande denna visas utan också andra historiska balladers tillkomst, om man så vill hela den nordiska balladgenrens.) DgF 155 »vinner naturligen», fortsätter han, »icke så litet i värde genom att visa sig vara vår äldsta daterbara ballad.»

Det i föreliggande sammanhang intressanta är Schücks jämförelse mellan DgF 155 och balladen/balladerna om Folke Algotssons brudrov 1288. Utgående från den sistnämnda skriver han (*HT* 1891, s. 294f.):

Ehuru denna visa nog ingenting innehåller, som direkt strider mot de historiska fakta, vi kunna kontrollera, gör den likväl ett långt mera romantiskt och mindre värklighetstroget intryck än visan om Laurentius och Benedicta. Visans hufvudparti, som skildrar riddarens samtal med en af jungfruburens väktare, är troligen, såsom Grundtvig förmodar, hämtadt från »en annen [:anden] Vise med lignende Æmne: om en ubenævnt Ungersvens [:Ungersvends] Ridt til sin jomfru [:Jomfru], som havde sendt ham bud [:Bud].» Att visan icke skrifvits med klosterannalerna eller Ericus Olai såsom källa är tydligt, ty i så fall skulle nog flera därifrån hämtade historiska notiser hafva upptagits, och dess ton hade då ock blifvit mera lärdt krönikeartad. Ehuru således efter alla tecken att döma balladförfattaren endast haft att stödja sig på traditionen, behöfver visan därför icke hafva diktats samtidigt med själfva händelsen. Af de vittnesmål, hvilka anföras i Vita S. Brynolphi, finna vi att traditionen om Magnus Ladulås stränghet mot Algotsönerna ännu mot slutet af 1400-talet ej hunnit förblekna. Då – såsom strax skall visas – dylika brudrofsballader en tid tyckas hafva varit mycket moderna, finnes ingenting som hindrar oss att antaga, att en författare på 1300-eller 1400-talet med stöd af denna tradition författat den ifrågavarande visan. Utan att direkt vilja påstå detta, tror jag dock, att ett dylikt antagande har större sannolikhet för sig än den åsikten, enligt hvilken dikten skulle hafva författats något så när samtidigt med själfva händelsen. En samtida författare, för hvilken alla de faktiska detaljerna vid enleveringen måste hafva stått fullt klara, skulle svårligen hafva lyckats att till den grad bannlysa alla dylika från sin dikt. Om denna skrifvits för en tid, hvilken varit fullt förtrogen med händelsen sådan den värkligen skett, skulle den troligen icke fått denna rent romantiska form, och den skulle i så fall nog hafva upptagit flera historiskt sanna, men ästetiskt öfverflödiga detaljer. I detta fall är det icke utan intresse att jämföra denna ballad med den om Laurentius och Benedicta. Ehuru denna är författad af en onekligen begåfvad skald, finner man dock, att kännedomen om händelsens faktiska förlopp värkat förlamande på hans behandling af ämnet. Hans dikt hade otvifvelaktigen vunnit i konstnärlig begränsning, om den afslutats med de älskandes lyckligt värkställda flykt, men han visste, att lagman Laurentius dött i Norge samt att enkan återvändt till Sverige, där hon försonat sig med sina fränder, och dessa händelser stodo för honom ännu i så lifligt samband med själfva flykten, att han icke kunde underlåta att i sin dikt medtaga äfven dem. Hans ballad närmar sig visserligen därigenom mer rimkrönikans framställningssätt, men å den andra sidan gör den af samma skäl ett kraftigare intryck af samtidighet. Visan om Folke Algotsson, hvars författare icke med ett ord omnämner hvarken de älskandes vidare öden eller Magnus Ladulås stränghet mot Algotssönerna, ehuru detta dock var ett ämne, som på det lifligaste sysselsatte samtiden, förefaller däremot icke att vara diktad af en skald, hvilken ännu befann sig under trycket af denna faktiska kunskap. För att kunna uppfatta händelserna med den romantiska frihet, han lägger i dagen, bör skalden gärna hafva stått dem icke så få årtionden fjärran.

När Schück åberopar *Vita S. Brynolphi* (tryckt i *SRS* III:2) gör han sig skyldig till några sakliga misstag: vittnesuppgifterna häri härrör inte från »slutet af 1400-talet» utan från 1417, etthundra år efter biskop Brynjulf Algotssons död, och de är inte av den art att någon brudrovsballad kunnat diktas på basis av dem. Han begår väl också ett rent tankefel när han å ena sidan menar att balladen icke torde vara diktad av en samtida därför att den ej omnämner »Magnus Ladulås stränghet mot Algotsönerna, ett ämne som på det lifligaste sysselsatte samtiden», å andra sidan (således med något tvivelaktig rätt) skriver »att traditionen om Magnus Ladulås stränghet mot Algotsönerna ännu mot slutet af 1400-talet ej hunnit förblekna.» Diktaren av denna ballad har väl helt enkelt inte varit intresserad av en dylik juridisk aspekt (jfr däremot DgF 182). När diktaren inte nämner »de älskandes vidare öden» kan det bero på, att paret ännu inte – till skillnad från Benedikta Sunesdotter, som vid den här tiden var död – undergått några särskilda »vidare öden» utan levde i högönsklig välmåga i Norge bland sina kungliga fränder.[88]

Enligt Schück bygger således både balladen om 1244 års klosterrov och den (jag använder för enkelhets skull singularform) om 1288 års brudrov på muntliga traditioner om händelserna. Den förstnämnda närmar sig »rimkrönikans framställningssätt» och gör »ett kraftigare intryck af samtidighet» än den andra med dess »rent romantiska form». Detta anser jag vara att ställa saken på huvudet. Schück har råkat glömma att det rör sig om diktning med sikte på en viss publik. Det är den någorlunda samtida händelsen som kan skildras i ett romantiskt sken utan indragande av alla detaljer, vilka var allom bekanta. Ett äldre händelseförlopp ses däremot ur ett historiskt perspektiv, och dess framställning i diktform medför eller kräver mera av sakliga upplysningar. Balladerna om Marsk Stig erbjuder ett mycket illustrativt exempel härpå: den gamla DgF 145 CDE om marsken och hans hustru är en romantiserad historia med lån ur Sigurdsdiktningen, under det att de unga och långa DgF 145 AB visserligen bygger på CDE men försetts med många kompletterande uppgifter, 145 A rentav med några historiska pekpinnar. Jag anser det därför – och av andra skäl – vara klart, att 1288 års brudrov är det först i balladform besjungna, att DgF 155 om Lars Petersson och Benedikta Sunesdotter är nästan lika gammal; yngst, dock säkerligen inte alls så ung som Schück vill göra gällande (»mot 1400-talets slut») utan snarast från 1300-talets förra del, Erikskrönikans tid, är »Vreta klosterrov» (SMB 59, DgF 138) om den första generationen, Sune Folkeson och Helena Sverkersdotter.[89]

Schücks datering av balladen om Folke Algotssons brudrov till sen tid är särskilt

[88] Som jag i olika sammanhang (bl.a. I, s. 74 n.66) framhållit var den 1288 enleverade Ingrid Svantepolksdotter syssling till Magnus Lagaböters söner Eirik och Håkon (liksom dessa var hon barnbarns barn till Valdemar Sejr). Men även Folke Algotsson var befryndad med det norska kungahuset: hans mor Margareta var dotter till Peter Larsson och Katarina Knutsdotter, jfr föregående not. (Folke var således systerson till 1244 års brudrövare, som var gift med Ingrid Svantepolksdotters mor Benedikta.) Ingrid återvände till Sverige först o. 1310 (troligen för att hennes far Svantepolk dog detta år), då som änka. Sonen Knut hade troligen kommit till Sverige något tidigare, kanske i sällskap med sin farbror Bengt som fanns här 1301 (DS 1347); senast o. 1315 gifte sig Knut med Tyrgils Knutssons dotter Margareta.

[89] Schück fann det alltid (senast i *Illustrerad svensk litteraturhistoria* I, 1926, s. 427) »mycket osannolikt, att samma historia [:brudroven] skulle hava upprepats i *tre* generationer». Alla tre äktenskapen stod emellertid i samband med 1200-talets folkungauppror, likaledes knutna till motsvarande tre generationer; se härom i kap. 9.

förvånande som han anser den till en del vara baserad på *Fjlsvinnsmál*, vilket istället borde tyda på hög ålder (och dessutom väl närmast peka mot Norge, men liksom Grundtvig var Schück övertygad om eddadiktningens samnordiska karaktär).

Som vi sett menade Schück inte bara att DgF 155 närmade sig krönikans framställningssätt utan också att framställningen i »den svenska visan om Slaget vid Lena» och »den ursprungligen danska visan om Slaget vid Falköping» var »torrare, mera lärd och krönikeartad». Lenavisan, som han hänför till »medeltidens afslutningsår», skulle ha »skrifvits icke efter traditionen, utan efter historiska källor».[90] Det är förhållandet att SMB 56 A innehåller namnen på Ebbe Suneson och hans bror Lars som fått Schück (och, för ovanlighetens skull, redan Grundtvig) att räkna med ett »lärt» inflytande, men härtill kan sägas – något jag särskilt utvecklar i kap. 9 – att Ebbe Suneson var den genealogiskt bevisligen mycket kunniga Ingrid Svantepolksdotters mormors morfar, kung Sverker II hennes mormors far (och Erik Knutsson, kan vi tillägga, Folke Algotssons mormors bror). När Schück klumpar ihop så olikartade ballader under etiketten »krönikeartad» e.d., styrker det inte hans – förvisso inte helt goda – rykte som kännare av poetisk stilistik.[91] Att sidoställa den arkaiska och ofullständigt bevarade Lenavisan och den sinnrikt detaljerade dikt från 1500-talets början som Margaretavisan är – tydligen bara för att de handlar om slag – som att sammanblanda Aischylos med Euripides eller att sidoordna en Brandenburgkonsert och en Brucknersymfoni därför att bådas namn börjar med samma bokstäver.

En konklusion vi kan draga av mitt kap. 7 B är att stilistiska undersökningar – och uppmärksamhet på till synes oviktiga detaljer – kan avsätta betydelsefulla resultat. Detsamma gäller språkliga undersökningar. Ett studium av en visas ordförråd hjälper oss till en säkrare (och, ibland, annorlunda) datering än den gängse. En språklig analys kan också röja var i Norden en visa är diktad. Schück ansåg beträffande balladen om Hagbard och Signild »att en skald på 1400-talet med Saxos berättelse såsom källa skrifvit denna visa», väl i Danmark (*HT* 1891, s. 288); som vi numera vet är den betydligt äldre än från 1400-talet och uppvisar otvetydigt västnordiska språkdrag (I, s. 106).

Vi skall inte lämna Schück och DgF 155 ur sikte ännu. Beträffande denna ballad bör sägas, att den inte överdriver Birger jarls roll i sammanhanget. Efter Erik Erikssons död har uppenbarligen Birger på ett mycket aktivt sätt varit inblandad i den godsfördeling (»avvittring») änkedrottning Katarina 1250 företog innan hon ingick i Gudhems kloster (där hennes likabenämnda faster var abbedissa); Katarinas syster Benedikta, återvänd från Norge (nybliven änka även hon) kunde givetvis inte ställas utanför. Att Birger framställs som Benediktas bror är förstås oriktigt (jfr n. 98 strax härnedan) men får måhända ses som en poetisk frihet. »Svågers svåger» eller »farfars kusin» är nämligen släktskapsbeteckningar som – till skillnad från det i balladerna mycket vanliga »morbror», ofta i samma roll som i *Gripisspá* – är balladgenren främmande; genrens konventioner måste beaktas vid bedömningen av visors historiska pålitlighet i detaljer. – I sin iver att betona de krönikeartade dragen i DgF 155 syns

[90] Jfr ovan s. 448.

[91] Schück skriver om sig själv (i efterskriften till *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, 3. uppl., VI, 1930, s. 593), att han »har varit – eller åtminstone velat vara – historiker, ej litteraturkritiker». – Där skriver han också att han »motser med glädje den tid, då även *min* litteraturhistoria skall genom kommande forskningar visa sig föråldrad.» Så talar en sann forskare.

mig Schück starkt ha undervärderat poesien (vad han måhända betraktade som onödiga och störande, »romantiska», inslag) i denna ballad. Låt oss se. Trots varningar från sin bror bestämmer sig Lars för att röva Benedikta ur Vreta nunnekloster:

A:7 Di rede till den kloster-mur,
och hørde dy der o-paa:
saa fouerllig siunge di nate-gaell,
der kuad di iomffruer smaa.

A:8 Saa herllig siunge di nacthe-gaell,
der kvad di iomffruer ny:
alltt kuad iomffru Benedictt
och feerst aff alle di.

Gripande är den realistiska skildringen av makarnas avsked vid Lars' dödsbädd:

A:17 Daa lagdis iuncker Lauers
i stercke helle-traa:
»Sender bod till lidenn Benedicktt,
beder hinder till mig gaa!»

A:18 Ditt war iuncker Lauers
hand tog hinder i sin arm:
»Sie ditt wor herre for kiert,
wi haffuer icke till-sammenn it barnn!»

A:19 Thett suarit stallthe fru Benedicktt,
och hinder rand tore paa kiend:
»Dis riger er eders frennder,
dis støre er sorrigen minn.

A:20 Angist och sorrig war for-glemmt,
denn kommer nu thill mig i-genn:
ieg skiellis wid min allerkiereste,
haffuer wrede aff frender der-till.»

Påpekas skall att A:18 är visans innehållsliga nyckelstrof. Äktenskapet var politiskt motiverat: en son född i detta äktenskap hade kunnat lanceras som folkungaoppositionens tronpretendent (en sådan son hade i sig förenat blodet från den Erikska kungaätten med det Sverkerska, en egenskap Birger jarl sedan kunde åberopa för sin son Valdemars vidkommande, även om arvet från den Sverkerska ätten var betydligt svagare, det från den Erikska en aning starkare). Men likaväl som Sune Folkesons äktenskap med Helena Sverkersdotter (en politisk kupp av främsta rangen, folkungagrupperingens första) politiskt blev en besvikelse (i äktenskapet föddes enbart döttrarna Katarina och Benedikta), gäller detta Lars Petersons och Benediktas: äktenskapet blev barnlöst. Det kan knappast betvivlas att det är just från visan DgF 155 uttrycket »sie ditt wor herre for kierst» (rätt uppfattat eller, ibland, missförstått) upptagits i andra ballader, något som belyser visans roll i genrens historia (och därmed, på ett sätt han inte föreställde sig, styrker Schücks uppfattning om dess aktningsvärda ålder).

Kanske skulle här något tilläggas om den något annorlunda teori rörande de historiska balladerna – ett specialfall inom en allmännare »lag» för historisering – Schück

uppställde 1899.[92] Men av flera skäl har jag funnit det lämpligare att diskutera denna teori och därmed sammanhängande frågor i kap. 7 D.

När jag här såpass utförligt uppehållit mig vid Henrik Schücks synpunkter är en av orsakerna det stora inflytande han haft på sina efterföljare i svensk balladforskning, Sverker Ek och Karl-Ivar Hildeman.

Ek upptog t.ex. Schücks idé om DgF 137 och döpte den till visan om »Hur Valdemar Birgersson låter hämta Sofia». Han vidareutvecklade denna i sig tvivelaktiga idé på ett komplicerat och föga övertygande sätt; det är med anledning härav Lis Jacobsen skriver att Sverker Eks »forslag og slutninger bestandig virker som slag i ansigtet på normal dømmeevne».[93] Detsamma kan utan vidare sägas om hans invecklade och alltför utspekulerade teori rörande förhållandet mellan DgF 155 och visan om Vreta klosterrov. Om Sverker Ek således i många fall slagit in på egna och äventyrliga vägar, inte minst i dateringsfrågor, anammade han i andra fall alltför okritiskt Schücks åsikter, även i dateringsfrågor. Eks teori om Lenavisans ålder och beroende av Margaretavisan är ett gott exempel härpå.

Karl-Ivar Hildemans forskningsattityd och metodik utgör i hög grad en direkt och begriplig reaktion mot Eks metoder, synsätt och resultat. Istället söker sig Hildeman påfallande gärna tillbaka till Schück, för vilken han hyser stor veneration. I detaljer långtifrån okritisk mot denne – särskilt självständig är han beträffande de politiska visorna utanför balladgenren – har han identifierat sig med flertalet av Schücks grunduppfattningar, inte blott sådana som är ovedersägligen riktiga och vilkas riktighet bara bekräftas mer och mer i takt med forskningens framsteg (t.ex. rörande genrens höviskt-aristokratiska karaktär i ursprungsskedet och dess ungefärliga ålder) utan också sådana som är mera tvivelaktiga eller visar sig ohållbara. När Hildeman ingående diskuterar till vilket decennium av 1400-talet Lenavisan resp. Margaretavisan skall dateras hamnar han fel; den förra gör han halftannat århundrade för ung, den senare ett halvsekel för gammal. Även om han med goda skäl vänder på den av Schück proponerade ordningsföljden mellan dessa båda ballader, har han stillatigande godtagit dennes (och Eks) axiom att Lenavisan är en 1400-talsvisa; möjligheten av att den skulle kunna vara äldre ventilerar han överhuvudtaget inte. Här är Hildeman alltför benägen att *iurare in verba magistri*. Med alla sina förtjänster har han, syns det mig, en tendens att med överdriven trofasthet stå kvar vid uppfattningar han förvärvade under sin studietid, själv gjorde sig till tolk för i sin tidigaste produktion och sedan under många år docerade. Det är endast i ganska begränsad utsträckning han beaktat forskningsresultat och uppslag som framkommit senare.[94]

[92] Schück, En folkloristisk studie (*Ur gamla papper* 4, Sthlm 1899, s. 56–84). Denna uppsats syns inte ha beaktats inom den efterföljande forskningen.

[93] *Scandia* 1934, s. 153 n.1.

[94] Jfr rec. av *Tillbaka till balladen*, 1985, av Monica Lantz (*Sumlen* 1986, s. 165f.) och Sven-Bertil Jansson (*Samlaren* 1986, s. 125f.). Det är, vill jag framhålla, inte mina egna resultat jag tänker på, utan andra.

Som ett exempel kan jag nämna några detaljer i Hildemans kapitel om »Vreta klosterrov» i *Tillbaka till balladen*. Han säger där (s. 130) om kungen Knut Långe: »Hans fäderne har vållat huvudbry och är osäkert.» Att han är identisk med den diplomatariskt belagde Knut Holmgersson är dock en numera vedertagen och obestridd uppfattning, se t.ex. Bengt Hildebrands auktoritativa artikel om Erikska ätten i *SBL* 14, 1953, s. 357 och H.Gillingstam, *ibid*, 21, 1977, s. 387ff. (där dock uppgiften om Knuts gemål torde vara felaktig); Knut döpte sina båda söner efter sin far resp. farfar. – I visan tilldelas Sune Folkeson en bror Knut, men, säger Hildeman,

Till skillnad från Schück och Hildeman har Sverker Ek gett ett verkligt grundläggande bidrag till forskningen rörande själva balladgenrens historia, nämligen fastställandet av kämpavisekategoriens norska ursprung (i ett arbete från 1921, som jag gett både ris och ros flerstädes i det föregående). Trots att han riktigt insåg att de äldsta kämpavisorna bör dateras till 1200-talets slut eller o. 1300 fick han för sig att de flesta var mycket yngre än så och att kategorien ifråga nådde Sverige först under 1400-talet. Schück godtog Eks resultat (vilket framgår av Schück & Warburg, *Illustrerad svensk litteraturhistoria* I, 1926, s. 432) och så även Hildeman. Denne visade visserligen i en uppsats från 1956 att kämpavisan nått Sverige o. 1380, men trots vikten av att få en tidsbestämning fastslagen innebär hans resultat egentligen blott en liten nyansering av Sverker Eks uppfattning, från vilken han utgår. 1400-talet står alltfort för Hildeman som kämpavisans århundrade *par préference*, och dit daterar han därför Lenavisan, sammansatt som den skall vara av lån från ett stort antal kämpavisor.[95]

När man fortfarande menar, att ballader diktades »på 1400-talet» med begagnande av skrivna krönikor och annaler, har man – som jag nyss antytt – inte lärt sig läxan från det uppklarade förhållandet mellan Didriksballaderna och Didrikskrönikan: balladerna är givande, krönikan mottagande. Andra exempel erbjuder visor utanför balladgenren, nämligen den om Tord Bondes mord 1456 och den om slaget på Brunkeberg 1471; i båda fallen har krönikeförfattarna lånat från visorna, icke tvärtom. En motsatt åsikt beträffande dessa visor har framgångsrikt bemötts av just Ek och Hildeman.[96] Själv har jag i föreliggande undersökning sökt göra troligt, att Karlskrönikan innehåller smärre lån från ballader (en förlorad om Erik av Pommerns bröllop, DgF 161 om Erik Puke och Karl Knutsson). Att den danska rimkrönikan innehåller balladlån är obestridligt; ytterligare dokumentation härför kommer jag att lämna i kap. 7 D och kap. 8. Även ett annalverk som Visbykrönikan stöder sig punktvis på ballader (om Marsk Stig), liksom en historieskrivare som Ericus Olai (om Rane).

Allt detta leder oss till upptäckten av ett generellt förhållande: *under 1400-talet är balladen i Danmark och Sverige alltid primär i förhållande till litterära källor.* Detta är en sats av största vikt. Den har aldrig tidigare uppställts.

Utsagan kräver en kommentar. För det första kan den säkerligen utsträckas till att tidsmässigt omfatta *även 1300-talets andra hälft, troligen 1300-talets två senare tredjedelar*, under det att i Danmark 1400-talets sista decennium i berörda avseende bör samman-

»denna bror är apokryfisk». Emellertid har Sten Carlsson i uppsatsen Folkungarna – en släktkonfederation (*PHT* 1953, s. 85) föreslagit att Sunes far Folke jarl var gift med Holmger Filipssons änka, vilket i så fall skulle kunna betyda att Knut Holmgersson och Sune Folkeson var halvbröder. (Jfr mitt kap. 9.)

Det får emellertid inte glömmas, att Hildeman utfört en värdefull gärning då han analyserat och avfärdat sådana nyheter som på vissa håll tagits på allvar men som inte kan karakteriseras som annat än stolligheter (Togebys resp. Sønderholms dateringar av balladgenren).

[95] När kom kämpavisan till Sverige? (*Studier tillägnade Henry Olsson*, 1956; omtr. i Hildeman, *Medeltid på vers*, 1958). Jfr I, s. 51.

[96] Schück ansåg förstås, i enlighet med sin felaktiga grundsyn i dessa frågor, att en »författare med ledning af rimkrönikan skref en halft allegorisk dikt om *Thord Bondes mord*» (Schück & Warburg, *Illustrerad Svensk Litteraturhistoria* I, 1896, s. 153; 2. uppl., 1911, s. 254). Sverker Ek påvisade rätta förhållandet i *Visan om Tord Bondes mord* (GHÅ, Gbg 1920), och Schück accepterade Eks resultat i Schück & Warburg, *Illustrerad svensk litteraturhistoria* I, 3. uppl., 1926, s. 442. Se om dessa visor Hildeman, *Politiska visor*, s. 229–253, samt i kap. 7 D.

föras med det danska 1500-talet, varest trafiken ofta gick i motsatt riktning. För det andra gäller den – i denna tidsmässigt utvidgade form – även Norge, medan det på Färöarna torde förhålla sig tvärtom: just under den aktuella perioden omarbetades norska ballader med stöd av sagolitteraturen (nu enbart i isländska manuskript) och diktades nya på basis av samma källkategorier, vilket inte hindrar att åtskilliga sådana färöiska ballader är yngre, ibland mycket yngre. Något liknande får sägas om de relativt fåtaliga balladerna av isländskt ursprung; sålunda bör nog Óláfs vísur (ÍFkv 50), återgående på Snorres *Heimskringla*, dateras till 1400-talet, under det att en ballad som det efter Njálssagan diktade Kvæði af Gunnari á Hlíðarenda (ÍFkv 49) knappast är äldre än från o. 1600.

Om vi således bortser från Färöarna – i vars kultur balladen kom att intaga en så dominerande plats – och Island – där konkurrensen från andra genrer gjorde sig desto mera märkbar – äger den nyss formulerade observationen sin giltighet, låt vara att jag inte upphöjer den till ofrånkomlig »regel» eller »lag». Någon säker eller ens sannolik motinstans låter sig hursomhelst icke påvisas.

Men 1400-talet är ett ur balladsynpunkt mycket heterogent århundrade. Framemot dess slut ändras förutsättningarna radikalt, enkannerligen i Danmark med *la seconde chevalerie* och med humanisternas entré på scenen o. 1500. Schücks egendomliga infall att denna epok och dess balladdiktning skulle vara särdeles »bigott» (ett av hans pejorativa favoritord) kan vi lämna åt dess värde; det saknar stöd i källorna. Ty epokens verkliga roll i balladhänseende förstod han inte, lika litet som någon annan. Det är förvisso romanvisornas tid (och det är tydligen i dem Schück tyckte sig spåra »bigotteriet»), men romanvisorna ingår bara som en del i ett mycket större sammanhang. Nu artar sig förhållandet mellan skriven litteratur och balladen, som också blir en del av skriftkulturen, annorlunda. Det är nu man börjar dikta historiska ballader med hjälp av skrivna krönikor. »Longobarderne» (DgF 21) är ett typexempel på en humanists – med största sannolikhet Christiern Pedersens – utnyttjande av en sådan källa. När det visat sig, att den förlorade danska prosakrönika (*FDK*) som varit en av den danska rimkrönikans källor för avsnittet om drottning Margareta, inte är baserad på balladen DgF 159 utan att tvärtom denna bygger på FDK, så är orsaken till sistnämnda förhållande detsamma som beträffande DgF 21: Margaretavisan tillhör 1500-talets början. Balladen hanteras nu av personer med historiskt intresse och historiska kunskaper.

Så var det inte tidigare. Som ett korollarium till den nyss uppställda satsen om förhållandet mellan litterära källor och ballader under 1400-talet vågar vi framställa en annan: inte en enda ballad från 1400-talet handlar om längst förflutna tider, dvs *inga historiska ballader kan dateras till 1400-talet.* Med historiska ballader menar jag därvid vad jag kallar kategori 2; tiden kan bakåt utsträckas till att gälla större delen av 1300-talet men skall i den hitre ändan måhända inskränkas så att 1400-talets slut undantages.

Visst diktades det ballader på 1400-talet om politiska (»historiska») händelser, men det är om samtidshändelser som Faxehus' förstörelse 1434 (SMB 62). Det rör sig således om visor tillhörande kategori 1. Hit hör visan (eller, förmodligen, visorna: en visa och en motvisa) om Erik Puke, troligen också visan om Henrik Tagesen (DgF 162). Dessa har en politisk tendens. De är med andra ord motstycken i balladform till visor

av annan stöpning som t.ex. Gotlandsvisan och de visor jag nyss nämnde (om Tord Bondes mord och om Brunkebergsslaget). Om skillnader i form och stil avspeglar en skillnad i publik är väl inte helt säkert men ter sig troligt.[97] Pukevisan riktar sig i varje fall med säkerhet till vad vi kan kalla allmogen, vars stöd Erik Puke hade haft och Karl Knutsson – med tvivelaktig framgång – ville vinna. Vi kan bl. a. härav dra slutsatsen, *att balladen på 1400-talet var en folklig genre.*

Den bild av genrens historia jag skisserade i kap. 2 har bekräftats av de nu nådda resultaten. Visor med egentliga, historiska ämnen (kategori 2) diktades dels under genrens första tid (1200-talets slut, 1300-talets början), dels från omkring 1500. I båda fallen riktar de sig främst till ett högreståndsauditorium, där de av släkthistoriska skäl icke sällan vann särskild resonans. Under tiden däremellan skapas inga sådana men väl novellistiska ballader, som kan vara historiserande genom att ett och annat historiskt namn knyts till visans personer, samt dagspolitiska visor i balladform. Det går inte längre att vagt datera ballader om rent historiska ämnen ur t.ex. 1200-talet till »1400-talet» eller, ännu vagare, till »1300- eller 1400-talet».[98] Den som inte vill föra

[97] Beträffande dessa visors spridning är det inte utan betydelse, att Christiern Pedersen ser ut att ha känt Gotlandsvisan, ty det är knappast en tillfällighet att det just är apropå Karl Knutssons Gotlandståg 1448 som han i sin danska krönika (Brandts ed., s. 494f.) mot sin vana säger att svenskarna »tyde da paa deris gamle falske nature» och att »da slecte de paa deris gamle nature och giorde hannom [:Kristian I] bode falsk och suigh och hulle huercken tro eller loffue mere en de ere wan ath giöre.» Det är Gotlandsvisan med omvända förtecken.

[98] Sven Axelson, Folkvisorna om junker Lars' klosterrov, Vreta klosterrov och Folke Algotssons brudrov (*HT*, 1957, s. 226–254), s. 254.»De vaga, ofta oriktiga uppgifter, som de nu bevarade visuppteckningarna lämna angående brudrovet styrka inte uppfattningen, att den ursprungliga visan har uppteckнats samtidigt med händelserna eller ens kort tid efter desamma.» Ack, om det vore så väl att ballader »uppteckнats» redan o. 1290! Men med »uppteckнad» menar Axelson »författad»; genom en missvisande terminologi – andra grava misstag att förtiga – avslöjar Axelson att han inte var någon balladforskare. Det är otvivelaktigt Svantepolk Knutssons egenskap av make till den 1244 bortrövade Benedikta Sunesdotter och far till den 1288 bortrövade Ingrid som fick Axelson att skriva om ifrågavarande ballader. Ty Axelson var historiker med ett speciellt intresse för Svantepolk, åt vilken han ägnat ett betydande antal uppsatser och artiklar, alla omåttligt späckade med käll- och litteraturhänvisningar. Emellertid lider de flesta av dessa hans arbeten enligt min mening av iögonenfallande svagheter.

I uppsatsen »När blev Svantepolk Knutsson lagman i Östergötland?» (*PHT* 1953) konstaterar Axelson riktigt att Svantepolk kallar sig själv lagman 17/1 1306 (DS 1494) och uppträder utan lagmanstitel 16/5 samma år (DS 1504), men han snuddar inte ens vid tanken att förändringen kan ha ägt samband med dödsdomen mot den 9/2 1306 avrättade Tyrgils Knutsson. Flerstädes i sina arbeten säger Axelson att Svantepolk var »befryndad» med Magnus Ladulås genom sitt äktenskap med Benedikta; hans argument är onödigt snirklat (»Benedictas syster Katarina var gift med konung Erik Eriksson och dennes syster Ingeborg med Birger jarl», *PHT* 1953, s. 116 n.33; samma sak i *HT* 1957, s. 234; jfr Hildeman, *Tillbaka till balladen*, 1985, s. 135) och hursomhelst borde Axelson ha tillagt att Benedikta var nära besläktad med Magnus Ladulås, ty han var yngre syssling till Benediktas far Sune Folkeson. Men därtill kommer, något Axelson aldrig syns ha tänkt på, att Svantepolk själv var syssling till kung Magnus (Svantepolks farfar Valdemar Sejr var bror till Rikissa, mormodern till Valdemar Birgersson och Magnus). Flerstädes anger Axelson också, att Svantepolk var »svåger till» eller »genom giftermålsförbindelser befryndad med» den tysk-danske greven Henrik av Gleichen, som en tid tillhörde det svenska rådet; Svantepolk »kan efter Benediktas död ha gift om sig med en syster till» denne (*HT* 1950, s. 143). Uppfattningen är baserad på att Henrik i ett brev 1314 till Svantepolks dotter Katarina (DS 1952), kallar hennes bortgångne far sin *gener*; före Axelson hade bl. a. Rasmus Ludvigsson och Claes Annerstedt på var sitt vis tolkat uttrycket som om Svantepolk och Henrik var besvågrade. Den rätta förklaringen är emellertid, att Henriks far Ernst von Gleichen före sitt äktenskap med Henriks mor var gift med

t.ex. Lenavisan till o. 1500 eller senare tvingas därför att acceptera en datering till tidigt i genrens historia.

Avsaknaden av egentliga, historiska ballader från större delen av 1300-talet och praktiskt taget hela 1400-talet torde, som antytts, visa att den då blivit en folklig genre eller rättare sagt en genre välkänd i alla samhällsklasser. Balladlånen i *Konung Alexander* o. 1380 (inte minst från Lenavisan), i Didrikskrönikan, etc., talar sitt tydliga språk. Klerkerna som förde dessa verk i pennan kände ballader men de diktade dem inte. Här kommer istället de av Piø lancerade »markedssangerne» in i bilden, både som repertoarrika traditionsbärare och som diktare/översättare av nya ballader.

För 1400-talets del tillkommer *kyrkmålningarna* som ett viktigt indicium för genrens popularitet och sociala spridning. Förutom till det välkända valvet i Floda kyrka vill jag här passa på att hänvisa till kyrkan i Husby-Sjutolft, också den dekorerad av Albertus Pictor.[99] Dels har den en avbildning av en kedje- eller ringdans, dels illustrerar den en scen ur balladen TSB D 393 (DgF 114, SMB 175) om hertig Henrik av Brunswik, en av de många »international ballads» (här av tysk extraktion) som inkorporerades i den nordiska genren, i detta fall väl någon gång under 1400-talet. Balladen är sannerligen en genre med många ansikten.

Ingeborg Petersdotter, som var Svantepolks kusin (båda nämligen barnbarn till Helena Guttormsdotter); lat. *gener* kunde användas i en avsevärt vidare betydelse än »svåger». Med hänvisning till en uppsats av Axelson möter uppgiften om Svantepolks andra äktenskap i Hans Gillingstam, *Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden*, 1952, s. 84 n. 465, och i Gillingstams art. om Svantepolk i *Svenska män och kvinnor*, bd 7, 1954, s. 352f., men nämns inte i den av Gillingstam granskade posthuma art. av Axelson om Svantepolk i h. 3 (1989) av *Äldre svenska frälsesläkter* I, s. 259. Ernst von Gleichen och Svantepolk var f. ö. sysslingar (båda nämligen barnbarns barn till Valdemar I).

Även beträffande tidpunkten för Benedikta Sunesdotters död och hennes döttrars födelse har Axelson framfört ohållbara åsikter, som bl.a. lett Hildeman på avvägar (Ingrid Svantepolksdotter var »familjens sladdbarn», *Tillbaka till balladen*, s. 87). Dessa frågor får emellertid stå över till kap. 9; de är av största betydelse för bedömningen inte bara av brudrovsvisorna utan också för t.ex. balladen om drottning Dagmars död – och Lenavisan.

[99] Målningarna i Floda har jag i korthet behandlat i *Svensk balladtradition* I, s. 26f. (och på frontespiecen), men den i Husby-Sjutolft hade då undgått min uppmärksamhet trots att den beskrivits i Otto Sylwan, Kyrkomålningar i Uppland från medeltidens slut (*Antiqvarisk Tidskrift för Sverige* 14:1, 1899), s. 99: »'Hertogan af brunswiik' i full rustning lyfter sitt svärd mot en drake, på hvars rygg ett djur med man och klor hoppat upp.» (Djuret ifråga skall vara ett lejon.) Sylwan var inte medveten om att det rör sig om ett bestämt dikt- och vismotiv; se härom Grundtvigs utförliga inledning till DgF 114. Motivet nämns ej i Anna Nilsén, *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri*, Sthlm 1986, som däremot (s. 445f.) behandlar Marcolfusmotivet i samma kyrka; härtill bör läggas H. Schück, Marcolfussagan i Sverge (Ur *gamla papper*, 1892, s. 111–127; omtr. utan illustr. i Schück, *Svenska Bilder* II, 1940, s. 52–67). I Husby-Sjutolft finns även bl.a. Magdalena och »S:t Olofs härfärd mot trollen» avbildade.

Anmälningar/*Reviews*

Sveriges Medeltida Ballader, utg. av Svenskt visarkiv: Bengt R. Jonsson – Margareta Jersild – Sven-Bertil Jansson. Vol. 3: Riddarvisor I. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1990. 492 s., Mus. Ill.

Det pragtfulde bind 3 af SMB omfatter balladerne numre 66 til 130 med populære viser fra mundtlig overlevering m. m. omkring riddervisernes store temaer – i bred forstand: ulykkelig elskov, familietragødier, forræderi og utro ægteskab. De følgende numre 131–196 er reserveret til bind 4, som vi glæder os til. Jeg behøver her ikke at gentage den diskussion der har været omkring betegnelsen «middelalderlig» bl. a. i sammenhæng med denne udgave. Den gedigne editions principper er de samme som brugt i de forudgående bind fra 1983 og 1986, og det fornemme ydre svarer til indholdet af grundig filologisk og musikvidenskabelig metode.

I de enkelte optegnelser behandles temaer som vi kender dem fra de traditionelle ridderviser omkring fx. brudrov, dvs. bortførelsen af møen fra et kloster. SMB nummer 70 er noteret efter kilder fra det 17. og helt op til det 20. århundrede; de nyeste optegnelser, fx. «Z» fra 1971, stammer fra det i denne henseende som yderst konservativ kendte finlandsvenske område og fra Ålandsøerne. Det var her bl. a. Otto Andersson, Greta Dahlström og Alfhild Forslin gjorde deres berømte optegnelser efter mundtlig overlevering i begyndelsen af dette århundrede. Men der kommer også egne feltnoter fra 1960erne med ind, som var resultat af et samarbejde mellem Sveriges Radio og Svenskt visarkiv (Matts Arnberg, Margareta Jersild, Jan Ling, Märta Ramsten, Gunnar Ternhag). – Som i tidligere bind er selv når der foreligger en større række varianter hele alfabetets bogstaver brugt, men nødvendigvis med doppeltbogstaver og henvisninger til en hel del utrykte kilder, for hvis vedkommende ofte blot de bibliografiske data og signaturer fra arkivet er nævnt (og igen er Svenskfinland dominerende, fx. optegnelser af Ann-Mari Häggman fra 1960erne og 1970erne). I flere tilfælde er det regional prægede varianter som vel nok har deres overlevering spredt ud over hele Norden, men dog ikke viser de intensive internationale forbindelser som vi kender dem fra andre dele af denne genre: den traditionelle narrative folkevise, balladen.

Vedrørende kilderne kan man finde frem til fyldig information når man konsulterer henvisningerne til fx. B. R. Jonssons «Svensk balladtradition» fra 1967; for en yderligere orientering efter indhold og valgte temaer kan man holde sig til den kendte typeindeks TSB fra 1978 (afdeling «D. Ballads of chivalry»). Dette er med den foreliggende edition tre standardværker som på en fantastisk måde arbejder hånd i hånd. Fjerde (og sikkert også spændende) opgave ville være at kommentere selve teksterne og deres indhold, stil, ideologi osv., men det er godt at SMB holder sig til det for tiden og for denne forskergeneration overkommelige arbejde. – Berømt er bl. a. visen SMB 85 om «Axel og Valborg» (svarende til dansk DgF 475), som foreligger efter svenske flyvebladstryk siden begyndelsen af det 18. århundrede. Disse viser sig at have en meget indviklet overlevering som her bliver præsenteret med stor omhu (men desværre på en egentlig ulæselig måde) i en variant-fortegnelse af de forskellige skillingsvisetryk, s. 201–216. En anden berømt vise handler om «Herr Peder och liten Kerstin» (SMB 122, svarende til DgF 210), hvis overlevering ligeledes med skillingsviser fra det 17. århundrede genspejler sig i den populære, mundtlige tradering helt op til vores århundrede. På den anden side står versioner som vi vist må kalde «litterære», fx. de 190 strofer af SMB 110 A og dens overlevering i visehåndskrifter fra begyndelsen af det 17. århundrede. Disse har ikke fundet efterfølgere i nyere mundtlig overlevering. – Den som vil arbejde indenfor den sammenlignende forskning er dog stadigvæk nødt til at samle sammen på de forskellige informationer og henvisninger som fx. til den danske DgF 354 ved den berømte ballade SMB 125 «Ebbe Skammelsson». Her er det nemlig godt yderligere at holde sig til den meget udførlige kommentar i den ældre danske edition (DgF vol. 6, 1895–98, s. 197–252, og i vol. 10, 1960–65, s. 794–797). Denne vise kan siges at være en typisk og særlig fint udformet repræsentant af ridderviserne: spændende læsning ikke bare for specialister!

Otto Holzapfel

Inte bara visor. Studier kring folklig diktning och musik tillägnade Bengt R. Jonsson den 19 mars 1990. Red.-kom.: Eva Danielson, Sven-Bertil Jansson, Margareta Jersild, Märta Ramsten. Stockholm 1990. xviii, 339 s. Mus. Ill. Inb. Tabula gratulatoria. (Skrifter utg. av Svenskt visarkiv 11).

Bengt R. Jonsson er den sjeldne kombinasjon av den praktiske administrator og den lærde. Det første ser vi i den effektive måten han har bygd opp Svenskt visarkiv på. I avhandlinga Svensk balladtradition 1 gir han del av sin enorme lærdom, og hans gjennomtrengande analytiske evne kjem etter mi meining så tydeleg tilsyne i den korte studien over Dagvisa. Det kjennest rett og naturleg at han får eit festskrift og det er rett at det ikkje bare handlar om viser. For Bengt R. Jonssons lærdom og interessefelt går langt ut over visetradisjonen. Festskriftet spenner derfor over personalhistorie og segner til jazz og folkeleg teater, mens visene likevel blir det sentrale.

Inklusive to vise-essays, handlar 13 av bidraga om viser, vise-produsentar, visesamlarar og visesongarar. To bidrag handlar om segner, eit om teater, eit om jazz og eit om middelaldersk instrumentalmusikk, eit om Karlfeldt og balladen og to (det eine publ. tidlegare) om Rikard Berge. Det ligg nær å spørja korleis Svenskt visarkivs personal ønskjer å presentera seg sjølv og arkivet i et festskrift til arkivets grunnleggar og administratør. Her er ingen historikk eller vurdering av arkivets profil, her er heller ingen studier i balladens opphav, utvikling og innhald. Margareta Jersild har vald å studera «Tre östgötasångerskor och deras ballader», Maria Hansdotter og soldathustrun Naterberg frå Slaka sokn og Greta Esbjörnsdotter i Västra Eneby. Alle tre er representerte i 1810-innsamlingane, dei tilhøyrer same sosiale miljø. Men Jersild viser korleis alle tre har sett sitt personlege preg både på tekstene og melodiane.

Eva Danielson gir ein fin studie av Rudolf Roos (d. 1912), kjend som Vackra Rosen, kanskje Sveriges mest kjende gatesongar. På bakgrunn av hans livshistorie og lagnad gir ho eit godt bilete av songaren og repertoaret.

Märta Ramsten gjer steget heilt fram til dagens visesong og bygger på eige feltarbeid i dokumentasjon av Martin Martinsson, smeden og småbrukaren som vart landskjend visesongar. Han gjekk ikkje sjølv inn for å bli det og han hadde heller ingen «manager». Det måtte i så fall vera Märta Ramsten som lanserte han på ei grammofonplate. Ho kan altså her analysera resultat av sitt eige arbeid! Hovudgrunnen vil ho likevel sjå i hans kombinasjon av ein rik tradisjonsarv og evna til å framføra visene personleg og artistisk. I tillegg kom han i rett tid til den store interessa for viser og folkemusikk på slutten av 1960-talet.

Dei fleste av oss forbinder Frelsesarmeen med ein spesiell religiøs songtradisjon. Men songane om Frelsesarmeen som Sven-Bertil Jansson tar opp, kjende i det minste ikkje eg noko særleg til. Det er blitt ein ny, spennande studie over folks haldningar til Frelsesarmeen og spesielt «frälsningsfröknar» og «hallelujapiger» som ikkje passa inn i folks førestillingar om religion. Han viser at når vanlege folk opptrådde religiøst aktivt i militære former, vart det ein trussel. Og eitt middel mot Frelsesarmeens frammarsj, vart nettopp ironisk, spottande, agressive viser. Jansson kombinerer her på ein fin måte analyse av viser og sosialhistorie.

Christina Mattsson, som ein periode arbeidde ved Svenskt visarkiv, skriv om «Norbergsmagasinet» som ho karakteriserer som «ett tillfälligt förlag för skillingstrycksutgivning». Ved sida av grossist- og detaljhandel med klokker, barberartiklar, skjemteartiklar o. a. gav Alfred Thim ut skillingstrykk og visebøker frå 1916. Mattsson viser at han nytta seg av dei same metodane som andre viseprodusentar, han gav ut gamle viser, ofte i endra form, og «nye» viser. Samtidig var skillingstrykka eit annonseorgan for hans andre salsprodukt.

Svenskt visarkiv har også ein jazz-avdeling og Jens Lindgren presenterer eit interessant dokument til jazzens tidlege historie i Sverige.

Mellom dei fine ballade-studiane har eg lyst til å framheva W. Edson Richmonds bidrag. Richmond som sistemann i alfabetet avsluttar festskriftet på ein lysande måte. I flg. Richmond blir definisjonen av balladen som «stanzaic, narrative folk song» uklar fordi korkje termen *folk* eller *narrative* har nokon spesifikk denotasjon. Termen «song» treng heller ikkje vera viktig fordi balladen også vart resitert, Richmond viser til informantar som Belle Robertson og Hæge Bjønnemyr som begge resiterte sine store balladerepertoar. Det narrative element blir usikkert fordi både Child og Grundtvig har lagt grunnlag for å inkludera ikkje-narrative ballader i korpus. Og dei som er narrative, blir ofte framførde utan ei samanhengande eller forståeleg historie fordi tilhøyrarane kjende forteljinga. Richmond konkluderer med at

songaren derfor heile tida kunne endra balladane. Og for folkloristen er ingen versjon betre enn ein annan, «each is a poem, a ballad, to be judged on its own merits and according to the standards of its transmitter and audience» (337).

Vésteinn Ólason viser at helten i kjempeballaden skifter karakter alt etter om kjeldene er nordiske, tyske eller franske. Han legg grunnlaget for ei nyvurdering av kjempevisene og den tradisjonelle todeling i aust- og vestnordiske balladar.

Iørn Piø bygger vidare på sin tese från *Nye veje til folkevisen* (1985) og hevdar at ei vise ikkje er frå middelalderen fordi «den ser gammel ud». Og han føyer til at «en væsentlig del af den danske nationalarv hviler faktisk på at man har overset denne banalitet» (293). Han konkluderer sin analyse med at DgF 257 er ei adelsvise frå det 17. hundreåret og at Vibeke Bild har dikta både denne og DgF 256, men at DgF 258 er ei nyare vise frå det 16. hundreåret, truleg omsett frå tysk.

Ved hjelp av ein nyfunnen versjon identifiserer David Buchan den gåtefulle Child 256 til ei gruppe balladar der supranormale vesen forklarer eller gir perspektiv på tilhøvet mellom aktørane.

Lars Huldéns fine studie handlar om resepsjon av Alexander Slottes «Slumrande toner» som Otto Andersson tok opp i Brages repertoar. Ann-Mari Häggman skriv om visesamlaren Jakob Edvard Wefvar.

Karl-Ivar Hildemann behandlar eitt av sine spesialfelt, Karlfelt og balladen. Lars Furuland skriv om svensk-amerikansk teater i Chicago. Erik Kjellberg og Jan Ling har levert eit tankevekkande kjeldekritisk bidrag om den verdslege musikken i svensk middelalder.

Bengt af Klintberg kommenterer segner frå Bureus' Sumlen. Bo Almqvist diskuterer teoriane om opphavet for segna om nøkken som hest. Han viser at det er altfor enkelt å forklara alle likskaper som resultat av keltisk opphav, ein del er allmenne motiv, andre kan vera av nordisk opphav.

Kvart einskild bidrag får ikkje her sin rettvise omtale, fleire kunne ha vore verd ein eigen resensjon. Eg gjerne vil streka under at vi her har ei godt redigert samling artiklar som både utvider vår kunnskap og stiller den under nye problemvinklar.

Reimund Kvideland

Visor och vissångare i västra Medelpad. Urval och kommentarer: Roland Tiger. Nedteckningar: Maria Tiger. Utgiven av Ånge spelmanslag, 1990. 188 s. Mus. Ill.

I början av 1980-talet inleddes en inventering av visor i socknarna Haverö, Borgsjö och Torp, dvs. nuvarande Ånge kommun, i västra Medelpad. Syftet var att »dokumentera rester av traditionell vissång och de sammanhang inom vilka dessa visor traderats». Genom att gå igenom ett antal arkiv, både offentliga och privata samt genom att intervjua ett tjugotal traditionsbärare i kommunen har ett material omfattande närmare trehundra visor och ramsor samlats in, varav närmare hälften nu presenteras i denna bok.

I ett inledande avsnitt redogör författaren för tidigare insamling och publikation av folkliga visor i Medelpad. Liksom i de flesta norrländska landskap har dokumentationen beklagligtvis kommit sent igång; det är först under 1950-talet som någon egentlig insamling påbörjats. Följaktligen är även de tryckta publikationerna av sent datum och för övrigt inte särskilt många. Det är därför glädjande att ännu en sångbok från dessa trakter kommer ut av trycket, speciellt som den har så fina kvaliteter som denna.

I ett stort format – A4 – och på 130 gram (?) tungt papper får vi lära känna 36 traditionsbärare och delar av deras repertoarer. Nästan varje sångare presenteras både i ord och bild, vilket ger oss bakgrund och miljö till vederbörandes visor. Till dessa, vars texter och melodier är spatiöst uppställda, finns kommentarer och notgrafiken är föredömligt tydlig; en del har även försetts med ackordanalyser. Eftersom det här är fråga om repertoarer förekommer några av visorna i olika varianter vilket kan vara av intresse för jämförande forskning. Lägger man till detta en utförlig notapparat och en lika utförlig litteraturförteckning tillsammans med register av olika slag har man här en mycket användbar bok, till stor nytta och, som jag tror, glädje för både en visintresserad allmänhet och den mer profesionelle forskaren.

Om man ändå skall ha några kritiska synpunkter gäller detta det avsnitt som behandlar de dialektala dragen i visorna. Här kunde man möjligen efterlysa ett mer pedagogiskt grepp och nödvändiga ordförklaringar, för hur många av allmänheten, som man i inledningen dock vänder sig till, vet vad som menas med »vokalbalans», »ursprunglig kort rotstavelse» etc.?

Ovanstående anmärkning rubbar dock inte det positiva helhetsintrycket av utgåvan. *Visor och vissångare i västra Medelpad* kan rekommenderas till alla visintresserade. Inte minst borde väl förskolor och skolor i Medelpad förses med åtminstone ett exemplar var för att kunna ta del av och föra vidare det kulturarv som finns i dessa visor och ramsor.

Lars-Gunnar Boman

Lars Hedström & Svante Lindqvist, Folkmusiken i Norrbotten. Norrbottens Museum, Luleå 1990. 166 s.

Svante Lindqvist har sedan mitten av 70-talet varit verksam med insamling av norrbottnisk folkmusik och eget fiolspel i folkmusikgruppen J P Nyströms från Gällivare/Malmberget. Nu har han tillsammans med Lars Hedström skrivit en okonventionellt upplagd bok, där avsnitt med historik blandas med noveller, intervjuer, reportage, dikter och melodinoter. I inledningen skriver författarna att de inte velat skriva en uppslagsbok, utan i stället är syftet att väcka diskussion och öka uppmärksamheten på musikhistoria i länet. Det är väl också som ett slags idébok man bör läsa den; här finns många olika uppslag, flera olika synvinklar och problem förs fram. De tillbakablickande inslagen varvas med spekulationer om folkmusikens ställning i framtiden. Denna brokighet gör också att det är svårt att bilda sig en helhetsbild av boken.

En av linjerna i boken är ett slags kronologisk framställning över folklig musik i Norrbotten från medeltid och framåt – eller rättare sagt, en diskussion om vilken musik som kan ha spelats; den äldsta källan är uppteckningar från sent 1700-tal. Från 1700-talet härstammar också kadriljen som bevarats som folklig dans i Norrbotten fram i vårt sekel, liksom f. ö. även i Västerbotten samt i Skåne. Däremot har inte polskan haft någon stark förankring i Norrbotten i motsats till de flesta andra landskap. En förklaring författarna framkastar och som återkommer i hela det historiska avsnittet är att Norrbotten hela tiden haft goda sjökommunikationer och varit mottagligt för nyheter; polskan skulle alltså ha blivit gammalmodig tidigare i Norrbotten än i andra delar av landet.

När framställningen kommer in på 1900-talet, blandas den med ett annat tema för boken: hur det vid olika tidpunkter skapats nya bilder av folkmusiken ur ett tillbakablickande perspektiv. På 1920-talet formas mycket av den norrbottniska folkmusikutövningen av den nationalromantiska strömning som kanaliseras i spelmansstämmor, uppteckningsverksamhet och folkdanslag. Jon-Erik Östs estradanpassade virtuosa spel lyfts fram som föredöme. På 1970-talet kommer en ny generation, som vill föra fram folkmusiken som ett alternativ till den kommersiella musiken. Här är författarna medvetna om att också denna generation anpassade sin version till dåtida publik, exempelvis lyftes hellre de fåtaliga kampvisorna fram än de till antalet totalt dominerande kärleksvisorna.

Ett tredje tema kan sägas vara porträtt av musiker, antingen äldre som Lindqvist och andra besökte under 70-talet eller sådana som enbart är kända genom andras berättelser. Flera av dessa porträtt är skrivna i novellform. Här presenteras Ragnar Lindqvist, LKAB-arbetaren som blev konsertmästare i Akademiska Kapellet i Uppsala, de mytomspunna »Holmkallara», storspelmannen Karl Viktor Burman m. fl. Bengt Martinsson ger i en intervju sin historiska översikt över norrbottnisk folkmusik utifrån sin förtrogenhet med de äldre källorna – en mer koncis framställning än den Hedström/Lindqvist gör av samma material! Till porträtten hör också presentationer av nu verksamma musiker, som Ronny Eriksson i Euskefeurat och Hans Alatalo i Norrlåtar. I slutet av boken dyker också tolv låtar och två visor ur Lindqvists egna uppteckningar upp. Dessa hade kunnat presenteras mer utförligt. »Urvalet är gjort utan kronologi och vetenskapligt motiv» heter det, men det hade varit värdefullt att få veta vad som styrt urvalet. Likaså kunde man ha berättat mer om spelmännen låtarna upptecknats efter.

Det är dock varken nya eller gamla spelmän som inramar boken; i stället finns där reportage från mogendanser på Norrbottens landsbygd 1990. Detta illustrerar vad som verkar vara en samvetsfråga för författarna och löper genom hela boken: vad är egentligen mest genuint folkligt, det rekonstruerade ålderdomliga fiolspelet eller den för tillfället populära dansmusiken? Författarna lutar åt det senare. Samtidigt vill de också framhålla att det är varken ålderdomlighet eller popularitet som står i centrum för musiker, utan just musiken själv som utlopp för viljan att skapa.

Det är alltså en i många avseenden spännande bok författarna skrivit. Tyvärr blir intrycket alltför rörigt; de olika temana kunde ha renodlats i separata artiklar

och sammankopplats i en avslutande sammanfattande diskussion – nu löper flera olika frågeställningar om varandra så att man har svårt att hitta den röda tråden i boken. Vissa avsnitt kunde ha utgått helt – t. ex. inleds boken med Stagnelius dikt Näcken, samtidigt som flera sidor längre fram i texten ägnas åt att ingen spelman talat om att lära sig spela av näcken. De alltför många textgenrerna ökar förvirringen. Bäst är de novellartade avsnitten, däribland de som verkar självupplevda från 70-talet; mindre bra är de historiska avsnitten som ibland blandar lösryckta fakta från alltför många håll. I ett avsnitt om 1800-talets slut berättas om arbetet med utgåvan Svenska Låtar (övervägande 1900-tal!), för att övergå till att jakt och fångst dominerade fram till 1600-talet samt att växelbruk funnits i Sörmland i över tusen år, en lång utläggning som inte lyckas säga någonting. Användningen av citat från tidigare forskning ger också en oklar bild. Så återges bilder på säckpipa och hjulgiga utan någon kommentar i texten, vilket kan ge intrycket att dessa instrument förekommit i Norrbotten. Den forskning som bedrivits kring dessa instrument av Per-Ulf Allmo m. fl. kan dock varken direkt eller indirekt ge något stöd för en sådan antydan. Vidare hade det varit på sin plats med en komplett förteckning över not- och skivutgåvor med norrbottnisk folkmusik.

Dessa kritiska synpunkter till trots är det ett lovvärt initiativ man kan hoppas följs av flera av aktivisterna inom folkmusikvågen: att försöka sammanställa uppteckningsverksamhet och arkivforskning till en regional musikhistorieskrivning och att försöka formulera den egna estetiken. Det är bara att instämma i författarnas förhoppning att boken kan starta en diskussion om den folkliga musikens historia.

Alf Arvidsson

Leif Jonsson, Ljusets riddarvakt. 1800-talets studentsång utövad som offentlig samhällskonst. Distr. Almqvist & Wiksell International. (Acta universitatis upsaliensis. Studia musicologica upsaliensia. Nova series, 11.) Uppsala 1990. XII+481+2 färgpl. blad. Not. ex. Ill.

Den 28 maj 1990 disputerade Leif Jonsson i Uppsala på en avhandling om den svenska studentsången. Boken ingår som en del i ett samnordiskt projekt om »Studentsången i Norden». Jonsson har publicerat den första volymen i detta projekt, vilket beror på att han inledde sina forskningar i början av 1980-talet, innan projektet formulerades. Tack vare stödet från projektet har avhandlingen kunnat få en utförlighet och en illustrering som annars inte brukar vara sådana förunnad. Inte mindre än 170 bilder och notexempel gör boken intressantare och visar de olika epokernas »atmosfär».

Som titeln antyder vill Jonsson sätta in studentsången i ett brett socialt, historiskt och politiskt sammanhang. I det avseendet har boken inga föregångare. Däremot finns rikligt med material angående körernas historia, sångarfärder, repertoarens tillkomst m. m. Problemet har snarast varit att kondensera detta material till en överskådlig framställning, där väsentligheterna inte skyms bort av de många brokiga detaljerna. Allmänt sett har Jonsson lyckats mycket bra med detta. Körernas aktivitet och deras repertoar ställs hela tiden i relation till sociala förändringar, politiska händelser, ideologiska trender. En stor roll spelar naturligtvis också de ledande personligheterna inom studentsången, som Haeffner, Otto Lindblad, Wennerberg med flera.

Jonsson ägnar det första kapitlet åt »Karakteristikens rudiment», varmed menas en skildring av de tankeriktningar och trender som dominerar svenskt 1800-tal. Kortfattat berörs företeelser som idealismen, liberalismen, patriotismen, skandinavismen, gymnastiken, åsikterna om det »nordiska lynnet» m. m. Sedan diskuteras »studentsångens huvudkategorier», där bl. a. förvirringen angående begreppen »folksång» och »nationalsång» i någon mån utreds. Jonsson ställer upp ett antal dikotomier som appliceras på studentsången. Han skiljer mellan funktion och innehåll, och dessutom mellan primär, instrumentell funktion (nyttighetsvärdet) och sekundär, expressiv funktion (symboliskt värde) – utan att sedan tillämpa dessa kategorier särskilt mycket. Däremot används mera den indelning som Jonsson gör för sångernas innehåll – det heroiska, det sublima, det idylliska och det skämtsamma. Det är en vacker indelning, men det uppstår svårigheter när det gäller att karakterisera exempelvis »folkvisan». Jonsson för den till den idylliska kategorin, fastän folkvisan ju inte är en innehållslig kategori utan snarare en formell. En annan tudelning är mellan offentlig och privat, och det är den flitigast använda i avhandligen.

Uppdelningar och kategoriseringar av dessa slag är

naturligtvis ett utmärkt hjälpmedel när det gäller att ställa frågor till materialet och förstå djupare liggande tendenser i företeelserna. Men de kan också bli till ett slags ideologiskt galler som hindrar en korrekt uppfattning av ting som inte riktigt passar i rutorna. Åtskilliga sånger hamnar på gränserna mellan de fyra innehållsliga kategorierna. Och mellan det offentliga och det privata finns ett område som kan kallas halvoffentligt – som ett körframträdande i ett slutet sällskap eller en gatuserenad.

Efter det inledande kapitlet följer tre stora kapitel om de tre epoker som Jonsson ser i studentsångens utveckling. Det första rör uppkomsttiden 1808–1845, det andra konsolideringen och den kreativa höjdpunkten 1845–1864. Efter denna korta men laddade epok följer den tredje, 1864–1920, då man i hög grad lever på de erövrade lagrarna. Studentsången blir då alltmer en ceremoni som bekräftar (»konfirmerar») de uppnådda positionerna, medan den i tidigare skeden förändrade (»transformerade») de patriotiska festernas utformning och även de studentsociala umängesformerna. Därtill kommer att manskörsången under det senare skedet blir en allt vanligare företeelse, vilket får studentsångens gloria att blekna något. Det gick så långt att studentsångarna vägrade medverka vid den stora sångarfesten 1909, då Svenska Sångarförbundet konstituerades.

Först som sist skall det sägas att Jonsson har givit en mycket levande framställning av denna historia. Trots rikedomen på fakta och upplysande detaljer förlorar han inte de stora utvecklingslinjerna ur sikte. Politiska och kulturella omständigheter dras hela tiden fram för att förklara studentsångens utveckling och dess olika former. Boken blir i någon mån en kavalkad över 1800-talets stora offentliga fester, eftersom man ofta anlitade studentsången för att ge glans och symbolik åt dem. Hit hör patriotiska fester för Gustav II Adolf och Karl XII, men också hyllningar av Tegnér (i Lund) och Wennerberg (i Uppsala) och vidare de glada majfesterna.

Studentsången föddes i Uppsala och det tack vare Haeffner, som blev director musices 1808. Han hade trots sin ålder (50 år) den rätta entusiasmen och patriotismen och dessutom gedigna musikaliska kunskaper och inte minst intresse för den svenska folkvisan. Lund hade sedan 1806 som universitetskapellmästare Emanuel Wenster, som trots sin ungdom (21 år vid tillträdet) tycks ha saknat allt intresse för studentsången. Jonsson går utförligt igenom de faktorer som bidrog till uppkomsten av de första patriotiska studentsångerna. »Samloms bröder» (av Atterbom och Haeffner) har hittills ansetts vara den äldsta fyrstämmiga studentsången. Den tillkom 1813, men Jonsson anför flera tidigare likartade sånger. Han vill göra troligt att den första fyrstämmigt sjungna studentsången är »Under Svea banér» (av Ödmann och Haeffner) från hösten 1808. Det finns dock, såvitt jag kan se, inga säkra indicier på att den sjungits annat än enstämmigt.

En av utgångspunkterna för den patriotiska studentmarschen berör Jonsson i mitt tycke alltför ofullständigt. »Fyrstämmiga manskörer var vid 1800-talets inledning liktydigt med operakörer», skriver han (s. 58). Han nämner »Ädla skuggor» ur Naumanns Gustav Vasa (1786) och Haeffners »Under Svea baner» som hämtade sin melodi från hans opera Renaud (1801). Men man kunde gå ett steg längre. Hela idén med den patriotiska hyllningsmarschen och den patriotiska festen är en teatralisk idé som finns förebildad i operan långt innan den förverkligas i Uppsala. Och Haeffner var ju uppfostrad i denna teatrala tradition och var därför rätte mannen att överföra den till det nya mediet, studenterna. Sedan tillkommer andra faktorer som gynnar framväxten av de nya traditionerna.

Det finns för övrigt en närmare liggande förebild inom teatern än de som Jonsson nämner. I oktober 1812 framfördes Per Adolf Granbergs drama Svante Sture på Kungl. Teatern. Bland de få musiknumren av kapellmästaren Eggert väckte en kör, sjungen av Gustav Vasas soldater, störst uppmärksamhet. Det är en patriotisk kör i bästa »haeffnersk» stil med texten »Upp bröder för konung och fädernebygd». Den började snart leva sitt eget liv och återfinns i senare visböcker. Melodin (inklusive trestämmig manskör) återanvänds i den framgångsrika lilla pjäsen Föreningen, som hade premiär 2 januari 1815 med anledning av Sveriges och Norges förening i union – fast med ny text. Och samma patriotiska marschmusik är fortfarande aktuell i Böttigers Nationaldivertissement 1843. I Stockholm var denna sångmarsch således välkänd, men den kom aldrig in i Uppsala-repertoaren. Kan det bero på att Eggert fick överta kapellmästarsysslan vid Kungl. Teatern när Haeffner föstes undan till Uppsala?

Därmed förringas naturligtvis inte Haeffners insatser i Uppsala, som skildras omsorgsfullt av Jonsson. Det intressanta är bara att det finns parallella förete-

elser också på andra håll. En sådan, som nämns helt kort (s. 78), är Arrhén von Kapfelmans verksamhet som musikdirektör vid Krigsakademien på Karlberg 1824–50. Den vore förmodligen värd en närmare undersökning. Kadetterna, som vistades vid akademien i fleråriga kurser, kan jämföras med studenterna i Uppsala. Arrhén komponerade åtskilliga manskörer för dem, bl. a. till körtexter ur Agne, som inte är en dikt (som Jonsson anger), utan en femaktig tragedi.

Intressant är skildringen av de successivt uppstående traditionerna vid festerna för Karl XII och Oscar (från 1818), Gustav Vasa (från 1827), Gustav II Adolf (från 1832), Valborg (sedan länge, men flerstämmigt från 1810-talet). Jonsson berör också den upsaliensiska serenaden, som tycks finnas i tre olika former: hyllningsserenaden för kör (s. 92), som hade åtminstone halvoffentlig karaktär, samt kvartettserenaden och soloserenaden, gärna till gitarr (s. 193).

På 1820-talet fanns ett antal kvartetter och körer inom de enskilda nationerna i Uppsala. De samlades vid vissa övningar till den »allmänna sången», som primärt betyder »studentnationernas samlade sång» (s. 94). Men Jonsson vill göra gällande att man valde benämningen »allmän» också därför att det hänger samman med »idealismens begrepp om Det Allmänna» (s. 97). Jag tror att Jonsson här har ramlat i en språklig fallgrop. Han har säkerligen rätt i att studenterna var påverkade av idealismens tankar, däribland uppfattningen att det »allmänna» kunde ha en överordnad betydelse gentemot det »enskilda» (jfr s. 49). Men att detta skulle ha inspirerat till benämningen »allmänna sången» verkar mindre sannolikt. Vilken annan benämning skulle man ha valt?

När det gäller 1820-talets repertoar i Uppsala stödjer sig Jonsson bl. a. på »handskrift Rydquist», vars innehåll meddelas på s. 390–392. Det är emellertid tvivelaktigt om den verkligen visar Uppsala-repertoaren. Av de sjuttio numren är de 28 första (med ett undantag) hämtade från den tyska repertoaren (av Kreutzer, Call m. fl.), delvis tagna ur den tyska kvartettsamlingen Orpheus, tryckt 1828. Det första numret ur den haeffnerska patriotiska repertoaren kommer som nr 63 (Lejonriddarne). Rydquist lämnade Uppsala 1826 och sjöng sedan i Harmoniska Sällskapet i Stockholm. Pärmen pryds av Bernhard von Beskows exlibris, och det verkar mest sannolikt att Beskow anlagt denna handskrivna samling för kvartettsången inom Harmoniska Sällskapet, där Rydquist deltog. Sedan har Rydquist övertagit volymen och i sinom tid donerat den till Orphei Drängar, som nu är ägare till den.

Däremot saknas en av de tidigaste tryckta samlingarna, nämligen »Odeon, samling af sånger för mansröster». Den utkom senast 1839 och innehåller en stor del av Uppsala-repertoaren bland sina 40 nummer.

Studentsången kom senare till Lund än till Uppsala, och Jonsson påpekar att man i Lund före 1830 sjöng »många sånger unisont, som vid samma tid i Uppsala sjöngs flerstämmigt» (s. 118). Här fanns Tegnér, som skrev patriotiska sånger, men inte alltid »i linje med officiell svensk politik» – han var bl. a. beundrare av Napoleon och vän av Danmark. Det var också i Lund som skandinavismen tog fart, först med den symboliska lagerkröningen av Oehlenschläger i Lunds domkyrka 1829, sedan, från slutet av 1830-talet med studentbesöken mellan Lund och Köpenhamn. Pionjären för studentsången i kör var Sven Lovén från 1829. Några år senare övertog Otto Lindblad ledningen, samtidigt som han skapade en ny repertoar av mera lyrisk art än den haeffnerska. (Hans »Student om du det namnet värd» alluderar visserligen i begynnelseorden på Franzéns »ordensdikt» för studenter, tryckt med musik 1801, men fortsättningen av texten är en annan – jfr s. 159.)

Det europeiska revolutionsåret 1848 kulminerade studentradikalismen (s. 156) och samtidigt skandinavismen med sin blomstrande retorik. »Det naiva studentövermodets främste apologet», skalden Nybom skapade tillsammans med Wennerberg tre studentmarscher (s. 160), däribland »Stå stark du ljusets riddarvakt», som fått ge titeln åt avhandlingen. Jonsson kallar den »periodens viktigaste studentsång, där studentidealismens centrala temata koncentrerades i en slagkraftig tonsättning» och ägnar den några sidors analys. Slutraderna lyder:

Och stupa vi på ärans bana,
om Hildur våra liv begär,
vi svepa kring oss Sverges fana,
i döden den brudtäcket är.

De ansågs så »motbjudande» att sången numera sällan sjungs. Men de anspelar förmodligen på den lika motbjudande fjärde strofen av Strandberg & O. Lindblads kungssång »Ur svenska hjärtans djup»:

Och grip vår sista fana du,
och dristeliga för ännu
i döden dine män!

Ditt trogna folk med hjältemod
skall sömma av sitt bästa blod
en kunglig purpur, varm och god,
och svepa dig i den.

1848 började också musikförläggaren Hirsch sin utgivning av den klassiska samlingen av manskörsånger. Namnet på samlingen »Odinslund och Lundagård» antyder att det är fråga om den upsaliensiska och lundensiska studentrepertoaren, men detta stämmer inte riktigt. Bl. a. lyser Otto Lindblad med sin frånvaro i de första 78 numren (se förteckning s. 396 f.), vilket kanske berodde på att han publicerats tidigare av en annan förläggare i Danmark. Rättvisan återställdes i Ivar Hedenblads omsorgsfullt redigerade samling »Studentsången», som började utges 1883.

Jag förbigår den fortsatta skildringen av Allmänna Sången, Orphei Drängar och Lunds Studentsångförening. Den bjuder på många intressanta och tidsbelysande episoder, som t. ex. invigningen av järnvägen i Uppsala, då Karl XV var närvarande och festen varade i dagarna tre, givetvis med Allmänna Sången under Oscar Arpi som en viktig medverkande. I stället vill jag nämna de två relativt korta avslutande kapitlen, som utgör ett slags epilog. Kapitlet »Studentsången och Sverige» berör manskörsångens utbredning inom en mängd icke-akademiska föreningar och uppkomsten av Svenska Sångarförbundet. Studentsången bidrog att låsa festtraditionerna i förstelnade former och »bidrog aktivt till den svenska senfärdigheten i frågor kring nationalsång och nationaldag» (s. 322). Sångarfester – av icke-akademisk art – kom mycket senare i Sverige än i Norge. Det uppstod kontroverser, exempelvis om sammansättningen av Pariskören 1914. Studentsångarna hade svårt att smälta sin minskande betydelse. Diskussionen om denna tas upp i slutkapitlet »Meningsbrytningen om studentsångens samhällsroll». Här citeras Strindbergs negativa angrepp på den patriotiska sången och rektor Palmgrens mera positiva förslag om en breddning av den unisona sången (1890). I motsats till den »aristokratiska» flerstämmiga sången var den unisona sången demokratisk och kunde passa alla. Arbetet för unison sång blev faktiskt framgångrikt och resulterade bl. a. i sångboken »Sjung svenska folk» (1906), som 1989 nådde sin 41:a upplaga. Även Carl-Allan Moberg gav sig in i diskussionen om »en sångform med så litet konstnärlig vikt som manskören». Jonsson refererar dessa diskussioner utan att direkt ta ställning. Han instämmer förmodligen i Mobergs slutsats att »manskörsången var berättigad som en bland flera arter av körsång» och att i stort sett »tiden har gått den slutgiltigt förbi».

I slutet följer på avhandlingars vis appendix, fotnoter och litteraturförteckning. Den sistnämnda omfattar inte mindre än trettio sidor och visar på sitt sätt hur många anknytningar studentsången har till olika ämnesområden. Värdefulla är också de tre registren, ett över alla nämnda sånger, ett över sakord och ett över personnamn.

För att sammanfatta: Leif Jonsson har åstadkommit en gedigen, sakrik och välskriven bok om studentsången. Framställningen får en del av sin spänning genom att utvecklingen ses genom dialektiska glasögon, dvs. ställs i relation till motsatspar som offentlig–privat, natursång–konstsång, rituell–ceremoniell osv. Givetvis kan en sådan framställning diskuteras, och jag har också haft en del anmärkningar på vissa punkter. Men det hindrar inte att helhetsomdömet är mycket positivt.

Martin Tegen

Hans Kuhn, Defining a Nation in Song. Danish patriotic songs in songbooks of the period 1832–1870. C. A. Reitzels Forlag AS, Köpenhamn 1990. 287 sid. Not. ex. Bilaga: Musikkassett.

Vilken patriotisk sång var mest populär bland danskarna på 1800-talet? »Det er et yndigt Land»? (Nej – sjundeplats). »Kong Christian»? (Ja – förstaplats).

Detta om man får tro den schweizisk-australiensiske germanisten Hans Kuhn. Med den europeiska nationalismen under romantiken som speciellt intresseområde har han i denna studie inventerat danska sångböcker från perioden 1832–1870 för att karakterisera vad som utgör det speciellt »danska» i sången och hur sången bidrog till den danska nationalkänslan.

Inledningsvis hävdar Kuhn att sjungna texter troligen når djupare medvetandeskikt och känslor än lästa texter och att sångtexter är den enda litteratur som man minns ordagrant i längden. Dessutom är patriotiska sånger knutna till situationer där social gemenskap och samhörighet skapar en gruppidentitet, och därigenom får de en starkare emotionell laddning än sång i allmänhet. »Songs sung collectively may be

more indicative of a particular society's 'mood' – or various 'moods' coexisting – at a particular time, than the period's literary output, which normally would have affected a much smaller section of that society.»

Detta är dock inte helt invändningsfritt: mycket i såväl sångerna som uppförandesituationerna är självt »mood» – stämningar, riter, ceremonier, sentimentalitet och agitation – och säger egentligen inte mycket konkret om de politiska ideologier som ligger bakom och om de fraktioner som regisserade de offentliga manifestationerna. Vi får inte glömma att det hela tiden handlar om repertoar främst brukad för samsång vid offentliga tillfällen, inte om individuell eftertanke och analys.

Kuhns källmaterial utgörs av sammanlagt 125 profana sångböcker avsedda för en icke-specialiserad publik, dvs. psalmböcker och utgåvor riktade till särskilda yrkesgrupper har uteslutits. Utifrån förekomsten i sångböckerna har Kuhn sammanställt en lista över »patriotic evergreens» och beskriver närmare de 22 mest frekventa sångerna: textens och melodins tillkomsthistoria, ändringar mellan olika upplagor, sångens »sociohistoria» och en kort musikanalys. Som ett komplement har Kuhn mera kortfattat beskrivit de 18 sånger som följer därnäst i frekvens.

Kuhns tidsgränser täcker i stort sett den danska »guldåldern» och inrymmer 1800-talets centrala händelser som på olika sätt avspeglas i sången: skandinavismen, den nya grundlagen, de båda slesvigkrigen, språkstriden, folkhögskolerörelsen. Som inledning ger Kuhn en ganska fyllig resumé över patriotismen i Danmark, från bitterheten efter napoleonkrigen och förlusten av flottan, över drömmarna och det stolta förflutna och en ny skandinavisk union, till biedermeiertidens intima och lantliga idyll.

Ett sätt att, åtminstone approximativt och i brist på bättre metoder, uppskatta en sångs popularitet är att som Kuhn mekaniskt notera förekomsten i sångböcker. Man bör dock reservera sig inför möjligheten att många sånger av tradition har en given plats i sångböcker fast de sjungs mera sällan, de har karaktär av monument som inte kan kastas ut så lätt. En sång som minskat i popularitet kan dessutom slinka med i flera följande upplagor innan den slutligen lyfts ut. Metoden tar inte heller hänsyn till de tryckta upplagornas storlek (om de över huvud taget går att belägga) och hur mycket de såldes, dvs. hur stor den fysiska spridningen varit. Ofta, men inte alltid, finns kompletterande uppgifter om en sångs betydelse, t. ex. via konsertprogram, tidningsnotiser, brevväxling, memoarer osv., som kan nyansera statistiken något.

Perioden 1832–70 ligger lite för långt från vår egen tid för att repertoaren skall vara högaktuell. Kuhn intygar dock att dessa »evergreens» i Danmark varit ovanligt långlivade och att tumregeln att en populär sång håller ställningarna i tre generationer inte stämmer här. (Så hittar jag t. ex. 11 av de 22 högfrekventa sångerna i »Danmark synger» från 1952, 13 av dem i »Folkehøjskolens sangbog», 10. upplagan, 1946, och inte mindre än 18 i »Den store kongesangbog» från 1945.)

En förklaring kan vara att de mest långlivade sångerna innehåller teman och kvaliteter som alltjämt känns angelägna – en stor del av de mest frekventa sångerna handlar nämligen om modersmålet eller beskriver det danska landskapet i mer allmänna ordalag. Kuhn betonar att han ser materialet utifrån litteraturhistorikerns, inte musikvetarens perspektiv. Det är också på musiksidan som arbetet har en del brister, och jag vill här nämna några.

Medan uppgifterna om tryckår för de olika texterna är detaljerade och klara saknas däremot uppgifter om melodiernas *första sättning*. Det är dock en väsentlig skillnad om en patriotisk sång skrevs resp. spreds som manskvartett, skolsång för tre lika röster (dvs. barnkör) eller unison sång. Här får vi inte mycket hjälp: flertalet av de 22 sånger som återges med noter och är inspelade på kassettbilagan är hämtade ur senare utgåvor, de flesta av dem ur »Sange og Digte til Danmarks Melodier» från 1867, som består av arrangemang för piano med underlagd text. På kassettbandet hörs däremot versioner för manskvartett eller -trio, och endast sällan stämmer notbild och inspelad version överens.

Musikanalyserna är korta och deskriptiva och ger enkla karakteristiker, som här och var kan diskuteras. T. ex. menar Kuhn att tonsättarna av balladpastischer som Grundtvigs «Om Dannemarks Kvide der lød en Sang» (nr 14 på listan) åstadkommer den speciella folkvisekaraktären genom ständiga växlingar mellan dur och moll. En analys fras för fras eller ackord för ackord kan visserligen ge en sådan bild, men Kuhn bortser nog från själva poängen, nämligen melodiens övergripande karaktär. En melodi i »ålderdomlig» ton är ofta modalt koncipierad och enstämmigt tänkt; harmoniseringen blir med nödvändighet lite fyrkantig och svävande som all harmonisering av modala melodier.

En annan aspekt som Kuhn berör men inte går närmare in på är vad han kallar »emblematic openings». Jag tror att just denna infallsvinkel är värd ett fördjupat studium utifrån en större repertoar, som ett av de viktigast »tricksen» för att skapa en slagkraftig patriotisk sång. Ofta har just de mest populära sångerna redan i inledningsorden något av appell, invokation eller imperativ (t. ex. »Vift stolt på Codans Bølge», »Dannevang med grønne Bred», »Gutter ombord!», »Kongernes Konge!» osv.) eller affirmativa påståenden om *hur det är* i Danmark, hur modersmålet är, osv. (Talrika paralleller finns naturligtvis på svensk botten: »Flamma stolt», »Frihet är det bästa ting», »Hör oss, Svea!»). I lyckliga fall summerar inledningsorden hela tonläget, som ett slags rubrik i fetstil. Självfallet har lyhörda tonsättare uppmärksammat detta och skapat ett slags musikaliskt »emblem»; en sådan enkel modell är treklangsbrytningarna med karaktär av fanfar (»Kong Christian») – det finns många svenska motsvarigheter också här.

Det borde vara möjligt att gruppera dylika litterära symboler/emblem (flagga, hav, himmel, lundar, ättehögar, gudasalar; egenskaper som mod, ära, tapperhet; historiska personer osv.) och undersöka om motsvarande musikaliska emblem kan urskiljas och om de förekommer tvärs över nationsgränserna: en den patriotiska sångens affektlära, om man så vill.

Läsningen av Kuhns bok väcker många reflexioner och jämförelser med den svenska patriotiska repertoaren. Flera av de typiska danska motiven saknas eller är mindre frekventa i Sverige, t. ex. sjökrigshjältarna och modersmålssångerna, som båda har sina specifika danska förutsättningar. Man kan också notera att den första danska nationalsångstävlan (1818) tillkom på samma sätt som Svenska flaggans dag – på initiativ av officerare. En annan likhet är att det vinnande bidraget i denna tävlan (»Dannemark! Dannemark! Hellige Lyd» av Juliane Marie Jessen med marschmelodi av Weyse) – liksom i alla svenska nationalsångstävlingar – aldrig vann något allmänt gehör!

I en sammanfattande avslutning anknyter Kuhn till gängse typologier av den patritotiska sången i grupper som hymn, marsch och romans. De för genren vanliga dragen (upptakt, fanfarliknande motiv, stora intervall, klar tonal struktur osv.) är varken särskilt överraskande eller intressanta – de är helt visst identiska med svenska patriotiska sånger men också typiska för all samsångsrepertoar, oavsett om innehållet är patriotiskt eller inte. Ett undantag från typologin, som kan förklara sångens slagkraft, är just »Kong Christian» som har ett ovanligt stort omfång och en större melodisk variation än normalt.

Kassettbilagan omfattar de 22 mest frekventa sångerna inspelade av manskvartetten 4 Mand Høj under ledning av Helge Baun Sørensen. Uppslaget är föredömligt och borde anammas av alla som ger ut översikter av denna typ. Men man kan inte undgå reflexionen att de nutida tolkningarna av 1800-talets »evergreens» måste vara en blek efterklang av hur det egentligen lät »på allvar». Tonbildningen är lätt och distanserad, och även den mest martialiska sång får något idylliskt och nätt salongsbetonat över sig. Kuhn noterar själv att inspelningarna säger en del om den nutida (unga) danska generationens reaktion inför repertoaren och fördjupar detta resonemang i samband med landssoldatvisan »Dengang jeg drog af Sted» från 1848 (text av Peter Faber och musik av Emil Horneman; nr 11 på listan). Han kallar den en av de mest godmodiga krigssånger som finns, både till text och musik, som väl speglar danskarnas avspända och närmast lekfulla inställning till krigarlivet (jämför Tivoligarden och vaktavlösningen vid Amalienborg!). »It is the *real* soldiering, as part of the NATO forces, that seems to lack attraction, both among the young people qualified for it and the politicians quarelling about the budget, Finansloven.» Och ändå är ju Danmarks 1800-talshistoria betydligt mer krigisk än den svenska!

Sammanfattningsvis kan sägas att Kuhns bok är ett värdefullt och inspirerande källmaterial som borde få efterföljare i övriga Norden, fast med fördjupning av den musikanalytiska sidan.

Henrik Karlsson

Per-Ulf Allmo (m. fl.): Säckpipan i Norden. Från änglars musik till Djävulens blåsbälg. Musikmuseets skrifter 18. Förlaget AllWin hb, Stockholm & Uppsala 1990. 603 s. Ill. Inb.

Säckpipan i Norden. Hvis en bok med en slik tittel hadde kommet ut for noen år siden ville nok mange ha trukket på smilebåndet. – Kan dette være noe å skrive om? Da Mats Rehnbergs skrift «Säckpipan i Sverige» kom i 1943 mente flere at å bruke hele 76 sider på dette instrumentet var som å koke suppe på en spiker. En tynn og framfor alt rusten spiker, ville

man nok hevde. Så kommer Per-Ulf Allmo i 1990 og presenterer en storslått monografi på 603 sider om sekkepipen i Norden.

Siden Mats Rehnbergs tid har kunnskapen om sekkepipens utbredelse i vår del av verden økt betraktelig, ikke bare når det gjelder Sverige. Gjennom forskning har vi fått innblikk i en del av vår kulturarv som nok har vært ukjent for de fleste. Samtidig har den nye folkemusikkgenerasjonen vært med på å skape om historien om sekkepipen til samtidshistorie gjennom den renessansen sekkepipen og sekkepipespillet har fått oppleve spesielt i Sverige i de siste ti årene.

Säckpipan i Norden behandler som tittelen antyder instrumentets historie i hele Norden. Likevel er dette på mange måter forståelig nok blitt en bok om den svenske sekkepipen. Det er jo relativt lite vi vet fra de øvrige nordiske landene. Finland og Baltikum er i boken blitt tilgodesett med 26 sider, Danmark med 40 sider og Norge med 7 sider. I tillegg er ca. 40 sider viet sekkepipen hos estlandssvenskene. Bortsett fra det finskbaltiske kapitlet er hele den ikke-svenske delen av boken skrevet av andre nordiske forfattere som Ole Munch-Pedersen (Danmark), Bo Nyberg (Estland) og John E. Berg (Norge). Allmo har forøvrig også trukket inn et bredere spekter av svenske fagfolk for å belyse ulike sider ved sekkepipen i Sverige: Owe Ronström, Jan Winter, Ulf Schönberg, Sabina Thiger, Harald Pettersson og Stig Norrman.

Boken åpner med et kapittel hvor Allmo tar for seg en del sentrale innledningsspørsmål: Tidligere forskning omkring sekkepipen, hva er egentlig en sekkepipe, etymologi og folkelige benevnelser på instrumentet, samt sekkepipens plass i det europeiske og nordiske samfunnet. Deretter følger kapitler om den tidligste historien til instrumentet, om sekkepipens plass i det svenske bondesamfunnet, sekkepipens posisjon og utbredelse i dag, tradisjonen i de øvrige nordiske landene, om ulike seriøse og kuriøse sider ved instrumentet (bl. a. om nordiske skotske sekkepipeband), om selve instrumentet (funksjon, byggemåte), om musikken knyttet til sekkepipen og til slutt et svært nyttig kapittel med ulike referanser. Det hele er knyttet sammen med et fantastisk fint billedmateriale, som jeg knapt kan huske å ha sett maken til. All honnør til forfattaren for det. Til tross for de ekstra kostnader til trykking et slikt omfattende billedmateriale alltid fører med seg har ikke boken blitt dyrere enn kr. 350.

I et så stort verk vil det selvsagt være enkelte ting å sette fingeren på. Jeg synes f. eks. at Allmo i innledningkapitlet litt for lettvint oversetter det organologiske begrepet aerofoner med blåseinstrumenter, uten å berøre det noe faglig problematiske ved en slik fremfor alt bekvem oversettelse. Samtidig viser han her slik det kan oppfattes noe feilaktig tilbake til de tyske pionerene innenfor organologien, Curt Sachs og Erich M. von Hornbostel.

Selv om boken er svært omfattende og berører de fleste sider ved sekkepipen, kunne jeg faktisk ha ønsket meg noe mer om det musikalske og spilletekniske aspektet. Det blir til tider vel mye etnologisk og historisk vinkling på materialet og mindre om musikkanalytiske problemstillinger. Kun ca. 35 sider er brukt til å belyse selve musikken i den svenske delen. Hva med skalaen på de bevarte svenske instrumentene? Hvordan kan det idiosynkratiske aspektet belyse forholdet mellom instrument, spillestil og repertoar? Dessuten er Stig Norrman's analyse av musikken i spinkleste laget sett ut fra et musikkvitenskapelig synspunkt. Ett lite unntak i så måte finnes i Bo Nyberg's artikkel om sekkepipen hos estlandssvenskene. Her berører han under overskriften Musik och dans sentrale analytiske spørsmål som motiv- og fraseoppbygging, dog uten å gå særlig grundig til verks. Utgangspunktet er for en stor del Otto Andersson's artikkel »Folkmusiken i Svenskestland» fra 1934.

Layoutsmessig er boken blitt riktig lekker. Jeg er imidlertid litt usikker når det gjelder skriftstørrelsen. Jeg har en følelse av at innholdet i boken hadde blitt enda mer oversiktlig hvis man hadde gått litt ned på skrifttypene, slik at det hadde blitt plass til noe mer tekst på hver side. En annen sak er at jeg tror mange ville kunne hatt glede av korte sammendrag etter de enkelte kapitlene i en såvidt omfangsrik bok. Men dette er ingen store innvendinger.

Jeg vil også komme med noen kritiske kommentarer til den norske delen skrevet av John E. Berg. For det første stiller jeg spørsmål ved berettigelsen av et slikt kapittel her så lenge forfatteren i all hovedsak bygger på det som allerede er skrevet om sekkepipen i Norge. I tillegg synes han forbausende nok heller ikke å være godt nok kjent med det lille som er skrevet om dette instrumentets noe usikre historie i Norge. Her er f. eks. ingen ting nevnt om den delen av en påstått norsk sekkepipe som ble utstilt på Norsk Folkemuseums særutstilling av norske musikkinstrumenter på Bygdøy i Oslo i 1904. Instrumentet er nevnt i Harry Fett's katalog fra utstillingen. Nå viser nyere forsk-

ning at denne delen trolig ikke stammer fra en sekkepipe, men heller er en del av en fløyte. Likevel opptrer denne instrumentdelen i flere større internasjonale verk om sekkepipen, slik at forfatteren burde ha omtalt den. Berg er heller ikke kjent med en norsk vise som bl. a. er trykket i Vardal bygdebok. Visa heter «Straffangens erindring» og begynner med: «Blåser har je våre og rier på min hest og pipen har je børi under armen.» Denne visa synges fremdeles i tradisjonen i området omkring Gjøvik. Det er vel ikke umulig at den pipen det siktes til kan være en sekkepipe.

Säckpipan i Norden har blitt en svært interessant og viktig bok som belyser instrumentet fra en rekke innfallsvinkler. Forfatteren har klart å finne en språkform som balanserer fint mellom det faglige kravet til presisjonsnivå og en populariserende form som henvender seg til et noe bredere publikum. Her burde de fleste leserne lett kunne bli fortrolige med teksten.

Bjørn Aksdal

Gunnel Biskop, Folkdans inom folkdansrörelsen – folklig dans? En folkloristisk studie över hur folkdansen i Svenskfinland idag förhåller sig till folklig dans. Utg. av Finlands Svenska Folkdansring rf i samarbete med Föreningen Brage och Folkloristiska institutionen vid Åbo Akademi. Helsingfors 1990. 208 s. Ill. (IF-rapport 12. Folkloristiska institutionen vid Åbo Akademi.)

Folkdansrörelsen i Sverige tog sin början 1880, då några studenter i Uppsala bildade Studenternas dansförening (från 1884 med det akademiskt klingande grekiska namnet *Philochoros* 'vän av dans'). Syftet var att reformera dåtidens dans, som ansågs ha kommit på avvägar och blivit ful och ändamålsvidrig, och man ville nu söka återföra den på gymnastisk-estetisk och fosterländsk grund. Ganska snart kom man att inrikta sig på svenska folkdanser och företog 1883 en s. k. folklivsexpedition för att samla in danser, musik och dräkter för föreningens räkning. Man gav också föreställningar i Uppsala och på andra orter i Mellansverige med folkdanser, folkmusik och berättelser på bygdemål. Helt visst utformades danserna så att de skulle kunna framföras på en scen, både vad gäller innehåll och stil. Att dansa dem rakt upp och ner på böndernas vis var antagligen inte att tänka på. Ändå är det det burleska, livliga och ursprungliga som samtida tidningsrecensenter framhåller från Philochoros uppvisningar. 1890 utökades föreningens repertoar med ett antal »folkdanser» från skådespelet Värmlänningarna, inövade av en dansör från Kungl. Teatern, som varit elev till koreografen, balettmästaren Anders Selinder. Sålunda rustad med en repertoar bestående av egna insamlade danser (ofta förkortade eller på annat sätt sceniskt arrangerade), balettmästaren Selinders danser i »folklig» stil och en del egna nykompositioner drog Philochoros på segertåg genom Sverige och besökte även Köpenhamn och Kristiania. Folkdans blev på modet i medelklassen och överklassen, och många nya föreningar bildades i Philochoros efterföljd, varvid man övertog dess danser. Några av dessa kodifierades 1897 i instruktionsboken Lekstugan, utgiven av Svenska Folkdansens Vänner i Stockholm. Författare var Axel Österlöf, som på 1880-talet varit dansledare i Philochoros. Den på 1920-talet bildade riksorganisationen Svenska Ungdomsringen för Bygdekultur gjorde kritiklöst dessa danser till sina, och de har bildat huvudstommen i alla folkdanslags repertoar in i senaste tid. Härigenom kom man att i mer än ett halvsekel i stort sett helt avskärma sig från den genuina, levande folkliga danstraditionen. I stället skapades en helt ny danstradition, småningom också med sin egen stil, en speciellt, litet äppelkindad, hurtig svenskhet. Folkdans var något man framförde på hembygdsfester och vid midsommar, iklädd mer eller mindre besynnerliga folkdräkter. Levande folklig dans i äldre och yngre tradition var något helt annat, som man ofta inte särskilt intresserade sig för eller ens kände till. Jag minns själv från min tid i ett sörmländskt folkdanslag hur en gammal spelman i mitten av 1960-talet utan större framgång försökte lära ut sin ungdoms slängpolska. Först under de senaste decennierna har en mer systematisk uppteckning av danser gjorts, framför allt av olika polskeformer, och en »nyfolklig» riktning har fått fäste inom en del av folkdansrörelsen. Fortfarande är dock okunnigheten om dansrepertoarens ursprung i allmänhet ganska stor bland svenska folkdansare.

Mot denna svenska bakgrund är det spännande att ta del av en undersökning från svenska Finland, en pro gradu-avhandling där författarinnan Gunnel Biskop, själv en ivrig folkdansare, vill klargöra hur den finlandssvenska folkdansrörelsens danser förhåller

sig till den folkliga dansen. Hon skriver att man inom folkdansrörelsen tror sig dansa och återge genuin allmogedans men betvivlar själv detta. Biskops knappast så djärva utgångshypotes är att det snarare kan föreligga likheter med herrskapsdansen. Hon menar vidare att »folkdansarna har dansen 'i huvudet'» medan »folklig dans sitter 'i benen'».

I Finland framfördes folkliga danser offentligt första gången 1866 i Helsingfors. Det var några ungdomar ur de bildade klasserna som iklädda folkdräkter dansade på Konstnärsgillets årsfest. Danserna var autentiska till skillnad mot Anders Selinders svenska scendanser. Flera personer intresserade sig uppenbarligen tidigt för insamling av folkliga danser i Svenskfinland. Det verkar som om man härvidlag var både tidigare ute och mer framsynt och modern i sina ambitioner än i Sverige. De stora standardverket om finlandssvenska danser kom ut 1938. Det är författat av Yngvar Heikel, som mycket noggrant och källkritiskt redovisar ett stort antal danser, sådana han upptecknat dem, tillsammans med fylliga uppgifter om sagesmännen. Något liknande vetenskapligt verk finns inte för Sveriges vidkommande.

Ett inledande kapitel i boken ägnas terminologiska frågor. Termer som *folkdans, folklig dans, allmogedans* m. fl. har i litteraturen använts olika. Biskop använder *folkdans* för sådan dans som hålles vid liv genom organiserad inlärning och utövning inom folkdanslag och *folklig dans* om dans som levande folkligt kulturelement. Denna terminologi är enligt recensentens uppfattning lämplig och sedan länge den gängse i Sverige.

Under rubrikerna Dans i bondby, Dans i balsal och Dans i folkdanslag granskas dansens funktion, dansstillfällena, inlärningen, dansbeteendet och den personliga dansstilen, variantbildningen av danser samt dansrepertoaren och dess storlek. Det material som använts för undersökningen är för äldre tiders allmogedans och herrskapsdans tryckt litteratur och arkivmaterial och för dagens folkdans dessutom egna erfarenheter och svar på en enkät utsänd till enskilda folkdansare. För att studera de valda kriterierna tycks materialet vara gott, när det gäller allmogens och herrskapets dans under 1800-talet, även om det naturligtvis mycket sällan framgår exakt hur en dans har gått till. För herrskapsdansens del har den mycket dansroade Zacharias Topelius dagböcker 1832–1840 uppenbarligen varit en utomordentlig källa.

Allmogen dansade för att få avkoppling, vederkvickelse och nöje. Man lärde sig danserna genom att titta på och härma, och man lärde sig känna rytmen genom att höra på musiken och kanske dansa med mor, syskon eller pigor. Dansstilen kunde på ungdomstillställningar vara ganska vild och bullersam, medan de äldre dansade värdigare. På bröllop förekom högtidliga, ceremoniella danser. Dansen var variationsrik; många varianter, ofta äldres och yngres, kunde förekomma av samma dans inom en socken. Av purpurin i Sjundeå socken i Nyland upptecknade t. ex. Heikel fjorton varianter. I sådana fall kan det naturligtvis ibland vara svårt att avgöra, när det är fråga om varianter av samma dans eller olika danser. Med tanke på avsnittet om folkdansen, som sägs vara statisk och alls inte variationsrik, hade Biskop här något närmare kunnat diskutera inom hur vida ramar man i den folkliga dansen personligen kunde variera sig. Sannolikt kunde man ha ganska stor personlig frihet men ändå inom vissa allmänna ramar. Den folkliga dansrepertoarens storlek uppskattar Biskop till ett knappt dussin per person och livstid.

Dansen i balsalen var en integrerad och oundgänglig del av sällskapslivet, där ungdomen också fick lära sig fint umgängessätt. Man lärde sig ofta dansa som ung på dansskola eller av en anställd danslärare. Det gavs också ut dansböcker, och givetvis lärde man sig även genom att titta på andra. Dansstilen var i regel formbunden och reglerad. Någon större utlevelse ansågs inte lämplig, även om det ofta kunde gå häftigare till än vad etiketten bjöd. Under en och samma dansstillställning kunde fem till nio olika danser förekomma; Topelius var förtrogen med åtminstone femton dansformer under sin livstid.

Inom folkdanslagen har dansen fått en helt annan funktion än bland allmogen och herrskapet under 1800-talet. Dansen har blivit en fritidssysselsättning, som ger motion, skapar sociala kontakter och gemenskap. Man är inte medlem i ett danslag för att lära sig dansa danser som förekommer på vanliga danstillställningar utan snarare för att bevara ett kulturarv och för att få vara med på uppvisningar och turnéer. Inlärningen sker kollektivt och reglerat av en särskild instruktör. Inom riksorganisationen Finlands Svenska Folkdansring görs varje år upp ett dansprogram som skall framföras vid följande gemensamma folkdansstämma. Dessa danser lärs ut av riksinstruktören på speciella informationskurser för folkdanslagens ledare och inövas sedan i regel av alla lag. Resultatet blir naturligtvis en stark likriktning av både repertoaren

och dansstilen. Under övningarna tränar man in ett uppvisningsprogram. Under interna fester förekommer dock i regel, egendomligt nog, normalt bara s. k. gammaldanser och salongsdanser. Dessa räknas inte till de egentliga folkdanserna och är något man oftast redan kan, när man börjar i ett folkdanslag. Repertoaren hos en finlandssvensk folkdansare är betydligt större än hos både allmoge och herrskap under förra seklet. Biskop räknar med att ca 110 danser förekommit i ett danslag 1980–89 (varav flera finska och många från övriga Norden).

Den personliga stilen hos den enskilde medlemmen i ett folkdanslag nedtonas, och de få medvetna improvisatörerna (oftast män) uppmuntras ej. Glättighet är påbjuden, speciellt vid uppvisningar; man tycks inte alltid räkna med att inlevelsen och dansglädjen kan komma av sig själv.

Biskop har speciellt intresserat sig för varför och när den stora likriktningen inträdde inom den finlandssvenska folkdansrörelsen. Vid sidan av de gemensamma årsprogrammen tycks en orsak vara de dansbeskrivningar som använts. Den första dansföreningen, Brage, grundades 1906 och gav samma år ut »12 folkdanser». Danserna i nästa utgåva »36 folkdanser» (1915), med Yngvar Heikel som huvudredaktör, beskrivs i oförkortat skick, ofta med flera varianter, men i förordet sägs att danserna i regel är långa och enformiga och utan det drag av galghumor som kännetecknar de rikssvenska folkdanserna. Att dessa till stor del var kompositioner för Operabaletten utan folklig grund var man, liksom i Sverige, omedveten om. För att råda bot på enformigheten och längden ges råd till förkortning av danserna för uppvisningsbruk. I utgåvan »30 folkdanser» (1930), också med Heikel som huvudredaktör, har man gått ännu längre och beskriver danserna »i en i många fall förkortad form med tanke på deras lämplighet vid uppvisning, dock med bibehållande av karakteristiska detaljer». De större danserna har alla förkortats och därmed enligt Biskop blivit ologiska. Vidare har bara en variant av varje dans tagits med. Härmed har enligt Biskop likriktningen och enhetligheten blivit bestående inom folkdansrörelsen. Liksom i Sverige lämnas i regel endast ett melodiförslag per dans, och denna melodi blir sedan så fast förknippad med dansen, att många dansare har svårt att dansa till annan musik. Ett sådant system är normalt främmande för genuin folklig dans; enstaka danser kan dock vara spridda med speciell musik (såsom ofta t. ex. Väva vadmal). En uppteckning dansversion inövas alltså av alla folkdanslag till samma melodi för att man gemensamt skall kunna dansa den på uppvisningen på folkdansstämman. Denna enhetlighet på dansens område har sin motsvarighet även vad gäller folkdräkter, körsång och musik, något som hör ihop med den stärkta samhörigheten bland finlandssvenskar av alla socialgrupper, vilken växt fram under 1900-talet. Mångfalden och variationsrikedomen i den folkliga kulturen har alltså beskurits och förenklats, när denna för skilda syften har, som det numera ofta heter, »revitaliserats» i annan miljö och med annan funktion.

En huvudorsak till att utvecklingen inom folkdansrörelsen gått i den beskrivna riktningen är enligt Biskop händelserna under 1910- och 1920-talen, då man imponerades av de rikssvenska komponerade danserna, gentemot vilka de stora finlandssvenska folkliga danserna tedde sig långtråkiga och därför mindre lämpliga att visas upp för publik. Det estetiska värdet hade fått avgörande betydelse. De gamla rikssvenska folkdanserna dansas för övrigt fortfarande flitigt i Finland.

Enhetligheten inom den svenska folkdansrörelsen är, åtminstone numera, inte fullt så utpräglad. Här förekommer t. ex. inga gemensamt inövade årsprogram. På grund av det mycket större antalet folkdansare i Sverige är ett sådant förfarande knappast praktiskt genomförbart och väl inte heller önskvärt. Många danser torde instrueras på det sätt man har lärt sig dem av någon äldre dansledare. Det är inte alltid en instruktör så noga kontrollerar alla detaljerna i beskrivningarna. Använder man en gammal upplaga av Svenska folkdanser riskerar man dessutom att missa flera av de i de skilda upplagorna inte särskilt redovisade, centralt beslutade förändringarna av beskrivningarna. Under de senaste decennierna har dessutom en hel del regionala dansbeskrivningar med nyuppteckningar utkommit, vilka gör att dansrepertoaren kan skilja sig ganska mycket från norr till söder.

Den grundläggande skillnad mellan folkdans och folklig dans som Biskop vill poängtera är förhållandet att tyngdpunkten har flyttats från individen till dansens estetiska form. Enligt Biskop kan allmogedansen karakteriseras som fri och folkdansen som reglerad när det gäller fem av de undersökta kriterierna, nämligen danstillfälle, inlärning, dansbeteende och personlig dansstil, variantbildning av danser samt dansrepertoaren och dess storlek. Med herrskapsdansen har

folkdansen däremot två gemensamma huvuddrag, nämligen systematisk inlärning samt reglerat dansbeteende och reglerad dansstil. En folkdans är, menar Biskop, en dans som har sin utgångspunkt i en dansbeskrivning som bygger på en uppteckning av en traditionell dans. Häri inryms ju dock inte komponerade »folkdanser»; vad skall då dessa kallas – »danser i (pseudo)folklig stil»? Biskop vill se folkdansen som en särskild företeelse, som bildar en egen traditionslinje, där gemensamma referensramar för tolkning av dansbeskrivningarna har traderats.

Gunnel Biskops bok kan kanske inte sägas innehålla några uppseendeväckande nya forskningsresultat. Att folkdansrörelsen har utformat en ny danstradition, som i en rad hänseenden skiljer sig från den levande folkliga dansen har, åtminstone i Sverige, länge stått klart för initierade. Varken bland folkdansarna i allmänhet eller bland facketnologerna är dock kunskaperna härom särskilt stora. Att på detta sätt få ämnet sakkunnigt och systematiskt belyst och analyserat är alltså tacknämligt. En del, i Finland dock kanske svåråtkomlig, litteratur om den svenska folkdansrörelsen hade emellertid kunnat beaktas, t. ex. Juno Boberg, Den svenska folkdansrörelsen 100 år (I: Omdans 1980:4, 1981:1, 4), Philochoros 1880–1980 (1980) och Axel Österlöf, Några anteckningar av en gammal folkdansare (I: Svenska folkdansens vänner till dess 50-årsjubileum 24/10 1943. 1943).

Mats Wahlberg

Helan går. 150 visor till skålen samlade och kommenterade av Christina Mattsson. Gidlunds Bokförlag, Hedemora 1989. 352 s. Mus. Ill. Inb.

Skålvisorna, dryckesvisorna, supvisorna, snapsvisorna eller vad man vill kalla dem representerar en än idag livskraftig sångtradition, som de flesta av oss i en eller annan form kommit i kontakt med. De folkliga skålvisorna hör till våra äldsta nu levande visgenrer. I mer än femhundra år har svenskarna sjungit visor till skålen och traditionen förs idag – liksom under medeltiden – i huvudsak vidare genom muntlig tradition.

Inom den nordiska visforskningen har denna visgenre varit föremål för mycket litet intresse. »Helan går» – som ju tvivelsutan måste betraktas som en av våra vanligaste folkliga visor – får man inte sällan leta förgäves efter i traditionsarkivens samlingar. Det är därför glädjande, att Christina Mattsson nu tagit upp denna sångtradition till närmare studium. Att hon inte är någon nybörjare på området känner de flesta till, hon har redan länge glatt oss med sin kunskap om skålvisorna i mindre uppsatser och i populära radioprogram.

Christina Mattsson presenterar ett stort och rikt material skålvisor, som hon sökt fram ur äldre litteratur, ur handskrifter och ur traditionsarkivens samlingar. Det kan inte ha varit lätt att handskas med detta enorma material, som saknar vedertagen typindelning och vetenskapliga editionsprinciper. Författaren har valt att gruppera visorna i olika huvudtyper med hänsyn till visornas ålder och funktion. De olika grupperna presenteras kronologiskt. Också inom grupperna presenteras visorna efter ålder med början från de äldsta. Utgåvan blir även därigenom ett vetenskapligt inlägg i skålvisornas historia. Värdefullt är att författaren även strävar till att placera in visorna i en social och kulturell kontext genom att redogöra för källorna samt för miljö och funktion.

Ölet – får vi veta – har långt före brännvinet varit den ceremoniella festdrycken. Man har haft arvsöl, barnsöl, fästaröl, brudöl, gravöl etc. Till ölet har en mängd olika ceremonier varit knutna. Vid de medeltida gillena t. ex. drack man minneskål. Man sjöng då en visa för den till vars minne man drack. Att det verkligen var fråga om rituella skåler visar det, att man också drack minneskålar till Guds, helgonens och Jungfru Marias ära. Reformationen innebar dödsstöten för gilleväsendet och minnedrickningen, men dryckesceremonierna fortsatte att leva vid hantverkarskråna sammankomster och vid böndernas gästabud. Det gemensamma dryckeskärlet blev en symbol för samhörighet och solidaritet. Då sjöngs skålvisan till skålen för var och en, innan kärlet gick vidare. Från Småland finns Ravel Barkares skål citerad i ett tingsprotokoll från 1621.

Efter minneskålarna och de äldre skålvisorna övergår Christina Mattsson till att presentera skänklåtar och spelmanslåtar, därefter följer brännvinslåtar och polsktrallar, skarvdansen, småvisor till skålen, äldre dryckesvisor, Bellmansvisor i folktraditionen, yngre snapsvisor samt slutligen moderna snapsvisor (sådana som »Hur länge skall på borden», »Törsten rasar uti våra strupar», »Imbelupet glaset står», »Fjärran han dröjer» etc. – helt naturligt de mest kända och spridda i dag).

Boken riktar sig till två olika målgrupper, dels till

den stora allmänheten, dvs. de som skall sjunga visorna, dels till visforskarna. Utgivaren har räknat med att hon här har att göra med två intressegrupper, som har helt olika förväntningar. Först vänder hon sig till den stora allmänheten med en allmänt hållen presentation av varje visa och ett representativt urval visvarianter. I detta avsnitt har texterna moderniserats och melodierna transponerats till sångbara lägen. Under rubriken »För visforskaren» ges därefter med mindre stil uppgifter om viskällorna och om visornas proveniens, och i den mån texter där förekommer ges de i obearbetat skick. Kommentarerna visar vilken imponerande kännedom Christina Mattsson har om detta enorma vismaterial. Hon känner visorna så väl att hon kunnat identifiera enskilda strofer, som lånats ur andra visor och hon kan dra paralleller till andra visgenrer.

Jag är inte helt säker på att systemet med skilda budskap till vissångaren och visforskaren är helt lyckat. Jag skulle nog ha föredragit en helt vetenskaplig utgåva med diplomatariskt återgivna texter och melodier i de urspungliga tonarterna. Och jag frågar mig om en sådan verkligen skulle ha avskräckt intresserade sångare? En vetenskaplig utgåva hade i sin tur kunnat utgöra grunden för olika populära utgåvor. Den nu föreliggande utgåvan synes vara resultatet av påtvungen kompromiss. Kan det möjligen vara så, att förlaget haft krav på en populär utgåva och att Christina Mattsson försökt anpassa sig till det kravet, samtidigt som hon velat få med så mycket som möjligt av det rika material hon genom åren samlat och som från början kanske varit tänkt för en utgåva av annat slag? Den kritiska forskaren kan haka upp sig på en del uttalanden i alltför allmänna ordalag i stil med »Inom varje vistyp finns samtliga varianter som speglar de olika stadierna i traditionen återgivna» (s. 11) och »Alla melodier av intresse för traditionsförloppet finns återgivna (s. 12).» Vad betyder detta egentligen? Hur har urvalet skett? Vilka är mera och mindre intressanta stadier i traditionen och traditionsförloppet? Jag hade gärna sett detta närmare utrett.

Det råder ingen tvekan om att Christina Mattsson genom att samla, analysera och systematisera detta enorma och brokiga vismaterial gjort en banbrytande insats för den nordiska visforskningen. Boken är därtill en utmärkt presentbok; den är vacker, med fin layout, fint inbunden med läcker pärm och trevliga bilder. Inte minst blir den en guldgruva för våra vissångare och för dem, som skall välja ut visor till nationssångböckerna. Jag ser med förväntan fram emot den historik och den presentation av det yngre vismaterialet som utlovas i förordet.

Ann-Mari Häggman

Stålbergssamlingen. Folkmusik i Västergötland. Västergötlands spelmansförbund 1990. 199 s. Mus. Ill.

Nils Stålberg (1900–1969) var en av de sista stora folkmusikupptecknarna i landet. Jag skriver *sista* eftersom vi numera anser det självklart att i stället för papper och penna utnyttja möjligheten att dokumentera folkmusik på fonogram. Stålberg insåg själv fördelen med att kunna registrera det ljudande förloppet och sålunda »fixera våra i fjärran bygder levande folkliga sångares intervall- och tonartssinne». På 30-talet använde han sig därför vid ett par tillfällen av den tidens ljudregistrator – fonografen – för att dokumentera spelmansmusik. Men den allra största delen av hans insamlingsverksamhet skedde skriftligt.

Intresset för folkmusik odlade Stålberg vid sidan av sitt arbete som folkhögskolelärare och som sådan var han anställd på ett flertal orter i landet från 1925 till pensioneringen. Sven-Bertil Jansson har i Sumlen 1987 ägnat en längre studie åt Nils Stålberg och hans omfattande upptecknings arbete. Ett litet sammandrag av uppgifter ur denna artikel finns med i inledningen till västgötautgåvan.

En mycket liten del av Stålbergs upptecknings har hittills publicerats – i stället har manuskriptet till hans folkmusikupptecknings som förvaras i ULMA flitigt nyttjats av unga vetgiriga spelmän. Därför är det roligt att Västergötlands spelmansförbund nu tagit det vällovliga initiativet att publicera hans upptecknings från Västergötland – det rör sig om 261 låtar och 69 vokala inslag. Det kan tilläggas att västgötasamlingen utgör tyngdpunkten i Stålbergs upptecknings arbete. Större delen av upptecknings arna gjordes under 30-talets första hälft, då han var anställd vid Skaraborgs folkhögskola i Axvall och under sommarvistelser där.

Västergötlands spelmansförbunds utgåva är enkel och opretentiös, gjord för praktiskt bruk i ringpärm. Upptecknings arna har publicerats i kronologisk ordning, dvs. i den ordning som Stålberg tecknat upp och skrivit rent materialet. Det gör att upptecknings ar efter en och samma spelman, t. ex. J. A. Lindell,

Lundsbrunn, återkommer på flera ställen i samlingen. För en användarvänlig utgåva är det då viktigt att ha ett alfabetiskt register över spelmännen och sångarna. Det saknas dessvärre, liksom register över titlar. Som det nu är får man leta igenom alla 199 sidorna för att hitta »Polska efter Lindqvist» eller »Häggumavisan».

Jonne Persson har lagt ned ett stort och noggrant arbete på att skriva ut alla noterna. Själv hade jag nog föredragit en faksimilutgåva med Nils Stålbergs egna prydliga renskrifter som jag finner mer lättlästa än »datanotskriftens», med sina tjocka balkar, som blir nästintill groteska i 32-delsnoterna. Men det kanske är en generationsfråga?! Och varför har man särat på melodi och text i de visor som i originalet har textunderlagda noter? Ringlek från Saleby »Å gossen steg i båten», t. ex., blir på det här sättet väldigt svårsjungen.

En del invändningar mot utgåvans rent praktiska utformning, alltså. Men i stort innebär den givetvis ett fint tillskott till landskapets folkmusiklitteratur och ugivarna ska ha en eloge för att de låtit Stålbergs egna intressanta och viktiga kommentarer till låtarna få komma med i samlingen.

Märta Ramsten

Tore Wretö, *Ydrekungen.* En bok om Leonhard Fredrik Rääf. Gidlunds bokförlag, Hedemora 1990. 352 s. Ill. Inb.

Tore Wretös biografi *Ydrekungen* är mera än en bok om Leonhard Fredrik Rääf, den skildrar också intressanta kulturmiljöer och ger medkännande porträtt av människor i huvudpersonens närhet. Den för läsaren in i en tid av förvandling då det medeltida ståndssamhället till sist bryts ner.

Rääf rörde sig alltifrån ungdomen i eller nära landets ledande litterära kretsar, hans gods Tomestorp i Östergötland besöktes av många av de unga lejonen, t. o. m. av Atterbom och dansken Christian Molbech (i egenskap av spion!). Från Linköpings stift kom också Lorenzo Hammarsköld och Clas Livijn, två ledande inom de romantiska kretsarna i Stockholm. Rääf själv hörde till grundarna av det litterärt betydelsefulla Götiska Förbundet (1811). Diktare blev Rääf inte, däremot en inspiratör och viktig kontakt för många mera namnkunniga. Samuel Hedborns betagande svenska vaggvisa (»Ute blåser sommarvind») hör till frukterna av besök hos godsägare Rääf, men Wretö visar att också andra, t. o. m. Atterbom låtit sig inspireras.

Rääf slets under hela sin levnad mellan två livsformer. Den första var godsägarens och jordbrukarens och dennes samhörighet med jorden, den andra vetenskapsmannens och dennes lust till forskning på fältet men framför allt i arkiven bland gamla handlingar. 1808 fick han anställning i Riksarkivet, och med sin stora kunskap och kapacitet föreföll han nu ha en bana utstakad, vilken måste leda till posten som riksarkivarie. Men 1810 avled hans föräldrar, och därmed föll det på honom att ta över ansvaret för släktens egendomar och de därmed förbunda familjebekymren. Hädanefter residerade han hemma i Östergötland med avbrott för forsknings- och riksdagsperioder i Stockholm.

Även om han lade ned stor möda på skötseln av godsen och dessutom gärna ägnade sig med allvar och energi åt sin hemtrakts samhällsangelägenheter, förblev han forskningen trogen. I ungdomen förutsåg han för sig en framtid som »en bildningens, en den romantiska filosofins och diktningens apostel ute i vardagsverkligheten». Som ung tillhörde han kulturradikalerna, men som godsägare och huvudman för sin adelssläkt gick han småningom in i en mycket konservativ samhällssyn: det goda samhället hade för honom sin förutsättning i en stark kungamakt, det hävdvunna ståndssamhället, i Guds och rikets lag och uråldriga ordning. Även om många av hans intellektuella vänner (som August von Hartmansdorff) rörde sig i samma riktning, så skulle han med tiden gå längre än de flesta och som ultrakonservativ hamna ytterst på högerflygeln.

Under sina mannaår och på ålderns höst framstod han som en mycket märklig gammaldags patriark. Som riksdagsman såg han med oro hur adelns privilegier krympte för att helt försvinna. Han var motståndare till folkskolan, som beslutades 1842, och ville frälsa sina barn »undan den hotande folkterrorismen».

1827 kom han med i arbetet på utgivningen av de svenska diplomen. Efter några månader skar det sig emellertid i samarbetet med riksantikvarien J. Liljegren och Rääf lämnade Stockholm i förtret. Rääf hade överlägsna kunskaper och var därtill mycket noggrann, till skillnad från Liljegren, vilkens slarv besvärade honom. För Rääf hade källorna, dokumen-

ten, handskrifterna värde i sig, eller som han sa: »Mitt mål är sanningen; min väg är historien, handskriften, sägnen, naturen, sådana de oförtydda erbjuda sin ledning.» (171). Med sina rötter i romantiken talade han också om »vetenskapens yttersta och högsta mål; att i en enda och oförvirrad blick omfatta händelsernas oändliga kedja» (181 f.). Det är med andra ord fråga om en helhetssyn, den romantiska forskarens eftersträvade mål.

Rääf var mycket kritisk till det mesta i den moderna tekniska utvecklingen, men i all hans kritik fanns ett mått av framsynthet, menar Wretö. Järnvägarna bidrog till en olycklig koncentration av näringslivet. Mekaniseringen förstörde gammal kunskap och gjorde livet otrivsamt för de arbetande, som upplevde främlingskap i förhållande till sin roll i produktionsprocessen. Urbaniseringen ledde till förslumning.

Det var naturligt för Rääf att värna om de »föreställningar, sagor, sägner, visor, gåtor, talesätt», som förmedlats genom sekler. Han la ned stort intresse på att samla in den folkliga traditionens frukter. Det är här som den visintresserade brukar möta Leonhard Fredrik Rääfs namn. Hans forskningar var inriktade på »forntiden», de folkliga traditionerna var rester av ett ursprungligt forntidstillstånd, »en mänsklighetens oskuldstillvaro, då människans tankar naturligt tog form av poesi» (126).

Bengt R. Jonsson har i sin avhandling Svensk balladtradition utförligt behandlat Rääfs visinsamling, dess framväxt, hans samarbete med melodiuppteckнare och andra textuppteckнare, med vilka han antingen var släkt eller på annat sätt nära förtrogen (som Hartmansdorff, Lorenzo Hammarsköld, Sten Hallencreutz, Clas Livijn, P. A. Reuterswärd). Jonsson har också presenterat meddelarna och förtecknat det omfattande balladmaterialet i den rääfska samlingen. Om dessa handfasta ting har inte Wretö några nyheter att förmedla.

Författaren gör dock rätt i att understryka Rääfs bredd som samlare av folklitteratur. Denne var inte bara ute efter den ädla balladen utan var lyhörd även för andra genrer utan att rygga för skämt och grovkornigheter. »Intet mänskligt i den folkliga kulturtraditionen var honom främmande», skriver Wretö, möjligtvis med någon överdrift.

Man har anledning vara tacksam för att Rääf hade intresse av att samla på varianter av visorna; därigenom har vi numera så mycket bättre möjligheter att bedöma visans liv i traditionen. Wretö påpekar emellertid att Rääf, som man kunde vänta sig, utgick från den klassiska filologins principer. Liksom man rekonstruerade antika litterära texter med hjälp av flera led av textavskrifter, skulle man kunna återställa en folklig visas ursprungsform genom att sovra ett omfattande variantmaterial. Att detta är en hopplös uppgift har senare forskning grundligt visat bl. a. genom att olika forskare kommit till mycket olikartade resultat.

Wretös bok om Rääf är alltså en biografi. Som sådan är den både grundlig och generös. Huvudpersonen framstår i sin egenart mot bakgrund av tidsströmningarna och i olika livsmiljöer. Och runt omkring honom får man bilder av andra fascinerande personer och levnadsöden. Man får också genomleva en intressant historisk epok och se en stark människas reaktion på förändringarna. Det är mycket spännande.

Sven-Bertil Jansson

*

Skämtvisor från fem sekel. 50 folkliga skämtvisor med inledning och kommentar av Eva Danielson och Märta Ramsten. Visebog, 120 s. Mus. Ill. samt 60-minutterskassette. Svea fonogram SVMC 3, 1989.

Det var med dyb beklagelse, at jeg for et par år siden erfarede, at den mest markante pladeserie med traditionel folkemusik, der eksisterede i Norden, nemlig Caprices «Folkmusik i Sverige», ville blive stoppet. Den har gennem årene leveret os i de andre nordiske lande nogle virkelige musikalske oplevelser, og den har på mange måder sat standarden for den gode gedigne pladeudgivelse, beregnet både for forskere og lægfolk.

Heldigvis har nedlæggelsen af serien ikke betydet, at lydudgivelserne fra Sverige stoppede. I Samarbejde med Arkivet för Ljud och Bild og Statens Musiksamlinger oprettede Svenskt visarkiv et eget udgiverselskab «Svea fonogram», og det er dette forholdsvis nye selskab, der står for udgivelsen af bogen «Skämtvisor från fem sekel» og det tilhørende kassettebånd.

Bogen bringer tekster og melodier til 47 forskellige skæmteviser heraf et par stykker i to udformninger, og det er faktisk nogenlunde det antal typer, man i

Sverige kender, der kan opfylde kravet om både en fuldstændig tekst og en sangbar melodi. Udvalget dokumenterer klart skæmtevisens store bredde i både emnevalget og den måde emnet behandles på.

Efter hver vise gives oplysninger om visetypen: Bl. a. hvor langt tilbage i historien den kendes, og hvor udbredt den er i og udenfor Sverige.

I en velskrevet og letlæst indledning fortælles mere generelt om genren der i Sverige omfatter ca. 80 vise(tekst)-typer: Dens historie (nogle typer kan følges tilbage til 1500-tallet, mens andre først er nedskrevet i sidste århundrede, uden at det umiddelbart betyder at de ikke er ældre), dens udbredelse (der ofte strækker sig over hele Skandinavien og nogle gange over det meste af Nordeuropa) og dens indholdsmæssige karakter (ofte erotiske motiver og tabuemner, og tekstligt og metrisk beslægtet med de alvorlige middelalderballader med formelagtigt sprog og med omkvæd). Selvom man således kommer langt omkring, er der dog nogle ting, jeg savner: Først og fremmest: Hvad er skæmtevisernes sammenhæng med hverdagslivet? I hvilke sammenhænge møder man dem? og hvad er deres funktion? Jeg ved, at de i Danmark har været knyttet til samværet hos de unge i karlekamrene, hos herregårdsbørsterne i folkestuen om aftenen og hos håndværkerne i arbejdsskuret ved festlige lejligheder, og vi ved, at de har været brugt som opsange på sejlskibene og i forbindelse med dans, men gælder det også for Sverige? Endvidere savner jeg en definition af hvad udgiverne forstår ved begrebet skæmtevise, og dermed hvilke viser der er lukket ude, f. eks. bringes «Ridderen Finn Konfusenfej» (der i øvrigt også kendes i Danmark, men her ikke regnes til skæmteviserne) men hvad med andre remseagtige sange (f. eks. «Og hvad skal vi så gøre med det rustne gevær»)?

I forhold til teksterne er kommentarerne til melodierne temmelig kortfattet, hvilket nok afspejler, at der er tale om et ikke særlig velstuderet emne. Der tales om et ældre musikalsk stillag med lille toneomfang (fra kvint til oktav) og med formelstruktur eller med recitativisk karakter. Over for det stilles et nyere stillag med harmonisk tænkte melodier og melodier knyttet til nyere danse.

Man kunne nok ønske sig nogle oplysninger om iagttagelser af skæmtevisemelodiernes sammenhæng med melodierne til de alvorlige ballader. En sammenhæng er der, i hvert fald til de danske ballader, hvor der f. eks. findes en række paralleller til den melodiform, der både bruges til «Det underbare bältet 2», «Katten ligger under kakkelovnen» og «Pigtjuseren».

Det medfølgende lydbånd bringer 22 af viserne dels i traditions-optagelser foretaget i perioden 1957–1989, dels «revival»-indspilninger lavet direkte til udgivelsen. Denne sammenstilling har både fordele og ulemper og personligt havde jeg nok foretrukket en ren traditionsudgave.

Selvom man måske nok kan fornemme, at der til denne udgivelse ikke har foreligget et så stort lydmateriale at vælge ud fra, som til det tidligere plader, er der tale om gode og spændende fremførelser, og man møder et bredt spektrum af karakteristiske former for stemmebrug og sangstil.

Alt i alt en god udgivelse, der virkelig udfylder et savn, idet man her for første gang får muligheden for at få et samlet udsyn over den væsentligste del af den svenske skæmtevisegenre.

Svend Nielsen

Berättelse över verksamheten vid Svenskt visarkiv budgetåret 1988/89

Organisation, ekonomi och personal

ORGANISATION

Svenskt visarkiv (SVA) – centralinstitution för vis- och folkmusikforskning – ingår i den statliga myndigheten dialekt- och ortnamnsarkiven samt svenskt visarkiv (DOVA), som sedan 1986-07-01 leds av en styrelse, tillsatt av regeringen. Ordförande har varit presidenten vid försäkringsöverdomstolen Leif Ekberg och sekreterare byråchefen i plan- och bostadsverket Börje Hornegård. För myndighetens verksamhet har gällt av regeringen 1986-06-11 utfärdad förordning med instruktion för dialekt- och ortnamnsarkiven samt svenskt visarkiv (SFS 1986: 538 med ändring 1986: 939), dels en av styrelsen fastställd arbetsordning, senast ändrad 1987-01-21. Enligt nu gällande arbetsordning har SVA till uppgift att insamla, bevara, bearbeta och utge svenskt, samiskt och finskt vis- och folkmusikmaterial samt material rörande den svenska jazzens historia.

Den rådgivande nämnden vid SVA har utgjorts av: arkivchefen (ordf.), docent Göran Dahlbäck, professorerna Lars Furuland, Erik Kjellberg och Jan Ling samt professor emeritus Magnus von Platen.

Arkivet består av två avdelningar: en textavdelning som även omfattar expedition och bibliotek och en musikvetenskaplig med fonotek.

EKONOMI

DOVA:s stat för budgetåret 1988/89 fastställdes av regeringen i regleringsbrev 1988-06-14 och har fördelats genom beslut av styrelsen. Under förvaltningskostnader har SVA disponerat ett förslagsanslag å totalt 1 628 300 kr (exkl. hyreskostnader) samt till insamlingsverksamhet m. m. ett reservationsanslag å 195 000.

PERSONAL

Arkivchef: Bengt R. Jonsson, fil. dr, professor.
Förste arkivarier: Sven-Bertil Jansson, fil. dr, docent, föreståndare för textavd.
Margareta Jersild, fil. dr, docent, föreståndare för musikvet.avd.
Arkivarier: Eva Danielson, fil. kand.
Jens Lindgren, fil. mag. (75 % tjänstgöring)
Märta Ramsten, fil. kand.
Förste byråsekreterare: Käthe Prehn
Marianne Silfverhielm
Arvodesanställd konsult: Bo Westin, generallöjtnant

Extra medarbetare:
Ingemar Böcker, arkivarie
Björn Nordén, arkivarie
Bengt Olrog, byråassistent (halvtidstjänstgöring sedan 1988-11-01)
Ingemar Olsson, byråassistent

Timanställda extra medarbetare:
Leif Bergman, fil. mag.
Rolf Dahlgren, redaktör
Göran Eriksson, musiker (halvtidstjänstgöring t. o. m. 1989-01-31)
Bo Nyberg, fil. kand.
Margit Vannesjö, f. d. förste byråsekreterare
Bergman har tjänstgjort ca 2 t/vecka, Dahlgren ca 10 t/vecka och Vannesjö ca 15 t/vecka. Nybergs anställning har varit av mera tillfällig art.

Personalens arbetsuppgifter och arbetsförhållanden

Jonsson har planerat och lett verksamheten vid arkivet, svarat för utarbetandet av petitaunderlag, ansökningar, redogörelser och andra skrivelser. Han har redigerat SVA:s publikationer och fungerat som huvudredaktör för SVA:s edition av »Sveriges Medeltida Ballader» (SMB). Jonsson är huvudredaktör för årsboken Sumlen.

Jonsson har under året varit sekreterare i Samfundet för visforskning, tillhört styrelsen för Stiftelsen Ulf Peder Olrogs minne och varit vice ordf. i styrelsen för Evert Taube-sällskapet.

Jonsson deltog i den 7:e internationella sagakonferensen (med tema »Poetry in the Scandinavian Middle Ages») i Spoleto, Italien, 88-09-04–10. Han var (tillsammans med Silfverhielm) i Köpenhamn 89-02-27–03-03 och 89-04-11–14 för katalogisering och bokinköp i framlidne prof. Jón Helgasons bibliotek. Jonsson företrädde SVA vid Deutsches Volksliedarchivs 75-årsjubileum 89-05-02 i Freiburg, Västtyskland, samt deltog i den 19:e internationella balladforskningskonferensen (i Kommission für Volksdichtung inom Société International d'Ethnologie et de Folklore) därstädes 89-05-03–06. Han höll 89-05-09 en föreläsning vid universitetet i Zürich, Schweiz (»Lena 1208 eine schwedische Morgartenschlacht») och senare samma dag ett föredrag på svenska i Skandinaviska Föreningen i Zürich om »Folkungapolitik och ballader». Jonsson höll 89-05-11 en föreläsning vid universitetet i Milano om »Den nordiska medeltidsballaden». Han föreläste 89-06-12 vid universitetet i Wien och för Verein der Wiener Altgermanisten över ämnet »Die skandinavischen Thidriksballaden» samt deltog, också som sessionsordförande, i den 9:e kongressen inom The International Society for Folk Narrative Research, avhållen 89-06-14–17 i Budapest.

Jersild har haft ansvaret för musikavdelningen med insamling och bearbetning av melodimaterial. Hon har svarat för inköp och accedering av grammofonskivor och bandkassetter. Hon har under året arbetat med melodiredigeringen av SMB bd 3 och slutredigerat uppsatsavdelningen för Sumlen årgång 1987.

Jersild har varit SVA:s representant i Svenska kommittén av Internationella Musikrådet (IMC), styrelseledamot i Statens musiksamlingar och styrelsesuppleant i Nordiska institutet för folkdiktning.

Jersild har under året deltagit i de av KMA anordnade seminarierna kring folkmusiken i Sverige (för handboken »Musikens historia i Sverige») samt i ett symposium om melodiregistrering på dator i KMA 89-04-21. Hon har förrättat tjänsteresor till DAG, Göteborg 89-01-18–19 (manuskriptkontroller för SMB bd 3) och till Länsmuseet, Härnösand 89-02-21–23 (förberedelser för en biografi om K. P. Leffler). Hon deltog i det nordiska folkmusikforskarseminariet i Vasa 88-09-22–23, i mötet med ICTM:s Study Group on Historical Sources of Folk Music i Kungälv 88-10-14, där hon talade om »Some formulaic traits in Swedish ballad melodies», samt i Tobias

Norlind-symposiet i Lund 89-05-17–18 (med ett kortare bidrag om »Norlind, balladmelodierna och utvecklingsläran»).

Tillsammans med Ramsten har Jersild publicerat »Grundpuls och lågt röstläge – två parametrar i folkligt sångsätt» (Sumlen 1987) samt några recensioner i Sumlen och Svensk tidskrift för musikforskning.

Jersild har varit förordnad att upprätthålla arkivchefstjänsten sammanlagt 57 dagar.

Jansson har såsom föreståndare för textavdelningen svarat för insamling av skriftligt originalmaterial och accederat detta. Han har planerat och låtit utföra kopiering av originalmaterial, som befinner sig i andra institutioners eller i privat ägo. Detta material har han ordnat systematiskt. Jansson har också haft tillsynen över arkivets bibliotek, planerat inköp av böcker, uppehållit bokhandelskontakter och svarat för prenumerations- och bytesförbindelser. Han har även haft ansvaret för arkivets skillingtryckssamling samt över fotosamlingen och har lett accederingen av dithörande material.

Tillsammans med Jersild har Jansson fortsatt arbetet på den tredje volymen av SMB (Riddarvisor) och i samband därmed förrättat tjänsteresor till Uppsala (ULMA, UUB) och Göteborg (DAG).

Under tiden 88-08-19–10-15 var Janssons tjänstgöring förlagd till Dansk Folkemindesamling i Köpenhamn (statlig utbytestjänstgöring). Första veckan av denna period deltog han som lärare vid en kurs i medeltida kultur på folkhögskolan i Skælskør.

88-11-11 deltog Jansson i ett symposium, anordnat av Medeltidsseminariet i Stockholm, med ämnet »Snorre Sturlason och de isländska källorna till Sveriges historia» samt 89-05-31 i ett symposium i UUB om forskning i vadstenasamlingen.

Jansson representerade SVA vid ULMA:s 75-årsfest 89-04-09.

Jansson har varit redaktör för Sumlens recensionsavdelning samt däri publicerat anmälningar. Han har även publicerat »Nils Stålberg – Sveriges siste folkmusikuppteckнare» (uppsats i Sumlen 1987) samt »Folkminnessamlaren» (om Gustaf Ericsson, del av inledning till ULMA:s utgåva av Ericssons samlingar).

Jansson har varit förordnad att upprätthålla arkivchefstjänsten 9 dagar.

Ramsten har ansvarat för fonogramavdelningen. Hon har handhaft fonotekets skötsel, planerat och lett inspelningsverksamheten samt själv företagit inspelningsresor. Hon har handlett tillfälliga medhjälpare och insamlare i inspelningsteknik och -metodik, svarat för kopiering, accedering och protokollföring av band. Ramsten har ansvarat för utgivning av de fonogramproduktioner som SVA utger i Svea fonograms serie.

Ramsten har under året varit ledamot av Folkmusikfondens rådgivande nämnd och deltagit i dess sammanträden. Vidare har Ramsten varit SVA:s representant i produktionsgruppen Svea fonogram och i Svenska RIdIM-Kommittén (Répertoire d'Iconographie Musicale), ledamot av ICTM:s (International Council for Traditional Music) arbetsutskott samt av LRF:s kulturråd.

Ramsten har (förutom inspelningsresor) förrättat tjänsteresor till Vasa 88-09-22–24 (nordiskt folkmusikforskarmöte), Oslo 88-09-26–28 (AVA-88), Kungälv 88-10-10–14 (ICTM-konferens), Jokkmokk-Malmberget 89-02-02–05 (inspelningsmöte) och Göteborg 89-03-29–04-01 (SVEA-produktion).

Vidare har Ramsten hållit föreläsningar i Leksand (Musik vid Siljan), Södertälje, Flen, Gerlesborg och Stockholm samt vid en serie högre seminarier om »Kvinnor och musik» (Musikvetenskp., Uppsala univ.). Hon har deltagit i och medverkat vid en konferens om »det gemensamma rikets musikskatter» (Hanaholmen, Helsingfors). 88-10-04–06 var hon tillsammans med Krister Malm, Musikmuseet, värd för tre afrikanska AVA-delegater vid deras besök i Stockholm. Tillsam-

mans med Jersild deltog Ramsten i Mus. Akad:s konferens kring datorregistrering av koralmelodier m. m. 88-04-21 samt i ett flertal möten under året kring handboken i svensk musikhistoria. Vintern 88/89 svarade Ramsten för en radioserie om folkmusik i radio 1930–1950.

Ramsten har tillsammans med Jersild publicerat artikeln »Grundpuls och lågt röstläge – två parametrar i folkligt sångsätt» (Sumlen 1987) samt »Dokumentation av folkmusik. En liten redogörelse för insamlingsverksamheten i Sverige 1988» (stencil SVA 1988).

Danielson har tjänstgjort i arkivets expedition minst 4 dagar per vecka och tagit emot besökare, besvarat telefon- och brevförfrågningar samt demonstrerat arkivet för besökande forskare och studiegrupper. Hon har deltagit i skötseln av arkivets bibliotek och ansvarat för läsesalens referensbibliotek. Tillsammans med Ramsten har hon arbetat på en utgåva med folkliga skämtvisor.

Hon representerade SVA vid ett symposium med anledning av Folklivsarkivets i Lund 75-årsjubileum 88-11-30–12-01. Hon har hållit föredrag för Nordiska museets vänner 88-11-16 samt för riksradions personal i samband med kursen Musikvetande 89-04-25. Danielson redigerar Arv – Scandinavian Yearbook of Folklore. Tillsammans med Christina Mattsson vid Sveriges Riksradio leder hon en serie visprogram som sänds i Riksradion varannan vecka. Hon har dessutom medverkat i en radioserie om den svenska visans historia (programledare John Ulf Andersson). Hon har varit styrelseledamot i Ruben Nilson Sällskapet och Folkloristiska sällskapet.

Lindgren har lett arbetet vid jazzavdelningen och varit sekreterare vid Svenskt visarkivs jazzkommitté, arrangerat musikerträffar och en förberedande jazzforskarkonferens.

Silfverhielm har fungerat som arkivchefens sekreterare. Hon har renskrivit arkivets utgående skrivelser samt åtskilliga manus för publicering m. m. Vid behov har hon vikarierat för Prehn som registrator. Silfverhielm har dessutom svarat för accedering och katalogisering av inkomna böcker och tidskrifter till SVA:s bibliotek.

Tillsammans med arkivchefen företog Silfverhielm 89-02-27–03-03 och 89-04-11–14 tjänsteresor till Köpenhamn för att biträda vid bokinköp, katalogiseringsarbeten och övriga bibliografiska arbeten.

Prehn har förestått arkivets registrators- och kassakontor. Fr. o. m. 88-07-01 har hon även förestått DOVA:s registratorkontor. Hon har dessutom ansvarat för det kamerala arbetet med redovisning och bokföring enligt Tekniskt moderniserat system S. Prehn har vidare svarat för all upphandling av kontorsmaterial och annan utrustning samt fört arkivets inventarieförteckning. Hon har varit kontaktman med de av arkivet anlitade bevaknings- och städföretagen.

Prehn har vidare utfört viss katalogisering till arkivets samlingar av mikrofilmer. Hon har också ansvarat för arkivets boklager samt distribution av dess publikationer. Prehn har i övrigt handlagt vissa personalärenden såsom sjukrapportering m. m.

Nordén har i samarbete med Prehn ansvarat för arkivets boklager och distribution av dess publikationer. Han har utfört katalogisering av notbladsregistret (ca 2 000 kort) och uppordnat diverse andra samlingar. Nordén har dessutom biträtt i expeditionen. 89-02-15–16 deltog han i en 2-dagars utbildning i att »kontorsproducera dina egna trycksaker». Han har vidare som facklig företrädare (ST-arkiv) deltagit i DOVA:s arbetsgrupp för »Översyn av arkivens undersökningsområden m. m.» Nordén har svarat för de praktiska frågorna i samband med arkivets samarbete med Samfundet för visforskning och i övrigt haft många och skiftande uppgifter.

Olrog har ombesörjt kopiering av artiklar ur vetenskapliga tidskrifter och böcker i KB för utvidgning av SVA:s bibliotek, utfört diverse fotografiska arbeten, gjort diverse bandkopieringar av folkmusik och jazz samt varit behjälplig i expeditionen.

Olsson har varit sjukskriven hela verksamhetsåret.

Westin är visarkivets konsult i byggnadsfrågor. Han har accederat och katalogiserat olika typer av material och medverkat i informationsverksamheten.

Dahlgren har accederat och katalogiserat noter och musikarrangemang samt deltagit i informationsverksamheten.

Böcker har transkriberat jazzsoli- och -arrangemang.

Eriksson har accederat och katalogiserat olika typer av material samt kopierat fonogram under perioden 88-04-12–89-01-31.

Vannesjö har huvudsakligen sysslat med accedering och katalogisering av inkomna böcker och tidskrifter till SVA:s bibliotek.

Administration

Arkivchefen har planerat och lett verksamheten vid arkivet. I övrigt var Prehn och i viss utsträckning Silfverhielm sysselsatta med ekonomiskt-administrativa uppgifter. Silfverhielm har varit arkivchefens sekreterare och därjämte fungerat som institutionssekreterare.

Westin har handlagt ärenden rörande arkivets larmanläggningar och jazzavdelningens ekonomi.

Jazzavdelningen, som utgör en särskild del av arkivets musikvetenskapliga avdelning, har letts av Lindgren. Till jazzavdelningen är knuten en särskild expertgrupp, bestående av arkivchefen (ordf.), Lindgren (sekr.), Westin, Jan Bruer, Dahlgren, Bengt Nyquist, Kjell-Åke Svensson och Martin Westin (de fem sistnämnda utsedda efter förslag från Gruppen för svensk jazzhistoria).

Insamling

SKRIFTLIGA MATERIALET

Originalsamlingen

Antal nyaccessioner uppgick under året till 23. Totalt omfattar originalsamlingen nu 1 197 nr.

Kopiesamlingen

Under året har utförts xeroxkopiering av vis- och låtmanuskript i andra institutioner och i privat ägo. Dessutom har ett stort antal xeroxkopior från lokala insamlingsprojekt inkommit till arkivet.

Mikrofilmssamlingen har utökats med 1 rulle till 501 st.

FONOGRAMMATERIALET

Bandsamlingen är uppdelad i två accessionsserier: BA-serien = inspelningar som gjorts av arkivets egna tjänstemän, BB-serien = kopior av privatinspelningar samt inspelningar som gjorts av andra institutioner. Dessa serier (BA och BB) innehåller enbart folkligt material. Härtill kommer BC-serien: inspelningar med lutsångare och andra trubadurer, företrädande 1900-talets litterära vissång.

BA-samlingen har utökats med 80 magnetofonband, omfattande 900 vokala och instrumentala inslag, vartill kommer talade inslag (intervjuer, ramsor m. m.); BA-samlingen uppgår därmed till 3 975 band, omfattande 33 820 musikinslag samt längre intervjuer och andra talade inslag.

BB-samlingen har utökats med 110 band till 3 704 st.

BC-samlingen omfattar 39 band.

Sammanlagt omfattar bandsamlingen därmed 7 757 band.

Inspelningar har under året gjorts i Dalarna (Falun Folk Music Festival), Uppland, Norrbotten, Bohuslän samt vid Zornmärkesuppspelningarna i Skara augusti-88 och i Ransäter juni-89.

Videokassettsamlingen omfattar 46 kassetter.

Jazzavdelningens fonogrammaterial är uppdelat i tre accessionsserier. JA-serien består av 7″- och 5″-band, JB-serien består av 15″-band och JC-serien består av kassetter.

JA-samlingen har utökats med 94 band, omfattande överföringar från lackskivor, band och svåråtkomliga grammofonskivor. Den uppgår till 432 band. *JB-samlingen* har utökats med 34 band och uppgår till 150 band. *JC-samlingen* har utökats med 144 kassetter och uppgår till 729 kassetter.

Jazzavdelningen har fullbordat överföringar av material från Gunnar Lindquist med Lars Gullin-inspelningar. *Gullin-samlingen* innehåller 191 st. 7″-band. Överföringar av inspelningar med pianisten Lasse Werner pågår. Hitintills har 61 st. 7″-band färdigkopierats.

Videokassettsamlingen har utökats med 48 kassetter och uppgår till 148 kassetter.

BIBLIOTEKET

Böcker, tidskrifter och uppsatser

Antalet nyaccessioner under året uppgick till 758. Bibliotekets bokbestånd uppgår därmed till totalt 22 616. Av nyförvärven har 79 erhållits genom köp, 541 som gåvor, 78 genom byte, 49 genom prenumerationer och 5 genom kopiering. 6 nr är egna publikationer.

Särskild skillingtryckssamling

Samlingen har utökats med 21 nr och uppgår nu till 1 354 nr.

Samling av tidningsklipp

Samlingen ökar numera endast med sporadiska bidrag, eftersom uppsägningen av abonnemangen på tidningsklipp av besparingsskäl fr. o. m. 1981-01-01 ej har kunnat återkallas.

Det särskilda jazzbiblioteket

Samlingen har utökats med 74 böcker och tidskrifter och omfattar nu 1 358 registrerade nummer.

FONOGRAMSAMLINGEN

Beståndet av skivor i musikavdelningens allmänna samling har ökats med 33 st. LP-skivor, till sammanlagt 1 548 st. Av nyförvärven utgörs 23 av gåvor, 2 av köp och 8 st. av bytes- och

recensionsex. Antal inkomna kassetter under året var 20 st, varav 11 erhållits som gåvor, 4 st genom köp och 1 st. som recensionsex. 4 st. är SVA:s egna utgåvor (SVEA-produktion). Kassettsamlingen omfattade vid årets slut 86 nr.

Jazzavdelningens skivsamling är nu uppdelad i fem serier; 78J, LPJ, EPJ, LJ (lackskivor) och CD.

78J-serien uppgår idag till 1 414 st. skivor, LPJ-serien 1 694, EPJ-serien 220, JL 73 och CD 2.

Karl-Herman Malmström har donerat 113 st. 78-varvsskivor, Eva Strömblad 11, och från Sveriges radios grammofonarkiv har jazzavdelningen erhållit 43 st. skivor.

BILDMATERIALET

Fotografering sker som tidigare av traditionsbärare i samband med inspelning. Det från denna fotosamling fristående bildarkivet har utökats med 14 nr och upptar nu 616 nr.

Jazzavdelningens fotosamling har utökats med 840 st. bilder, huvudsakligen från Lars Weck, Lars Westin, föreningen Nalens vänner och Kurt Soldén. Samlingen omfattar därmed ca 2 430 foton. Affischsamlingen uppgår till 140 nr.

Arkivmässig bearbetning

ACCESSIONSKATALOGERNA

Katalogerna över nyinkommet originalmaterial (skriftligt resp. ljudande), böcker och grammofonskivor har förts löpande (Jansson, Jersild, Ramsten, Vannesjö, Silfverhielm), för bibliotekets del dock med avsevärd eftersläpning. En eftersläpning i accederingen av 78-varvsskivorna har kunnat inhämtas under budgetåret (Eriksson).

I *jazzavdelningen* har arbetet med uppordning och katalogisering av musikaliesamlingen (tryckta och handskrivna notblad och -häften) fortsatts (Dahlgren). Biblioteket accederas fortlöpande (Westin), grammofonskivesamlingen med viss eftersläpning (Westin). En detaljregistrering av innehållet i skivsamlingen sker fortlöpande enligt ett system som lagts upp vid avdelningen. Acessionskataloger över avdelningens övriga samlingar (noter, etc.) har påbörjats.

TEXTBÖRJANREGISTRET

Registret har tillförts ca 420 kort.

ÖVRIGT KATALOGARBETE

Datorkatalogisering av SVA:s folkmusikinspelningar samt tryckt folkmusikmaterial har under året fortsatt. Ca 3 000 poster har lagts in i registret.

Vetenskaplig bearbetning

MATERIALSAMMANSTÄLLNING

Texter, melodier och fakta har sammanställts dels beträffande särskilt ofta efterfrågade visor av skilda slag, dels bestämda kategorier (Danielson).

EDITIONSARBETEN

Ederingen av Sveriges Medeltida Ballader band 3 har fortsatts (Jansson, Jersild). Vissa förberedande arbeten för band 6 pågår (Jonsson).

Bevarande

Överföring av originalband på *skydds- och säkerhetskopior* har under året bedrivits i ökad omfattning (Olrog, Eriksson) med hjälp av särskilda medel från DOVA, under det att framställningen av *lyssningskopior* tills vidare ligger nere till förmån för kopiering av inkommande material.

Överföring till kassett har gjorts (Eriksson) av de tidigare ej överförda 78-varvsskivorna (ca 200 st.).

Utgivning

Under budgetåret har utkommit:
Polskan i Norden. Kassett och häfte (SVEA fonogram SVMC 2).
Sumlen 1987. Utgiven av Svenskt visarkiv och Samfundet för visforskning, Stockholm 1988.

Tillhandahållande

Med uppgift att bistå besökare samt att besvara brev- och telefonförfrågningar har varje dag kl. 10–15 fungerat minst en tjänsteman (Danielson) i expeditionen. Av de 302 diarieförda handlingarna och breven utgörs åtskilliga av skriftliga förfrågningar om visor och folkmusik samt (förda till samma dnr som frågorna) svar på dessa. Antalet registrerade *telefonförfrågningar* i liknande ärenden har uppgått till 1 470. Antalet antecknade besök i besöksliggaren var 1 012. 21 studiegrupper har besökt arkivet.

Arkivets tjänster har, förutom av in- och utländska institutioner, forskare och studenter (t. ex. för uppsatshandledning) anlitats av massmedia, Sveriges Radio/TV samt den stora vis-, folk- och jazzmusikintresserade allmänheten.

Övrigt

1988-12-01 anordnade jazzavdelningen en musikerträff med skolbandsmusiker i SVA:s lokaler. Jazzavdelningen har, i samarbete med Club 78 och GSJ (Gruppen för svensk jazzhistoria) anordnat en musikerträff med äldre jazzmusiker (1989-02-27). En Gullin-afton anordnades (1989-04-17) i samarbete med det nybildade Gullinsällskapet och GSJ.

Måluppfyllelse

De arbetsmål som uppställts i relation till tillgängliga resurser har i huvudsak uppnåtts.

Stockholm 1989-10-31

Bengt R. Jonsson

Berättelse över verksamheten vid Svenskt visarkiv budgetåret 1989/90

Organisation, ekonomi och personal

ORGANISATION

Svenskt visarkiv (SVA) – centralinstitution för vis- och folkmusikforskning – ingår i den statliga myndigheten dialekt- och ortnamnsarkiven samt svenskt visarkiv (DOVA), som sedan 1986-07-01 leds av en styrelse, tillsatt av regeringen. Ordförande har varit presidenten vid försäkringsöverdomstolen Leif Ekberg och sekreterare byråchefen Börje Hornegård.

För myndighetens verksamhet har gällt av regeringen 1988-07-14 utfärdad förordning med instruktion för dialekt- och ortnamnsarkiven samt svenskt visarkiv (SFS 1986: 538 med ändring 1988: 969), dels en av styrelsen fastställd arbetsordning, senast ändrad 1989-10-02. Enligt nu gällande arbetsordning har SVA till uppgift att insamla, bevara, bearbeta och utge svenskt, samiskt och finskt vis- och folkmusikmaterial samt material rörande den svenska jazzens historia.

Den rådgivande nämnden vid SVA har utgjorts av: arkivchefen (ordf.), docent Göran Dahlbäck, professorerna Lars Furuland, Erik Kjellberg och Jan Ling samt professor emeritus Magnus von Platen.

Arkivet består av två avdelningar: en textavdelning som även omfattar expedition och bibliotek och en musikvetenskaplig med fonotek.

EKONOMI

DOVA:s stat för budgetåret 1989/90 har fastställts av regeringen i regleringsbrev och har fördelats genom beslut av styrelsen. Under förvaltningskostnader har SVA disponerat ett förslagsanslag å totalt 1 731 00 kr (exkl. lokalkostnader) samt till insamlingsverksamhet m. m. ett reservationsanslag å 206 000 kr, varifrån avgick 103 558 kr i underskott från budgetåret 1988/89. För skydds- och säkerhetskopiering av fonogram har därutöver disponerats ett särskilt belopp om 43 300 kr.

PERSONAL

Arkivchef: Bengt R. Jonsson, fil. dr, professor
Förste arkivarier: Sven-Bertil Jansson, fil. dr, docent, föreståndare för textavd.
Margareta Jersild, fil. dr, docent, föreståndare för musikvet.avd.
Arkivarier: Eva Danielson, fil. kand.
Jens Lindgren, fil. mag. 75 % tjänstgöring
Märta Ramsten, fil. kand.
Förste byråsekreterare: Käthe Prehn
Marianne Silfverhielm
Arvodesanställd konsult: Bo Westin, generallöjtnant

Arvodesanställda medarbetare:
Ingemar Böcker, arkivarie
Björn Nordén, arkivarie
Bengt Olrog, byråassistent (sjukskriven sedan 1989-11-27), 50 % tjänstgöring

Ingemar Olsson, byråassistent (sjukskriven hela året)
Rune Pettersson, byråsekreterare (anställd sedan 1990-06-01), 50 % tjänstgöring

Timanställd extra medarbetare:
Rolf Dahlgren, redaktör

Personalens arbetsuppgifter och arbetsförhållanden

Jonsson har planerat och lett verksamheten vid arkivet, svarat för utarbetandet av petitaunderlag, ansökningar, redogörelser och andra skrivelser. Han har redigerat SVA:s publikationer och fungerat som huvudredaktör för SVA:s edition av »Sveriges Medeltida Ballader» (SMB). Jonsson är huvudredaktör för årsboken Sumlen.

Jonsson har under året varit sekreterare i Samfundet för visforskning, tillhört styrelsen för Stiftelsen Ulf Peder Olrogs minne och varit vice ordf. i styrelsen för Evert Taube-sällskapet. Han är redaktör för »Arv – Scandinavian Yearbook of Folklore».

Jonsson höll 89-10-05 vid Karl-Ivar Hildemans 70-årssymposium i SVA ett föredrag om »Skriftligt och muntligt – litteratur och tradition i balladens tillkomstmiljö». Han bedrev forskningar i Dansk Folkemindesamling och Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn, 89-11-24–26. Han höll en föreläsning vid Stockholms universitet (inom en tvärvetenskaplig kurs för doktorander) 90-03-07, betitlad »Muntligt och skriftligt i den svenska balladtraditionen» och vid universitetet i Oslo 90-04-25 om »Balladen och Akershus. Kring den nordiska balladgenrens uppkomst». Han bedrev (tills. med Boman) forskningar i Riksarkivet, Oslo, 90-04-24–26, samt deltog i den 20:e internationella balladforskningskonferensen (Kommission für Volksdichtung inom Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore) i Bergen 90-06-23–27.

Jonsson har publicerat uppsatsen »De hjältar de ligga slagne» i Alf Härdelin (red.). Från hymn till skröna, 1989.

Jersild har haft ansvaret för musikavdelningen med insamling och bearbetning av melodimaterial. Hon har svarat för inköp och accedering av grammofonskivor och bandkassetter. Hon har under året slutredigerat melodierna till SMB bd 3 samt slutredigerat uppsatsavdelningen för Sumlen 1988.

Jersild har varit SVA:s representant i Svenska kommittén av Internationella musikrådet (IMC), styrelseledamot i Statens musiksamlingar och (t. o. m. 89-12-31) styrelsesuppleant i Nordiska institutet för folkdiktning.

Förutom korta resor till Uppsala (främst för manuskriptkontroller till SMB bd 3) har Jersild förrättat tjänsteresor till Länsmuseet och Landsarkivet i Härnösand (89-12-11–13; 90-06-11) för arbetet med en biografi m. m. om K. P. Leffler. Vid ett seminarium om Svensk-estnisk kultur 90-02-10 talade hon om »Runökoraler».

Jersild har publicerat »Tre östgötasångerskor och deras ballader» (Inte bara visor. Studier kring folklig diktning och musik tillägnade Bengt R. Jonsson den 19 mars 1990, s. 178–207), »Swedish chorale variants – some comments on the relation function–text–music» (Probleme der Volksmusikforschung, hrsg. von H. Braun, s. 193–201), en recension i Jahrbuch für Volksliedforschung 1989 samt ett par korta artiklar i Nationalencyklopedien. Utom tjänsten har Jersild haft två timmars föreläsning i musikvetenskap vid Uppsala universitet samt hållit föredrag om »Balladen i Sverige» i Musikmuseet.

Jersild har varit förordnad att upprätthålla arkivchefstjänsten sammanlagt 39 dagar.

Jansson har haft det omedelbara ansvaret för textavdelningen. Han har svarat för insamling av skriftligt originalmaterial och accederat detta. Han har planerat och låtit utföra kopiering av originalmaterial, som befinner sig i andra institutioners eller i privat ägo. Detta material har han ordnat systematiskt. Jansson har också tillsynen över arkivets bibliotek, planerat inköp av böcker, uppehållit bokhandelskontakter och svarat för prenumerations- och bytesförbindelser. Han har även haft ansvaret för arkivets skillingtryckssamling samt över fotosamlingen och har lett accederingen av dithörande material.

Jansson har avslutat redigeringen av texterna till SMB bd 3. Han har därvid vid flera tillfällen bedrivit handskriftsstudier i andra institutioner (KB, ATA, Nord. mus., UUB, ULMA). Vid budgetårets slut förelåg hela arbetet i första korrektur.

Jansson representerade SVA vid Almqvist & Wiksells 150-årsfest i Uppsala 89-09-04. Vid en dialektkonferens 89-09-30 i Offerdal, Jämtland höll han föredrag om »Visor och dialekt». Som hyllning till Karl-Ivar Hildeman i anledning av hans 70-årsdag höll Jansson en föreläsning i SVA under rubriken »Karlskrönikans textfasetter». Han deltog i symposiet Valvslagningarnas och altarskåpens tid på Stockholms medeltidsmuseum 89-10-30 samt i symposiet Sveriges kristnande i Regnellianum i Uppsala 89-11-01. Vidare deltog Jansson i ett symposium vid Middelalderlaboratoriet i Odense, »The Medieval Text: Editors and Critics», 89-11-20–21. Vid symposiet om Bjälbo-ättens tid i Vadstena och Linköping 90-05-17–20 höll han en offentlig föreläsning i Östergötlands museum, Linköping om den medeltida balladen.

Jansson bidrog under vårterminen 1990 till en tvärvetenskaplig kurs för doktorander i filologi vid Stockholms universitet med en föreläsning betitlad »Från textkritik till popularisering» (90-05-02).

Jansson har redigerat recensionsavdelningen i Sumlen och däri publicerat anmälningar. Han har dessutom publicerat »Rimkrönikan. Skröna med rim och reson» (i: Härdelin, Från hymn till skröna, 1989); föreläsning hållen 1987 vid Forum för Medeltidsstudier i Uppsala.

Jansson har varit förordnad att upprätthålla arkivchefstjänsten 17 dagar.

Ramsten har ansvaret för fonogramavdelningen. Hon har handhaft fonotekets skötsel, planerat och lett inspelningsverksamheten samt själv företagit inspelningsresor. Hon har handlett tillfälliga medhjälpare och insamlare i inspelningsteknik och -metodik, svarat för kopiering, accedering och protokollföring av band. Vidare har Ramsten ansvarat för de fonogramproduktioner som SVA utger i Svea fonograms serie.

Ramsten har under året varit ledamot av Folkmusikfondens rådgivande nämnd och deltagit i dess sammanträden. Vidare har Ramsten varit SVA:s representant i Svenska RIdIM-Kommittén (Répertoire d'Iconographie Musicale) samt ledamot av LRF:s kulturråd.

Ramsten har (förutom inspelningsresor) förrättat tjänsteresa till Seattle, USA, för uppordning av Gordon Tracies efterlämnade folkmusiksamling (90-02-06–21) samt till Ljusdal (90-04-23–25) för möte ang. regional folkmusikdokumentation. Vidare var Ramsten inbjuden till en musiketnologisk konferens i Cambridge (89-08-05–10).

Ramsten har hållit föreläsningar i Skara (Länsmuseet), Uppsala (Musikvetenskap) och i Stockholm (Kvinnliga Akademikers förening, Svenska Musikbibliotekarieföreningen, Musikmuseet samt Svenska Rikskonserter). Hon har också medverkat i Riksradion.

Ramsten har publicerat »Kvinnors musik» (tillsammans med E. Öhrström; Sv. Rikskonserter och Utbildningsradion 1989) och tillsammans med E. Danielson »Skämtvisor från fem sekel» (SVEA fonogram 1989). Vidare har hon publicerat följande artiklar och studier: »Säve, Fredin, Pettersson – tre folkmusikinsamlare på Gotland» (i Folkmusikens historia på Gotland utg. av Gotlands Fornsal 1989)., »Martin Martinsson – folkmusikidol och scenartist» (i Inte bara visor, 1990), »Varför bara Dalarna?» (i katalog till utställning i Leksands kulturhus om Leksand och spelmansrörelserna i Dalarna, 1990), »Folkmusikens vattenhål – inför 90-talet» (i Skånes Hem-

bygdsförbund informerar nr 1, 1990), smärre artiklar i Nationalencyklopedien och recensioner i Sumlen.

Danielson har tjänstgjort i arkivets expedition minst tre dagar i veckan och tagit emot besökare, besvarat brev- och telefonförfrågningar samt demonstrerat arkivet för besökande forskare och studiegrupper. Hon har deltagit i skötseln av arkivets bibliotek och ansvarat för läsesalens referensbibliotek. Tillsammans med Ramsten har hon färdigställt utgåvan »Skämtvisor från fem sekel», bestående av en visbok med inledning och kommentarer samt ett kassettband. Tillsammans med Jansson, Jersild och Ramsten har hon redigerat »Inte bara visor. Studier kring folklig diktning och musik tillägnade Bengt R. Jonsson», samt bidragit med artikeln »Vackra Rosen. Porträtt av en gatumusikant» till samma skrift. Hon har vidare redigerat årsboken »Arv – Scandinavian Yearbook of Folklore», årg. 1988 och 1989.

Tillsammans med Christina Mattsson vid Sveriges Riksradio är hon programledare för en serie visprogram som sedan 1986 sänds i Riksradion var fjortonde dag. Hon har dessutom gjort ett radioprogram om C. M. Bellman (tillsammans med Ramsten) och ett om Evert Taube.

Hon är ledamot av styrelserna för Ruben Nilson Sällskapet och för Folkloristiska sällskapet.

Lindgren har lett arbetet vid jazzavdelningen och varit sekreterare vid Svenskt visarkivs jazzkommitté. Han har arrangerat musikerträffar och medverkat i ett flertal radioprogram. Han har bidragit med artikeln »Jazzens historia i Sverige. En nyfunnen anteckningsbok berättar om pionjärtiden» i »Inte bara visor. Studier kring folklig diktning och musik tillägnade Bengt R. Jonsson».

Silfverhielm har fungerat som arkivchefens sekreterare. Hon har renskrivit arkivets utgående skrivelser samt åtskilliga manus för publicering m. m. Vid behov har hon vikarierat för Prehn som registrator. Silfverhielm har dessutom svarat för accedering och katalogisering av inkomna böcker och tidskrifter till SVA:s bibliotek.

Prehn har förestått arkivets registrators- och kassakontor. Hon har dessutom ansvarat för det kamerala arbetet med redovisning och bokföring enligt Tekniskt moderniserat system S. Prehn har vidare svarat för all upphandling av kontorsmaterial och annan utrustning samt fört arkivets inventarieförteckning. Hon har också ansvarat för arkivets boklager samt distribution av dess publikationer. Prehn har varit lönerapportör för det statliga löneuträkningssystemet SLÖR och i övrigt handlagt vissa personalärenden såsom sjukrapportering m. m. Prehn har vidare utfört viss katalogisering av inkomna böcker till SVA:s bibliotek.

Nordén har i samarbete med Prehn ansvarat för arkivets boklager och distribution av dess publikationer. Han har utfört katalogisering av notblad och diverse andra samlingar. Nordén har dessutom biträtt i expeditionen. Han har ingått i arkivets byggkommitté och har – främst under senare hälften av verksamhetsåret – avsatt betydande arbetstid i samband med Byggnadsstyrelsens ombyggnad av arkivets lokaler. Nordén har svarat för de praktiska frågorna i samband med arkivets samarbete med Samfundet för visforskning och i övrigt haft många och skiftande uppgifter.

Olrog har ombesörjt kopiering av artiklar ur vetenskapliga tidskrifter och böcker i KB för utvidgning av SVA:s bibliotek, utfört diverse fotografiska arbeten, gjort diverse bandkopieringar av folkmusik och jazz samt varit behjälplig i expeditionen.

Olsson har hela budgetåret varit sjukledig.

Westin är visarkivets konsult i byggnadsfrågor och har medverkat vid planering av lokaler samt verksamheten i övrigt vid avdelningen. Han har accederat och katalogiserat olika typer av material och medverkat i informationsverksamheten.

Dahlgren har accederat och katalogiserat noter och musikarrangemang samt deltagit i informationsverksamheten.

Pettersson har accederat och katalogiserat band och skivor. Han har vidare accederat böcker till jazzavdelningens bibliotek.

Böcker har utfört transkriberingar av jazzsoli och -arrangemang.

Administration

Arkivchefen har planerat och lett verksamheten vid arkivet. I övrigt var Prehn och i viss utsträckning Silfverhielm sysselsatta med ekonomiskt-administrativa uppgifter.

Westin har handlagt ärenden rörande arkivets larmanläggningar och jazzavdelningens ekonomi.

Jazzavdelningen, som utgör en särskild del av arkivets musikvetenskapliga avdelning, har letts av Lindgren. Till jazzavdelningen är knuten en särskild expertgrupp, bestående av arkivchefen (ordf.), Lindgren (sekr), Westin, Jan Bruér, Dahlgren, Bengt Nyquist, Kjell-Åke Svensson och Martin Westin (de fem sistnämnda utsedda efter förslag från Gruppen för svensk jazzhistoria).

Insamling

SKRIFTLIGA MATERIALET

Originalsamlingen

Antal nyaccessioner uppgick under året till 18. Totalt omfattar originalsamlingen nu 1 215 nr.

Kopiesamlingen

Under året har utförts xeroxkopiering av vis- och låtmanuskript i andra institutioner och i privat ägo. Dessutom har ett stort antal xeroxkopior från lokala insamlingsprojekt inkommit till arkivet.

Mikrofilmssamlingen har utökats med 1 rulle till 502 st.

FONOGRAMMATERIALET

Bandsamlingen är uppdelad i två accessionsserier: BA-serien = inspelningar som gjorts av arkivets egna tjänstemän, BB-serien = kopior av privatinspelningar samt inspelningar som gjorts av andra institutioner. Dessa serier (BA och BB) innehåller enbart folkligt material. Härtill kommer BC-serien: inspelningar med lutsångare och andra trubadurer, företrädande 1900-talets litterära vissång.

BA-samlingen har utökats med 50 magnetofonband, omfattande 900 vokala och instrumentala inslag, vartill kommer talade inslag (intervjuer, ramsor m. m.); BA-samlingen uppgår därmed till 4 025 band, omfattande 34 370 musikinslag samt längre intervjuer och andra talade inslag.

BB-samlingen har utökats med 66 band till 3 770 st.

BC-samlingen omfattar 39 band.

Sammanlagt omfattar bandsamlingen därmed 7 834 band. Inspelningar har under året gjorts i Dalarna, Värmland och Stockholmstrakten samt vid Zornmärkesuppspelningarna i Nyköping juni -90.

Videokassettsamlingen har utökats med 9 kassetter och omfattar nu 55 kassetter.

Jazzavdelningens fonogrammaterial är uppdelat i tre accessionsserier. JA-serien består av 7″- och 5″-band, JB-serien består av 15″-band och JC-serien består av kassetter.

JA-samlingen har utökats med 86 band, omfattande överföringar från lackskivor, band och svåråtkomliga grammofonskivor. Den uppgår till 518 band. *JB-samlingen* har utökats med 26 band och uppgår till 176 band. *JC-samlingen* har utökats med 81 kassetter och uppgår till 810 kassetter.

Videokassettsamlingen (*JV-samlingen*) har utökats med 12 kassetter och uppgår till 160 kassetter.

BIBLIOTEKET

Böcker, tidskrifter och uppsatser

Antalet nyaccessioner under året uppgick till 974 (samt ytterligare 103 ej i vanlig ordning accederade tidskriftsnr. Bibliotekets bokbestånd uppgår därmed till totalt 23 590. Av nyförvärven har 629 erhållits genom köp, 234 (+55) som gåvor, 63 (+18) genom byte, 39 (+30) genom prenumerationer och 6 genom kopiering. 3 nr är egna publikationer.

Särskild skillingtryckssamling

Samlingen har utökats med 9 nr och uppgår nu till 1 363 nr.

Samling av tidningsklipp

Samlingen ökar numera endast med sporadiska bidrag, eftersom uppsägningen av abonnemangen på tidningsklipp av besparingsskäl fr. o. m. 1981-01-01 ej har kunnat återkallas.

Det särskilda jazzbiblioteket

Samlingen har utökats med 207 böcker och tidskrifter och omfattar nu 1 565 registrerade nummer.

FONOGRAMSAMLINGEN

Beståndet av skivor i musikavdelningens allmänna samling har ökats med 32 st. LP-skivor, till sammanlagt 1 580 st. Av nyförvärven utgörs 24 av gåvor, och 8 st. av bytes- och recensionsex. Antal inkomna kassetter under året var 18 st., varav 13 erhållits som gåvor, och 3 st. som bytes- och recensionsex. 2 st. är SVA:s egna utgåvor (SVEA-produktion). Kassettsamlingen omfattade vid årets slut 104 nr. En eftersläpning i accederingen av 78-varvsskivor har till största delen inhämtats; vid årets slut var 341 skivor accederade och överförda till kassettband.

Jazzavdelningens skivsamling är uppdelad i fem serier: 78J, LPJ, EPJ LJ (lackskivor) och CD.

78J-serien uppgår idag till 1 439 st. skivor, LPJ-serien 1 711, EPJ-serien 229, JL-serien 73 och CD 29.

Från pianisten Stig Holm har erhållits en sammanhållen donation om 119 st. 78 varvsskivor.

BILDMATERIALET

Fotografering sker som tidigare av traditionsbärare i samband med inspelning. Det från denna fotosamling fristående bildarkivet har utökats med 24 nr och upptar nu 602 nr.

Jazzavdelningens fotosamling har utökats med 200 bilder, huvudsakligen bilder förmedlade av Gunnar Lindquist, Jan Bruér samt gåvor från Åke Brandes' och Bertil Löfdahls dödsbon.

Samlingen uppgår nu till ca 2 630 foton.

Affischsamlingen uppgår till ca 150 st. (ännu ej registrerade).

Arkivmässig bearbetning

ACCESSIONSKATALOGERNA

Katalogerna över nyinkommet originalmaterial (skriftligt resp. ljudande), böcker och grammofonskivor har förts löpande (Jansson, Jersild, Ramsten), för bibliotekets del dock med avsevärd eftersläpning.

I *jazzavdelningen* har arbetet med uppordning och katalogisering av musikaliesamlingen (tryckta och handskrivna notblad och -häften) fortsatts. (Dahlgren). Biblioteket accederas fortlöpande (Pettersson), liksom grammofonskivesamlingen (Pettersson). Accessionskataloger över avdelningens övriga samlingar (noter, etc.) har påbörjats. En särskild serie för diverse objekt som inte inrymmes under de övriga serierna har upprättats. Den innehåller idag 7 nummer (JD-serien).

TEXTBÖRJANREGISTRET

Registret har tillförts ca 1 000 kort.

ÖVRIGT KATALOGARBETE

Datarkatalogisering av SVA:s folkmusikinspelningar samt tryckt folkmusikmaterial har under året fortsatt i ringa omfattning.

Vetenskaplig bearbetning

MATERIALSAMMANSTÄLLNING

Texter, melodier och fakta har sammanställts dels beträffande särskilt ofta efterfrågade visor av skilda slag, dels bestämda kategorier (Danielson).

EDITIONSARBETEN

Ederingen av Sveriges Medeltida Ballader band 3 har fortsatts (Jansson, Jersild). Vissa förberedande arbeten för band 6 pågår (Jonsson).

Sumlen 1988 redigerades.

Bevarande

Överföring av originalband på *skydds- och säkerhetskopior* har under året bedrivits i ökad omfattning (268 st) med hjälp av särskilda medel från DOVA. Dessutom har *lyssningskopior* om 200 band framställts.

Utgivning

Under budgetåret har utkommit:
David Colbert, The Birth of the Ballad. The Scandinavian Medieval Genre. (Skrifter utg. av Svenskt visarkiv. 10).
Inte bara visor. Studier kring folklig diktning och musik tillägnade Bengt R. Jonsson den 19 mars 1990. (Skrifter utg. av Svenskt visarkiv. 11).
Bo Westin, Stig Holm – Sveriges meste pianist. (Publikationer från jazzavdelningen; Svenskt visarkiv. 6).
Skämtvisor från fem sekel (red. av Danielson & Ramsten). Kassett och visbok (SVEA fonogram SVMC 3).

Tillhandahållande

Med uppgift att bistå besökare samt att besvara brev- och telefonförfrågningar har varje dag kl. 10–15 fungerat minst en tjänsteman (Danielson) i expeditionen. Av de 250 diarieförda handlingarna och breven utgörs åtskilliga av skriftliga förfrågningar om visor och folkmusik samt (förda till samma dnr som frågorna) svar på dessa. Antalet registrerade *telefonförfrågningar* i liknande ärenden har uppgått till 1 440. Antalet antecknade besök i besöksliggaren var 1 000. 13 studiegrupper har besökt arkivet.

Kopior av arkivets inspelningar har beställts och levererats till dels institutioner, dels privatpersoner, sammanlagt 203 band.

Arkivets tjänster har, förutom av in- och utländska institutioner, forskare och studenter (t. ex. för uppsatshandledning) anlitats av massmedia, Sveriges Radio/TV samt den stora vis-, folk- och jazzmusikintresserade allmänheten.

Övrigt

Arkivchefen har med hjälp av ett personligt forskningsanslag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet kunnat som forskningsassistent (med 75 % arbetstid) ha engagerad fil. kand. Lars-Gunnar Boman, f. 1943.

1989-12-05 anordnades en välbesökt musikerträff med deltagande av i huvudsak äldre jazzmusiker i jazzavdelningens lokaler.

1990-01-23 anordnade jazzavdelningen i samarbete med Lars Gullin-sällskapet en träff i SVA:s lokaler.

1990-03-02–07 anordnades en utställning av jazzavdelningens affischsamling på Kulturhusets läsesal i Stockholm.

1990-04-03 anordnade jazzavdelningen i samarbete med Bunk Johnson Memorial Society en jazzforskarträff med anledning av den amerikanske jazzforskaren Harold Drobs besök i Sverige.

En omfattande renovering av fastigheten Hagagatan 23, berörande även arkivets lokaler inleddes under budgetåret.

Måluppfyllelse

De arbetsmål som uppställts i relation till tillgängliga resurser har i huvudsak uppnåtts.

Stockholm 1990-10-31

Bengt R. Jonsson

Samfundet för visforskning

Samfundets hedersledamöter är:

Ragnar Edenman, Uppsala (vald 1979)
Øystein Gaukstad, Oslo (vald 1982)
Nils Schiørring, Köpenhamn (vald 1982)
Gunnar Turesson, Hammarö (vald 1984)
Edward Reuterswärd, Stockholm (vald 1987)

Bortgångna hedersledamöter: Knut Brodin (vald 1980, †1986), Sverker Ek (vald 1971, †1981), Alfhild Forslin, Åbo (vald 1982, †1991), Jón Helgason (vald 1984, †1986), Yngve Laurell (vald 1972, †1975), Oscar Lövgren (vald 1974, †1980), Carl-Allan Moberg (vald 1971, †1978), Dagmar Salén (vald 1971, †1981), Dag Strömbäck (vald 1971, †1978), Evert Taube (vald 1971, †1976).

Berättelse över verksamheten under år 1989

Samfundets styrelse hade under 1989 följande sammansättning:
Ordförande: riksdagsman Jan-Erik Wikström
V. ordförande: skeppsredare Sven H. Salén
Sekreterare: professor Bengt R. Jonsson
Skattmästare: bankdirektör Bert Ekengren
Övr. ledamöter: professor Lars Furuland, generaldirektör Gunnar Petri, polismästare Erik Nilsson (utsedd av Sveriges Spelmäns Riksförbund, suppleant: ingenjör Tore Sander), arkitekt Bo Sundblad (utsedd av Samfundet Visans Vänner i Stockholm, suppleant: vissångare Peder Svan), skriftställaren Lennart Kjellgren (utsedd av årsstämman; suppleant: redaktör Christina Mattsson).

Samfundets råd hade under året följande sammansättning:
Ordförande: professor Lars Furuland (medlem av rådets arbetsutskott)
V. ordförande: kanslirådet Jan-Mats Lindahl (medlem av rådets arbetsutskott)
Sekreterare: docent Sven-Bertil Jansson (medlem av rådets arbetsutskott)
Övr. ledamöter: fil. dr Matts Arnberg, professor Karl-Ivar Hildeman, docent Margareta Jersild (medlem av rådets arbetsutskott), docent Kurt Johannesson, professor Bengt R. Jonsson (medlem av rådets arbetsutskott), professor Gunnar Karnell, professor Erik Kjellberg, professor Jan Ling, professor Erik Lönnroth, direktör Gunnar Petri, professor Magnus von Platen, skeppsredare Sven H. Salén (medlem av rådets arbetsutskott).

Styrelsen sammanträdde den 13 mars, rådet den 7 december. Den allmänna årssammankomsten ägde rum den 13 mars i Svenskt visarkiv, varvid Bo Nyberg kåserade om »Schlagern och Estlandssvenskarna».

Antalet betalande medlemmar var ca 600.

Stockholm i januari 1990

Jan-Erik Wikström, ordf.

/ Bengt R. Jonsson, sekr.

Revisionsberättelse för år 1989

Vi har granskat årsredovisningen, räkenskaperna samt styrelsens förvaltning för år 1989. Granskningen har utförts enligt god revisionssed.

Årsredovisningen är uppgjord enligt praxis.

Vi tillstyrker

att resultaträkningen och balansräkningen fastställs samt

att styrelsens ledamöter beviljas ansvarsfrihet för år 1989.

Stockholm den 4 april 1989

Birgitta Berke *Jan Peter Svedin*
Auktoriserad revisor

Resultaträkning för år 1989

	1989.01.01– 1989.12.31	1988.01.01– 1988.12.31
Intäkter		
Medlemsavgifter	43 918:98	49 545:94
Tryckningsbidrag	–	47 000:—
Anslag för bokförvärv ur J. Helgasons bibliotek	25 000:—	–
Försäljning av grammofonskivor och kassetter	5 223:—	4 985:—
Försäljning av publikationer	5 522:68	6 390:—
Summa intäkter	79 664:66	107 920:94
Kostnader		
Tryckkostnader m. m., Sumlen	9 360:—	120 060:09
Sumlen-foldern	9 204:—	–
Inköp av grammofonskivor och kassetter	3 174:—	3 050:—
Inköp av publikationer	–	184:—
Inköp av böcker ur J. Helgasons bibliotek	27 384:40	–
Övriga kostnader	8 315:40	9 714:13
Summa kostnader	57 437:80	133 008:32
Resultat före ränteintäkter och bokslutsdisposition	22 226:86	–25 087:38
Ränteintäkter	7 659:50	11 025:90
Resultat före bokslutsdisposition	29 886:36	–14 061:48
Bokslutsdisposition		
Reservering för tryckkostnader	–29 786:36	–
ÅRETS RESULTAT	100:—	–14 061:48

Balansräkning 1989.12.31

	1989.01.01–	1988.01.01–
TILLGÅNGAR		
Omsättningstillgångar		
Kassa	1 935:80	1 703:70
Postgiro	1 814:52	3 015:76
Bank	91 507:49	60 651:99
SUMMA TILLGÅNGAR	95 257:81	65 371:45
SKULDER OCH EGET KAPITAL		
Skulder		
Reservering för tryckkostnader	95 157:81	65 371:45
Summa skulder	95 157:81	65 371:45
Eget kapital		
Balanserat överskott	0:—	14 061:48
Årets resultat	100:—	−14 061:48
Summa eget kapital	100:—	0:—
SUMMA SKULDER OCH EGET KAPITAL	95 257:81	−65 371:45
Ställda panter och ansvarsförbindelser	Inga	Inga

Stockholm 1990.04.04

Jan-Erik Wikström (ordf.)	*Sven H. Salén*	*Bengt R. Jonsson*
Bert Ekengren	*Lars Furuland*	*Lennart Kjellgren*
Erik Nilsson	*Gunnar Petri*	*Bo Sundblad*

Berättelse över verksamheten under år 1990

Samfundets styrelse hade under 1990 följande sammansättning:
Ordförande: riksdagsman Jan-Erik Wikström
V. ordförande: skeppsredare Sven H. Salén
Sekreterare: professor Bengt R. Jonsson
Skattmästare: bankdirektör Bert Ekengren
Övr. ledamöter: professor Lars Furuland, direktör Gunnar Petri, polismästare Erik Nilsson (t. o. m. 31/10, utsedd av Sveriges Spelmäns Riksförbund; suppleant: Margareta Mattsson), arkitekt) Bo Sundblad (utsedd av Samfundet Visans Vänner i Stockholm, suppleant: vissångare Peder Svan), skriftställaren Lennart Kjellgren (utsedd av årsstämman; suppleant: redaktör Christina Mattsson).

Samfundets råd hade under året följande sammansättning:
Ordförande: professor Lars Furuland (medlem av rådets arbetsutskott)
V. ordförande: expeditionschef Jan-Mats Lindahl (medlem av rådets arbetsutskott)
Sekreterare: docent Sven-Bertil Jansson (medlem av rådets arbetsutskott)
Övr. ledamöter: fil. dr Matts Arnberg, professor Karl-Ivar Hildeman, docent Margareta Jersild (medlem av rådets arbetsutskott), professor Kurt Johannesson, professor Bengt R. Jonsson (medlem av rådets arbetsutskott), professor Gunnar Karnell, professor Erik Kjellberg, professor Jan Ling (t. o. m. 8/12), professor Erik Lönnroth, direktör Gunnar Petri, professor Magnus von Platen, skeppsredare Sven H. Salén (medlem av rådets arbetsutskott).

Styrelsen sammanträdde den 4 april och den 11 oktober, rådet den 26 november. Den allmänna årssammankomsten ägde rum den 4 april i Svenskt visarkiv, varvid Git Magnusson berättade i ord och bild om åren med Vispråmen Storken.

Samfundet utdelade vid en särskild ceremoni i Svenskt visarkiv den 7 november (framlidne skeppsredaren Sven G. Saléns 100-åra födelsedag) de två första av de nyinrättade Salénprisen till Eva Danielson respektive Elisabet Hermodsson.

Antalet betalande medlemmar var ca 550.

Stockholm i maj 1991

Jan-Erik Wikström, ordf.

/ Bengt R. Jonsson, sekr.

Revisionsberättelse för år 1990

Vi har granskat årsredovisningen, räkenskaperna samt styrelsens förvaltning för år 1990. Granskningen har utförts enligt god revisionssed.

Årsredovisningen är uppgjord enligt praxis.

Vi tillstyrker

att resultaträkningen och balansräkningen fastställs samt

att styrelsens ledamöter beviljas ansvarsfrihet för år 1990.

Stockholm den 23 maj 1991

Birgitta Berke *Jan Peter Svedin*
Auktoriserad revisor

Resultaträkning för år 1990

	1990.01.01–1990.12.31	1989.01.01–1989.12.31
Intäkter		
Medlemsavgifter	46 582:02	43 918:98
Anslag för bokförvärv ur J. Helgasons bibliotek	–	25 000:—
Försäljning av grammofonskivor och kassetter	2 365:—	5 223:—
Försäljning av publikationer	9 443:50	5 522:68
Summa intäkter	58 390:52	79 664:66
Kostnader		
Tryckkostnader m. m., Sumlen	115 525:40	9 360:—
Sumlen-foldern	5 855:—	9 204:—
Inköp av grammofonskivor och kassetter	–	3 174:—
Inköp av publikationer	–	–
Inköp av böcker ur J. Helgasons bibliotek	–	27 384:40
Övriga kostnader	6 759:20	8 315:40
Summa kostnader	128 139:60	57 437:80
Resultat före ränteintäkter och bokslutsdisposition	−69 749:08	22 226:86
Ränteintäkter	11 493:52	7 659:50
Resultat före bokslutsdisposition	−58 255:56	29 886:36
Bokslutsdisposition		
Reservering för tryckkostnader	–	−29 786:36
Upplösning av reservering tryckkostn.	+58 355:56	–
ÅRETS RESULTAT	100:—	100:—

Balansräkning 1990.12.31

	1990.12.31	1989.12.31
TILLGÅNGAR		
Omsättningstillgångar		
Kassa	1 884:80	1 935:80
Postgiro	1 815:96	1 814:52
Bank	133 301:49	91 507:49
SUMMA TILLGÅNGAR	137 002:25	95 257:81
SKULDER OCH EGET KAPITAL		
Skulder		
Reservering för tryckkostnader	36 802:25	95 157:81
Förvaltad fond		
Salén-priset	150 000:—	
Under året utdelat	−50 000:—	100 000:—
Eget kapital		
Balanserat överskott	100:—	–
Årets resultat	100:—	100:—
Summa eget kapital	200:—	100:—
SUMMA SKULDER OCH EGET KAPITAL	137 002:25	95 257:81
Ställda panter och ansvarsförbindelser	Inga	Inga

Stockholm 1991.05.23

Jan-Erik Wikström (ordf.)	*Sven H. Salén*	*Bengt R. Jonsson*
Bert Ekengren	*Lars Furuland*	*Lennart Kjellgren*
Tore Sander	*Bo Sundblad*	*Gunnar Petri*

SKRIFTER

Sumlen. Årsbok för vis- och folkmusikforskning. Årgång 1976–89
medlemspris pr vol. 120:—

Asplund, Karl, Brittiska ballader och visor i svensk tolkning. Med inledning och kommentar av Bengt R. Jonsson. Sthlm 1972.
(utgången ur bokhandeln) medlemspris 40:—

Dicander, Jörgen, Folkliga koraler från Dalarna. Falun 1975.
(särupplaga) medlemspris 75:—

Andersson, Nils, Svenska låtar.
Jämtland/Härjedalen. Facsimileutgåva med efterskrift av Bengt R. Jonsson. Sthlm 1973.
medlemspris 125:—
Medelpad. Facsimileutgåva med efterskrift av Bengt R. Jonsson. Sthlm 1974.
medlemspris 95:—
Uppland. Facsimileutgåva med efterskrift av Bengt R. Jonsson. Sthlm 1974.
medlemspris 95:—

Låt och visa 1–7 (nr 2 utgången) medlemspris pr styck 10:—

Publikationerna kan – så långt lagret räcker – av medlemmarna beställas direkt från Samfundet för visforskning genom inbetalning på pg 65 18 48-4. Skriv på talongen vilken bok som önskas. Portokostnaderna är numera inkluderade i priset.

Folkmusik i Sverige

Svenskt visarkivs och Rikskonserters skivserie »Folkmusik i Sverige» som började utges 1973 omfattar nu tjugosju grammofonskivor med traditionsinspelningar:

Munspel och handklaver – Caprice CAP 1092, mono
Skämtvisor och polsktrallar – Caprice CAP 1093, mono
Visor och låtar från Bohuslän – Caprice CAP 1094, mono
Husandakt – Caprice CAP 1095, mono
Unga dalaspelmän – Caprice CAP 1096, stereo
Visor i skillingtryck – Caprice CAP 1097, mono
Spelmän i Jämtland och Härjedalen – Caprice CAP 1098, mono
Unga spelmän från södra Sverige – Caprice CAP 1099, stereo
Sjömansvisor och rallarvisor – Caprice CAP 1118, mono
Unga spelmän från Värmland – Caprice CAP 1122, stereo
Vaggvisor & ramsor – Caprice CAP 1132, mono
Riksspelmän i Närke och Västmanland – Caprice CAP 1146, stereo
Svea Jansson sjunger visor från Åbolands skärgård (inspelningar från Sveriges Radio) – Caprice CAP 1156, mono
Lena Larsson sjunger visor från Bohuslän (inspelningar från Sveriges Radio) – Caprice CAP 1179, mono
Ulrika Lindholm, vissångerska från Frostviken (inspelningar från Sveriges Radio) – Caprice CAP 1178, mono
Sjungande Tornedalen/Laulava Tornionlaakso – Caprice CAP 1162, mono
Unga spelmän från Uppland – Caprice CAP 1219, stereo
Spelmansmusik i Stockholm – Caprice CAP 1249, stereo
From Sweden to America. Emigrant- och immigrantvisor – Caprice CAP 2011, mono/stereo
Dragspelslåtar från Ångermanland – Caprice CAP 1231, stereo
Unga spelmän från Hälsingland – Caprice CAP 1253, stereo
So makaroni. Levande barntradition i Sverige – Caprice CAP 1224 (CAP 11224 kassett), mono/stereo
Prillarhorn och knaverharpa. Folkliga musikinstrument i Norden – Caprice CAP 1233, mono/stereo
Har ni hört den förskräckliga händelsen ... Nyhetsvisor från flera århundraden – Caprice CAP 1222, mono/stereo
Jernbergslåtar – Caprice CAP 1252, mono/stereo
Runökoraler. Folklig koralsång från svensk-Estland (inspelningar från Sveriges Radio) – Caprice CAP 1310, mono
Äldre svenska spelmän. Fonografcylindrar inspelade 1913–1920 – Caprice CAP 1317, mono

Skivorna kan köpas i grammofonaffärer eller beställas direkt från Caprice distribution, Box 4225, 102 63 Stockholm.

Sedan 1988 samarbetar Svenskt visarkiv med Arkivet för ljud och bild och Statens musiksamlingar ang. utgivning av dokumentära inspelningar (Svea fonogram). Hittills har följande folkmusikutgåvor publicerats:

Polskan i Norden (kassett + kommentarhäfte) SVMC 2

Skämtvisor från fem sekel (kassett + visbok med 50 visor och kommentarer) SVMC 3
Europas musikhistoria: Folkmusiken (2 90-minuterskassetter + studiehandledning förf. av Jan Ling) SVMC 4 (i samarbete med Brevskolan och Tal & Punkt).
Nyckelharpan nu och då (kassett + kommentarhäfte) SVMC 5.
Axel Sjölander – spelman i Grönadal (kassett + kommentarhäfte) SVMC 6.

Medlemskap i Samfundet för visforskning

Anmälan om medlemskap i Samfundet för visforskning görs genom inbetalning av årsavgiften på samfundets postgiro 65 18 48-4. Avgiften är f. n. 125 kr. Ständigt ledamotskap 1 000 kr.